

**HACETTEPE HACETTEPE
ÜNİVERSİTESİ UNIVERSITY**

Edebiyat Fakültesi Dergisi Journal of Faculty of Letters

Hacettepe Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Dergisi (HÜEFD) / Journal of Faculty of Letters (HJFL)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü ve Yayın Kurulu Başkanı / Editor in Chief

Tolga Çakmak, Hacettepe Üniversitesi, tcakmak@hacettepe.edu.tr

Editör Yardımcısı / Assistant Editor

Emre Yağlı, Hacettepe Üniversitesi, yagli@hacettepe.edu.tr

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Pınar Batur, Vassar Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri

Prof. Dr. Gert Buelens, Ghent Üniversitesi, Belçika

Prof. Dr. Hikari Egawa, Meiji Üniversitesi, Japonya

Prof. Dr. Tülin Gençöz, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Tanju İnal, Bilkent Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Richard Moulding, Deakin Üniversitesi, Avustralya

Prof. Dr. Alison Pike, Sussex Üniversitesi, İngiltere

Prof. Dr. Ralph J. Poole, Salzburg Üniversitesi, Avusturya

Prof. Dr. Gisela Procházka-Eisl, Viyana Üniversitesi, Avusturya

Prof. Dr. Julian Rentzsch, Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi, Almanya

Prof. Dr. Scott Slovic, Idaho Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri

Prof. Dr. Birsan Şahin Kütük, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Yaşar Tonta, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Gülsün Umurtak, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ülo Valk, Tartu Üniversitesi, Estonya

Prof. Dr. Filiz Yenişehriroğlu, Koç Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Isabel Caldeira, Coimbra Üniversitesi, Portekiz

Doç. Dr. Marie-Henriette Gates, Bilkent Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Tolga Uyar, Nersis Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Luca Zavagno, Bilkent Üniversitesi, Türkiye

Dr. Amparo Belloch, Valencia Üniversitesi, İspanya

Dr. Gemma Garcia-Soriano, Valencia Üniversitesi, İspanya

Dr. Éva Kincses-Nagy, Szeged Üniversitesi, Macaristan

Dil Editörü / Language Editor

Doç. Dr. Emre Yağlı, Hacettepe Üniversitesi, yagli@hacettepe.edu.tr

e-ISSN: 2630-5976

Yayın Türü / Type of Publication: Süreli Yayın / Periodical

Yayın Yönetim Yeri / Address:

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dekanlığı 06800

Beytepe, Ankara, Türkiye

(Tel) +90 312 2976810-12

(Fax) +90 312 2992085

e-dergi@hacettepe.edu.tr

Yayın Tarihi / Date of Publication: Aralık / December 2024

Yayıncı / Publisher:

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı 06800,

Beytepe / Ankara

Tel: 0312 297 6810-11-12

Edebiyat Fakültesi Dergisi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanmaktadır. EFD ULAKBİM TR Dizin Veri Tabanı, MLA (Modern Language Association of America) International Bibliography, EBSCO Host Academic Search Complete, SOBIAD ve DOAJ tarafından dizinlenmektedir. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Journal of Faculty of Letters is published semi-annually, in June and in December. JFL is indexed in ULAKBİM TR Dizin Database, MLA (Modern Language Association of America) International Bibliography, EBSCO Host Academic Search Complete, SOBIAD and in DOAJ databases. Writers are solely responsible for the content of their articles. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/huefd>

Hacettepe Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Dergisi (HÜEFD) / Journal of Faculty of Letters (HUFJL)

Alan Editörleri / Editors

Erkan Zengin, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Ufuk Özdağ, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü*

Ömür Dilek Erdal, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü*

Yiğit Hayati Erbil, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü*

Özgür Külcü, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü*

Emine Yılmaz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü*

Çetin Türkyılmaz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü*

Zeynep Acan Aydın, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dilbilimi Bölümü*

Alev Karaduman, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Emine Seda Çağlayan Mazanoğlu, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Sinem Bozkurt, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü*

Şirin Okyayuz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü*

Zeynep Oral, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü*

Sevginar Vatan, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü*

Murat Kocaaslan, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü*

Tuğça Poyraz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü*

Birsen Şahin Kütük, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü*

Fatih Yeşil, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Hayrunisa Topçu, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Nebi Özdemir, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü*

Önsöz

Değerli Okuyucularımız,

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nin 41. cildinin, 2. sayısını sizlerle paylaşmaktan memnuniyet duyuyoruz. Önceki sayılarımızda olduğu gibi, bu sayımızda da uzman bilim insanlarının, yayın politikalarımız doğrultusunda titizlikle değerlendirilerek yayımlanan makalelerini sizlerle paylaşmanın gururunu yaşıyoruz.

Bu sayımızda Bilgi ve Belge Yönetimi, Dilbilim, Felsefe, Edebiyat, Halk Bilimi, Psikoloji, Sosyoloji, Tarih ve Sanat Tarihi alanında kaleme alınmış özgün araştırmalar yer almaktadır.

Bu sayımızın yayımlanmasında emeği geçen editör ekibimize, alan editörlerimize, danışma ve hakem kurullarındaki hocalarımıza ve makaleleriyle Dergimizin bilimsel içeriğini zenginleştiren yazarlarımıza teşekkür ederiz.

Saygılarımla,

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Dekani

Preface

Dear Readers,

We are pleased to share the second issue of Volume 41 of the Hacettepe University Journal of the Faculty of Letters. As with our previous issues, we take pride in presenting articles meticulously evaluated by expert scholars following our publication policies.

This issue features original research in Information Management, Linguistics, Philosophy, Literature, Folklore, Psychology, Sociology, History, and Art History.

We would like to extend our sincere gratitude to our editorial team, field editors, advisory and reviewer board members, and the authors whose contributions enrich the scientific content of our Journal.

Sincerely,

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ

Dean

Hacettepe University, Faculty of Letters

Editörden

Değerli Okurlarımız,

1983 yılından itibaren düzenli olarak yayımlanan Dergimizin 2024 yılının Aralık sayısını sizlere sunmaktan mutluluk duyuyoruz. Bilgi ve Belge Yönetimi, Dilbilim, Felsefe, Edebiyat, Halk Bilimi, Psikoloji, Sosyoloji, Tarih ve Sanat Tarihi alanlarından toplam 25 özgün makalenin yer aldığı sayımıza 36 yazar ve 28 üniversiteden 53 hakem katkı vermiştir.

Bu sayıya yazılarıyla katkıda bulunan yazarlarımıza, dergimizin kaliteli bir şekilde yayımlanmasında emeği geçen alan editörlerimize ve hakemlerimize teşekkürü borç biliriz. Derginin yayıma hazırlanması sürecinde editör yardımcımız Doç. Dr. Emre YAĞLI'nın büyük gayret ve emekleri vardır.

Gelecek sayımızda buluşmak dileğiyle, iyi okumalar dileriz.

Doç. Dr. Tolga ÇAKMAK

Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Dergisi
Genel Yayın Editörü

Editorial

Dear Readers,

We are pleased to present the December 2024 issue of our Journal, which has been regularly published since 1983. This issue features 25 original articles from various fields, including Information Management, Linguistics, Philosophy, Literature, Folklore, Psychology, Sociology, History, and Art History, contributed by 36 authors and reviewed by 53 referees from 28 universities.

We owe our gratitude to the authors who contributed their writings to this issue, our field editors, and the reviewers who played a crucial role in ensuring the quality of our journal. Our assistant editor, Associate Professor Emre Yağlı, has demonstrated great effort and dedication throughout the publication process.

We look forward to meeting you in our next issue and wish you an enjoyable reading.

Doç. Dr. Tolga ÇAKMAK
Hacettepe University
Journal of Faculty of Letters
General Editor

İçindekiler

	Sayfa
Editorial	i-vii
A Corpus Based Analysis of the Temporal Converb Clauses in Turkish <i>Doğan Baydal, Emine Yazar</i>	349
Oryantalist Bakış Açısının 'Tenten ve Altın Post' Filmindeki Yansımaları <i>Nurcan Doğan</i>	366
Türk Emek Göçmenlerinin Ulusötesi Yaşlanma Deneyimleri <i>Cansu Taşcı</i>	383
Cultural Memory as a Bridge between the Past and the Present: Sheena Blackhall's "The Irish Famine" <i>İmren Yelmiş</i>	407
Pandemi Döneminde Prematüre Bebek Annelerinin Psikolojik Uyumlari ve İlişkili Etmenlerin Nitel Olarak İncelenmesi <i>Buse Şencan Karakuş, Ayşe Mete Yeşil</i>	421
Aya Fotini Kız Okulu'ndan İzmir Atatürk Lisesi'ne Bir Binanın Serüveni <i>Heval Şimşek Özel</i>	435
Batı Sanatında Müzelerin Kanon Oluşturucu Rolü: Kapsayıcılık Üzerine Bir İnceleme <i>Ecem Özensoy Gölgeli, Oğuz Haşlakoğlu</i>	475
Sözlü Kültür Verimlerinde Erkekliğin İz Sürümü: Köroğlu Tipolojisi ve Erkekliğin Kültürel İnşası <i>Esra Akbalık</i>	486
Tenkit, Tashih, Takdir: 'Paris'te Bir Türk' Romanından Hareketle Ahmet Mithat'ın Oryantalizme Bakışı <i>Mehmet Doğan</i>	502
Sivaslı Kırk Martirler ve Mor Behnam ile Sarah Hikâyesi'nin Süryani Sanatındaki Yansımaları <i>Mehmet Ali Doğan</i>	514
Sırp Kaynaklarına Göre İliya Garaşanin'in Sırp Dış Politikasının Gelişimine Katkısı (1837-1867) <i>Tanja čerevicki</i>	544
"Chasing a Ghost" in Young Adult Literature: Mental Illness in Am I Normal Yet? <i>Nalan Demir, Mehmet Başak Uysal</i>	562

2011 Yılı Van Depremi’nde Geçici Barınma Alanlarında Kalan Kadınların Gündelik Yaşamda Karşılaştıkları Zorluklar	578
<i>Yekbün Özaydın, Aylin Görgün Baran</i>	
The Entanglement of the Human and Place as a “Storied Matter” in the Womb: Ian McEwan’s Nutshell	597
<i>Emine Akkūlah Doğan</i>	
Bilgi Toplumunda Bilgi Yönetimi, Bilgiye Erişim ve Kütüphaneler: Kuramsal Bir Perspektif	610
<i>Burak Savaş Sarıçoban, Güler Demir</i>	
Anti-Tales in Question: A Study on “Cinderella” of The Grimm Variations (2024)	632
<i>Oğuzhan Ayrım</i>	
Suç Korkusu Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi	642
<i>Özge Gülver</i>	
Millî Mücadele Yılları Cephe Gerisinde Ulusal Bilinç ve Karşıtlığı: Batı Cephesinde Muhtarlar ve İmamlar	659
<i>Özlem Çankaya</i>	
Görsel-Yazınsal Eser Olarak Şiir	676
<i>Memet Metin Barlık, Merve Betül Görmez</i>	
Frederic Jameson’ın Çalışmalarının Yorumlanması Üzerine Bir Deneme	691
<i>Arif Akbaş</i>	
Mâbet Bekçileri: Necip Fazıl Kısakürek ve Rasim Özdenören’de Çağ Eleştirisi ya da Camiden Çağa Sesleniş	708
<i>İbrahim Biricik,</i>	
Mourning Becomes Electra: Aile Sistemlerinde Sistemik Dolaşıklık Olgusu	723
<i>Onur Ekler</i>	
Salvaging Consciousness from the Remains of the Day: A Sartrean Analysis	733
<i>Aleyna Durmuş</i>	
Yapay Zekânın Gelişimi ve Sistemin İnsandan Bağımsızlaşmasındaki Rolü	742
<i>İbrahim Emre Günay</i>	
The Final Solution: Reimagining Sherlock Holmes through Michael Chabon’s Fan Fiction	757
<i>Tuğçe Soygül, Alev Karaduman</i>	

A Corpus Based Analysis of the Temporal Converb Clauses in Turkish Türkçedeki Zamansıl Ulaç Tümcelerinin Derlem Temelli İncelenmesi

Doğan BAYDAL*, Emine YARAR**

Abstract

The studies in cognitive and psycholinguistics have reported that the sentential position of converb clauses which are part of adverbial clauses is influenced by syntactic, semantic and discourse factors (Diessel, 2005, 2008; Verstraete, 2004; Wiechmann & Kerz, 2013). One of the semantic factors is the iconicity of sequence and the related iconicity principle states that linguistic structures mostly mirror the structure of conceptual order (Croft, 2003). In other words, the meaning relationships that the linguistic structures bear has an effect on the positioning of those structures. For example, the temporal meaning relationship that a construction has can have an effect on the linear structure of this construction. This study aims at investigating the positioning variations of temporal converb clauses in Turkish and at revealing whether or not it is consistent with the iconicity principle. There are several endings used as temporal converb clauses in Turkish. In the study, the following nine converb endings are analysed: *-(y)IncA (when)*, *-DiğIndA (when)*, *-DiğI zaman (when)*, *-ken (while)*, *-(A/I) r...-mAz (as soon as)*, *-DiğIndAn beri (since)*, *-mAdAn önce (before)*, *-DiktAn sonra (after)*, and *-DikÇA (whenever)*. The data of the study were collected from the Turkish National Corpus (TNC) (Aksan et al., 2012) which contains 50 million words. After identifying 9000 samples of temporal converbs, these were first grouped based on the endings mentioned above. Then the data were analysed using chi-square test. The $2 \times 3 X^2$ analysis was employed to see the correlations between conceptual order and linear structure. The findings of the study show that temporal converb clauses in Turkish generally have a tendency to appear before the main clause. The clauses expressing priority, namely *-(y)IncA (when)*, *-DiğIndA (when)*, *-DiğI zaman (when)*, *-(A/I) r...-mAz (as soon as)*, *-DiğIndAn beri (since)* and *-DiktAn sonra (after)* and the clauses expressing simultaneity, namely *-DiğIndA (when)*, *-DiğI zaman (when)*, *-ken (while)* and *-DikÇA (whenever)* are found to precede the main clauses, which is in line with iconic clause order. The converb constructions expressing posteriority, such as *-DiğIndA (when)*, *-DiğI zaman (when)* and *-mAdAn önce (before)* appear to precede the main clause, which is not supported by the iconicity principle. These findings suggest that the iconicity of sequence has a role in the placement of temporal converb clauses in Turkish.

Keywords: Temporal converb clauses, iconicity of sequence, Turkish, syntax, semantics.

Öz

Bilişsel ve psikodilbilim alanındaki çalışmalar, belirteç yantümcelerinin bir parçası olan ulaç tümce yapılarındaki temel ve yan tümcelerin yerleşiminin; sözdizimsel, anlamsal ve söylemsel faktörlerden etkilendiğini bildirmiştir (Diessel,

* Lecturer, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Translation and Interpretation. E-mail: doganbaydal@omu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9392-4779

** Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of English Linguistics. E-mail: yarar@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9300-9148

2005, 2008; Verstraete, 2004; Wiechmann, & Kerz, 2013). Anlamsal faktörlerden biri dizilimin ikonikliğidir ve bu ilke dilisel yapıların çoğunlukla kavramsal düzenin yapısını yansıttığını ifade eder (Croft, 2003). Başka bir deyişle, dilbilimsel yapıların taşıdığı anlam ilişkileri, bu yapıların konumlandırılmasında etkili olmaktadır. Örneğin, bir yapının sahip olduğu zamansıl anlam ilişkisi, bu yapının doğrusal yapısı üzerinde etkili olabilmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkçedeki zamansıl ulaç tümcelerindeki temel ve yan tümcelerin yerleşimini incelemek ve bunun ikoniklik ilkesiyle tutarlı olup olmadığını araştırmaktır. Türkçede zamansıl ulaç tümce yapılarında kullanılan çeşitli son ekler vardır. Bu çalışmada, *-(y)IncA*, *-DIğIndA*, *-DIğI zaman*, *-ken*, *-(A/I) r...-mAz*, *-DIğIndAn beri*, *-mAdAn önce*, *-DIktAn sonra* ve *-DIkçA* olmak üzere dokuz son ek incelenmiştir. Çalışmanın verileri 50 milyon sözcük verisine sahip Türkçe Ulusal Derleminden (TUD) toplanmıştır. Zamansıl ulaç tümcelerini içeren 9000 veri belirlendikten sonra bunlar ilk olarak yukarıda belirtilen son-ek kategorilerine göre gruplandırılmıştır. Daha sonra veriler ki-kare testi kullanılarak analiz edilmiştir. Kavramsal düzen ve doğrusal yapı arasındaki ilişkiyi görmek için $2 \times 3 \chi^2$ analizi uygulanmıştır. Çalışmanın sonuçları, Türkçede zamansıl ulaç yan tümcelerin genellikle ana tümceden önce ifade edilme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Öncelik ifade eden *-(y)IncA*, *-DIğIndA*, *-DIğI zaman*, *-(A/I) r...-mAz*, *-DIğIndAn beri* ve *-DIktAn sonra* yantümceleri ile eşzamanlılık ifade eden *-DIğIndA*, *-DIğI zaman*, *-ken* ve *-DIkçA* yantümcelerin çoğunlukla ana tümcelerden önce gelmesi ikonik tümce sıralamasıyla uyumludur. *DIğIndA*, *-DIğI zaman* ve *-mAdAn önce* gibi sonralık ifade eden tümce yapılarında ise yantümceler genellikle ana tümceden önce gelmektedir ki bu durum ikonik tümce sıralamasına uygun değildir. Bu bulgular, sıralamanın ikonikliğinin Türkçedeki zamansıl ulaç tümcelerin yerleşiminde rol oynadığını göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Zamansıl ulaç tümceleri, sıralamanın ikonikliği hipotezi, Türkçe, sözdizim, anlambilim.

Introduction

Languages employ different positional patterns for complex sentences comprising of two clauses, serving as the primary components of a bi-clausal structure (Diessel, 2005). Greenberg's (1963) ground-breaking research on the associations among word order shows that in languages with strict object-verb word order, adverbial clauses consistently come before the main clause or predicate.

Diessel (2001) states that there are six major positional options for adverbial clauses and develops a classification of the languages based on these. This classification includes a) rigid ADV-S/VP languages,¹ b) non-rigid ADV-S/SVP languages, c) flexible ADV-S/VP + S/VP-ADV languages, d) mixed ADV-S/VP + S/VP-ADV languages, e) non-rigid S/VP-ADV languages and f) rigid S/VP-ADV languages.

In languages with rigid ADV-S/VP structures, the adverbial clauses typically come before the main clause or predicate, almost without exception, such as in Lezgian which is exemplified in (1).

- (1) Küced-aj zwer-iz zwer-iz salaz-z Cükver-ata-na
Street-from run-CON run-CON garden-DAT Cükver-come-AOR
“Cükver came running into the garden from the street.”

(Haspelmath, 1995, p. 380)

Adverbial clauses usually precede the main clause or predicate in languages that are not rigidly ADV-S/SVP, but they can also appear readily at the end of the sentence, such as in Turkish which is exemplified in (2).

- (2) Orman-da dolaş-ır-ken bir tilki gör-dü-m.
forest-LOC walk.about-AOR-CON a fox see-PF-1SG
“While walking in the forest I saw a fox.”

(Göksel & Kerslake, 2005, p. 416)

In languages with flexible ADV-S/VP + S/VP-ADV structures, adverbial clauses appear frequently in both positions, before and after the main clause or predicate. A related example is given from French in (3).

¹ Abbreviations: ADV: adverbial clause, S: clause, VP: verb phrase, OV: Object Verb VO: Verb Object

- (3) Les policiers ont dispersé les manifestants en burlant.
The policemen have dispersed the demonstrators CON scream
“The policemen dispersed the demonstrators while screaming”

(Legendre, 1990, p. 106)

Languages that have both ADV-S/VP and S/VP-ADV structures show a different distributional pattern since adverbial clauses can be positioned both before and after the main clause or predicate, whereas certain semantic types of adverbial clauses consistently occur either before or after the main clause/predicate. A related example is given from Babungu (except for time and restrictive clauses) in (4):

- (4) Nwe nyin bu fan vən saŋ ɲwe
He run-PST because as they beat-PST him
“He run away because they were beating him”

(Schaub, 1985, p. 40)

In non-rigid S/VP-ADV languages, adverbial clauses are observed to come after the main clause/predicate, but they also frequently appear at the beginning of the sentence. An example from Arabana Wangkangurru is given in (5), p.

- (5) Kutha palyi-wityi-ma-yangu, thika-ru karu Muniranha.
water wide-become-SP-PLUP go-back-NAR there Muniranha
“When the water had flooded right out it flowed back to there, to Muniranha ‘Fish Hole’”

(Hercus, 1994, p. 273)

There is no example of adverbial clauses that (almost) always come after the main clause/predicate in rigid S/VP-ADV languages (Diesel, 2001).

Kornfilt (1997) states that normally all types of adverbial clauses in Turkish precede the main clause. Therefore, it is the default position for these clauses. However, given the general flexibility of word order in Turkish, the adverbial clause can appear in a non-default position as can be seen in (6):

- (6) [Almanya-ya taşın-dığ-ın-dan beri] ondan bir haber al-a-ma-dı-m.
Almanya-DAT move-CON-3SG.POSS-ABL since him any news get-PSB-NEG-PF-1SG
Ondan bir haber al-a-ma-dı-m [Almanya’ya taşın-dığ-ın-dan beri]
Him any news get-PSB-NEG-PF-1SG Almanya-DAT move-CON-3SG.POSS-ABL since
“[Since he moved to Germany] I haven’t heard anything from her.”

(Göksel & Kerslake, 2005, p. 416)

The positional patterns of adverbial clauses are studied from discourse-pragmatic, syntactic and semantic perspectives. Verstraete (2004) analyses the position of adverbial clauses in English from discourse-pragmatic perspective, arguing that when the adverbial clause is positioned after the main clause, it typically introduces new information or serves as an additional thought. However, when the adverbial clause comes before the main clause, its aim is to organize the sequence of information in the current discourse. Diessel (2001) studies the positions of adverbial clauses from syntactic point of view and state that those adverbial clause constructions that commonly appear before the main clause or predicate are exclusive to OV languages. Both VO languages and many OV languages have adverbial clauses that are often placed either before or after the main clause. Wiechman and Kerz (2013) investigate these clauses in terms of discourse-pragmatic and processing based constraints. They conclude that discourse-pragmatic factors are more significant in the positioning of adverbial clauses than processing based constraints. Zeyrek and Kurfalı (2018) analyse explicit inter- and intra-sentential discourse connectives in Turkish Discourse Bank (TDB) (Zeyrek et al., 2013) along with their senses and the text spans they relate. The study focuses on the addition of a new set of explicit intra-sentential connectives to TDB, namely converbs. They conclude

that the subordinators tend to select certain senses not selected by explicit inter-sentential discourse connectives in the data.

Based on these assumptions, this study aims to investigate the positional patterns of various types of the temporal converb clauses in Turkish and to uncover whether or not their sentential positions are consistent with the iconicity principle. In line with the aims of the study, the study attempts to answer the following research questions:

1. What are the sentential positions of Turkish temporal converb clauses based on their subcategories?
2. Does the iconicity of sequence affect their sentential position in Turkish?

Converb Clauses

A converb is a type of verb form that is non-finite and primarily used to indicate adverbial subordination. (Göksel & Kerslake, 2005). In other words, converbs can be seen as adverbs in verbal form, similar to how participles function as adjectives in verbal form.

A detailed analysis was conducted on converb clause constructions in Turkish, which results in their detailed examination and classification into distinct categories. Kornfilt (1997) and Lewis (1986) provide a discussion on converbs and they present a list of converbs categorized based on their meanings. These converbs are classified into two primary groups: temporal converbs and manner converbs. Banguoğlu (1974) suggests the need to draw some generalizations about Turkish converbs. In this regard, he categorizes converbs into six groups based on the meaning relations they convey, including coordination, manner, comparison, contrast, cause, and time.

Koç (1988, p. 581) defines temporal converbial construction as follows: “a compound sentence containing an adverbial clause in the surface structure is derived from two sentences in the deep structure which have an abstract time element in common”. Göksel and Kerslake (2005, p. 415) give the definition of temporal converbial construction as follows: “temporal converb clauses specify the time of the situation expressed by the superordinate clause by reference to how it relates to the time of some other situation (event or state). The number of converbial forms in this class far exceeds that in any other, permitting a wide range of temporal relations to be expressed”.

There are many studies which deal with the individual temporal converbial endings in Turkish. Kornfilt (1997) has designated *-(y)IncA* (when) as a “time adverbializer.” Slobin (1995), in the context of its temporal function in discourse, suggests that this converbial ending means the same as “when” in English. The *-DIğIndA* (when) converbial construction specifically indicates a temporal relationship with the matrix constructions. It adheres to the principles of simultaneity and/or overlapping in its representation, establishing internal connectivity within the discourse structure of an utterance. Temporal converb *-DIğ zaman* (when) is another explicit way of denoting simultaneity, emphasizing its function in conveying concurrent events. The temporal converbial ending *-ken* (while) “establishes a simultaneity relationship between two interconnected predications” (Aydemir, 2014, p. 35). This converbial ending can be translated to English as “while” or “as”. The *-(A/I) r... -mAz* (as soon as) construction solely indicates the anteriority of the converb clause and does not convey any additional temporal meaning such as simultaneity or posteriority (Çetintaş Yıldırım, 2004). *-DIğIndAn beri* (since) portrays the event in the converb clause as the initiator of the event in the matrix clause. The primary indication of the posteriority of the converb clause event with *-mAdAn önce* (before) is predominantly conveyed through the occurrence of the word “önce” (before). The usage of *-DIktAn sonra* (after) shows that the event of the non-finite subordinate clause happens before the event of the finite matrix clause (Akkuş, 2019). Göksel and Kerslake (2005) states that the converb form *-DIkça* (whenever) indicates the meaning of whenever.

Table 1 presented below demonstrates how the temporal meaning relations in Turkish are conveyed, encompassing three primary categories.

Table 1: Temporal meaning relations in temporal converb constructions in Turkish.

	Priority	Simultaneity	Posteriority
-(y)IncA (<i>when</i>)	✓		
-DIğIndA (<i>when</i>)	✓	✓	✓
-DIğI zaman (<i>when</i>)	✓	✓	✓
-ken (<i>while</i>)		✓	
-(A/I) r...-mAz (<i>as soon as</i>)	✓		
-DIğIndAn beri (<i>since</i>)	✓		
-mAdAn önce (<i>before</i>)			✓
-DIktAn sonra (<i>after</i>)	✓		
-DIkçA (<i>whenever</i>)		✓	

Thompson and Longacre (1985) mention that the positioning of converbial clauses is a distinguishing feature in certain languages. For instance, languages like Mandarin, Ethiopian Semitic, Turkish, and several others exhibit the characteristic of converbial clauses preceding the main clause. While this notion holds true to some extent, meaning that the default position of a converb clause in a complex sentence is before the matrix clause, it is worth noting that the converb clause can also be positioned within the constituents of the matrix clause or even follow the matrix clause. The examples below were taken from Turkish National Corpus (TNC) (Aksan et al., 2012) from Mersin University. The tags in the parentheses were given by Turkish National Corpus (TNC) (Aksan et al., 2012). The letter W stands for written data while the letter S stands for spoken data.

- (7) Bir ses gel-ince aşağı taraf-a bak-tı-m. (W-DA16B4A-3349-1165)
A noise come-CON down side-DAT look-PAST-1SG.
“I looked down when I heard a noise.”
- (8) Ömür-’e ben kız-acağ-ım onu gör-ünce. (S-BEABXO-0093-360)
Ömür-DAT I be angry-FUT-1SG. her see-CON
“I’ll be angry with Ömür when I see her.”
- (9) Siz gelmeden önce bir telefon görüşme-si yap-ıyor-du-m. (W-TI42E1B-2942-459)
You come-CON a phone call-ACC make-PROG-PAST-1SG.
“I was making a phone call before you came.”
- (10) Bir seyis-I hastane-ye kaldır-dı-k siz gel-meden önce.
(W-QA16B2A-1314-929)
A syce-ACC hospital-DAT hospitalize-PAST-1PL. you come-CON
“We hospitalized a syce before you came.”

The examples above indicate that the converb clauses in (7) and (9) are positioned at the beginning of the sentence, whereas in (8) and (10), they are situated after the main clause. With this knowledge at hand, it can be affirmed that it is not mandatory to place converb clauses in the initial position of a sentence in Turkish. The positioning of both the converb and matrix clauses within a complex sentence can vary. This prompts an intriguing inquiry about the factors that drive the sequential arrangement of main and subordinate clauses.

Iconicity of sequence

Diessel's (2005) recent research shows that how main and adverbial clauses are organized is influenced by functional and cognitive elements that originate from three sources: (a) syntactic parsing, (b)

discourse pragmatics, and (c) semantics. Iconicity appears to be a contributing semantic factor that impacts the order of clauses. The overarching concept behind iconicity is that the linguistic structure somehow mirrors the structure of conceptual order (Croft 2003, p. 102). The motivation or explanation for the structure of language lies in its alignment with the structure of conceptual order. Each conceptual category is overtly encoded in the word form. Iconicity motivates symmetry in grammatical expression, both in structural coding and cognitive potential. This study employs a subtype of iconicity known as iconicity of sequence, which involves the positioning of linguistic elements in discourse and complex sentences. Iconicity of sequence claims that the order of elements in complex sentences is affected by the meaning relationships that the complex sentences have. For example, when a temporal clause expresses a previous event, it tends to be placed before the main clause more often than when a temporal clause indicates a subsequent event.

There are studies reporting that the ordering of clauses in complex sentences often exhibits iconicity. For example, Lehmann (1974) and Haiman (1983) propose that conditional clauses usually come before the main clause because they refer to an event that happens before the one expressed in the main clause in terms of time. Clark (1973) puts forth the argument that after-clauses tend to come before the main clause more frequently compared to before-clauses. This is attributed to the fact that after-clauses refer to an event that takes place prior to the one described in the main clause, while before-clauses refer to an event that occurs afterwards. Utilizing a collection of linguistic data derived from both spoken and written English corpus, Diesel (2008) states that there exists a distinct association between the order of clauses and iconicity. Temporal clauses expressing a preceding event tend to appear before the main clause more frequently compared to temporal clauses indicating a subsequent event.

Methodology

This section elaborates on the methodology of the study. First, the converb clauses analysed in this study are given. Then, data collection is introduced. The corpus type (spoken and written), the size of the sample and raw frequencies of the data are also covered in this section. The data collection is discussed and is followed by the data analysis section.

Converb Clauses Analysed

The converb clauses analysed in this study are part of the following three categories. (a) Converbs expressing events that occur before the event mentioned in the main clause; (b) converbs expressing events which occur at the same temporal point as expressed by the embedded and main clauses and (c) converbs expressing posteriority in which the event expressed in the embedded clause occurs after the event expressed in the main clause.

Converbs expressing events that occur before the event mentioned in the main clause are made up the endings of *-(y)Inca* (when), *-DiğIndA* (when), *-DIğI zaman* (when), *-(A/I) r...-mAz* (as soon as), *-DIğIndAn beri* (since) and *-DIktAn sonra* (after). Related examples of this category are given below.

- (11) Bilgisayar-I aç-ınca bir ses duy-du-m.
computer-ACC turn on-CON a noise hear-PST-1SG
“I heard a noise when I turned on computer.”
- (12) Baba-m ev-e gel-diğinde yemeğ-e otur-du-k.
father-POS home-DAT come-CON meal-DAT sit-PST-1PL
“When my father came, we started eating.”

- (13) Zil çal-dığı zaman dışarı çık-abil-ir-siniz.
bell ring-CON when outside go-AUX-AOR-2PL
“You can go out when the bell rings.”
- (14) Askere git-tiğinden beri zayıfla-dı.
military go-CON since lose weight-PST-3SG
“Since he went to military, he has lost weight.”
- (15) Yemeği ye-r ye-mez hemen uyu-du.
meal eat-CON eat-NEG immediately sleep-PST-3SG
“As soon as he/she ate the meal, he/she slept.”
- (16) Para-yı öde-dikten sonra ürün-ler kargola-n-dı.
money pay-CON after product-PL ship-PAS-PST-3PL
“After the money was sent; the products were shipped.”

Converbs expressing events which occur at the same temporal point as expressed by the embedded and main clauses include the following endings: *-DiğİnDA (when)*, *-DIğİ zaman (when)*, *-ken (while)* and *-DıkçaA (whenever)*. Examples of this category are as follows:

- (17) Vazo kır-ıl-dığında çocuk yer-de otur-uyur-du.
vase break-PAS-CON child floor-LOC sit-PROG-PST-3SG
“When the vase was broken, the child was sitting on the floor.”
- (18) Kaza ol-duğu zaman film izli-yor-du-m.
accident happen-CON when film watch-PROG-PST-1SG
“When the accident happened, I was watching TV.”
- (19) Memleket-e git-tikçe arkadaş-lar-ım-I ziyaret ed-er-im.
hometown go-CON friends-PL-POS-ACC visit-AOR-1SG
“Whenever I go to my hometown, I visit my friends.”
- (20) Bebek uyur-ken sessiz ol-malı-sınız
baby sleep-CON quiet be-AUX-2PL
“While the baby is sleeping you must be silent.”

Converbs expressing posteriority are consisted of the endings of *-DiğİnDA (when)*, *-DIğİ zaman (when)* and *-mAdAn önce (before)*. Related examples of this category are given below:

- (21) Fatma ev-e gel-diğinde yemek çoktan bit-miş-ti.
Fatma home-DAT come-CON meal already finish-PER-PST
“When Fatma came home, the meal had already finished.”
- (22) Telefon aç-tığım zaman onlar çoktan ayrıl-mış-tı.
phone call-CON when they already leave-PER-PST
“When I called them, they had already left.”
- (23) Uyu-madan önce diş-ler-in-i fırçala-malı-sın.
sleep-CON before tooth-PL-GEN-ACC brush-AUX-2SG
“Before sleeping, you must brush your teeth.”

Data Collection

The data of the study were collected from the Turkish National Corpus (TNC) (Aksan et al., 2012) which contains 50 million words. It comprises diverse samples of textual data from various genres spanning a 24-year period (1990-2013). The written component encompasses texts created in different domains and covering various subjects. Additionally, 2% of the TNC's database consists of transcriptions from spoken data, comprising spontaneous, everyday conversations, and speeches collected in specific communicative contexts. For this study, 1000 *-(y)IncA (when)* clauses, 1000 *-DiğIndA (when)* clauses, 1000 *-DIğI zaman (when)* clauses, 1000 *-ken (while)* clauses, 1000 *-(A/I)r...-mAz (as soon as)* clauses, 1000 *-DIğIndAn beri (since)* clauses, 1000 *-mAdAn önce (before)* clauses, 1000 *-DIktAn sonra (after)* clauses and 1000 *-DikçA (whenever)* clauses were randomly selected. These particular converbial endings were selected because they are among the most frequent temporal clauses in Turkish. Roughly 47% of the data are derived from spoken conversations, while the remaining 53% originate from various written genres. It should be noted that the nine converb constructions mentioned can also carry meanings that are not related to time. They might indicate alternative relationships in meaning, such as manner, condition, contradiction, interruption of the event expressed in the converb clause, and similar connections. Nevertheless, this study does not cover these non-temporal meaning relationships. Following the initial search, any adverbial clauses that are not pertinent to the objectives of the present study were disregarded. In particular, converb clauses that do not appear alongside a connected main clause were eliminated. Additionally, converb clauses that are linked to the main clause at the level of the speech act were excluded (See example 24).

- (24) Ee! tabii onlar öyle diy-ince. (S-BEABXO-0456-621)
 Well! Of course they so say-CON
 “Well! Of course, when they say so.”

Table 2 below shows the raw frequencies of the data analysed in this study.

Table 2: Raw frequencies of the data analysed in the study.

	Spoken	Written	Total
<i>-(y)IncA (when)</i>	490	510	1000
<i>-DiğIndA (when)</i>	420	580	1000
<i>-DIğI zaman (when)</i>	515	485	1000
<i>-ken (while)</i>	520	480	1000
<i>-(A/I)r...-mAz (as soon as)</i>	480	520	1000
<i>-DIğIndAn beri (since)</i>	420	580	1000
<i>-mAdAn (önce) (before)</i>	470	530	1000
<i>-DIktAn sonra (after)</i>	460	540	1000
<i>-DikçA (whenever)</i>	430	570	1000
Total	4205	4795	9000

Table 2 shows that there are 9000 samples of converbial constructions in total that are analysed in this study. 4205 of the samples are selected from spoken corpus while 4795 of them are selected from written corpus. For *-(y)IncA (when)* temporal converb clauses; there are 490 spoken and 510 written samples, for *-DiğIndA (when)* temporal converb clauses; there are 420 spoken and 580 written samples, for *-DIğI zaman (when)* temporal converb clauses; there are 515 spoken and 485 written samples, for *-ken (while)* temporal converb clauses; there are 520 spoken and 480 written samples; for *-(A/I)r...-mAz (as soon as)* temporal converb clauses; there are 480 spoken and 520 written samples. *-DIğIndAn beri (since)* temporal converb clauses have 420 spoken and 580 written samples, *-mAdAn (önce) (before)* temporal converb clauses have 470 spoken and 530 written samples, *-DIktAn sonra (after)* temporal converb clauses have 460 spoken and 540 written samples and lastly, *-DikçA (whenever)* clauses have 430 spoken and 570 written samples.

Data Analysis

Each converbial construction was coded to assess two aspects: (a) the placement of the converb clause concerning the main clause (whether it appeared initially or finally in the sentence), and (b) the conceptual order of the main and converb clauses (whether the converbial clause gives anteriority, simultaneity or posteriority meaning). The coding process was carried out independently by two researchers. The coders coded all the instances. For the placement of the converb clause concerning the main clause, the inter-coder reliability is 100% and for the conceptual order of the main and converb clauses, the inter-coder reliability is 99,2%.

The study utilized chi-square test for statistical analysis, aiming to compare the observed results. The purpose of this test is to determine whether any discrepancy between the actual and predicted data is attributed to random chance or to a correlation between the variables being examined. The 2×3 χ^2 analysis was applied to see the correlation between conceptual order and linear structure. The results are considered significant at $p < .05$.

Findings and Discussion

The findings of the study are analysed separately for the spoken and the written data.

The findings of the spoken data from the corpus show that there are 3760 converb clauses that appear at the beginning of sentences and 445 converb clauses that appear at the end in total. This means that approximately 89,42% of the temporal clauses come before the main clause, while only 10,58% come after it for the spoken data.

Figure 1 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express priority, simultaneity and posteriority.

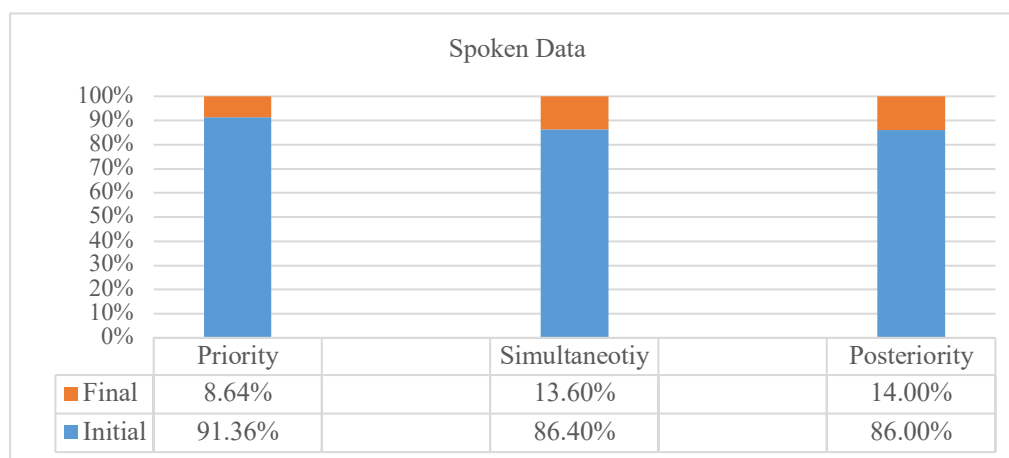

Figure 1. Conceptual order and linear structure for the spoken data

Figure 1 shows the correlation between linear structure and conceptual order in the spoken data. It illustrates that out of the prior converb clauses, 91,36% (N=2379) come before the main clause and 8,64% (N=225) come after it. Similarly, 86,40% (N=902) of the simultaneous converb clauses are positioned before the main clause and 13,60% (N=142) are positioned after the main clause. 86% (N=479) of the temporal clauses that express posteriority are placed before their corresponding main clause and 14% (N=78) are placed after their corresponding main clause. A distinct connection can be observed between the conceptual order and linear structure for the prior and simultaneous converb clause constructions. However, although there is a tendency towards an iconic clause order for the prior and simultaneous converb clause constructions, this tendency is not as much as prior and simultaneous converb clauses for the posterior

converb clause constructions. Table 3 below shows the 2×3 X^2 analysis, which was performed to examine the relation between conceptual order and linear structure for the spoken data.

Table 3: The chi-square statistic for the spoken data

	Priority	Simultaneity	Posteriority	Row Totals
Initial	2379	902	479	3760
Final	225	142	78	445
Column Totals	2604	1044	557	4205

*The chi-square statistic is 27.3227. The p-value is < 0.00001 . The result is significant at $p < .05$

Table 3 shows the observed total numbers of the samples as well as chi-square statistic and p value for the spoken data. The relation between these variables was significant, $X^2 = 27.3227$, $p < 0.00001$. Temporal clauses that express a prior event are more likely to appear before the main clause compared to temporal clauses indicating a simultaneous and posterior event.

For the written data, there are 4243 converb clauses that appear at the beginning of sentences and 552 converb clauses that appear at the end. Approximately 88,49% of the temporal clauses come before the main clause, while only 11,51% come after it. Figure 2 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express priority, simultaneity and posteriority.

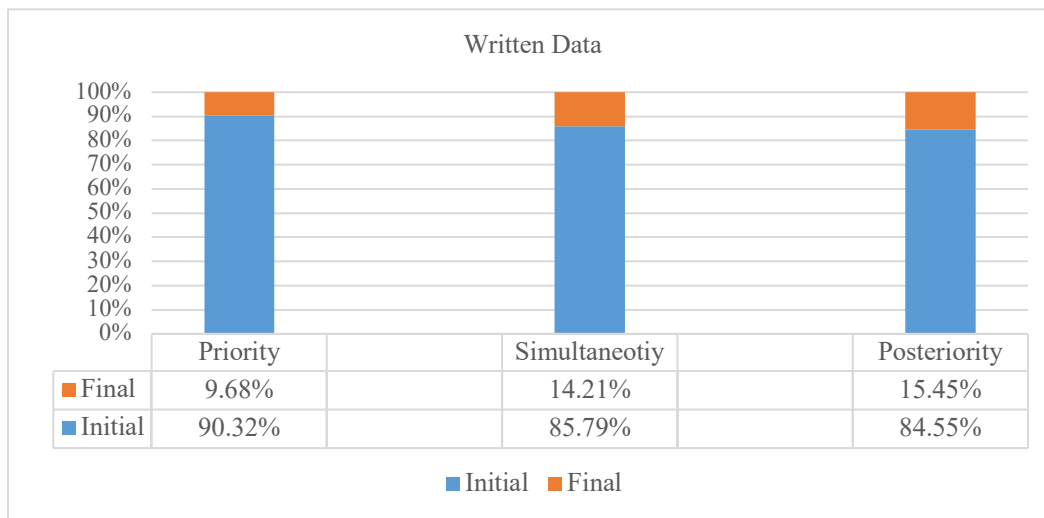

Figure 2. Conceptual order and linear structure for the written data

Figure 2 shows the correlation between linear structure and conceptual order in the written data. It illustrates that out of the prior converb clauses, 90,32% (N=2734) come before the main clause and 9,68% (N=293) come after the main clause. Similarly, 85,79% (N=978) of the simultaneous converb clauses are positioned before the main clause and 14,21% (N=162) are positioned after the main clause. 84,55% (N=531) of the temporal clauses that express posteriority are placed before their corresponding main clause while 15,45% (N=97) are placed after their corresponding main clause. Similar to the results of the spoken data, temporal clauses that express posteriority do not seem to adhere to the anticipated sequential iconicity as much as prior converb clauses do. Table 4 below shows the 2×3 X^2 analysis, which was performed to examine the relation between conceptual order and linear structure for the written data.

Table 4: The chi-square statistic for the written data

	Priority	Simultaneity	Posteriority	Row Totals
Initial	2734	978	531	4243
Final	293	162	97	552
Column Totals	3027	1140	628	4795

*The chi-square statistic is 27.6676. The p-value is < 0.00001. The result is significant at $p < .05$

Table 4 shows the observed total numbers of the samples as well as chi-square statistic and p value for the written data. The relation between these variables was significant, $X^2 = 27.6676$, $p < 0.00001$. Temporal clauses that express a prior event are more likely to appear before the main clause compared to temporal clauses indicating a simultaneous and posterior event.

When we compare the spoken and written data in terms of conceptual order and linear structure, it can be said that for the prior converb clause constructions, iconic clause order is more preferred for the spoken data more than the written data. In contrast, for the posterior converb clause constructions, iconic clause order is more preferred for the written data more than the spoken data.

Given that the placement of temporal adverbial clauses varies depending on the converb suffix used, the specific positional patterns of nine temporal clauses were also investigated. The sample sizes in the explanations show the total numbers for the linear structure and/or conceptual order. Table 5 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express priority for *-(y)Inca (when)* temporal converb clauses.

Table 5: *-(y)Inca* temporal converb clauses – conceptual order and linear structure

<i>-(y)Inca</i>	Spoken (Conceptual Order)				Written (Conceptual Order)			
Linear Structure	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL
Initial	418	0	0	418	429	0	0	429
Final	72	0	0	72	81	0	0	81
Total	490	0	0	490	510	0	0	510

Table 5 reveals that *-(y)Inca (when)* temporal converb clauses typically come before the main clause. Specifically, 847 of the clauses are positioned before the main clause, while 153 of them appear after it. All of the clauses express priority. The placement of the *-(y)Inca (when)* temporal converb clauses aligns with the conceptual order, as 84,12% of the prior clauses come before the main clause.

Table 6 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express priority, simultaneity and posteriority for *-DiğIndA (when)* temporal converb clauses.

Table 6: *-DiğIndA* temporal converb clauses – conceptual order and linear structure

<i>-DiğIndA</i>	Spoken (Conceptual Order)				Written (Conceptual Order)			
Linear Structure	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL
Initial	309	23	39	371	432	29	45	506
Final	23	10	16	49	41	12	21	74
Total	332	33	55	420	473	41	66	580

Based on the information provided in Table 6, it is evident that *-DiğIndA (when)* temporal converb clauses predominantly appear before the main clause. To be precise, 877 of the clauses are positioned before the main clause, whereas 123 of them occur after it.

Most of the *-DiğIndA (when)* temporal converb clauses express priority. Table 6 shows that there are 805 prior clauses, 74 simultaneous clauses, and 121 posterior clauses.

The placement of the *-DiğIndA (when)* temporal converb clauses aligns with the conceptual order for the prior converb clause constructions (92,05% of the clauses are initial and 7,95% of them are final). For the posterior converb clause constructions, *DiğIndA (when)* temporal converb clauses do not align with the conceptual order as prior converb clauses do (69,42% of the clauses are initial and 30,58% of them are final).

Table 7 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express priority, simultaneity and posteriority for *-DIğI zaman (when)* temporal converb clauses.

Table 7: *-DIğI zaman* temporal converb clauses – conceptual order and linear structure

<i>-DIğI zaman</i>	Spoken (Conceptual Order)				Written (Conceptual Order)			
	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL
Initial	401	43	21	465	373	33	22	428
Final	21	18	11	50	31	16	10	57
Total	422	61	32	515	404	49	32	485

Table 7 reveals that *-DIğI zaman (when)* temporal converb clauses typically come before the main clause. Specifically, 893 of the clauses are positioned before the main clause, while 107 of them appear after it. Most of the *-DIğI zaman (when)* temporal converb clauses express priority. Table 7 shows that there are 826 prior clauses, 110 simultaneous clauses, and 64 posterior clauses.

The placement of the *-DIğI zaman (when)* temporal converb clauses aligns with the conceptual order for the prior converb clause constructions clearly (93,70% of the clauses are initial and 6,30% of them are final). For the posterior converb clause constructions, *-DIğI zaman (when)* temporal converb clauses do not align with the conceptual order as prior converb clauses do (67,19% of the clauses are initial and 32,81% of them are final).

Table 8 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express simultaneity for *-ken (while)* temporal converb clauses.

Table 8: *-ken* temporal converb clauses – conceptual order and linear structure

<i>-ken</i>	Spoken (Conceptual Order)				Written (Conceptual Order)			
	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL
Initial	0	449	0	449	0	414	0	414
Final	0	71	0	71	0	66	0	66
Total	0	520	0	520	0	480	0	480

Table 8 reveals that *-ken (while)* temporal converb clauses which indicate simultaneity typically come before the main clause. Specifically, 863 of the clauses are positioned before the main clause, while 137 of them appear after it. The placement of the *-ken (while)* clauses aligns with the conceptual order, as 86,30% of the simultaneous clauses come before the main clause while 13,70% of the simultaneous clauses come after the main clause.

Table 9 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express priority for *-(A/I) r...-mAz (as soon as)* temporal converb clauses.

Table 9: -(A/I) r...-mAz temporal converb clauses – conceptual order and linear structure

-(A/I) r...-mAz	Spoken (Conceptual Order)				Written (Conceptual Order)			
Linear Structure	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL
Initial	433	0	0	433	468	0	0	468
Final	47	0	0	47	52	0	0	52
Total	480	0	0	480	520	0	0	520

Table 9 shows that -(A/I) r...-mAz (*as soon as*) temporal converb clauses expressing earlier events generally precede the main clause. Of them, 901 are found to appear before the main clause, while 99 of them are found to appear after it. Therefore, the sentential positions of the -(A/I) r...-mAz (*as soon as*) temporal converb clauses align with the conceptual order since 90,10% of them come before the main clause.

Table 10 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express priority for -DIğIndAn beri (*since*) temporal converb clauses.

Table 10: -DIğIndAn beri temporal converb clauses – conceptual order and linear structure

-DIğIndAn beri	Spoken (Conceptual Order)				Written (Conceptual Order)			
Linear Structure	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL
Initial	386	0	0	386	531	0	0	531
Final	34	0	0	34	49	0	0	49
Total	420	0	0	420	580	0	0	580

Table 10 reveals that -DIğIndAn beri (*since*) temporal converb clauses expressing prior events mostly precede the main clause. 917 of the clauses are positioned before the main clause, while 83 of them appear after it. The placement of the -DIğIndAn beri (*since*) temporal converb clauses corresponds to the conceptual order as 91,70% of the prior clauses come before the main clause.

Table 11 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express posteriority for -mAdAn önce (*before*) temporal converb clauses.

Table 11: -mAdAn önce temporal converb clauses – conceptual order and linear structure

-mAdAn önce	Spoken (Conceptual Order)				Written (Conceptual Order)			
Linear Structure	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL
Initial	0	0	419	419	0	0	464	464
Final	0	0	51	51	0	0	66	66
Total	0	0	470	470	0	0	530	530

Table 11 indicates that -mAdAn önce (*before*) temporal converb clauses expressing posteriority generally precede the main clause. In particular, 883 of the clauses are situated before the main clause, while 117 clauses occur after it. 88,30% of the posterior clauses come before the main clause while 11,70% of them come after the main clause, which does not correspond to the conceptual order.

Table 12 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express priority for -DIktAn sonra (*after*) temporal converb clauses.

Table 12: -DIktAn sonra temporal converb clauses – conceptual order and linear structure

-DIktAn sonra	Spoken (Conceptual Order)				Written (Conceptual Order)			
	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL
Initial	432	0	0	432	501	0	0	501
Final	28	0	0	28	39	0	0	39
Total	460	0	0	460	540	0	0	540

As can be seen in Table 12, *DIktAn sonra (after)* temporal converb clauses expressing events occurring before the events expressed by the main verb typically come before the main clause. 933 of the clauses are positioned before the main clause, while 67 of them appear after it. Conceptual order and linear structure are clearly related for *-DIktAn sonra (after)* temporal converb clauses as 93,30% of the prior clauses come before the main clause while only 6,70% of them come after it.

Table 13 below shows the distribution of initial and final converb clauses that express simultaneity for *-Dikça (whenever)* temporal converb clauses.

Table 13: -Dikça temporal converb clauses – conceptual order and linear structure

-Dikça	Spoken (Conceptual Order)				Written (Conceptual Order)			
	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL	Prior	Simultaneous	Posterior	TOTAL
Initial	0	387	0	387	0	502	0	502
Final	0	43	0	43	0	68	0	68
Total	0	430	0	430	0	570	0	570

Table 13 reveals that *-Dikça (whenever)* temporal converb clauses which express simultaneous events typically come before the main clause. 889 of the clauses are positioned before the main clause, while 111 of them appear after it. The placement of the converb clauses aligns with the conceptual order, as 88,90% of the simultaneous clauses come before the main clause while 11,10% of the simultaneous clauses come after the main clause.

Conclusion

As mentioned above, the aim of this study is to investigate the positioning variations of temporal converb clauses in Turkish and whether or not it is consistent with the iconicity principle. In order to achieve the goals of the study, a corpus based study was carried out by using the data from the Turkish National Corpus. Based on the findings of the study, the research questions are answered as follows.

RQ-1) *What are the sentential positions of Turkish temporal converb clauses based on their subcategories?*

The findings of the spoken and written data reveal that *-(y)IncA (when)*, *-DiğIndA (when)*, *-DIğI zaman (when)*, *-(A/I) r...-mAz (as soon as)*, *-DIğIndAn beri (since)*, *-mAdAn önce (before)*, *-DIktAn sonra (after)*, and *-Dikça (whenever)* temporal converbial clauses in Turkish appear mostly before the main clause. In terms of the categories of the converb clauses, a similar result was found in both written and spoken data. In regard to the converbs expressing events that occur before the event mentioned in the main clause (*-(y)IncA (when)*, *-DiğIndA (when)*, *-DIğI zaman (when)*, *-(A/I) r...-mAz (as soon as)*, *-DIğIndAn beri (since)* and *-DIktAn sonra (after)*), they are generally found to come before the main clause. Concerning the converbs expressing events which occur at the same temporal point as expressed by the embedded and main clauses (*-DiğIndA (when)*, *-DIğI zaman (when)*, *-ken (while)* and *-Dikça (whenever)*), it is also found that the temporal clauses appear mostly before the main clause. Those converbs expressing

posteriority (*-DiğIndA (when)*, *-DIğI zaman (when)* and *-mAdAn önce (before)*) in which the event expressed in the embedded clause occurs after the event expressed in the main clause have a tendency to precede the main clause.

Those results are in line with the views of Kornfilt (1997) on the positions of adverbial clauses in Turkish. She states that all kinds of adverbial clauses in Turkish come before the main clause in a normal word order. Therefore, it is the default position for these clauses. However, given the general flexibility of word order in Turkish, the adverbial clause can appear in a non-default position. The results also support the hypothesis of Diessel (2001) on the positioning of adverbial clause constructions. He hypothesizes that the positioning of main clause/predicate and subordinate clause shows a significant correlation with the placement of the subordinator in the subordinate clause. Adverbial clauses introduced by a final subordinator tend to come before the main clause/predicate. On the other hand, adverbial clauses marked by an initial subordinator can be found in both initial and final positions, irrespective of the order of the verb and object in the sentence. Since Turkish converbial clauses include final endings, the results of this study support Diessel's (2001) hypothesis.

RQ-2) *Does the iconicity of sequence affect the sentential positions of Turkish temporal converb clauses?*

It is possible to state that the sentential position of temporal converb clauses is affected by the iconicity of sequence. Temporal converb clauses indicating either an event that occurred earlier or a simultaneous event are more commonly placed before the main clause. The positioning of these converb clause types are in line with the iconicity of sequence. However, the sentential position of the converb constructions that express posteriority is not consistent with the iconicity of sequence because only around 15% of the converb clauses are placed after the main clause. Although it seems that for *-DiğIndA (when)* clauses which denote posteriority, there is a tendency for iconic clause order and for *-DIğI zaman (when)* clauses which denote posteriority, this tendency is similar, for *-mAdAn önce (before)* clauses which express pure posteriority, linear structure does not correspond to the conceptual order.

The spoken and written data reveal differential patterns for the sentential positions of the converb clauses. Converb clauses expressing priority are found to appear before the main clause, which is in consistent with the iconic clause order in the spoken sample. However, this correlation is less clear in the written sample. The converb clauses expressing posteriority are found to be consistent with the iconic clause order in the written data, which is less frequent in the spoken data. Therefore, it seems that the register type seems to have an effect on the sentential positions of the converb clauses.

As it was stated before, the principle of iconicity alone cannot fully determine the sequential organization of complex sentences. Furthermore, the principle of iconicity fails to elucidate why complex sentences with converb clauses positioned at the beginning are more frequently characterized by iconicity compared to complex sentences with converb clauses placed at the end. Additionally, it does not give information about why the placement of temporal adverbial clauses varies depending on the converb suffix used. For example, while both *-(y)IncA (when)* and *-(A/I) r...-mAz (as soon as)* introduce prior adverbial clauses, *-(A/I) r...-mAz (as soon as)* clauses are more frequently positioned before the main clause compared to *-(y)IncA (when)* clauses.

The factors governing the sentential positions of these clauses should be analysed in future studies taking into consideration the syntactic and psycholinguistic factors. In order to have a full understanding of these factors, further studies are required. Further studies are also needed to reveal the effects of the register types on the word order of these and other sentence types.

Authorship Contribution:	Conceptualization: DB, EY; Data curation: DB, EY; Formal analysis: DB, EY; Funding acquisition: DB, EY; Investigation: DB, EY; Methodology: DB, EY; Project administration: DB, EY; Resources: DB, EY; Softwares: DB, EY; Supervision: DB, EY; Validation: DB, EY; Visualization: DB, EY; Writing-original draft: DB, EY; Writing-review and editing: DB, EY.
Conflict of interest:	The authors declare no potential conflict of interest.
Financial support:	The authors received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The authors declare no need for ethical approval for the research.

References

- Akkuş, M. (2019). *A usage-based investigation of converbial constructions in heritage speakers' Turkish spoken in the Netherlands*. [Doctoral Dissertation]. Middle East Technical University.
- Aksan, Y. Aksan, M. Koltuksuz, A., Sezer, T., Mersinli, Ü., Demirhan, U., Yilmazer, H. Atasoy, G., Öz, S., Yıldız, İ., ve Kurtoglu, Ö. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). In *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul.
- Aydemir, İ. A. (2014). *Türkçede zarf-fillerin bağlayıcılık işlevleri*. In N. Demir, & A. Menz (Eds.), *Turcology and Linguistics. Éva Ágnes Csató Festschrift* (pp. 31-41). Hacettepe University Publications.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Clark, E. V. (1973). *How children describe time and order*. In Charles A. Ferguson and Dan I. Slobin (Eds.), *Studies of child language development* (pp. 585-606). Holt, Rinehart and Winston.
- Croft, W. (2003). *Typology and universals*. Cambridge University Press.
- Çetintaş Yıldırım, F. (2004). The syntactic and semantic analysis of Turkish temporal converbs. [Master's Dissertation]. Mersin University.
- Diesel, H. (1995). Processing factors of pre- and postposed adverbial clauses. *Berkeley Linguistics Society*, 22, 71-82. <https://doi.org/10.3765/bls.v22i1.1344>
- Diesel, H. (2001). The ordering distribution of main and adverbial clauses: A typological study. *Language*, 77, 343-65. <https://doi.org/10.1353/lan.2001.0152>
- Diesel, H. (2005). Competing motivations for the ordering of main and adverbial clauses. *Linguistics*, 43, 449-470, <https://doi.org/10.1515/ling.2005.43.3.449>
- Diessel, H. (2008). Iconicity of sequence: A corpus-based analysis of the positioning of temporal adverbial clauses in English. *Cognitive Linguistics*, 19(3), 465-490. <https://doi.org/10.1515/COGL.2008.018>
- Göksel, A. & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. Routledge.
- Greenberg, H. (1963). Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In J. H. Greenberg (Ed.), *Universals of language* (pp. 73-113). MIT Press.
- Haiman, J. (1983). *Iconic and economic motivations*. *Language*, 59, 781-819.
- Haspelmath, M. (1995). The converb as a cross-linguistically valid category. In M. Haspelmath, & E. König (Eds.), *Converbs in cross-linguistic perspective: Structure and meaning of adverbial verb forms –adverbial participles, gerunds* (pp. 3-55). Mouton de Gruyter.
- Hercus, L. A. & Australian National University. Research School of Pacific and Asian Studies. Department of Linguistics. (1994). *A grammar of the Arabana-Wangkangurru language Lake Eyre Basin, South Australia*. Dept. Of Linguistics, Research School of Pacific and Asian Studies, Australian National University.
- Koç, S. (1988). *Turkish adverb clauses on computer* In S. Koç (Ed.), *Studies on Turkish linguistics. Proceedings of the Fourth International Conference on Turkish Linguistics* (pp. 579-596). Middle East Technical University.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. Routledge.
- Legendre, G. (1990). French impersonal constructions. *Natural Language and Linguistics Theory*, 8, 81-128.
- Lehmann, C. (1974). Prinzipien für Universal 14'. In H. Seiler (Ed.), *Linguistic Workshop II* (pp. 69-97). Wilhem Fink.
- Lewis, G.L. (1986). *Turkish grammar*. Oxford University Press.
- Schaub, W. (1985). *Babungo*. Croom Helm.
- Slobin, D. I. (1995). Converbs in Turkish child language: The grammaticalization of event coherence. In M. Haspelmath & E. König (Eds.), *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms- Adverbial participles, Gerunds* (pp. 349-371). Mouton de Gruyter.

- Thomason, S.G. & Longacre, R. E. (1985). *Adverbial clauses. Language typology and syntactic constructions*. Cambridge University Press.
- Verstraete, J. C. (2004). Initial and final position of adverbial clauses in English: The constructional basis of the discursive and syntactic differences. *Linguistics*, 42, 819-853.
- Wiechmann, D. & E. Kerz. (2013). The positioning of concessive adverbial clauses in English: Assessing the importance of discourse-pragmatic and processing-based constraints. *English Language and Linguistics*, 17(1), 1-23. <https://doi.org/10.1017/S1360674312000305>
- Zeyrek, D., Demirşahin, I., Sevdik-Çallı, Ayışığı, B. (2013). Turkish Discourse Bank: Porting a discourse annotation style to a morphologically rich language. *Dialogue & Discourse*. 4(2), 174-184. <https://doi.org/10.5087/dad.2013.208>
- Zeyrek, D., & Kurfalı, M. (2018). TDB 1.1: Extensions on Turkish discourse bank. In *Proceedings of the 11th Linguistic Annotation Workshop* (pp. 76-81). Association for Computational Linguistics.

Oryantalist Bakış Açısının *Tenten ve Altın Post* Filmindeki Yansımaları Reflections of the Orientalist Perspective on the Film *Tintin and the Golden Fleece*

Nurcan DOĞAN*

Öz

Hergé tarafından yaratılan *Tenten'in Maceraları* adlı çizgi roman ünlü olmasının yanı sıra çok fazla eleştirinin de hedefi olmuştur. Irkçılık ve sömürgecilik taraftarlığı yaptığı için eleştirilen karikatür albümlerinde örtülü ve aleni olan emperyalist ve oryantalist söylemin birçok izleri bulunmaktadır. Nietzsche'nin sanat anlayışı bağlamında Apolloncu ve Dionysosçu olmak üzere iki farklı öğreti yoluyla sanat eserlerini değerlendirmek mümkündür. 1961'de vizyona giren *Tenten ve Altın Post* filminin çekimleri Türkiye ve Yunanistan'da yapılmış olması nedeniyle Türk kültürünün Batı tarafından nasıl algılandığını ve Avrupa sinemasındaki Türk ve Yunan algıları arasında herhangi bir benzerlik olup olmadığını görmek açısından incelemeye değerdir. Filmin incelemesi yapılırken nitel içerik analizinin kullanılması edebiyatın disiplinlerarasılığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu çalışma, *Tenten ve Altın Post* adlı filmde bulunan Apollonik ve Dionysostik imgeler araştırılarak filmin oryantalist ve kolonyalist bir bakış açısıyla yazıldığına imgelerle ulaşmanın yollarına işaret etmeye çalışılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Oryantalizm, kolonyalizm, *Tenten'in Maceraları*, Apollonik, Dionysostik, *Altın Post*.

Abstract

The comic book *The Adventures of Tintin*, created by Hergé, has been the target of much criticism as well as being famous. There are many traces of implicit and explicit imperialist and orientalist discourse in the cartoon albums criticised for being racist and pro-colonialism. In the context of Nietzsche's understanding of art, it is possible to evaluate works of art through two different teachings: Apollonian and Dionysian. The film *Tintin and the Golden Fleece*, released in 1961, was shot in Turkey and Greece and is worth examining to see how Turkish culture is perceived by the West and whether there are any similarities between the perceptions of Turks and Greeks in European cinema. The use of qualitative content analysis while analysing the film is important in terms of showing the interdisciplinarity of literature. In this study, Apollonian and Dionysian images in the film *Tintin and the Golden Fleece* are explored, and tried to point out the ways to reach via the images that the film was written with an orientalist and colonialist perspective.

Keywords: Orientalism, colonialism, *The Adventures of Tintin*, Apollonian, Dionysian, the Golden Fleece.

* Doktora öğrencisi. Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı.
E-posta: nurcan.dogan.nd@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3067-890X

◇ Alan Editörü / Field Editor: Tuğça POYRAZ

Giriş

Kısa zamanda büyük bir şöhrete sahip olan *Tenten'in Maceraları* çizgi romanının kim tarafından ve kimler için yaratıldığını bilmek eserin doğasının ve amacının daha iyi anlaşılabilmesine yardımcı olacaktır. Asıl adı Georges Prosper Remi olan Belçikalı karikatürist Hergé'e (1907-1983) ait *Tenten'in Maceraları* adlı çizgi roman serisi 20. yüzyılın en popüler Avrupalı çizgi romanları arasında yer alır. *Tenten'in Maceraları*, ilk defa 10 Ocak 1929 tarihinde muhafazakâr, Katolik bir gazete olan *Le Vingtième Siècle*'in çocuklar için haftalık yayınlanan *Le Petit Vingtième* adlı ekinde yayınlanır. Aslında Hergé de eğitimini Katolik bir okul olan Saint Boniface Enstitüsü'nde almış ve o yıllarda Katolik İzci Federasyonu'na üye olmuştur.

Hergé'e göre, dizinin başkarakteri Tenten'i yaratmak çok basitti ve kendini çocukken onun yerinde hayal ettiği bir kahraman ortaya çıkarmıştı (OUPblog, 23 November 2009). Ancak Tenten'in 1926'da yayınlanan ilk karikatür serisi olan *Totor'un Maceraları*'ndaki (*The Adventures of Totor*) Totor'un küçük kardeşine benzediğini de kabul etmiştir. *Totor'un Maceraları*'nda anlatılan izcilik maceraları yerini gazetecilik maceralarına bırakmıştır. Böylece Hergé araştırma, merak ve gizem dolu yeni maceralar anlatmaya devam etmiştir.

Tenten karikatür albümleri dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de popülerlik kazanır. Bu açıdan Türkiye'nin mekân olarak yer aldığı bir hikâyeyi incelemek her şeyden önce hem Türkiye'nin hem de Türk insanın filmde nasıl yer aldığı hakkında bilgi sunacaktır. Ünlü karikatürüstün Oryantalist bakış açısının etkilerini inceleyeceğimiz eseri karikatür albümlerinden uyarlanan ve *Tenten ve Altın Post* adıyla Türkçeye çevrilen *Tintin et le mystère de la Toison d'Or* (Türkçeye tam çevirisi: Tenten ve Altın Post'un Gizemi) isimli Fransa-Belçika ortak yapımı olan Jean Jacques Vierende's filmidir. 1961 yılında vizyona giren film aynı zamanda Tenten'in maceralarının beyazperdeye ilk defa aktarıldığı film olma özelliğini de taşımaktadır. Film, büyük bir kısmının İstanbul ve Yunanistan'da çekilmiş olması, Türk ve Yunan oyuncuların¹ da filmde yer alması bakımından Batı'nın Türk ve Yunan kültürlerini sinemaya nasıl aktardığını görme ve inceleme fırsatı sunmaktadır.

Bu çalışmada görsel, sözel ve müzikal olarak filmde yer alan oryantalist ve kolonyalist imgeler araştırılmıştır. Filmdeki görsel-işitsel verilerden yararlanılarak bir sonraki bölümde detaylı olarak anlatılacak olan nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi kullanılmıştır. Çalışmada, ilk olarak Tenten karakterinin Batı'nın hegemonik söylem aracı haline gelmesinden bahsedilecek ve filmdeki karakterlerin incelemeleri yapıldıktan sonra filmin konusunun anlatımı ile birlikte tespit edilen oryantalist imgeler hakkındaki görüşler ortaya koyulacaktır. Diğer yandan Türk ve Yunan kültürlerinin birbirine ne kadar benzer bir şekilde filme yansıtıldığı da yapılan tespitler ile gösterilecektir. Buna ek olarak, Batı kültürünün Türk ve Yunan kültürleri üzerinde ve rafine bir üst kültür olarak resmedildiği örneklerle açıklanacaktır. Son olarak, Oryantalist söylemlerin tespiti ve değerlendirmesi ile paralel bir biçimde filmde yer alan gerek karakterlerin gerekse de mekânların tasarımında Nietzsche'nin sanat anlayışı bağlamında Apolloncu ve Dionysosçu, Asyalı ve Avrupalı, Doğulu ve Batılı olarak nasıl ayrıldığı çözümlenecektir. Batı'nın yarattığı bu dikotomilerin, yani ikili karşıtlıkların da aslında öteki kavramını yaratmak ve tanımlamak üzere ortaya çıkmış olduğuna değinilerek filmin çözümlemesi sonuçlandırılacaktır. Bu sayede, oryantalist bakış açısı ile henüz incelenmemiş olan bu filmdeki Türkiye ve Yunanistan algısının araştırılmasıyla Tenten hakkında daha önceden yapılan oryantalist vurguları ele alan çalışmaların desteklenmesi ve tartışmaya yeni unsurlar eklenmesi hedeflenmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel içerik analizi yöntem olarak belirlenmiştir. Nitel araştırma, sosyal ya da bireysel bir soruna bireyler ya da gruplar tarafından yüklenen anlamların araştırılması ve anlamlandırılmasında kullanılan bir yoldur (Creswell ve Creswell, 2021, s. 250). Araştırma süreci, soruların ortaya konulmasını,

¹ Filmdeki Türk oyuncular Dario Moreno, Ulvi Uraz, Kamer Baba ve Faik Coşkun'dur. Yunan oyuncular ise Dimítris Myrát ve Dimos Starenios'tur.

verilerin toplanmasını, tümevarımsal şekilde verilerin analiz edilmesini ve bulguların anlamlandırılarak verilerin yorumlanmasını içerir. Nitel ve nicel içerik analizinde çok bariz bir fark bulunmamakla beraber nitel içerik analizinde olgunun nitel zenginliğini barındıran tematik kodlar bulunur (Neuman, 2022, s. 812-3). İçerik analizinde, kitap, gazete, dergi makaleleri, filmler ve şarkı sözleri gibi çok çeşitli metinlerden elde edilen görsel ve sözel içerikler kullanılabilir.

Veri toplama sürecinde, esas veriyi toplamak için *Tenten ve Altın Post* filmi detaylı bir şekilde izlenmiş ve Tenten ile ilgili alanyazın taraması yapılmıştır. Veri toplarken açık uçlu kodlama ile filmde yer alan tema ve örüntüler bulunmuştur. Böylece temalaştırma yapılırken ilk etapta herhangi bir kuramdan yararlanılmamıştır. Veri seçim sürecinde Doğu ve Batı'yı anlatan kavram ve genellemelere ulaşılmış, bu aşamada seçici kodlamadan yararlanılmıştır (Neuman, 2022, s. 816). Bu süreçte film yeniden izlenerek oryantalizm ve kolonyalizm ile ilişkili görsel ve sözel veriler belirlenmiştir. Bu veriler için karakterlerin betimlemeleri, tutum ve davranışları ile sahnelerde kullanılan mekânlar gibi görsel imgelere odaklanılmıştır. İşitsel imgeler için karakterlerin monolog ve diyalogları ve kullanılan müziklerden yararlanılmıştır. Veri analiz sürecinde, ortaya çıkan tema ve örüntüler tümevarımsal yolla analiz edilmiştir. Analiz, Nietzsche'nin sanat anlayışı ve Edward Said'in oryantalizm teorisi kullanılarak filmde elde edilen bulguların Apollonik ve Dionysostik bağlamda incelenmesi ve yorumlanmasıyla tamamlanmıştır.

Çalışmanın ana sorusu, oryantalist ve kolonyalist bir anlatı geleneğine sahip olduğu kabul edilen Tenten karikatürlerini temel alan filmde kolonyalist ve oryantalist imgelerin yansıtılıp yansıtılmadığı ve nasıl yansıtıldığıdır. Alt araştırma soruları ise şunlardır:

1. Apollonik kültürü temsil eden mekân ve karakterler filme nasıl yansıtılmıştır?
2. Dionysostik kültürü temsil eden mekân ve karakterler filme nasıl yansıtılmıştır?
3. Avrupa anlatı geleneğini yansıtan filmde, ortak tarihi bir geçmişe sahip Türkiye ve Yunanistan'ın yeri Batı'da mı yoksa Doğu'da mı gösterilmiştir?
4. Filmde, iki ülkenin Batı'nın nazarında benzer bir kültüre sahip olup olmadığı yansıtılmış mıdır?

Alanyazın Taraması

Tenten karikatürleri hakkında edebiyat, dilbilim, tarih, kültür tarihi gibi çok çeşitli alanlarda çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı farklı temalar barındırırken bir kısmı da benzer temalar içerir. Buna karşın, İngilizce ve Türkçe alanyazın taramasında, Tenten karikatürlerindeki oryantalist imgeleri Apollonik ve Dionysostik sanat anlayışı ile bağdaştıran veya *Tenten ve Altın Post* filmindeki oryantalist öğeleri Türkiye ve Yunanistan bağlamında araştıran herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Yapılan çalışmaların genel olarak Tenten çizgi romanlarının söylemi, karikatürlerin Türkçeye çevirileri, dilsel özellikleri ve genel ırkçılık ve sömürgecilik temaları üzerine olduğu görülmektedir.

Tenten karikatürlerini inceleyen dilbilim ve çeviribilim çalışmaları Tenten karikatürlerindeki ses yansımaları (Giyatmi, Arumi, ve Wijayava, 2023) ve Çakır'ın (2023) mizah unsurları çerçevesinde karikatürlerin Türkçeye çevirisinin detaylı bir incelemesini kapsamaktadır ve bu çalışmanın temaları ile uyuşmamaktadır. Akan (2018) ise, sanatın bir dalı olarak gördüğü çizgi romanların toplumu etkilemek amacıyla bir propaganda malzemesi olarak kullanılmasını irdeler ve *Tenten Sovyetler'de* adlı karikatür albümünü analiz eder. Eroğlu (2020), *Tenten Kongo'da* adlı eseri Roland Barthes'in *Mythologies* eserinden yola çıkarak mit analizi yöntemiyle incelemiştir. Eroğlu da Said ve diğer post-kolonyal kuramcılarının görüşlerinden yararlanarak oryantalizm bağlamında karikatürlerdeki öteki kavramını ele almıştır. Eroğlu'nun (2020, s. 166) çalışması daha çok göstergebilim temelli olduğundan kelimelerin anlamlarına odaklanmıştır ve Gramsci'nin hegemonya kavramına atıfta bulunarak analizini Marxist kuram ile de ilişkilendirmiştir.

Yabancı kaynaklarda oryantalizm ve kolonyalizm temaları üzerine çalışmalar bulunsun da bu çalışmalar kullanılan veri ve temaları ele alış tarzı bakımından oldukça farklıdır. Tungary (2021), *Tenten Sovyetlerde*, *Tenten Kongo'da* ve *Tenten ve Alf Art* dışındaki tüm çizgi roman albümlerinin uyarlaması olan, Fransa ve Kanada'da yayınlanan *Tenten'in Maceraları* adlı televizyon dizisini incelemektedir. Bu televizyon dizisindeki 'öteki' kavramını Linda Hutcheon'ın adaptasyon teorisi ve Said'in oryantalizm

görüşü bağlamında ele alır. Turgary'nin araştırması, 'öteki' kavramının ele alınması bakımından bu çalışma ile benzer. Ancak Turgary (2021, s. 70), öteki ve biz karşılaştırmalarını 'beyaz ırktan olan' ve 'beyaz ırktan olmayan' kodlu bir ikili dikotomide anlatmıştır ve bu bakımdan çalışmasında ırkçılık teması baskındır. Bentahar (2012), Arap ülkelerinde ve Afrika'da geçen Tenten karikatür albümlerinde Arapların, Arap dilinin ve İslam'ın nasıl yansıtıldığını analiz eder. Çalışmasında, oryantalizmden bahsetmeden, karikatürlerde Arapçaya yer verilmediğini veya Arapçanın anlaşılabilir sözler olarak anlatıldığını, Tenten karakterlerinden biri olan Dupont'un namaz kılan bir adamı tekmelemesi gibi sansüre uğraması olası olan karikatürlerin Arapçaya çevrilmesi durumunu tartışmaktadır. Sonuç olarak alanyazın taraması, bu çalışmanın alanyazındaki diğer çalışmalardan temalar, analiz edilen veri ve analizde yararlanılan kuram ve görüşler bakımından ayrıldığını göstermekte ve çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Tenten çizgi romanlarının oryantalist ve kolonyalist bir söyleme sahip olduğu bilinmektedir ancak bu eserlerin daha önce Nietzsche'nin sanat anlayışına göre incelendiğine rastlanmamıştır. Ayrıca alanyazında, Yunan ve Türk kültürlerinin *Tenten ve Altın Post* filminde ortak bir şekilde resmedilmesine dair bir çalışma da eksiktir. Bu bakımdan çalışmanın kültürel tarih alanına katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Tenten'in Batı'nın Hegemonya Söyleminin Bir Aracına Dönüşümü

Çizgi roman serisinin ilki *Tenten Sovyetler'de* 1930'da yayınlanır. Bu hikâyede, gözü pek genç muhabir Tenten, Sovyetler'e gider ve Bolşevikler'in "alçakça ilişkilerini ortaya çıkarır" (Britannica, 7 February 2022). Böylece *Tenten'in Maceraları*, Soğuk Savaş döneminden önce 'dinsiz' Sovyetler'in 'dindar' Avrupa'nın ötekisi olduğu bir hikâyeyi anlatarak siyasi bir misyonla yayın hayatına başlar. Daha sonraları Tenten'in karşısında başka 'ötekiler' de yer alır. Maceralarında Belçika Kongosu, Çin, ABD, İran, Mısır, Güney Amerika, Tibet, Türkiye gibi dünyanın farklı yerlerine ve hatta Ay'a² gider. Avrupa için doğruyu, güçlüyü ve iyiyi temsil eden Tenten, hem erdemleri ve cesaretiyle çocuklara örnek olur hem de eğlenceli ve merak uyandıran maceraları sayesinde kısa sürede taraftar toplar ve hikâyeleri 50'den fazla dile çevrilir. Şiddet içermeyen karikatür dizisinde Tenten, daha çok aklını ve marifetlerini kullanarak kötülere alt eder ve böylece maceralı olaylar dizisi çözüme ulaşır.

Tenten'in ortaya çıktığı zamanda dünyada gerçekleşen olayları bilmek, Tenten karakterini ve anlatılan hikâyeleri çözümleyebilmek açısından önemlidir. Tenten, 20. yüzyılın ilk yarısında iki dünya savaşı ve büyük can kayıpları yaşanan bir dönemin ortasında doğmuştur. Yayın hayatına başladığı yıl dünyadaki birçok ülkeyi etkileyen ekonomik kriz, Büyük Buhran başlamıştır ve Belçika gibi Avrupa devletleri sömürgelerini henüz ellerinde barındırmaktadır. Tenten'in ortaya çıktığı döneme rastlayan bu olaylar hikâyelerin oluşumunda önemli bir etkiye sahiptir. Hergé, 1929 yılından vefat ettiği 1983 yılına kadar toplam 24 adet *Tenten'in Maceraları* adlı çizgi roman albümü hazırlamıştır. Bu süre zarfında birçok siyasi ve kültürel olay yaşanmasına rağmen çizgi roman albümleri aynı doğrultuda yayına devam etmiştir. Diğer bir deyişle, değişen dünya ve önemli olayların gölgesinde ideolojik çizgisini hiç bozmadan var olmaya devam etmiştir. Öyle ki 1939 yılında, Belçika Naziler tarafından işgal edilince tüm gazeteler kapatılır ve Alman yönetimini kabul etmesi şartıyla sadece *Le Soir* yayına devam eder. Hergé, Nazi döneminde çizimlerine bu gazetede devam eder. Bu dönemde, siyasetten uzak durarak maceraya daha çok ağırlık verir (Britannica, 7 February 2022). 1940-1945 yılları arasındaki hikâyeler *Le Soir*'de basılır. 1946 yılında ise *Tenten*, artık özel bir haftalık dergi olarak yayınlanır ve 1983'e kadar dünyanın her yerinden okurlarla buluşur.

Tenten, Katolik çocuk ve gençlere örnek olması amacıyla yaratılmış, kötülere karşı mücadele eden bir karakterdir. Tüm iyi meziyetler Tenten'de toplanmıştır (Eroğlu, 2020, s. 158). Öte yandan tüm bu pozitif özelliklere sahip başkarakter ötekileştirme yaptığı, ırkçılık, emperyalizm ve mizojinizm gibi özellikler taşıdığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Özellikle 1931'de yayınlanan *Tenten Kongo'da* (*Tintin in the Congo*) adlı albümün Belçikalıların ruhunda kolonyalist duyguları ateşlemek için yazıldığı savunulmaktadır (Ganguly, 2018, s. 104). Kongo Bağımsız Devleti, Belçika Kralı II. Léopold'un kendi mülkiyeti haline

² Neil Armstrong'un Ay'ın yüzeyinde yürütmesinden önce Hergé bu konuyu *Destination Moon* (1953) adlı albümde ele almıştır.

gelmiş, milyonlarca insanın ölümü, işkenceler ve köleliğe varan uygulamalar ile çok fazla vahşete maruz kalmıştır (Peacock, 1982, s. 264). II. Leopold'un ölümünden sonra da 1960'lara dek bu kolonyalist uygulamalar ve bilinç devam etmiştir (Pritam Basu, 2014, s. 34). Hergé ise eserlerine yapılan eleştirilere "Beni çevreleyen burjuva toplumunun önyargılarıyla beslendim." cevabını verir (2007 Schools Wikipedia Selection, t.y.). Hergé, Tenten'in yaratımında Batı'nın hegemonya söyleminin rolünü açıkça dile getirmiştir. Tenten, içine doğduğu kültürü son derece yansıtan bir ürün olarak ortaya çıkmıştır. Bu 'Avrupa merkezli beyaz erkek' üstünlüğüne dayanan dünya görüşü, birkaç yıl içinde büyük bir kıyıma neden olacak olan Alman nazizmini de besleyen damarlardır. Bu ırkçı ve sömürgeci dünya görüşünü destekleyen bir biçimde Tenten, Kongolu karakterler üzerinde otorite rolünü üstlenerek Belçika devletinin bir temsili olmuştur. Hergé, Paternalist bakış açısıyla devletin uygulamalarını ve 'doğrularını' benimseyerek eserine o minvalde şekil vermiştir.

Karakterlerin Özellikleri: Apollonik ve Dionysostik İmgeler

Filmde oryantalist ve kolonyalist söylemlerin nasıl temsil edildiği, Tenten, Kaptan Haddock ve Kaptan Paparanic gibi karakterlerin incelenmesi yoluyla çözümlenebilmektedir. Filmdeki oryantalist öğeleri araştırırken Doğulu ve Batılı karakterlerin nasıl resmedildiğine ve mekân seçimlerine bakılmıştır. Diyaloglarda ve konuşmalarda karakterlerin ağızından dökülen kelimeler ile jest ve mimikleri de bu konuda önemli ipuçları sunmaktadır. Karakterlerin anlatımı ve oryantalist öğelerin belirlenmesinden önce oryantalizmin ne olduğunu hatırlamak gerekmektedir. 1978'de yayınladığı eseriyle oryantalizmin tanımını en iyi yapan kişi ise şüphesiz Edward Said'tir.

Antropolog, sosyolog, tarihçi yahut dilbilimci olsun özel yahut genel bir açıdan Şark'ı öğreten, yazıya döken yahut araştıran kimse şarkiyatçıdır ve yaptığı şey şarkiyattır. (...) Oryantalizmin daha geniş bir mânası vardır: Oryantalizm Doğu ile Batı arasında ontolojik ve epistemolojik ayırıma dayalı bir düşünüş biçimidir. (...) Şimdi oryantalizmin üçüncü anlamına geliyorum: XVIII. yüzyıl sonlarını kabaca belirlenmiş bir başlangıç noktası kabul edersek oryantalizm Şark ile uğraşan toplu müessesedir; yani Şark hakkında hükümlerde bulunur, Şark hakkındaki kanaatleri onayından geçirir, Şark'ı tasvir eder, tedris eder, iskân eder, yönetir; kısacası Doğu'ya hâkim olmak, onu yeniden kurmak ve onun âmiri olmak için Batı'nın bulduğu bir yoldur. (Said, 1989, s. 15-16)

Batı, Leopold II'nin de uyguladığı gibi, sahte bir iyilikseverlik gösterisi ile Doğu'daki ülkeleri ve halkları özgürleştirme ve medenileştirme bahanesiyle sömürge haline getirme hakkını kendinde görmüştür. Batı'nın hegemonik bir şekilde ister doğa ister ise bir insan olsun 'ilkel olanı' medenileştirme, düzen getirme ve nihayetinde ona hükmetme isteğinin kaynağı ise Tenten'de de somut bir şekilde görülen Apollonik öğretilerden gelmektedir. Hakkındaki istatistiklere göre Tenten: Beyaz ırktan, geçmişi ve ön adı olmayan, yetim, Brükselli, 16 ila 18 yaşları arasında, dini nedenlerle bakir, son derece erdemli, yiğit, cesur, güçsüzlerin ve ezilenlerin savunucusu, sorun aramasa da kendisini sorunun içinde bulan, becerikli, risk alan, ketum ve sigaradan uzak duran biridir (OUPblog, 23 November 2009). Tenten, kötü alışkanlığı olmadığı için Kaptan Haddock'un içkiyi çok sevmesine rağmen içkiyi pek sevmez. İçki kadehini elinde sadece kutlamalarda görürüz. Tüm bu özelliklere sahip bir karakter olması onun muhafazakâr bir gazetede çocuklara yönelik bir propaganda amacıyla yaratılmış olmasında pay sahibidir. En yakın dostları arasında ilk olarak köpeği Milou gelir. Bir köpek olmasının ötesinde Tenten'e çok sadıktır ve çok akıllı olduğundan çoğu yerde devreye girerek Tenten'in veya yakınındakilerin hayatını kurtarır. Tenten'i tamamlayan bir karakter olarak – Tenten'i Milou'dan ayrı Milou'yu Tenten'den ayrı düşünmek mümkün değil – hikâyelerde yer alır. Milou sıradan bir hayvan değildir, çoğu zaman birçok insandan daha zeki bir karakterdir. Sonuç olarak, Tenten'in sahip olduğu tüm bu erdemler ve özellikler onu Batı'nın ideal bir ferdi yapmanın yanı sıra bizlere Apollon'un bir temsili olduğunu da gösterir.

Apollonik öğretilerden bu kadar bahsetmişken Apollon'u da yakından tanımak gerekir. Batı sanat ve edebiyatının esin kaynağı olarak bilinen Yunan mitolojisine göre Apollon, Zeus ve Leto'nun oğludur ve

“Tanrılar içinde en Yunan tanrı” olarak bilinir (Hamilton, 2011, s. 16). Onunla ilişkili olan Delphoi tapınağına ise dünyanın her yerinden doğruyu arayanlar gelir ve Delphoi tapınağının girişinde altın harflerle “Kendini bil” yazar. Bundan yola çıkarak insanın kendini bilmesi ve tanıması için kendini tanımlaması ve belirli sınırlamalar çizmesi gerekir. Bunun için de çevresini ve kendini çok iyi tanımalıdır. Nietzsche’ye göre sanat tanrısı olarak Apollon “her şeyiyle ‘görünendir’: kendini bütünüyle aydınlıkta gösteren, güneş ve ışık tanrısıdır” (2011, s. 36). Araştırma ve merak duygusunun, bilgiye ulaşmanın ve özellikle de Aydınlanma Çağı ve Rönesans’ın kökeni de buna dayanmaktadır. Apollon’a “karanlık nedir bilmeyen Işık Tanrısı, yalan nedir bilmeyen Doğruluk Tanrısı da denir” (Hamilton, 2011, s. 17). Batılı eserlerde bu imgeler sık sık yer almaktadır. Apollon gibi Tenten de doğrunun peşindedir, zekidir, aklını kullanarak düşmanlarını alt eder. Ancak tüm bu iyi özelliklerin Oryantalist söyleme örnek olduğu nokta şudur: “Apollon’un temsil ettiği ve insanın bilgiye ulaşmasını sağlayan aydınlatıcı akıl yöneldiği nesnelere biçim verirken, onları aynı zamanda tanımlar ve biçimin ön plana çıkmasıyla bir sınır bilgisi oluşur” (Vanleene, 2011, s. 245). Apolloncu sanatçı, yazar, şair ve çizer de görüneni temsil etmektedir ve ‘görünmeyeni’, kendinden olmayanı, ‘öteki’yi de tıpkı Said’in oryantalizmin tanımında bahsettiği gibi yeniden tanımlayarak ona bir anlam vermeye çalışacaktır. Tıpkı Tenten gibi Doğu’ya ait gelenekleri kendisi uygularken yeniden tanımlayacak ve biçimlendirecektir (Pritam Basu, 2014, s.39).

Gelelim başkahraman Tenten’in fiziksel özelliklerine. Tenten’in yüz özelliklerinin bariz bir şekilde çizilmemesi ona doğal bir görünüm kazandırmış ve onu sıradan biri yaparak herkese onunla özdeşleşme imkânı tanımıştır (OUPblog, 23 November 2009). Esasında Hergé’nin kullandığı ve öncülüğünü yaptığı *ligne claire* (temiz çizgi) tekniği gölgelendirme olmadan karenin içindeki her bir nesnenin aynı önemde yer aldığı bir çizim tekniğidir (Dozome, 31 July 2022). Gerçeklerin peşinde olan gazeteci Tenten’in gözlerinde sürekli bir araştırma, soruşturma ve şüphe vardır. Daktilosunun başında bir gazeteci olmak yerine sahada araştırmalar yapar, hareketli ve seridir. Sempatik ve idealist bir karakter olarak tasarlanan Tenten böylece Batı tarafından çok çabuk benimsenmiştir.

Bir denizci olan Kaptan Haddock, Tenten’in en iyi arkadaşıdır. Adının anlamı İngilizce’de ‘mezgit balığı’ demektir. Château de Moulinsart adındaki lüks malikanesinde yaşar. Kaptan Haddock’un sarhoşluğu genelde komik bir öğe olarak kullanılmıştır. Bir diğer önemli özelliği de çok çabuk sinirlenmesidir. Kaptan Haddock kızdığı anda lanet etmeye ve sövmeye başlar ancak bunlar genelde küfür olmayan şeylerdir: Başıbozuk³, bin lomboz⁴, on bin gümbürtülü tayfun vb. Daha çok bir söz sanatı olan aliterasyon olarak yani ses uyumuyla bir araya gelen kelimelerin birleşmesinden oluşur bu küfürler.⁵ Kaptan Haddock zengin, rahat bir yaşam sürer. Kendisine filmde “Efendi” diye seslenilmesi, tayfaları beceriksizlikleri yüzünden azarlaması Batı’nın hegemonyasını gösteren birer öğe olarak yer alır.

Filmde fiilî olarak hiç görünmeyen, sadece kamarasındaki fotoğrafını gördüğümüz Kaptan Papanic’i ise arkadaşlarının anılarından tanıyoruz. Onların anlatımlarına ve odasında bulunan Doğu seyahatlerinden topladığı eşyalara bakarak onun katıksız bir oryantalist ve kolonyalist olduğunu söyleyebiliriz. Papanic, sadece seyahat ettiği yerlerden mistik ve otantik eşyalar alıp götürmekle kalmamıştır, bu seyahatlerden birinde Tetaragua adlı bir ülkenin Merkez Bankası’nda bulunan tüm altınları korsan arkadaşlarıyla beraber çalmış ve oradan kaçmıştır. Ayrıca bu ülkenin iç siyasetine de müdahale etmiş ve geçici de olsa bir hükümet kurmayı ve hükümet başkanı olmayı da başarmıştır. Bahsi geçen ülke bir Güney Amerika ülkesi olsa da Batı için yine de demokrasi ve medeniyet bilincine ulaşmamış, ilkel ve sömürüye açık bir ülkedir.

³ Türkçeden Fransızcaya geçmiştir: *Le bachi-bouzouk*. Başıbozuk Türkçede isim olarak düzensiz topluluk, askerlerin arasına katılmış sivil savaşı ve sıfat olarak da karışık, içinden çıkılamayan anlamalarına gelir (*Türkçe Sözlük*, 2011, 11 b., TDK Yayınları, s. 273). Osmanlı Devleti’nde savaş sırasında asıl orduya katılan gönüllü askerler için kullanılan bir tabir. Yaya ve atlı olarak ayrı silâh ve teçhizatları olan ve ayrı kumandanların idaresi altında bulunan başıbozuk askerleri Osmanlı ordusunu oluşturan kuvvetlerdendir (Özcan, t.y.).

⁴ Yunanca kökenli bu kelime kamaralarla alt güverteleri aydınlatmak için bordalardan ve güvertelerden açılan yuvarlak pencere demektir (*Türkçe Sözlük*, 2011, 11 b., TDK Yayınları, s. 1592).

⁵ Kaptan Haddock’un sarfettiği küfürlerden biri de İngilizcede şöyle ifade edilmiştir: “Billions and billions of blue blistering barnacles!”

Kaptan Paparanic bariz bir şekilde kolonyalisttir. Afrika, Peru ve Çin'e kadar gitmiştir. Birçok ülkedeki önemli olaylara⁶ şahitlik etmiştir. Tetaragua'ya devrim olduğu sırada varmış ve kısa bir sürede oradaki insanları etkileyip bir "Paparanic Hükümeti" kurmuştur. Paparanic arkadaşları Midas Papos⁷, Scoubidocvitch⁸, Alexandre Timochenko⁹ ve Anton Karabine ile birlikte ülkenin merkez bankasında kalan altınları çaldıktan sonra oradan kaçmak zorunda kalmıştır. Paparanic ülkenin zenginliğini elde etmekle kalmamış aynı zamanda iç işlerine de karışmıştır. Tüm bunlar ise filmde onun ne kadar becerikli ve büyük bir insan olduğunu ortaya koyan özellikler olarak verilir.

Profesör Tournesol, dalgın profesör olarak bilinen standart bir tiptedir ve ayrıca duyma güçlüğü çeker. Adı Fransızcada ayçiçeği anlamına gelmektedir. Birçok bilimsel buluş yapmıştır ve pozitif bilimin savunucusudur (Bkz. Resim 1). Bilimin ışığından gittiği için Aydınlanma ve Rönesans'ın, Apollonik öğretinin bir diğer dışavurumu da Profesör Tournesol'un karakterinde vücut bulmuştur.

Resim 1: Profesör Tournesol, Kaptan Haddock ve Tenten ile birlikte Altın Post'ta (Vierne, 1961).

Dupond ve Dupont tıpatıp aynı giyinen ikiz detektiflerdir. Biri bir şey söyledikten sonra diğeri "ayrıca" deyip tamamen alakasız başka bir şey söyler. Hal ve hareketleri de sözleri gibi komiktir (Bkz. Resim 2). Onlar da her ne kadar komik olsalar da dedektiflik mesleğini yapmaları, araştırmacı olmaları ve bilimsel ve teknolojik gelişmeleri kullanmaları¹⁰ ile Batı'nın bir diğer yüzünü yansıtmaktadırlar.

Resim 2: Dupond ve Dupont Yunanistan'da: Kötü adamları takip sırasında eşiği yoldan uzaklaştırmaya çalışırken ikisi de eşiği ters tarafa çekmektedir (Vierne, 1961).

Filmde Tenten'in mücadele ettiği düşmanlardan biri olan Anton Karabine de Batı'nın ticaret ve sömürü ilişkilerini yöneten kötü adamlarından birini temsil eder. Kaptan Paparanic'in eski arkadaşlarından

⁶ Tenten'in onun hakkında bulduğu yazıya göre üç gemi batırmış, yedi cumhuriyetin ilanına tanıklık etmiştir ve bir cumhuriyeti de kurtarmıştır. Bahsedilen bu cumhuriyet hayali bir Güney Amerika ülkesi olan Tetaragua'dır.

⁷ Pire'deki halı tüccarı. Paparanic Hükümetinde Ticaret Bakanı olmuştur.

⁸ Düğünde Tenten ve Kaptan Haddock'un karşılaştıkları klarnetçi.

⁹ Meteor'daki Peder Alexandre. Eski korsan. Paparanic Hükümeti'nde Savunma Bakanı olmuştur

¹⁰ Filmde sürekli telgraf çektiklerinden bahsetmektedirler.

birdir. Birlikte Tetaragua'nın altınlarını çalmışlardır ancak o daha fazlasının peşindedir ve bu yüzden Altın Post'u ele geçirmeyi istemektedir.

(Peder) Alexandre Timochenko, filmde dini temsil eden tek karakterdir. Tetaragua'da Kaptan Papanic ile birliktedir. Kaptan kendi hükümet başkanı olunca onu da Savunma Bakanı yapar. Bir korsanın Savunma Bakanı olması ironisi dikkate değerdir: Batılı olmayan ülkelerde demokrasinin çok kolay bozulabildiğini, Batı'nın yönetimlere istediği gibi müdahale edebileceğini, gerekirse bir suçluyu bakan yapabileceğini göstermektedir. Peder diğer yandan Batı'nın dinî yanını, Hristiyanlığı da temsil etmektedir. Eskiden kötü olan bir insanın her şeyi bırakıp dine yönelebileceğini ve iyi bir insan olabileceğini gösterir.

Doğu'yu temsil eden karakterlere gelmeden önce bu öğretinin kökeninde kim yer alıyor onu inceleyelim. Apollon'un karşısında bulunan onun zıddı olan tanrı Dionysos'tur. Dionysos Olympos'a giren tanrıların sonuncusudur ve Homeros onu tanrı olarak kabul etmez (Hamilton, Eylül 2011, s. 35). Şarap tanrısı Dionysos, Zeus ve bir ölümlü olan Thebai prensesi Semele'nin oğludur. Dionysos tahmin edilemezdir; sağ solu belli olmaz, düzene girmez “kendisine tapanlara sevinç, özgürlük de verebilir, yabancı bir yıkım da” (Hamilton, Eylül 2011, s. 37). Asmayı temsil eden Dionysos soğukların gelişyle ölür, aylar geçip mevsim değişince ise yeniden canlanır. Tören yerine geçen tiyatro oyunları ile onun yeniden hayata dönüşü kutlanır. Nietzsche, Dionysos sanatının müzik ve sahne sanatları olduğunu söyler ve Dionysos şenliklerine katılan insanların durumunu şöyle açıklar:

Dionysos şenlikleri, sadece insanla insan arasında değil, aynı zamanda insanla doğa arasında da birlik kurar. Toprak gönüllü olarak armağanlarını getirir, en vahşi hayvanlar uysalca birbirine yaklaşır: panterler ve kaplanlar, Dionysos'un çiçek çelenkleriyle süslü arabasını çeker. İnsanlar arasındaki zorunluluk ve keyfiyeti belirleyen, sınıflara özgü tüm sınırlar kaybolur: köle özgür adamdır, soyluyla alt sınıftan biri aynı Bakkha korolarında bir araya gelirler. Gittikçe büyüyen kalabalıklarda “dünyanın ahengini” anlatan sözler, oradan oraya dalgalanır: şarkı söyleyip dans ederek insan, kendini daha yüce ve daha ideal bir beraberliğin üyesi olarak ifade eder: Yürümeyi ve konuşmayı unutmıştır. (2011, s.36-7)

Sınır çizen Apollon'a karşı sınırları ortadan kaldıran bir Dionysos vardır. Burada her şey mümkündür ve komün yaşam övülerek bireysellikler ortadan kaldırılmıştır. Diğer yandan insanların “yürümeyi ve konuşmayı unutmış” olması da çok şey söyler. Bu bağlamda Doğu, Batı gibi kendini ve başkalarını tanımlama, anlatma derdinde değildir, o kendini bile ifade etme gereği duymaz çünkü konuşmayı unutmıştır, konuşmaya ihtiyaç duymaz.

Ormanlarda, kırlarda yaşayan Dionysos insanın bilinçdışını, öğrenilmemiş, edinilmemiş ilkel güdülerini yansıtır ve coşkun, özgürlüğün ve hatta taşkınlığın temsilidir (Vanleene, 2011, s. 247). İnsanın kültürlenmemiş, saf hâli ve vahşi olarak adlandırılan tarafıdır Dionysos. Bu da Batı'ya göre ilkel olan, aklını kullanma yetisine sahip olmayan, gelişmemiş, barbar, kısaca ‘öteki’ olan her şeyi temsil eder. Bu noktada sömürülen ülkelerdeki halklar, mistik ve kontrol edilmeyi bekleyen, bilinmeyen yönleriyle Doğu ve hatta kadınlar Dionysos tarafından temsil edilir. Bu noktada *Tenten* albümlerinde kadın karakterlerin olmaması konusu da açıklık kazanmaktadır. Bu karikatür albümlerinde genel olarak kadın karakter sayısının çok az olması konuyu kadın düşmanlığından tutun da Tenten'in cinsel kimliği hakkında farklı yorumlar çıkarılmasına kadar götürmüştür. Bu bakımdan incelemesini yaptığımız filmde de kadın karakterin bulunmaması filmin Apollonik bir söyleme sahip olduğu fikrine katkı sağlamaktadır.

Filmde Doğu'yu temsil eden önemli bir karakter yoktur, Doğu'ya kendini ifade etme şansı pek tanınmamıştır. Yine de İstanbul'da ve Yunanistan'da çekilen sahnelerde figüran olarak yer alan birçok oyuncu bulunmaktadır ancak bu karakterlerin önemli diyalogları yoktur. Belki de Dionysos sanatında olduğu gibi kendilerini ifade edecek ve konuşacak değildirler çünkü “yürümeyi ve konuşmayı” unutmışlardır. Bunun yerine İstanbul¹¹ ve Pire'den manzaralar Doğu'yu anlatır.

¹¹ İstanbul manzaraları için bkz. istanbulium. Tintin et le Mystère de la Toison d'Or (1961). 10 Ocak 2023 tarihinde <https://www.facebook.com/watch/?v=1221330361236939> adresinden erişildi.

Filmdeki ilginç karakterlerden biri olan Papas Midas'ı tam anlamıyla ne Doğulu bir karakter ne de Batılı bir karakter olarak kabul etmek uygun olacaktır. Pire'de halı ticareti ile uğraşan Papas Midas, Paparanic'in yakın arkadaşdır ve onunla birlikte Tetaragua'daki soyguna katılmıştır. Ancak arkadaşının aksine ileride daha detaylı bir şekilde anlatılacağı üzere hem dış görünüşü hem de naif karakteri ile Doğu'yu temsil etmektedir. Tıpkı Yunanistan'ın olduğu gibi dış görünüşü ve davranışları ile ne tam olarak Batılı sayılır, Batı'nın kültürel kökenini temsil ettiği için de onu Doğulu kabul etmek mümkündür.

Doğulu olan ancak sömürgeci efendisinin yanında yer alan karakter ise Afrikalı tayfa Clodion'dur. Clodion, Kaptan Haddock'a da Kaptan Paparanic'e da sadıktır. Kaptan Haddock ise onu bir türlü beğenmese de yanından da ayırmayacaktır. Filmin sonunda da Clodion'u Château de Moulinsart'ta önce içki servisi yaparken daha sonra da Batılılarla birlikte kutlama için kadeh kaldırırken görürüz. Bu görüntü ile Clodion'un İstanbul'daki fakir ve aylak yaşamından kurtulduğu ve Avrupa'ya taşınarak medeniyete kavuştuğu izlenimi verilirken aslında bu durumun onun statüsünü değiştirmedeğini, hizmetçiliğe ve sömürülmeye devam ettiğini göstermektedir. Hatta İstanbul'daki yaşamında daha özgürken Avrupa'da Batı'nın nizamına girerek bir uşak gibi giyinip o görevde kendisinden istenilenlere göre davranmaya başlamıştır. Clodion'un bu değişimi Apollonik öğretinin güdümüne girmiş olduğunu göstermektedir.

Tenten ve Altın Post Filmindeki Oryantalist Öğelerin Tespiti

Batı için ötekini yaratma ve tanımlama kendini tanımlamak için gerekli bir eylem olarak görülmüştür. Edward Said'in (Macfie: 2000, s.346) de belirttiği gibi Batı tarafından, "Doğu" olarak isimlendirilen dünyanın siyasi bakımdan önemli bir bölgesi üzerine ideolojik varsayımlar, imgeler ve hayaller üretilmiş ve tüm dünyaya kabul ettirmeye çalışılmıştır. Oryantalist etki sadece metinlerin içinde de değildir. Bu etki eserlerin nasıl bir ortamda yaratıldıklarını da bizlere gösterir. Edebiyat ve sanat eserleri her ne kadar estetik değerler taşısalar da oryantalist ve emperyalist eylemleri güçlendirme, devam ettirme ve bu eylemlere meşruluk kazandırma görevini de yerine getirirler. Aslında tam da sömürgelerin bağımsızlıklarını kazandığı bir dönemde¹² gösterime giren bu film, yine de bir sömürge savunucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle sömürgeci Kaptan Paparanic'in yaptığı eylemlere rağmen filmin sonunda Tetaragua Hükümeti tarafından ödüllendirilmesine dikkat çekmek gerekir. Bu eylem son derece şaşırtıcı ve dehşet vericidir.

Film, Château de Moulinsart'ta bahçedeki hamakta sallanan Kaptan Haddock ile başlar. Çok düzenli, rahat ve konforlu malikanesinde bir yandan hizmetçisi içki servisi yaparken, diğer yanda bahçenin uzak bir köşesindeki laboratuvarında Profesör Tournesol deney yapar, Tenten de düzenli ve ıslah edilmiş otları olan bahçede köpeği Milou ile oynar. Çok huzurlu, bolluk ve bereketin olduğu, bilimsel ilerlemelerin icra edildiği bir yerdir bize gösterilen Batı. Postacı, Kaptan Haddock'a Türkiye'den bir mektup getirir. Tam da o sırada Profesör Tournesol'un laboratuvarından bir patlama sesi gelir ve etrafa kırmızı, beyaz ve pembe renklerde dumanlar yayılmaya başlar. Profesör Tournesol süper Triphoniol adında yeni bir enerji kaynağı üretmiştir. Filmde yaratılan bu sahne bize dönemin ideal Avrupa'sını göstermektedir. Bu sahnede tek bir kadın yoktur. Çünkü kadın Dionysostik dünyaya aittir. Profesör Tournesol'un deney yapması ise Pozitivizm ve Rasyonalizm üzerine inşa edilmiş olan Modernizm'in bir temsilidir. Bu düzenli, karmaşadan uzak ve inşa edilmiş dünya, tüm suni özellikleriyle Apollonik bir görüntüye sahiptir.

Kaptan Haddock'a gelen mektup Themistocles¹³ Paparanic adlı eski bir dostundandır. Yaşlı korsan ölmüş ve miras olarak da gemisi Altın Post'u Kaptan Haddock'a bırakmıştır. Tam da bu noktada filmin ve geminin adından bahsetmek gerekirse Yunan mitolojisinde "Altın Post", Iason'un Herakles, Orpheus, Kastor, Polluks, Peleus gibi soylu diğer kahramanlarla birlikte Argo gemisine binerek çeşitli maceralar sonucunda elde etmek istedikleri hazinenin adıdır (Hamilton, Eylül 2011, s.84). "Altın Post" mitinde olduğu gibi Kaptan Haddock ve Tenten'in gemiyi teslim almak için İstanbul'a gelmeleriyle başlayan olaylar en sonunda kendilerini hazine arama macerası içinde bulmalarını sağlayacaktır. Böyle bir yolculuğa çıkacak

¹² Belçika Kongosu 30 Haziran 1960 tarihinde Kongo Cumhuriyeti olarak ilan edilmiştir.

¹³ Themistocles aynı zamanda M.Ö. 524-460 yılları arasında yaşamış olan Atinalı politikacıdır. Aynı zamanda Atina'nın deniz gücünün kurucusudur ve Salamis savaşında Yunanistan'ı Pers İmparatorluğuna karşı korumuştur (Burn & Kuiper, 22 May 2022).

kişiler de mitolojideki gibi 'soylu' ve her bakımdan 'erdemli' kişiler olmalıdır: Tenten ve Kaptan Haddock gibi. Sonuç olarak, mitolojiden günümüze değin Doğu'nun Batı tarafından keşfedilmeyi bekleyen hazinelerle dolu olduğu imgesinin kullanıldığını görmekteyiz. Filmde Doğu gizem, macera ve bilinmeyenlerle dolu bir deneyim olarak resmedilmektedir. Postacının getirdiği mektupla başlayan macera onları gerçek, karmaşa içeren, olanca doğallıyla hayatı yansıtan sahnelerin yer alacağı Türkiye ve Yunanistan'a götürecektir. Bu tıpkı doğa gibi içinde tehlikeleri ve bilinmezlikleri de barındıran mekânlar Dionysostik ortamlardır ve Doğu'yu, egzotizmi temsil etmektedir. Türkiye ve Yunanistan'da geçen sahnelerde, içinde çocukların oynadığı ve kadın-erkek karışık kalabalıkların dolaştığı sokak ve caddeler, tarihî ve turistik yerler, eski evler, sokak satıcılarının bulunduğu köşeler, kahvehane, geleneksel düğün eğlencesi, büfeci vb. gibi hayatın içinden ve sıradan unsurlar yer almaktadır. Şehir ve sokaklar henüz inşa edilme sürecindedir. Özellikle Yunanistan'daki geleneksel düğün sahnesi Dionysostik bir anlatıma sahiptir. Bu sahnede müzik eşliğinde dans eden, yemek yiyen ve içki içen insanlara Kaptan Haddock da katılmıştır. Ancak Apollonik özellikleri kendisinde barındıran Tenten bu "kaotik" ortamda düzen arayışındadır ve suçluların peşine düşer. Böylece araştırmanın birinci ve ikinci alt soruları olan Apollonik ve Dionysostik kültüre ait karakterler ve mekânların kimler ve neler olduğu sorularına cevap verilmiştir.

İstanbul Çekimleri ve Türk Kültürünün Yansıtılması

Türk kültürünü çok yakından tanıtmaktan ziyade bir turistin tanık olacağı kadarki kısmı filme yansıtılmıştır. Öncelikle, Türkiye ve Yunanistan'ın 1952'de NATO'ya üye oldukları hesaba katıldığında filmin bir 'yumuşak güç' ürünü olarak her iki ülkenin de modern, şehirleşmiş yanını göstermenin ve kültürel iş birliği ile Avrupa'ya yakınlaştırmının bir yolu olduğunun düşünülmesi muhtemeldir. Filmde Kaptan Haddock ve Tenten Altın Post'u almak için uçakla İstanbul'a gelirler. Yukarıdan Haliç görünürken oryantalist ezgiler¹⁴ de çalmaya başlar. İstanbul'dan ilk görüntüler şunlardır: Galata Kulesi, vapur iskelesi, camiler, akan trafik ve insan kalabalığı. Daha sonra bir teknede gemiyi görmeye giderken Tenten kucağında Milou ile birlikte İstanbul manzarasına bakar ve "Muhteşem!" der, gördüklerinden çok etkilenmiştir. İstanbul'un tarihi ve mistik atmosferi ve doğal güzelliği Batı'nın hayranlık duygularını cezbeden bir özellik olarak filmde yansımaktadır. Bunun için ilerleyen sahnelerde Rumeli Hisarı, Sultanahmet Camii gibi şehrin turistik mekânları özellikle seçilmiş olmalıdır.

Altın Post, Kaptan Haddock'un umduğunun aksine otuz yıllık olmasına rağmen eski püskü bir gemidir (Bkz. Resim 3). Gemide sadece bir tayfa vardır: Afrika kökenli Clodion. Kaptan Haddock onu görür görmez "Bu çirkin şey de ne?" diye sorar. Bunun komik bir öğe olarak verilmiş olmasına rağmen son derece ırkçı bir söylem olduğu açıktır. Böylece sömürgeci bakış açısı ve ırkçılık filmin daha başlarında kendini göstermektedir. Clodion ise sürekli mızıkça çalarken veya yatıp dinlenirken gösterilmektedir. Bu da tembellik atfedilen bir Doğulu simgesi olarak karşımıza çıkar.

Resim 3: İstanbul sahilindeki Altın Post (Vierne, 1961).

¹⁴ Filmin müziklerini yapan André Popp'un İstanbul'a Varış (L'arrivée A Istanbul) isimli bestesi için bkz. Michael Ponchon (@michaelponchon1819). L'ARRIVEE A ISTANBUL / B.O.F. "TINTIN & LE MYSTERE DE LA TOISON D'OR" / André Popp. 10 Ocak 2023 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=wCgissIzhtc> adresinden erişildi.

Altın Post'ta Kaptan Paparanic'in kamarası dünyanın farklı yerlerinden topladığı eşyalarla doludur: Afrikalı kadın heykeli, çekik gözlü insan tasvirindeki maskeler, pipolar, madalyalar ve bir papağan. Papağanın adı ise Romulus'tur¹⁵. Doğu'ya özgü nesneler kamaraya mistik bir hava katmakla birlikte Kaptan Paparanic'in ne kadar uzaklara gittiğini, dünyaya açıldığını ve gittiği yerlerden eli boş dönmediğini, en nihayetinde oryantalist oluşunu ve sömürgeleştirmeyi de temsil etmektedir. Kaptan Haddock geminin eski olmasından dolayı hayal kırıklığı ile Belçika'ya dönmek üzereyken Kaptan Paparanic'in dostu olduğunu söyleyen Anton Karabine¹⁶ Altın Post'a karşılık kendisine yüklü bir miktar para teklif eder. Bu kez Kaptan Haddock ve Tenten gemide önemli bir şey olduğu fikriyle gemiyi bırakıp dönmekten vazgeçerler ve Tenten konuyu araştırmaya koyulur.

Film boyunca Türk kültürünün yansıtıldığı çok az sahnelerden önemli bir tanesi kahvehanedir (Bkz. Resim 4). Tenten ve Kaptan Haddock, Karabine'in teklifi hakkında düşünürken masalarında çay, kahve ve nargile olan erkekler iskambil veya tavlâ oynamakta ve bazıları ise gazete okumaktadır. Kahveci "Haddock Efendi" diye Türkçe kendisine seslenirken Kaptan da "*Ne istiyor bu başıbozuk!*" diye söylenir. Efendi kelimesi her ne kadar Türkçede erkekler için kullanılan bir seslenme sözü olsa da aynı zamanda Türkçe Sözlük'te "sözü geçen" kimse anlamına da gelmektedir (2011, s. 757). Kahveci telefondaki kişinin Kaptan Haddock'u istediğini söyler. Kaptan Haddock telefon görüşmesinde gemiyi satması için kimliği belirsiz bir kişi tarafından tehdit edilmiştir. Bu sırada kahvede bulunan herkesten şüphe eder ve sinirlenir.

Resim 4: Kaptan Haddock İstanbul'daki kahvehanede telefon görüşmesinde (Vierne, 1961).

Filmdeki oryantalist imgelere Kaptan Haddock ve Tenten'in şehir turu yaptıkları sırada da rastlanır. Sultanahmet Camii'ni gezerken ezan sesi ile birlikte oryantalist müzik birbirine karışır. Hamallar, sokakta oyun oynayan çocuklar, seyyar satıcılar, at arabası, İstanbul'un arka sokaklarında eski, harap evler göze çarpanlar arasındadır. Tenten ve Kaptan Haddock'un hediyelik eşya dükkanından birbirlerinden habersiz aynı boyutta çok benzer iki tane çini vazo satın almaları da yine oryantalist imgelerin görüldüğü sahnelerdendir. Onlara İstanbul'u gezdiren Malik adlı rehber aslında Karabine için çalışmaktadır ve Tenten ve Kaptan Haddock'u Rumeli Hisarı'na kilitler. Tenten'in kahramanlığı sayesinde kurtulurlar ve onları öldürmeye çalışan kötü adamlar kaçır. Kaptan Haddock çok kızmıştır ve "Sizi gidi nargileler!" diye arkalarından küfür eder.

Kaptan Haddock gemiyi satma fikrinden vazgeçer ve geminin yeni kaptanı olarak yeni tayfalar işe alır. Bu tayfalardan biri Yunan diğeri ise Türk'tür: Angorapoulos ve Attila. Üçüncü tayfanın ise Yunan olduğu tahmin edilmekle beraber konuşmadığı ve ona ismiyle seslenilmediği için nereli ve kim olduğu bilinmemektedir. Ancak Angorapoulos ile beraber Karabine'e çalıştıkları için büyük ihtimal o da Yunan'dır. Angorapoulos ve Attila'nın iş yapmak yerine kamarada iskambil oynadıkları bir sahne vardır. Kaptan Haddock kamaraya gelerek aylaklık etmemelerini ve çalışmalarını söyler. Tayfalar film boyunca laftan anlamaz, beceriksiz, Fransızca bilmeyen, tembel serseriler olarak tasvir edilmiş ve gösterilmişlerdir. Gizli işler peşinde oldukları da bellidir. Kaptan Haddock'un onları zorlamasına rağmen tek kelime konuşmazlar.

¹⁵ Roma mitolojisine göre Remus ile birlikte Roma şehrinin kurucularındandır.

¹⁶ Karexport adında İstanbul, Atina ve İskenderiye'de şubeleri olan bir şirketin sahibidir. Bu şehirlerin 17. yüzyılın başlarından beri Avrupa için önemli ticaret limanlarından olduğu bilinmektedir.

Bu da hem güvenilirmez olduklarına hem de kendilerini ifade etmekten yoksun olduklarını göstermektedir. Adeta “konuşmayı unutmuşlardır”. Batı’nın karşısında Doğu, Dionysostik bir şekilde böyle resmedilmiştir. Filmin ilerleyen sahnelerinde ise Angorapoulos ve Attila’nın Fransızca bildikleri ancak kendilerini gizlemek için konuşmadıkları ortaya çıkar.

Yunanistan Çekimleri ve Yunan Kültürünün Yansıtılması

Öncelikle Yunanistan’daki sahneler İstanbul’dakilerden çok daha detaylı ve uzundur. Türkiye’deki sahneler mekân olarak İstanbul ile sınırlı kalırken Yunanistan’da farklı yerler mekân olarak kullanılmıştır. Bu yüzden çalışmada, mekânları İstanbul ve Yunanistan olarak adlandırmak uygun bulunmuştur. Tayfalardan Angorapoulos Tenten’in ondan şüphelenmesi üzerine Tenten’e saldırır ancak dövüşme sırasında ona yenilir ve yakalanır. Bunun üzerine Kaptan Haddock diğer tayfaları güverteye toplar ve onlara bağırıp çağırır. Beceriksiz ve güvenilirmez insanlar olarak gösterilen tayfalar Kaptan Haddock onlara bağırırken hiç seslerini çıkarmazlar. Konuşmak, iletişim kurmak bir medeniyet göstergesi olduğu kabul edildiğinde konuşmamaları aslında medeniyete sahip olmadıklarının bir göstergesi olarak görülmektedir. Dionysostik etki burada da karşımıza çıkar.

Kaptan Haddock’a göre gemideki en kıymetli şey olan halıları (çünkü gemi çok eskidir), sahibi Midas Papos’a teslim etmek üzere Altın Post ile Pire’ye gider. Pire ve İstanbul hem şehirlerin genel görüntüsü hem de canlı bir hayatın ve işlerini yapan insanların doğal halinin yansıtılması ile birbirine çok benzemektedir. Halıların otantik bir obje olarak kullanılması da ayrıca önemlidir. Midas Papos’un dükkanında bulunan vazolar, nargileler, eski küpler, halılarda kırmızı ve diğer canlı renklerin kullanımı ve büyük çiçek desenleri tamamen Doğu’yu yansıtan nesne ve imgelerdir (Bkz. Resim 5). Bu otantik eşyaların hepsi Midas Papos’a Kaptan Paparanic’in hediyesidir. Paparanic’in Doğu’dan ne kadar çok sayıda eşyaları topladığı bir kez daha görülmektedir. Midas Papos, Kaptan Haddock ve Tenten’e Yunan geleneksel içkisi uzoyu ikram eder. Tenten içki içmeyi reddedince ona ve Milou’ya da mezelerden ikram eder.

Resim 5: Midas Papos’un Halı Dükkânı (Vierne, 1961).

Midas Papos Tenten ve Kaptan Haddock’a Tetragua hakkında bilgi verirken Karabine’in adamı tarafından vurulur ancak ateş eden kişi ortadan kaybolunca suç onların üzerine kalır ve Tenten ile Kaptan Haddock tutuklanırlar. Dedektif Dupond ve Dupont burada devreye girerek onları hapisten kurtarır. Interpol’e telgraf çekilmiş ve onlar da Tenten ve Kaptan Haddock’a kefil olarak onları kurtarmaya Pire’ye gelmişlerdir. Yunanistan’daki yerleşim yerlerindeki sokak sahneleri Türkiye’den çok farklı değildir (Bkz. Resim 6-7). At arabası, sokakta oyun oynayan ve koşuşturan çocuklar, meyve satıcıları, insan bağırsıkları ve konuşmalar, sucuk vb. gıdaların satıldığı seyyar satıcılar orada da vardır.

Resim 6-7: Kenar Mahalleler: İstanbul ve Yunanistan'dan benzer sahneler görülmekte (Vierne, 1961).

Yunanistan ve Türkiye arasında gözle görülen en bariz fark ise şehrin silüetinde camiler yerine antik tapınak ve sütunların varlığıdır. Doğa, antik eserler, modernleşme ve bitmeyen şehirleşme çalışmalarının hepsi bir karede görülebilmektedir (Bkz. Resim 8-9). Kırsal kesime doğru zeytin ağaçları, toprak yollar, boş boş oturan yaşlı insanlar ve ulaşım ile yük taşıma amacıyla kullanılan eşekler vardır.

Resim 8-9: Kent yaşamı: Yunanistan'da doğa, antik tapınak ve şehirleşme aynı karede yansırken, İstanbul'da da şehrin karmaşası filme yansıtılmış (Vierne, 1961).

Tenten ve Kaptan Haddock, gemiden kaçan Angorapoulos'u takip etmek üzere taksiye biner. Amaçları Karabine'in onlardan önce hazineye ulaşmasını engellemektir. Yunan taksiciye "*Fransızca biliyor musun*" diye sorarlar. "*Evet, bayım.*" diye cevap verir. "*Öndeki arabayı takip et*" emrine karşılık da "*Evet, bayım.*" diye cevap verir. Ancak filmin ilerleyen sahnelerinde ona sorulan soruların hepsine gülümseyerek Fransızca "*Evet, bayım.*" diye cevap verir: Şöförün Fransızca bilgisi bundan ibarettir. Batı ile Doğu arasındaki bu iletişim kopukluğu her ne kadar komik bir öge olarak kullanılmış olsa da aslında iki tarafın apayrı olduğunu göstermekte ve Doğu'nun üstün ve gelişmiş olarak görülen Batı'yı anlamasının zorluğuna işaret etmektedir. Doğu, Batı'nın dilini anlayamadığı gibi yabancılarla nasıl iletişim kuracağını da bilemez. Bu yüzden Doğu, Batı'yı görmezden gelmiştir. Örneğin, İstanbul'da Kaptan Haddock'un telefon görüşmesi yaptığı kahvehanedekiler onlarla ilgilenmez, soru sormaz, iletişim kurmaz, sadece kendileriyle meşguldürler. Başka bir deyişle dünyaları kendileriyle sınırlıdır. Batı gibi yayılmacı ve girişimci değildir. Kahvehanedekiler, Kaptan Haddock ve Tenten'i ya hiç fark etmez ya da onlara kafası karışmış bir şekilde bakar. Bu durum Yunanistan'daki sokak sahnelerinde de aynıdır. Kahvehanecinin Haddock'a Türkçe seslenmesi ve el kol hareketleriyle ona telefon geldiğini anlatması da iletişim zorluğuna işaret etmektedir. Diğer yandan filmin esas dili Fransızca'nın aksine Yunanca ve Türkçe sözler daha çok kısa cevaplar ve nidalardan ibarettir ve derinlikli değildir. Tüm bu göstergeler Batı'nın Doğu üzerindeki hegemonyasını temsil etmektedir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Yunan kültürüne daha çok yer verildiği geleneksel giysileriyle Yunan düğünü, yemekleri, müzik ve dansının gösterildiği sahnelerde görülmektedir (Bkz. Resim 10). Kaptan Haddock da Yunan kültürüne kendini daha yakın bularak, içkinin de etkisiyle kendini kaptırıp düğündeki oyuna katılır. Dupond ve Dupont, Haddock'un bu halini şöyle değerlendirirler: "Çok gevşek bir adam".

Çünkü Angorapoulos'u aramak yerine düğünde içip bir de kendini kaybetmiştir. Ancak Tenten araştırmacı bir gazeteci olarak işinin başındadır.

Resim 10: Yunanistan'daki düğün eğlencesinde Kaptan Haddock yerel giyimli bir genç kadınla konuşurken (Vierne, 1961).

Düğünde karşılaştıkları klarnetçi Scoubidouvitch sayesinde Tetaragua'ya giden (Peder) Alexandre Timochenko'nun yerini öğrenirler ve San Stephano manastırına, Meteor'a giderler. Tetaragua hakkında en detaylı bilgiyi veren de Peder Alexandre olur. Peder kendilerine ait olmayan zenginlikleri ele geçirmenin ne kadar kötü bir şey olduğunun artık farkındadır. Tenten ve Kaptan Haddock ise bu altınları Karabine'in eline geçmeden bulmayı istemektedir. Peder Alexandre Tetaragua'da olanları şöyle anlatır:

Ah Padugalar biraz altın için analarını babalarını bile öldürürler. Çakallar. Gerçek birer çakaldırlar. Bir zamanlar ben de onlardan biriydim. Güney Amerika. Zavallı, küçük bir yük gemisiyle seyahat ediyorduk. Adı da Santa Maria idi. Bir servet elde etmek için her şeyi yapmaya hazırдық. Evet, her şeyi. Çakaldık, diyorum size çakaldık, şimdi de görüyorsunuz işte, tanrının hizmetkarıyım. Tetaragua'ya vardığımızda her yer ateş ve kandı. Bir devrim oluyordu. Paparanic ele geçirmeyi biliyordu. Sokaktaki meraklı halkı toplayıp hükümet konağının üstüne saldı. Ve aynı akşam biz hükümet olmuştuk. Ben savunma bakanı olmuştum. Sekiz gün sonra gerillalar geldi ve biz de pılımızı, pırtımızı toplayıp kaçtık. Beraberimizde birazcık da altın götürdük. Merkez Bankasının kasasında ne kaldıysa. (Vierne, 1961).

Yaptıkları işin ne kadar kötü olduğunu bilse de Peder Alexandre bunları gayet normal bir dille anlatmıştır. Yaptıklarından dolayı herhangi bir pişmanlık da duymaz. Peder Alexandre'ın Tetaragua'da olanları anlatımı kolonyalizm ve oryantalizmin aslında ne olduğunu çok açık bir şekilde göstermektedir.

Batı'nın Teknolojik ve Bilimsel Üstünlüğünün Gösterimi

Yunanistan'dan Türkiye sularına dönmek üzere Altın Post'a geldiklerinde ise yakıtın Karabine'in adamı olan tayfa tarafından boşaltılması onları kısa süre de olsa altınları bulmak üzere yola çıkmaktan alıkoyar. Bu kez de Profesör Tournesol yardımlarına gelir, Tenten ve Kaptan Haddock'tan önce gemiye varmıştır. Profesör Tournesol bilimin öneminden bahsederken bazı bilimadamlarının isimlerini sayar: Arşimet, Newton ve Thomas Edison. Profesör Tournesol'un filmin başında bulduğu ve yanında getirdiği Triphoniol tableti ile az yakıtla gidecekleri yerden daha uzağa gitmeleri mümkündür. Buluşların ve bilimsel ilerlemenin sahibi olan bir Batı tasviri burada açıkça gösterilmektedir. Bu sayede Batılı kahramanlar başarılı olur ve Kaptan Paparanic'in bıraktığı haritaya göre hazinenin bulunduğu adaya doğru Altın Post ile yola çıkarlar. Tenten denize dalar ve hazineyi bulur ancak yukarı çıkarttıklarında Karabine hazine sandığına el koyar. Kaptan Haddock "Benim atalarım isyan çıkartanların hadlerini bildirdiler" diyerek Karabine'i ve onun yanında yer alan tayfaları tehdit eder ancak bir işe yaramaz. Kaptan Haddock'un sözleri sömürgeci söylemin bir tezahürü gibidir. Karabine'in adamları Altın Post'u batırmak üzere dinamit yerleştirir ve Kaptan Haddock ile beraberindekileri kamaraya kilitlerler. Tam bu sırada Karabine helikoptere doğru

altınlarla birlikte kaçarken Dupond ve Dupont Türk polisiyle birlikte gemiye varır. Tayfalardan biri olan Attila'nın gerçek adı Teyfik olan bir gizli polis olduğu ortaya çıkar.

Diğer yandan Tenten, Apollonik bir karakter olarak sadece su altına dalmakla kalmaz aynı zamanda helikopter pilotunun yerine geçerek helikopteri de kullanabilmektedir. Akıllı ve elinden her şey gelen bir kahraman olarak teknoloji konusunda Batı'nın beceri ve hakimiyetini de temsil etmektedir. Tenten helikopterle altınları kurtarmaya çalışırken Milou da oldukça akıllı olduğunu gösterir ve patlamadan önce dinamitleri söndürmeyi başarır. Karabine ile mücadelenin sonunda hazineyi denize düşürdüklerini sansalar da hazinenin geminin içinde olduğunu filmin sonunda fark ederler. Altın Post adının da simgelediği gibi hazinenin kendisidir. Böylece hem gemi olan Altın Post'un hem de hazine olan Altın Post'un sahibi Kaptan Haddock olur. Polis olduğu anlaşılan Attila ile konuşurken Kaptan Haddock altınları kaybettiklerini düşünerek şunları söyler: *"Altınlar önemli değil artık, farklı ülkeler görme ve birkaç sempatik insanla tanışma fırsatı bulduk."* Kaptan Haddock, Doğu seyahati yapan oryantalistler gibi bu yaşadıklarını bir deneyim ve merak duygusunu giderme olarak ifade etmektedir.

Filmin açılış ve kapanış sahnesi aynı düzendedir. Doğu'ya ait her şey ve herkes geride kalmış, Avrupa'ya dönmüşlerdir. Ekibe yeni katılan kişi ise her zaman Kaptan Haddock'a sadık kalan Afrikalı tayfa Clodion'dur. Ancak artık eski miskinliğinden eser yoktur ve o da Avrupalı hizmetçiler gibi giyinmiştir. Postacı, Tetaragua Hükümet Bakanı'ndan Kaptan Haddock'a bir paket ve altınların iadesinden dolayı da teşekkür telgrafı getirir. Tetaragua Ulusal Meclisi Zafer Meydanı'nın adını değiştirerek Themistocles Papanic Meydanı adının verilmesini kararlaştırmıştır. Ayrıca, hükümet oy birliğiyle Kaptan Haddock'u şeref madalyası ile ödüllendirme kararı almıştır. Filmin son sahnesi kutlama ve eğlenceler ve Papağan Romulus'un helikopter benzeri küçük bir araçla gökyüzüne yükselmesiyle son bulur (Bkz. Resim 11-12). Böylece, her ne kadar sempatik görünse de aslında bu son kare Batı üstünlüğünün vurgulandığı ve teknoloji sayesinde Batı medeniyetinin¹⁷ yükseldiğini simgelemektedir.

Resim 11-12: Kutlama sahnesi ve Romulus'un göğe yükselişi (Vierne, 1961).

Tetaragua Hükümetinin kendine ait olan altınların iade edilmesinden dolayı altınları çalan kişinin adını Zafer meydanının adı ile değiştirmesi ise kolonyalist bakış açısını bir kez daha göstermektedir. Ancak sömürge hâlini almış bir ülkenin, kendisini sömürenleri kutsayabildiğini söylemek yanlış olmaz. *Tenten ve Altın Post* filminin oryantalist ve kolonyalist bir söylemle ele alınmış olması Kaptan Papanic'in adının Tetaragua'daki meydana verilmesini mümkün kılmaktadır.

Sonuç

Filmi ilk olarak 1961 yılının siyasi atmosferi üzerinden değerlendirmek gerekirse bu filmin yapımı Avrupa'nın çıkarlarına açıkça hizmet etmektedir. Soğuk Savaş döneminde böyle bir film yaparak hem Rusya'ya karşı teknolojik anlamda bir mesaj verilmiş hem de Yunanistan ve Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi sağlanarak 'yumuşak güç' yoluyla ülkelerin ilgi ve desteğinin sağlanmasına çalışılmıştır.

¹⁷ Romulus'un Roma medeniyetinin simgesi olarak düşünüldüğünde aynı zamanda tüm Avrupa'yı da temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Tenten ve Altın Post filmi baştan sona kadar Batı'nın üstünlüğünü anlatmaktadır. Filmin adı da kolonyalist söyleme hizmet etmektedir. Altın Post adı bir hazine arayışını ve bu hazinenin eve götürülmesini işaret etmektedir. Ancak bu kez hazine, sahibi olanlara geri iade edilse de zaten yapmaları gereken şey için ödüllendirilmiş olmaları Batı'nın hegemonyasını sürdürdüğünü göstermektedir. Benzer bir şekilde bugün hâlâ İngiltere, Fransa, Almanya gibi ülkelerdeki müzelerde izinli veya izinsiz bir şekilde dünyadaki hemen her yerden toplanmış olan tarihi eserler ve kalıntılar sergilenmeye devam etmektedir. Çok az bir kısmı ise zaman zaman ait oldukları ülkelere belirli diplomatik ve bürokratik başvuru ve işlemler sonucunda iade edilmektedir. Filmde anlatılan bu hazine hikâyesi de Doğu'ya ait olan bu güzelliklere ve zenginliklere Batı'nın 'sahip' olmaya çalışmasını ve Doğu'nun bunları yeterince koruyamadığını, Batı'nın hamiliği sayesinde koruyabileceği gösterilmektedir.

Görünüşte Katolik çocuklar için hazırlanmış olan bir çizgi romanın Batı'yı yücelten bu söylemden yararlanarak bunu çeviriler yoluyla tüm dünyaya kabul ettirmiş olması gerçekte büyük bir başarıdır. Anlatılan bu hikâyede ve tüm karakterlerin tasvirlerinde yine Batı'nın yarattığı ikili Apollonik ve Dionysostik öğretilerin imgeleri tespit edilmiş ve açıklanmıştır. Batı, filmde de görüldüğü gibi böyle ikili bir imgelem yaratarak kendini ve 'öteki'sini tanımlamakta ve belirli sınırlar çizerek iki tarafı birbirinden ayırdığı bir anlayışı tüm zihinlere yerleştirmeye çalışmaktadır. Bunun çocuklar için yapılmış olan karikatür albümleri yoluyla sevdinilmesi ve genç dimağlara yerleştirilmesi ise çok daha kolay olmuştur. Karikatür albümlerinden oluşturulan bu filmde, karakterlerin ve sözlü anlatımın yanısıra hemen her sahnesinde kullanılan dekorlar ve seçilen mekânlar da Doğu ile Batı arasındaki farkı göstermekte ve oryantalist söylemin varlığını ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmanın tamamı kolonyalist ve oryantalist imgelerin yansıtılıp yansıtılmadığı ve nasıl yansıtıldığı sorusunun cevabını tümervarimsal bir şekilde göstermektedir. Ayrıca çalışmanın alt soruları da birbirini destekler ve tamamlar bir biçimde çalışmada cevaplanmıştır. Filmin görsel ve işitsel öğelerinin bütünlük halinde Doğu ve Batı'yı ele almasının farklılaşması Yunanistan ve Türkiye'nin ve buradan filme dâhil olan karakterlerin Doğu'yu temsil ederken, Belçika'daki mekân ve karakterlerin Batı'yı temsil ettiği ortaya konulmuştur. Papanic, Timochenko, Scoubidouvitch ve Anton Karabine gibi karakterlerin oryantalist söylemi simgeledikleri görülmektedir. Ancak bu karakterler Batılı olmadıkları için bu söyleme ortak olsalar da bu kolonyalist atılımlarda başarılı olamamışlardır. Anton Karabine altınları bir türlü ele geçirememiş ve filmin sonunda tutuklanmış, film boyunca göremediğimiz Papanic ise altınlar ile herhangi bir yatırım yapamamış, Timochenko kendini dine adanmış, Scoubidouvitch ise Dionysosvari bir şekilde aylak bir yaşam sürdürmüştür. Clodion ise filmin sonunda modern bir görünüm kazanarak tamamen bir Batılı olmuştur ancak efendilerine hizmet etmeye devam etmektedir. Attila'nın ise tayfa olarak gizlenen bir polis olduğu ortaya çıkmıştır. Doğulu karakterlerin değişkenliği ve esnekliğine rağmen Batı'dakiler film boyunca aynı görüş ve tavırları sürdürmeye devam etmiştir. Mutlak doğruyu, ilerlemeyi ve Batı'nın yenilmez gücünü temsil eden Tenten, Apollonvari sarı saçlarıyla yükseltilmiş bir benlik olarak filmde yansıtılmaktadır. Film boyunca her türlü engelleri başarıyla alt eden bu karakter, akli temsil eden Apollon'u ve Batı'nın Rönesans, Aydınlanma Çağı ve Modernizm ile devam eden ilerlemeci yönünü yansıtmaktadır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- 2007 Schools Wikipedia Selection (t.y.). The Adventures of Tintin. 10 Ocak 2023 tarihinde https://www.cs.mcgill.ca/~rwest/wikispeedia/wpcd/wp/t/The_Adventures_of_Tintin.htm adresinden erişildi.
- Akan, M. (2018). Çizgi roman kahramanı Tenten ve Sovyet eleştirisi. *Ege Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 36-55.
- Bentahar, Z. (2012). Tintin in the Arab world and Arabic in the world of Tintin. *Alternative Francophone*, 1(5), 41-54.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, February 7). Tintin. *Encyclopedia Britannica*. 10 Ocak 2023 tarihinde <https://www.britannica.com/topic/Tintin> adresinden erişildi.

- Burn, A. R. & Kuiper, K. (2022, May 22). Themistocles. *Encyclopedia Britannica*. 10 Ocak 2023 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/Themistocles> adresinden erişildi.
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2021). *Araştırma tasarımı – Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*. (5. Basımdan Çeviri). (E. Karadağ, Yay. haz.). Nobel.
- Çakır, N. E. (2023). *Tenten'in Maceraları adlı çizgi roman serisinin çevirilerinde yer alan mizah unsurlarının çeviride sadakat yaklaşımı bağlamında incelenmesi*. [Doktora Tezi]. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı.
- Dozome, N. (2022, July 31). The American “Ligne Claire”. *Fanfare*. 10 Ocak 2023 tarihinde <https://medium.com/fan-fare/the-american-ligne-claire-5fa82f16385b> adresinden erişildi.
- Eroğlu, B. Ö. (2020). Kolonyal söylem aracı ve mitler gömüsü olarak bir çizgi roman analizi: Tenten Kongo’da. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 157-183.
- Ganguly, S. (2018). Reading comics: A post-colonial review of Tintin in the Congo. *Journal of English Language and Literature JOELL*, 5(2), 102-109.
- Giyatmi, G., Arumi, S., & Wijayava, R. (2023). Onomatopoeia found in Tintin comics. *LET: Linguistics, Literature and English Teaching Journal*, 13(1), 105-127. <https://doi.org/10.18592/let.v13i1.9031>
- Hamilton, E. (2011, Eylül). *Mitologya* (19. Bs) (Ü. Tamer, Çev.). Varlık yayınları.
- istanbulium. Tintin et le Mystère de la Toison d'Or (1961). 10 Ocak 2023 tarihinde <https://www.facebook.com/watch/?v=1221330361236939> adresinden erişildi.
- Macfie, A. L., & Macfie, A. L. (Eds.). (2000). *Orientalism: A reader*. NYU Press.
- Michael Ponchon (@michaelponchon1819). *L'ARRIVEE A ISTANBUL / B.O.F. "TINTIN & LE MYSTERE DE LA TOISON D'OR" / André Popp*. 10 Ocak 2023 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=wCgissIzhtc> adresinden erişildi.
- Neuman, W. L. (2022). *Toplumsal araştırma yöntemleri – Nicel ve nitel yaklaşımlar - 2 Cilt* (2. Bs.) (Ö. Akkaya, Çev.). Siyasal Kitabevi.
- Nietzsche, F. (2011). *Yunan tragedyası üzerine iki konferans* (3. Bs.) (M. Kahraman, Çev.). Say Yayınları.
- Oxford University Press’s academic insights for the thinking world (2009, November 23). The origins of Tintin. *OUPblog*. 10 Ocak 2023 tarihinde <https://blog.oup.com/2009/11/tintin/> adresinden erişildi.
- Özcan, A. (t.y.). Başibozuk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25 Aralık 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/basibozuk> adresinden erişildi.
- Peacock, H. L. (1982). *A history of modern Europe, 1789-1981* (7. Bs.). Heinemann Educational Books.
- Pritam Basu, S. (2014). The last tango in Congo: Heart of darkness, Tintin in the Congo and the politics of eternal deferral. *Journal of the Department of English Vidyasagar University*, 11, 2013-2014.
- Said, E. (1989). *Oryantalizm: Sömürgeciliğin keşif yolu* (2. Bs.) (S. Ayaz, Çev.). Pınar Yay.
- T.D.K. (2011). *Türkçe sözlük* (11 b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tungary, O. (2021). The ‘other’ physical transformations in ‘The Adventures of Tintin’ TV series. *Rainbow: Journal of Literature, Linguistics and Culture Studies*, 10(2), 153-164. <https://doi.org/10.15294/rainbow.v10i2.49412>
- Vanleene, S. M. A. (2011). Nietzsche’nin sanat anlayışı bağlamında Apollon ve Dionysos. *Felsefe Dünyası*, 53, 237-252.
- Vierne, J. J. (Director). (1961). *Tenten İstanbul’da [Tintin et le mystère de la Toison d'Or]* [Film] Alliance de Production Cinematographique, Union Cinématographique, Téléfrance.

Türk Emek Göçmenlerinin Ulusötesi Yaşlanma Deneyimleri

Transnational Aging Experiences of Turkish Labor Migrants

Cansu TAŞCI*

Öz

İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllar, Batı Avrupa ülkelerinin başta Akdeniz ülkeleri olmak üzere az gelişmiş ülkelerden emek ithal ettiği yıllardır. Yapılan ikili işgücü anlaşmaları sonucu yüzbinlerce Türk işçi Avrupa'ya göç etmiştir. Günümüzde ise bu göçmen nüfus yaşlanmış ve birincil nesil Türk emek göçmenleri, “yaşlı Türk emek göçmenlerine” dönüşmüştür. Bu makalenin konusunu Batı Avrupa ülkelerindeki Türk emek göçmenlerinin ulusötesi yaşlanma deneyimleri oluşturmaktadır. Bu kapsamda Batı Avrupa ülkelerindeki Türk emek göçmenlerini konu edinen 31 makale Maxqda programı kullanılarak içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Gerçekleştirilen içerik analizi yaşlı göçmenlerin menşe ülkeye ziyaretleri ve menşe ülkeyle ev sahibi ülke arasında geliştirdikleri siyasi, dini, ailevi, ekonomik bağlar aracılığıyla tek bir yerin sınırlarında yaşlanmaktan ziyade sınırların ötesinde “ulusötesi yaşlanma” deneyimine odaklanmıştır. Analiz sonucunda ibadethanelere katılımın, etnik işletmelerin ve tüketim alışkanlıklarının, derneklere katılımın, ulusötesi evliliklerin, telefon ile Türkiye'yle görüşmenin, tatillerde Türkiye'ye gelmenin ve Türkiye'ye geliş gidişlerin yaşlı göçmenlerin ulusötesi alanda yaşlanmalarını sağlayan temel pratikler olduğu görülmüştür.

Anahtar sözcükler: Ulusötesi göç, yaşlı, Türk emek göçü, yaşlanma, ulusötesi alanlar.

Abstract

It was the years following the Second World War, when Western European countries imported labor from underdeveloped countries, especially Mediterranean countries. Hundreds of thousands of Turkish workers immigrated to Europe as a result of bilateral labor agreements. Today, this immigrant population has aged and the first generation Turkish labor immigrants have turned into “older Turkish labor immigrants”. The subject of this article is the transnational aging experiences of Turkish labor migrants in Western European countries. 31 articles on Turkish labor migrants in Western European countries were analyzed by content analysis method using the Maxqda program. Content analysis results of 31 studies on elderly Turkish labor migrants in Western Europe revealed that older immigrants experience “transnational aging” beyond borders rather than aging within the borders of a single place. As a result of the analysis, it has been seen that participation in places of worship, ethnic businesses and consumption habits, participation in associations, transnational marriages, telephone calls to Turkey, coming to Turkey on holidays and going to and from Turkey are the main practices that enable older immigrants to age in the transnational area.

Keywords: Transnational immigration, older people, Turkish labor immigration, aging, transnational areas.

* Araştırma Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: cansuutsc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2234-968X

Giriş

Türkiye’den Batı Avrupa ülkelerine emek göçü, ortaya çıktığı ilk yıllar olan 1950’li yıllarda daha çok bireysel girişimler ve özel aracılar yoluyla gerçekleşmiştir. 1960’lı yıllarda Batı Almanya, Avusturya, Belçika, Hollanda, İsviçre, Fransa, İsveç, Danimarka gibi ülkelerle yapılan ikili işgücü anlaşmalarıyla artarak devam etmiştir (Abadan-Unat, 2002, s. 43). Başlangıçta emek göçmenleri “misafir” olarak görülmüş, menşe ülkelerine geri dönecekleri düşünülmüştür. Türkiye ile emek ithal eden Batı Avrupa ülkeleri arasında yapılan anlaşmalar bu varsayım üzerine temellenmiş ancak “geri dönüş” konusunda hayal edilen ve gerçekte olan birbirine denk düşmemiştir. Yurtdışına çalışmak üzere giden Türklerin önemli bir bölümü aile birleşimi yoluyla eş ve çocuklarını da yanlarına alarak gittikleri ülkelere kalıcı olarak yerleşmiştir (Gelekçi, 2011, s. 124). Bugün Batı Avrupa ülkelerinde ikamet eden Türklerin sayısının 5,5 milyona yaklaştığı düşünülmektedir (Türkiye Dış İşleri Bakanlığı, 2022). Üstelik göçmen nüfusun önemli bir bölümü yaşlıdır. 1950’li ve 1960’lı yıllarda göç eden birinci nesil emek göçmenlerinden Türkiye’ye geri dönmeyenler göç ettikleri ülkede yaşlanmıştır. Batı Avrupa ülkeleri içerisinde artık büyük bir yaşlı Türk göçmen nüfusu bulunmaktadır.

Günümüzde Dünya Sağlık Örgütü tarafından yaşlı olarak tanımlanmanın alt kriteri “65” yaş iken söz konusu göçmenler olduğunda bu kriter daha aşağılara ineabilmektedir. Araştırmalar, göçmenlerin güvencesiz ve zorlu fiziksel-sosyal koşullarda çalışmaları nedeniyle genellikle erken yaşlandıklarını göstermektedir (Percival, 2013’ten akt. Klok vd. 2017b). Bu durum DSÖ’nün yaş tanımlamalarına göre “orta yaşlı” olarak nitelendirilebilecek göçmenlerin “yaşlı” kategorisi içerisinde değerlendirilmesine sebebiyet vermektedir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde genellikle 50-55 yaş üstü göçmenlerin yaşlı göçmen kategorisi içerisine dahil edildiği görülmektedir (Klok vd., 2017a; Greft vd., 2016; Palmberger, 2017). Yaşlı bireyler, kadın ve çocuklar ile birlikte göçten en çok etkilenen nüfus grubunu oluşturmalarına (Baran & Sarıtaş, 2018, s. 158) rağmen yaşlıların uluslararası göç literatürde yeterince ele alınmadığı da bir gerçektir. Uluslararası göç literatüründe yaşlı göçmenleri konu alan çalışmalar başlangıçta yaşlı bir kişinin göçünün sağlık ve hayatta kalma açısından sonuçlarına odaklanmışken, uzun yıllardır doğal afet, kıtlık, savaş gibi nedenlerden ötürü göç etmek mecburiyetinde kalan yaşlı mültecilerin göç hareketi ön plana çıkmıştır (Warnes, 2010, s. 392). Uluslararası göç literatüründe özellikle son 10 yıldır öne çıkan bir tema ise yaşlı emek göçmenleri olmuştur. 1950’li yıllarda başlayan Batı Avrupa devletlerine yönelik kitlesel emek göçü hareketlerinin bir sonucu olarak emek göçmenlerinin ileri yaşlara erişmesiyle birlikte 2000’li yıllar sonrasında yaşlı emek göçmenlerini konu alan çalışmaların sayısında önemli bir artış gerçekleşmiştir (van der Wurff, ve diğerleri, 2004; Baykara-Krumme, 2013; Klok vd., 2017a; Palaz, 2020). Batı Avrupa’daki yaşlı Türk emek göçmenleri de çalışmalara konu olan göçmen gruplarından birisini oluşturmaktadır. Ancak yaşlı göçmenlerin göç deneyimlerini ulusötesi bir perspektiften ele alan çalışmaların da sayıca oldukça az olduğu görülmektedir. Oysa yaşlı göçmenlerin göç deneyimleri ele alınırken meseleye ulusötesi perspektiften bakan çalışmalara ihtiyaç her geçen gün artmaktadır.

Ulusötesicilik göçmenlerin köken ve yerleşim toplumlarını birbirine bağlayan çok damarlı sosyal ilişkiler kurduğu ve sürdürdüğü süreçleri ifade etmektedir (Basch ve ark., 2005, s. 344). Günümüzde göçmenler tek bir ülkenin sınırları içerisinde yaşamamakta; coğrafi, kültürel ve politik sınırları aşan sosyal alanlar inşa ederek, kendilerini iki ya da daha fazla ulus devlete bağlayan ilişki ağlarına gömülü öznellikler ve kimlikler geliştirmektedir (Basch vd., 2005, s. 344). Batı Avrupa ülkelerindeki Türklerin göçünün kalıcılığa evrilmesi ile birlikte Türk emek göçmenleri de uluslararası göçmenden ulusötesi göçmene dönüşmüştür. Uluslararası emek göçmenlerinin ulus ötesi göçmenlere dönüşümünde 2000’li yıllardan itibaren meydana gelen teknolojik gelişmelerle birlikte ulaşım ve iletişim kanallarının genişlemesi ve ucuzlaşmasının rolü büyüktür. Böylece bir ülkeye çalışmak için giden göçmen, gittiği ülkede kalıcı da olsa geldiği ülke ile bağlarını devam ettirme imkanına erişebilmiştir. Ulusötesi göçmenler hali hazırda anavatanlarına belirli aralıklarla gitmekte, oraya para göndermekte, gayrimenkul almakta, sosyal ilişkilerini devam ettirmekte ve daha da önemlisi kendilerini hem anavatanlarına hem de ev sahibi ülkeye ait hissetmektedirler (Şahin-Kütük, 2017, s. 88). Böylece zaten menşe yerlerinden ayrılmayan ve iletişimi koparmayan göçmenler yerleşim ülkelerini kalıcı olarak terk etmek istememektedir (Bruneau, 2010, s. 44). Bu durumda günümüzde, anavatanlarından uzakta yaşayan ancak bu süreci ulusötesi

faaliyetler nedeni ile ulusötesi yaşlanma diyebileceğimiz bir biçimde geçiren yaşlı göçmenler vardır. Ulusötesi yaşlanma diye adlandırılan bu süreçte, göçmenler her iki ülke ile olan bağlarını da devam ettirerek, dezavantajlı olarak adlandırılan yaşlılık sürecini yaşamaktadırlar.

Bu makalenin konusunu Batı Avrupa’da ikamet eden yaşlı Türk emek göçmenleri oluşturmaktadır. Makalede yaşlı Türk emek göçmenlerini ele alan çalışmalardan hareketle birinci kuşak Türk emek göçmenlerin ulusötesi yaşlanma deneyiminin ortaya koyulması hedeflenmektedir. Bu bağlamda makalenin seyri içerisinde önce Batı Avrupa’da yaşlanan Türk göçmen nüfus ve ulusötesi yaşlanmaya dair kuramsal bir çerçeve sunulacak; ardından araştırmanın metodolojisine ve bulgularına yer verilecektir.

Yaşlanan Göçmen Nüfus ve Ulusötesi Yaşlanma

Yaşlılık; bireyin zihinsel, fiziksel, ekonomik ve sosyal anlamda birtakım kayıplarla karşılaştığı bir yaşam dönemidir. İlerleyen yaşla birlikte ortaya çıkan fizyolojik gerilemeler ve hareket kısıtlılıkları yaşlılık döneminin en belirgin karakteristiklerindendir. Bu dönemde bireyler uyum sağlamak zorunda kaldıkları birçok değişiklik ve yenilikle karşı karşıya kalmaktadır. Bu değişiklikler çoğu zaman kayıplarla karakterize edildiğinden yaşlı bireylerin üstesinden gelmek zorunda oldukları birçok güçlük söz konusudur. Yaşlı göçmenler ise hem yaşlı olmanın hem de göçmen olmanın zorluklarını aynı anda ve iç içe geçmiş biçimde deneyimlediklerinden “kesişimsel” olarak dezavantajlılık içerisinde (Apak, 2019, s. 101). Bu “kesişimsel dezavantajlı” konum nedeniyle yaşlı göçmenler yaşlanmanın etkilerini daha erken ve sert biçimde deneyimleyebilmektedir (Taşcı & Kahraman, 2021, s. 517).

Bugün Türkiye’den Batı Avrupa’ya kitlesel emek göçü hareketinin üzerinden 60 yıl geçmiş, birinci nesil emek göçmenleri “yaşlı emek göçmenlerine” dönüşmüştür. Göçmenlerin ve ev sahibi toplumların ortak beklentisi göçmenlerin menşe ülkelerine yaşlılıkta dönecekleri yönünde olmuşsa da bu beklenti gerçekleşmemiş, zaman geçtikçe büyük ölçekte bir geri dönüşün olmayacağı daha açık hale gelmiştir (Liversage & Mirdal, 2016, s. 2; Nitsche & Suijker, 2003, s. 11). Böylece birinci nesil Türk emek göçmenleri Batı Avrupa ülkeleri içerisinde büyük bir “yaşlı göçmen” nüfus meydana getirmiştir.

Batı Avrupa’daki Türk emek göçmenlerinin sayısı her geçen gün artmakla birlikte yapılan araştırmalar yaşlı göçmenlerin menşe ülkelerine geri dönmelerinin olası olmadığını göstermektedir (Nitsche & Suijker, 2003, s. 11). Göçmenlerin anavatanlarına şiddetli özlem duymalarına rağmen ev sahibi ülkede kalmaya yönelik eğilimleri kimi araştırmacılar tarafından “yerinde yaşlanma” olgusuyla açıklanmaktadır (Buffel, 2015; Buffel ve Phillipson, 2011). Yerinde yaşlanma, sürekli olarak aynı veya tanıdık bir yerde (örneğin mahalle, topluluk) kalma anlamına gelir (Klok vd., 2017b, s. 27). Gerontolojik literatürde sıklıkla tartışılan bu yaklaşım kişinin kendi evinde veya tercih ettiği coğrafi konumda kalabilme yeteneği, bağımsızlık, özerkliği sürdürme ve yere bağlılık gibi birden çok anlama sahiptir (Lewis, 2009, ss. 376-377). Yaşlı göçmenler üzerine çalışmalarını yürüten birçok araştırmacı “göçmenler” söz konusu olduğunda “yerinde yaşlanma anlayışının” meseleyi basitleştirdiği ve sorunsallaştırılması gerektiğine inanmaktadır (Johannsson vd., 2013). Horn & Schweppe (2017, s. 337)’e göre yaşlanmayı inceleyen araştırmalarda sıklıkla “yerinde yaşlanma” anlayışının kullanımı bilimsel alanda hakim olan “metodolojik milliyetçiliğin” ürünüdür. Ulusal sınırları temel analiz birimi olarak kabul eden metodolojik milliyetçilik (Wimmer & Glick, 2002, s. 302) bölgesel sınırlı düşünmeye yol açarak araştırmacıları ve politikacıları “yerinde yaşlanma” yaklaşımını kullanmaya yöneltmiştir. Oysa yerinde yaşlanmaya ilişkin politikalar ve anlayışlar, yaşlanmanın kültürel çeşitliliğini ve günlük yaşamlarındaki “yer” kavramının artan karmaşıklığını kabul etmede büyük ölçüde başarısızdır (Baldassar vd., 2017, s. 3). Yerinde yaşlanma yaklaşımının, giderek artan derecede küresel göç akışına dahil olan yaşlılar için oldukça sınırlı bir bakış açısı sunduğu bir gerçektir (Zhou, 2013, ss. 49-50). Çünkü yaşlı göçmenler tek bir yerin sınırları içerisinde yaşlanmaktan ziyade yaşlanmayı iki hatta daha fazla ülkenin sınırları içerisinde deneyimleyebilmektedir (Klok vd., 2017b, s. 26). Birçok yaşlı göçmen onlarca yıldır doğdukları ülkelerin dışında yaşayıp çalışıyor olsa da, geride bıraktıkları milletlerin yerler, insanlar ve kültürel uygulamalarıyla bağlarını ve özlemlerini sürdürmekte (Baldassar vd., 2017, ss. 2-3); menşe ülkelerine yönelik düzenli ziyaretler gerçekleştirmektedir. Bu çerçevede “artık tek bir ulus devlet çerçevesiyle sınırlı olmayan bağlamlarda yaşlılıkta yaşamı organize etme, şekillendirme ve bunlarla başa çıkma süreci” (Horn,

Schweppe ve Um, 2013, s. 7) olarak tanımlanan ulusötesi yaşlanma yaklaşımının yaşlı Türk emek göçmenlerinin yaşlanma deneyimlerini anlamada işlevsel olabileceği söylenebilir.

Yöntem

Yaşlı Türk emek göçmenlerinin yaşlanma deneyimlerini ulusötesi perspektiften anlamayı amaçlayan bu çalışma içerik analizi tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi görüşme, gözlem veya doküman incelemesi yoluyla elde edilen nitel verilerden birbirine benzer olanların belirli temalar çerçevesinde bir araya getirilmesi ve yorumlanması sürecini ifade etmektedir (Yıldırım& Şimşek, 2016, ss. 242-243). Bu teknik daha çok doküman incelemesi üzerinden gerçekleştirilen çalışmalarda tercih edilmektedir. Bu çalışma Batı Avrupa'daki Türk emek göçmenlerini inceleyen çalışmalar üzerinden yaşlanma deneyimlerini ulusötesi perspektiften ele almayı hedeflediğinden içerik analizi tekniğinin kullanımı tercih edilmiştir. Yapılan literatür taramasında bu çalışmanın konusunu oluşturan doğrudan ulusötesi bir perspektif kullanılarak yaşlı Türk emek göçmenlerinin deneyimlerini konu alan yalnızca 9 çalışmaya rastlanılmış olup literatürde bu konuda bir eksik olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın yaşlı Türk emek göçmenlerini konu alan çalışmaların sayısının oldukça fazla olduğu görülmüştür. Söz konusu çalışmalar her ne kadar doğrudan ulusötesi bir perspektif benimsememiş olsalar da yaşlı göçmenlerin ulusötesi pratiklerine ve faaliyet alanlarına dair bulgular içerebilmektedir. Bu bağlamda içerik analizi tekniği kullanılarak yaşlı Türk emek göçmenlerini konu edinen çalışmalar üzerinden ulusötesi yaşlanma deneyimlerine dair bütüncül bir resim ortaya koymak hedeflenmiştir. Bu kapsamda çalışmanın veri birimini alanda yapılan uygulamalı çalışmalar oluşturmuştur. Yaşlı Türk emek göçmenlerinin deneyimlerini konu alan ampirik çalışmalar sistematik bir analiz sürecine tabii tutulmuş ve elde edilen veriler nitel analiz süreciyle incelenmiştir.

İçerik Analizinin Kapsamı

İçerik analizi “Google Scholar” üzerinden yapılan aramada ulaşılan Batı Avrupa ülkelerindeki yaşlı Türk emek göçmenlerini konu alan dokümanları kapsamaktadır. Dokümanların büyük çoğunluğuna 1 Kasım 2021 ve 1 Aralık 2021 tarihleri arasında yapılan tarama sonucunda ulaşılmıştır. Makalenin yayına hazırlık aşamasında güncel dokümanların tespiti ve analize eklenmesi için 1 Mart 2023 ve 20 Mart 2023 tarihleri arasında yeniden bir tarama gerçekleştirilmiştir. “Yaşlı Türk Göçmenler”, “Yaşlı Türk Emek Göçmenleri”, “Older Turkish (im)migrants”, “Older Turkish Labor (im)migrants”, “Elderly Turkish (im)migrants”, “Elderly Turkish Labor (im)migrants” anahtar kelimeleriyle yapılan aramalar neticesinde 295 sonuçla karşılaşılmuştur. Bazı kaynaklarla birden çok kez karşılaşılması ve kimi kaynakların erişime kapalı olması nedeniyle 193 kaynağa ulaşılmıştır. Analize, dergilerde ya da kitaplarda İngilizce ya da Türkçe dillerinde yayınlanmış ampirik makaleler dahil edilmiştir. Araştırma sahası Avusturya, Belçika, Fransa, Almanya, Hollanda, İsviçre gibi Batı Avrupa ülkeleri olan çalışmalarla birlikte İsveç ve Danimarka gibi 1960'lı yıllarda emek göçü hareketinin gerçekleştiği iki ülke de analize dahil edilmiştir.

Erişilen 193 kaynaktan 8'i İngilizce ve Türkçe dışında bir dilde yazıldığı için; 28'i makale ya da kitap bölümü dışındaki bir tür (rapor, bildiri özeti, blog yazısı vb.) olduğu için analiz dışında bırakılmıştır. Geriye kalan kaynakların 77'sinin ise Batı Avrupa'daki yaşlı Türk emek göçmenleriyle ilgili olmadığı görülmüştür. Batı Avrupa'daki yaşlı Türk emek göçmenleriyle ilgili olan 80 çalışmaya ulaşılmıştır. Ancak bunlardan 20'si ampirik çalışma olmadığı için; 29'u ise ulusötesi göç ile ilgili veriler içermediğinden analize dahil edilememiştir. Analize dahil edilen makalelerin belirlenmesinde öncelikle makalelerin örnekleminin yaşlı Türk göçmenleri içerip içermediğine dikkat edilmiş, ardından Şahin-Kütük (2017)'ün göçmenlerin ulusötesi faaliyet alanları olarak tespit ettiği: ibadethaneler, işletmeler ve tüketim alışkanlıkları, yeni STK'ların kurulması ve STK'lara katılım, ulusötesi evlilikler ile boş zaman faaliyetlerini içeren herhangi bir veri olup olmadığına bakılmıştır. Bu verilerden en az birini içeren çalışmalar içerik analiz birimine dahil edilmiştir. İncelemeler sonucunda Batı Avrupa'daki yaşlı Türk emek göçmenleriyle ilgili, ampirik incelemeye dayalı ve ulusötesi göç temalarını içeren 31 çalışma tespit

edilmiş ve araştırmanın içerik analiz birimi olarak belirlenmiştir. Analiz edilen makaleler M1, M2, M3... şeklinde kodlanmıştır.

İçerik Analiz Süreci

İçerik analiz sürecinde kodlamalar yapılmaktadır. Araştırmada kullanılan kod listesi araştırma esnasında araştırma verilerinden çıkarılabileceği gibi; mevcut bir teori ve önceki araştırmaların sunduğu kavramsal çerçeve yoluyla da belirlenebilir (Hsieh& Shanon, 2005). Bu çalışmada her iki kodlama biçimi kullanılarak içerik analiz süreci araştırmanın amacına ve kullanılan ulusötesi perspektifin kavramsallaştırmasına uygun olarak önceden belirlenen kodlar üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın temalarının belirlenmesinde ulusötesi göç yaklaşımının Batı Avrupa'daki Türkler için nasıl ele alınabileceğini inceleyen ve ulusötesi alanlara ilişkin kod haritasını çıkaran Şahin'in, Almanya ve Hollanda'daki Türklerin ulusötesi faaliyetlerini konu alan çalışmalarından faydalanılmıştır. Çalışmada ulusötesi alanlar; ibadethaneler, işletmeler ve tüketim alışkanlıkları (Etnik market, Türk kanallarının takip edilmesi, Türkiye'den gayrimenkul alma), yeni STK'ların kurulması ve STK'lara katılım, ulusötesi evlilikler ile boş zaman faaliyetleri (Türkiye'dekilerle telefon üzerinden görüşme, Tatillerde Türkiye'ye gelme) ” (Şahin, 2010; Şahin-Kütük, 2017, s. 94) temaları altında toplanmıştır. Ayrıca verilerin analizi esnasında açık kodlama sürecinde belirlenen “Türkiye'ye Geliş Gidişler” ana teması ve “Sağlık Amacıyla Gidiş Gelişler”, “Döngüsel Hareketlilik”, “Ziyaretler” ve “Kahvehane” alt temaları dahil edilmiştir. Kodlamalar ve analizlerin gerçekleştirilmesi için Maxqda 2018 programı kullanılmıştır. Geçerlik güvenirlik noktasında ise yardımcı sistemi kullanılmıştır.¹

Türk Göçmenlerin Ulus-ötesi Yaşlanma Deneyimlerine İlişkin Akademik Çalışmaların İçerik Analiz Bulguları

Analiz birimine dahil edilen makalelerin adı, araştırma sahası ülke, araştırma deseni, veri toplama aracı, örneklem-katılımcı ve konu bilgilerine ilişkin analiz aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

¹ Tüm açık kodlamalar ve açık kodlamaların seçici kodlamalara geçirilmesi sürecinde doğrudan alanda çalışan ve kod haritası çıkaran Prof. Dr. Birsen ŞAHİN KÜTÜK'ten destek alınmıştır.

Tablo 1: İçerik analizine dahil edilen makaleler ve makalelere ilişkin bilgiler

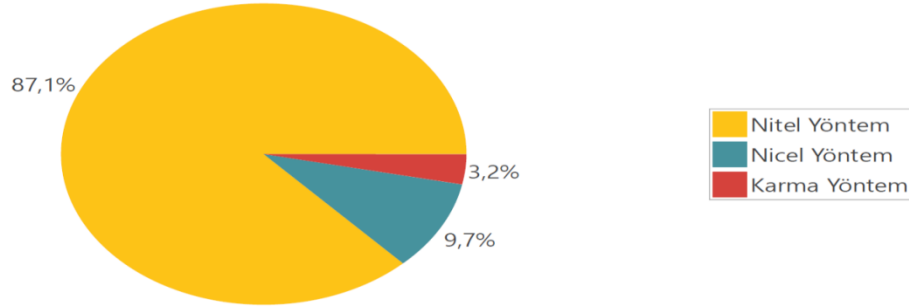
Makale Kodu	Makale Adı	Araştırma sahası ülke	Araştırma Deseni	Veri Toplama Aracı	Örneklem-katılımcılar	Konu
M1	Returning, Staying, or Both? Mobility Patterns Among Elderly Turkish Migrants After Retirement.	Avrupa	Nitel	Anket	65-90 yaş arası göçmen aile reisleri ve aileleri	Hareketlilik Örüntüleri
M2	Use of Cross-Border Healthcare Services by Elderly Turkish Migrants in Denmark: A Qualitative Study and Some Critical Reflections about Public Health ‘Concerns’.	Danimarka	Nitel	Görüşme	30 yaşlı Türk	Ulusötesi Sağlık Hizmetleri
M3	Maintaining Dual Residences to Manage Risks in Later Life A Comparison of Two Groups of Older Migrants	Hollanda	Nitel	Görüşme, odak grup görüşmeleri	Türkiye’ye geri dönen 31 Türk ve 19 Hollandalı emekli göçmen	Göç kararları
M4	Barriers versus promotion: Culturally sensitive healthcare for elderly Turkish migrants in Austria and Germany	Almanya Avusturya	Nitel	Görüşme	Sağlık hizmeti sağlayıcıları ve göçmenler	Kültüre duyarlı sağlık ve bakım
M5	A Comparison of Residence, Social Security and Citizenship Strategies of Turkish Return Migrants and Dutch Retirement Migrants in Turkey.	Hollanda Türkiye	Nitel	Görüşme ve odak grup görüşmesi	Türkiye’ye geri dönen 43Türk ve 29 Hollandalı emekli göçmen	İkamet ve sosyal güvenlik
M6	Transnational Healthcare Practices of Retired Circular Migrants. ..	Hollanda	Nitel	Görüşme	10 Türkiyeli göçmen	Ulusötesi sağlık pratikleri
M7	Migration in later Life. Residence, social security and citizenship strategies of Turkish return migrants and Dutch retirement migrants in Turkey.	Hollanda	Nitel	Görüşme	Hollandalı emekli göçmenler ve Türkiye’ye geri dönen Türk göçmenler	İkamet ve sosyal güvenlik
M8	Experiences of Place among Older Migrants Living in Inner-City Neighbourhoods in Belgium and England.	İngiltere Belçika	Nitel	Görüşme	Manchester ve Liverpool'daki yaşlı Pakistanlı ve Somalililer	Yer deneyimleri
M9	Ageing Migrants and the Creation of Home: Mobility and the Maintenance of Transnational Ties.	Belçika	Nitel	Görüşme	Brüksel'deki Türk ve Faslı yaşlılar	Yer duygusu
M10	Experiences of neighbourhood exclusion and inclusion among older people living in deprived inner-city areas in Belgium and England.	Belçika/İngiltere	Nitel	Görüşme Katılımcı gözlem ve görüşme	Birinci nesil Türk göçmenler 23 yaşlı Türk, 20 yaşlı Faslı ; İngiltere'deki 19 yaşlı Somalili ve 20 Pakistanlı	Sosyal dışlanma ve içirme
M11	Day-care centres for older migrants: spaces to translate practices in the care landscape.	Hollanda	Nitel	Görüşme	Gündüz bakım merkezlerindeki profesyoneller, personeller ve yaşlılar	Kültüre duyarlı bakım

M12	Migrants' pathways to aged care: the role of local relationships of care in facilitating access for super-diverse older population.	Hollanda	Nitel	Görüşme	Hollanda vatandaşları ve Türkiye dahil farklı ülkelerden gelen 55 yaş üstü 10 erkek ve 22 kadın	Bakıma Erişim
M13	Pendular migration of the older first generations in Europe: misconceptions and nuances.	Avrupa	Nitel	Görüşme ve anket	Döngüsel göçmen 55 yaş üstü 22 Türk ve Surinamlı	Döngüsel Göç
M14	Spotting good ageing: using welfare theory of health to frame the agency of older adults with immigrant backgrounds to attain good ageing. Tactical mobility: navigating mobile ageing and transnational retirement between Turkey and Germany. A comparison between Turkish-German and German retirees.	İsveç	Nitel	Görüşme	65 yaş üstü 4'ü Türk 13 yaşlı göçmen	İyi yaşlanma
M15	National and transnational belonging among Turkish and Moroccan older migrants in the Netherlands: protective against loneliness?	Almanya/Türkiye	Karma	Görüşme, katılımcı gözlem ve anket	Türk-Alman ve Alman emekli göçmen	Ulusötesi hareketlilik
M16	Transnational aging among older Turkish and Moroccan migrants in the Netherlands: Determinants of transnational behavior and transnational belonging.	Hollanda	Nitel	Anket	Türk ve Faslı yaşlı göçmenler	Ulusötesi adiyet
M17	Policy Dimensions of Retirement Migration from Germany to the Turkish Riviera: Comparing German and German-Turkish Older Migrants. Migrant Carer-Wives' – Between Transnational Marriages, Care Work for Older Husbands and Gendered Precarity.	Hollanda	Nitel	Anket	Türk ve Faslı yaşlı göçmenler	Ulusötesi yaşlanma ve aidiyet
M18	Growing old in exile – a longitudinal study of migrant women from Turkey.	Almanya/Türkiye	Nitel	Görüşme	33 Türk-Alman ve 34 Alman emekli göçmen	Ulusötesi yaşlanma, bakım ve destek
M19	Idioms of Care: Ageing and connectivity among older Turkish migrants in Sweden.	Danimarka	Nitel	Görüşme	30 ailedeki yardımcıları, yaşlılar, aile üyeleri, 52 belediye bakım müdürü veya belediye aktörleri	Ulusötesi Evlilik
M20	Rethinking loyalty (vefa) through transnational care practices of older Turkish women in Sweden.	Danimarka	Nitel	Görüşme	Birinci nesil 18 yaşlı kadın	Geri dönüş beklentileri
M21	The Social Networks and Engagements of Older Turkish Migrants in Germany.	İsveç	Nitel	Görüşme	İsveç'teki 20 yaşlı Türk	Gurbet deneyimleri ve bakım idealleri
M22		İsveç	Nitel	Görüşme ve gözlem	3 Türk yaşlı kadın	Ulusötesi bakım deneyimleri
M23		Almanya	Nitel	Görüşme	Yaşlı Türk Göçmenler	Sosyal ağları ve katılım

M24	Göçmen Dernekleri ve Sosyal Sermaye: Almanya'daki Yaşlı Türk Göçmenler Örneği.	Almanya	Nitel	Görüşme	18 yaşlı Türk göçmen	Göçmen dernekleri ve sosyal sermaye
M25	Relational ambivalence: Exploring the social and discursive dimensions of ambivalence—The case of Turkish aging labor migrants.	Avusturya	Nitel	Görüşme, katılımcı gözlem	Yaşlı Türk göçmenler ve uzmanlar	Aidiyet/dönüş ve ulusötesi hareketlilik
M26	Social ties and embeddedness in old age: older Turkish labour migrants in Vienna.	Avusturya	Nitel	Katılımlı gözlem ve görüşme	Yaşlı Türk göçmenler ve eşleri	Sosyal bağlar ve yerleşiklik
M27	Social Embeddness and Care Among Turkish Labor Migrants in Vienna: The Role of Migrant Associations.	Avusturya	Nitel	Görüşme	Emek göçmeni 25 erkek ve kadın	Sosyal yerleşiklik ve bakım
M28	First-generation Turkish women in the 2060 neighbourhood of Antwerp.	Belçika	Nitel	Görüşme	Birinci nesil Türk kadınlar	Yer duygusu
M29	First-generation circular migrants involved in the upbringing of their grandchildren: the case of Turkish immigrants in Germany .	Almanya	Nitel	Görüşme	Birinci nesil Türk büyükebeveynler Hint-Hollandalı ve Molukyalılar ve Batı, Surinam, Antiller, Türk ve Fas göçmenler	Döngüsel göç ve nesiller arası ilişkiler
M30	The Experience of Aging and Perceptions of “Aging Well” Among Older Migrants in the Netherlands.	Hollanda	Nitel	Odak Grup Görüşmesi		İyi yaşlanma
M31	The Linkage Between Aging, Migration, and Resilience: Resilience in the Life of Older Turkish and Moroccan Immigrants.	Hollanda	Nitel	Görüşme	10 Türk ve 13 Faslı yaşlı göçmen	Başa çıkma ve dayanıklılık

İçerik Analiz Birime Dahil Olan Makalelerde Kullanılan Araştırma Deseni ve Örneklem

Makalelerin genellikle nitel yöntem kullanılarak gerçekleştirildiği görülmüştür. Analiz edilen makalelerden 27'sinde nitel yöntem, 3'ünde nicel yöntem, 1'inde karma yöntem kullanılmıştır.

Grafik 1:İçerik analiz birime dahil olan makalelerin kullanılan yönteme göre dağılımı

Makaleler 2011-2023 yılları arasında yayımlanmıştır. En az makalenin yayımlandığı yıl 2011 ve 2012 iken en çok makalenin yayımlandığı yıl 2020'dir. Makalelerin yıllara göre dağılımı tablodaki sunulmuştur:

Tablo 2: İçerik analiz birime dahil olan makalelerin yayınlandığı yıllara göre dağılımı

Yıllar	Makale Sayısı	Yüzde
2011	1	% 3,2
2012	1	% 3,2
2013	2	% 6,5
2014	2	% 6,5
2015	3	% 9,7
2016	3	%9,7
2017	3	% 9,7
2018	2	% 6,5
2019	2	% 6,5
2020	7	%22,6
2021	3	% 9,7
2022	1	% 3,2
2023	1	%3,2

Makalelere konu olan ülkeler Hollanda, Almanya ve Avusturya, Belçika ve Danimarka'dır. Bu ülkelere ek olarak tabloda diğer kategorisinde sunulan birden fazla ülkeyi konu alan 2 makale vardır. Makalelerin ülkeler bazında dağılımı tabloda sunulduğu şekliyledir:

Tablo 3:İçerik Analiz Birimine Dahil Olan Makalelerin Ülkelere Göre Dağılımı

Ülke	Makale Sayısı	Yüzde
Hollanda	10	32,3
Almanya	6	19,4
Belçika	4	12,9
Avusturya	4	12,9
Danimarka	3	9,7
İsveç	3	9,7
Diğer(Avrupa ülkeleri)	2	6,5

İçerik Analiz Birime Dahil Olan Makalelerde Ulusötesi Yaşlanmaya İlişkin İçerik Analiz Bulguları

Bu bölümde Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan yaşlı Türk emek göçmenleri üzerine yapılan çalışmaların incelenmesi yoluyla ulusötesi yaşlanma deneyimlerine yer verilmiştir. İçerik analizi sonucunda elde edilen veriler “İbadethaneler”, “İşletmeler ve Tüketim Alışkanlıkları”, “STK’ların kurulması ve STK’lara katılım”, “Ulusötesi Evlilikler”, “Boş Zaman Faaliyetleri ” “Türkiye’ye Geliş Gidişler” olmak üzere altı tema altında sunulmuştur.

Makalelerde en sık rastlanılan tema %41,9 oranla “Döngüsel Hareketlilik” teması olmuşken, en az rastlanılan temalar ise %9,7 oranla “Ulusötesi Evlilikler” ve “Etnik Marketler” teması olmuştur.

Tablo 4: Makalelerin ana temalara ve alt temalara göre yüzdelik dağılımı

Tema	Makale Sayısı	Yüzde	
İbadethaneler	12	%38,7	
Etnik Marketler	3	%9,7	
Türk Kanalları	5	%16,1	
İşletmeler ve Tüketim alışkanlıkları	Takip Etme		
	Türkiye'den	10	%32,3
	Gayrimenkul Alma		
	Kahvehaneye	5	%16,1
	Gitme		
STK Kurulum ve Katılım		9	%29
Ulusötesi Evlilikler		3	%9,7
	Tatillerde	5	%16,1
Boş Zaman Faaliyetleri	Türkiye'ye Gelme		
	Türkiye'yle	5	%16,1
	Telefon Üzerinden		
	Görüşmek		
	Döngüsel	13	%41,9
Türkiye'ye Gidiş Gelişler	Hareketlilik		
	Sağlık Amacıyla	8	%25,8
	Gidiş Gelişler		
	Ziyaretler	8	%25,8

İbadethaneler

İbadethanelere katılım, hem erkek hem de kadın yaşlı göçmenlerin ulusötesi yaşlanma pratiklerinde önemlidir. Yaşlı Türk emek göçmenlerini konu alan çalışmalar, camileri ve dini dernekleri ziyaret gibi ibadethanelere katılım pratiklerinin yaşlı göçmenlerin yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olduğunu gösterir. Türk göçmenlerin yaşlanmasını konu edinen 31 çalışma üzerinden yapılan içerik analizinde ibadethanelerin 12 makalede geçtiği görülmüştür. Bu çalışmalarda ibadethane teması eril mekanlar,

sosyalleşme, yardımlaşma ve aidiyet duygusu alt temaları içinde geçmektedir. İbadethaneler temasının içeriği ve geçme şekli aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Yapılan çalışmalarda ibadethanelere gidiş ve gidenlerin cinsiyeti üzerinde durulmuş, ibadethanelerin genellikle erkeklerin katılım sağladıkları eril mekanlar olduğu görülmüştür (M26, M9, M10). Analiz edilen çalışmalarda hem kadın hem de erkek göçmenlerin dua etmek için mahallelerindeki kültür merkezlerini/camileri ziyaret ettikleri vurgulanmış ancak yaşlı erkek göçmenlerin kadınlara oranla ibadethanelere daha fazla katılım gösterdikleri belirtilmiştir. Örneğin Brüksel'deki yaşlı göçmenleri konu edinen M10'da camiler "eril mekanlar" olarak tanımlanmıştır. Bir başka makalede ise (M9), Brüksel'deki yaşlı erkek göçmenlerin ibadethanelere kadınlara oranla daha fazla gittikleri, kadınların ise sadece önemli dini günlerde ibadethanelere gittikleri görülmüştür.

Çalışmalarda öne çıkan bir diğer husus ibadethanelerin sosyalleşmeye sunduğu katkıdır (M26, M23, M24). İbadethanelere katılımın dini gerekliliklerin yerine getirilmesinin yanı sıra yaşlı göçmenlere sosyalleşmek ve sosyal ilişki ağlarını genişletmek gibi birtakım fırsatlar sunduğu görülmüştür. Örneğin Almanya'daki yaşlı göçmenleri konu alan M23'te ibadethanelerin çeşitliliğinin göçmenlere farklı etnik, dini, kültürel ve politik geçmişten insanlarla sosyalleşme fırsatı sunduğu üzerinde durulmuş, yaşlı göçmenlerden bazılarının ibadet etmek için Arap camisine, sosyalleşmek için ise Türk camilerine gittikleri belirtilmiştir. (M23, s. 82).

Analiz edilen çalışmalarda yaşlı Türklerin yardım ve hizmetlere erişimlerinde oynadığı rol üzerinde durulmuş, yaşlı göçmenlerin camiler aracılığıyla birbirinden haberdar olarak yalnız yaşayan ya da kurum bakımında olan yaşlı Türklere yardım ve desteğini sürdürdükleri görülmüştür (M21, M12). Örneğin M21'de İsveç'teki bir Türk göçmenin bakımevindeki yaşlı bir Türk göçmenin durumundan haber olmak için sık sık camiye gittiği belirtilmiştir. Bir diğer çalışmada ise (M12) informal bakım ve yönlendirici destek kaynakları olarak görülen Türk camileri ve dini derneklerin, yaşlı göçmenlerin hizmet ve desteklerden haberdar olmaları yönünde olumlu bir işleve sahip olduğu vurgulanmıştır.

İbadethanelerin yaşlı göçmenlerin aidiyet duyguları üzerindeki etkisi çalışmalarda vurgulanan bir başka konudur (M1, M25, M16). İbadethanelerin hem yaşlı göçmenlerin ev sahibi ülkeye bağlılıkları üzerinde hem de menşe ülkeye aidiyetleri üzerinde iki yönlü bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Örneğin M1 (s. 15) ve M25'te (s. 11) ibadethanelerin, camiye gitme ve sosyalleşme imkânı yaratarak yaşlı bireylerin kendilerini evlerinde hissetmelerine yol açtığı, geri dönme isteklerini azalttığı ve ev sahibi ülkeye bağlılıklarını arttırdığı vurgulanmıştır. Ulusötesi aidiyet değişkenini inceleyen başka bir makalede ise (M16, s. 345) camiye gitme sıklığı ile ulusötesi aidiyet arasında güçlü bir ilişki bulunmuş ve camiye gitme sıklığının yaşlı göçmenlerin menşe ülkeye aidiyetlerini artırıcı bir niteliğe sahip olduğu görülmüştür.

İşletmeler ve Tüketim Alışkanlıkları

Etnik işletmeler ve menşe ülkeye dair tüketim alışkanlıklarını sürdürme yaşlı göçmenler için iki önemli ulusötesi faaliyet alanını temsil eder. Yaşlı Türk göçmenleri konu edinen 31 çalışma üzerinden yapılan içerik analizinde işletmeler ve tüketim alışkanlıklarına dair etnik marketler, Türk kanallarını takip etme, Türkiye'den gayrimenkul alma, kahvehaneye gitme konularının toplamda 13 makalede geçtiği görülmüştür. Bunlar aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Etnik marketler

Etnik marketler hem müşteri hem de işletmeci olan yaşlılar için önemli ulusötesi yaşlanma pratiklerini ifade eder. Etnik marketler yoluyla yaşlı göçmenler Türkiye'ye özgü ürünleri kolaylıkla elde edebilirken Türklerle etkileşimlerini de sürdürme fırsatı elde ederler. Türk emek göçmenlerini ele alan 31 çalışma üzerinden gerçekleştirilen içerik analizinde etnik marketlere değinen üç çalışma olduğu saptanmıştır. Bu çalışmalarda etnik marketler teması etnik market kullanımı, işletme sahipliği ve aidiyet alt temaları içinde geçmektedir. Bu temaların içeriği ve geçme şekline aşağıda kısaca yer verilmiştir.

Yapılan çalışmalarda etnik market kullanımları ile etnik market ve işletme sahipliği üzerinde durularak etnik işletmelerin ulusötesi aidiyetin sürdürülmesinde ve geride bırakılan yerle bağın kurulmasındaki önemine değinilmiştir. Örneğin M9'da Türk restoranları, kahvehaneler, helal kasaplar gibi etnik işletmelerle birlikte Türk marketlerinin Brüksel'deki yaşlı göçmenlerin gündelik yaşamlarının önemli bir parçası olduğuna dikkat çekilmiş, yaşlı göçmenlerin fiziksel olarak orada olamamaları da marketler ve Türkiye'ye özgü ürünlerin tüketilmesi yoluyla geride bıraktıkları yerle bağlantılarını sürdürebildiklerine vurgu yapılmıştır. Etnik marketler ve aidiyet ilişkisine yer veren M28'de ise Türk marketlerinin ve alışveriş yerlerinin yoğun olduğu bölgenin, Belçika Antwerp 2060'taki birinci nesil Türk kadın göçmenler için mahalleyi ev haline getiren yerler olduğu vurgulanmıştır (M28, s. 335). Etnik marketler temasının geçtiği bir diğer makalede (M23, s. 82) ise Almanya'ya emek göçmeni olarak gelen şimdilerde yaşanan göçmenlerden bazılarının bir süre işçi olarak çalıştıktan sonra Türk marketi veya Türk restoranı gibi işletmeler açarak etnik işletme sahibi oldukları görülmüştür. Etnik marketlerin ve işletmelerin hem köken ülke ile hem menşe ülke ile aidiyet ve yer duygusu yaratılmasında oynadığı rolün yanı sıra yaşlı göçmenler için iş alanı olarak hizmet ettiği söylenebilir.

Türk Kanalları Takip Etme

Yaşlı göçmenlerin ev sahibi ülkelerde Türk kanallarını takip etmeleri gündelik yaşam rutinlerindendir. Analiz edilen çalışmalar yaşlı göçmenlerin hedef ülkedeki televizyon kanalları yerine Türk kanallarını takip ettiklerini gösterir. Analiz edilen 31 çalışmadan beşinde Türk kanallarını takip etme temasının geçtiği görülmüştür. Bu tema boş zaman değerlendirme ile anavatana aidiyet ve bağlılık alt temaları içinde geçmektedir. Bunların içeriği ve geçme şekli aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Yapılan çalışmalarda Türk kanallarını takip etmenin yaşlı göçmenlerin yaşamlarındaki önemli bir boş zaman değerlendirme pratiği olduğu üzerinde durulmuştur (M12, M24, M2). Analiz sonucunda yaşlı göçmenlerin yalnızca evlerinde değil, kaldıkları bakımevlerinde (M12) ya da göçmen derneklerinde (M24, s. 172) Türk kanallarını izleyerek boş vakitlerini geçirdikleri görülmüştür. Danimarka'da yaşayan yaşlı Türk göçmenin bir Türk Tv programını her gün izlediğine dair "Diyabetik gıdaları TV'den öğrendim; Televizyondaki Doktorlar programını hiç kaçırmam. (Türk kadını, 57 yaşında)" (M2, s. 62) ifadesi Türk kanallarını takip etmenin yaşlı Türk göçmenlerin gündelik yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olduğunu gösterir.

Çalışmalarda üzerinde durulan bir diğer husus Türk kanallarının anavatana bağlılığı ve aidiyeti sürdürmedeki rolüdür (M26, M12, M29). Yaşlı göçmenlerin anavatana aidiyet duygusunu sürdürebilmelerinde Türk kanallarının önemi büyüktür. Örneğin M26'da Viyana'daki yaşlı Türklerin Türk kanallarını takip etmeleri yoluyla kendi ülkelerine bağlılıklarını sürdürdükleri görülmüştür. Yaşlı göçmenler, Türk kanallarını kendileri takip etmekle kalmayıp diğer aile üyelerini de Türk kanallarını izlemeye teşvik edebilmektedir. Örneğin Türk kanalları ve aidiyetin geçtiği M29'da Türk kanallarını takip etmenin ikinci ve üçüncü nesil göçmenlerin anavatana aidiyet duygularının sürdürülmesinde kritik öneme sahip olduğu görülmüştür. Yaşlılar torunlarının Türk kültürüne bağlılıklarını sürdürmeleri ve Türkçe öğrenmeleri için onlara Türk kanallarını izlemeyi öğütlemektedir (M29, s.12).

Türkiye'den Gayrimenkul Alma

Gayrimenkul alma yoluyla Türkiye'ye yapılan yatırımlar göçmenlerin ulusötesi yaşlanma pratiklerinde önemlidir. Yaşlı Türk göçmenleri konu alan çalışmalar yaşlıların Türkiye'yle bağlarını sürdürmek amacıyla memleketlerinden gayrimenkul aldıklarını ortaya koymaktadır. Yapılan içerik analizinde Türkiye'den gayrimenkul alma temasının 10 makalede geçtiği görülmüştür. Makalelerde bu tema ziyaretler, döngüsel göç, miras ve sosyal güvenlik alt temaları içinde geçmektedir. Türkiye'den gayrimenkul alma temasının içeriği ve geçme şekli aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Yapılan çalışmalarda gayrimenkul sahipliğinin Türkiye'ye ziyaretler ile ilişkisi üzerinde durulmuştur (M2, M28). Türkiye'den gayrimenkul alma göçmenlerin Türkiye'ye geldiklerinde kalacak yer sıkıntısı olmadan memleketlerini daha sık ziyaret edebilmelerini sağladığı için önemlidir.

Çalışmalarda yaşlı göçmenlerin çoğunun yaşadıkları ülkede ev sahibi olamasalar bile Türkiye’de bir mülke sahip oldukları görülmüştür. Örneğin M2’de araştırmaya konu olan yaşlı Türklerin çoğunun Danimarka’da ikamet etmelerine ve zamanlarının çoğunu orada geçirmelerine rağmen Danimarka’da kiralık dairelerde yaşadıkları ancak Türkiye’de bir eve sahip oldukları vurgulanmıştır (M2, s. 61). Benzer şekilde M28’de görüşülen 10 kişiden 8’inin Belçika’da bir evi olmamasına rağmen Türkiye’de bir mülkü olduğu görülmüştür (s. 337).

Yapılan analiz sonucunda Türkiye’de gayrimenkul sahipliğinin özellikle döngüsel göçmenler arasında yaygın olduğu görülmüştür (M6, M29, M8, M9). Örneğin M6’da Hollanda’daki emekli döngüsel göçmenlerin Türkiye’de daha uzun süre kalmak istedikleri için Türkiye’den ev aldıkları ve yatırım yaptıkları belirtilmiştir (s. 6). Bir başka makalede (M1) ise Avrupa’daki yaşlı ulusötesi göçmenlerin (%89) Türkiye’ye kesin dönüş yapmış göçmenler (%90) ile neredeyse aynı oranda Türkiye’de mülke sahip oldukları görülmüştür. Türkiye’de mülk sahibi olmanın bir dereceye kadar ulusötesi göçmen olmayı açıkladığı ve Türkiye’de mülk sahibi olanların ulusötesi göç etmek yerine Avrupa’da kalma olasılıklarının önemli ölçüde düşük olduğu belirtilmiştir (M1, s. 22).

Çalışmalarda vurgulanan bir diğer tema Türkiye’den gayrimenkul alma ve miras ilişkisi olmuştur (M3, M29). Yaşlı göçmenler anavatanı ziyaretlerin yanı sıra gelecek nesillere miras olarak bırakmak amacıyla Türkiye’den gayrimenkul alabilmektedir. Örneğin M3’te Hollanda ve Türkiye arasında ikili bir ikametgahı tercih eden emekli göçmenlerin Türkiye’deki mülklerine nesiller arası zenginlik ve güvenlik kaynağı olarak değer verdikleri görülmüştür (s. 137). Gayrimenkul ve miras ilişkisinin geçtiği bir diğer makalede ise (M29) Türkiye’deki gayrimenkullerin göçmenler tarafından gelecek nesillerin Türkiye’ye kalıcı dönüş göçü için bir teşvik aracı olarak kullanılabileceği görülmüştür. Yaşlı göçmenlerin torunlarının Türkiye’de yaşamaları karşılığında onlara ev, mağaza gibi hediye vaatlerinde bulundukları ortaya koyulmuştur (M29, s. 17).

Yapılan çalışmalarda Türkiye’de mülk sahibi olmanın bir sosyal güvenlik stratejisi olduğu vurgulanmıştır (M5, M7). Örneğin Türkiye’ye kalıcı ya da geçici olarak dönen yaşlı Türklerin ikamet ve sosyal güvenlik stratejilerini inceleyen M5’te katılımcılardan Hollanda’daki sosyal güvenlik yasasındaki sık değişiklikler nedeniyle bazılarının Türkiye’de ev sahibi olmayı tercih ettikleri görülmüştür. Benzer şekilde M7’de Türkiye’ye mevsimsel olarak dönen göçmenlerden özellikle eşin ölümüyle birlikte gelir kaybı yaşama riski erkeklerle göre daha yüksek olan kadınların Türkiye’de bir mülke ya da gelir güvencesine sahip olmaya önem verdikleri vurgulanmıştır. Bu bağlamda yaşlı göçmenlerin hedef ülkedeki olası bir ikamet ve sosyal güvenlik sorununa karşı bir güvenlik stratejisi olarak menşe ülkelerine yatırım yaptıkları söylenebilir.

Kahvehaneye Gitme

Kahvehaneye gitmek yaşlı erkek göçmenler için önemli bir ulusötesi faaliyet alanına işaret eder. Araştırmalar kahvehaneye gitmenin yaşlı erkek göçmenlerin gündelik rutinlerinin ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Yapılan içerik analizinde ulusötesi bir pratik olarak kahvehaneye gitme temasının 5 makalede geçtiği görülmüştür. Bu çalışmalarda kahvehaneye gitme, eril mekanlar, sosyalleşme, duygusal ve sosyal destek alt temaları içinde geçmektedir. Bu çalışmalarda kahvehaneye gitmenin içeriği ve bu temanın makalelerde geçme şekli aşağıda kısaca sunulmuştur.

Yapılan çalışmalarda kahvehanelere gidenlerin cinsiyeti üzerinde durulmuştur (M10, M28). Brüksel’deki göçmenleri konu alan M10’da kamusal alan kullanımı açısından cinsiyet farklılıklarına dikkat çekilerek kahvehaneler “eril mekanlar” olarak tanımlanmıştır. Kahvehanelerin çoğunlukla erkeklerin ziyaret ettikleri “eril mekanlar olması” bu alanlardan geçen kadınlar için gerilim unsuru yaratabilmektedir. Örneğin kahvehane ve cinsiyetin geçtiği M28’de birinci nesil Türk kadınların erkeklerle karşılaşmanın yaratacağı gerilimden kurtulmak için kahvehanelerin bulunduğu yerlerden geçmekten kaçındıkları görülmüştür (M28, s. 337).

Çalışmalarda üzerinde durulan bir diğer konu kahvehanelerin sosyalleşme mekanları olarak oynadığı roldür (M9, M30, M23, M10). Yapılan çalışmalarda yaşlı erkeklerin sosyalleşme ihtiyaçlarını karşılamak için gündelik yaşamlarında sıklıkla kahvehanelere gittikleri görülmüştür. Örneğin M9’da

kahvehanelerin oyun oynama, Türk futbolu izleme ve diğer erkeklerle bir araya gelme gibi çeşitli sosyalleşme fırsatları sunduğu üzerinde durulmuştur.

Analiz edilen çalışmalarda kahvehanelerin duygusal ve sosyal destek sağlamadaki rolü vurgulanan bir diğer konudur (M30, M23). Örneğin M23'te (s. 85) ise "kahvehane arkadaşlarının" emeklilik ve çocukların evden ayrılmasından sonra yaşamlarında önemli rol kayıpları yaşayan yaşlılar için değerli duygusal destek kaynakları olduğuna dikkat çekilmiş, M30'da ise kahvehanelerin ulaşım ve evrak işleri gibi konularda yaşlı göçmenlere yardımcı olabilecek arkadaşlarla tanışmaları için alan yarattığı görülmüştür (M30, s. 275).

STK kurulum ve Katılım

STK kurulum ve katılım, Türk emek göçmenlerinin ulusötesi yaşlanma deneyimlerinde önemlidir. Araştırmalar dini, kültürel ya da politik alanda faaliyet gösteren Türk derneklerine katılımın hem yaşlı erkeklerin hem de yaşlı kadınların gündelik yaşamlarının önemli bir rutini olduğunu gösterir. Gerçekleştirilen içerik analizinde STK kurulum ve katılımın 9 makalede geçtiği görülmüştür. Bu tema sosyalleşme, aidiyet, dernek kurma ve aktif katılım, yardımlaşma ve destek, hizmetlere erişim, refah ve iyi oluş alt temaları içinde geçmektedir. Çalışmalarda STK kurulum ve katılım temasına yer verilme şekli aşağıda kısaca sunulmuştur.

Yapılan çalışmalarda Türk derneklerinin hem kadın hem erkek yaşlı göçmenler için önemli bir sosyalleşme mekânı olduğu üzerinde durulmuştur (M23, M24, M26). Örneğin M23(s. 83) de Almanya'daki dini, politik, kültürel derneklerin gönüllü faaliyetler, okuma kulüpleri, eğlence etkinlikleri, grup gezileri, piknik ve yardım organizasyonları, ortak TV odaları, kutlamalar için sahne gibi imkanlar sunarak yaşlı göçmenler için sosyalleşme alanı yarattıkları belirtilmiştir. Yaşlı göçmenlerin dernek ve kulüplerde arkadaşlarıyla buluştukları, gönüllü faaliyetlere, eğitim kurslarına ve spor kulüplerine katıldıkları görülmüştür (M23, s.71). Bir başka makalede (M24) ise derneklere katılımın hem erkekler hem de kadınlar için önemli olmasına rağmen ev içi sorumlulukları olan kadınlar için aile dışı sosyalleşme imkânı yaratması nedeniyle özel bir öneme sahip olduğu vurgulanmıştır.

Türk derneklerinin ulusötesi aidiyet ve menşe ülkeye bağlılığı güçlendirici rolü çalışmalarda üzerinde durulan bir diğer konudur (M10, M26). Viyana'daki yaşlı Türkleri konu eden M26(s:237)'da derneklere katılımın- 'köklülük' ve aidiyet duygusunu besleyen sosyal ilişkiler olarak- sosyal yerleşikliği güçlendirdiği tespit edilmiştir. Araştırma bulguları sosyal yerleşiklik duygusunun yaşlı göçmenlerin gönüllü derneklere düzenli ziyaretlerini içeren gündelik yaşam rutinleriyle yakından bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur.

Çalışmalarda yaşlı göçmenlerin derneklerin inşasında ve organizasyonların düzenlenme sürecinde de aktif bir rol oynadığı vurgulanmıştır (M12, M23, M27, M24). Derneklerin hem fiziksel hem de sosyal çevrelerinin oluşturulmasında yaşlı göçmenlerin katkıları önemlidir. Yaşlı göçmenlerin dernek binası alımından, binanın yapımına kadar çeşitli görevlerde yer aldıklarına değinen M24'te ifadelerine yer verilen katılımcının aşağıdaki anlatımları yaşlı göçmenlerin kolektif dayanışma ve işbölümü içerisinde dernek inşa sürecinde aldıkları rolün önemini göstermektedir:

Burası oto galerisiydi, çöplük haldeydi. 7 milyona aldık, 3 milyon içine masraf ettik. İşçiliğine para vermedik, kendimiz yaptık, sıvasıdır döşemesidir. İşten gelen, vakti olan herkes evine gitmezden önce geldi burada çalıştı. Bu hale öyle getirdik. (M24, s. 175)

Analiz edilen çalışmalarda yaşlı göçmenlerin organizasyonların düzenlenmesi sürecinde de aktif rol aldıkları vurgulanmıştır (M24, M10, M9). Örneğin M24'te Almanya'daki yaşlı Türklerin kermes düzenleme, eğitsel etkinliklerde rol alma, festivallerde görev alma gibi gönüllü çalışma biçimindeki sivil katılımı aktif rol oynadıkları görülmüştür. Yaşlı göçmenler topluluklarının sorunlarının çözümü için de çalışabilmektedir. Örneğin M10'da Belçika'daki bir Türk dini liderin yerel politikacılarla olan bağlarını kullanarak politikacıları toplumu hakkındaki önemli konularda bilgilendirmeye çalıştığı ve topluluklarındaki belirli sorunları iyileştirmeyi amaçladığı görülmüştür.

Çalışmalarda vurgulanan bir diğer konu Türk derneklerinin yaşlı göçmenler arası yardımlaşma ve destek ağının oluşturulmasındaki önemidir (M26, M23, M24). Örneğin M24'te göçmenlerin derneklerde kurdukları sosyal ağ üzerinden bürokratik meselelerde yardımlaşma mekanizması oluşturdukları; üye olmayan yaşlılar ile hareket kısıtlılığı olan yaşlılara da sosyal destek sağladığı ortaya koyulmuştur (ss. 170, 173). Aynı zamanda yaşlı göçmenlerin derneklerde bilgi alışverişi yaptıkları ve birbirlerine tavsiyelerde bulunduğu görülmüştür (M26, s. 240).

Yapılan araştırmalarda derneklerin hizmet sunumunda ve yaşlı bireylerin hizmetlere erişimelerindeki önemi üzerinde durulmuştur (M4, M12, M14, M24, M26, M27). Göçmen derneklerinin kültüre duyarlı bakım, evde bakım, cenaze hizmetlerinin oluşturulmasında aktif rol oynadıkları görülmüştür. Örneğin M4 ve M12'de derneklerin yaşlı bireylerin ihtiyaçlarına duyarlı, Türkçe bilen personellerin çalıştığı kültüre duyarlı “Türk huzurevleri” açılmasına ön ayak oldukları vurgulanmıştır. Bununla birlikte derneklerin cenaze hizmetinin organizasyonunda aktif rol oynadıkları ve yaşlı göçmenlerin cenazelerinin Türkiye'de düzenlenebilmesi için dernek aracılığıyla bir defin fonuna aylık meblağlar ödedikleri görülmüştür (M26, s. 243).

Derneklerin yaşlıların refahı ve iyi oluşlarına olumlu etkileri çalışmalarda üzerinde durulan bir diğer konudur (M27, M24). Örneğin M27'de derneklerin samimi, arkadaş canlısı, aile benzeri mekanlar oldukları ve yalnızlık çeken yaşlıların refahları için oldukça önemli olduğu ortaya koyulmuştur (M27, s. 109). M24'te ise aile üyelerinin kaybı ile derneklerin sosyalleşme sağlamadaki işlevinin daha çok önem kazandığı görülmüştür.

Ulusötesi Evlilikler

Ulusötesi evlilik eşin ölümüyle birlikte yeniden evlenmek isteyen yaşlı göçmenler için önemlidir. Yeniden evlenme eğilimindeki yaşlı göçmenler menşe ülkelerinden biriyle evlenmeyi tercih edebilir. Yaşlı göçmenler çocukları ve torunlarının da menşe ülkeden bir Türk ile evlenerek ulusötesi evlilikler gerçekleştirmesini isteyebilmektedir. Yapılan araştırmalar ulusötesi evliliklerin yaşlı göçmenler tarafından arzu edilen evlilik tercihleri olduğunu gösterir. 31 çalışma üzerinden gerçekleştirilen içerik analizinde ulusötesi evlilik temasının 3 makalede geçtiği görülmüştür. Doğrudan yaşlı göçmenlerin ulusötesi evlilik deneyimlerine yer veren 1 makaleye rastlanılmıştır. Diğer iki çalışmada ise ikinci ve üçüncü nesil göçmenlerin ulusötesi evliliklerine yer verildiği görülmüştür. Bu çalışmalarda ulusötesi evlilik teması bakım ve aidiyet alt temaları içinde geçmektedir. Ulusötesi evlilikler temasının içeriği ve geçme şekli aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Yaşlı göçmenlerin ulusötesi evlilik deneyimine odaklanan çalışmada (M19) ulusötesi evlilik gerçekleştiren yaşlıların daha çok erkekler olduğu üzerinde durulmuş, evliliklerin bakım ihtiyacı nedeniyle gerçekleştiği görülmüştür. M19'da Danimarka'da yaşayan eşi ölmüş ya da boşanmış yaşlı erkeklerle bakım için menşe ülkeden, “getirilmiş göçmen eşler” olduğu tespit edilmiştir (s. 160). Bununla birlikte evliliklerin yalnızca bakım ihtiyacından kaynaklanmadığı duygusal ihtiyaçların da ulusötesi evliliklerin kurulmasını sağlayan temel nedenlerden biri olduğu vurgulanmıştır (s. 167).

Diğer iki çalışmada ise ulusötesi evliliklerin ikinci ve üçüncü nesil göçmenlerin menşe ülkeye aidiyetlerini güçlendirici rolü üzerinde durulmuş, yaşlı Türklerin torunlarını ve çocuklarını ulusötesi evliliğe teşvik ettikleri görülmüştür (M1, M29). Örneğin Avrupa'daki yaşlı Türkleri konu alan M1'de yaşlı göçmenlerin Türkiye'yle temasları kısıtlı olan torunlarını ulusötesi evliliğe teşvik ederek menşe ülke ile bağlarını canlandırmak ve güçlü tutmak istedikleri üzerinde durulmuştur (M1, s. 26). Benzer şekilde Almanya'daki yaşlı döngüsel göçmenleri konu alan M29'da yaşlı büyükanne ve büyükbabaların, Türkiye'deki gayrimenkule dayalı hediye vaatleriyle torunlarını ulusötesi görücü usulü evliliklere teşvik ettikleri ve torunları için Türkiye'ye kalıcı bir geri dönüş göçü planladıkları görülmüştür (M29, s. 12).

Boş zaman faaliyetleri

Türkiye'yle Telefon Üzerinden Görüşmek

Türkiye'yle telefon üzerinden görüşmek yaşlı göçmenlerin gündelik yaşamlarında önemlidir. Araştırmalar Türkiye'deki akraba ve arkadaşlarla sesli ya da görüntülü görüşmenin yaşlı göçmenlerin yaşamlarının önemli bir rutini olduğunu gösterir. 31 çalışma üzerinden yapılan içerik analizinde Türkiye'yle telefon üzerinden görüşmenin 5 makalede geçtiği görülmüştür. Bu tema, akraba ve arkadaşlarla görüşme ve ebevyenlik-büyük ebevyenlik rolleri alt temaları içinde geçmektedir. Türkiye'yle telefon üzerinden görüşme temasının içeriği aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Yapılan çalışmalarda Avrupa ülkelerindeki yaşlı Türklerin, Türkiye'deki akraba ve arkadaşlarıyla gerçekleştirdikleri düzenli telefon görüşmelerinin önemi üzerinde durulmuştur (M26, M22, M8, M9). Örneğin M26'da Viyana'daki yaşlı göçmenlerin mesajlaşma ve Skype gibi yeni teknolojiler aracılığıyla uzak mesafedeki akrabalarıyla düzenli olarak iletişim kurdukları görülmüştür (M26, s. 244). Telefon veya bilgisayar yoluyla gerçekleştirilen iletişimsel hareketlilik biçimleri fiziksel olarak orada olmasalar da uzak bir yerde 'olmalarına' olanak sağladığından Türkiye'ye seyahat etme imkânı olmayan yaşlanan göçmen nüfus için giderek daha önemli hal almaktadır (M9). Nitekim Brüksel'deki yaşlı göçmenleri konu alan M9'da yaşlı göçmenlerin Türkiye'deki akraba ve arkadaşlarıyla gerçekleştirdikleri düzenli telefon görüşmelerinin özellikle Türkiye'ye hareket etmek için kısıtlılıklara sahip olan yaşlılar için önemli olduğunu ortaya koyulmuştur. Yaşlılar, Türkiye'deki arkadaşlarını ve ailelerini telefonla arayarak mesafe engelini aşmaya çalışmaktadır.

Telefonla görüşmenin geçtiği bir diğer çalışmada (M29) iletişim teknolojilerinin uzak mesafeler arasında büyükebevyenlik rollerinin sürdürülmesindeki önemi vurgulanmıştır. Almanya'daki yaşlı döngüsel göçmenleri konu alan M29'da yaşlı göçmenlerin Türkiye'de bulundukları zamanlarda görüntülü görüşmeler yapabilmek için torunlarına akıllı telefonlar satın aldıkları ve memleketlerinin, akraba veya komşularının resimlerini göndererek torunlarının memleketlerine bağlılıklarını güçlendirmeye çalıştıkları görülmüştür (M29, s. 14). Böylece yaşlı göçmenler torunlarına kendilerini ve Türk kültürünü hatırlatarak ulusötesi büyükannelik ve büyükbabalık rollerini kolaylıkla icra edebilmiştir. Bununla birlikte yaşlı göçmenlerin torunlarına akıllı telefon satın almalarının yurt dışında neler olup bittiğini öğrenme ve aile çatışmalarını izlemek adına geliştirdikleri bir strateji olduğu da vurgulanmıştır (M29, s. 12). Torunlarıyla görüşmelerinden ikinci neslin paylaşmak istemediği olayları ve tartışmaları öğrenen yaşlı göçmenlerin ciddi bir sorunla karşılaşılması durumunda aile anlaşmazlığını çözmek için Almanya'ya uçtukları görülmüştür (M29, s. 14). Bu bağlamda telefon aracılığıyla yurt dışındaki akrabalarla görüşmenin aile içi düzenin korunmasında önemli olduğu söylenebilir.

Tatillerde Türkiye'ye Gelme

Yaz tatillerini Türkiye'de geçirmek yaşlı göçmenlerin ulusötesi yaşlanma deneyimlerinde önemlidir. Yapılan çalışmalar yaşlı göçmenlerin yaz tatillerinde Türkiye'ye gittiklerini gösterir. Gerçekleştirilen içerik analizinde tatillerde Türkiye'ye gelme temasının 5 makalede geçtiği görülmüştür. Tatillerde Türkiye'ye gelme teması uzun süreli tatiller ve Türkiye'de mülk sahipliği alt temaları içinde geçmektedir. Bu temanın içeriği ve geçme şekli aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Analiz edilen çalışmalarda yaşlı göçmenlerin menşe ülkelerine kesin dönüş gerçekleştirmek yerine uzun tatiller yaptıkları üzerinde durulmuştur (M9, M20, M25, M28). Uzun süreli tatillerin tercih edilmesinde menşe ülkede karşılanmayan beklentiler ile aile üyelerine özlemin etkili olduğu belirtilmiştir (M20, M25). Yapılan çalışmalarda yıllar içerisinde menşe ülkede meydana gelen değişimlerin yaşlı göçmenlerin menşe ülkeye dair beklentilerinin karşılanmamasına ve hayal kırıklığı yaşamalarına sebep olabildiği görülmüştür. Örneğin Danimarka'daki iki yaşlı göçmenin Türkiye'ye dönme beklentilerini konu alan M20'de Türkiye'ye dönme beklentilerinin yaşlanmayla birlikte değiştiği ve göçmenlerin kesin dönüş yerine uzun süreli tatilleri tercih ettikleri ortaya koyulmuştur. Benzer şekilde M25'te de çocuklarını ve

torunlarını geride bırakmak istemeyen yaşlı göçmenlerin menşe ülkede geçirilen uzun yaz tatillerini en iyi yol olarak gördükleri belirtilmiştir.

Yaz tatilleri temasının geçtiği bir diğer makalede(M28) ise yaşlı göçmenlerin Türkiye'deki mülklerinin yaz tatillerini Türkiye'de geçirmelerini sağlayan temel etken olduğu üzerinde durulmuştur. Belçika Antwerp 2060'taki birinci nesil göçmenlerin neredeyse tamamının Türkiye'de sahip oldukları evlerin onlara Türkiye'de uzun süreli tatil dönemleri boyunca ikamet olanağı sağladığı görülmüştür.

Türkiye'ye Geliş Gidişler

Döngüsel Göç

Döngüsel göç, yaşlı göçmenlerin ulusötesi alanda yaşlandıklarını gösteren temel faaliyetlerdendir. Göçmenlerin yılın bir kısmını menşe ülkede bir kısmını ev sahibi ülkede geçirdikleri yani “döngüsel” olarak iki ülke arasında gidip geldikleri bir yaşam şeklini ifade etmektedir (M29, s. 4). Literatürde döngüsel göçün yanı sıra dairesel göç, sarkaç göç gibi farklı kavramlarla da ifade edilebilmektedir. Araştırmalar yaşlı göçmenlerin Türkiye'ye kalıcı olarak dönmek yerine “döngüsel” olarak hareket ettiklerini gösterir. 31 çalışma üzerinden yapılan içerik analizinde döngüsel göçün 13 makalede geçtiği görülmüştür. Bu tema, aile bağları, elverişli koşullar ve kısıtlayıcı etmenler alt temaları içinde geçmektedir. Döngüsel göçün makalelerde geçme şekli ve içeriği aşağıda özetlenmiştir.

Analiz edilen çalışmalarda aile bağlarının önemi üzerinde durulmuş, yaşlı göçmenlerin ev sahibi ülkedeki aileleriyle bağlarını sürdürmek için döngüsel göçü tercih ettikleri görülmüştür (M7, M33, M18, M26, M29, M3). Örneğin M31'de döngüsel göçün en önemli nedeninin çocukların ve torunların hedef ülkede yaşamaları olduğu vurgulanmıştır. Döngüsel göç, yaşlı göçmenlerin yılın yarısını hedef ülkede geçirerek torunlarının büyüdüğünü görebilmelerine olanak tanıdığı için tercih edildiği belirtilmiştir (M31, s. 118). Böylece yaşlı göçmenler her iki ülkeyle bağlarını korurken torunlara bakmak ve ev işlerini yürütmek gibi önemli işlevleri yerine getirebilmiştir (M29, s. 5; M26, s. 240). Bir başka makalede (M3) ise çocuk ve torunların yanı sıra ev sahibi ülkede sahip olunan sosyal ağlar ve iyi sağlık sistemi gibi imkanların da döngüsel göç tercihinde etkili olabileceği üzerinde durulmuş, döngüsel göçün anavatanına dönmek ve hedef ülkede kalma isteğinde olan eşler arasında bir uzlaşma olabileceği belirtilmiştir. Anlatımlarına yer verilen bir katılımcı bu durumu şöyle ifade etmiştir:

Burada [Hollanda'da] sadece çocuklar ve torunlar için kalmadığımı fark ettim. Türkiye'deki hayatımız kadar buradaki hayatımızı da seviyoruz. Özellikle eşimin burada çok arkadaşı var. Hollanda sağlık sistemi de Türk sisteminden daha iyi. (...) Sürekli ev taşımak zorunda kalmaktan hoşlanmıyorum. Bavul taşıyamayacak kadar yaşlandım ama eşim baypas ameliyatı oldu ve onu hiçbir şekilde üzmem istemiyorum. Bu yüzden seyahat etmeye devam ediyoruz. (M3, s. 131)

Yapılan çalışmalarda döngüsel hareketlilik için elverişli koşullar üzerinde durulmuştur (M3, M31, M 25). Türkiye'de ev sahipliği, maddi durumun iyi olması ve sağlıklı olmak gibi koşulların döngüsel hareketliliğe olanak tanıyan temel etmenler olduğu görülmüştür. Örneğin M3'te yılın yarısını Türkiye'de yarısını Hollanda'da geçiren yaşlı göçmenlerin bunu Türkiye'de kendilerine ait bir eve ve her iki ülkede yaşamalarına olanak sağlayacak maddi gelire sahip olmaları sayesinde yapabildikleri görülmüştür (M3, s. 130). Bununla birlikte döngüsel hareketli bir yaşam şekli, yetersiz geçim kaynaklarına sahip yaşlı göçmenler için maliyetleri azaltmanın bir yolu da olabilir. Nitekim M25'te yılın bir kısmını daha düşük maliyetli bir destinasyonda geçirmenin yaşam maliyetinin yüksek olduğu ülkelerdeki emekliler için yetersiz finansal kaynaklardan en iyi şekilde yararlanmak için bir taktik olarak işlev gördüğü ortaya konulmuştur (M25, s. 9).

Döngüsel hareketliliği kısıtlayıcı etmenler çalışmalarda üzerinde durulan bir diğer konudur (M25, M13, M7, M13, M5, M27). Araştırmalarda ev sahibi ülke dışında geçirilen sürenin 6 ayı aşması durumunda göçmenlerin ikamet hakkını kaybedecekleri üzerinde durulmuş, bu durumun menşe ülkede

kalış sürelerini kısıtladığı görülmüştür (M25, M13, M7). Yapılan çalışmalar ikamet hakkının yanı sıra sosyal güvenlik uygulamalarının da döngüsel hareketliliği kısıtlayan bir etmen olduğunu gösterir (M7, M13). Örneğin M7’de yaz aylarını Türkiye’de kış aylarını Hollanda’da geçiren yaşlı göçmenlerin Hollanda’daki sosyal yardımlarını ve ikamet haklarını kaybetme riskine girmemek için genellikle Türkiye’de altı aydan fazla kalmadıkları belirtilmiştir (M7, s. 80). Döngüsel göçün geçtiği bir başka makalede (M25) ise ikamet izni, sağlık sigortası ve mülkiyet hakları gibi bir takım yasal zorunlulukların hareketlerin süresi ve ritmi açısından döngüsel hareketi sınırladığı vurgulanmıştır (M25, s. 11).

Çalışmalarda üzerinde durulan bir diğer konu döngüsel göçün yaşlı göçmenler için olumsuz sonuçlarıdır (M13, M9). Yaygın kabule göre yaşlı göçmenler bir taraftan ev sahibi ülkenin sunduğu çeşitli imkanlardan yararlanarak çocuklarına/torunlarına yakın kalırken diğer taraftan anavatanının iklimini ve rahat yaşam tarzını yaşamaktadır. Oysa yapılan araştırmalar aksi bir durum olduğunu gösterir. Örneğin M13’te kamusal ve politik tartışmalarda yaşlı döngüsel göçmenlerin ulusötesi yaşamın ayrıcalıklı konumundan yararlanan, yani her iki toplumun da faydalarını elde eden kişiler olarak tasvir edilse de gerçekte durumun böyle olmadığı ortaya konulmuştur. Akraba ve arkadaşlarla bir araya gelmekten hoşlansalar da menşe ülkeye ziyaretlerin yaşlı göçmenler için kalıcı sosyal yükümlülüklerle dönüştüğü görülmüştür (M13, s. 8). Döngüsel göçün olumsuz sonuçlarına değinen bir diğer makale(M9) ise yaşlı göçmenlerin Türkiye’de “Avrupalı” ve hedef ülkede ise “yabancı” olarak görüldüğü ve her iki yere de tam olarak ait olamadığı belirtilmiştir.

Sağlık için Hareket

Sağlık için hareket yaşlı göçmenlerin ulusötesi hareketlerinde önemlidir. Araştırmalar yaşlı göçmenlerin Türkiye ve hedef ülkeleri arasında sağlık için hareket ettiklerini gösterir. Gerçekleştirilen içerik analizinde sağlık için hareketin 8 makalede geçtiği görülmüştür. Bu tema sağlık hizmeti kalitesi, başa çıkma stratejileri, bakım verme alt temaları içinde geçmektedir. Çalışmalarda sağlık için hareket temasının geçme şekline aşağıda kısaca yer verilmiştir.

Yapılan araştırmalarda sağlık hizmeti kalitesi ve maliyetlerinin ulusötesi hareketliliğe etkisi üzerinde durulmuştur (M15, M2, M18, M7). Analiz edilen çalışmalarda ev sahibi ülkenin sağlık sistemine güven, doktorlarla uzun süreli etkileşimler, tıbbi sistem hakkında bilgi sahipliği gibi nedenlerle yaşlı göçmenlerin sağlık kontrolleri ya da tedavileri için ev sahibi ülkeye hareket ettikleri görülmüştür (M15, M2, M18). Örneğin M18’de yaşlı döngüsel göçmenlerin Alman sağlık sistemine duydukları güvenden ötürü sağlık hizmetini genellikle Almanya’da aldıkları ve Almanya’ya ziyaretlerini tıbbi randevu programlarına göre planladıkları belirtilmiştir (M18, s. 139). Bununla birlikte M7’de Türk katılımcıların Türkiye’de tıbbi bakım kalitesinin ve özel hastanelere erişim imkanının artması ve ilaçları daha hızlı yazdırabilmeleri nedeniyle genellikle Türkiye’deki bir hastaneye gitmeyi tercih ettikleri görülmüştür (M7, s. 55).

Çalışmalarda vurgulanan bir diğer konu yaşlı göçmenlerin sağlık sorunlarıyla başa çıkma stratejileridir (M23, M6, M2). Araştırmalar hem yerel hem de ulusötesi sosyal ağların yardımıyla yaşlı göçmenlerin sağlık sorunlarıyla baş etmede benzersiz stratejiler geliştirdiklerini gösterir. Örneğin M23’te yaşlı göçmenlerden bazılarının Türkiye’deki doktorlara duyduğu güvenden ötürü Türkiye’de ameliyat oldukları ancak sosyal destek ağlarının varlığından ötürü iyileşme sürecini hedef ülkede geçirdikleri belirtilmiştir (M23, s. 82). Yaşlı göçmenlerin düzenli olarak ilaç kullanmasını gerektiren durumlarda da birtakım stratejiler geliştirdikleri görülmüştür. Nitekim M6’ da reçeteli ilaç kullanan yaşlı döngüsel göçmenlerin Türkiye’ye gelmeden önce Almanya’daki doktorlarına uzun süreli reçeteler yazdırdıkları; ilaçları bittiğinde ise Almanya’daki aile bireylerinin ilaçları getirdikleri ya da postaya verdikleri görülmüştür (M6, ss. 9,13).

Yapılan çalışmalarda yaşlı göçmenlerin yalnızca kendi sağlıkları için değil Türkiye’deki yakınlarının sağlığı ve bakımları için de ulusötesi hareket ettikleri üzerinde durulmuştur (M22, M21). Araştırmalar göçmenlerin Türkiye’ye ziyaretlerinin yalnızca sağlık amacıyla gerçekleşmediğini Türkiye’deki yakınlarla bakım sağlamak amacıyla gerçekleştiğini gösterir. Örneğin İsveç’te yaşlı

göçmenleri konu alan M22 ve M21’de katılımcılardan bazılarının akrabalarına bakım sağlamak için birçok kez ulusötesi bakım ziyaretinde bulunduğu görülmüştür.

Ziyaretler

Menşe ülkeye ziyaretler ulusötesi yaşamın en somut örneklerinden olup ulusötesi davranışın merkezinde yer almaktadır (M17, s. 27). Araştırmalar Türkiye’ye ziyaretlerin yaşlı göçmenlerin yaşamlarının önemli bir parçası olduğunu göstermektedir. Gerçekleştirilen içerik analizinde ziyaretler temasının 8 makalede geçtiği görülmüştür. Çalışmalarda bu tema ziyaret nedeni, ekonomik durum ve sağlık durumu alt temaları içinde geçmektedir. Ziyaretler temasının makalelerde geçme şekli ve içeriği aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Yapılan çalışmalarda Türkiye’ye ziyaretler ve bu ziyaretlerin nedenleri üzerinde durulmuştur (M7, M17, M22, M23). Hollanda’daki Faslı ve Türk yaşlıları ele alan M17’de Türk göçmenlerin %79’unun son beş yıl içinde en az iki ay Türkiye’yi ziyaret ettiği görülmüştür (M17, s. 32). Bu oran menşe ülkeye ziyaretlerin yaşlı göçmenlerin ulusötesi yaşlanma deneyimlerinin önemli bir parçası olduğunu gösterir. Araştırmalar bayram kutlaması, mezar ve akraba ziyareti, düğün ve cenaze gibi birçok sebepten ötürü yaşlı göçmenlerin Türkiye’yi ziyaret ettiklerinin altını çizmektedir. Örneğin M9’da Belçika’daki yaşlı göçmenlerin akrabalarla iletişim kurmak, hasta akrabasına bakmak, çocuklarını evlendirmek, düğün ve cenazelere katılmak gibi çeşitli nedenlerle anayurdu ziyaret ettikleri vurgulanmıştır. M22’de ise menşe ülkeye yapılan ziyaretlerin sadakat ve vefa duygularıyla ilişkili olduğu görülmüş ve ziyaretlerin köklerinden vazgeçmemenin işareti olduğu belirtilmiştir (M22, s. 38).

Çalışmalarda vurgulanan bir diğer konu ulusötesi hareketlilikte ekonomik durum ve sağlık durumunun önemidir (M9, M17, M2, M16). Örneğin Almanya’daki yaşlı göçmenleri ele alan M9’da yaşlı göçmenlerin ekonomik durumları ile Türkiye’ye ziyaretleri arasında doğrusal bir ilişki kurulurken Hollanda’daki yaşlı Türk ve Faslı göçmenleri konu eden M17’de göçmenlerin gelirden memnuniyetlerinin yüksek olduğu durumlarda menşe ülkeye ziyaretlerin daha az olası olduğu görülmüştür. Bu durumun yaşlı göçmenlerin ekonomik durumuna bağlı olarak menşe ülkedeki akraba ve arkadaşların artan hediye beklentileriyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir (M17, s. 35). Analiz edilen çalışmalarda yaşlı bireylerin sağlık durumlarının hareketlilik sıklığını belirlediği üzerinde durulmuştur. Örneğin M16’da yaşlı göçmenlerin sağlık durumunun iyi oluşunun menşe ülkeye ziyaret olasılığını arttırırken kötü sağlık durumunun menşe ülkeye ziyaret olasılığını azalttığı tespit edilmiştir (M16, s. 36).

Sonuç

Ulusötesi yaşlanmanın, “davranış” ve “aidiyet” olmak üzere olmak üzere birbiriyle ilişkili iki boyutu bulunmaktadır (Klok vd.2017b, s. 26). Ulusötesi davranış, bireylerin gündelik yaşamlarında düzenli olarak gerçekleştirdikleri sınırları aşan sosyal ilişki ve uygulamalara işaret ederken, ulusötesi aidiyet ise hafıza, nostalji, hayal gücü yoluyla menşe ülkeyle kurulan bağlantıları ifade eder (Levitt & Glick Schiller, 2004: 1010-1011). Yapılan araştırmalar yaşlı göçmenlerin, bir taraftan ulusötesi uygulamalarla meşgul olduklarını ortaya koyarken (Horn & Schweppe, 2017, s. 336), diğer taraftan sınır ötesi hareket pratiklerini destekleyen ulusötesi hayalleri ve aidiyetleri sürdürdüklerini göstermektedir (Baldassar vd., 2017, s. 3). Böylece yaşlı göçmenler tek bir ulusal sınır içerisinde yaşlanmaktan ziyade “ulusötesi alanda yaşlanmayı” deneyimlemektedir. Batı Avrupa’daki yaşlı Türk emek göçmenlerini konu alan 31 çalışma üzerinden gerçekleştirilen içerik analizi yaşlı göçmenlerin menşe ve hedef ülkeleri arasında geliştirdikleri siyasi, dini, ailevi, ekonomik bağlar ve ziyaretler aracılığıyla tek bir yerin sınırlarının ötesinde “ulusötesi yaşlanma” deneyimine sahip olduklarını ortaya koymuştur. Analiz sonucunda ibadethanelere katılımın, etnik işletmelerin ve tüketim alışkanlıklarının, derneklere katılımın, ulusötesi evliliklerin, telefon ile Türkiye’yle görüşmenin, tatillerde Türkiye’ye gelmenin ve Türkiye’ye geliş gidişlerin göçmenlerin ulusötesi yaşlanmalarını sağlayan temel pratikler olduğu görülmüş ve bulgular aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Araştırmalar ibadethanelere katılımın ulusötesi yaşlanmada önemli bir pratik olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle yaşlı erkeklerin gündelik yaşamlarında sıklıkla ziyaret ettikleri mekanlar olan camiler ve inanç merkezli derneklerin yaşlı göçmenlerin sosyalleşmesine önemli katkılar sağladığı görülmüştür. Benzer bir bulguya Nitsche ve Suijker (2003)'nin Hollanda'daki göçmenleri ele aldığı çalışmasında ulaşılmış, dini merkezlerin onlar için önemi nedeniyle Müslüman göçmenlerin İslami merkezlerin yakınında yaşama arzusunda olduğu belirtilmiştir. İbadetin ve dini pratiklerin yaşlı bireylerin yaşamında merkezi önemde olduğu ve dini pratiklere yönelimin ileri yaşla birlikte artış gösterdiği düşünüldüğünde hedef ülkedeki ibadethanelerin ve dini derneklerin yaşlı göçmenlerin menşe ülkelerine yönelik özlem duygusunu azaltarak hedef ülkeye bağlılığı arttırabileceği söylenebilir.

Araştırmalar ev sahibi ülkedeki Türk marketleri, kahvehaneler gibi etnik işletmelerle, Türk kanallarını takip etmek ve Türkiye'den gayrimenkul almak gibi tüketim alışkanlıklarının yaşlı göçmenlerin menşe ülkeyle bağlarını sürdürmesine olanak sağlayan önemli ulusötesi faaliyetler olduklarını göstermiştir. Buffel'in (2015) belirttiği gibi Batı Avrupa'daki yaşlı Türk göçmenlerin camilerden, Türk marketlerinden, Türk restoranlarından, helal kasaplardan, Türk kahvehanelerinden, derneklerinden oluşan "küçük Türkiye" içerisinde yaşadıkları görülmüştür. Ancak analiz sonuçlarında kahvehane ve camilerin genellikle yaşlı erkeklerin katılım gösterdikleri "eril mekanlar" olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde Alyanak'ın (2022) Strazburg'daki Türk erkeklerin sosyalleşme pratiklerini incelediği çalışmasında da Almanya'daki kahvehanelerin genellikle yaşlı erkeklerle dolu olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular ışığında etnik işletmelere katılımın ve Türkiye'ye özgü tüketim pratiklerinin sürdürülmesinin nostalji ve eskiye özlemin en yoğun yaşandığı yaşlılıkta "memleketteymiş gibi bir yaşam" hissini uyandırması ve yaşlı bireylerin gündelik yaşamlarının her anında kökleriyle bağlarını yeniden kurması açısından önemli olduğu söylenebilir. Bu bağlamda etnik işletmeler ve tüketim alışkanlıklarının hem menşe ülkeye yönelik aidiyet bağlarını sürdürmede hem de hedef ülkeye uyum sağlamada yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Buna karşın etnik işletmelere katılımın cinsiyetler açısından bir eşitsizliği içerdiği göz önünde bulundurulduğunda gurbetteki yaşlı kadın göçmenlerin erkek göçmenlere oranla menşe ülkeye özlem duygusunun daha yoğun olacağı ve hedef ülkede daha fazla uyum problemi yaşayabileceği düşünülmektedir.

Araştırmalar yaşlı Türk göçmenlerin boş vakitlerinde Türkiye'deki akrabalar ve arkadaşlarıyla telefon üzerinden sesli veya görüntülü görüşmeler gerçekleştirdiklerini ve yaz tatillerinde Türkiye'ye ziyaretler gerçekleştirdiklerini ortaya koymuştur. Nitekim Avustralya'daki yaşlı İrlandalı göçmenleri konu alan Ballantyne ve Burke'ün çalışmasında da benzer bir bulguya rastlanılmıştır. Yaşlı göçmenlerin aileleriyle iletişim kurmak için e-posta, sms, skype ve facebook gibi yeni medya araçlarını yoğun şekilde kullanırken, İrlanda'daki günlük hayatı takip etmek için e-gazeteler, radyolar ve televizyonları kullandıkları görülmüştür (Ballantyne & Burke, 2017, s. 22). Bu bulgu söz konusu deneyimin gurbette yani ulusötesi alanlarda yaşlanmayı deneyimleyen diğer göçmen gruplarında da ortak olabileceğini ortaya koymaktadır. Yaşlı göçmenlerin medya araçlarıyla kurdukları iletişim ve edindikleri bilgiler sayesinde menşe ülkelerine ve yakınlarına dair özlemlerini azaltmaya ve bağlarını sürdürmeye çalıştıkları söylenebilir. Öte yandan hızla gelişmekte ve değişmekte olan dijital teknolojiye sahip olma ve kullanımı bakımından yaşlı bireyler diğer yaş gruplarına nazaran dezavantajlı kılınmış bir konuma sahiptir. Bu durum ulusötesi yaşlanmayı deneyimleyen her yaşının iyi oluşunu destekleme ve özlem duygularını azaltma noktasında kritik önemdeki iletişim araçlarına aynı oranda ulaşamadıkları ya da iletişim araçlarını kullanamadıkları anlamına gelir. Bu bağlamda özellikle eğitim seviyesi ve ekonomik durumu düşük yaşlı göçmenlerin ulusötesi yaşlanmayı deneyimlerken menşe ülkeyle irtibatla kalmasına olanak tanıyarak olumsuz duyguları azaltıcı bir etkiye sahip yeni medya araçlarını yeterince kullanamadığı için daha fazla olumsuz duygu yaşayabileceği söylenebilir.

Analiz edilen çalışmalar, STK kurulumu ve katılımın yaşlı göçmenlerin ulusötesi yaşlanmalarında önemli pratiklerinden biri olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmalar Batı Avrupa'daki yaşlı Türklerin dernek kurma faaliyetlerine katıldıklarını, derneklerde sosyalleştiklerini, dernekler tarafından düzenlenen kurs, etkinlik ve faaliyetlere katılım gösterdiklerini gösterir. Benzer bir bulguya Hussein ve Oğlak'ın (2012) İngiltere'deki yaşlı Türk göçmenleri konu alan çalışmasında da rastlanılmış; kültür merkezlerinin yaşlı göçmenler için müzik, televizyon, oyun ve diğer insanlarla Türkçe konuşacakları güvenli alanlar

sağladığı görülmüştür. Bu bulgular ışığında Türk derneklerinin bir taraftan yaşlı göçmenlerin sosyalleşmelerine önemli katkılar sağlarken diğer taraftan yardımlaşma ve sosyal destek ağları sunması açısından önemli işlevlere sahip olduğu söylenebilir. Yaşlı göçmenler bu “güvenli alanlar içerisinde” dertlerini, sorunlarını, özlemlerini, mutluluklarını kendileriyle aynı kültürel kodlara sahip ve onlarla aynı dili konuşan diğer yaşlılarla paylaşma imkanına erişirler. Öte yandan STK'lara katılım yoluyla yaşlı göçmenler Türkiye'ye özgü pratiklerle aktif yaşlanma imkanına erişirken yaşın ilerlemesiyle birlikte meydana gelen fizyolojik, sosyal ve mental kayıplara karşı “ faydalı ve yeterli olma” hissine ulaşır.

Analiz edilen çalışmalar Batı Avrupa'daki yaşlı Türklerin ulusötesi evlilikler gerçekleştirdiklerini göstermiştir. Türkiye'den bir eşle gerçekleştirilen ulusötesi evliliklerin özellikle eşini kaybetmiş, bakıma muhtaç yaşlı erkekler arasında yaygın olduğu; yaşlı erkeklerin menşe ülkeden getirilen genç kadınlarla evlendikleri görülmüştür. Benzer bir bulguya Liversage'in (2021) çalışmasında rastlanılmış ve Danimarka'daki yaşlı göçmenlerin çoğunlukla aynı ülkeden eşlerle yeniden evlendikleri; ulusötesi evliliklerin erkek göçmenler arasında yaygın olduğu ve genellikle kendilerinden daha genç kadınlarla evlendikleri görülmüştür. Liversage' (2021, s. 357) göre ulusötesi evliliklerdeki cinsiyete dayalı yaş farkı bazı göçmen eşlerin Danimarka'ya göç ile sahip olacakları geçim kaynaklarını yaşlı kocalarına bakmakla değiş tokuş ettiği bir evlilik alışverişinin göstergesidir. Bununla birlikte yaşlı Türklerin kendi yeniden evlilik tercihlerinin yanı sıra çocuklarının ve torunlarının evlilik tercihlerinde de ulusötesi evliliği arzu ederek onların Türkiye'den biriyle evlenmelerini istedikleri görülmüştür. Bu durumun yaşlı göçmenlerin gelecek nesillerin köklerinden kopma tehlikesine karşı geleceğe yönelik aldıkları bir önleme ve kültürel asimilasyonla baş etme stratejisine işaret ettiği söylenebilir.

Analiz edilen çalışmalar ulusötesi yaşlanmada Türkiye'ye gidiş gelişlerin önemli bir pratik olduğu gösterir. Yapılan çalışmalarda yaşlı Türk göçmenlerin akrabalarıyla iletişim kurmak, aile bireyine bakım sağlamak, düğün, cenaze, bayram kutlamaları, mezar ziyaretleri, yaz tatilleri, doktor ziyaretleri gibi pek çok nedenden ötürü Türkiye'ye yönelik ziyaretlerini sürdürdükleri görülmüştür. Analiz sonucunda önemli sayıda yaşlı göçmenin ise sağlıkları ve ekonomik durumları el verdiği ölçüde döngüsel olarak hareket ettikleri yılın bir kısmını Türkiye'de, bir kısmını ise ev sahibi ülkede geçirdikleri görülmüştür. Kanada'daki yaşlı Türk göçmenleri konu alan Özdemir'in çalışmasında da benzer bulgulara rastlanılmış, yaşlı göçmenlerin bayram ziyaretleri, akrabaları görmek, düğünlere katılmak gibi sebeplerle Türkiye'ye ziyaretler gerçekleştirdikleri hatta büyük çoğunluğunun yazları Türkiye'de kışları Kanada'da olacak şekilde döngüsel bir yaşam tarzını benimsedikleri görülmüştür (Özdemir, 2018, ss. 143, 150). Ziyaretler ve döngüsel hareketlerle Türkiye ve hedef ülke arasında gidiş gelişler, hem yaşanan ülkenin imkanlarını kaybetmeme hem de Türkiye ile bağların sürdürülmesi olanağını sunduğu için önemlidir. Yaşlı göçmenler Türkiye'ye ziyaretleri yoluyla anavatanlarıyla bağlarını sürdürme ve aidiyetlerini koruma fırsatını elde ederken diğer taraftan hedef ülkede sahip oldukları ayrıcalıkları sürdürme imkanına erişir. Böylece yaşlı göçmenler hem menşe ülkeleriyle hem de ev sahibi ülkeye bağlılıklarını sürdürmektedirler.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.
Teşekkür	Bu makale Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji doktora programında Birsen ŞAHİN-KÜTÜK tarafından verilen Ulusötesi Göç ve Vatandaşlık dersi kapsamında hazırlanmış olup daha sonrasında veri analiz sürecinin dahil edilmesiyle geliştirilmiştir. Verilerin analiz edilmesinde ve makalenin yayına hazırlık sürecinde desteğini esirgemeyen ve katkı ve yönlendirmeleriyle makalenin şekillenmesini sağlayan sayın hocam Birsen ŞAHİN KÜTÜK'e değerli katkıları için çok teşekkür ederim.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (2002). Bitmeyen göç: Konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Altıntop, N. (2014). Barriers versus promotion: Culturally sensitive healthcare for elderly Turkish migrants in Austria and Germany. *Border Crossing*, 4(1-2), 41-46. <https://doi.org/10.33182/bc.v4i1-2.516>

- Alyanak, O. (2022). Blaming Kehl: Muslim Turkish men and their moral journey in the Franco-German borderland. *City & Society*, 34(1), 111-134. <https://doi.org/10.1111/ciso.12419>
- Apak, H. (2019). Göç ve kesişimsel dezavantajlılık: Suriyeli yaşlı ve engelli mülteciler. H. Sakız, & H. Apak (Yay. haz.), *Türkiye'de göçmen kapsayıcılığı: Sorundan fırsata dönüşüm önerileri* içinde (ss. 99-120). Pegem Akademi.
- Baldassar, L., Wilding, R., Boccagni, P., & Merla, L. (2017). Aging in place in a mobile world: New media and older people's support networks. *Transnational Social Review*, 7(1), 2-9. <https://doi.org/10.1080/21931674.2016.1277864>
- Balkır, C., & Böcker, A. (2015). A comparison of residence, social security and citizenship strategies of Turkish return migrants and Dutch retirement migrants in Turkey. A. Biriz Karaçay, D. Şenol Sert, & Z. Gülrü Göker (Yay. haz.), *Waves of diversity: Socio-political implications of international migration in Turkey* içinde (ss. 179-224). The ISIS Press.
- Ballantyne, G., & Burke, L. (2017). "People live in their heads a lot": Polymedia, life course, and meanings of home among Melbourne's older Irish community. *Transnational Social Review*, 7(1), 10-24. <https://doi.org/10.1080/21931674.2016.1277856>
- Baran, A., & Sarıtaş, C. T. (2018). Yaşlılıkta yaşam düzeni. E. Özmete, & A. Canatan (Yay. haz.), *Yaşlılığa çok yönlü bakış: Temel gerontoloji* içinde (ss. 136-167). Hedef Yayıncılık.
- Baykara-Krumme, H. (2013). Returning, staying, or both? Mobility patterns among elderly Turkish migrants after retirement. *Transnational Social Review: A Social Work Journal*, 3(11), 11-29. <https://doi.org/10.1080/21931674.2013.10820745>
- Blaakilde, A., Jervelund, S., Yazıcı, S., Petersen, S., & Krasnik, A. (2020). Use of cross-border healthcare services by elderly Turkish migrants in Denmark: A qualitative study and some critical reflections about public health 'concerns'. *Nordic Journal of Migration Research*, 10(3), 56-72. <https://doi.org/10.33134/njmr.325>
- Böcker, A., & Balkır, C. (2012). *Migration in later life: Residence, social security and citizenship strategies of Turkish return migrants and Dutch retirement migrants in Turkey* (Cilt Nijmegen Migration Law Working Papers Series). Radboud University Nijmegen.
- Böcker, A., & Balkır, C. (2016). Maintaining dual residences to manage risks in later life: A comparison of two groups of older migrants. V. Horn, & C. Schweppe (Yay. haz.), *Transnational aging: Current insights and future challenges* içinde (ss. 125-140). Routledge.
- Buffel, T. (2015). Ageing migrants and the creation of home: Mobility and the maintenance of transnational ties. *Population, Space and Place*, 23(5), e1994. <https://doi.org/10.1002/psp.1994>
- Buffel, T., & Phillipson, C. (2011). Experiences of place among older migrants living in inner-city neighbourhoods in Belgium and England. *Diversité urbaine*, 11(1), 13-37. <https://doi.org/10.7202/1007742ar>
- Buffel, T., Phillipson, C., & Scharf, T. (2013). Experiences of neighbourhood exclusion and inclusion among older people living in deprived inner-city areas in Belgium and England. *Ageing and Society*, 33, 89-109. <https://doi.org/10.1017/S0144686X12000542>
- Carlsson, H. (2021). Migrants' pathways to aged care: the role of local relationships of care in facilitating access for super-diverse older populations. *Ageing & Society*, 43(7), 1502-1529. <https://doi.org/10.1017/S0144686X21001240>
- Carlsson, H., Pijpers, R., & Van Melik, R. (2020). Day-care centres for older migrants: spaces to translate practices in the care landscape. *Social & Cultural Geography*, 23(2), 250-269. <https://doi.org/10.1080/14649365.2020.1723135>
- Conkova, N., & Lindenberg, J. (2020). The experience of aging and perceptions of "aging well" among older migrants in the Netherlands. *The Gerontologist*, 60(2), 270-278. <https://doi.org/10.1093/geront/gnz125>
- Fokkema, T., & Cela, E. (2016). Pendular migration of the older first generations in Europe: misconceptions and nuances. V. Horn, & C. Schweppe (Yay. haz.), *Transnational aging: Current insights and future challenges* içinde (ss. 141-162). Routledge.
- Gelekçi, C. (2011). Avrupa'da yaşayan Türklere yönelik çifte vatandaşlık uygulamaları: Belçika örneği. *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 59, 123-146.
- Greft, S., Sako, M., & Thissen, F. (2016). Residential dynamics and neighbourhood conditions of older migrants and native Dutch older adults in Amsterdam, The Netherlands. *Ageing & Society*, 36(1), 189-218. <https://doi.org/10.1017/S0144686X14001159>
- Horn, V., & Schweppe, C. (2017). Transnational aging: toward a transnational perspective in old age research. *European Journal of Ageing*, 14, 335-339. <https://doi.org/10.1007/s10433-017-0446-z>
- Horn, V., Schweppe, C., & Um, S.-g. (2013). Transnational aging—A young field of research. *Transnational Social Review: A Social Work Journal*, 3(1), 7-10. <https://doi.org/10.1080/21931674.2013.10820744>
- Hsieh, H.-F., & Shanon, S. (2005). *Three approaches to qualitative content analysis*. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277-1288. <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>

- Hussein, S., & Oglak, S. (2012). *Older Turkish migrants in the UK: role of distinct culture, immigration histories and unmet care needs*. Turkish Migration in Europe Conference. London, United Kingdom.
- Johansson, C., Asztalos Morell, I., Lindberg, D., & Gustafsson, L.-K. (2023). Spotting good ageing: using welfare theory of health to frame the agency of older adults with immigrant backgrounds to attain good ageing. *Nordic Social Work Research*, 13(1), 21-35. <https://doi.org/10.1080/2156857X.2021.1902377>
- Johansson, K., Rudman, L., Mondaca, M., Park, M., Luborsky, M., Josephsson, S., et al. (2013). Moving beyond 'aging in place' to understand migration and aging: Place making and the centrality of occupation. *Journal of Occupational Science Understand Migration and Aging: Place Making and the Centrality Of Occupation*, 20(2), 108-119. <https://doi.org/10.1080/14427591.2012.735613>
- Kahveci, Ç., Karacan, E., & Kosnick, K. (2020). Tactical mobility: navigating mobile ageing and transnational retirement between Turkey and Germany: A comparison between Turkish-German and German retirees. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46(15), 3157-3173. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1724532>
- Klok, J., Tinburg, T., Suanet, B., & Fokkema, T. (2017a). National and transnational belonging among Turkish and Moroccan older migrants in the Netherlands: protective against loneliness? *European Journal of Ageing*, 14, 341-351. <https://doi.org/10.1007/s10433-017-0420-9>
- Klok, J., van Tilburg, T., Suanet, B., & Fokkema, T. (2017b). Transnational aging among older Turkish and Moroccan migrants in the Netherlands: Determinants of transnational behavior and transnational belonging. *Transnational Social Review*, 7(1), 25-40. <https://doi.org/10.1080/21931674.2016.1277656>
- Klokgieters, S., van Tilburg, T., Deeg, D., & Huisman, M. (2020). The linkage between aging, migration, and resilience: Resilience in the life of older Turkish and Moroccan immigrants. *Journals of Gerontology: Social Sciences*, 75(5), 1113-1123. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbz024>
- Kosnick, K., Karacan, E., & Kahveci, Ç. (2021). Policy dimensions of retirement migration from Germany to the Turkish riviera: Comparing German and German-Turkish older migrants. M. Repetti, T. Calasanti, & C. Phillipson (Yay. haz.), *Ageing and migration in a global context* içinde (ss. 131-146). Springer Nature.
- Levitt, P., & Glick Schiller, N. (2004). Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society. *International Migration Review*, 38(145), 595-629. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x>
- Lewis, D. (2009). Aging out of place: Cambodian refugee elders in the United States. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 37(3), 376-393. <https://doi.org/10.1177/1077727X08330684>
- Liversage, A. (2021). Remarriage among older immigrants and their host country peers – a countrywide study. *Migration Letters*, 18(3), 349-360. <https://doi.org/10.33182/ml.v18i3.1224>
- Liversage, A., & Ismail, A. M. (2022). 'Migrant carer-wives' – Between transnational marriages, care work for older husbands and gendered precarity. *Nordic Journal of Migration Research*, 12(2), 156-173. <https://doi.org/10.33134/njmr.427>
- Liversage, A., & Mirdal, G. M. (2016). Growing old in exile – a longitudinal study of migrant women from Turkey. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(2), 287-302. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2016.1238910>
- Naldemirci, Ö. (2015). Rethinking loyalty (vefa) through transnational care practices of older Turkish women in Sweden. N. Milewski, I. Sirkeci, M. M. Yüceşahin, & A. S. Rolls (Yay. haz.), *Family and human capital in Turkish migration* içinde (ss.35-45). Transnational Press London.
- Naldemirci, Ö. (2023). Idioms of care: ageing and connectivity among older Turkish migrants in Sweden. D. Abdelhady, & R. Aly (Yay. haz.), *Routledge handbook on Middle Eastern diasporas* içinde (ss. 341-350). Routledge.
- Nitsche, B., & Suijker, F. (2003). *Allochtone ouderen en women*. Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling/NIZW, Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.
- Palaz, F. S. (2020a). The social networks and engagements of older Turkish migrants in Germany. *Open Journal for Sociological Studies*, 4(2), 79-92. <https://doi.org/10.32591/coas.ojss.0402.03079p>
- Palaz, F. S. (2020b). Göçmen dernekleri ve sosyal sermaye: Almanya'daki yaşlı Türk göçmenler örneği. *Toplumsal Değişim*, 2(2), 157-187.
- Palmberger, M. (2017). Social ties and embeddedness in old age: older Turkish labour migrants in Vienna. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(2), 235-249. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2016.1238907>
- Palmberger, M. (2018). Social embeddedness and care among Turkish labor migrants in Vienna: The role of migrant associations. A. Hromadzic, & M. Palmberger (Yay. haz.), *Care across distance: Ethnographic explorations of aging and migration* içinde (ss. 97-112). Berghahn.
- Palmberger, M. (2019). Relational ambivalence: Exploring the social and discursive dimensions of ambivalence—The case of Turkish aging labor migrants. *International Journal of Comparative Sociology*, 60(1-2), 1-17. <https://doi.org/10.1177/0020715219832918>

- Segers, R. (2018). First-generation Turkish women in the 2060 neighbourhood of Antwerp. *TVGENE*, 21(4), 325–340. <https://doi.org/10.5117/TVGN2018.4.003.SEGE>
- Statistisches Bundesamt. (2021).
- Şahin, B. (2010). *Almanya'daki Türkler*. Phoenix Yayınevi.
- Şahin-Küttük, B. (2017). Hollanda'ya gerçekleştirilen Türk göçü ve ulusötesi faaliyetler. *Sosyoloji Konferansları*, 55(1), 85-106. <https://doi.org/10.18368/iusoskon.328315>
- Taşcı, C., & Kahraman, F. (2021). Yaşlı mültecilerin gündelik yaşam deneyimleri: İzmir üzerine bir araştırma. *Göç Dergisi*, 8(3), 513-531. <https://doi.org/10.33182/gd.v8i3.794>
- Tezcan, T. (2019). First-generation circular migrants involved in the upbringing of their grandchildren: the case of Turkish immigrants in Germany. *Ageing & Society*, 41(1), 1-24. <https://doi.org/10.1017/S0144686X19000953>
- Tezcan-Güntekin, H., & Bilecen, B. (2014). Transnational healthcare practices of retired circular migrants. *COMCAD Working Papers*. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssolar-50880-8>
- Türkiye Dışişleri Bakanlığı, https://www.mfa.gov.tr/yurtdisinda-yasayan-turkler_.tr.mfa (03.02.2023)
- Özdemir, O. (2018). Double challenges for the elderly Turkish immigrants in montreal. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 34-158.
- van der Wurff, F., Beekman, A., Dijkshoorn, H., Spijker, J., Smits, C., Stek, M., et al. (2004). Prevalence and risk-factors for depression in elderly Turkish and Moroccan migrants in the Netherlands. *Journal of Affective Disorders*, 83(1), 33-41. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2004.04.009>
- Warnes, T. (2010). Migration and Age. D. Dannefer, & C. Phillipson (Yay. haz.), *The Sage handbook of social gerontology* içinde (ss. 389-404). Sage Publications.
- WHO. (2018). *Health of older refugees and migrants*. WHO Regional Office for Europe.
- Wimmer, A., & Glick, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: Nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks*, 2(4), 301-334. <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00043>
- Yaprak, Ş. (2013). Uluslararası emek göçü bağlamında Almanya'ya Türk işgücü göçü ve sosyo-ekonomik etkileri. *International Conference on Eurasian Economics Bildirileri Kitabı* içinde (ss. 862-870).
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Seçkin Yayıncılık.
- Zhou, Y. R. (2013). Transnational aging: The impacts of adult children's immigration on their parents' later lives. *Transnational Social Review: A Social Work Journal*, 3(1), 49-64. <https://doi.org/10.1080/21931674.2013.10820747>

Cultural Memory as a Bridge between the Past and the Present: Sheena Blackhall's "The Irish Famine"

Geçmiş ve Günümüz Arasında Köprü Olarak Kültürel Hafıza: Sheena Blackhall'un "The Irish Famine" Adlı Şiiri

İmren YELMİŞ*

Abstract

Cultural memory, which might be observed in monuments, museums, historicised buildings, objects and even literary works, transmits to contemporary generations many traumatic events of history such as holocausts, famines, mass emigrations, starvation, pandemia, and, as a result, builds a link between history and the present. The traumatic impact of the Irish Famine, too, is awakened within the present by means of monuments such as the Famine Monument and the tour ship, the Jeanie Johnston on the Custom House Quay in Dublin, and literary texts such as Sheena Blackhall's poem, "The Irish Famine". In this sense, the bronze statues in the monumental area that depict the Famine's traumatic impact upon the starving Irish, the ship which invites its visitors to take a metaphorical journey to the historical "coffin ships" adventures of the Irish, and Blackhall's poem that (re-)presents and reinterprets them become devices of cultural memory. In the stanza where Blackhall reinterprets the Jeanie Johnston, the ship that represents historical facts about the Irish diaspora, readers feel a metaphorical slap in the face due to the unexpected reflection of a contemporary event: The African refugee problem. In the light of these discussions, this paper aims to discuss, in line with the concept of cultural memory, a Scottish poet, Sheena Blackhall's poem, "The Irish Famine" as a literary text that constructs a bridge between the past and the present by means of its (re-)presentation and reinterpretation of the Great Irish Potato Famine represented in the Famine Monument and the tour ship, the Jeanie Johnston on the Custom House Quay in Dublin.

Keywords: Cultural memory as a bridge between the past and the present, the Great Irish Potato Famine, Sheena Blackhall's "The Irish Famine", the Famine Monument and the Jeanie Johnston on the Custom House Quay in Dublin.

Öz

Anıtlar, müzeler, tarihî binalar, nesneler ve hatta edebiyat eserlerinde görülen kültürel hafıza, soykırımlar, kıtlıklar, kitlesel göçler, açlık, pandemi gibi tarihin pek çok travmatik olayını günümüz nesillerine aktarır. İrlanda Kıtlığı'nın travmatik etkisi de günümüzde Dublin Gümrük Binası İskelesi'nde bulunan Kıtlık Anıtı gibi anıtlar ve bir tur gemisi olan Jeanie Johnston aracılığıyla ve Blackhall'un "The Irish Famine" adlı şiiri gibi edebî eserlerle yeniden uyandırılmaktadır. Bu bağlamda, Kıtlığın açlık çeken İrlandalıları üzerinde oluşturduğu travmatik etkiyi tasvir eden anıtsal alandaki bronz heykeller, ziyaretçilerini İrlandalıların tarihi "mezarlık gemi" maceralarına metaforik bir

* Asst. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of English Language and Literature. E-mail: imren.yelmis@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1316-2191

seyahate davet eden gemi ve onları (yeniden) sunan ve yeniden yorumlayan Blackhall'un şiiri, kültürel hafızanın birer aracı olurlar. Blackhall'un İrlanda diasporası gerçeklerini temsil eden Jeanie Johnston'ı yeniden yorumladığı kıtada, okuyucular, Afrika mülteci problemi gibi güncel bir olayın umulmadık bir şekilde yansıtılmasından dolayı yüzlerine metaforik bir tokat yemiş gibi hissederler. Bu tartışmalar ışığında bu makale, kültürel hafıza kavramı doğrultusunda, İskoç şair Sheena Blackhall'un "The Irish Famine" adlı şiirini, Dublin Gümrük Binası İşkelesi'nde bulunan Kıtık Anıtı ve bir tur gemisi olan Jeanie Johnston'da temsil edilen İrlanda Patates Kıtılığı'nı yeniden sunup yorumlayarak geçmiş ve günümüz arasında köprü oluşturan bir eser olarak tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: geçmiş ve günümüz arasında köprü olarak kültürel hafıza, Büyük İrlanda Patates Kıtılığı, Sheena Blackhall'un "The Irish Famine" adlı şiiri, Dublin Gümrük Binası İşkelesi'ndeki Kıtık Anıtı ve Jeanie Johnston.

Introduction

"How can I do any less than remember and salute them?" (Quinn, 2018, p. 110)

Memory studies has recently received great attention. Particularly cultural/collective memory which has been observed as a topic in cultural studies, sociology, history, art, psychology and literature has been a widespread interdisciplinary area since the 1980s. There are many traumatic events that have been topics for these areas, and that are experienced by mass numbers such as starvation, mass emigrations, pandemia, severe epidemics, famines, and holocausts (among many others). What is common among these tragic events is that even if centuries pass over these tragedies, their psychological and cultural impact might be transferred to the following generations via the genes, and/ or the stories or objects, museums, historicised buildings, monuments and literary works, which make the continuous remembrance possible, and which might be regarded as cultural or historical symbols of cultural memory, also known as "collective" or "social memory".

As David Rieff suggests, "the best psychological evidence suggests strongly that what trauma survivors suffer from is passed along for two if not three subsequent generations" (qtd. in Eide, 2017, p. 27). One of the most important of such impactful events is the Great Irish Famine (1845-1852), which is always associated with starvation, fatal diseases that followed the death of more than one million people due to these problems, and the emigration of still another million to particularly Great Britain, Canada, the USA and Australia. These traumatic experiences of the past are still felt by the contemporary Irish generations with strong bonds to their previous generations. This remembrance is triggered by some Famine monumental sites and literary works, too, as can be observed in the Famine Monument on the Custom House Quay in Dublin and its (re-)presentation in the poem, "The Irish Famine" (2015) by Sheena Blackhall¹ (b.

¹ Blackhall is a regionally, nationally and internationally well-known Scottish literary figure who is famous for her expertise in the culture and the Scots language of North East Scotland. In 2009, she became Makar, Scotland's poet laureate, for Aberdeen and the North East, and, in 2019, became Makar for the Doric Board ("Sheena Blackhall's Screivins"). She is proud of calling herself as "100 per cent north-east Scots" (Blackhall, 2002, p. 26), and she says that "if asked to tick a box on ethnic origin, I'd choose the Celt category, because like most north-east Scots, I'm a kirk of European races. I'm a Celt because place matters to me, and every word of the Celtic poet Amheirgin resonates with me at the deepest level" (Blackhall, 2002, p. 28). The North East is a place where Celtic and Pictish folklore, tales and myths meet. As Hood accentuates, "[t]he folk beliefs and practices of the North East have not been greatly dissimilar to other areas of the United Kingdom with a Celtic speaking past or indeed to the rest of Western Europe" (Hood, "Folk Culture in North East Scotland"). Considered in relation to this fact and the common Celtic folkloric, historical and cultural heritage shared by Scotland and Ireland, the reason behind Blackhall's great interest in Ireland, Irish culture and history reflected in a great number of her poems might be understood. In addition to her poem, "Celts" in which she talks about the common characteristics of the Celts such as their warrior culture, the function of the bards in telling people the heroism of the warriors, the druids, Blackhall has a great number of poems particularly about Ireland. Two of the most outstanding ones are "Dublin" (2015) and "Glasnevin Cemetery, Dublin" (2015). "Dublin" consists of the enumeration of many symbolic figures, things and events that evoke Irish culture, literature and history such as William Butler Yeats, George Bernard Shaw, Jonathan Swift, Patrick Kavanagh, the Leprechauns, shamrocks, and the Famine. As for "Glasnevin Cemetery, Dublin", it is about Glasnevin Cemetery in Dublin where many revolutionaries, patriots, politicians and common people who had been associated with important historical, cultural

Sheena Booth Middleton) (1947-), a contemporary Scottish poet, novelist, short story writer, translator, illustrator, traditional ballad singer and storyteller.

Monuments, historicised buildings, the Great Irish Famine, the forced emigration that followed it separately have become the subject of much scholarly attention. However, representation and interpretation of the Famine and the forced emigration in line with cultural memory in literature, and by means of memorial objects, particularly in poems has received little attention. Blackhall's "The Irish Famine", invites the reader to a visit to the Custom House Quay where it is possible to come across the Famine Monument (which is reflected throughout the poem except for the last stanza) and the tour ship, the Jeanie Johnston (reflected only in the last stanza). As a result of this visit, the poem offers a metaphorical historical passage to the past. In the part where she reflects the Jeanie Johnston, she builds a connection between the Irish exodus of the nineteenth-century and the contemporary African refugees problem. What makes the poem a strong cultural memory representation is this connection between history and the present. In this sense, this paper aims to discuss that the poem, "The Irish Famine", beyond being merely an instrument for feeling sorrowful for the Famine victims, transmits the trauma of the Irish Famine experienced by the Irish in the nineteenth-century to the contemporary generations, and brings together two (historical and contemporary) traumas, that is to say, the forced Irish emigration during the Famine and the one experienced by contemporary African refugees. In other words, this paper, in line with the concept of "cultural memory", aims to discuss that the poem is an instrument that bridges history and the present; and it blurs the lines between the past and the present.

The Great Irish Potato Famine (1845-1852):

"Never Again Should a People Starve in a World of Plenty." (Irish Famine Monument, Cambridge, MA. qtd. in Quinn, 2018, p. 113)

Before the analysis of Blackhall's poem, "The Irish Famine" in relation to cultural memory, brief information about the history of the Irish Famine and its aftermath will be given in order to prepare the background for the discussions within the poem. Although the details about the time and means of arrival of the roots of the potato from Peru is not known exactly, it is well known that in the 1580s, the potato was an indispensable part of the Irish cuisine, and in the mid-1600s, it began to be considered in close connection with the Irish identity, and was called by the Americans as "the Irish potato" (Nikiforuk, 1991, pp. 110-111). Before the Famine, the agricultural life and dietary habits in Ireland were based, in Woodham-Smith's terms, "entirely and exclusively" (qtd. in Reader, 2008, p. 136) on the potato. Due to the fact that it was easy and did not require much effort or skill to grow the product, the Irish, even the poorest ones, preferred the potato for subsistence farming (Tracy, 2001, p. 346), growing the product enough only to live on and not to sell.

When the calendars showed the year of 1845, however, the agricultural life to which the Irish were accustomed began to be shaken seriously, and the Irish were alerted by the great impact of *Phytophthora infestans*, a fungus which devastatingly affected the potato within their lands. As Nikiforuk accentuates, "the fungus rotted a potato the way armies of bacteria eat a dead man [...]. First it spotted the leaves purple and then ate the root. Because of the awful odour, peasants even called the disease 'potato cholera' and gangrene. It blasted more than half the crop of 1845, totally wiped out the crop of 1846 and returned again in 1847 and 1848" (1991, p. 118). This biological impact determined the fate of the Irish, as it culminated in the famine. As a result, Americans and Europeans added "national prefix", "Irish" to the word "famine" (Nikiforuk, 1991, pp. 110-111), and most notably the French began to equate Ireland with "famine" rather than with "the potato" (Neville, 2012, p. 81). The Famine in this period was not the first but the worst of the

and social events and circumstances in Ireland are buried. (For example, Charles Stewart Parnell, Maude Gonne, Daniel O'Connell, and many "fallen women" who had been sent to the Magdalene laundries/ asylums as a punishment for their sexual promiscuity between the eighteenth and late twentieth centuries). So, "The Irish Famine", which is the focus of this article, is not her only poem about Ireland.

famines in Ireland. That is why it is identified by its impact and magnitude as “the Great Famine”. Particularly in the winter of 1847, everything deteriorated due to “epidemics of starvation, scurvy, typhus, and dysentery” (Eide, 2017, p. 24), which had been aggravated by diseases such as smallpox and fever. These infectious diseases escalated into traumatic, psychological, biological, physiological and physical collapse of the afflicted, and more tragically, increased the mortality rate. Nikiforuk’s following descriptions show the tragic situation of the Irish that prevailed at the period:

With no potatoes in the crock, scurvy returned and people’s teeth fell out. Dysentery assaulted crowds of skeletal beggars and many of the Irish literally shat themselves to death. Throughout the country children went blind with xerophthalmia from lack of milk and vitamin D. All in all, the famine and its ascendant microbes reduced the Irish to the same state as their blighted potatoes and restaged the horrors of the Black Death. Starving children aged so quickly that they grew hair on their faces and looked like decrepit old men or monkeys. Beggars lost their voices, walked on their knees and held up their dead children to passers-by as ‘feed me’ signs. [...] Whole families dragged themselves to cemeteries, dug their own graves and lay down, as wide-eyed English reporters found them, in ‘the arms of death’ or the ‘jaws of starvation’. (1991, p. 122)

The fact that the diet of Ireland was particularly based on the potato prepared the ground for this catastrophic effect. These descriptions reflect how the Irish fell victim to the biological war, which pushed them into the pawns of death or, if they survived, which forced them to live in horrifying conditions of starvation and diseases.

In addition to these biological facts, there were problems that stemmed from the manipulation of the power upholders such as government members, landlords whose major concerns were based on economic profits within their farms and lands, manipulative figures who exploited religion for sectarian purposes by proselytisation while people were starving around. For many power upholders political and economic gains were more significant than the humanitarian assistance for the starving people. As Mac Annaidh explains, several religious foundations and various local relief committees opened soup kitchens. Quakers struggled to support the poor; however, many others religiously manipulated the poor in that they asked Catholics to be converted into Protestantism to receive aid. Furthermore, the government in this period preferred to aid the ones in need only in return for labour force according to their public works’ schemes in which women, men and even children generally worked in road-building or any other work asked from them (2013, pp. 166-167). Besides these manipulative acts, the workhouses which were the institutions established in the early 1840s for the poor Irish - who could not financially support themselves - to work there in return for food were full, and could not take any other workers during the Famine. So, they turned back many Irish people who were in need of food and work. Although it is still hard to know the exact numbers of the people who attended the soup kitchens and who worked in the workhouses, it is estimated that in the summer of 1847, approximately three million people a day were present at the soup kitchens, and, in 1849, more than 900,000 poor people were kept in the workhouses, “which were maintained by local rate-payers” (Mac Annaidh, 2013, p. 170). Moreover, the following arguments brought into discussion by Joel Mokyr about the approach of the British imperial government to the appalling conditions in Ireland during the Famine bring to mind questions about the possibility of the negligence of the government although at this period Ireland was a part of the United Kingdom: After a meticulous analysis, Mokyr comes to the conclusion that

in the frightful summer of 1847, the British simply abandoned the Irish and let them perish. There is no doubt that Britain could have saved Ireland. [...] It is not unreasonable to surmise that had anything like the famine occurred in England or Wales, the British government would have overcome its theoretical scruples and would have come to the rescue of the starving at a much larger scale. Ireland was not considered part of the British community. Had it been, its income per capita may not have been much higher, perhaps, but mass starvation due to a

subsistence crisis would have been averted, and in that sense Ireland might have been less poor. (1983, pp. 291-292)

According to all these arguments, gross human negligence and poor operational practices had been among the primary reasons for the starvation and the increasing death tolls throughout the Famine. During the Famine, the poor in Ireland were generally left to their destiny, and, if/ when aid came, generally it was in return for labour force or conversion into Protestantism. Help coming from private charitable foundations was not enough. Necessary aid for the poor that was supposed to come from the British imperial government was not adequate. So, the poor in Ireland had to struggle with not only increasing death rates but also starvation whose impact increased due to ignorance and/ or inadequate aid.

Besides these problems, the Famine made traumatic mass emigration in the mid-nineteenth century and its aftermath a fact of life for the poor Irish. As a consequence of the increasing death rates, starvation, diseases and of the worsening conditions of the poor Irish who provided the landlords with the labour force in the agricultural lands before the Famine, the Relief Committee members met in the Town Hall in Ireland to decide upon solutions to these problems. They came up with the solution of the "assisted" emigration project, as a result of which, there were emigrations in masses to close and distant countries such as Great Britain, Australia, Canada and the United States. The massive emigrations lasted for nearly fifty years (Eide, 2017, p. 23). In 1847, only to Canada 100,000 Irish people had to emigrate (Mac Annaidh, 2013, p. 170), and throughout the remaining decades within the century, the mass emigration process continued with still psychological, cultural, physical and biological damage upon the Irish, in addition to the great change in the demography of the Irish population within the geographical borders of Ireland and the countries to which they emigrated. As Mac Annaidh puts forth, by 1900, nearly four million Irish people had to leave Ireland (2013, p. 170) for short-distance places like Great Britain and countries beyond the Atlantic Ocean. As can be understood, the Famine management project was seen as an economic, political and "ideological prism through which British politicians and economists could discuss and debate various solutions to this seemingly intractable problem" (Kinealy, 2015, "Saving the Irish Poor"), and the projects were mainly based on sending away the afflicted ones rather than on permanent solutions for the starvation and the diseases prevailing at this period.

Mary Robinson, who served as the President of Ireland between 1990 and 1997, during her visit to the University of Strathclyde on the 5th of July in 1996, depicted *An Gorta Mór*, the Great Potato Famine, as one of the "important strands shaping the sense of modern Irishness", as "the darkest time in [their] history", and as an "event which more than any other shaped [them] as a people", and she continued to say that "[i]t defined [their] will to survive. [...] It remains one of the strongest, most poignant links of memory and feeling that connects [them] to [their] diaspora ("Visit by President Robinson"). The following statements by Cusack about the impact of the Famine (particularly on the memory), too, are complementary to Robinson's arguments: "The Famine has become a presence that lurks beneath all formulations of Irish history and culture. At the same time, though, the Famine seems now to embody an essential aspect of Ireland's communal memory [...]. [...] The Great Famine has left its deepest mark on that most complex, conflicted and protean of Irish qualities, the memory" (2006, p. 2). The Great Irish Famine and cultural and communal memory that emerged as a result of this tragedy bridge the past and the present of Ireland, connect the ancestors who experienced the Famine with the contemporary Irish generations, and the ones who had to stay in Ireland with the emigrants who had to emigrate to different parts of the world.

Cultural Memory as a Bridge between the Past and the Present

"My heart swelled in acknowledgement of their belief in a better life, their journey to a new world, their indefatigable hope . . ." (Quinn, 2018, p. 113)

As the major focus of this study will be on the present and past reflections of cultural memory within the Famine Monument, and later within the tour ship, the Jeanie Johnston, both of which are on the Custom House Quay in Dublin, and their (re-)presentation within Sheena Blackhall's "The Irish Famine", literary,

architectural and cultural representations of memory will be among the central discussions in this article. The first three stanzas of the poem are representative of the bronze Famine statues in this monumental area, which depict the tremendous impact of the Great Famine upon the starving Irish, and explicitly reflect the *zeitgeist* of the mid-nineteenth century, understanding of what happened during this time, and the close relationship between history and memory. The first discussions of this part will be reserved for the significance of the monumental areas for the transmission of cultural memory to the following generations, the focus of which will particularly be upon the Famine Monument, and then, the discussions will continue with the (re-)presentation of the sculpture in Blackhall's "The Irish Famine", and lastly, with the reinterpretation of the ship, the Jeanie Johnson in the poem.

The Famine statues were the art work of sculptor Rowan Gillespie, who was commissioned by entrepreneur Norma Smurfit to build an art work in honour of the ones who suffered and lost their lives during the Great Irish Famine to commemorate the sesquicentennial anniversary of the Irish Famine. The work was donated to the Irish state or as written in the explanation within the monumental area about the sculpture, to "the people of Ireland" by Smurfit, and it was erected and is still located on the Custom House Quay alongside the River Liffey in Dublin. The sculpture is the production of cultural memory as it signifies "the journey into the past" (Huyssen, 2003, p. 10), carries the Famine legacy to the contemporary Irish generations, and hence, blurs the lines between the past and the present. It shows the social, cultural, political and psychological imprint of nineteenth century Victorian Ireland whose impact could still be felt in the late twentieth century (1997, in which the sculpture was presented to the City of Dublin is meant).

Figure 1. The Famine Monument on the Custom House Quay in Dublin
(These photographs were taken by myself on 26 May 2012.)

Huyssen writes that "[m]onuments, memorials, public sculpture, commemorative sites, and museums are being created at an accelerated pace the world over. The power of such sites to support public memory narratives rather than simply to freeze the past is very much at issue everywhere" (2003, p. 94). Therefore, monumental constructions of any kind are usually designed not only to represent a significant historical period in the political, cultural, social and economic history of a country but also to make a meaning for the contemporary generations. They also become a *lieu de mémoire* which might be, as Pierre Nora states, "relics of another era, illusions of eternity", and "anything having to do with the cult of the dead, the national heritage, or the presence of the past" (qtd. in. Kattago, 2015, pp. 183-184). In this sense, *lieux de mémoire*, places of memory, might be associated with the national identity-making process as they construct an invisible parallelism and link with the national and cultural historical events that happened in the past and the descendants of this past.

To put it in a more specific line, these "relics of another era" are not independent of the present nation-building process when considered in relation to Benedict Anderson's "imagined community" concept. In

Imagined Communities (1983), Anderson argues that nations should be considered as imagined communities due to the fact that the members of the nations are too many to be able to know each other. Therefore, to be able to enable the fraternity with all the members, members of nations should be imagined beyond space and time: "[T]he nation is always conceived as a deep, horizontal comradeship. Ultimately it is this fraternity that makes it possible, over the past two centuries, for so many millions of people, not so much to kill, as willingly to die for such limited imaginings" (Anderson, 2006, p. 7). This "imagined community" idea which is enhanced by the historical and cultural monumental structures helps the nation-building process of a nation which is generally understood beyond the limits of time and space. As Lambek and Antze put forward, to be able to set up themselves, their own presence, nations have to "discover (or construct) a past, a collective memory" for itself, and, "[i]n the memory of that past, trauma plays a role, whether suppressed [...] or commemorated" (1996, pp. xxi-xxii). In this respect, memories fulfil a function for the national identity-building process, and, by means of the Famine monumental area, a shared past is constructed and the traumatic Famine memory becomes a nation's memory, and memory, national identity and national history, within this context, are shaped by collective means. In this sense, the Irish Famine might be considered in relation to the imagined community concept that bridges the mid-nineteenth century and the present, Ireland and the Irish diaspora, which makes the Irish ancestors who experienced the Famine and their grandsons and granddaughters who live in different parts of the world a family, a nation, an imagined community. And the Famine Monument is one of the *lieux de mémoire* sites that helps the construction and transmission of the Irish cultural and national identity, and "unitary national memory" (Corporaal and Cusack, 2011, p. 345).

Besides the monuments constructed in commemoration of national and historical events, literary works, too, might be considered as the embodiment of the historical facts about a nation's traumatic experiences such as the Great Potato Famine, which is associated with loss and trauma in modern consciousness. Literary texts that transmit the cultural memory about the Famine history to the next generations, in this respect, "produce, in the act of discourse, [the] very past which they purport to describe" (Neumann, 2010, p. 334). Within their works, writers and poets who write about the Famine reflect, from a contemporary perspective, the cultural and historical traumatic facts about this tragic event by re-telling its details such as death, starvation, diseases, emigration, the passage means to the diaspora culture or important Famine areas. This event, for example, is reflected within the poems of many poets such as Patrick Kavanagh (1904-1967), Seamus Heaney (1939-2013), Eavan Boland (1944-2020), Eiléan Ní Chuilleanáin (1942-), Medbh McGuckian (1950-), Katie Donovan (1962-), Patrick Cotter (1963-) "as if in mitigation both for past losses and for the loss of the past" (Eide, 2017, p. 28). In a similar vein, the cultural/ collective Famine memory, the national memory, in this sense, how the Irish remember their past are (re-)presented within Sheena Blackhall's "The Irish Famine". As Lachmann accentuates, authors might employ contemporary and ancient texts that belong to their own culture or another (2010, p. 301). Similarly, Blackhall as a Scottish poet and writer is in contact with another culture, that is to say, with Irish culture and history in her "The Irish Famine", which is "a contemporary response to history, compelling vibrant collective engagement with the past but also patterning personal reflections through which readers might imagine themselves into another historical context and reflect on its challenges" (Eide, 2017, p. 25).

By means of "The Irish Famine", Blackhall manages to construct a semantic contact between literary and non-literary texts, that is to say, between the monumental construction and her poem. This poem, in a way, reads the traumatic, symbolic and/ or cultural memory traces of history in the sculpture. The sculpture constructed as objects in geometric forms describes the reflection of the tragedy of the Famine, the soul of a period in which "[t]he dream of food can become a reality – as it did in the Irish" (Murphy, Introduction xi), which is depicted in the poem as follows:

Gaunt cheeked, spindle-limbed
 [...]
 They carry dying children in their arms,
 Themselves half dead, dogged by a skeletal cur
 That waits to devour the stragglers
 The comma of its tail wags in anticipation (Blackhall, 2015, “The Irish Famine”; Lines 1, 5-8)

Figure 2. The Famine Monument on the Custom House Quay in Dublin
 (The photograph was taken by myself on 26 May 2012.)

The sculpture monumentalises the tragic physical, economic, physiological and psychological traces of the Famine, the experiences of the ones who suffered collective traumas of severe hunger in Ireland, which became “a lost homeland” (Corporaal and Cusack 344) for the starving Irish. The bodies of the figures in the monument, these non-human entities are the same size as a person really is, are extremely thin, skinny, are even lifeless due to illness and lack of food, the bundles they carry are really small, and they wear tattered clothes, which proves their poverty. Within the poem, the sculpture is given an ‘agentic’ nature and role, which makes the poem an object-oriented literary text. As Assmann puts forth,

[w]ith respect to things such as [...] artefacts, objects, anniversaries, feasts, icons, symbols, or landscapes, the term ‘memory’ is not a metaphor but a metonym based on material contact between a remembering mind and a reminding object. Things do not ‘have’ a memory of their own, but they may remind us, may trigger our memory, because they carry memories which we have invested into them, things such as dishes, feasts, rites, images, stories and other texts, landscapes and other ‘lieux de mémoire’. On the social level, with respect to groups and societies, the role of external symbols becomes even more important, because groups, which, of course, do not ‘have’ a memory tend to ‘make’ themselves one by means of things meant as reminders such as monuments, museums, libraries, archives and other mnemonic institutions. This is what we call cultural memory. (2010, pp. 110-111)

As a matter of fact, an object might be an instrument of memory by means of which “unresolved difficulties of history” (Fortunati and Lamberti, 2010, p.129) are reflected. In this sense, the sculpture reflects how the Famine becomes a visual cultural manifestation of the memories of the Irish having experienced the tragedy. It is a realistic representation of the mid-nineteenth century in all senses including the physical descriptions

of the Irish and the depiction of the dying children due to starvation and illness, and the dogs that starve in a similar way to human beings. The ghostly looks of the figures in the monument reflect the Famine memory, and its appalling reality that as a ghost haunts the present.

Additionally, Blackhall's following interpretations of the punctuation marks such as the exclamation mark and the full stop in relation to their representations in the monument suggest great details about the tragic experiences of the Irish during the Famine: "This exclamation mark of life-sized famine sculptures / Frozen in time, pull you up to a full stop / On their way to the coffin ships on Dublin's Quay" ("The Irish Famine", 2015, Lines 2-4). The exclamation mark of the figures in the monument represents horror, uncertainty, the silent cries and protests of the ones who experienced the disaster against the terrible afflictions. The representation of these worries and horrors in the sculpture is caught forever in time, and the onlookers are exposed to this "frozen" time, which is explained by the full stop. In this full stop, the figures are waiting for an unknown future, they are in a limbo, an in-between space of despair and hope as they are about to experience displacement. As Eide notes, "they straggle along the quay as if intending to embark on one of the infamous coffin ships that crossed the Atlantic in the 1840s" (2017, p. 21). The onlookers are entrapped in this fixed moment, in this full stop, in this Irish cultural memory. The monument, in line with the transmission of cultural memory, plays a great role in the current period, which plays a central role in the construction of "a post-traumatic sense of Irishness" (Corporaal and Cusack, 2011, p. 345) for the ones who live "now".

The semantic encoding and crystallisation of the moment and "memory of the Irish exodus to North America and elsewhere" (Corporaal and Cusack, 2011, p. 344) is as outstanding as the physical and psychological (re-)presentation of the Famine in the Famine Monument and "The Irish Famine". The "frozen" moment in the monument, that is to say the perpetual waiting for the starving Irish for the coffin ships to come with worries brings to mind some other details about the Famine period in which the coffin ships "functioning as 'heterotopias' where the cultural clashes experienced in the homeland and the pending assimilation in the New World have to be negotiated" (Corporaal and Cusack, 2011, p. 345) were notorious during the emigration. The poem and the statue, in a way, construct a close link between Ireland as a homeland and the diasporic fact of life abroad, and mirror the harsh passages on the coffin ships upon the Atlantic Ocean, which is explicitly felt in the following lines:

They have left behind their blighted, rotting crops
Where the smoking turf of their rooves
Still blackens the sky, like a question-mark to their God
To face the horrors of the coffin ships
Typhus, cholera, lice
And the fierce Atlantic with its teeth of water
Exacting a heavy tithe from those who cross it (Blackhall, "The Irish Famine", 2015, Lines 9-15)

Figure 3. The Famine Monument on the Custom House Quay in Dublin
(The photograph was taken by myself on 26 May 2012.)

The Famine sculpture and Blackhall's poem that depict these moments actually signify "the harsh shipboard realities" (Corporaal and Cusack, 2011, 344), and "memorialize[...] coffin ships, presenting a troubled version of this familiar icon of Irish diaspora, thus expanding the geography of the Famine to encompass the memories of Ireland's exiles" (Eide, 2017, p. 34). Blackhall, with the lines, "They have left behind their blighted, rotting crops" (Blackhall, "The Irish Famine", 2015, Line 9) / "To face the horrors of the coffin ships" (Blackhall, "The Irish Famine", 2015, Line 12) reflects the fact that while the starving Irish left Ireland behind in order to escape the tragic impact of the Famine, they were caught with another disaster that was waiting for them on the Atlantic Ocean: The coffin ships that were associated with the negative connotations such as death, disease, horror, trouble and emigration. As Eide points out,

[i]n its repetition of Famine iconography—blighted fields, work-relief roads, unburied corpses, coffin ships, and hunger—such writing [Famine writing] serves not to enforce memorial clichés but, rather, through its connection to the past to suggest how cultural memory might be made exemplary [...]. Particularly, such iconography works to expand cultural memory from the island's boundaries to its transnational diaspora, from a rehearsal of historical grievance [...] to an exploration of contemporary responsibility. (2017, p. 28)

In a similar vein, Blackhall delves deeper into the national history and culture of Ireland, and, as a literary work, "The Irish Famine" reserves central role for the traumatic and appalling experience of travel on the infamous coffin ships. The Famine and the terrible suffering that followed it left no choice for more than one million Irish people but emigrate to other countries, which prepared the ground for the Irish diaspora throughout the world. As Corporaal and Cusack state, "[b]etween 1845 and 1855, 2.1 million Irish men and women settled in Great Britain, the Americas, and Australia. They left behind a country that had been devastated by potato blight and the concomitant widespread occurrence of famine and disease, and which offered but bleak prospects for the future" (2011, p. 343). The starving Irish were pushed from an unsettled past into an uncertain and unsettled future.

Furthermore, the following line in the poem mirrors the restless realities about the emigration process during the Famine based on the non-humanistic purposes and the commercial interests of the owners of cargo ships": "Exacting a heavy tithe from those who cross it" (Blackhall, "The Irish Famine", 2015, Line 15). As a response to the increasing demands for the passages into new countries, many profiteers used their cargo ships to carry the passengers who had already been enduring the poverty, starvation and terribly contagious diseases. As Mac Annaidh notes, "[s]hip owners and captains saw a chance to turn a quick buck on a trip that had been profitless just a few years before. The more unscrupulous among them got caught up in the profit margin" (2013, pp. 170-171). The more the numbers of the emigrants increased, the more the profiteers who began to 'thingify'/'objectify' the starving and diseased Irish as 'cargoes' rather than human beings exploited the disadvantageous positions of the afflicted Irish. "[U]pon their long journey, facing a stay of six to seven weeks below deck in overcrowded and insanitary spaces" (Corporaal and Cusack, 2011,

p. 344), and because of the inadequate provisions, more than one million Irish people who had already suffered from the tremendous impact of the Famine that showed itself with starvation and disease, this time, were entrapped within the 'claws' of these profiteers.

The diseases observed on the coffin ships and harsh and traumatic experiences on the ocean are mirrored in the following lines of "The Irish Famine": "To face the horrors of the coffin ships/ Typhus, cholera, lice/ And the fierce Atlantic with its teeth of water" (Blackhall, "The Irish Famine", 2015, Lines 12-14). Due to the horrifying conditions and high death rates upon the board, and that there were many ships that sank, the ships that carried the Irish, which were not constructed to carry humans but cargoes, were associated with death and began to be called as 'coffin ships'. The burial area for many passengers became the sea itself. As Corporaal and Cusack explain, within this period,

[i]ndeed, transatlantic vessels were notorious for the high rates of mortality affecting their passengers: on average, up to 30 percent perished during the crossing, as the work of such historians as Michael Quigley and Susan Bartoletti has revealed. Similarly, an article from *The Times* of 17 September 1847 states that in the case of 'ten of the vessels that arrived at Montreal in July, four from Cork and six from Liverpool, out of 4,427 passengers, 804 had died on the passage and 847 were sick on their arrival.' (2011, p. 344)

Blackhall's choices of words to depict the harsh realities of the ocean such as "fierce" and "teeth", which connote eating, biting and violence, and to depict the traumatic experiences upon the ships such as "horrors" and "typhus, cholera, lice" to show the disease-ridden realities of the ships mirror the brutal fact of life about the difficult passages on the Atlantic to the diaspora realities at this period.

Until the last stanza, Blackhall's "The Irish Famine" represents the harsh realities about the Famine and its aftermath. In a way, till the last stanza, Blackhall constructs an unseen, yet, clearly felt link between the previous and contemporary Irish generations. In the last stanza, however, the central instrument for her to build the bridge between two different periods becomes a ship, the Jeanie Johnston², which is a tour ship on the Custom House Quay in Dublin. In fact, this ship is the replica of the original Jeanie Johnston, which was built in 1847 in Quebec in Canada. As explained on the official web page of "the Jeanie Johnston", the ship was "[o]riginally intended as a cargo ship for transporting timber, rope, molasses, rum, tobacco, tea, textiles, letters and more, she ended up carrying a very different kind of cargo – desperate men, women and children fleeing the Famine" ("History of the Jeanie"). Today, it functions as a living history museum that visualises the nineteenth century emigration experience of the Irish upon the coffin ships, and enables the visitors to explore historical, economic and cultural facts and adventures of the past. Moreover, on the Jeanie Johnston's main page, the visitors are invited to take a step to the "memories" of the past: "Discover Ireland's dark history. Follow in the footsteps of those who fled the Famine", and "[t]he Jeanie Johnston tells the story of the thousands of Irish people who fled the Famine and embarked on a treacherous voyage in the hope of a better life in North America. Step on board and be transported back in time, joining them on their gruelling journey across the ocean" ("The Jeanie Johnston"). By means of this invitation of the ship, cultural memory is once again awakened as these experiences upon the ship's board bring to the present the past traumatic events.

² Blackhall, in her poem entitled as "Dublin" (2015), too, refers to the Jeanie Johnstone famine ship. As "Dublin" is the enumeration of the events, figures, places and things that connote Ireland, only the name of the ship is mentioned; hence, there is no detail about the ship in the poem.

Figure 4. The Jeanie Johnston
(The photograph was taken by myself on 26 May 2012.)

In the last stanza, Blackhall builds the link between the past and the present by means of another context. She, with a masterly touch, with the juxtaposition of the ship, the Jeanie Johnston and what it reminds, prepares the ground for a contemporary political matter: The African refugee problem. The stanza in question is as follows:

‘To be sure’ the guide from the good ship Jeanie Johnston
Says in passing, ‘Doesn’t your heart go out
To those poor souls fleeing Africa today,
And not a country keen to take them on?’ (Blackhall, “The Irish Famie”, 2015, Lines 16-19)

Blackhall, here, forms a parallelism between the Irish diaspora culture³ which emerged just after the “coffin ships” adventures of the Irish, and which was not welcomed abroad, and the African refugees who are not accepted by Western/ European countries. What the guide states upon the Jeanie Johnston in relation to the reluctance of the countries in the world to accept African refugees brings forth many important discussion points such as the forced emigration once the Irish experienced due to the Famine and now the African refugees experience due to wars, civil wars, terror, security problems, corruptions in the political system and extreme poverty. Once the Irish were not wanted in the countries to which they migrated such as the USA and Great Britain, and experienced discrimination. The example given by Christopher Klein about the Irish “refugee crisis” in the nineteenth-century clarifies the harsh conditions the Irish were in: “Forced from their homeland because of famine and political upheaval, the Irish endured vehement discrimination before making their way into the American mainstream” (2023, n.p.). Moreover, as Alexandra Day explains, “[t]hroughout the 19th century, Irish people were forced to leave the country by a wide array of factors, mostly to America and to Britain. In both instances, their reception was ambivalent, though frequently veering towards hostility” (2023, n.p.). Blackhall, in the last stanza, begins her metaphorical travel with the problematic Irish diaspora experiences after the Great Irish Famine and transcends the boundaries of the Famine geography to encompass similar African experiences. As Eide states, “[c]ultural memory is the

³ Blackhall has another poem entitled as “Emigration Stone” (2011), which is particularly centred around the theme of emigration, the “loss” of “heritage” which stemmed from this emigration and the sorrow of “Great grandfather” who “stood like a stone/ As the ship crossed the horizon” (Blackhall, “Emigration Stone”, 2015, Lines 1-2). In the poem it is not certain where this emigration takes place; however, both this poem and her “The Irish Famie” reflect her concern about the fact of emigration and its repercussions. The concept of migration represented in these poems is not limited to the border of a particular country but covers a broader context.

process through which a community puts history to present use" (2017, p. 25). In "The Irish Famine", Blackhall seems to be making use of "cultural memory" as an instrument for her in order to blur the lines between the past and the present; to emphasise that what was once experienced is still experienced in the present by different peoples and different nations. Both the Irish who crossed the sea and the ocean upon the "coffin ships" and the Africans who try to migrate to particularly Europe at the risk, even at the cost of their lives on boats, which might be called as "coffin boats" represent "the forced dispersal of people across the globe" (Giles and Middleton, 2004, p. 48) and their attempts to survive. Blackhall manages to transmit cultural memory in "The Irish Famine", to juxtapose the past and the present, as a result of which the poem becomes a container of historical and contemporary events, and a "sketched-out memory space", which enables the readers to re-visit the past with the concerns of the present.

Conclusion

The discussions in the article aim to show that it is possible for cultural memory to be transmitted to the present by means of symbolic objects or literary works. As Assmann points out, "[c]ultural memory is a kind of institution. It is exteriorized, objectified, and stored away in symbolic forms that, unlike the sounds of words or the sight of gestures, are stable and situation-transcendent: They may be transferred from one situation to another and transmitted from one generation to another" (2010, p. 110), which is exemplified in the representation of the impact of the Great Irish Famine in the bronze figures in the Famine monumental area in Dublin. By means of these statues, national and cultural memory, in a way, is "objectified". The poem, with the re-reading of these figures in the monumental area, "works to establish new connections to that historic catastrophe, enlivening connections that help forge a diasporic, transnational Irish cultural consciousness in the present" (Eide, 2017, p. 22). The representation of the Famine in the poem and the Famine monumental area become striking symbols for the Irish national and cultural memory. By means of both of them, the Famine memory is kept alive, and they show that even if more than one hundred and seventy years have passed over the Famine, the catastrophe still haunts the following generations in the form of "heavily coded icons" (Eide, 2017, p. 27) or semiotic systems to be decoded by the contemporary generations according to their own meaning making process.

Moreover, in the last stanza, the objectification of memory is reinterpreted by Blackhall with a different perspective; that is to say, with juxtaposing the common historical and contemporary political issues such as the forced emigration and the refugee problems. Here, Blackhall brings forth a new object, the ship, the Jeanie Johnston, that awakens the catastrophic past in the nineteenth-century once again, and connects this event with a serious contemporary political event: The African refugee problem. As a result, Blackhall transgresses the boundaries of a tragic event associated with Ireland, and, in a similar way to the Jeanie Johnson, invites the reader to travel first back to history, and then to the present, and to the exploration of the other geographical problems, by means of which she builds cultural and international links among many countries that experience similar catastrophies.

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- Anderson, B. (2006). *Imagined communities*. Verso.
- Assmann, J. (2010). Communicative and cultural memory. In A. Erll and A. Nünning (Eds.), *A companion to cultural memory studies* (pp. 109-118). de Gruyter.
- Blackhall, S. (2011). "Emigration Stone". *Poem Hunter*. Retrieved from <https://www.poemhunter.com/poem/emigration-stone/>
- Blackhall, S. (2015). "Glasnevin Cemetery, Dublin". *Poem Hunter*. Retrieved from <https://www.poemhunter.com/poem/glasnevin-cemetery-dublin/>

- Blackhall, S. (2002). On being Scottish: A touch of the Tar Brush. In T. Devine and P. Logue (Eds.), *Being Scottish: Personal reflections on Scottish identity today* (pp. 26-28). Polygon.
- Blackhall, S. (2015). "The Irish Famine". *Poem Hunter*. Retrieved from <https://www.poemhunter.com/poem/the-irish-famine-2/>
- Corporaal, M. and C. Cusack. (2011). Rites of passage: The coffin ship as a site of immigrants' identity formation in Irish and Irish American fiction, 1855–85. *Atlantic Studies*, 8(3), 343-359. <https://doi.org/10.1080/14788810.2011.589697>
- Cusack, G. (2006). Introduction. In G. Cusack and S. Goss (Eds.), *Hungry words: Images of the Famine in the Irish canon* (pp. 1-4). Irish Academic Press.
- Day, A. (2023). "No Blacks, No Dogs, No Irish: a short history of discrimination against Irish migrants". *Rebel*. Retrieved from <https://www.rebelnews.ie/2023/01/18/no-blacks-no-dogs-no-irish-a-short-history-of-discrimination-against-irish-migrants/>
- Eide, M. (2017). Famine memory and contemporary Irish poetry. *Twentieth Century Literature*, 63(1), 21-48. <https://doi.org/10.1215/0041462X-3833456>
- Fortunati, V. and E. Lamberti. (2010). Cultural memory: A European perspective. In A. Erll and A. Nünning (Eds.), *A companion to cultural memory studies* (pp. 127-137). de Gruyter.
- Giles, J. and T. Middleton. (2004). *Studying culture: A practical introduction*. Blackwell Publishing.
- "History of the Jeanie". Retrieved from <https://jeaniejohnston.ie/history/>
- Hood, D. W. Customs and beliefs: Folk culture in North East Scotland. *NEFA*. Retrieved from <http://www.nefa.net/archive/peopleandlife/customs/folk.htm>
- Huyssen, A. (2003). *Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford University Press.
- Kattago, S. (2015). Written in stone: Monuments and representation. In S. Kattago (Ed), *The Ashgate research companion to memory studies* (pp. 179-195). Ashgate.
- Kinealy, C. (2015). Saving the Irish poor: Charity and the Great Famine. *Open Edition Journals*, 12, n. p. Retrieved from <https://journals.openedition.org/mimmoc/1845?lang=en>
- Klein, C. (2023). "When America despised the Irish: The 19th century's refugee crisis". *History*. Retrieved from <https://www.history.com/news/when-america-despised-the-irish-the-19th-centurys-refugee-crisis>
- Lachmann, R. (2010). Mnemonic and intertextual aspects of literature. In A. Erll and A. Nünning (Eds.), *A companion to cultural memory studies* (pp. 301-310). de Gruyter.
- Lambek, M. and P. Antze. (1996). Introduction: Forecasting memory. In M. Lambek and P. Antze (Eds.), *Tense past: Cultural essays in trauma and memory* (pp. xxi-xxxviii). Routledge.
- Mac Annaidh, S. (2013). *Irish history: From prehistoric times to the present day*. Paragon.
- Mokyr, J. (1983). *Why Ireland starved: A quantitative and anaytical history of the Iris economy, 1800-1850*. George Allen & Unwin.
- Murphy, T. (1992). *Plays one: famine, the patriot game, the blue macushla*. Methuen Drama.
- Neumann, B. (2010). The literary representation of memory. In A. Erll and A. Nünning (Eds), *A companion to cultural memory studies* (pp. 333-343). de Gruyter.
- Neville, G. (2012). Remembering and forgetting the Great Famine in France and Ireland. *New Hibernia Review / Iris Éireannach Nua*, 16(4), 80-94. <https://doi.org/10.1353/nhr.2012.0051>
- Nikiforuk, A. (1991). *The fourth horseman: A short history of epidemics, plagues, famine and other scourges*. Viking/Allen Lane.
- Quinn, E. M. (2018). 'at the altar of memory': Great Irish Famine memorials in words and images. *International journal of religious tourism and pilgrimage*, 6(2), 98-118. <https://doi.org/10.21427/s09w-rw18>
- Reader, J. (2008). *Potato: A history of the propitious esculent*. Yale University Press.
- "Sheena Blackhall's Screivins". Retrieved from <https://sheenablackhall.blogspot.com/>
- "The Jeanie Johnston". Retrieved from <https://jeaniejohnston.ie/>
- Tracy, R. (2001). Review of the book famine, land and politics: British Government and Irish Society, 1843–1850. *Victorian Studies*, 43(2), 344–346. <https://doi.org/10.1353/vic.2001.0039>
- Visit by President Robinson to the University of Strathclyde, Friday 5th July, 1996 Bicentennial Address: Irish Identity. *President of Ireland*. Retrieved from <https://president.ie/en/media-library/speeches/visit-by-president-robinson-to-the-university-of-strathclyde-friday-5th-jul>.

Pandemi Döneminde Prematüre Bebek Annelerinin Psikolojik Uyumları ve İlişkili Etmenlerin Nitel Olarak İncelenmesi¹

Qualitative Investigation of Psychological Adjustment of Mothers of Premature Babies
and Related-Factors During the Pandemic Period

Buse ŞENCAN KARAKUŞ*, Ayşe METE YEŞİL**, İrem İYİGÜN***, Hasan Tolga ÇELİK****,
N. Elif ÖZMERT*****

Öz

Bu çalışma pandemi döneminde prematüre bebeklerin annelerinin psikolojik uyum süreçlerini etkileyen depresyon, stres ve kaygı düzeylerini belirlemeyi ve bu düzeyleri etkileyen etmenlerin ilişkisini nitel olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma örneklemini, Yenidoğan Yoğun Bakım Ünitesinde prematürite nedeniyle yatan bebeklerin annelerinden oluşmaktadır. Bu nitel çalışmanın örneklemini 11 kişiden oluşmaktadır. Annelerin depresyon, stres ve kaygı belirti şiddetleri Depresyon Anksiyete Stres Ölçeği-Kısa Formu kullanılarak belirlenmiştir. Araştırmacılar tarafından oluşturulan yarı-yapılandırılmış görüşme formundan elde edilen prematüre bebeklerin annelerinin depresyon, stres ve kaygı düzeyleriyle ilişkili olguları inceleyen nitel veriler betimsel analiz yöntemi kullanılarak MAXQDA aracılığı ile analiz edilmiştir. Çalışmaya katılan sekiz annenin depresyon, stres ve kaygı boyutlarının en az birinde kesme puanının üzerinde puan aldıkları görülmüştür. Bebeğin erken doğmasıyla ilgili deneyimler, bebeğin erken doğmasına ilişkin duygular, depresyon, stres ve kaygıyla ilişkili deneyimler, erken doğumun anne-bebek ilişkisine yansımaları, erken doğumun aile ilişkilerine yansımaları, sağlık hizmetleri hakkındaki deneyimler ve süreçte baş etmeyi kolaylaştıran etmenler değerlendirilmiştir. Yapılan analiz sonucundan bu dönem için kritik bulunan anne-bebek ilişkisine dair ‘boş beşik’, ‘yetersizlik’, ‘temas ve erişim azlığı’, ‘bağ hissedememe’ temalarının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu temalara ek olarak diğer temalar, pandemi döneminde erken doğumun anneler üzerindeki etkilerini

¹ Bu çalışmanın bir bölümü, 29-31 Ekim 2021 tarihlerinde 2. Uluslararası Bebek Çocuk Ergen Psikolojisi Kongresi’nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

* Psk. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü / Tıp Fakültesi, Gelişimsel Pediatri Bilim Dalı. E-posta: busesencan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7833-6469

** Uzm. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Gelişimsel Pediatri Bilim Dalı, E-posta: draysemetyesil@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2985-6139

*** Uzm. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Yenidoğan Bilim Dalı, E-posta: iremiyigun@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7583-389X

**** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Fakültesi, Yenidoğan Bilim Dalı E-posta: htcelik@gmail.com ORCID: 0000-0002-1725-0722

***** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Gelişimsel Pediatri Bilim Dalı, E-posta: nozmert@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4911-9200

ve bu sürecin annelerin duygusal deneyimleri ve aile ilişkileri üzerinde nasıl yansımalar yarattığı noktasında yol göstericidir. Bu çalışmanın verileri kapsamında pandemi ek bir risk faktörü bağlamında değerlendirildiğinde, baba katılımının ve anne-bebek ilişkisinin desteklenmesinin kritik bir koruyucu faktör olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar sözcükler: Prematüre bebekler, postpartum depresyon, kaygı, COVID-19, pandemi.

Abstract

This study aims determine to the levels of depression, stress and anxiety affecting the psychological adjustment processes of mothers of premature babies during the pandemic and to qualitatively examine the factors associated with these levels. The study sample consists of mothers of premature babies hospitalized in the Neonatal Intensive Care Unit due to prematurity. The sample for this qualitative study includes 11 individuals. The severity of mothers' depression, stress, and anxiety symptoms was determined using the Depression Anxiety Stress Scale- Short Form. Qualitative data regarding the factors related to the depression, stress, and anxiety levels of mothers of premature babies was obtained through a semi-structured interview form created by the researchers. These qualitative data were analyzed using the descriptive analysis method via MAXQDA. It was observed that eight participating mothers scored above the cutoff point in at least one dimension of depression, stress, or anxiety. The experiences related to the premature birth of the baby, emotions associated with the premature birth, factors affecting depression, stress, and anxiety experiences, the impact of premature birth on the mother-baby relationship, its effects on family relationships, experiences related to healthcare services, and coping mechanisms during the process were evaluated. The analysis reveals that the mother-infant relationship during the critical period is characterised by themes of 'empty cradle', 'inadequacy', 'lack of contact and access', and 'inability to feel bonding'. In addition to these themes, other factors are informative regarding the impact of preterm birth on mothers during the pandemic and how it affects their emotional experiences and family relationships. Considering the additional risk factor of the pandemic, the study suggests that paternal involvement and support for the mother-baby relationship could serve as critical protective factors.

Keywords: Premature infant, postpartum depression, anxiety, COVID-19, pandemic.

Giriş

Sağlık hizmetlerinin iyileşmesi ve sağlık teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte prematüre doğan bebeklerin yaşam oranları belirgin olarak artmış ve bu artış prematüre bebeklerin gelişimsel ve psikolojik durumlarının değerlendirilmesi ve izlenmesi gereksiniminin giderek artmasına sebep olmuştur. Prematüre bebekler gebelik sürecindeki gelişimlerini tamamlayamadan doğdukları için bazı biyolojik risklerin yanı sıra psikososyal risklerle de karşıya karşıya kalmaktadır. Bu bağlamda, prematüre doğumun aileye etkileri ve ailenin prematüre çocuğa yönelik tutumları, bebeğin gelişimine etki edebilecek önemli bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır.

Prematüre bebeklerin anneleri; bebeklerin biyolojik olarak oldukça kırılgan olmaları ve temel bakım gereksinimlerinin zamanında doğan bebeklere kıyasla daha fazla ve farklı olmasından dolayı, bebeklerinin bakımlarını üstesinden gelinemeyecek kadar zor, sıra dışı bir deneyim olarak tanımlamaktadır (Hughes vd., 2002). Zamanında doğan bebeklerin ebeveynlerine kıyasla prematüre bebeklerin ebeveynleri, daha yüksek düzeyde anne-baba stresi yaşama eğilimindedir (Bang vd., 2003). Annelerin şok, kaygı, suçluluk, kendini yetersiz hissetme gibi olumsuz duygular hissettiği ve annelerdeki yüksek stres ve kaygı düzeylerinin bebeğin sağlık durumu ve geleceği hakkındaki belirsizliklerle ilişkili olduğu bilinmektedir. Ayrıca anne-baba stresinin depresyona yatkınlığı arttırabileceği gösterilmiş olup bu annelerde doğum sonrası depresyon yaygınlığının zamanında doğum yapan annelerden daha yüksek olduğu bilinmektedir (Neri vd., 2015; Miles vd., 2007; Trumello vd., 2018). Prematüre bebeklerin annelerinin olumsuz duyguları, anne-bebek etkileşimi için bir risk faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır (Erdeve vd., 2008). Yakınlık arayışının olumlu olarak karşılanması için, annenin bebekten gelen sinyalleri doğru algılayıp bebeğin ihtiyaçlarını gidermesi bağlanma açısından kritik rol oynamaktadır (Ainsworth vd., 1978; Bowlby, 1973). Prematüre bebeklerin gelişimlerini tamamlamadan dünyaya gelmeleri nedeniyle gösterdikleri bazı özellikler, bebekten gelen sinyalleri ya da bebekten gelen sinyallerin doğru algılanmasını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Prematüre bebek anneleri etkileşimi başlatma ve sürdürmede daha fazla zorlanmakta ve bebeklerinden daha az olumlu tepki almaktadır (Muller-Nix, 2004). Bu risk faktörlerine rağmen bazı prematüre bebeklerin ve

annelerinin riskli zamanda doğum yaşantısından daha az etkilendiği ya da etkilenmediği gözlemlenmektedir (Holditch-Davis ve Miles, 2000; Forcada-Guex vd., 2011). Bu çeşitliliğin dayanıklılığa bağlı olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir (Msall vd., 2010; Janvier vd., 2023). Dayanıklılık, risk faktörleri ve koruyucu faktörlerin bileşimi ile ortaya çıkan dinamik bir uyum sürecidir. Koruyucu faktörler, sağlık ve iyi oluş hali üzerinde olumlu etkileri arttırmakta ve riske maruz kalmanın olumsuz etkilerini de azaltmaktadır.

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Ocak 2020’de COVID-19’u pandemi olarak tanımladıktan sonra pandeminin yıkıcı etkilerini hafifletebilmek için hükümetlere sosyal yaşamda ve sağlık hizmeti süreçlerinde bazı kısıtlayıcı-koruyucu önerilerin ve kuralların uygulanmasını önermiştir. Hem pandeminin hem de uygulanan önlemlerin ruh sağlığı üzerinden bazı yansımaları olmuştur. Pandemi dönemi öncesi ve sonrası için kıyaslandığında, annelerin postpartum depresyon belirtilerinin önemli ölçüde arttığını gösteren pek çok çalışma mevcuttur (Usmani vd., 2021; Vatcheva vd., 2021; Yahya ve vd., 2021). Pandemi dönemi sosyal izolasyonu artırarak annelerin postpartum ruh sağlıkları için ek bir risk faktörü yaratmasının yanı sıra, sosyal destek gibi koruyucu faktörlerin devreye girmesini zorlaştırmıştır.

Bu bağlamda prematüre bebek annelerinde ortaya çıkan postpartum ruh sağlığı risk faktörlerinin pandemi döneminde daha da artacağı düşünülmektedir. Prematüre bebeklerin sahip oldukları gelişimsel risklere ek olarak başka ek zorluklarla karşılaşmalarının önlenmesi adına prematüre bebek annelerinin ruh sağlığını etkileyen etmenler hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmak oldukça önemlidir.

Bu çalışma kapsamında hem prematüre bebeklerin annelerinin psikolojik uyum süreçlerini depresyon, stres ve kaygı düzeyleriyle ilişkili etmenlerin belirlenmesi hem de pandemi nedeniyle alınan önlemlerin bu etmenler üzerine olan ilişkisinin ortaya koyulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda pandemi döneminde prematüre bebeği olan annelerin deneyimleri hakkında daha kapsamlı verilerin elde edilmesini sağlaması nedeniyle nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir.

Yöntem

Katılımcılardan bilgilendirilmiş onam formu alınmıştır. Annelerin depresyon, stres ve kaygı belirti şiddetleri Depresyon, Anksiyete ve Stres Ölçeği Kısa Formu kullanılarak belirlenmiştir. Araştırma verisi, araştırmacılar tarafından oluşturulan yarı-yapılandırılmış görüşme formu ile derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak elde edilmiştir. Görüşme sırasında annelerin mahremiyetleri dikkate alınmış, görüşmeler hastane içerisinde uygun ve boş olan bir odada, ebeveynlerin uygun olduğu zamanda yapılmıştır. Görüşmeler elle yazılı olarak kayıt edilmiştir. Görüşmeler yaklaşık 30-35 dakika sürmüştür.

Çalışmanın Örneklemi

Örneklem, Hacettepe Üniversitesi İhsan Doğramacı Çocuk Hastanesi Hastanesi Yenidoğan Yoğun Bakım Ünitesinde (YYBÜ) prematürite nedeniyle yatan bebeklerin annelerinden oluşmaktadır. Araştırma verileri Nisan 2022 ile Aralık 2022 tarihleri arasında toplanmıştır. Bu nitel çalışmanın örneklemini 11 kişiden oluşmaktadır. Bebeklerin yenidoğan yoğun bakım yatışı sırasında anneden alınan klinik öyküyle tespit edilerek, kronik bir hastalığı bulunan ya da psikolojik, psikiyatrik ya da nörolojik tanı almış anneler çalışmaya dahil edilmemiştir. Çalışmaya katılan annelerin tamamı Hacettepe Üniversitesi İhsan Doğramacı Çocuk Hastanesinde doğum yapmıştır. Çalışmaya dahil edilen bebeklerin hepsi doğduğundan itibaren YYBÜ’de yatarak takip edilmiştir. Gebelik hüznünün duygu duruma etkisini dışlayabilmek amacıyla çalışmaya en az 7 gündür hastanede bulunan bebeklerin anneleri dahil edilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Demografik bilgi formu

Anne yaşı, anne eğitim durumu, anne çalışma bilgisi, baba yaşı, baba eğitim durumu, baba çalışma bilgisi, ailenin çocuk sayısı, ailenin toplam geliri, aileye maddi ya da manevi destek olan kişilerin varlığı ve

bu desteğe ilişkin algılanan yeterlilik düzeyi bilgilerini değerlendirmektedir. Ek olarak; prenatal-natal-postnatal öykü, doğum haftası, bebeğin cinsiyeti, gebelik sayısı, tıbbi hastalık-sorunların varlığı, gebeliğin planlı olup olmadığı, emzirme-anne sütü alımı, solunum cihazı kullanımının olup olmadığı bilgileri annelerden ve hastane otomasyon sisteminden elde edilmiştir.

Depresyon, anksiyete ve stres ölçeği-kısa formu (DASS-21)

Bireyin depresyon, kaygı ve stres düzeyini öz-bildirim yoluyla değerlendiren bir ölçümdür (Lovibond ve Lovibond, 1995). Ölçek 21 maddeden oluşmakta ve 4'lü Likert tipi ölçümle derecelendirilmektedir ("0-Bana hiç uygun değil" ve "3-Bana tamamen uygun"). Ölçeğin depresyon, kaygı ve stres boyutlarından alınan yüksek puan bireyin yüksek düzeyde bu belirtileri gösterdiğini ifade etmektedir. Toplam depresyon alt ölçeği için kesme puanı 4,5, toplam anksiyete alt ölçeği için kesme puanı 3,5 ve toplam stres alt ölçeği için kesme puanı 7 olarak kabul edilmiştir. Ölçeğin kısa formunun Türkçe uyarlaması 2017 yılında Yılmaz vd. (2017) tarafından yapılmış olup, ölçeğin iç tutarlık katsayısı 0.76-0.80 arasındadır.

Görüşme formu

Araştırmacılar tarafından hazırlanan form aşağıdaki sorulardan oluşmaktadır.

- Bebeği erken doğan bir anne olarak deneyimleriniz nelerdir?
- Çocuğunuzun erken doğması hakkında duygularınızı paylaşır mısınız?
- Bu süreçte depresyon, stres ve kaygı deneyimlerinizi neler etkiliyor? (DASS-21 ölçeği baz alınarak sorulmuştur.)
- Bebeğinizin erken doğması bebeğinizle ilişkinizi nasıl etkiledi?
- Çocuğunuzun erken doğması aile ilişkilerinizi, eşinizle ilişkinizi ve varsa diğer çocuğunuzla ilişkinizi nasıl etkiledi?
- Çocuğunuzun doğduğu günden bu güne kadar aldığı sağlık hizmeti hakkında deneyimleriniz nelerdir?
- Bu süreçte baş etmenizi kolaylaştıran, size iyi gelen neler var? Tüm zorluklara rağmen psikolojik olarak güçlü bir yanınız var. Bu gücünüzün, psikolojik dayanaklılığınızın kaynakları sizce neler?

Verilerin Analizi

Görüşmelerden elde edilen nitel veriler MAXQDA programı ile betimsel analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Betimsel analiz yöntemi sıklıkla araştırmanın kavramsal yapısının daha önceden açık ve net bir biçimde belirlendiği araştırmalarda kullanılan bir analiz yöntemidir. Bu yöntemde veriler içerdiği temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Betimsel analiz yönteminde katılımcıların görüşlerine doğrudan alıntılar kullanılarak yer verilmektedir. Bu analiz yönteminin kullanılma amacı elde edilen bulguların düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunulmasıdır.

Etik Beyan

Bu çalışma için Hacettepe Üniversitesi girişimsel olmayan araştırmalar etik kurulundan (tarih: 05/04/2022 karar no: 2022/06-22) etik izin alınmıştır.

Bulgular

Bebeklerin ortalama hastane yatış süresi 21 ($Ranj = 7-70$) gündür. Bebeklerin doğum haftası ortalaması 30 ($Ranj = 27-35$) haftadır. Çalışmaya katılan annelerin yaşları 22-41 ($Ort = 28.81 \pm 5.84$) yıl arasında değişim göstermektedir. Çalışmadaki bütün bebekler anne sütü almaktadır. Çalışmaya katılan

annelerin %50'si maddi destek; %72.7'si sosyal destek aldığını ifade etmiştir. Sosyal destek alan annelerin %18.2'si bu desteği yetersiz, %18.2'si orta derecede yeterli, %45.5'si yeterli bulduklarını ifade etmektedir.

Depresyon, stres ve kaygı puanları açısından incelendiğinde; çalışmaya katılan sekiz annenin depresyon, stres ve anksiyete boyutlarının en az birinde kesme puanının üzerinde puan aldıkları görülmüştür. Annelerin %45.4'ü depresyon, %45.4'ü stres ve %36.4'ü kaygı boyutunda kesme puanının üzerinde yer almaktadır. Her bir katılımcı için depresyon, stres ve kaygı puanları Tablo 1'de aktarılmıştır. Örneklemeye ait sosyodemografik bulgular Tablo 2'de aktarılmıştır.

Tablo 1. Katılımcıların Depresyon, Stres ve Kaygı Puanları

	Stres	Kaygı	Depresyon
Katılımcı 1	13	3	11
Katılımcı 2	0	0	2
Katılımcı 3	10	3	3
Katılımcı 4	1	1	1
Katılımcı 5	5	6	8
Katılımcı 6	1	3	4
Katılımcı 7	11	6	13
Katılımcı 8	6	2	7
Katılımcı 9	7	0	4
Katılımcı 10	8	5	12
Katılımcı 11	3	8	4

Tablo 2. Sosyodemografik Bilgiler

Değişkenler	N	%
Bebeğin Cinsiyeti		
Kız	5	45,5
Erkek	6	54,5
Anne Eğitim Düzeyi		
Ortaokul mezunu	4	36,4
Lise mezunu	3	27,3
Üniversite mezunu	4	36,4
Gebelik Sayısı		
1	5	45,5
2	2	18,2
3	3	16,7
4	1	9,1
Ekonomik Durum		
Düşük	2	18,2
Orta	6	54,6
Yüksek	3	27,3

Bebeğin Erken Doğmasıyla İlgili Deneyimler

Çalışmaya katılan annelere bebeğin erken doğmasıyla ilgili deneyimleri sorulduğunda; sağlık endişesi, boş beşik ve yetersizlik temaları ortaya çıkmaktadır.

Katılımcı 1

Her şeyini hazırladım, beşiği boş. Gece beşiğini görüyorum, yanımda istiyorum.

Katılımcı 3

Özellikle küçük olması, ilgiye muhtaç gibi... daha çok yanında olmam lazım. Çok küçük beni zorlayan o, ilgiye çok ihtiyacı var ve her zaman yanımda değil.

Katılımcı 4

Eve gelmeyince değişik oldu. Ne olacak diye endişe ediyoruz sağlığı için.

Katılımcı 6

Kendine yetebilecek mi, sonrasında bir sorun yaşayacak mı? Ben ona yetebilecek miyim?

Katılımcı 10

Çocuğumla vedalaşmak zor oluyor. Sevdığım insanları kaybetmek istemiyorum.

Bebeğin Erken Doğmasına İlişkin Duygular

Çalışmaya katılan annelere bebeğin erken doğmasıyla ilgili duyguları sorulduğunda; şaşırma, kaygı, üzüntü ve suçluluk temaları ortaya çıkmaktadır.

Katılımcı 2

Doğumdan sonra kuvözde kaldığı için üzüldüm. Onu görememek beni çok zorladı.

Katılımcı 5

Hiç beklemediğim bir anda oldu, hala şoktayım. Karnımda olmamasına alışamadım.

Katılımcı 7

Çaresiz hissediyorum. Kendimi çok suçluyorum.

Katılımcı 8

Yarım kalmış gibi hissettim. Şok oldum, üzüntü hissettim.

Katılımcı 9

Doğuncaya kadar kaygılandım, yaşamaz mı acaba diye düşündüm.

Katılımcı 11

Günde birkaç kez görmek yetersiz oluyor. Üzüntü hissediyorum.

Depresyon, Stres ve Kaygı Deneyimleriyle İlişkili Etmenler

Çalışmaya katılan annelere bebeğin erken doğmasıyla ilgili ortaya çıkan depresyon, stres ve kaygı deneyimleriyle ilişkili etmenler sorulduğunda; temas ve erişim azlığı ve sağlık kaygısı temaları ortaya çıkmaktadır.

Katılımcı 1

Sütün gelmemesi çok üzdü. Erişiminin olmaması çok üzdü. Pandemi zamanı daha zor öpemiyorsun, dokunamıyorsun.

Katılımcı 3

Ameliyatım sonrası ağrılardan dolayı 2.5 gün göremedim, süt sağıyordum bir yandan da ağlıyordum. Görememek beni çok üzdü. Ya toparlayamazsa ya kalıcı bir hasar kalırsa diye kaygılanıyorum.

Katılımcı 5

Çocuğumu göremedim, kucağıma alamadım. Karnımda yok, yanımda yok. Göremediğim için çok üzülüyorum. Normalden küçük bir bebek, insan korkuyor nasıl bakacağım diye.

Katılımcı 8

Bebeğim çok küçük ona sütümü yetirebilmem lazım. Ne zaman çıkacak, ciğerleri gelişecek mi, süt yetecek mi diye endişelendim.

Katılımcı 11

Çok küçük... Toparlayamazsa diye korkuyorum. Çok küçük, hatırladıkça üzülüyorum. Çocuğumun hep yanımda olmasını isterdim, ertesi gün görebildim. Sağlığına bir şey olacak mı endişesi hissediyorum.

Erken Doğumun Anne-Bebek İlişkine Yansıması

Çalışmaya katılan annelere erken doğumun anne-bebek ilişkine nasıl etki ettiği sorulduğunda bağ hissedememe ve özlem temaları ortaya çıkmaktadır.

Katılımcı 1

Özliyorum. Onu görünce dünyalar benim oluyor. Hayalim onu evde film gibi izlemek...

Katılımcı 2

Doğumdan sonra annenin kucağına verilir bebek ama bana verilmedi. O duygu olmadı bende. Bebek taburcu olduktan sonra bağıın oluşacağını düşünüyorum.

Katılımcı 4

Doğum yapmış gibi hissetmiyorum kendimi. Süt sağıyorum ama emzirmek gibi olmuyor.

Katılımcı 8

Karnımda güzel duygular hissediyordum, kaybetmiş gibi hissediyorum. İlişkiyi hissedemiyorum.

Katılımcı 11

Bu çocuk benim kokumu hiç bilmiyor. Çocuğumun hep yanımda olmasını isterdim.

Erken Doğumun Aile İlişkilerine Yansıması

Çalışmaya katılan annelere erken doğumun aile ilişkilerine etkisi sorulduğunda sürecin belirsizliği ve kuvvetlenen bağlar temaları ortaya çıkmaktadır.

Katılımcı 1

Oğlum bekliyor. Ne zaman gelecek diye soruyor, bana zor geliyor. Bugün iyi, artık çıkacak diyorum bir aksilik çıkıyor ya anlatmak zor geliyor. Bu soruları yanıtlamakta zorlanıyorum. Kolay kızıyorum çocuklarıma.

Katılımcı 3

Eşim hep alttan alıyor, zorlamıyor. Kızım bebeği görmek çok istiyor, sorular soruyor. Bu beni zorluyor.

Katılımcı 4

İlk çocuğum olan kızım ile aramız daha iyi oldu. Kıymetini bildik, farkına vardık.

Katılımcı 6

Eşim çok destek oldu, ilişkimiz daha iyiye gitti. Hep içimi rahatlattı.

Katılımcı 9

Diğer çocuğumu 17 gündür göremedim, o da etkilendi bu durumdan. Çocuğum kardeşini görmek istedi, o da etkilendi bu durumdan ona anlatmak da beni zorladı.

Katılımcı 11

Eşim benden sakın bana çok destek oluyor. Sağlığı için orada yatıyor diyor, gelecek yakında diyor. Endişeler konusunda da destek oluyor.

Sağlık Hizmetleri Hakkındaki Deneyimler

Çalışmaya katılan annelere bebeğin aldığı sağlık hizmetleri hakkındaki deneyimleri sorulduğunda; baba ve diğer aile üyelerinin görmesine izin verilmemesi, PCR testi, fotoğrafın olmaması temaları ortaya çıkmaktadır.

Katılımcı 1

Babalar görebilsin, kardeşler 5 dakika da olsa görebilsin, fotoğraf çekmeye müsaade etseler isterdim.

Katılımcı 2

Görememek oldu. Fotoğraf çekmek yasak kural gereği. Babası da görebilseydi. Fotoğrafını gösterebilsem isterdim

Katılımcı 3

COVID testiyle gelmek çok zorladı, çok yordu.

Katılımcı 5

Babası da görebilsin isterdim, 1 kere bile görme hakkı yok, aslında aynı evde yaşıyoruz. 2 günde bir COVID testi istemeleri çok... Resminin olmaması çok zor.

Süreçte Baş Etmeyi Kolaylaştıran Etmenler

Çalışmaya katılan annelere süreçte bahşetmelerini kolaylaştıran etmenler sorulduğunda; sağlık kurumu ve personeline güven, umut ve sosyal destek ortaya çıkmaktadır.

Katılımcı1

Kötü düşünmemeye çalışıyorum. 'Çok mücadeleci bir çocuk, karnımda sımsıkı tutundu' kendi kendime böyle düşünüyorum. Bebeğimi göğsüme yatırınca hepsini unutuyorum. Burada kalması daha iyi, iyi olacak diye düşünüyorum.

Katılımcı 2

Pozitif düşünmeye çalıştık, moralimizi iyi tutmak adına. Ailemiz, arkadaşlarımız arayıp ilgilendiler, destek oldular.

Katılımcı 3

Eşim ve kızıma çok bağılıyım, onlar çok destekler. Arayıp soran çok arkadaşım var.

Katılımcı 5

Kendi kendimle savaşıyorum, sakın kalmaya çalışıyorum. Onun sana ihtiyacı var diyorum. Oradan çıkacağını bilmek yetiyor bana.

Katılımcı 7

Kızımdan destek alıyorum. Eşim de iyi geliyor. Çocuğumun elbiselerini elime almak, eve gelecek diye düşünmek iyi geliyor.

Katılımcı 9

Ablama anlattığım zaman rahatlıyorum. Eşimden destek alıyorum. Buraya da çok güvendik.

Tartışma

Bebeğin Erken Doğmasıyla İlgili Deneyimler

Çalışmaya katılan annelerin, bebeğin erken doğmasıyla ilgili deneyimlerini incelediğimizde, sağlık endişesi, boş beşik ve yetersizlik hissi gibi üç temanın ortaya çıktığı görülmektedir.

Sağlık endişeleri, prematüre annelerinin yaşamlarında önemli bir rol oynamaktadır. Riskli bebeklerin anneleri için bebeklerinin sağlığı ve iyi oluşlarını isteme sürekli bir endişe kaynağı haline gelebilmektedir. Olası komplikasyonlar, gelişimsel gecikmeler ve uzun vadeli sağlık sorunlarına dair korkular, annelerin yaşamları için bir stres faktörü oluşturmaktadır. Boş beşik, başka bir yaygın tema olarak ortaya çıkmıştır. Yenidoğan yoğun bakım ünitesine yatırılan bebeklerin annelerinden ayrı olmaları ve annelerin her an bebeklere bakım verememeleri boşluk hissi, üzüntü ve çaresizlik duygularını tetikleyebilirken, bağlanma için de bir risk oluşturmaktadır (Frodi ve Thompson, 1985). Bu bağlamda düzenli ziyaretleri kolaylaştırmak, ten temasını teşvik etmek ve ebeveyn-bebek bağlanmasını desteklemek gibi destekleyici müdahalelerin önemi ortaya çıkmaktadır. Yetersizlik hissi, annelerin prematüre bir bebeğin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz olduklarını algıladıkları durumlarda ortaya çıkmaktadır. Özel bakım gereksinimleri ve bebeğin geleceğiyle ilgili belirsizlik, annelerin üzerinde aşırı yük oluşturabilir (O'Brien, Asay ve McCluskey-Fawcett, 1999). Bu nedenle sağlık uzmanlarının, empatik ve yargılamayan bir yaklaşım sergileyerek, bu duyguların normal olduğunu vurgulamaları ve annelerin bakım becerilerini geliştirmelerine yardımcı olacak rehberlik ve kaynaklar sunmaları önemlidir.

Bebeğin Erken Doğmasına İlişkin Duygular

Çalışmaya katılan annelerle yapılan görüşmelerde, bebeğin erken doğmasıyla ilgili duygularına odaklandığımızda, şaşırma, kaygı, üzüntü ve suçluluk gibi temaların ortaya çıktığı görülmektedir.

Şaşırma, annelerin bebeğin erken doğmasıyla ilgili beklenmedik bir durumla karşılaşmaları ve bu durumu anlamlandırmakta zorlanmalarıyla ilişkilidir. Doğum öncesi beklentilerinden farklı bir şekilde karşılaştıkları bu durum, şaşkınlık ve şok hissi yaratabilir. Bu duygu, annelerin bebeğin prematüre olarak dünyaya gelmesinin getirdiği zorluklarla başa çıkmak için uyum süreci geçirmelerini gerektirebilir (Davis, 2016). Kaygı, prematüre annelerinin en yaygın deneyimlerinden biridir. Bebeğin sağlık durumu, gelişim süreci ve geleceğiyle ilgili endişeler, annelerin üzerinde büyük bir baskı yaratabilir. Yoğun bakım süreci,

tıbbi müdahaleler ve tedavi planlarıyla ilgili bilgi eksikliği veya belirsizlikler, kaygı düzeyini artırabilir. Üzüntü, prematüre annelerinin yaşadığı duygulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bebeklerinin beklenenden önce dünyaya gelmesi ve YYBÜ’nde uzun süre kalması, annelerin yaşadığı üzüntü hissini artırabilir. Bebekleriyle bekledikleri bağı kuramamak, anne-bebek bağlanmasının gecikmesi gibi faktörler, annelerin üzüntü yaşamasına neden olabilir. Suçluluk duygusu, prematüre anneleri arasında yaygın olarak görülen bir başka tema olarak öne çıkmaktadır. Annelerin, bebeğin erken doğmasıyla ilgili sorumluluklarını yerine getiremediklerini veya bir hata yaptıklarını düşünebildikleri görülmektedir (Satnarine vd., 2022).

Depresyon, Stres ve Kaygı Deneyimleriyle İlişkili Etmenler

Çalışmaya katılan annelere bebeğin erken doğmasıyla ilgili ortaya çıkan depresyon, stres ve kaygı deneyimleriyle ilişkili etmenler hakkında görüşler sorulduğunda, temas ve erişim azlığı ile sağlık kaygısı temalarının ortaya çıktığı görülmüştür.

Temas ve erişim azlığı, annelerin prematüre bebeğiyle fiziksel temas kurma ve bağlantı kurma konusunda sınırlılıklar yaşadığını ifade etmektedir. Bebeklerin yoğun bakım ve tedavi süreci, annelerin bebeğiyle yeterince zaman geçirememelerine ve onlara duygusal destek verememelerine neden olabilmektedir. Bu durum, annelerin hissettikleri bağ eksikliği, duygusal boşluk ve çaresizlik hissiyle ilişkilidir. Sağlık kaygısı teması, prematüre bebek annelerinin bebeğin sağlık durumuyla ilgili endişelerini yansıtmaktadır. Bebeğin erken doğması, sağlık sorunları ve komplikasyonlarla ilişkili olabilir ve annelerin sağlık kaygılarını artırabilir. Anneler, bebeğin iyileşmesi ve sağlıklı bir şekilde büyümesi konusunda endişe duyabilirler. Bu endişeler annelerin psikolojik uyumunu etkileyerek bebeğin erken doğmasıyla ilişkili duygular ile bir çıkmaz döngüye eğilim yaratabilir (Eutrope vd., 2014).

Erken Doğumun Anne-Bebek İlişğine Yansıması

Çalışmaya katılan annelerin deneyimlerine göre, erken doğum anne-bebek ilişkisine bağ hissedememe ve özlem temaları ile yansımaktadır.

Bağ hissedememe, annelerin erken doğan bebekleriyle güçlü bir duygusal bağ kurmakta zorlandıklarını ifade etmektedir. Yoğun bakım süreci ve fiziksel ayrılık, annelerin bebeğiyle kesintisiz temas kurmalarını ve güvenli bir bağ oluşturmalarını engelleyebilir (Davis vd., 2014). Anneler, bebeğin yoğun bakım ünitesinde kendilerinden ayrı tutulmasından dolayı kendilerini bebeğe yeterince yakın hissetmeyebilirler. Özlem teması ise annelerin erken doğan bebekleriyle fiziksel olarak daha fazla vakit geçirememenin yol açtığı bir duygu durumunu ifade etmektedir. Bebeğin yoğun bakım ünitesinde olması, annelerin günlük rutinlerine katılamamalarına ve bebeğiyle geçirilen zamandan mahrum kalmalarına neden olmaktadır. Bu durumda annelerde özlem duygusu, bebeğiyle daha fazla vakit geçirme isteği ve olağan bir anne-bebek ilişkisine ulaşma özlemi ön plana çıkabilir.

Erken Doğumun Aile İlişkilerine Yansıması

Erken doğum, aile ilişkileri üzerinde belirgin etkilere sahip olabilir. Çalışmaya katılan annelere erken doğumun aile ilişkilerine etkisi sorulduğunda, iki temanın öne çıktığı görülmüştür: sürecin belirsizliği ve kuvvetlenen bağlar.

Erken doğum süreci, aileler için belirsizlik ve endişe dolu bir dönem olabilir. Bebeğin sağlık durumu ve geleceği hakkında belirsizlikler, ailelerin stres seviyelerini artırabilir (Coppola vd., 2007). Bu durum, aile içinde duygusal zorlanmalara yol açabilmektedir. Anne ve baba, bebeğin sağlığıyla ilgili endişelerle mücadele etmek zorunda kalırken, ailedeki diğer çocuklar da bu belirsizlikten etkilenebilir (Macey vd., 1987). Öte yandan, erken doğum süreci aile içindeki bağları da güçlendirebilir. Aile fertleri, zorlu bir dönemde birbirlerine destek olmak ve dayanışma göstermek için bir araya gelir. Erken doğumun getirdiği zorluklar, ailenin birlikte üstesinden gelmesini sağlayarak, aile bağlarını daha da güçlendirebilir (Goldberg-Hamblin, 2001).

Sağlık Hizmetleri Hakkındaki Deneyimler

Erken doğum sürecinde, bebeğin aldığı sağlık hizmetlerine dair annelerin algısı anneler üzerinde önemli etkilere sahiptir. Çalışmaya katılan annelere bebeğin aldığı sağlık hizmetleri hakkındaki deneyimleri sorulduğunda ortaya çıkan temalar arasında baba ve diğer aile üyelerinin görmesine izin verilmemesi, pandemi dönemi nedeniyle annenin bebeği görmeden PCR testi yaptırma zorunluluğu olması ve bebeğin fotoğrafının bulunmaması yer almaktadır.

Erken doğum sürecinde, annelerin bebeğin büyüme ve gelişimini takip etme ihtiyacının ve bu süreci diğer aile üleriyle paylaşma isteğinin karşılanmaması sağlık hizmeti deneyimlerini olumsuz olarak etkileyen durumlar olarak aktarılmaktadır. Bu durumlar, annelerin duygusal olarak zorlanmasına neden olarak ek risk faktörleri oluşmasına neden olabilir.

Süreçte Baş Etmeyi Kolaylaştıran Etmenler

Çalışmaya katılan bebeği erken doğum sebebiyle yeni doğan yoğun bakım ünitesinde yatan annelere süreçte baş etmelerini kolaylaştıran etmenler arasında sağlık kurumu ve personeline olan güven, umut ve sosyal destek temaları ön plana çıkmaktadır.

Birinci olarak, sağlık kurumu ve personeline olan güven, annelerin süreçle başa çıkmalarını kolaylaştıran önemli bir etmendir. Anneler, sağlık ekibine güvendiklerinde, süreçle ilgili endişelerini daha rahat paylaşabilir, bebeğin sağlık durumunu izleme ve bakım sürecine aktif katılım gösterebilir. Sağlık kurumunun ve personelinin uzmanlığı, empatik tutumu ve iletişim becerileri, annelerin güven duygusunu artırabilmektedir (Lee vd., 2009). İkinci olarak umut, annelerin süreçte karşılaştıkları zorluklarla baş etmelerini kolaylaştıran önemli bir etmendir. Erken doğum, anneler için duygusal olarak zorlu bir deneyim olabilir ve belirsizliklerle dolu bir süreçtir. Umut duygusu, annelerin geleceğe dair olumlu beklentilerini korumasına ve güçlü bir tutum geliştirmesine yardımcı olabilir (Green vd.,2015). Üçüncü olarak ortaya çıkan sosyal destek, annelerin süreçteki deneyimlerini kolaylaştıran önemli bir etmendir. Aile üyeleri, arkadaşlar, danışmanlar veya destek grupları aracılığıyla sağlanan sosyal destek, annelerin duygusal yükünü hafifletebilir, bilgi ve deneyim paylaşımını sağlayabilir ve anneler arasında dayanışmayı artırabilir (Jones vd., 2009).

Sonuç

Bu araştırma kapsamında prematüre bebeklerin annelerinin psikolojik uyum süreçleriyle ilişkili risk faktörlerinin bütüncül olarak ele alınmasının alanyazına katkı sağlayarak, müdahale noktaları konusunda yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Çalışma sırasında etkisi süren pandemi kısıtlamalarının annelerin deneyimleri ve anne-bebek ilişkisi üzerindeki etkisi dikkat çekicidir. COVID-19 pandemisinin prematüre bebeklere etkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında, pandeminin hassas olan bu grupta ek riskler yarattığı görülmektedir (Safi-Keykaleh vd., 2021; Vatcheva vd., 2021; Yahya vd., 2021). Yapılan bir meta-analiz çalışmasında pandemi sonrasında prematüre bebek annelerindeki postpartum depresyon sıklığının %28.6 ile %44 arasında değiştiği bulunmuştur (Ansari ve Dennis, 2001). Bu çalışmada da annelerin ruh sağlığı riskleri alanyazın ile uyumlu bulunmuştur.

Erken doğumun anne, bebek ve anne-bebek ilişkisine olan etkilerini azaltmak için yoğun bakım üniteleri ve sağlık hizmeti sağlayıcıları da önemli bir rol oynamaktadır. Annelerin bebekleriyle mümkün olduğunca erken ve kesintisiz bir şekilde temas kurmalarını sağlamak, anne-bebek bağlanmasının gelişimini desteklemektedir. Ancak pandemi nedeniyle alınması gereken ek önlemler bu koruyucu bağlamanın oluşmasını sekteye uğratabilmektedir. Bu bağlamda pandemiye özgü ek risk faktörlerini derinlemesine incelemek önemlidir.

Bu çalışma, erken doğumun anneler üzerindeki etkilerini ve bu sürecin annelerin duygusal deneyimleri, anne-bebek ilişkisi ve aile ilişkileri üzerinde nasıl etkiler yarattığına işaret etmektedir. Yapısal aile sistemleri kuramına göre aile çeşitli alt sistemlerden oluşmaktadır ve aile içinde sistemler birbirlerini

karşılıklı olarak etkilemektedir. (Minuchin, 1974). Bu bağlamda sistematik bakış açısıyla aile ele alındığında bireylere değil ilişkilere odaklanması gerekmektedir. Bu çalışma verileri pandemi gibi ek bir risk faktörü bağlamında sistematik bakış açısıyla değerlendirildiğinde, baba katılımının ve anne-bebek ilişkisinin desteklenmesinin kritik faktörler olduğu düşünülmektedir.

Araştırmamızdaki bulgular incelendiğinde, bebek-ebeveyn ilişkisi ve bağlanması açısından ek risk faktörlerinin ortaya çıkması riskli bebek izleminde yapılan uygulamaların bu ihtiyacı kapsayacak şekilde genişletilmesi ve geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Pandeminin YYBÜ’de yatan prematüre bebekler için yol açtığı ek risk faktörleri göz önünde bulundurulduğunda bu bebeklerin aldığı bakımın içeriğinin dayanıklılık faktörlerini destekleyecek şekilde genişletilmesi gerekliliği öne çıkmaktadır. Bu çalışma kapsamında önemli sosyal destek mekanizmaları arasında yer alan baba katılımı kavramı önemli bir dayanıklılık faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Babaların aile içinde katılım sağlamalarının doğrudan ya da dolaylı olarak çocukların üzerinde olumlu etkisinin olabileceği, özellikle de baba katılımının çocukların iyi oluş hallerine yönelik etkisi dikkat çeken bir konu haline gelmiştir (Day ve Lamb, 2003; Allen ve Dely, 2007). Sağlık kurumları, baba ve diğer aile üyelerinin bebeği ziyaret etme konusunda gerekli önlemleri almak şartıyla, anne-baba arasında ve aile üyeleri arasında iletişimi desteklemelidir. Bu şekilde, ailenin birlikte hareket etme gücü ve dayanışması artarak annenin stres düzeyinin azalması ve babanın bebeğin bakım sağlama süreçlerine katkısı artacaktır (Gao vd, 2009; Gray vd., 2018). Bu durum anneye atfedilen sorumluluk, baskı ve beklentinin ailece paylaşılmasını sağlayarak aile içinde de anneye daha empatik bir yaklaşımda bulunulmasını sağlayabilecektir.

Sıkı enfeksiyon kontrolleri alınması gereken durumlarda, bebek-ebeveyn ilişkisini oluşturmaya ve sürdürmeye teşvik etmek için video görüşmeleri, canlı yayınlar veya güncel bilgilendirme mesajları gibi teknolojik görüşme yöntemlerinin rutin kullanılması sağlanabilir. Mevcut bilimsel kanıtlar rehberliğinde aile merkezli bakış açısıyla bütün aile üyelerinin ilişkilerinin ele alınması büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın küçük bir örnekleme ve tek bir kurumda yapılması genellebilirliği açısından bir kısıtlılık oluşturmaktadır. Bu kırılgan grup için pandeminin etkisini anlamak için uzun vadeli çalışmalara ihtiyaç vardır. Ek olarak, babaların da dahil edildiği çalışmaların yapılmasının aile dinamiği hakkında ve müdahale noktaları konusunda ayrıntılı bilgiler sağlayacağı düşünülmektedir.

Sonuç olarak, çalışmamızın sonuçları pandeminin ve bu pandemiye bağlı kısıtlayıcı önlemlerin, erken prematürite bebek annelerinin ruh sağlığı risklerine ek riskler oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Bu çalışma ek risk faktörleri varlığında, prematüre bebek izleminin aileyi bir bütün olarak ele alınarak yürütülmesinin önemine işaret etmektedir.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: BŞK, AMY, İİ, TÇ, EÖ; Veriyi düzenleme: BŞK, AMY; Veri Analizi: BŞK, AMY, İİ, TÇ, EÖ; Araştırma: BŞK, AMY, İİ; Yöntem: BŞK; Proje yönetimi: BŞK; Kaynaklar: BŞK; Yazılım: BŞK; Gözetim: TÇ, EÖ; Onaylama: BŞK, AMY, İİ, TÇ, EÖ; Görselleştirme: BŞK; Taslak metin yazımı: BŞK, AMY, İİ; Gözden geçirilmiş metin yazımı: BŞK, AMY, İİ, TÇ, EÖ.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Bu çalışma için Hacettepe Üniversitesi girişimsel olmayan araştırmalar etik kurulundan (Tarih: 05/04/2022, Karar no: 2022/06-22) etik izin alınmıştır.

Kaynakça

- Allen, S., & Daly, K. J. (2007). The effects of father involvement. *An Updated Research Sum*, 603, 1-27.
- Ansari, N. S., Shah, J., Dennis, C. L., & Shah, P. S. (2021). Risk factors for postpartum depressive symptoms among fathers: A systematic review and meta-analysis. *Acta obstetrica et gynecologica Scandinavica*, 100(7), 1186-1199.
- Bang, K. S., Kim, Y. S., ve Park, J. W. (2003). Study on the comparison of emotion between the mothers with low-birth weights and normal infants and the effect of home visiting for the low-birth weights. *Korean Parent-Child Health Journal*, 5(1), 75-89.

- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Separation*. New York: Basic Books.
- Coppola, G., Cassibba, R., & Costantini, A. (2007). What can make the difference?: Premature birth and maternal sensitivity at 3 months of age: The role of attachment organization, traumatic reaction and baby's medical risk. *Infant Behavior and Development*, 30(4), 679-684.
- Erdeve, Ö., Atasay, B., Arsan, S. ve Türmen, T. (2008). Yenidoğan yoğun bakım ünitesinde yatış deneyiminin aile ve prematüre bebek üzerine etkileri. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 51(2), 104-9.
- Eutrope, J., Thierry, A., Lempp, F., Aupetit, L., Saad, S., Dodane, C., ... & Rolland, A. C. (2014). Emotional reactions of mothers facing premature births: study of 100 mother-infant dyads 32 gestational weeks. *PloS one*, 9(8), e104093.
- Davis, D. L. (2016). *Parenting your premature baby and child*. Michigan: Fulcrum Publishing.
- Davis, J., Richards, M., & Robertson, N. R. C. (2014). *Parent-baby attachment in premature infants (psychology revivals)*. Routledge.
- Day, R. D., & Lamb, M. E. (2003). Fathering Indicators for Practice and Evaluation; The Fathering Indicators Framework. In *Conceptualizing and Measuring Father Involvement* (pp. 361-388). Routledge.
- Eutrope, J., Thierry, A., Lempp, F., Aupetit, L., Saad, S., Dodane, C., ... & Rolland, A. C. (2014). Emotional reactions of mothers facing premature births: study of 100 mother-infant dyads 32 gestational weeks. *PloS one*, 9(8), e104093.
- Forcada-Guex, M., Borghini, A., Pierrehumbert, B., Ansermet, F., & Muller-Nix, C. (2011). Prematurity, maternal posttraumatic stress and consequences on the mother–infant relationship. *Early human development*, 87(1), 21-26.
- Frodi, A., & Thompson, R. (1985). Infants' affective responses in the strange situation: Effects of prematurity and of quality of attachment. *Child development*, 1280-1290.
- Gao, L. L., Chan, S. W. C., & Mao, Q. (2009). Depression, perceived stress, and social support among first-time Chinese mothers and fathers in the postpartum period. *Research in nursing & health*, 32(1), 50-58.
- Goldberg-Hamblin, S. E. (2001). *Promoting resiliency: An early intervention study with premature infants*. University of California, Santa Barbara.
- Gray, P. B., Reece, J. A., Coore-Desai, C., Dinnall-Johnson, T., Pellington, S., Bateman, A., & Samms-Vaughan, M. (2018). Patterns and predictors of depressive symptoms among Jamaican fathers of newborns. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 53, 1063-1070.
- Holditch-Davis, D., & Miles, M. S. (2000). Mothers' stories about their experiences in the neonatal intensive care unit. *Neonatal Network*, 19(3), 13-21.
- Hughes, M. B., Shults, J., McGrath, J., & Medoff-Cooper, B. (2002). Temperament characteristics of premature infants in the first year of life. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 23(6), 430-435.
- Janvier, A., Bourque, C. J., Pearce, R., Thivierge, E., Duquette, L. A., Jaworski, M., ... & Luu, T. M. (2023). Fragility and resilience: parental and family perspectives on the impacts of extreme prematurity. *Archives of Disease in Childhood-Fetal and Neonatal Edition*, 108(6), 575-580.
- Jones, L., Rowe, J., & Becker, T. (2009). Appraisal, coping, and social support as predictors of psychological distress and parenting efficacy in parents of premature infants. *Children's Health Care*, 38(4), 245-262.
- Lee, J. Y., Lee, J. H., Yeon, G. M., & Jung, Y. J. (2019). Parental anxiety regarding premature infants and factors affecting parental concern. *Journal for Specialists in Pediatric Nursing*, 24(4), e12266.
- Lovibond, P. F. & Lovibond, S. H. (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour research and therapy*, 33(3), 335-343. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(94\)00075-U](https://doi.org/10.1016/0005-7967(94)00075-U)
- Macey, T. J., Harmon, R. J., & Easterbrooks, M. (1987). Impact of premature birth on the development of the infant in the family. *Journal of consulting and clinical psychology*, 55(6), 846.
- Miles, M. S., Holditch-Davis, D., Schwartz, T. A. ve Scher, M. (2007). Depressive Symptoms in Mothers of Prematurely Born Infants. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 28(1), 36-44.
- Minuchin, S. (1974). *Families and Family Therapy*. Cambridge: Harvard University. Press.

- Msall, M. E., Sullivan, M. C., & Park, J. P. (2010). Pathways of risk and resilience after prematurity: Role of socioeconomic status. In C. Nosarti, R. M. Murray, & M. Hack (Eds.), *Neurodevelopmental outcomes of preterm birth* (pp. 224–236). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Muller-Nix, C., Forcada-Guex, M., Pierrehumbert, B., Jaunin, L., Borghini, A. ve Ansermet, F. (2004). Prematurity, maternal stress and mother–child interactions. *Early human development*, 79(2), 145-158.
- O'Brien, M., Asay, J.H., & McCluskey-Fawcett, K.(1999). Family functioning and maternal Depression following preterm birth. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 17, 175– 188.
- Safi-Keykaleh, M., Aliakbari, F., Safarpour, H., Safari, M., Tahernejad, A., Sheikhbardsiri, H., & Sahebi, A. (2022). Prevalence of postpartum depression in women amid the COVID-19 pandemic: a systematic review and meta-analysis. *International Journal of Gynecology & Obstetrics*, 157(2), 240-247.
- Satnarine, T., Ratna, P., Sarker, A., Ramesh, A. S., Tello, C. M., Jamil, D., ... & Khan, S. (2022). The relationship between infant prematurity and parental anxiety: a systematic review. *Journal of Medical and Health Studies*, 3(3), 23-31.
- Trumello, C., Candelori, C., Cofini, M., Cimino, S., Cerniglia, L., Paciello, M., & Babore, A. (2018). Mothers' depression, anxiety, and mental representations after preterm birth: a study during the infant's hospitalization in a neonatal intensive care unit. *Frontiers in public health*, 6, 425466.
- Usmani, S., Greca, E., Javed, S., Sharath, M., Sarfraz, Z., Sarfraz, A., Salari, S. W., Hussaini, S. S., Mohammadi, A., Chellapuram, N., Cabrera, E., & Ferrer, G. (2021). Risk Factors for Postpartum Depression During COVID-19 Pandemic: A Systematic Literature Review. *Journal of Primary Care & Community Health*, 12, 215013272110593. <https://doi.org/10.1177/21501327211059348>.
- Vatcheva, T., Mostaert, A., Van Ingelgem, V., Henrion, E., & Legros, L. (2021). Impact of COVID-19 pandemic on postpartum depression among mothers of extreme and early preterm infants. *International Journal of Gynecology & Obstetrics*, 155(3), 490-495. <https://doi.org/10.1002/ijgo.13859>.
- Yahya, N. F. S., Teng, N. I. M. F., Shafiee, N., & Juliana, N. (2021). Association between Breastfeeding Attitudes and Postpartum Depression among Mothers with Premature Infants during COVID-19 Pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(20), 10915. <https://doi.org/10.3390/ijerph182010915>
- Yılmaz, Ö., Hakan, B. O. Z., & Arslan, A. (2017). Depresyon Anksiyete Stres Ölçeğinin (Dass 21) Türkçe Kısa Formunun Geçerlilik-Güvenilirlik Çalışması. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 78-91.
- WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID 19-March 2020. Accessed date: 11 Haziran 2023 Erişim tarihi: 11 Haziran 2023: <http://www.who.int>

Aya Fotini Kız Okulu’ndan İzmir Atatürk Lisesi’ne Bir Binanın Serüveni¹ From Aya Fotini Girls’ School to İzmir Atatürk High School: The Adventure of a Building

Heval ŞİMŞEK ÖZEL*

Öz

Osmanlı Modernleşmesi, İzmir, Mimari, Gayrimüslim, Eğitim Tanzimat Fermanı’nda okul açmayla ilgili net ifadeler bulunmamakla beraber, ayin ve adetleri gerçekleştirme özgürlüğü eğitim kurumlarının oluşturulmasına dayanak oluşturmuştur. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı’nda ise eğitim meselesi ayrıca ele alınmış ve azınlıkların eğitimi, ne tür okulların kurulabileceği, öğretim yöntemi ve öğretmen seçimi, binaların tamiri veya yeniden inşası gibi konularda açıklamalara yer verilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, geniş ticaret hacmi ile dönemin önemli liman kentlerinden biri olan İzmir’de de, belirgin bir fiziksel dönüşümün gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Kentlerde her millete eşit mülk edinme hakkı tanınmasıyla özellikle sermayenin el değiştirerek artması sayesinde burjuvallaşan gayrimüslimlerin ve yabancılar ile Levantenlerin tercih ettikleri bölgelerde kendi kentsel çevrelerini yaratırken pek çok eğitim yapısı da inşa ettikleri görülür. İzmir’deki Gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu oluşturan Rumların, 18. yüzyıldan başlayarak okullar açtıkları bilinmektedir. Kız çocukların eğitimi için ise ilk kez 1830’dan sonra bir okul kurulmuş, daha sonra Aya Fotini Kilisesi avlusuna taşınarak Aya Fotini Kız Merkez Okulu adını almıştır. Bu çalışmada; İzmir’de Rum milletine ait Merkez Kız Okulu için 20. yüzyıl başlarında yeni bir bina olarak inşa edilen ve günümüzde İzmir Atatürk Lisesi olarak eğitim hizmetini sürdüren yapı tanıtılacak, dönemin mimari faaliyetleri içindeki yeri, koruma süreci ve geçirdiği evreler üzerinde durulacaktır.

Anahtar sözcükler: Osmanlı modernleşmesi, İzmir, mimari, gayrimüslim, eğitim.

Abstract

In the Tanzimat Edict, an important document of the Ottoman Modernisation period, although there were no clear statements about opening schools, freedom to perform rituals and customs formed the basis for establishing educational institutions. In the Rescript of Reform proclaimed in 1856, the issue of education was explicitly addressed, and topics like education of minorities, the kinds of schools that can be established, teaching methods and teacher selection, and repair or reconstruction of buildings were included. In the second half of the 19th century, it is possible to say that a significant physical transformation also took place in İzmir, which was one of the important port cities of the era with its large trade volume. It is observed that Levantines, foreigners, and non-muslims who were bourgeoisie thanks to the given equal ownership rights to each nation in the cities and especially by the

¹ Bu makale, yazarın “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmir’de Eğitim Yapıları” (2018) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. E-posta: hevalsimsek@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8691-7498

handover of the capital also constructed many educational buildings while creating their own urban environment in the areas which they preferred. It is known that the Greeks, who constitute the majority of the non-Muslim population in İzmir, opened schools starting in the 18th century. For the education of girls, a school was established for the first time after 1830; later, it was moved to the courtyard of the Aya Fotini Church and renamed the Aya Fotini Girls' Central School. In this article, the structure, which was constructed as a new building in İzmir at the beginning of the 20th century for the Girls' Central School that belonged to Greeks and continuing education as İzmir Atatürk High School will be dealt with, its place within the architectural activities of the era, its preservation process and phases will be dwelled upon.

Keywords: Ottoman modernization, İzmir, architecture, non-Muslim, education.

Giriş

Osmanlı modernleşmesi sürecinde eğitim konusu son derece önem taşımaktadır. Tanzimat döneminin bu alanda en önemli gelişmelerinden biri de şüphesiz 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanan, sistemdeki eksikleri gidermeyi hedefleyen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi olmuştur. 19. yüzyılda Tanzimat'la birlikte çoğu kurumda yapılan reformlarda, Fransa etkisi azımsanmayacak düzeydedir (Bilim, 1998, s. 134). 22 Şubat 1867 tarihinde Fransa tarafından, Osmanlı Devleti'ne, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile vaat edilen reformların uygulanması konusunda verilen notada, eğitim konusunda Fransa tarafından ivedilikle uygulanması istenen reformlar ile ilgili rapor hazırlanmış ve özetle yaygın ve bütünleşmiş bir sisteme geçilmesi önerilmiştir (Bilim, 1984, s. 31; Fortna, 2005, s. 132). Böylelikle; Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Maarif Nazırı Safvet Paşa döneminde Kemal Paşa'nın başkanlığındaki bir komisyon tarafından Şura-i Devlet Maarif Dairesi'nce hazırlanmış ve Fransa etkisi altında düzenlenmiştir. (Tekeli, 1985, s. 470). Nizamname'de genel olarak ele alınan konular; ilköğretim ve ortaöğretim meselesi, bir üniversite açılması, açılan okullara öğretmen yetiştirme ve özel eğitim sorunu, kızların öğrenimi, okullarda gerekli olacak kitapları hazırlayacak Daire-i İlmiye, eğitimin mali yönü, Meclis-i Kebir-i Maarif ve bu meclisin şubeleri olan Vilâyet Maarif Meclisleri'nin durumu olmuştur (Bilim, 1984, s. 34; Tekeli, 1985, s. 470).

Gayrimüslimlerin Tanzimat öncesi dönemde eğitimlerindeki farklılık ruhban sınıflarında görülmektedir. Bu sınıfın okulları genelde her milletin din kurumlarının paralelinde örgütlenmiş olup kendi cemaatleri tarafından yönetiliyordu. Rum Ortodoks milletinin, kiliselerin yanında açılmış ilköğretim kurumları vardı (Ergin, 1977, s. 612). Yükseköğretim kurumu olarak da bir patrikhane mektebi ve dini eğitimi örgütleyen manastır okulları bulunmaktaydı (Adıvar, 1953, ss. 1-54).

Rum eğitim sisteminde değişim, 1776 yılında gerçekleştirilen kilise içi reforma bağlı olarak yönetimde ticari kesimin söz sahibi olması üzerine başlamış, sisteme daha çok orta öğretim düzeyinde yansımıştır. Eğitimde ruhban baskısının azaltılmış olması, ticaret okulu olmanın ötesinde Yunan ulusalcılık ideolojisinin yayılmasına önemli ölçüde katkı sağlayan akademilerin gelişmesini başlatmıştır (Tekeli, 1980, s. 40). Bu konuda verilebilecek çeşitli örnekler bulunmakla beraber², öne çıkanlardan biri Konstantine Kumas tarafından 1810 yılında İzmir'de açılan ve programı felsefe ve bilim üzerine kurulmuş olan Jimnazyum'dur. Okulda deneysel kimya, fizik, matematik, coğrafya ve ahlak yanında orta öğretim düzeyinde de olsa Kant felsefesi okutulmaktaydı. Ne var ki; Kumas'ın "*aydınlanmacı dünyevi eğitim programı*" kilisenin tepkisiyle karşılaşmış ve okul 1819 yılında kapatılmıştır (Tekeli-İlkin, 1993, s. 34). Diğer bir örnek de 1803'te Kuruçeşme'de açılan ve hem orta hem de yükseköğretim işlevini bünyesinde barındıran Kuruçeşme okuludur. Fenerli Rumlar tarafından kurulan ve öğrencileri Rum cemaatinin fakir kesiminden gelen okuldaki alanlar dil, edebiyat, matematik ve tıp olup yanında bir hastane ve darülaceze bulunmaktaydı. Burada laik eğitimin gelişmesi, Ergin'in ifadesiyle; "tedrisatta bir takım yenilikler yapılmış olması; bizzat mutaassıp Rumların da ve belki de ruhani reislerin de hoşuna gitmemiş..." ve okul 1820 yılında kapanmıştır (Ergin, 1977, ss. 618-621).

Gayrimüslim gruplara tanınan din ve vicdan serbestisinin belgelendiği fermanlarda 1856'ya kadar okul açmayla ilgili net ifadeler bulunmamakla beraber, ayin ve adetleri gerçekleştirme özgürlüğü öğretim

² Söz konusu örnekler ve detaylı bilgi için bkz. Frank Andrews Stone, *Academias for Anatolia*, University Press of America, New York, 1984.

kurumlarının oluşturulmasına dayanak oluşturmuştur (Haydaroglu, 1990, s. 10). 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nda genel olarak, Fatih dönemine ve Tanzimat Fermanı'na gönderme yapılarak, gayrimüslimlerin yeni hakları ortaya konmuştur (Kili-Gözübüyük, 2000, ss. 24-29). Ayrıca ferman, gayrimüslim unsurların anayasal gelişmelerinin de başlangıcı olmuş, gayrimüslim halk seçtiği temsilcilerle; cemaatlerinin din, eğitim, idare, maliye ve sivil işleri konularındaki yetkilerini genişletmiştir (Küçük, 1985, ss. 1018-1023).

Tanzimat Fermanı'nda eşitlik ve kanun üstünlüğü kavramları öne çıkmakla beraber, eğitimle ilgili bir ifadeye yer verilmemiştir³ (Kili-Gözübüyük, 2000, ss. 21-23). Ancak eğitimin yaygınlığı ilkesi, bir Tanzimat düşüncesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Sakaoglu, 1991, s. 71). Islahat Fermanı'nda ise bu konu ayrıca ele alınmakta ve azınlıklar ile ilgili açıklamalar yer almaktadır. Buna göre; var olan okulların tamiri veya yeniden inşası söz konusu olduğunda, patrik veya cemaat başkanının onayı ve durumun hükümete bildirilmesi gerekmekte, her millete genel eğitim, sanat ve sanayi okulları açma izni verilirken öğretim yöntemi ve öğretmen seçiminin, padişah tarafından oluşturulan karma bir meclisinin teftiş ve gözetiminde olması şartı aranmaktadır. Fermanda ayrıca devletin, askeri ve mülki tüm okullara, yaşları uygun ve sınavlarda başarılı olan gayrimüslim vatandaşları kabul edeceği belirtilmektedir (Ergin, 1977, s. 605; Karal, 1983, s. 261; Kili-Gözübüyük, 2000, ss. 25-26). Agnostopulu'ya göre; böylece hükümet, bir yandan aldığı kararlar ve tüm tebaanın aynı okullarda birlikte öğrenim görmesi gibi reformlarla Osmanlıcılık ideolojisi ile örtüşen bütüncül bir toplum yaratmaya çalışırken, öte yandan her milletin giderek dini temelden uzaklaşmak suretiyle ulusal nitelik kazanmaya başlayan eğitimini meşrulaştırmıştır (1999, s.19).

Erkan (2009), Islahat Fermanı ve eğitim konusunda şu şekilde görüş belirtmektedir.

1856 Islahat Fermanı ile ülke içindeki gayrimüslimlere kendi eğitimlerini belirleme hakkı tanınması, hami pozisyonundaki ülkelerin, bu cemaatlara hizmet götürmek amacıyla çeşitli dernek ve misyoner kuruluşlar aracılığıyla okul açtırmalarına olanak vermiştir. Yeniden yapılacak kilise, hastane, okul ve mezarlıklar için izin alınması hükmü bulunmasına karşın, bu okullar için ruhsat alınmakta genellikle gecikildiği görülür. (s. 50)

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat sonrası modernleşme sürecinde yeniliklerin yaşama geçirilişi milletlere göre farklılıklar içerirken, eğitime yansımaları da benzer nitelikte olmuştur. Rum milletinin 18. yüzyılda Rum ticaret burjuvazisinin desteğiyle oluşturduğu eğitim sistemi gelişmeye devam etmiş, 1844'te bu sistem içinde Heybeliada Papaz Okulu bir ortodoks ilahiyat okulu olarak açılmıştır. 1861 yılı, sistemin gelişmesinde büyük öneme sahiptir. 1856 Islahat Fermanı'na göre düzenlenmiş olan ve bir tür cemaat anayasası niteliği taşıyan "Rum Patrikliği Nizamnamesi" bu yılda yürürlüğe girmiş ve buna göre Patrikler ruhani, karma ve umumi olmak üzere kurulan meclislerin kararlarına uymak durumunda bırakılmışlardır (Eryılmaz, 1990, s. 115). Okul işleri ile karma meclis ilgilenirken, eğitim sistemi üzerindeki dini etki de azalmıştır. Yine aynı yıl kurulan Rum Cemiyeti Edebiyyesi de Rum Bilimler Akademisi olarak işlev kazanmış ve eğitimin bütünlük içinde gelişmesini sağlamıştır. Rum ilk öğretiminde Fransa model alınırken diğer kuruluşlar Alman modeline göre gelişme göstermiştir. 1905 yılında İstanbul'da Rum cemaatine bağlı 75 okul bulunmaktaydı. Ayrıca Sultani düzeyinde eğitim yapan 7 okul daha vardı (Ergin, 1977, ss. 654-658).

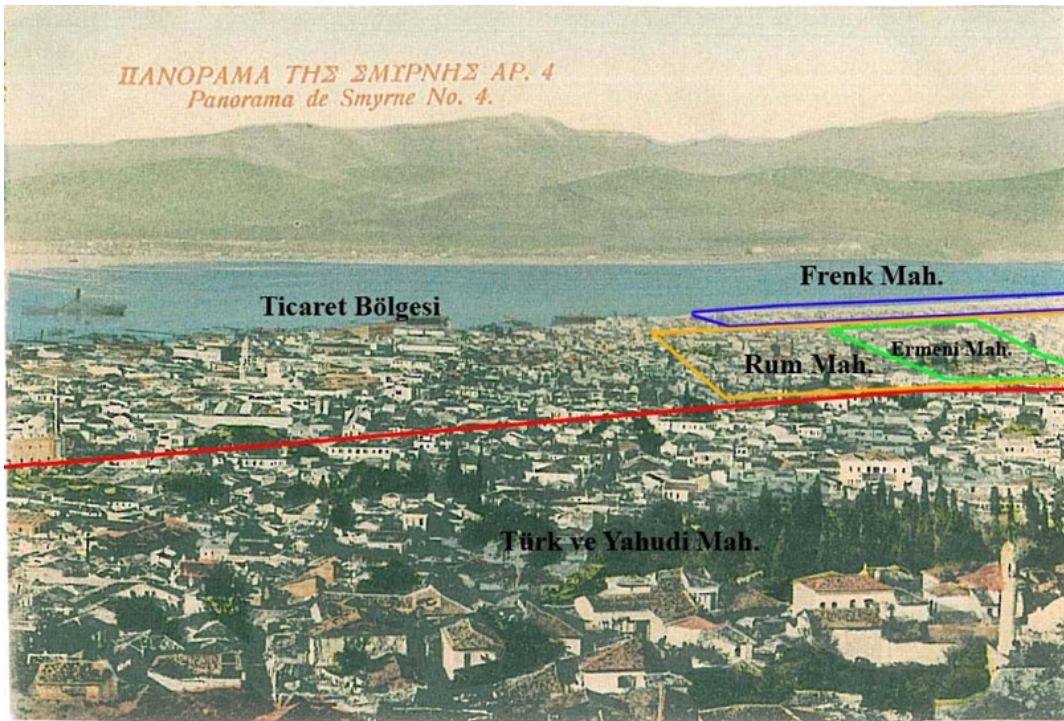
Modernleşme süreciyle birlikte söz konusu alanda gerçekleştirilen reformlar yeni kurumlaşmalarla birlikte modern anlamda okul binalarının yapılmasını da gerekli kılmıştır. Medrese yapıları mimari program içerisindeki ağırlığını kaybederken, 18. yüzyılda askeri okullarla repertuara giren okul binaları Tanzimat döneminde sivil kadroların yetiştirilmesine yönelik değişik alanlarda eğitim veren örneklerle artmıştır. Yeni anlayışın ürünleri olarak biçimlenen söz konusu yapılar, genellikle dikdörtgen veya "U"

³ II. Mahmut döneminde (1808-1839) eğitimle ilgili zamanın ölçütlerine göre kayda değer girişimler söz konusu olmakla birlikte 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nda resmi ve özel öğretim kurumlarına ilişkin hüküm bulunmamakta, 1856 tarihli Islahat Fermanı ise gayrimüslim cemaatlerin eğitim haklarını vurgulamaktadır.

biçiminde kütleli yapılar olup sadeleştirilmiş bir Neo-Klasik cepheye sahiptirler. Bununla birlikte çeşitli Avrupa ülkelerinden aktarılmış ve bu nedenle üslup farklılıkları gösteren örnekler de mevcuttur.

Bunların yanında başta Beyoğlu ve çevresinde olmak üzere inşa edilen yabancı okulların günümüze ulaşabilen bazı örnekleri, geleneksel Osmanlı eğitim yapılarından farklı bir anlayışı yansıtmaktadır. Fonksiyonları gereği başta derslikler olmak üzere laboratuvar, yönetim birimleri, kütüphane, revir, mutfak, kantin, yemekhane ve kimi zaman yatakhane görevi üstlenmiş mekânları kapsayan sade planlar gösteren okullar yabancı mimarlar tarafından tasarlanıp ortaya konmuştur. Dönemin geçerli üslubu olan ve farklı işlevleri üstlenen diğer yapılarda da sık sık karşılaşılan Neo-Klasik yaklaşımın egemen olduğu Moda'daki Saint Joseph Lisesi, Galata'daki Saint Benoit Fransız Lisesi gibi yabancı okullar, kimi zaman bağlı oldukları ülkenin yerel mimari özelliklerini hatırlatan malzeme ve detayları yansıtır. Öte yandan Kuleli (1861) ve Harbiye (1863) gibi askeri okullar, üstlendikleri işlev ve eğitimin niteliğine bağlı olarak geniş orta avlulu planlarıyla dönemin kışla yapılarını anımsatmaktadır (Batur, 1985, ss. 1057-1058; Cezar, 1991, s. 296; Acar, 2000, ss. 129-136; Dündar, 2008, s. 93).

İzmir'deki Gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu oluşturan Rumlar 1640-41 tarihli tahrir kayıtlarına göre, saman, kireç, eğrilmiş yün gibi günlük ihtiyaçlara yönelik küçük dükkânlarda, han ve meyhanelerde, balıkçılık, kürekçilik, kalafatçılık gibi denizcilikle ilgili iş kollarında çalışmaktadır (Goffman, 1992, s. 77). 18. yüzyılda ise, Rumların ticaret ve taşımacılıktaki etkinlikleri artmış; İzmir'de, Avrupa'da bulunan ticarethanelerin, Avrupa'da ise İzmir'de bulunan ticarethanelerin şubelerini açmak suretiyle kentin hem Anadolu ile hem de Batı Avrupa ile olan ticaretinde önemli role sahip olmuşlardır (Frangakis-Syrett, 2009, ss. 37-42). İzmir'de çoğunluğu Ortodoks olan Rumlar, 18. yüzyıldan başlayarak okullar açmışlar, 19. yüzyılın ilk yarısında kız çocuklarının da eğitim görmesi için bir kız okulu kurmuşlardır (Kechriotis, 2009, ss. 78-79).

Şekil 1. Kadifekale'den kuzeybatıya bakış, 19. yüzyıl sonları (Yılmaz ve Yetkin, 2003, s. 152).

İzmir'de 19. yüzyılın ikinci yarısından önce inşa edilmiş kamu yapıları arasında eğitim yapıları, hastaneler ve hamamlar sayılabilir. Farklı nüfus gruplarının farklı eğitim yapıları bulunmaktadır. Müslümanların eğitim yapıları medreseler ve kütüphanelerdir. İzmir'de genellikle medrese yapıları tekil olarak inşa edilmemiş, camilerin avlusu içinde veya yakınında yapılmıştır (Aktepe, 2003).

Gayrimüslimlere ait eğitim merkezlerine ise, ancak 18. yüzyıldan sonra rastlanmaktadır. Kechriotis'in (2008, ss. 78-79) belirttiği gibi, ilk Rum Okulu, 1733'te İngiliz uyruklu tüccarların maddi desteğiyle kurulan Evangelist Okulu'dur; İngiliz himayesine verilen ve uzun süre ruhbanlar tarafından yönetilen okulun bir filoloji kurumu, bir müzesi, bir kütüphanesi vardır ve zengin koleksiyonlara sahiptir. 1809 yılında pratik ve modern eğitim vermek amacıyla Filoloji Lisesi kurulmuş, ancak 1819 yılında Evangelist Okulu'nu destekleyenlerin çıkardığı tartışmalar sonucunda kapanmıştır (Kechriotis, 2008, s. 79). 1830'dan sonra kızların eğitimi için ilk kez Ortodoks Yunan Hastanesi'nde bir okul kurulmuş daha sonra Aya Fotini Kilisesi avlusuna taşınmış ve adı Aya Fotini Kız Merkez Okulu olarak değiştirilmiştir (Kechriotis, 2008, s. 79).

19. yüzyılda eğitim sisteminde yapılan reformlar sayesinde, imparatorluğun diğer kentlerinde olduğu gibi, İzmir'de de geleneksel eğitim sistemi yenilerek, ibtidai, rüşdiye ve idadi mektepleri açılmıştır. Cuinet'nin (1894, ss. 452-453) 1891 tarihinde kaydettiği verilere göre, İzmir'de Müslüman çocukları için "Mektebi İdadiye, Mektebi Rüşdiye, Darül Müssemmin, Mektebi Terakki, Mektebi Hamidiye, Mektebi Teshiliye, Namazgâh Mektebi, Mektebi Memduhiye ve Mektebi Mecidiye (kızlar için ilk ve ortaokul)" olmak üzere, dokuz ortaöğretim ve 30 ilköğretim kurumu bulunmaktadır. İzmir İdadi Mektebi, 1884-85 yılında Hükümet Konağı bitişiğinde üç katlı bir binada kurulmuş ve 1886-87 yılında yatılı okula dönüştürülmüştür (Gökmen, 2010, s. 104). Ayrıca 1868 yılında kentin Küçükalya semtinde, kimsesiz ve fakir çocuklara meslek alanında eğitim veren, ayrıca yatakhane ve atölyeleri de bulunan Islahane açılmıştır (Güner, 2005, s. 54).

19. yüzyıl sonunda kentte yaşayan yerli ve yabancı nüfusun toplam sayısına ilişkin Osmanlı devletinin 1881/82-1893 tarihli genel nüfus sayımları sağlıklı bir fikir verebilir çünkü kişi, yaş ve cinsiyetten bağımsız olarak kabul edilmiştir (Karpas, 2003, s. 48). Bu sayımın kayıtları 1893 yılında yayınlanmıştır (Karpas, 2003, s. 73). Buna göre; İzmir'de toplam 207.548 kişi bulunmaktadır. Nüfusun 79.288'i Müslüman, 53.086'sı Rum, 14.909'u Yahudi, 6810'u Ermeni, 51.520'si yabancı ve geri kalan 1935'i Hristiyanlar ve Bulgarlardan oluşmaktadır (Karpas, 2003, s. 163). Gruplar kendilerine ayrılmış mahallelerde yaşamaktadır (Şekil 1). 1891 tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi'nde de İzmir Kazası'nın nüfusu 207.548 olarak kaydedilmiştir (Cavid, 2010, s. 377) ve oranlar da aynıdır. Dolayısıyla 1891 salnamesinde 1881/82 nüfus sayımının verileri kullanılmış olmalıdır. Söz konusu sayımda Rum nüfusunun kentin toplam nüfusuna oranı % 26 iken, 1914 sayımında % 35'e yükselmiştir.

Bu artış doğal olarak yeni ve daha kapsamlı okul binalarının inşasını da beraberinde getirmiştir.

Şekil 2. 1885 Demetrius Haritası (APIKAM Arşivi)

İzmir Atatürk Lisesi

İzmir İli, Konak İlçesi, Alsancak Mahallesi, Kültürpark Lozan Kapısı karşısında yer alan bina, tapunun 187 pafta, 1180 ada, 1 parselinde kayıtlı olup, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 25.1.1985 tarih ve 599 sayılı kararıyla korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescillidir.

Tarihçe

Günümüzde Atatürk Lisesi'nin ana binası olan yapı, Aya Fotini Kilisesi'nin yakınlarında 1830 yılında Rumlar tarafından kurulan ve kısa bir süre Gül Sokak'taki başka bir binada da hizmet veren Merkez Kız Okulu için 20. yüzyılın başlarında yeni bir yapı olarak inşa edilmiştir. Yapının 1909-1912 yıllarında Atinalı mimar P. Karathanasopoulos tarafından tasarlandığı bilinmektedir. Atatürk Lisesi, 1922 yangınından günümüze ulaşan ender yapılardan biridir (Avcı Özkaban - Akyol Altun, 2013, s. 221).

Cumhuriyet döneminden önce İzmir Erkek Lisesi, sonra İzmir Birinci Erkek Lisesi ve son olarak da 1942 yılında İzmir Atatürk Lisesi adını alan okul, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in 1931 yılındaki İzmir ziyaretlerinde, matematik dersi vermiş olmasının yanı sıra Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmet Haşim, Mahmut Esat, Selim Sırrı, Mustafa Rahmi, Şükrü Saraçoğlu gibi birçok değerli kişinin eğitmen olarak görev yaptığı bir kurumdur. 1998-1999 yılında Anadolu Lisesi statüsü alan lise bugün hala Lozan Meydanı'nda hizmet vermeye devam etmektedir.

Plan ve İç Tanıtım

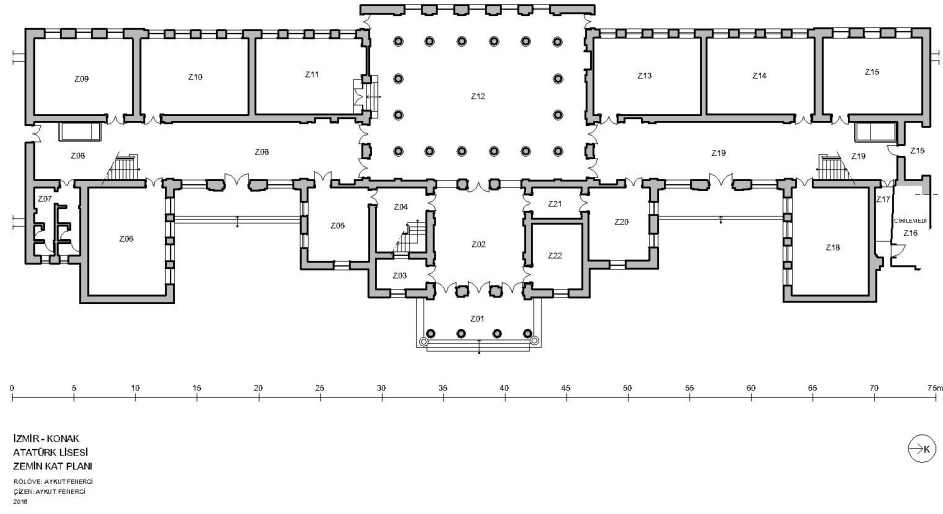
Neoklasik mimarinin yalın örneklerinden biri olan yapı kuzey-güney doğrultusunda yatay olarak uzanan U formu plan şemasına sahiptir. İki yandaki dik kolları bağlayan orta kanat planda doğu yönünde, kesitte ise yukarı doğru kademelenmektedir. Simetrik bir plan ve kütle kurulumuna sahip yapıda U'nun yatay kolu iki katlı, kuzey ve güneydeki dik kolları ve girişin de yer aldığı orta bölüm üç katlı olarak inşa edilmiştir (Şekil 3, 4).

Şekil 3. İzmir Atatürk Lisesi, Google Earth uydu görüntüsü

Şekil 4. İzmir Atatürk Lisesi, eski bir fotoğraf (lise arşivinden)

Şekil 5. İzmir Atatürk Lisesi, zemin kat planı

Yapıya, doğu cephe ekseninde dışa taşkın bölümde yer alan ana giriş ve yine aynı cephede eksenin kuzey ve güneyinde girintide kalan bölümlerde yer alan birer yan girişten ulaşılır. Ana giriş, üç basamakla ve dört sütunlu üçlü açıklıktan geçilerek ulaşılan 3.47 m. x 9.00 m. ölçülerinde, revaklı ve üçgen alınlığa sahip bir ön giriş mekanı (Z01) ile batısında aynı açıklıkları tekrarlayan dikdörtgen formlu ve düz lentolu, çift kanatlı üç kapıdan oluşur. Kaidelere oturan yivli sütunların başlıkları iyon stilindedir. Kapıların aralarında ise sütunların hizasında dıştaki ikisinde profilli başlıklar olan pilastrlar yer alır (Şekil 5, 6).

Şekil 6. Atatürk Lisesi, ana giriş

Kapıların batı yönünde açıldığı 7.80 m. x 7.20 m. boyutlarındaki giriş holü (Z02) kuzey ve güney duvarında doğu ve batı uçlarda yer alan birer kapıyla idari birimlere, batısında bulunan açıklıklardan ortadaki yer alan kapıyla da dört yönden revaklı ve birinci kat bitiş seviyesinde kapalı avluya (Z12) bağlanır (Şekil 5, 6-8). İki yandaki açıklıklar ise camekan olarak düzenlenmiştir. Lentoları farklı genişliklerde içbükey, dışbükey ve bezemeli düz silmeler ile dekore edilmiş olan her üç açıklığın en üst bölümünde de eş büyüklükte birer pencere yer alır (Şekil 8). Holdeki kolonlar çift başlıklı duvar payeleri ile desteklenmiştir.

Şekil 7. Atatürk Lisesi, zemin kat, giriş holü, kuzeye ve güneye bakış

Şekil 8. Atatürk Lisesi, zemin kat, giriş holü, batıya bakış

Şekil 9. Atatürk Lisesi, zemin kat, giriş holü, güneydoğuya bakış

13.55 m. x 17.75 m. ölçülerindeki avluyu çevreleyen 1.95 m. derinliğindeki revaklar doğu ve batıda altışar, kuzey ve güneyde ise dörder sütunla oluşturulmuştur (Şekil 5). Batı duvarında beş pencere bulunan avlunun kuzey ve güney duvarlarında, eksenin doğusuna yerleştirilmiş ikişer kapıdan aynı doğrultuda uzanan koridorlara, batı uçta yer alan birer kapıdan da okulun arka bahçesine geçilir (Şekil 10-13).

Şekil 10. Atatürk Lisesi, zemin kat, avlu, batıya bakış

Avluyu çevreleyen beyaza boyanmış sütunların tasarımında zemin katta İyon, birinci katta ise Korint düzeni ağırlıktadır. Zemin kattaki sütun başlıklarında ve arşitravlarda neoklasik üslupta bezeme şeritleri yer almaktadır. Benzer şekilde bezemeler revak tavanındaki kaset döşeme birimlerinin çerçevelerinde ve duvar payelerinin başlıkları ile bunlara oturan silmelerde de görülmektedir (Şekil 12-14).

Şekil 11. Atatürk Lisesi, zemin kat, avlu, güneye bakış

Şekil 12. Atatürk Lisesi, zemin kat, avlu, doğuya bakış

Şekil 13. Atatürk Lisesi, zemin kat, avlu, kuzeye bakış

Şekil 14. Atatürk Lisesi, zemin kat, avlu, kuzey ve doğu revak tavanları

Zemin katta yapının güney kanadında kuzey-güney yönünde uzanan koridor (Z08) 4.60 m. x 26.65 m. ölçülerinde olup doğu duvar ekseninin kuzeyinde yer bir kapı ve kapının iki yanında bulunan birer pencere ile dışa açılır (Şekil 15). Güney ucunda doğu duvara bitişik konumlanmış 1.63 m. genişliğinde iki kollu tek sahanlıklı merdiven ve batı duvara bitişik ve kısa korkulukla çevrili bir alan ile yemekhaneye bağlanan bir kapı bulunur (Şekil 16).

Şekil 15. Atatürk Lisesi, zemin kat, güney koridor, güneye bakış

Şekil 16. Atatürk Lisesi, zemin kat, güney koridor, güney uç

Koridorun güney kısmının doğu duvarında bulunan kapılardan girilen ve doğu yönünde dışa taşarak U'nun dik kolunu oluşturan bölümde bir derslik (Z06) ve tuvalet (Z07) yer alır (Şekil 5, 17, 18).

Şekil 17. Atatürk Lisesi, zemin kat, güney koridor, güneydoğudan görünüş ve güneydoğu uçta yer alan derslik.

Şekil 18. Atatürk Lisesi, zemin kat, güneydeki tuvalet, kuzey ve güney bölümler, doğuya bakış

Güney koridorun batısında bulunan üç mekandan güneydeki ve ortadaki derslik, kuzeydeki öğretmenler odası olarak düzenlenmiş olup ilk ikisine koridordan diğerine ise avlunun güney revağından ulaşılır (Şekil 5). Güneydeki derslik (Z09) batı duvarında konumlanmış üç pencere ile dışa, doğu duvarının kuzey ucunda yer alan kapı ile koridora açılır. Ortadaki derslik (Z10) yine batı duvarında yer alan dört pencere ile dışa, doğu duvarının güney ucundaki bir kapı ile de koridora açılırken, öğretmenler odası (Z11) da bir önceki mekanla aynı özelliklerde batı yönünde dışa açılır. Bu odanın girişi ise kuzey duvar ekseninin doğusunda yer alan ve avlunun güney revağından üç mermer basamakla ulaşılan kapıdan sağlanır (Şekil 19,20).

Şekil 19. Atatürk Lisesi, zemin kat, güney kanat batı ortadaki derslik, güneye bakış

Şekil 20. Atatürk Lisesi, zemin kat, öğretmenler odası

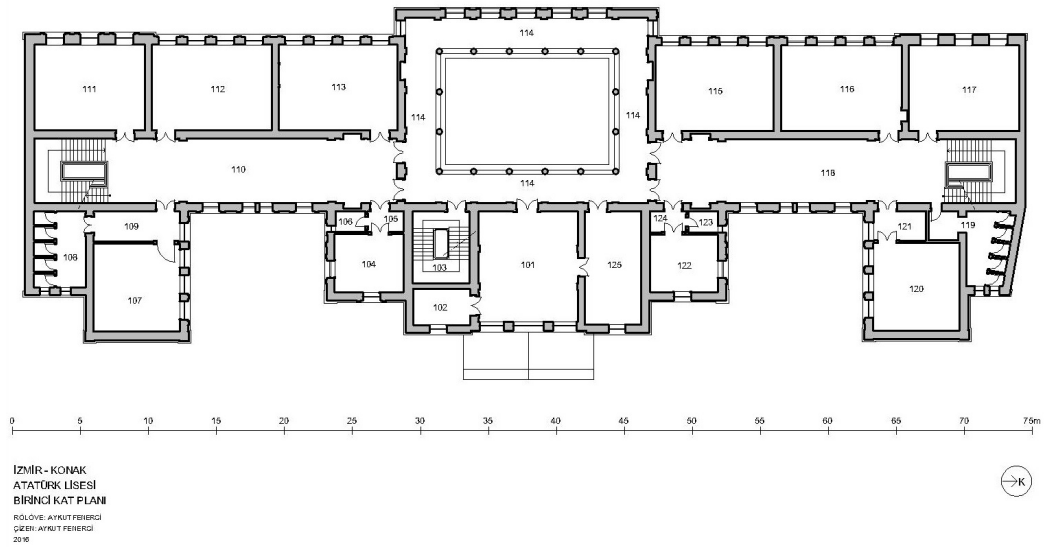
Zemin katta eksenin kuzeyi, güneyi ile yaklaşık aynı plan şemasını aynı ölçülerle yansıtır. Farklılık giriş holünün kuzeyindeki idari birimlere ayrılmış mekanların (Z21 ve Z22) ve U'nun dik kolunda bulunan tuvaletin (Z16 ve Z17) düzeninde görülür. Ayrıca avlunun kuzeyinde yer alan dersliğe (Z13) de revak yerine koridordan girilir. Koridorun (Z19) genişliği aynı olmakla beraber uzunluğu 24.73 m.dir (Şekil 5, 21, 22).

Şekil 21. Atatürk Lisesi, zemin kat, kuzey koridor, kuzeye bakış

Şekil 22. Atatürk Lisesi, zemin kat, kuzey koridor, güneye bakış

Şekil 23. İzmir Atatürk Lisesi, birinci kat planı

Yapının birinci kat planı küçük farklarla zemin kat planını tekrarlar. Giriş holünün üzerindeki mekan (101) 8.10 m. x 7.30 m. boyutlarında olup Bilgi Teknolojileri Sınıfı olarak düzenlenmiştir. Zemin katta doğudan girişi sağlayan üçlü açıklık burada üç pencereye dönüşmüş, batı duvarındaki üçlü açıklık yerine de avlu boşluğunu birinci kat seviyesinde dört yönden çevreleyen galerinin (114) doğu bölümüne bağlanan bir kapı yerleştirilmiştir (Şekil 23-25).

Şekil 24. Atatürk Lisesi, birinci kat, Bilgi Teknolojileri Sınıfı, doğuya bakış

Şekil 25. Atatürk Lisesi, birinci kat, Bilgi Teknolojileri Sınıfı, batıya bakış

Tavanı kaset döşeme, zemini parke kaplı olan sınıfın, kuzey duvar ekseninde bulunan kapı arşive (125), güney duvarının doğu ucunda bulunan kapı ise fotokopi odasına (102) geçiş sağlamaktadır. Her iki birim de doğu duvar eksenlerinde yer alan birer pencere ile dışa açılırken arşiv ayrıca batı duvarında eksenin güneyinde bulunan bir kapı ile de galerinin doğu kanadına bağlanır (Şekil 23).

Avlu boşluğunu birinci kat seviyesinde dört yönden çevreleyen galerinin zemin kat ile aynı sayı, malzeme ve ölçülerdeki sütunlarının gövdeleri yivli, başlıkları ise korint tarzındadır. Korkuluk levhalarının avluya bakan yüzünde sütun aralarında kalan kısımlar ile bu bölümün kaset döşemeli tavanı Neo-klasik üslupta bezenmiştir (Şekil 26, 27).

Galerinin güney ve kuzeyindeki 4. 70 m. x 26.65 m. ölçülerindeki koridorlara (110-118) geçiş sağlayan kapıları ve batı yönünde dışa açılan pencereleri zemin kat ile aynı özelliklerdedir. Farklı olarak arka bahçeye açılan kapılar birinci katta pencereye dönüşmüştür. Ayrıca güneyde yer alan birime (113) galeriden değil koridordan girilmektedir (Şekil 23, 26).

Şekil 26. Atatürk Lisesi, birinci kat, galeri, kuzeydoğuya bakış

Şekil 27. Atatürk Lisesi, birinci kat, galeri, batıya bakış

Birinci katta da eksenin kuzeyi ve güneyi simetrik düzenlenmiş olup koridorların batısında yer alan ve çoğu derslik olarak kullanılan, zemin kattakiler ile aynı sayıda ve yaklaşık aynı ölçülere sahip mekanların (113-115, 112-116, 111-117) açıklıkları da yine aynı sayı, konum ve ölçülerdedir (Şekil 23). Koridorlar (110-118) dışarıya; doğu yönünde bağlandıkları mekanların oluşturduğu dışa taşkın kütleler arasında kalan boşluklara dörder pencere ile açılmaktadırlar. Yapının kuzey ve güney uçlarında koridorların sonunda ise zemin kattan ikinci kata ulaşan çift kollu merdiven bulunmaktadır (Şekil 28, 29).

Şekil 28. Atatürk Lisesi, birinci kat, güney koridor, güneye bakış

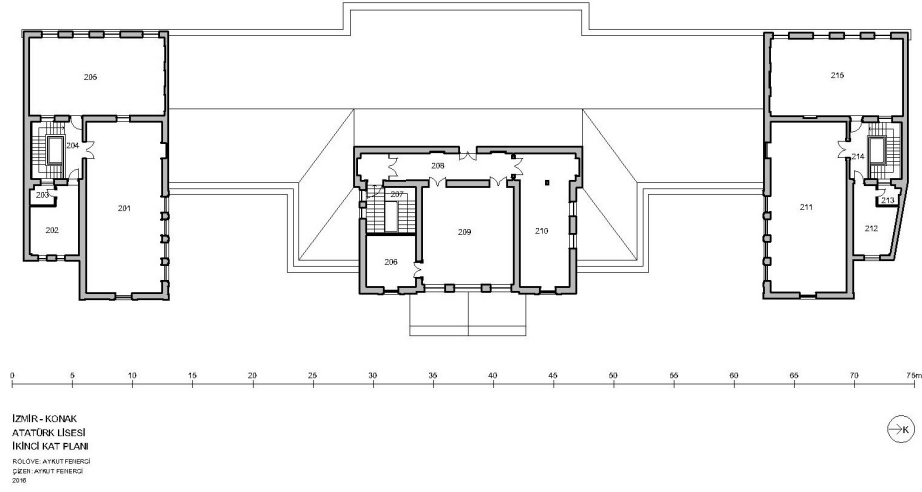

Şekil 29. Atatürk Lisesi, birinci kat, güney koridor, merdivenden kuzeye bakış

Planın yansıttığı U'nun dik kollarında yer alan birimler (107-120) de zemin kat ile aynı sayı, ölçü ve konumlarda açıklıklara sahip olup farklı olarak, kuzey-güney yönünde bölüntüye uğratılmak suretiyle birer giriş holüne (109-121) sahip hale getirilmişlerdir (23, 30).

Şekil 30. Atatürk Lisesi, birinci kat, güneydoğuda yer alan hol, güneye ve kuzeye bakış

Şekil 31. İzmir Atatürk Lisesi, ikinci kat planı

Yapıda ikinci kat; ortadaki dışa taşkın bölümün birinci katta Bilgi Teknolojileri Sınıfı, kuzeyindeki arşiv, güneyindeki fotokopi odası ve merdivenin yer aldığı bölüm ile galerinin doğu kanadını kaplayan alanın ve U'nun kuzey ve güney uçta yer alan dik kollarının üzerine inşa edilmiş olup geri kalan bölümler bu seviyede kırma çatı ile örtülüdür (Şekil 31). Orta bölüme ulaşan merdivenin yer aldığı bölüm (207), yatakhanelerin açıldığı koridora (208) bağlanır (Şekil 32, 33).

Şekil 32. Atatürk Lisesi, ikinci kat, orta bölüme çıkan merdiven, güneybatıya bakış

Şekil 33. Atatürk Lisesi, ikinci kat, orta bölüm, koridor, güneye ve kuzeye bakış

Batı duvar ekseninde çatıya açılan bir kapı ve iki yanında birer girinti bulunan koridorun doğusunda 8.12 m. x 7.48 m. ölçülerindeki bugün öğretmen dolapları ve bazı mobilyaların bulunduğu C Yatakhanesi (209) yer alır. Doğu duvarında bulunan üç pencere ile dışa açılan yatakhane batı duvarının kuzey ve güney uçlarında yer alan birer kapı ile koridora, güney duvarının doğu ucunda yer alan bir kapı ile de toplantı odasına (206) bağlanmaktadır. 4.29 m. x 4.16 m. ölçülerindeki oda, doğu duvar eksenindeki bir pencere ile dışa açılır (Şekil 34-36).

Şekil 34. Atatürk Lisesi, ikinci kat, orta bölüm, C Yatakhanesi, doğuya bakış

Şekil 35. Atatürk Lisesi, ikinci kat, orta bölüm, C Yatakhanesi, batıya bakış

Şekil 36. Atatürk Lisesi, ikinci kat, orta bölüm, toplantı odası, güneye bakış

Yatakhane'nin kuzeyinde yer alan ve koridordan girilen D yatakhane'si (210) ise koridordan eklenen ve bir kolonla desteklenen bölümle birlikte 11.10 m. x batı kısımda 5.40 m. ve doğu kısımda 4.16 m. ölçülerinde olup, doğu duvarında bulunan bir pencere ile dışa açılmaktadır. (Şekil 37).

Şekil 37. Atatürk Lisesi, ikinci kat, orta bölüm, D Yatakhane'si, doğuya bakış

İkinci katta kuzey ve güney uçlarda yer alan bölümler birbirine yaklaşık simetrik olarak düzenlenmiştir. Bu bölümlere yapının kuzey ve güney uçlarında yer alan merdivenler ile ulaşılır. Kattaki mekanlara geçiş, merdivenlerin bağlandığı 4.73 m. x 1.46 m. ölçülerindeki birer giriş holünden sağlanır (Şekil 38).

Şekil 38. Atatürk Lisesi, ikinci kat, güney bölüm, merdiven batıya ve hol doğuya bakış

Güney kanatta giriş holünün (204) kuzey duvar ekseninde yer alan kapıdan girilen oda (201), doğu-batı yönünde 14.18 m. x 6.32 m. ölçülerinde dikdörtgen bir mekan olup kuzey duvar ekseninin doğusunda dört ve doğu duvar ekseninde yer alan bir pencere ile dışa açılmaktadır (Şekil 39, 40). Holün doğusunda yer alan 6.17 m. x 4.07 m. ölçülerindeki lojman (202) ise doğuya bakan iki pencereye sahiptir. Odanın güneybatı köşesinde 1.64 m. x 2.07 m.lik bir alan (203) banyo olarak düzenlenmiştir ve batısındaki merdiven boşluğuna bakan bir penceresi bulunmaktadır (Şekil 41).

Şekil 39. Atatürk Lisesi, ikinci kat, güney bölüm, holün kuzeyindeki oda, kuzeye bakış

Şekil 40. Atatürk Lisesi, ikinci kat, güney bölüm, holün kuzeyindeki oda, doğuya bakış

Şekil 41. Atatürk Lisesi, ikinci kat, güney bölüm, lojman, doğuya bakış

İkinci katın kuzey kanadı güney kanat ile her açıdan neredeyse aynı özelliklerdedir (Şekil 31, 42, 43).

Şekil 42. Atatürk Lisesi, ikinci kat, kuzey bölüm, lojman, doğuya bakış

Şekil 43. Atatürk Lisesi, ikinci kat, kuzey bölüm, holün güneyindeki mekan, doğuya bakış

Cepheler

Cepheleri simetrik bir anlayışla düzenlenmiş olan iki katlı yapının ön cephesi ana girişin de yer aldığı doğu cephedir. Ana kütlede eksende ve kuzey ve güney uçlarda doğu yönünde kademeli olarak dışa taşan bölümler, bir kat daha yüksek olup simetriyi vurgulamanın yanı sıra girinti-çıkıntı oluşturarak cepheye hareketlilik kazandırmıştır (Şekil 44, 45). Benzer bir durum batı (arka) cephe için de geçerlidir. Kuzey ve güney cepheler ise sağırdır.

Şekil 44. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, kuzeydoğudan görünüş

Şekil 45. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, doğudan görünüş

Kat ayrımlarını vurgulayan beyaza boyanmış saçaklar ve kademeli silme gruplarının boylu boyunca devam ettiği 73.60 m. uzunluğunda ve 17.10 m. yüksekliğinde olan doğu cephe ekseninde kademeli olarak dışa taşan bölümün ortasına yerleştirilmiş, üçgen alınlıklı 9.10 m. genişlik ve 7.50 m. yüksekliğe sahip ön giriş mekânının doğu kısmında dört mermer sütun yer alır. Mekan İyon düzeninin özelliklerini taşır. Mekanın batı duvarında sütunlar ile yaklaşık aynı hizada yer alan pilastrların sınırladığı 1.73 m. x 4.50 m. boyutlarında, çift kanatlı, ahşap ve bezemeli üç kapı, ana girişi oluşturur (Şekil 45-47).

Şekil 46. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, ön giriş, doğudan görünüş

Şekil 47. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, ön giriş, güneyden görünüş

6.05 m. yüksekliğindeki zemin katta; kademelenmenin en dışında kalan bölümde, girişin kuzey ve güneyinde zeminden 1.55 m. yükseklikte saçaklı birer pencere yer alır. Bir iç kademedeki bölümde yine her iki yönde doğuya bakan aynı ölçülerde birer, dışa taşkınlık nedeniyle oluşan kuzey ve güney yüzlerde ise ikişer saçaklı pencere bulunmaktadır (Şekil 48, 49).

Şekil 48. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, ön girişin kuzeyi, zemin kat, doğudan görünüş

Şekil 49. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, ön girişin güneyi, zemin kat, güneyden görünüş

Doğu cephenin girintide kalan kısımlarında, ortada ana giriş ile aynı özelliklerde bir kapı ve iki yanında birer pencere yer alır. Bu bölümlerde farklı olarak, açıklıkların bulunduğu alanlar pilastrlar ile düşey olarak sınırlanmış ve vurgulanmıştır. Ayrıca pilastr başlıklarına oturan kademeli silme grubu da tüm cephe boyunca devam ederek yatay bölümlenmeye katkı sağlamıştır (Şekil 50).

Şekil 50. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, güneydeki girintili bölüm, zemin kat, doğudan görünüş

Kuzey ve güney uçlarda dışa taşkın kısımların doğu yüzleri sağır olup, orta bölüme bakan yüzlerinde dörder pencere yer alır (Şekil 51). Dış kademeyi oluşturan kütlelerin, kuzeydeki kuzeye, güneydeki güneye bakan yüzlerinde ise herhangi bir açıklık bulunmamaktadır.

Şekil 51. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, kuzey uçtaki bölüm, zemin kat, güneydoğudan görünüş

Birinci kat 4.87 m. yüksekliğinde olup tüm pencereler zemin kattakiler ile aynı hizada bulunmaktadır ve her bölümde iki, üç, ya da dördü düzenlemelerde pencere yükseklikleri aynıdır. Eksende girişin üzerindeki bölüm girintilidir ve çapraz çatalı üç pencereden oluşan bir düzenlemeye sahiptir. Kuzey ve güneyinde yine zemin kat ile aynı özelliklerde birer pencere yer alır (Şekil 52).

Şekil 52. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, orta bölüm, birinci ve ikinci kat, güneydoğudan görünüş

Bir iç kademedeki bölümde yine her iki yönde doğuya bakan 1.30 m. x 2.48 m. ölçülerinde birer, dışa taşkınlık nedeniyle oluşan kuzey ve güney yüzlerde ise doğuda birer, batıda ise biri kör olmak üzere ikili pencere düzenlemeleri görülür (Şekil 53, 54). Cephenin girintide kalan kısımlarında, ortada 0.93 m. x 2.76 m. boyutlarında ikişer pencere, bunların kuzey ve güneyinde 1.22 m. genişliğinde birer olmak üzere dörder pencere yer alır (Şekil 55).

Şekil 53. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, orta bölüm ve kuzeyi birinci kat, doğudan görünüş

Şekil 54. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, orta bölüm, birinci kat, kuzeyden görünüş

Şekil 55. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, güneydeki girintili bölüm, birinci kat, doğudan görünüş

Kuzey ve güney uçlarda dışa taşkın kısımların sağır olan doğu yüzleri iki yanda pilastrlar ile sınırlanmış, orta bölüme bakan yüzlerine dörder pencere yerleştirilmiştir. Dış kademeyi oluşturan kütlelerin, kuzeydekinin kuzeye, güneydekinin güneye bakan yüzlerinde herhangi bir açıklık bulunmazken, iç kademede kalan bölümlerde ikişer pencere yer alır (Şekil 56).

Şekil 56. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, kuzey uçtaki bölüm, birinci kat, kuzeydoğudan görünüş

Birinci katta yer alan pencerelerin, eksende dış kademede ve kuzey ve güney uçlarda iç kademede bulunanlar dışında, tümü pilastrlar ile sınırlanmıştır. Pilastr başlıklarına oturan ve saçak altında kalan silme grubu yine cephe boyunca devam eder. Ayrıca üzerlerinde pilastrların yer aldığı silmeler pencere denizliklerinin dışa taşarak birleştirilmesi ile oluşturulmuştur.

Yapıda ikinci kat 3.70 m. yüksekliğinde olup eksende dış kademeyi oluşturan bölüm ile kuzey ve güney uçlarda dışa taşan kısımlarda yer almaktadır. Diğer bölümlerde ise saçığın üstünde parapet duvarı bulunur. Bu kattaki açıklıklar da yine diğerleri ile aynı hizadadır (Şekil 57).

Şekil 57. İzmir Atatürk Lisesi, orta bölüm, üçüncü kat, güneyden görünüş

Kuzey ve güney uçlardaki kısımlarda dış kademede, pilastrlar ile sınırlanmış olan doğu yüzde ortada birer, orta bölüme bakan yüzlerinde dörder pencere yer alır. Diğer yüzler sağırdır. Söz konusu pencerelerin tümü kademeli başlıklarına silmelerin oturduğu pilastrlar ile sınırlı olup önlerinde birer korkuluğa sahiptirler (Şekil 58).

Şekil 58. İzmir Atatürk Lisesi, güney uçtaki bölüm, üçüncü kat, kuzeydoğudan görünüş

Yapının batı (arka) cephesi, doğu cepheye göre daha sade bir görünüme sahiptir. Yine simetrinin hakim olduğu cephede, orta bölüm ana kütlede dışa taşırılmış olup iki katlıdır (Şekil 59). Üç katlı olarak düzenlenen kuzey ve güney uçlarda ise ilk iki katta hafif bir çıkıntıyla düşey bölünme sağlanarak bu kısımlara vurgu yapılmış ve simetri güçlendirilmiştir. Yatayda beyaza boyanmış saçak ve silmeler, düşeyde ise birinci katta yer alan pilastrlar cepheye hareket sağlamıştır (Şekil 60).

Şekil 59. İzmir Atatürk Lisesi, batı cephe, orta bölüm, kuzeybatıdan görünüş

Şekil 60. İzmir Atatürk Lisesi, batı cephe, kuzey bölüm, kuzeybatıdan görünüş

Zemin katta, orta bölümün batı yüzünde beş pencere, kuzey ve güney yüzlerinde ise birer çift kanatlı kapı yer alır. Demirden ve bezemeli olan kapıların üst bölümleri ferforje pencere olarak düzenlenmiştir (Şekil 61, 65). Bu bölümün kuzey ve güneyinde aynı özelliklerde ikişer dördümlü pencere düzenlemesi, uçlarda ise üçer pencere yer alır (Şekil 60).

Şekil 61. İzmir Atatürk Lisesi, batı cephe, orta bölüm, batıdan görünüş

Şekil 62. İzmir Atatürk Lisesi, batı cephe, orta bölümün güneyi, güneybatıdan görünüş

Birinci kattaki pencereler zemin kat ile aynı konum, sayı ve genişliğe sahiptir. Farklı olarak tümü profilli başlıklara sahip pilastrlar ile sınırlanmıştır. Orta bölümün kuzey ve güney yüzlerindeki açıklıklar ise birinci katta pencereye dönüşmüştür (Şekil 63). Sadece kuzey ve güney uçlarda yer alan ikinci katta, dörder pencere bulunmaktadır (Şekil 60). Saçak ve silme uygulamaları doğu cephe ile aynı olan batı cephe de parapet duvarı ile sonlanır.

Şekil 63. İzmir Atatürk Lisesi, batı cephe, kuzey bölüm, zemin ve birinci kat

Bezeme

Yapının bezemeleri doğuda yer alan ön giriş mekânı ile avluyu çevreleyen revaklar ve galeri katında yoğunlaşmıştır. Doğru ve batı cephelerde ise silme ve saçaklar ile pilastrlar bezeme unsuru olarak göze çarpar. Cepheler silmelerle bezenmiş ve yatay bölünme sağlanarak hareketlendirilmiştir. Kat ayrımlarını vurgulayan kademeli silme ve saçaklar doğu ve batı cepheler boyunca sürmektedir. Doğru cephenin orta bölümünde çatı seviyesindeki saçak altında furuş ve dış sırası yer alır (Şekil 64). Cephelerdeki düşey bölünme ve hareket, aynı zamanda bezeme alanı da yaratan pilastrlar ile sağlanmıştır. Pilastrların başlıkları profilli olup bezemesizdir (Şekil 65).

Şekil 64. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, saçak altındaki furuş ve dış sırası

Şekil 65. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, profilli pilastr başlıkları, detay

Bezemelerin ağırlıklı olarak yer aldığı ön giriş bölümünde oyma tekniğinde yapılmış antik dönem repertuarından alınma motifler görülür. Volütlü sütun başlıklarında yumurta ve altında inci-payet dizileri yer alır (Şekil 66). Ön girişin batı duvarında ve yan girişlerde yer alan kapılarda da üst ve orta bölümlerde bitkisel ve geometrik bezemeler bulunmaktadır (Şekil 67, 68).

Şekil 66. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, ön giriş, sütun başlığı

Şekil 67. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, ana giriş kapısı, üst bölüm, bezeme detayı

Şekil 68. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe, ana giriş kapısı, üst bölüm, bezeme detayı

Yapının içindeki bezemeler; giriş holü ve avluda görülür. Giriş holünün avlu yönündeki açıklıklarının üst bölümlerinde, profilli silmeler ile sınırlanmış birer dış sırası ve dışa taşkın rozet dizisi yer alır (Şekil 69, 70).

Şekil 69. İzmir Atatürk Lisesi, giriş holü, avluya bakan açıklık, üst bölüm, detay

Şekil 70. İzmir Atatürk Lisesi, avluyu çevreleyen revaklardan bezeme detayı

Malzeme-Teknik

Giriş holü, avlu ve koridorların zemini karo mozaik, tuvaletler fayans, diğer mekanların tümü ahşap parke kaplamadır. Tavanlar ise avluyu çevreleyen revakların kaset döşemeleri dışında betonarme kirişli ve düz olarak yapılmıştır. Basamaklar ve okulun adının yazdığı friz mermer kaplama, bezemesiz olan arşitrav ve alınlık beyaz sıvalı, zemin karo mozaik kaplama ve tavan kaset döşemidir.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi sürecinde, sosyal haklar ve eşitlik konularına vurgu yapan 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nın ardından, 1856 yılında Islahat Fermanı kabul edilmiş ve Gayrimüslimlere ilişkin çeşitli düzenlemeler getirilmiştir. Dini konularda ayrıcalıklar tanınan Gayrimüslimlere kendi cemaatlerine ait yapıların onarımının yanı sıra yenilerini inşa etme hakkı da tanınmıştır.

19. yüzyılda gayrimüslimler; Batı güdümünün yanı sıra iç dinamiklerden de beslenen reform hareketlerinin sonucu olarak oluşan ortamda, özellikle de 1856 Islahat Fermanı'na göre düzenlemiş oldukları ve anayasa niteliği taşıyan “millet nizamnameleri” doğrultusunda kendi atılımlarını yapmışlar, yeni bir toplum düzeni oluşturabilmek için eğitime önem vermişler ve okullar açmışlardır. Dönemin yenilikçi ruhuna uygun olarak dini yönünden çok dünyevi nitelikleri ön plana çıkan eğitim de misyonunu gerçekleştirerek toplumu dönüştürmüştür. Ancak söz konusu sürecin her millet için tümüyle aynı şartlarda gerçekleşmediği izlenmektedir.

Önceki dönemlerde, bir cemaatin yerleştiği bölge mevcut ibadet yapısından belli olmaktayken, 19. yüzyıl sonu itibarıyla güç odaklarının değişimine koşut olarak, toplumsal üretimin devamlılığını sağlayacak eğitim kurumlarının da ön plana çıktığı görülmektedir. Bilginin ve bilimin önem kazanması, ibadet yapılarının yanı sıra okulların da toplumun temel ihtiyaçlarından biri olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Söz konusu dönemde artık, bir milletin meşruiyetini sağlayan unsurlar arasında okullar da ideolojik simgeselliğiyle birlikte yer almaktadır. Bu bağlamda, yapılarda ağırlıklı olarak kullanılmış olan neoklasik üslubun da, dönemin modasını tekrarlayanın dışında farklı bir bilincin ve yaklaşımın sonucu olarak tercih edildiği savlanabilir.

19. yüzyılda gerçekleşen dönüşümün kentsel çevrenin yapılandırılmasına eğitim alanında da etki ettiği, okul yapılarının fiziksel olarak ibadet yapılarından ayrılmasında görülebilir. Daha önce dini yapılar dahilindeki veya yanındaki küçük birimlerde sürdürülen sınırlı eğitim, bu süreçte kapsamı genişletilip zenginleştirilerek ve kısmen seküler bir çizgiye sahip biçimde, kitlesel eğitim işlevine yönelik olarak inşa edilmiş binalarda verilmeye başlanmıştır. Ancak burada tam bir ayrışmadan bahsetmek mümkün değildir. Özellikle yabancı okullar, misyonerler tarafından idare edilmekte ve binalar kilisenin yanıbaşında ya da yakınında bulunmaktadır. Bu durumda da eğitim üzerindeki dini güdümün ortadan kaldığı söylenemez. Yine de resmin bütününe bakıldığında dinselden bilimsele doğru bir yönelim olduğu ve bunun, mimari yapılanmaya da yansıdığı ve Tanzimat'tan sonra eğitim yapılarının anıtsallaştığı görülmektedir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en hareketli ithalat ve ihracat limanları arasında bulunan İzmir'e bakıldığında, bulunduğu bölgenin merkezi ve en gelişmiş yerleşimi olduğu görülmektedir. Kentin kozmopolit yapısı, ticarete bağlı gelişiminin ayrılmaz bir parçası olmuş, özellikle Gayrimüslim nüfus Avrupalı tüccarlara aracılık yaparak yerel ve uluslararası ticaret ağlarında yer edinmişlerdir. Dönemin yerleşik nüfusunu Müslüman-Türklerin yanı sıra, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler oluşturmaktadır. Gayrimüslim nüfusla birlikte yerleşik Levanten nüfus da kentin kültürel yapısını zenginleştirme yönünde katkılar sağlamıştır. Gazete, dergi, kitap basımı; tiyatrolar ve okuma salonları, cemaatlere ait okul, hastane, okul gibi kurumlar ve sosyal kulüpler de sosyal yaşamın parçası olmuştur.

İzmir'in sosyal dokusunu oluşturan her nüfus grubu farklı mahallelere yerleşmiştir. Müslümanlar, Kadifekale eteklerinden limana doğru yayılırken, Yahudiler ticaret alanı ile iç içe olacak şekilde çarşı bölgesi ile Müslüman mahalleleri arasında sıkışmış durumdadır. Levantenler ticaret alanı ile deniz kıyısı arasında konumlanmış; Rumlar ise, Levantenler ve Müslümanlar arasında kalan bölgelerde yerleşik olmuşlardır.

Sözü konusu nüfus gruplarına ait okullar, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyılın başlarında mevcut binalarına taşınmış olmakla birlikte, kuruluşları yüzyıl başına hatta bazılarının bir önceki yüzyıla kadar gitmektedir. Bu süreçte; İzmir'in hem ekonomik ve kentsel gelişimine hem de nüfus artışı ve kozmopolit yapısına koşut olarak çok sayıda inşa edilen okullar, tamamına yakını yangınlarda yok olduğundan ve bir bölümü de açıldıkları mekanların yetersizliği nedeniyle, farklı binalarda eğitime devam etmiş, tek bir okulun devamı olarak veya küçük okulların birleşmesiyle yerleşik hale gelmişlerdir.

Aya Fotini Merkez Kız Okulu, İzmir merkezde günümüze gelen iki Rum okulundan biridir. Diğer okul ise bugün Namık Kemal Lisesi binası olarak kullanılan Evangeliki okuludur. 20. yüzyıl başlarında inşa edilen yapılar, dönemin mimari dilini yansıtmaları bakımından ortaklık sergilemektedir.

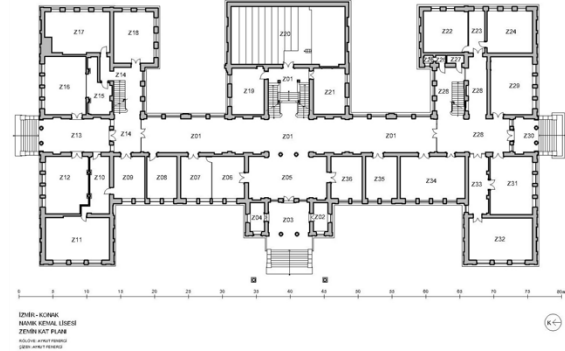
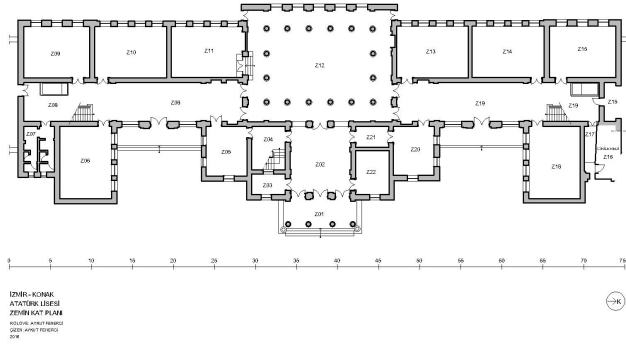
Her iki yapı da kuzey-güney dorultusunda uzanan geniş ve yüksek, anıtsal yapılar olarak dikkati çekmektedir. Yapıların plan tipleri farklı olmakla birlikte, mekan kurgusundaki ortaklıklar ilk bakışta fark edilebilmektedir. Adlandırmak gerekirse; Atatürk Lisesi koridor düzenine göre U plan şeması yansıtırken, Namık Kemal Lisesi bir tür H plan ortaya koymaktadır (Şekil 71).

İki kat üzerine yatakhane/lojman katı bulunan binaların üst katlara ulaşan merdivenleri de farklı bölümlere yerleştirilmiştir. Ancak; simetrik düzenlenmiş her iki yapının da ana giriş aksları doğu-batı yönünde vurgulu ve iki cephede de farklı ölçülerde de olsa dışa taşmaktadır (Şekil 71, 72).

Ana girişlerin bulunduğu cephelerde; hem dışa taşan ve genellikle İyon düzeninde mermer sütunların yer aldığı Antik Yunan'a gönderme yapan giriş mekanları, hem de kuzey ve güney uçlarda dışa taşan U ve H'nin kollarının yarattığı simetrik kütleleri vurgulamak için üçgen alınlıklar kullanılmıştır. Tüm cephelerde hareketlilik pencere düzenlerinin yanı sıra yatay olarak silmeler düşey olarak da pilastrlar

ile sağlanmıştır (Şekil 73, 74). Ön giriş mekanlarının tavanlarında kullanılan kaset döşeme iç mekanda da vurgulanmak istenen bölümlerin tavanlarında uygulanmıştır.

Her iki okul da; geniş koridorlar, yüksek tavanlar, çok sayıda pencere aracılığıyla bol ışık alan aydınlık sınıflar, gösteri yapılabilecek mekanlar, bulundukları geniş arsada spor olanaklarının yanı sıra ruha ve bilince hitap eden varoluşları ilede muhtemelen inşa edildikleri dönem için daha da vurgulu biçimde ideal eğitim kurumu imajına sahiptiler.

Şekil 71. İzmir Atatürk Lisesi, zemin kat planı ve İzmir Namık Kemal Lisesi zemin kat planı

Şekil 72. İzmir Atatürk Lisesi, ana giriş mekanı ve İzmir Namık Kemal Lisesi, ana giriş mekanı

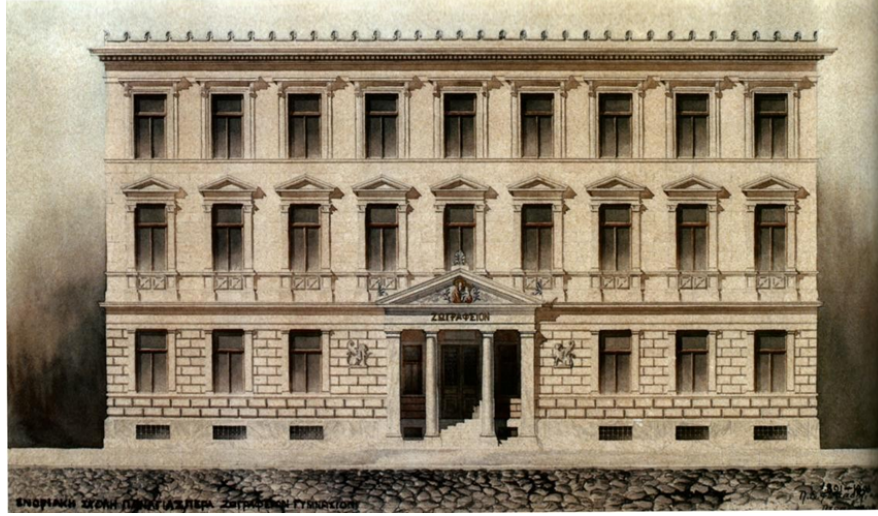

Şekil 73. İzmir Atatürk Lisesi, doğu cephe ve İzmir Namık Kemal Lisesi, kuzey cephe

Şekil 74. Namık Kemal Lisesi, batı ve kuzey cepheler (Namık Kemal Lisesi Arşivi)

Rum okullarının özellikle giriş cephelerindeki uygulamaların benzerlerini İstanbul'daki örneklerde de görmek mümkündür (Şekil 75, 76).

Şekil 75. İstanbul Rum Zoğrafyon Lisesi, giriş cephesi, (Perikles Fotiadis çizimi) (Colonas, 2005, s.24)

Şekil 76. Üsküdar Rum Okulu, giriş (Erkan, 2009, s. 43)

İzmir’de çeşitli dönemlerde çok sayıda gerçekleşen depremler ve en büyük hasar bırakanı 1922’de yaşanan yangınlar nedeniyle günümüze çok az sayıda ulaşmış eğitim yapılarından biri olan Atatürk Lisesi, çağdaşı olan diğer okullarla birlikte inşa edildikleri dönemde kullanılagelen tipolojiyi izlemenin yanında, kent ölçeğinde yarattıkları imge bağlamında yenilikçidirler. Anıtsallaşmış okul binalarında, bazen bir avluya açılrsa da genellikle bir koridora bağlanan sınıflar dizisinden oluşan, günümüzde de uygulanan ancak inşa edildikleri dönemde okullar açısından yeni gelişmekte olan, plan tipi ve çeşitlendirmeleri kullanılmıştır. Cephelelerde izlenen üslup ve bezemelerin ise dönem özelliği olmanın yanı sıra yapıya

yüklenen simgesel ve ideolojik anlamı da yansıttığı düşünülebilir. Rum okullarında, giriş bölümünde iyonik veya korint başlıklı sütunlara oturan üçgen alınlık gibi güçlü vurgularla antik Yunan'a gönderme yapılmıştır. Atatürk Lisesi'nde olduğu gibi sütunlar iç mekanlarda da tekrarlanmaktadır. Tüm bunlar ulusal kimlik bilincini pekiştiren ve ideolojik bağlamı olan referanslar olarak değerlendirilebilir.

Kapsamlı eğitim verecek düzeyde ve donanımlı olan okullar çevre yerleşimlere de hizmet ettiğinden ağırlıklı olarak yatılı öğrenci de barındırmakta olup genellikle çatı katlarında bir bölüm yatılı öğretmen ve/veya idari sorumlu için lojman olarak ayrılmıştır.

Sonuç olarak; Tanzimat sonrası Osmanlı modernleşmesi sürecinde İzmir'de inşa edilmiş olan Aya Fotini Merkez Kız Okulu/Atatürk Lisesi, mimari ve üslupsal yaklaşım bağlamında dönemin sözcülüğünü yapan anıtsal yapılardandır. İzmir'in modernleşmesi ve kentsel dönüşümü çerçevesinde dönemin referanslarına katkı yapan, önemli ve yenilikçi bir binadır.

İzmir silüetinin vazgeçilmez simgelerinden biri olarak korunması ve yaşatılması gereken bu yapı daha pek çok soruya yanıt aranabilecek uzun ve devingen bir süreçten geçerek günümüze ulaşmış ve mimarlık tarihinde yerini almıştır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Acar, G. (2000). *Tanzimat dönemi fikir ve düşünce hayatının mimari alana yansıması* [Doktora Tezi]. Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk-İslam Sanatları Programı, İstanbul.
- Adıvar, A. A. (1953). Bizans'ta yüksek mektepler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 5(8), 1-54.
- Anagnostopoulou, A. (1999). Tanzimat ve Rum milletinin kurumsal çerçevesi, patrikhane, cemaat kurumları, eğitim. P. Stathis (Yay. haz.), *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler* içinde (ss. 1-35). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aktepe, M. (2003). *İzmir yazıları: Camiler, hanlar, medreseler, sebiller*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı.
- Avcı Özbakan, F. F. ve Akyol Altun, T. D. (2013). Eğitim yapıları mimarisi. *İzmir kent ansiklopedisi, mimarlık* içinde (c. 2, ss. 203-266). İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Batur, A. (1985). Batılılaşma döneminde Osmanlı mimarlığı. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (c. 4, ss. 1038-1067). İletişim Yayınları.
- Beyru R. (1992). *XIX. yüzyılın ilk yarısında İzmir'de sosyal yaşam. Üç İzmir*. Yapı Kredi Yayınları.
- Bilim, C. Y. (1984). *Tanzimat Devri'nde Türk eğitiminde çağdaşlaşma (1839-1876)*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Bilim, C. Y. (1998). *Türkiye'de çağdaş eğitim tarihi (1734-1876)*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Cavid, İ. (2010) *Aydın vilayet salnamesi R.1307- H.1308*. M. Babuçoğlu, C. Eroğlu ve A. Şahin (Yay. haz.). Türk Tarih Kurumu.
- Cezar, M. (1991). *XIX. yüzyıl Beyoğlusu*. Akbank Yayınları.
- Colonas, V. (2005). *Greek architects in the Otoman Empire*. Olkos Publishers.
- Cuinet, V. (1894). *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de L'Asie Mineure*, vol. V, Ernest Leroux.
- Dündar, M. (2008). *Beylerbeyi Sarayı* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, C. 1, 2. Eser Kültür Yayınları.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, C. 3, 4. Eser Kültür Yayınları.
- Erkan, P. (2009). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Galata-Şişli güzergahındaki gayrimüslim cemaat okulları* [Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul.
- Eryılmaz, B. (1990). *Osmanlı Devletinde gayrimüslim tebanın yönetimi*. Risale Yayınları.
- Fortna, B. C. (2005). *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde İslam, Devlet ve Eğitim* (P. Siral, Çev.). İletişim Yayınları.
- Frangakis-Syrett, E. (2009). Uluslararası önem taşıyan bir Akdeniz limanının gelişimi: Smyrna (1700-1914). M. C. Syrmanelis (Yay. haz.), *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar* içinde (ss. 27-61). İletişim Yayınları.

- Goffman, D. (1992). 17. yüzyıl öncesi İzmir. *Üç İzmir* (ss. 71-85). Yapı Kredi Yayınları.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı tarihi*, C. 5. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830-1914) demografik ve sosyal özellikleri*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kechriotis, V. (2009). Yunan Smyrna'sı: Cemaatlerden tarihin Partheon'una. M. C. Syrmanelis (Yay. haz.), *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar* içinde (ss. 73-91). İletişim Yayınları.
- Kili, S. ve Gözübüyük, A. Ş. (2000). *Türk anayasa metinleri*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Küçük, C. (1985). Osmanlılarda millet sistemi ve tanzimat. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (c. 4, ss. 1007-1024). İletişim Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1991). *Osmanlı eğitim tarihi*. İletişim Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Şimşek Özel, H. (2018). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de eğitim yapıları*. [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Tekeli, İ. (1980). *Toplumsal dönüşüm ve eğitim tarihi üzerine konuşmalar*. TMMOB Mimarlar Odası Yayını.
- Tekeli, İ. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e eğitim sistemindeki değişimler. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (c. 2, ss. 478-484). İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin S. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, F. ve Yetkin S. (2003). *İzmir kent tarihi*. İzmir.

Batı Sanatında Müzelerin Kanon Oluşturucu Rolü: Kapsayıcılık Üzerine Bir İnceleme¹

The Canon-Building Role of Museums in the Western Art: A Study on Inclusion

Ecem ÖZENSOY GÖLGELİ*, Oğuz HAŞLAKOĞLU**

Öz

Estetik bir ölçüt olarak sanatta “en önemli eserler” seçkisi oluşturan kanon sanat tarihi yazımını büyük ölçüde şekillendirir. Kanonu kuran unsurların başında gelen müzeler ise hem estetik hem de tarihi ve kültürel açıdan önemli eserlerin seçiminde söz sahibidir. Müzede izleyicisiyle buluşan sanat yapıtı düzenli olarak kendisini yeniden üretir ve görünür kılar. Sağlanan bu istikrar sayesinde başta sanat tarihinde vazgeçilmez bir konuma sahip olan sanat yapıtı, artık kanonun bir parçasıdır. Bu nedenle müzelerin bir sanat eserini hangi faktörleri göz önünde bulundurarak bünyesine dahil ettiği, hangi eserleri ve sanatçıları sistematik olarak dahil etmediği, kimin görünür olmasına karar verdiği ve öncelik verdiği değerlerin neler olduğunun sorgulanmasıyla birlikte sanat kanonlarının yapısı ve işleyişi açıklığa kavuşabilir. Bununla birlikte, sanat kanonunun en önemli temel problemlerinden biri, on altıncı yüzyılda sanat tarihçisi Giorgio Vasari gibi figürlerin öncülüğünde, Avrupalı-Amerikalı beyaz erkeklerden oluşturulması, dolayısıyla kadın sanatçıların ve Batı dışı kültürlerin sanat tarihinden sistematik biçimde dışlanmasıdır. Kanonu oluşturan kurumların başında gelen sanat müzeleri de başta sergileme geleneklerinde kanonun bu eril hegemonyasını sürdürmüşlerdir. Bu makalede öncelikle kanon kavramına değinilecek, ardından Batı’da on sekizinci yüzyıl sonunda kurulmaya başlanan büyük sanat müzelerinin kanon oluşturmadaki rolü incelenecektir. Son olarak yirminci yüzyıl ortalarından itibaren kanonu sarsma çabalarının müzelerin sergileme geleneklerine nasıl yansıdığı ortaya koyulacak ve bu girişimlerin kapsayıcılığına ilişkin bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar sözcükler: Kanon, müze, kadın sanatçıları, Batı dışı kültürler, sergileme gelenekleri.

Abstract

As an aesthetic criterion, the canon, which constitutes a selection of “the most important Works” in art, shapes the writing of art history to a great extent. Museums, which are among the leading elements that establish the canon, have a say in the selection of works that are important both aesthetically and historically and culturally. The work of art that

¹ Bu makale, İstanbul Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sanat Tarihi programında, Doç. Dr. Oğuz HAŞLAKOĞLU’nun danışmanlığında hazırlanmakta olan Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısından Kanon Bağlamında Türkiye’de Sanat Tarihi Yazımı başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Doktora öğrencisi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat Tarihi doktora programı. E-posta: ozensoyl6@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5709-4245

** Doç. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık bölümü. E-posta: haslakoglu@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3952-6136

meets its audience in the museum regularly reproduces itself and makes itself visible. Thanks to this stability, the work of art, which has an indispensable position in the writing of art history, is now a part of the canon. For this reason, the structure and functioning of art canons can be clarified by questioning the factors that museums include a work of art, which works and artists they systematically exclude, who they decide to make visible and what are the values they prioritise. On the other hand, the main problem of the art canon is that it has been composed of white European-American men since Giorgio Vasari in the 16th century, thus systematically excluding women artists from art historiography. Art museums, which are the leading institutions that constitute the canon, have maintained this masculine hegemony of the canon both in their exhibition traditions and catalogue texts. In this article, firstly, the role of the great art museums of the West, which began to be established in the 19th century, in forming the canon will be analysed. Then, it will reveal how the efforts to shake the canon since the mid-20th century have been reflected in the exhibition traditions of museums and an evaluation will be made regarding the inclusiveness of these attempts.

Keywords: Canon, museum, women artist, Non-Western cultures, exhibition traditions.

Giriş

Yirminci yüzyıldan itibaren edebiyat, sanat, müzik ve felsefe araştırmalarında ve eleştirilerinde sıkça vurgulanan kanon kelimesinin kökeni Antik Çağ'a kadar uzanır. İbranicede ölçü çubuğu anlamına gelen *qaneh* sözcüğü zamanla ölçüt, kanun ve kural anlamlarını kazanarak Grekçeye kanon olarak geçmiştir. Latince ise kilise yasalarını ve genel yasa ve kurallar bütününü ifade eden kanon, zamanla doğruyu yanlıştan ayıran ölçüt ve ilkeler olarak güncel kullanımına yakın anlamını kazanmıştır (Anar, 2013, s. 41). Klasik dönemde kanonun mimarlık, heykeltıraşlık ve inşaat gibi alanlarda belli bir standardı ya da ideal ölçüyü temsil eden bir kılavuz olarak sopa ve cetvel anlamına gelecek şekilde kullanılması onun araçsal işlevine işaret eder. Bu araçsallık, kanonun zaman içinde somut anlamıyla kaynaşarak gelişen mecazi kullanımının temelini oluşturur. Böylece “doğru ölçüyle sağlam inşaatların yapılmasındaki işlevi, mecazi anlam alanına kayarak da kural koyucu doğruluk ölçütünü gösteren başka bir işlevle bütünleşmesine imkân sağlamıştır” (Assmann, 2001, s. 113).

M.Ö. beşinci yüzyılda yaşadığı bilinen Argoslu Grek heykeltıraş Polykleitos'un (M.Ö. 480-M.Ö. 420) kanon adını verdiği günümüze ulaşmayan metni plastik sanatlarda kanon kavramının erken kullanımına işaret etmektedir. Polykleitos, Yunan geometrisinde temel olan oran, orantı ve simetri kavramlarını insan bedeninin şekillendirilmesine uygulayarak mükemmelliğe ve ideal insan bedenine ulaşmaya çalışmış ve bedenin dengeli bütünlüğünü kanon fikri etrafında heykellerine başarıyla yansıtmıştır. Polykleitos'un mızrak taşıyıcısı anlamına gelen *Doryphoros* adlı heykeli, kanonun plastik sanatlardaki ilk tezahürü olarak kabul edilmektedir. Tobin, Polykleitos Kanonunu “bir sanatçının doğa yasaları ile zanaatının talepleri arasında nadir ve zor bir denge kurma girişiminin Yunan heykelinde bilinen ilk örneği” olarak tanımlar (Tobin, 1975, s. 321). Orta Çağ'da ise kanon Jale Parla'nın (1945-) ifade ettiği gibi “Kilise'nin özgün kabul ettiği İncil metinleriyle, gene Kilise'nin Azizler arasına kabul ettiği yeni isimlerin eklenmesiyle oluşan kutsal metin ve kişilerin listesi olmuştur” (Parla, 2004, s. 51). Sonuçta güçle ilişkilendirilen bir belirleme ölçütü olarak kabul edilen kanon, Antik Çağ'da ölçüt, kural ve ilke anlamlarında kullanılmış, Orta Çağ'da ise kutsal metinler ve kilise yasalarını ifade eden bir anlam kazanmıştır. Ancak, on altıncı yüzyılda, özellikle plastik sanatlarda, kanonun teolojik bağlamından ayrılarak seküler bir yapıda kullanıldığına tanık olunur. Bu dönemle birlikte estetik üstünlüklerinden şüphe edilemez hale gelen evrensel sanat ve edebiyat yapıtları ile sanatçıların bulunduğu listeler kanon olarak değerlendirilmeye başlamıştır (Langfeld, 2018).

On sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren estetiğin kendi değer ilkelerini belirleyip felsefi bir disiplin olarak gelişmesiyle birlikte sanat eserleri başta din ve saray olmak üzere resmî kurumlardan bağıni koparmış ve özgür sanatçının bireysel yaratıcılığının bir tezahürü olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Fransız Devrimi'ni takiben aristokrasinin yerini burjuva toplumuna bırakması sonucu sanatçıların lonca eğitiminin katı sistemini terk etmeleri ve kilise ile sarayın denetiminden kurtulmaya başlamalarıyla birlikte, sanatçılar burjuva toplumu tarafından özerk sanatçı statüsüne yükselmişlerdir. Artık sanatçı, kilise ve saray tarafından sipariş edilen eserleri yapmakla yükümlü ve “İsa'yı, havarileri, prensleri, melekleri, Medici'ler gibi bankerleri, lonca yöneticilerini vb. gibi resmettiği otoriteyi temsil eden” bir figür olarak değil, içinde bulunduğu zamana, gündelik yaşama ve bireyin kendisine yönelen kişiler olarak öne çıkmıştır (Artun, 2014).

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise doğadaki eşsiz sanat eserlerinin, “başyapıtların” yaratıcıları olarak kabul edilen deha-sanatçı miti sanat tarihi disiplini içinde giderek gelişmeye başlamıştır.

Bir sanat eserini “büyük” ve kanonik kılan ölçütlerin ortaya konmasında etkili şey, Kant’ın biçime öncelik veren estetik yargısının düşünce tarihinde muazzam bir tesiri olmasıdır. Kant’a göre güzellik yargısı nesnenin biçimi aracılığıyla hissedilen öznel bir duygu ile ilişkilidir. Yine Kant estetiğinde karşımıza çıkan deha kavramı da yerleşmiş bir söylem olarak, Batı’nın zamana meydan okuyan ve neredeyse evrensel bir kutsallıkla ölümsüzleşen sanatçılarıyla ilişkilendirilerek okunabilir. Çünkü Kant estetiğinde estetik yargı ancak deha sayesinde ve nesnenin biçimi aracılığıyla hissedilen hoşlanma ile ortaya çıkabilir. Sanat eserinde ikinci bir doğayı görünüşe çıkarabilen deha-sanatçı nitelendirmesi hem sanatçıya yaratıcılık atfederken hem de dehaya özgü özellikleri kimin ne kadar taşıdığı konusunda hiyerarşik bir şemanın kurulmasına sebep olur. Böylece kanonu oluşturan sanatçılar arasında bazıları diğerlerinden çok daha “ölümsüz” hale gelir (Preziosi, 2009, s. 56)

Sanat kanonunun oluşmasında çeşitli dinamikler etkilidir: akademiler, sanat tarihi yazımı, sanat çevresi ve piyasası, galeriler, koleksiyonlar ve müzeler kanonu kuran araçların başında gelir. Sanat eserlerinin sergilenmesi ve korunmasında önemli bir işleve sahip olan Batı’nın modern sanat müzeleri, bir iktidar mekânı olarak, muhafaza edecekleri eserleri seçer ve kanona girecek olanları belirler. British Museum (1753) ile Louvre’un (1793) öncüsü olduğu; Amsterdam’daki Rijksmuseum (1815), Madrid’deki Prado (1819), St. Petersburg’daki Hermitage (1853) ve Viyana’daki Kunsthistorisches (1891) gibi sanatın özerkliğinin inşa edildiği kurumların başında gelen modern ve kamusal müzelerin kurulmasıyla, müzeler estetik bir ölçüt olarak sanat kanonlarının oluşması ve yayılmasında koruyucu bir rol oynamaya başlamışlardır (Artun, 2014). Ancak kanonun devamlılığını sağlayan araçların sorgulanmasıyla birlikte müze koleksiyonlarında ve sergileme geleneklerinde kanonu özellikle cinsiyet, ırk ve bölge sınırlarını aşan yeni yüzlere açmaya yönelik ilgide artış olmuştur. Makalenin ilerleyen bölümlerinde, Batı’nın büyük sanat müzelerinin sahip olduğu bu kritik işlevinden yola çıkılarak kanonu ne ölçüde dönüştürdükleri sorgulanacaktır.

Müzelerin Kanon Oluşturmadaki Rolü

İnsan yapımı bir şeyin sanat eserine dönüştüğü ve kendisini tanımlayan anlamların sınırlarını aşarak, başka ve yeni bir düşünce dünyasına, sanat tarihinin bir parçası olmaya başladığı yerdir müze. En basit tanımıyla müzeler kültürel dünyanın birer temsilcisidir ve bulundukları coğrafyanın tüm kültürel unsurlarının izlenebildiği kurumlardır. Donald Preziosi’ye (1941-) göre “... müzeler tarihsel etkiler yaratır, kanıtlar oluşturur, ortak imgelemler inşa eder, öznel nesneler ve diğer öznel ilişkileri aracılığıyla disipline eder ve bireysel ve kolektif davranışlar için ölçütler oluşturur” (Preziosi, 2017, s. 1). Ayrıca “Bir türden ve diğerleriyle eşit bir kurumdan daha fazlası olan müzeler, kendimizi benzersiz öznelliklere sahip özerk bireyler olarak kavrayışımızın üretilmesi ve sürdürülmesi için gerekli yerlerdir” (Preziosi & Farago, 2020, s. 3). Pek çok farklı işleve sahip olmalarıyla müzeler, sanatı ve tarihi bir disiplin olarak somutlaştırır. En önemli işlevleri herhangi bir objeyi sanata dönüştürmeleri, onun tüketilebilir olma özelliğini ortadan kaldırarak geleceğe taşımaları, ölümsüzleştirmeleridir. “Kendine özgü kuralları, kriterleri, sınıflandırmalarıyla sanat eserini tarihin muhafazası altına alır. Eş zamanlı olarak hem tarih anlatır hem de tarih yapar” (Köksal, 2021, s. 10). Aynı zamanda neyin değerli olup olmadığı, hangi eserlerin bünyesine dahil edilebileceği –dolayısıyla neyin sanat olarak sayılıp sayılmayacağı– gibi konular hakkında karar vermesi nedeniyle sanat tarihi kanonunun üretilmesinde önemli bir rol sahibidirler.

Sanat ve müze arasındaki ilişkinin temelini anlamak için Preziosi ve Claire Farago’nun (1948-) önerdiği gibi “Müze ne zaman bir müze haline gelir?” sorusuna cevaplar aramak faydalı olacaktır. Müzelerin her bir toplumda üstlendiği roller, eserleri seyreden bir izleyici kavramının ortaya çıkışı, müzelerin bir çatı altında topladığı eserlerin birbirleriyle ve izleyicilerle olan ilişkisi gibi birçok durum müzeyi oluşturan unsurlarla ilişkilidir. Bugün modern anlamıyla bilinen ilk sanat müzesinin doğuşuyla ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. *Grande Encyclopédie*’ye göre on sekizinci yüzyıl sonunda Fransa’da Konvansiyon Meclisi tarafından kurulmuştur ve dolayısıyla müzenin kökeni ile giyotin’in gelişmesi arasında güçlü bir ilişki vardır (Bataille, 2012). Georges Bataille’in (1897-1962) bu ifadesinde vurguladığı üzere, Avrupa’da on sekizinci

ve on dokuzuncu yıllarda kurulan müzelerin iktidarın temel aygıtlarından biri olduğu açıktır. Aydınlanma fikrinin miras bıraktığı ulus-devlet ve yurttaşlık bilinciyle birlikte devletlerin kendi tarihlerini yazmaları, modern kimliğin üretilmesi ve sürdürülmesindeki kilit güçlerdir. Müzenin kazandığı bu güç Fransa’da Louvre Müzesi’nin kurulmasıyla birlikte en yüksek seviyesine ulaşır. Devrim sonrası Fransa’nın simgesi olarak Louvre Müzesi “Geçmişin bütün sanatsal varlığını devralan halkları, onların kaderini, iktidarını, uygarlaşma ve ilerleme efsanelerini temsil eder” (Artun, 2011, s. 12). 1793 yılında kurulan Louvre Müzesi, Fransız Devrimi öncesinde kraliyet ailesinin ve soyluların tekelinde olan sanat eserlerini, devrimden sonra kamuya açık hale getirmesiyle ilk kamusal müze niteliği taşır. Louvre Müzesi’nde Winckelmann’ın (1717-1768) kurumsallaştırdığı metodolojik sanat tarihi yazımının izleri görülür: sanat çeşitli kültürlerin ifadesi olarak ilkelden gelişmişe doğru evrimsel bir süreç geçirir ve Louvre’da sanatın ulaştığı en yüksek merteye Fransız kültürüne ait eserlerdir. Devrim sonrası Fransa’nın yeniden doğuşu Louvre’un kurduğu müzeolojide kamuya görünür kılınmıştır. Bunu, müze olarak devrim öncesi krala ait bir sarayın seçilmesinde ve Antik Mısır ve Yunan kültürlerinden İtalyan ve Fransız sanatına doğru bir gelişme çizgisi takip eden sergileme tekniklerinde görebilmek mümkündür.

Carol Duncan (1936-) ve Alan Wallach müzelerin amacının “müzeden yararlananlara ya da müzeyi ziyaret edenlere toplumun en yüce inanç ve değerlerini aşlamak” olduğunu vurgularken, müzelerin birincil işlevinin ideolojik olduğunu savunmaktadır. Çünkü müze, himayeci bir sınıfın iktidarını ve toplumsal otoritesini olumlar (Duncan & Wallach, 2006, s. 50). Dolayısıyla Batı toplumları söz konusu olduğunda, büyük sanat müzeleri kronolojik bir tarih anlayışı çerçevesinde, sanatın ilkelden gelişmişe doğru sergilendiği bir anlatı biçimini takip ederek ilkelin karşısında modern, Batı’nın karşısında ise Doğu’yu başkalaştırarak izleyicinin “öteki olanla” sürekli bir diyalog içerisinde olmasını sağlamıştır. Bu, Louvre Müzesi modelinden beslenen müzeolojinin temelinde bulunan ve izleyicinin kendisini hiyerarşik bir düzenlemede konumlandığı ve öteki olma deneyimi yaşadığı bilinçli ve sistematik bir uygulamasıdır. Böyle bir düzende toplumsal farklılıklar yeniden üretilirken bireysel kimlikler de belirlenir.

Sanat eserlerinin sergilendiği mekanlar olarak kamuya açık bir niteliğe sahip olan müzeler kanonun çok daha görünür hale gelmesini de sağlar. Bu görünürlüğün sağlanması için uygun mekanlara ihtiyaç vardır. Robertson (1955-) sanat eserinin, müze galerisindeki yerini aldıktan sonra, düzenli olarak yeniden üretilebilen ve izlenebilen yerleşik bir varlık haline geldiğini ifade etmiştir (Robertson, 2003, s. 2). Müzeler bu anlamda bir izleyici kitlesi için estetik deneyimi hazırlar ve sunar. Buna ek olarak Hein’in (1932-) de belirttiği gibi “sanat eserlerini estetik değerin eşsiz ve istikrarlı taşıyıcıları olarak yücelten müzeler, kendilerini ayakta tutan toplumsal düzenle birlikte kendi kurumsal statülerini de meşrulaştırırlar” (Hein, 1993, s. 557). Böylece Batı sanat dünyasında on sekizinci yüzyıl sonlarına kadar egemen hanedanların, kralların ve saray mensubu güç sahibi kişilerin özel koleksiyonlarının ortaya çıkmasını sağlayan kişisel beğenilerin yerini, artık bünyesinde barındırdığı eserlere kurumsal yapısı çerçevesinde evrensel bir geçerlik kazandıran müzelere bıraktığı görülmektedir.

Herhangi bir kültüre ve zamana ait bir sanat eserinin başka bir yerde, başka eserlerle birlikte tek bir mekânda kurgusal bir düzen içinde sergilenmesi, o eserin sanatsal kökeninin ancak müzeyle olan bağlamıyla birlikte düşünülmesini sağlar ve böylece sanatsal deneyim müzeye bağlı kılınır. Ancak yirminci yüzyılın en büyük düşünürlerinden biri olan Theodor W. Adorno (1903-1969) yaptığı eleştirilerle müze ve ölümsüzlük kavramlarına şüpheyle yaklaşmıştı. Adorno’ya göre “izleyicinin artık canlı muamelesi etmediği, ölmekte olan nesneler”i tanımlayan “müzelik” ifadesiyle Almancadaki “mozole” kelimesi arasındaki bağ salt fonetik olmanın ötesine geçer ve “müzeler sanat eserlerinin özel aile mezarlıkları gibidir” (Adorno, 2006, s. 185). Adorno, bellek oluşturma uğruna sanat eserlerinin ait olduğu bağlamından ve işlevinden koparılmasını ideolojik bir mesele olarak ele almıştır (Adorno, 2006).

Kamuya ulaşmanın, onu etkilemenin, eğitmenin ve çağdaş bir toplumun bireyleri haline getirmenin önemli bir aracı olarak on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılların müzecilik anlayışı moderniteyle ilişkili olarak gelişme göstermişlerdi. Kilise’nin yüzlerce yıldır tekelinde olan bilgi iktidarının sarsıntıya uğramasıyla birlikte, gelişmeye ve ilerlemeye yönelik bir tarih anlayışı modernitenin önemli simgelerinden biri haline geldi. Tarihin bir disiplin olarak kurumsallaşması, kendi ilkelerini kurması ve her türlü dini otoritelerden bağımsızlaşarak doğru bilgiyi iletme misyonu yüklenmesi de tüm bu modernleşme atmosferinde gerçekleşiyordu. Müzeler, ulusal tarihlerin okunabildiği; ilkel olandan gelişmiş olana doğru,

ilerlemeci, evrimsel ve kronolojik bir anlayışla kategorize edilmiş mekânlar olarak faaliyet gösterdiler. Müzenin moderniteyle ilişkisi hakkında Michel Foucault (1926-1984) “Her şeyi bir araya toplama düşüncesi; bütün zamanları, dönemleri, formları ve beğenileri aynı mekâna kapatma iradesi; kendisi zamanın dışında olan ve zamanın tahribatından etkilenmeyen bütün zamanlara ait bir mekân kurma düşüncesi; hareketsiz bir mekânda zamanı durmaksızın biriktirme tasarısı; bütün bu düşünce, modernliğimize aittir” der (Akt. Gündüz, 2013). Ona göre modern dönemde müzeler, hastane, okul, tımarhane, fabrika gibi kurumlarla birlikte “disiplin toplumu”nu temsil ederler.

Modernitenin örgütlendiği, sanatın kurumsallaştığı, ulusların tarihinin yeniden yazıldığı ve anlatıldığı, deha sanatçıların ölümsüzleştiği yerler; Aydınlanmanın, insan aklının, bireyselliğin, gelişmenin, ilerlemenin, evrenselliğin, toplumsallığın ve başta Batı olmak üzere uygarlaşmış milletlere övgünün sembolleri olarak ulusal müze on sekizinci yüzyıl sonlarından yirminci yüzyıla kadar sanat tarihi disiplindeki otoriter konumunu korumaya devam etmişti. Sanatın dini ve siyasi güç mekanizmalarından bağımsızlaştığı, kendi ilke ve kurallarını örgütlediği mekanlardı. Burada neyin bir sanat eseri olduğu sorularına yanıt veren bir “hakikat rejimi” kurulmuştu.² Özellikle devlet sürecinden geçen toplumların kültür ve sanat ortamında estetiğe dair yeni tartışmaların doğuşuyla birlikte kanon kavramı da gelişmeye başlamıştır. Kanonlar, bir estetik hiyerarşi olarak, kurucularının geleceğe ulaşma ve sürekli olma kaygısından doğmuştur. Sanat müzeleri de, belirli bir estetik anlayışın sürekliliğini korumaya çalışırlar. Evrensel sanat kanonunda yer alması gereken eserler ve sanatçılar öncelikle Batı’nın büyük müzeleri için çalışan sanat uzmanları tarafından belirlenir.

Yirminci yüzyıla gelindiğinde ulusal müzelerin sanat kanonu kurma görevini yavaş yavaş özel müzelere devretmeye başladığı görülür. Özellikle 1929 yılında New York’ta ilk modern sanat müzesi olarak kurulan Museum of Modern Art (MoMA) ile birlikte sanatsal deneyim anlamında büyük bir kırılma noktası yaşanmıştı. Müzenin kurucu direktörü Alfred H. Barr Jr. (1902-1982) izleyici ile sanat eserleri arasındaki her türlü mesafenin yıkılması ve daha güçlü bir etkileşim kurulması adına Beyaz Küp adını verdiği bir modern müze ve galeri mekânı kavramı geliştirmişti. Buna göre sanat eserlerinin sergilendiği galeri duvarları beyaza boyanmalı, düz ve aydınlık bir zemin tasarımı benimsenmeliydi. Sergileme yaklaşımındaki bu çok önemli değişim, modern sanatın algılanma biçimine yön vermiştir. Alfred Barr’ın bir nevi kutsal tapınak olarak gördüğü ulusal müzelere tamamen karşıt olarak geliştirdiği bu yeni müzeolojide, tarihsellik ve süreklilik iddiaları bir kenara koyulmuş ve sanat estetik bakımından kendi özerk sistemine sahip olmuştur. “Beyaz küp, formların birbirini anlamlandırma sistemine uygun biçimde her etkiden yalıtılmış bir heterotopya yaratmıştır. Bu heterotopya sanatın, müze sanatı olmaktan başka bir olanağı yoktur” (Köksal, 2018, s. 7) .

Modernizmle birlikte müzeoloji bakımından çok şey değişmiş fakat müzenin sanat tarihinde sahip olduğu otoriter konum çok az değişikliğe uğramıştır. Ulusal sanat müzeleri ile özel müzeler arasındaki temel farklar sergileme pratiklerinde kendilerini göstermiş olsa da kanonun temsilciliği ve koruyuculuğuna ilişkin işlevleri ortak kalmıştır. Dolayısıyla müzeler koleksiyonlarına dahil ettikleri ve sergiledikleri eserlerle sanat kanonunun şekillenmesinde ve güncel halini almasında halen kritik bir öneme sahiptirler. Özellikle eserlerin hem müzelerin kalıcı koleksiyonunda yer alması hem de sergilenmesi sanat tarihindeki “görünürlük” bakımından elzemdir. Artun’un da ifade ettiği gibi “Herhangi bir spekülasyon hamlede, bir eserin ‘menşei, görünürlüğü ve eleştirel meşruiyetine ait bilgiler müze sergileri sayesinde geçerlik kazanır” (Artun, 2011, s. 167). Bu nedenle müzelerin bir sanat eserini hangi faktörleri göz önünde bulundurarak bünyesine dahil ettiği, hangi eserleri ve sanatçıları sistematik olarak dahil etmediği ve öncelik verdiği değerlerin neler olduğunun sorgulanmasıyla birlikte sanat kanonlarının yapısı ve işleyişi açıklığa kavuşabilir. Her ne kadar eğitim kurumlarının da kanon üretimindeki payı çok büyük olsa da müzeler istikrar ve düzeni temsil etmeleri bakımından sanat kanonunu oluşturan unsurların başında gelir. Kingsley müze

² Foucault’nun kavramsallaştırdığı bir terim olan “hakikat rejimi” bilgi ve iktidarın birbirine eklenilen birleşik yapısı içinde üretilir. Dolayısıyla bir toplum için neyin iyi ve doğru olduğu, neyin yanlış olduğu (ve bir nesneyi sanat eseri yapan şeyin ne olduğu) o toplumun hakikatidir ve bilgi/iktidar düzeninde ortaya çıkar. Hakikat rejimi de hakikatin, “kendisini üreten ve destekleyen iktidar sistemleriyle ve kendisinin meydana getirdiği ve kendini yayan iktidar etkileriyle döngüsel bir etki içinde” olmasıdır (Foucault, 2020, s. 84).

anlatılarının, sergilerin ve koleksiyonların kanonun işleyişi ve iş başındaki kanon hakkında tarihsel veriler kodladığını ifade eder (Kingsley, 2019, s. 3). Bir şeyi diğerlerinin üzerinde yücelterek hiyerarşik bir sıralama kuran kanonik düzen, sanat müzesi için çalışan sanat profesyonellerinin çabalarıyla görünürlük ve kalıcılık kazanmıştır.

“Öteki”nin Keşfi ve Kanonu Sarsma Çabaları: Kapsayıcılık Üzerine Bir İnceleme

Yirminci yüzyılın ortalarında, ulusal sanat müzelerinin yerini alan özel müzelerin kurulmasıyla birlikte, müzeler hem yapısal değişikliklere uğradılar hem de sanat tarihi kanonlarını devam ettirmedeki rollerinin sorgulanmasıyla birlikte değişmeye başladılar. Kanon kavramının irdelenmesi cinsiyet, yerellik, ırk, etnisite gibi toplumsal farklılıkları kapsayan kültürel bir yeniden düzenlenmeyi beraberinde getirmiş, müzeler bu gelişmeler doğrultusunda başta sergileme stratejileri olmak üzere yapılandırmaya girişmiştir. Büyük müzelerde kanonun sınırlarını genişletmeye yönelik ilgi ve çaba gözler görülür bir şekilde artmaya başlamıştır. Hein, müzecilikteki bu kırılma noktasının yalnızca kültürel ve siyasal bir talebin karşılığı olarak gelişmediğini, yeniden yapılandırılan vergi yasaları gibi sanat piyasasını yakından ilgilendiren ekonomik gelişmelerle de doğrudan ilişkili olduğunu “sanat piyasasındaki enflasyon, müzeleri daha maceracı alımlar yapmaya zorlamış ve bu pragmatik ihtiyaç, sanatın kültürel ve tarihsel yorumuna yönelik entelektüel takdirdeki artışla isabetli bir şekilde çakışmıştır” ifadeleriyle açıklar (Hein, 1993, s. 558). Nitekim kanonun ideolojik bağlamı sorgulanmadan pratik amaçlara hizmet etmek için gerçekleştirilen birtakım uygulamalar, “marjinal” olarak görülen grupların yalnızca “farklı olmaları” nedeniyle temsil edilmelerine sebep olmuştur.

1984 yılında New York Modern Sanatlar Müzesi’nin (MoMA) düzenlediği “Yirminci yüzyıl Sanatında Primitivizm-Kabile Sanatı ile Modern Sanat Arasındaki Yakınlıklar” sergisi bu bakımdan önemli bir örnek teşkil eder (Şekil 1). Sergide “Primitivist” sanatın Gauguin (1848-1903), Picasso (1881-1973), Paul Klee (1879-1940) ve Henri Moore (1898-1986) gibi modern sanatın önemli isimleri ile Dada, Sürrealizm, Ekspresyonizm gibi akımların üzerindeki etkisine dikkat çekilmişti. Kuzey Amerika, Afrika ve Okyanusya sanatı bu sergiyle birlikte ancak Batı sanatına yön veren modernist sanatçılarla bir araya gelmeleri sayesinde görünür olabiliyordu. “Primitivistler” sanatın en saf halini yaşamışlardı fakat onu yeniden keşfeden ve sanat dünyasında gerçekliğin evrensel bir temsilcisi haline getiren yine Batılı erkek sanatçılardı (Foster, 1985).

Şekil 1: “Yirminci yüzyıl Sanatında Primitivizm-Kabile Sanatı ile Modern Sanat Arasındaki Yakınlıklar” sergisinden bir görüntü. Bir Afrika maski Picasso’nun *Gitar* (sağda) adlı heykeli ile yan yana. (Fotograf Arşivi. MoMA Arşivleri, New York. IN1382.6. Kate Keller tarafından çekilmiş fotoğraf.)

Primitivistlerin bu ötekileştirilme ideolojisine karşı koymaya çalışan bir örnek 1989 yılında Jean-Hubert Martin’in (1944-) küratörlüğünde Centre Georges Pompidou ve Grande halle de la Villette’de düzenlenen “Magiciens de la terre” (Yeryüzünün Büyücüleri) başlıklı sergidir (Şekil 2). Sergi Batı dışı kültürlerin çağdaş sanatının Batı’da sergilenmesi ve Batı sanat çevresi tarafından görünür kılınması sebebiyle büyük ses getirmiş ve çokkültürlülük tartışmalarını doğurmuştu. Sergide yarısı Batılı, yarısı Batı dışı toplumlardan 100 sanatçının eseri coğrafi bölgelere veya zaman dilimlerine ayrılmadan, sadece isimleriyle eşit bir şekilde yan yana sergilenmişti. Martin, bu sergiyle vurgulamak istediği noktayı “sanatsal

üretimin sadece Batı dünyasında var olabileceğine dair yaygın ifade, kültürümüzün kibrine bağlanabilir” şeklinde ifade etmiştir (Jean-Hubert, 1989, s. 9). Öte yandan Batı’nın “öteki” olanı nasıl tanımladığı sorusu bağlamında değerlendirildiğinde sergileme geleneklerinde eleştirilmesi gereken meseleler doğar. Bu meseleler Batılı bir küratör tarafından Batı dışı kültürle ait sanat eserlerinin seçimi ve çeşitliliğine ilişkin klişeleri sürdürme biçiminde gözlemlenir. Örneğin sergi Güney Afrika kabilesi olan Zulu kabilesinden dansçıların gösterileriyle açılmış ve Batı dışı sanatlar “öteki” olarak kendi kültürlerine ait folklorik, naif ve masum dünyasına hapsolmuş olarak sunulmuştur (Dastarlı, 2020, s. 97). Çokkültürlülük olasılığını öneren bu sergide kapsayıcılık yerine farklılaştırmanın sahnelendiği bir yaklaşım izlenebilmiştir.

Şekil 2: “Yeryüzünün Büyücüler” sergisinde Avustralyalı sanatçılar. Centre Pompidou. (Kaynak: <https://www.eskop.com/skopbulten/pariste-uc-sergi-ii-cogul-modernlikler/1698>)

Yirminci yüzyıl sonlarına doğru Batı dışı toplumlardan sanatçıların yanı sıra kadın sanatçıların eserlerine yönelik ilgide gözle görülür bir artış gözlemlenmiştir. Çeşitli kuruluşlar sanat dünyasındaki eşitliği ve çeşitliliği sağlamak adına kanona müdahalede bulunan faaliyetlerde bulunmuşlardır. Örneğin Guerilla Girls, Advancing Women Artists Foundation, Black Artists and Modernism (BAM), Women’s Caucus for Art (WCA), The Getty Foundation’s African American Art History Initiative gibi kişi ve kuruluşlar kadınların ve beyaz olmayan sanatçıların müzelerdeki görünürlüğünü artırmak ve kalıcı koleksiyonlarına dahil edilmelerini sağlamak için mücadeleye devam etmektedirler. Bu topluluklardan Guerilla Girls’ün 1989 yılında New York’taki Metropolitan Sanat Müzesi’nde (the Met) yer alan eserlerin kaçının kadın sanatçılara ait olduğunu ve kaçının çıplak kadın bedenini konu alan eserler olduğunu sorgulayan “Kadınların Metropolitan Müzesine Girebilmeleri İçin Çıplak mı Olmaları Gerekir?” başlıklı poster feminist sanat tarihinde kritik bir öneme sahiptir (Şekil 3). Guerilla Girls bu işiyle the Met’in modern ve çağdaş sanat bölümündeki nü eserlerin %85’inin kadınları konu aldığını, ancak sanat eserlerinin yalnızca %5’inin kadınlara ait olduğunu ifşa ederek çok önemli bir istatistiksel veri ortaya koymuştur (Naked Through The Ages, t.y.)

Şekil 3: Kadınların Metropolitan Müzesine Girebilmeleri İçin Çıplak mı Olmaları Gerekir?, Guerrilla Girls, poster, 1989.

Kadınların sanat tarihindeki görünürlüğüne ilişkin eleştiriler 1970’lerde ivme kazanan feminist sanat hareketiyle paralel olarak gelişmiştir. Kadın sanatçıların sanat dünyasında varlıklarını göstermek için verdiği mücadeleler bu dönemde hız kazanmış ve birbiri ardına açılan sergilerde müzelerin erkek egemen yapısını sarsmaya çalışmışlardır. Lytton Çağdaş Sanat Galerisi’nde açılan “25 California Women of Art” (1968), California Eyalet Üniversitesi Galerisi’nde düzenlenen Judy Chicago’nun kişisel sergisi (1970), South London Gallery’de açılan “Woman and Work” (1975) ve Londra’daki Çağdaş Sanat Enstitüsü’nde açılan “Social Strategies by Women Artists” (1980) başlıklı sergiler önemli örnekler arasındadır (Arat, 2010, s. 48). 1970’lerden itibaren feminist hareket içindeki sanatçılar ve küratörlerin sanat kurumlarına yönelik faaliyetlerinde müzelerdeki erkek sanatçı-kadın sanatçı oranlarının ifşa edilmesi önemli bir yer tutar. Sanat tarihi kanonlarından dışlanmış kadın sanatçıları erkek sanatçıların arasına eklemleyerek tarih boyunca kadınların da varlık göstermiş oldukları vurgulanmaya çalışılır. Aslında bu yaklaşım tarihsel açıdan kadın sanatçılarınla ilgili çok önemli verilere ulaşılmasını sağlamış olsa da yine erkek egemen bir yapının içerisine kadınları unutulmuş ve gölgede bırakılmış sanatçılar olarak eklediği için sorunludur. Dolayısıyla bu sorunu, kadınları yalnızca cinsiyet temelinde bir araya getiren daha hassas sergi tasarımlarıyla gerçekleştirilebilecek yüzeysel ve biçimsel reformların çözebilmesi zordur (Hein, 1993). Örneğin 1976 yılında küratörlüğünü Linda Nochlin (1931-2017) ve Ann Sutherland Harris’in (1937-) yaptığı, Los Angeles County Museum of Art’ta (LACMA) açılan ve Austin’deki Texas Üniversitesi Sanat Müzesi ve Pittsburgh’daki Carnegie Enstitüsü Sanat Müzesi’nde devam edip Brooklyn Müzesi’nde kapanışı yapılan “Women Artists: 1550-1950” başlıklı kadın sanatçılardan oluşan ilk uluslararası sergi bu bağlamda değerlendirilebilecek önemli bir sergidir. Daha çok geçmişteki kadın sanatçıları vurgulamak üzere düzenlenen on iki ülkeden seksen üç sanatçının katıldığı bu sergi feminist küratöryel yaklaşım bağlamında ses getirmişti. Fakat Frida Kahlo dışında hiçbir siyahi sanatçının sergide yer almaması sanatçıların ana akım, çoğunlukla beyaz, feminist sanat hareketi tarafından genel olarak nasıl ele alındığını göstermektedir. Nitekim sanat tarihinde ırk, etnisite ve sınıf tartışmalarını beraberinde getirerek eleştirilerin hedefi olmuştur (Vandiver, 2016, s. 33).

Batı dünyasında feminist sanat hareketinin hız kazandığı 1970’lerden bu yana kadın temaları altında pek çok sergi düzenlenmiş, kadın sanatçıların retrospektiflerine yoğun bir ilgi gösterilmiş ve eserleri MoMA, Tate, National Gallery of Art, Whitney ve Guggenheim gibi Batı’nın büyük sanat müzelerinin koleksiyonlarına girmiştir. Ancak görünürde büyük ölçüde cinsiyet eşitliğinin sağlandığı varsayımın altında halen derin bir fark gözlemlenir ve bu durum istatistiksel verilerle kanıtlanır. Örneğin 2019 yılında yapılan bir araştırmaya göre ABD’de ziyaretçi sayısı bakımından en büyük 18 müzesinin kalıcı koleksiyonlarında sergilenen sanatçıların %87’si erkekti. Benzer şekilde Fransa’da 2021 yılında yapılan bir araştırma, ulusal kamu müzelerinin kataloglarında yer alan sanatçıların %93,4’ünün erkek olduğunu göstermiştir (Guintcheva & Hager-Jemel, 2024). Kadın sanatçıların temsilindeki bu problemli durum yalnızca istatistiksel verilerde kendini göstermez. Aynı zamanda kadınları konu alan bazı sergiler de onları erkek sanatçının karşısında başkalaştırarak eşitsizliği derinleştirir. 2007 yılında Los Angeles Çağdaş Sanat Müzesi’nde düzenlenen “WACK!: Sanat ve Feminist Devrim”, 1965-1980 yılları arasında üretim yapan 21 ülkeden 124 kadın sanatçının çalışmalarını feminist etki bağlamında bir araya getirmeyi amaçlıyordu.

Ancak sergide Zarina (1937-2020) ya da Nasreen Mohamedi'nin (1937-1990) soyutlamaları gibi feminist içeriği çok az olan ya da hiç olmayan sanat eserlerinin böyle bir bağlama yerleştirilmesi her kadın sanatçının feminizmle ilişkilendirilmesi gibi bir sorunsala yol açmıştır (Stuart, 2008).

Elbette Batılı ve beyaz erkek sanatçıların hikâyelerini anlatan bir kanonu yıkmak için mücadele eden küratörlerin temel amacı yalnızca Batı dışı toplumlardan ve kadın sanatçılardan oluşan bir seçki hazırlamak olmamalıdır. Takip edilmesi gereken yol, eşitsizliğe zemin hazırlayan her türlü iktidar aygıtını görünür kılmak ve güç ilişkilerini açığa çıkarmak, yalnızca ifşa edici değil aynı zamanda dönüştürücü bir işleve sahip olmak ve düşündürmenin yanında tedirgin de etmektir.

Sonuç

Müzeler, on sekizinci yüzyıldan bu yana ulus-devlet ideolojisini temsil eden, bazı grupları görünür biçimde içine alırken diğerlerini dışlayan, kimin nereye ait olduğunu, kimin olmadığını söyleyen anlatılarda önemli bir rol oynamış ve günümüze kadar sanat kanonunun varlığını sürdürmesinde etkili bir kurum olarak öne çıkmıştır. Modernitenin miras bıraktığı kurumlar arasında sanatın kendi ilkelerini kurduğu bir mekân olarak önem kazanan müzelerde estetik deneyim Batı sanatı etrafında gelişen belirli ölçütlere bağlı kalınarak örgütlenmiştir. Bu doğrultuda, Batı'da on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılların ulusal müzelerinde evrensel bir sanat kanonu oluşturulmuştur. 20. yüzyıl ortalarında kadar sanat tarihi yazımı da büyük ölçüde bu kanonu temsil eden müzelerin kavramsal temelini oluşturmuştur. Örneğin Alman sanat tarihçisi Johann Joachim Winckelmann'ın sanatı "bir kültürün tamamını temsil eden bir simge olarak" çözümlediği Antikçağ Sanat Tarihi (1764) adlı antik Yunan sanatına dair kitabı "Helen merkezli müze ve tarih şeması"nı kurar. Winckelmann tarihinin en sembolik eserlerinden biri, ulusal müzelerin simgesi haline gelen *Kanatlı Zafer* heykelidir. Louvre'da önemli bir yer olan *Kanatlı Zafer*, diğer müzelerde de Helenistik klasik kanona dayalı kopyalarıyla sıkça görülür (Artun, 2006, s. 242). Aynı zamanda bir sanat nesnesi kamuya açık bir müzenin koleksiyonuna girip sergilendiğinde kanonik bir nitelik kazanır. Metropolitan Sanat Müzesi'nin tür ressamı olan ve daha öncesinde hiçbir Amerikan sanat tarihi anlatısında yer almayan George Caleb Bingham'ın (1811-1879) *Fur Traders Descending the Missouri* (Missouri'den İnen Kürk Tacirleri) (1845) adlı tablosunu satın alması buna iyi bir örnektir. Müzenin resmi 1933 yılında 1500 dolara satın almasının ardından, *Kürk Tacirleri* kısa sürede sanatçının en çok çoğaltılan tek eseri haline gelmiş ve sanat tarihi yazımında yer almaya başlamıştır (Robertson, 2003, s. 2).

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru özellikle feminizm ve Marksist düşüncenin cinsiyet, ırk ve sınıf tartışmalarını kültür ve sanat ortamına taşımasıyla birlikte sanat tarihi kanonunun Batılı ve beyaz erkek sanatçılardan oluşan bir disiplin olduğu ortaya koyulmuş ve kanona yönelik sorgulamalar hız kazanmıştır. Bugün, cinsiyet, ırk, sınıf ve bölge sınırlarını aşan yeni eserlerin müzelerin kalıcı koleksiyonlarına dahil edilmesi için kanonun büyük bir dönüşümden geçtiği bir dönemdeyiz. Daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir yaklaşım benimseyen dünyanın pek çok yerindeki küratörler, sanat eleştirmenleri, sanat tarihçileri ve müze profesyonellerinin bu anlamdaki çalışmaları kanonu sorgulamaya devam ediyor.

Yine de başkaltıyı yıkmak tarihte hiçbir zaman kolay olmamıştır. Müzeler de kanonik olmayan sanat eserlerini kimi zaman ekonomik, kimi zaman politik kimi zaman da sürüp giden kanon tartışmalarına kayıtsız kalmamak için bünyesine dahil etmiştir. Fakat hem kapsayıcı hem de seçici olmak gibi bir misyonu olan müzelerin standartlarının dışına çıkmasına eleştiriler gelmeye devam ediyor. Örneğin 1977'den 2008'e kadar Metropolitan Sanat Müzesi'nin direktörlüğünü üstlenen Phillipe de Montebello (1936), tüm bu gelişmeleri "tehlike" olarak görmüş ve "müze küratörünün ve nihayetinde halkın daha küçük ustaların ve daha çevresel tarzların sunağında saygı göstermeye başlaması" şeklinde yorumlamıştır (Akt. Hein, 1993, s. 559).

Linda Nochlin sanat tarihi mitinin, tapınağı olan müzede aynı zamanda başladığını söyler (Nochlin, 1972, s. 8). Bu makale, müzelerin sanat tarihinin sahnelendiği bir kurum olduğu fikrinden yola çıkarak, müzelerin estetik bir ölçüt olarak kanonu nasıl kurduklarını ve zaman içinde geçirdikleri dönüşümler sonucunda onu nasıl sarsmaya çalıştıklarını eleştirel bir gözle incelemek amacıyla yazıldı. Yirminci yüzyılın sonlarından bu yana küresel sanat dünyası artık kanonlara ihtiyaç duymadığını, Batı kültürünün yerini çok kültürlülüğün, evrenselliğin yerini yerelliğin aldığını ve sanat tarihindeki erkek egemen yapının büyük

ölçüde sarsıldığını vurgulasa da, bu çalışmada ele alınan sergiler kanonu yıkma mücadelelerinin amacına ulaşmadığı sonucuna götürüyor. Batılı olmayan kültürlerin sanatını toplama ve sergileme ihtiyacı artık kabul edilmiş durumda ancak makalede tartışıldığı gibi bu amaçla düzenlenen birçok sergi, farklı kültürlerden oluşan bir kanon olasılığını önermek yerine, bu kültürleri Batı'nın ötekisi olarak konumlandırıyor. Yeryüzünün Büyücüler sergisinin gösterdiği gibi, daha önce Primitivist olarak etiketlenen sanatçılar bu defa yalnızca sanatçı olarak değil "büyücü" olarak anılıyor. Dolayısıyla evrensel sanat kanonu doğduğu Batı'dan bağlarını kopartamıyor. Benzer şekilde, artık koleksiyonunda kadın sanatçıların eserleri bulunmayan neredeyse hiçbir büyük Batı sanat müzesi yoktur. Kadın sanatçılarla ilgili çok önemli retrospektifler ve grup sergileri düzenleniyor, feminist küratörler toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ifşa etmek için müzeyi bir araç olarak kullanıyor. Öte yandan bu amaçla gerçekleşen girişimleri sorgulamadan kanonun kadınlar lehine ters yüz edildiğini iddia etmek oldukça iyimser bir yaklaşım olacaktır. Çünkü kanonun altını oymak ve onu dönüştürmek için, sanat kanonlarının doğduğu on altıncı yüzyıldan bu yana onun eril hegemonyasını sarsmak gerekir ve bunun için yapılması gereken kadın sanatçıları yalnızca cinsiyetleri nedeniyle bir araya getiren ve etkin oldukları döneme ve coğrafyaya, sanatsal üsluplarındaki benzerliklere odaklanan sergiler düzenlemek değil; tarih boyunca cinsiyet, ırk, sınıf, din ve etnisite gibi eşitsizliğe zemin hazırlayan unsurları ifşa edip sorgulayan bir müzeoloji yaklaşımı geliştirmektir.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: EÖG, OH; Veriyi düzenleme: EÖG, OH; Araştırma: EÖG, OH; Yöntem: EÖG, OH; Proje yönetimi: OH; Kaynaklar: EÖG; Gözetim: OH; Onaylama: OH; Görselleştirme: EÖG; Taslak metin yazımı: EÖG; Gözden geçirilmiş metin yazımı: EÖG, OH.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazarlar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim bulunmadığını belirtmiştir.

Kaynakça

- Adorno, T. (2006). Valery, Proust ve müze. A. Artun (Yay. haz.), *Sanat Müzeleri—2* içinde (ss. 185-201). İletişim Yayınları.
- Anar, T. (2013). Türk edebiyatında edebiyat kanonu: Kanon, kanona girmek ve kanona müdahale. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1, 40-78.
- Arat, G. B. (2010). *Kendini yeniden tasarlama sürecinde kadın sanatçılar ve temsiliyet sorunu*. Değişim ve Güçlenme.
- Artun, A. (2011). *Çağdaş sanatın örgütlenmesi: Estetik modernizmin tasfiyesi*. İletişim Yayınları.
- Artun, A. (2014). *Sanatın özerkliği üzerine*. Ali Artun. <http://aliartun.com/yazilar/sanatin-ozerkligi-uzerine/>
- Assmann, J. (2001). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. Ayrıntı Yayınları.
- Bataille, G. (1929). *Dictionnaire critique* (R. Ojalvo, Çev.). Documents.
- Dastarlı, E. (2020). Kimlik, madun, öteki... Postkolonyal teoriler bağlamında çağdaş sanatı tartışmak. *Tykhe*, 5(8), 85-104.
- Duncan, C., & Wallach, A. (2006). Evrensel müze. A. Artun (Yay. haz.), *Sanat Müzeleri—2* içinde (ss. 49-77). İletişim Yayınları.
- Foster, H. (1985). The "primitive" unconscious of modern art. *October*, 34, 45-70. <https://doi.org/10.2307/778488>
- Foucault, M. (2020). *Entelektüelin siyasi işlevi / seçme yazılar 1* (O. Akınhay, F. Keskin, & I. Ergüden, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Guintcheva, G., & Hager Jemel, F. (2024). *Where are the women in museum collections and in positions of responsibility?* EDHEC BUSINESS SCHOOL. <https://www.edhec.edu/en/research-and-faculty/edhec-vox/where-are-women-in-museum-collections-and-positions-responsibility-art>
- Hein, H. (1993). Institutional blessing: The museum as canon-maker. *The Monist*, 76(4), 556-573.
- Jean-Hubert, M. (1989). *Magiciens de la Terre*. Centre Georges-Pompidou.
- Kingsley, J. (2019). The canon as provocation: Partnering with museums for the future of art history. *Art History Pedagogy & Practice*, 4(1). <https://academicworks.cuny.edu/ahpp/vol4/iss1/3>
- Köksal, A. H. (2018). Sanatın özerklik ikileminde müze. *SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, 11(21). 1-13.
- Langfeld, G. (2018). The canon in art history: Concepts and approaches. *Journal of Art Historiography*, 19(GL1). 1-18.
- Naked Through The Ages*. (t.y.). Guerrilla girls. Geliş tarihi 06 Mayıs 2024, gönderen <https://www.guerrillagirls.com/naked-through-the-ages>

- Nisa Gündüz. (2013, Mayıs 17). Gösterge mezarlığına dönmüş bir müze fragmanı. *Mimari Tasarım ve Eleştiri*. https://mimaritasarimveelestiri.wordpress.com/2013/05/17/nisagunduz_muze/
- Nochlin, L. (1972). Museums and radicals: A history of emergencies. *Museums in Crisis* içinde (ss. 7-43). George Braziller.
- Parla, J. (2004). Edebiyat kanonları. *Kitap-lık*, 68, 51-53.
- Preziosi, D. (2009). *The art of art history A critical anthology*. Oxford University Press.
- Preziosi, D. A. (2017). *When is a museum*. https://www.academia.edu/34202318/When_is_a_Museum
- Preziosi, D., & Farago, C. (Ed.). (2020). *Grasping the world: The idea of the museum*. Routledge.
- Robertson, B. (2003). The tipping point: "Museum collecting and the canon". *American Art*, 17(3), 2-11.
- Stuart, C. (2008). WACK! Art and the feminist revolution curated by Cornelia H. ButlerWACK! Art and the feminist revolution edited by Lisa Gabrielle Mark. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 33(2), 475-478. <https://doi.org/10.1086/521561>
- Vandiver, R. K. (2016). Off the wall, into the archive black feminist curatorial practices of the 1970s. *Archives of American Art Journal*, 55(2), 26-45.

Sözlü Kültür Verimlerinde Erkekliğin İz Sürümü: Köroğlu Tipolojisi ve Erkekliğin Kültürel İnşası

Trace of Masculinity in the Oral Cultural Works: Koroglu Typology and Cultural Construction of Masculinity

Esra AKBALIK*

Öz

Edebi verimler arasında özellikle sözlü kültür eserleri toplumsal ruhu ve bakışı derin ve etkili bir şekilde aksettirme özelliğine sahiptir. Asırların katkı ve birikiminden, sansüründen geçen söz konusu verimler toplumların algılama ve alımlama biçimlerini, görüşlerini, zevk ile estetik anlayışlarını, beğeni ve yergilerini yansıtmaları bakımından oldukça kıymetlidir. Toplumsal olanın ifade edilmesinde etkili araçlardan birisi olan sözlü kültür verimleri cinsiyet okumaları için de elverişli metinlerdir. Toplumda etkin olan kültürel değerlerle beslenen halkbilimi verimleri üzerinde, toplumsal cinsiyete ilişkin yapılacak çalışmalar ‘erkeklik’ in dilini, cinsiyet algı ve ilişkilerini anlamak için yeni pencereler açacaktır. Bu bağlamda, bu çalışmada Türk sözlü edebiyatının güçlü anlatılarından olan Köroğlu Destanı’nda özellikle Köroğlu tipi merkezinde ‘erkekliğin kültürel inşası’ ele alınacaktır. Çalışmada öncelikle erkeklik kavramı algısı, kurgusu ve ‘erkeklik’ kavramı ile ifade edilmek istenen anlam dünyası açıklanacak ve söz konusu kavram ve kavramın kendine mahsus dünyası Köroğlu Destanı üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır. Zaman içerisinde ‘edinilen bir anlam’ olarak erkek kimliği, yaşam boyu sürecek sosyal bir süreçtir. Bu anlamda tek bir kategori olarak ‘erkeklik’ten ziyade farklı tarihsel bağlamlara yerleşik ve bu bağlamların gerektirdiği imaj, donanım ve pratiklerle şekillenmiş erkeklikler olduğu belirtilmelidir. Ancak toplumsal ve kültürel dinamikler çerçevesinde belirli erkeklik pratiklerinin ve kalıplarının öne çıktığı da görülmektedir. Köroğlu destanı evreninde ve destanın hayat bulduğu sosyo-kültürel zeminde hegemonik erkekliğin temsilcisi ve taşıyıcıları Köroğlu ve koçaklarıdır. Erkekliğin toplumsal ve kültürel temsili bakımından Köroğlu, idealize edilen bir figür olarak belirlemektedir. Zengin çözümlemelere imkân sunan anlatılarda, başta bir fenomen olan Köroğlu ve beraberindeki erkeklerin deneyimleri, söylemleri, aralarındaki iktidar ilişkileri, erkeği ve erkekliği çeviren pratikler toplamı, erkeklik serüveninin menzilleri izi sürülecek konular arasındadır. Erkekliği kendi içinde şekillendiren güç dinamikleri, hegemonik erkeklik, iktidar, otorite, ataerkil düzenin erkekler arasındaki ilişkileri kontrol etme şekilleri özetle erkeği çevreleyen pratikler çalışmanın yol haritasının temel unsurlarını oluşturacaktır.

Anahtar sözcükler: Köroğlu, erkek, erkeklik, kültür, destan.

Abstract

Among literary works, especially oral cultural works have the feature of reflecting the social spirit and perspective in a deep and effective way. These products, which have been passed through centuries of contribution, accumulation and censorship, are valuable in terms of reflecting societies perception and reception styles, opinions and aesthetic

* Dr, Araştırmacı. E-posta: esrakbalik81@gmail.com, ORCID: 0009-0009-6919-5663

◇ Alan Editörü / Field Editor: Nebi ÖZDEMİR

understandings and criticisms. Oral culture products, which are one of the effective tools in expressing the social, are also suitable texts for gender readings. Gender studies on folklore works will open new horizons to understand the language of 'masculinity' and gender perceptions and relations. So, in this study, the 'cultural construction of masculinity' will be discussed, especially in the center of the Köroğlu type, in the Köroğlu Epic, one of the powerful narratives of Turkish oral literature. Male identity, as an 'acquired meaning' over time, is a lifelong social process. In this sense, it should be noted that rather than 'masculinity', as a single category, there are masculinities that are embedded in different historical contexts and shaped by the images, equipment and practices required by these contexts. However, it is also seen that certain masculinity practices and patterns come to the fore within the framework of social and cultural dynamics. In the universe of the Köroğlu epic, Köroğlu and his close friends are the representatives and carriers of hegemonic masculinity. In the study, first of all, the perception and fiction of the concept of masculinity and the world of meaning that is intended to be expressed by the concept of 'masculinity' will be explained and the concept in question and its unique world will be tried to be evaluated through the Köroğlu Epic. In narratives that allow for rich analysis, the experiences and discourses of Köroğlu and the men with him, the power relations between them, the sum of practices that transform men and masculinity, and the ranges of the adventure of masculinity are among the topics to be traced. The power dynamics that shape masculinity within itself, hegemonic masculinity, power, authority, the ways the patriarchal order controls the relations between men, in short, the practices surrounding men will constitute the basic elements of the road map of the study.

Keywords: Koroglu, man, manhood, culture, epic.

Giriş

Toplumları anlamanın ve değerlendirmenin araçları arasında bireyin bizzat kendisi, sosyal rolleri, içinde bulunduğu toplumun anlayışı, kültürü, değerleri, ilkeleri vardır. Çekirdek aileden başlayarak toplum içinde devam eden sosyalleşme süreci ile pek çok davranış pratiğinin yanı sıra 'kadın' ve 'erkek'liğe dair davranış kalıplarını ve rolleri özümseyen bireyler, toplumun sosyokültürel, ahlâkî kodlarına uygun 'kadınlık' ve 'erkeklik' çizgisini benimsemeye yönlendirilirler. Bu çerçevede, öncelikle ve özellikle dil ve söylem kendimizi bilmemizi, şekillendirmemizi sağlayan önemli ve etkin araçlardan birisidir.

Toplum içinde var olma, kimliklenme sürecinin temel belirleyicileri arasında bulunduğu gibi ulus, ırk, din, etnisite, sosyal sınıf, topluluk, kültür, cinsiyet gibi temel parametreler vardır. Bu parametrelerden *cinsiyet*, normatif ve ikili yapısı itibarı ile kadın ve erkeğin biyolojik varlığına işaret ederken, toplumsal cinsiyet, cinsiyeti kapsayan ancak onu da aşan çoklu bir olgu olarak belirmektedir. Biyolojik belirlenimcilik/indirgemecilik zeminine düşen cinsiyet kavramına karşılık toplumsal cinsiyet 'biyoloji kaderdir' savına itiraz olarak belirdi ve zaman içerisinde 'performatif' yapısı, çoklu ve katlı anlam dünyası ile etkinlik kazandı. Biyolojik belirlenimciliğin/özcülüğün reddedilerek ilişkiselliğin vurgulanması ile 'kadın sorunu' kavramsallaştırmasından uzaklaşılarak bir toplumsal sisteme, toplumsal ilişkiler bütününe dikkat çekildi (Alkan, 2009, s. 12). Bu bakışa göre evet, "biyolojik cinsiyet sabit bir özellikti; ama biyoloji kendi başına toplumsal ilişkiler düzeni ve iktidar stratejilerini üretecek anlamlar yaratacak özelliğe sahip değildi. Öyleyse biyolojiyi anlamak değil, biyolojiyi farklı farklı anlayan toplumsal bağlamları anlamak gerekir(di)" (Sancar, 2011, s. 177). Böylelikle cinsiyet algılamalarında sabitlik, statiklik, değişmezlik ve belirlenimcilik gibi kabuller yerine dikkatin sürece, ilişkiselliğe, tarihsel ve sosyo-kültürel bağlamların farklılaştırıcı etkisine, değişime, devingenliğe ve performansa odaklandığı; cinsiyetin toplumsal ilişkiler sistemi olarak tanımlandığı yeni bir kavrayış benimsendi. Bu konuda Berktaş da (2010, s. 29) feminist tarihçilerin özellikle 1980'lerden itibaren 'kadın' kategorisi yerine toplumsal cinsiyet kavramını kullanmaya başladıklarını ifade ederek cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarının ayırımına dikkat çeker.

Feminist tarihçiler toplumsal cinsiyet ayırımının ve bu ayırımın işaret ettiği cinsler arası iktidar ilişkilerinin tarihsel süreci anlamakta önemli olduğunu düşünmektedirler. "Toplumsal ve biyolojik olanın birbirine karıştığı, birbirinin içinde eridiği bir alan olarak" (Demren, 2008, s. 73) toplumsal cinsiyetin 'kadın ve erkek' ikilisinden daha fazla bir anlama sahip olduğu belirtilmelidir. Bu mevzu üzerindeki antropolojik çalışmalar kültürün belirleyiciliği ve değişkenliği üzerinden toplumsal cinsiyet kimliklerinin farklı şekillerde kurulabileceğini göstermiştir (Arık, 2009, s. 175). Nitekim Reiter'in (2012, s. 11) de çeşitli araştırmacılara atıfla aktardığı gibi cinsiyet farklılıklarının biyolojik temelleri ve toplumsal cinsiyet sistemleri ile ilgili son çalışmalar bu farklılıkların esnek ve kültürden etkilenen yapılar olduğunu ortaya

koymaktadır.

Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarının doğası ve içeriği hakkında pek çok tartışma yapılmıştır. Cinsiyetin ‘doğa, biyolojik kader’ olarak başlangıçta verili ve toplumsal cinsiyetin ise kültürel inşa olarak görülmesi genellikle yaygın bir kabuldür. Ancak bu ayırımı ve toplumsal cinsiyet kavramının bu içeriğine itiraz eden araştırmacılar da vardır. Feminizmin önemli teorisyenlerinden Butler cinsiyetin de inşa edilmiş olduğunu belirterek şunları kaydeder “...Eğer cinsiyetin değişmezliğine itiraz edilirse belki de ‘cinsiyet’ denen bu insanın da toplumsal cinsiyet denli kültürel bir inşa olduğu; hatta belki cinsiyetin ‘cinsiyet’in aslında başından beri toplumsal cinsiyet olduğu, yani cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki ayırımın aslında ayırım falan olmadığı ortaya çıkar. Böyle bir durumda, yani cinsiyetin kendisi toplumsal cinsiyetli bir kategoriye eğer, toplumsal cinsiyeti cinsiyetin kültürel yorumu olarak tanımlamak anlamsız olur” (Butler, 2010, s. 52).

Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet algısı ve de bu algılamaların şekillendirdiği ‘beden’ içine doğulan kültüre özgü algılamalar vasıtası ile oluşmaktadır. Her toplum kendi tarihi, inançları, ahlak anlayışı, sosyolojik dinamikleri, sosyokültürel ve sosyoekonomik yapısı doğrultusunda ‘kadınlık ve erkeklik’e ilişkin algı ve imajlarını oluşturur. Scott’un da belirttiği gibi (1986), cinsiyet rolleri belirli bir zaman ve zeminde tarihsel ve kültürel olarak kazanılmakta, benimsenmekte ve toplumsal olarak inşa edilmektedir¹.

Erkeklik Çalışmalarına Bakış

Kendi içerisinde birikimli bir kültür olan feminizim dalgalar- veya dalga kavramını da eleştirenlerin tercihi ile kuşaklar- halinde birbirine eklenerek ve birbirlerini tamalayarak farklı sorunlara odaklandı. Birinci dalga feministler kadınların politik ve kamusal alandaki -başta eğitim, oy, mülkiyet hakkı gibi- problemleri üzerine yoğunlaşırken; 1960’lı yıllardan 80’lerin sonuna kadarki süreçte ‘özel olan politiktir’ söylemi ile öne çıkan ikinci dalga feministler kadının özel alandaki yerini, aile, ev içi roller, cinsellik, ev içi emek gibi konuları tartışmaya açmıştı. 1990’lı yılların sonu ile birlikte üçüncü dalga feministler ise kendilerinden önce temsil edilmeyene, farklı kimlik, ırk, etnisite ve kültüre bireysel özgürleşme ve mikropolitik alana odaklanmışlardır. Cinsiyet kavramının katı, sabit, değişmez kabul edilen kimliği ikinci dalga feministlerce toplumsal cinsiyet kavramı ile kültürel bir zemine, bir ‘inşa’ ve ‘eylem’ alanına taşınmıştır.

Bilindiği gibi feminist yazın kadınların ezilmişliği, dışlanmışlığı, ikincil statüsü, toplumsal olarak tabi kılınışlarının yapı ve kökeni ve buna bağlı hak arayışları üzerine konumlanmıştı. Bu konudaki tartışmalar önce Batı dünyasında ve 1970’li yıllardan itibaren de ‘kadın çalışmaları’ adı altında Türkiye’de akademik ilgi ve dikkatin odağı haline geldi. Feminist hareketin ve buna bağlı olarak feminist çalışmaların öncülük ettiği toplumsal cinsiyet çalışmaları başlangıç itibari ile – ve belki de zorunlu bir şekilde – kadınlar üzerine odaklandı. Konunun toplumsal cinsiyete evrilmesi ile erkekler ve erkeklikler de araştırma alanına dahil oldu ancak yine de bir süre kadın çalışmalarının perifersinde kaldı.² Sancar’ın (2011, s. 23) belirttiği gibi “cinsiyet temelli ilişkilerinin öznesi olarak ‘erkekliğin’ ne olduğu ve nasıl analiz edilebileceği sorusu yakın zaman kadar sorulmamıştır... erkeklik bugüne kadar hakkında konuşulan ama politik, ideolojik ve akademik olarak fazla irdelenmemiş bir konu olmaya devam etmiştir.” *Ataerkil Örüntüler* adlı çalışmasında Kandiyoti de (2011, s. 187) benzer şekilde, ataerkilliğin anlaşılabilmesi konusunda merkezi öneme sahip erkek kimliklerinin sorgulanması konusunda bugüne kadar sistemli hiçbir çalışma yapılmamış olmasını açıklaması zor bir olgu olarak değerlendirir. Yani insan türünün diğer cinsiyetini ve en az yarısını oluşturan

¹ Erkekliğin biyolojik ve genetik mi yoksa kültürel bir kurgu mu olduğu; özellikle erkeğin şiddet içerikli davranış kalıplarının altındaki temel nedenin biyolojik mi yahut kültürel mi olduğu tartışmaları konusunda “modern tıp; ‘erkek bedeni hormonlar ve testosteron yapısından dolayı şiddet yanlısıdır’ görüşünü savunmuş ve erkekliğin genetik olarak kodlandığını; saldırganlık, hâkimiyet, yarışmacılık, şehvet düşkünlüğü arzusunun erkeğin yaratılış özelliği olduğunu vurgulamıştır. Bazı kuramcılar buna, “erkekliğin endokrinolojik kuramı” adını verirler. Bu bakış açısından kadınlık ve erkeklik, tarihsel, kültürel ve sosyal etkenlerden bağımsız bir şekilde, genetik olarak var olur” (Yavuz, 2014, s. 111).

² Önce kadınlarla başlayan cinsiyet temelli çalışmalar toplumsal cinsiyet kavramı ile birlikte ardından erkekleri de zorunlu bir şekilde bünyesine aldı. 2000’li yıllardan itibaren ise gey, lezbiyen, biseksüel, trans bireylerle ilgili çalışmalar sıklıkla *queer* başlığı altında yine toplumsal cinsiyet çalışmaları bağlamında değerlendirilmektedir.

erkekler ve erkekliğin gerek güncel hayatta ve gerekse akademik platformda uzun süre görünmez kaldığı ve kadın çalışmalarının oldukça gerisinde yer bulabildiği ifade edilebilir.

Bütün bunlarla birlikte son bir kaç on yılda hatırı sayılır bir dikkat ve akademik ilginin varlığı da ifade edilmeli ve göz ardı edilmemelidir. Dünyada mesafe kat etmiş erkeklik çalışmaları Türkiye’de de yankılarını bulabilmiştir. Nitekim Baştürk Akça’nın da (2011, s. 31) ifade ettiği gibi Avrupa ve Amerika’da başlayan erkeklik çalışmaları ve yazınının Türkiye’ye gelmesi post-modernite ve küreselleşme çerçevesinde kimliklerin yeniden tartışıldığı 1990’lı yıllara rastlamıştır. Ve son yıllarda üniversitelerde lisans ve lisans üstü tezler olarak³, akademik ve popüler yayınlar, özel sayılar, kitaplar, düzenlenen sempozyumlar şeklinde gittikçe artan bir ilginin varlığı aşikardır.

Toplumsal cinsiyet çalışmalarının başlangıcını ve büyük ölçüde esasını oluşturan feminist çalışmalar, erkeklik çalışmalarının da tetikleyicisi ve form belirleyicisi olmuştur. Macnamara’ya göre feminizm erkek ve erkek kimliğine ilişkin çalışmaları üç önemli yolla etkilemiştir: “–Birincisi-, feminist teori her şeyden önce kadını olduğu kadar erkeği de tartışmak için kullandığımız dil ve kelime dağarcığının oluşumunu sağlamıştır; -ikincisi-, feminizm, kadın kimliğinin tanımlanması ve geliştirilmesine öncelik verirken, patriarkayla – erkek egemen anlayışla- mücadeleyi kadın kimliği ve rollerinin toplumla ilişkisi içerisinde yeniden tanımlanması için erkeklik kimlik ve rollerine ilişkin tartışmayı da kaçınılmaz kılmıştır; -üçüncüsü-, feminizmin bazı yaklaşımları, erkeğe ve erkek kimliğine ilişkin spesifik yaklaşımları ortaya çıkarmıştır” (akt. Baştürk Akça, 2011, s. 19).

Erkeklikler savı, 1980’lerde ve 1990’ların başında geliştirilen ve birçoğu erkekliklerin belirli çevrelerde nasıl inşa edildiğini ele alan amprik çalışmalara dayanmaktadır (Connell, 2019, s. 13). Bu bağlamda erkeklik çalışmaları Türk’ün (2008, s. 119) ifadesi ile “erkekliğin tarihsel, kültürel ve toplumsal bir kurgu olduğundan hareketle eril iktidarın kaynaklarına ve farklı tezahürlerine ışık tutmayı amaçlayan disiplinler arası bir akademik çalışma alanıdır”. Gündem ve çerçevesi feminist çalışmalar tarafından belirlenen erkeklik çalışmalarının temel tartışma noktası erkekliğin bir dizi karmaşık sosyo-kültürel etkileşimin ürünü olduğudur. Bourdieu, Connell gibi araştırmacıların teslim ettiği gibi, erkeklik doğumla başlayan bir kendini gerçekleştirme mücadelesi; bunalım ve gerilim hattında gerçekleşen bir mücadeledir. Erkek doğan birey ‘erkek’ olmanın gerekliliklerini doğumdan itibaren ve uzun bir sürede içselleştirir ve erkeklik toplumsal süreçlerde kazanılan bir kimliktir. Doğuştan ziyade ve öte, zaman içerisinde ‘edinilen bir anlam’ olarak erkek kimliği yaşam boyu sürecek sosyal bir süreçtir. Atay’a göre (2004, s. 14) erkeklik, “erkeğin toplumsal yaşamda nasıl duyup, düşünüp, davranacağını belirleyen, ondan salt erkek olduğu için beklenen rolleri ve tutum alışları içeren bir pratikler toplamıdır”. Bir kimlik biçimi olarak erkeklik ömür boyu sürdürülen bir mücadele alanı olarak görülmekte; ‘sünnet, cinsellik, askerlik, iş sahibi olma ve evlilik (erkek çocuk sahibi olma) gibi bedensel ve toplumsal aşamalardan oluşmaktadır (Barutçu, 2013; Şenol ve Erdem, 2017). Erkek kimliği hep edinilen bir anlam; hep korunması ve yeniden onaylanması gereken bir kimliklenme süreci olarak belirmektedir. Bu konuda Tayfun Atay (2019), halihazırdaki kurulumu ile erkekliğin doğuştan bir yenilgi hali olduğunu; her an elden gitme tehlikesi, kaygısı korkusu ile her daim yetersiz bir yetkinlik olarak görüldüğünü belirtir. Yani ‘yeterince erkek’ olmak bir kere elde edilip sonuna kadar süren bir şey değildir. Brown’un deyişi ile “erkek kalmak için sürekli çaba harcanması gerekir. Erkeğin karakterinden, görünüşünden ve bedeninden, o yarım kalmışlık durumunu, yani kadınlık durumunu hatırlatacak her türlü ‘yumuşaklık’ belirtisini dışlamayı öğrenmesi gerekir” (akt. Berktaş, 2010, s.142). Daima kuşkulu ve daima kırılğan bünyesi ile erkeklik bütünüyle sahip olunan değil ancak taşıyıcısı olunandır ve Sancar’ın ifadesi ile ‘imkânsız bir iktidar’ dır.

³ Bazı örnekler için bkz. Çağdaş Demren (2001). *Ataerkillik ve erkeklik biçimlerinin karşılıklı ilişkileri ve etkileşimleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Çağdaş Demren (2007). *Kahvehane erkekliği: Ankara’da bir gecekondu mahallesi örneği* (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Elif Bilgin (2004). *An analysis of Turkish modernity through discourses of masculinities*. (Doktora Tezi) ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Atilla Barutçu (2013). *Türkiye’de erkeklik inşasının bedensel ve toplumsal aşamaları* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Amaç ve Kapsam

Sosyal bilimlerin çeşitli sahalarında siyaset biliminden felsefeye, sosyolojiye, psikolojiden antropolojiye, medya ve kültürel çalışmalara uzanan geniş bir yelpazede kendisine yer bulabilen erkeklik çalışmaları halkbilimi sahasında son yıllarda çeşitli yönleri ile ele alınmaktadır.⁴ Emrah Tunç'un (2020) Anadolu sahası halk hikâyeleri merkezinde 'erkeklik temsilleri'ni ele aldığı doktora çalışması bu bağlamda yapılmış etraflı ve kapsamlı bir çalışmadır.

Toplumda etkin olan kültürel değerlerle beslenen halkbilimi verimleri üzerinde, toplumsal cinsiyete ilişkin yapılacak çalışmalar 'erkeklik' in dilini, cinsiyet algı ve ilişkilerini anlamak için yeni pencereler açacaktır. Bu perspektiften bakıldığında bu çalışmada Türk halk anlatıları ve destan geleneği içerisinde hususi bir yeri olan Köroğlu Destanı'nda erkekliğin kültürel inşası ele alınacaktır. Bilindiği gibi sözlü kültür verimleri toplumsal algıyı ifade ve yansıtmaya bakımından oldukça önemli; toplumu, kültürü okuma ve değerlendirme bakımından da elverişli metinlerdir. Bu açıdan, bu çalışma bütün bir Türklük dünyasında varlık göstermesi açısından ayrı bir değeri olan Köroğlu Destanı'na ve orada Köroğlu'nun şahsı başta olmak üzere diğer erkeklerin erkeklik hallerine odaklanacaktır. Zengin çözümlemelere imkan sunan anlatılarda, başta bir fenomen olan Köroğlu ve beraberindeki erkeklerin deneyimleri, söylemleri, aralarındaki iktidar ilişkileri, erkeği ve erkekliği çeviren pratikler toplamı izi sürülecek konular arasındadır. Erkekliği kendi içinde şekillendiren güç dinamikleri, hegemonik erkeklik, iktidar, ataerkil düzenin erkekler arasındaki ilişkileri kontrol etme şekilleri özetle erkeği çevreleyen pratikler çalışmanın yol haritasının temel unsurlarını oluşturacaktır. Erkeklik nasıl hangi şartlar altında inşa edilmektedir ve içselleştirilmektedir? Erkekliğe giden yolda atılan adımlar nelerdir? Erkekler erkekliklerine ulaşmak için hangi bedensel ve toplumsal aşamalardan geçmektedir? Cevabı aranacak sorular arasındadır.

Çalışmanın sınırlılığı açısından Köroğlu Destanı'nın Anadolu sahası anlatımları esas alınacaktır. Mehmet Kaplan-Mehmet Akalın- Muhan Bali derlemesi ve Ümit Kaftancıoğlu ile Ferruh Arsunar derlemeleri çalışmanın temellendiği malzemeyi oluşturacaktır. Erzurum'da 1973 yılında Behçet Mahir'den derlenen Kaplan-Akalın- Bali derlemesi Köroğlu'nu Zuhuru ile başlayıp Köroğlu'nun Sonu ile biten; Köroğlu ve keleşlerinin maceralarını anlatan on beş koldan oluşmaktadır. Ümit Kaftancıoğlu'nun Müdâmi, Pünhani gibi çeşitli âşıkların katkıları ile hazırlayıp yayınladığı anlatımlar sekiz koldan oluşmaktadır. Ferruh Arsunar tarafından Fırıldak Ökkeş'ten derlenip 1963 yılında Türkiye İş Bankası tarafından yayınlanan anlatıma ise diğerlerinden farklı olarak yekpâre bir şekilde Köroğlu Destanı'nın Maraş varyantını oluşturmaktadır.

Hâkim Erkeklik Kalıbı ve Stratejileri

Erkeklikle ilgili kültürel ve kültürlerarası akademik ve saha çalışmaları, erkekliğin - ve tabi ki kadınlığın- doğal haller olmayıp kültürel pratikler olduğunu; erkekliğin ve kadınlığın göreceli, yani kültürden kültüre değişebilecek mahiyetle ortaya çıkabileceklerini; hem toplumsal cinsiyet farklılıklarının hem de ilişkilerinin kültürel ve tarihsel olarak çeşitlilik gösterdiğini; -kadınlar kadar- erkeklerin de 'erkek' doğmayıp 'erkek' yapıldığını ortaya koymuştur (Atay, 2004, s. 20; Onur ve Koyuncu, 2004, s. 32). Her toplumsal grubun ayrı bir erkeklik algısı ve davranış seti olduğu ve hiçbir toplum için tek bir erkeklik olgusundan söz edilemeyeceği ifade edilmelidir. Erkeklik toplumsal süreçlerde kazanılan ve sürdürülen bir

⁴ Bunun dışında diğer bazı örnek çalışmalar için bkz. Esra Akbalık (2014). Dede Korkut Kitabında bir cinsiyet rejimi olarak erkeklik. *Türkbilim*, 27, 105-119; Aysun Ezgi Yılmaz (2018). Erkek-iktidar ilişkisine halk bilimsel bir bakış: Dede Korkut'ta 'eril'in iktidar çıkmazı. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 24,240-251; Zeynep İrem Değer (2019). Dede Korkut Hikâyelerinde erkek olmanın eşiğinde av. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilim Araştırmaları Dergisi*, 17, 267-279; Mustafa Duman (2022). Toplumsal cinsiyet ve erkeklik çalışmaları açısından folklorun niteliği ve bir yöntem denemesi. *Folklor Akademi Dergisi*, 5, 2, 461 – 473; Mustafa Duman (2022). Eril kültür destan ve hegemonik erkeklik. İstanbul: Kabalcı Yayınları; Ayrıca ODTÜ Türk Halk Bilimi Topluluğu tarafından düzenlenen "Toplumsal Cinsiyet ve Halk Kültürü Sempozyumu", toplumsal cinsiyet ve halk bilimi sahasında dikkat çekici ve ufuk açıcı bildiriler içermektedir. Sempozyum bildirilerine şuradan ulaşılabilir https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/54852016/ODTU_THBT_Sempozyum_2015.pdf

kimlik ve kadın kimliğinde olduğu kadar erkek kimliğinin de “tarihsel ve toplumsal bir kategori”, “sosyal ve kültürel bir kurgu” olduğu pek çok araştırmacının da kabulüdür (Connell, 2001; Kimmel 2013).

Erkeklikle ilgili çeşitli tanım ve tasvirler yapılmakla birlikte bir kısım araştırmacılar herhangi bir zamanda herhangi bir yerde, davranış, düşünüş ve eylem standartlarını kuran tanımlanabilir ‘normatif’ ya da ‘hegemonik’ erkeklik olduğunu ileri sürmektedirler (Nagel, 2011, s. 73). Özellikle toplumsal cinsiyet çalışmalarında önemli bir kavramsal araç olan ‘hegemonik’, fikri kaynağını ve teorik zeminini Antonio Gramsci’den alan hegemonya kavramına dayanır. Hegemonya belli bir sistem içinde dominant olanın diğer unsurlar üzerindeki baskıcı ancak şiddet içermeyen egemenliği düşüncesine dayanır (Williams, 2012, ss. 174-175). Sosyal bilimlerin pek çok alanına anahtar bir terim olarak giren hegemonya, güce, şiddete dayalı bir üstünlük olmamakla birlikte doğrudan ya da dolaylı olarak güçlü ve dönüştürücü bir baskıyı içerir. Bilindiği gibi Connell (2019, s. 150) tarafından oldukça verimli kavramsal araç olarak literatüre kazandırılan ‘erkeklik’ ve hususen ‘hegemonik erkeklik’ her zaman her yerde aynı olan değişmez bir kişilik tipi değil belirli toplumsal cinsiyet ilişkileri kalıbı dahilinde egemen konumu işgal eden erkekliktir. “Hegemonik erkeklik diğer erkekliklerin rekabet ettikleri ya da kendilerini ona göre tanımladıkları bir standarttır... genellikle diğer sınıflardan, ırklardan ve cinsiyetlerden erkekliklerle bir karşıtlık ilişkisi üzerine kurulur (Nagel, 2011, s. 73). ‘Hegemonik erkeklik’ kadınlar üzerindeki egemenlik kadar ve hatta ondan ziyade farklı erkeklik biçimleri arasında diğer erkeklerin kendisine göre şekillenip rekabet edeceği bir ‘erkek’ imgesi oluşturarak, - ötekileştirme, dışlama, aşağılama yolu ile - çeşitli iktidar stratejileri üretmek hiyerarşik bir yapılanma inşa eder. Bu inşa aslında erkeklerin - ve kadınların da- rıza ve katılımı gerçekleşir.⁵

İcra ve söylem erkekliğin kurulumunda etkili olup belirleyicidir. Özne / birey söylemler yolu ile inşa edilir veya kurulur. Demren’in (2008, ss. 79-80) belirttiği gibi “erkekliğe bağlı öznellikler normatif söylemler tarafından inşa edilir” ve “bir toplumdaki egemen söylemler iktidar ilişkileri dolayısıyla insanları cinsiyetleri üzerinden neyi yapabilecekleri ya da neyi yapamayacakları konusunda yönlendirirler” Ataerkil üretim organlarınca sürekli gözetlenerek, biçimlendirilerek, tartılarak ve yargılanarak verilen / elde edilen ‘erkeklik’ toplumsal süreçlerde edinilen bir anlamdır. Aslında ‘erkek olmak’ bir erkek referans topluluğu tarafından kişinin erkekliğinin onaylanmasıdır ve “dişiliğin tersine erkeklik, verilir; bağışlanan bir şey olduğu için, geri de alınabilir” (Real’den akt. Oktan, 2008, s. 155).

Erkeği ve erkekliği çevreleyen normlar ve pratikler silsilesine yani ‘hegemonik erkeklik’ in standartlarına bakıldığında hem fiziksel hem de psikolojik birtakım kriterlerin belirgin bir şekilde vurgulandığı görülür. Bu anlamda hâkim erkeklik klişesinin şu ölçütlerle belirlendiği ifade edilebilir: sertlik, saldırganlık, şiddet, öfke, uzlaşmazlık, cesaret, bağımsızlık, egemenlik, grup dayanışması, macera, zihinsel ve bedensel dayanıklılık (Baştürk Akça, 2011, s. 27; Atay, 2004, ss. 11-12). Erkeğe ilişkin beden imgelerini ve bedensel pratikleri ‘sert, güçlü, dayanıklı, bükülmez, boy pos ve fiziksel anlamda yeterli, belirli tavır tutum hareket ve alışkanlıklara sahip’ şeklinde toparlamak mümkün. Ruhsal açıdan da son derece yetkin ve yeterli olması beklenen erkeğin ‘erkeklik imgeleri’ ne bakıldığında: başarı, ciddiyet, koruyuculuk – özellikle aile ve namus konusunda- rekabetçilik, soğukkanlılık, irade, gurur, onur, şeref, cesaret gibi birtakım kavram ve değerlerin öne çıktığı ve idealize edildiği görülür. Oğuz Kağan Destanı ve Köroğlu’nu eylemsel ve durumsal erkeklik göstergeleri açısından kıyasladığı çalışmasında Duman da (2022a, s. 468) bazı farklı tespitlerle birlikte büyük ölçüde benzer sonuçlara ulaşmıştır. Her iki destandaki ortaklıklar: “Toplumsal bir sorunu güç ile çözmek / evlenmek ve çocuk sahibi olmak (heteroseksüel olmak ve homoseksüellikten kaçınmak)⁶ / elde

⁵ Ataerkilliğin ya da erkek egemenliğinin aldığı çeşitli biçim ve görünimleri sorgulayan, bu görünimleri içerisinde kadınların çeşitlilik gösteren somut kısıtlamalara karşı toplumsal uyum ve direniş stratejilerini açıklayan ‘ataerkil pazarlık’ kavramı, birtakım karşılıklı beklentilerin yerine getireceği varsayımına dayanır. Kandiyoti, geliştirdiği bu kavram üzerine şunları söyler: “Bütün egemenlik sistemlerinde olduğu gibi erkek egemenlik sistemlerinin de hem koruyucu hem baskıcı öğeleri vardır ve her sistem içinde kadınların da kendi güç ve özerklik kaynakları mevcuttur. Dolayısıyla onları eziyormuş gibi görünen sistemlere kadınlar da erkekler kadar bağlı olabilir” (2011, s.15,201)

⁶ Heteroseksüellik, incelemeye aldığımız üç farklı nüshada egemen ideoloji olmakla birlikte; destanın hem Kaplan hem de Arsunar derlemelerinde -bir örnekle kayıtlı olmakla birlikte- eşcinsel deneyime tanık olmak da mümkündür. Köroğlu –ki sonradan en yakın ve ayrılmaz yoldaşı olacak olan- Ayvaz’ı kendisine koçak olarak getirirken yolda bir ara nefsi galebe çalar ve ona şehvetle yaklaşır: “Köroğlu Ayvaz’ı getirirken nefis galebe verdi. ‘Ey nefis, kırk kızdan güzel bu Ayvaz’ deyip de, bu kafir nefis, bu hayin nefis, nihayet iki dağ arası bir dere içerisine Ayvazı indirdi... Nefsi

ettiği iktidarı devretmek (miras) / fedakârlık / gözü peklik (cesaret) / vicdan göstermede seçici olmak (yufka yürekli olmamak)” şeklindedir.

Bununla birlikte elbette hâkim erkeklik algı ve imajlarının zaman içerisinde değişip ve dönüştüğü, hatta aynı zaman dilimi içerisindeki farklı toplumsal sınıflar / gruplar arasında birbirinden farklı erkeklik kalıplarının egemen olduğunu da belirtmekte fayda var. Nitekim Connell’in (2019) *Erkeklikler* çalışmasında etraflıca tartıştığı gibi, durumlara ve şartlara özgü farklı erkeklik kategorileri söz konusudur. Connell, farklı erkeklik tiplerinin varlığını kabul ederken onları değişmez kategoriler olarak da ele almaz. Örneğin fabrika çatısı altında üretilen işçi sınıfı erkekliğinin dinamikleri klimalı ofislerdeki orta sınıf erkekliğinin dinamiklerinden farklıdır (ss. 83, 86). Bizim de burada Köroğlu destanı bağlamında tartıştığımız ve ele aldığımız kriterlerin, günümüze ulaşan bir sürekliliği ve etkisi yadsınmamakla birlikte belirli bir tarihsel ve sosyokültürel bağlamda anlam kazandığı belirtilmelidir.

Erkekliğin Toplumsal ve Kültürel Temsili Bakımından Köroğlu ve Koçakları

Asırlar öncesinden günümüze olan tarihi yolculuğunda pek çok toplumsal katmandan, farklı sosyo-ekonomik ve kültürel yapılardan unsurlarla zenginleşerek varlığını ve dinamizmini koruyan; “tarih öncesi mitolojik kahramandan alp erenlik kurumunun temsilcisine varıncaya kadar hem zaman hem de medeniyet değişmelerinin yükünü üzerinde taşıyan” (Bayat, 2008, s. 11) Köroğlu, destan ve destanî hikâye geleneğinde toplumsal ve kültürel temsil kabiliyeti yüksek bir tiptir. Bu bakımdan ‘erkeklik’ in yukarıda kuramsal açıdan ortaya konan kodları ve kanunlarını Köroğlu - arkadaşları ve ilişkileri - üzerinden okumak erkekliğin ‘kültürel’ anlamda inşa ve algılanışına ışık tutacaktır.

Connell (2019, ss. 135, 149) “erkekliğin yalıtılmış yekpâre bir nesne olmadığını daha büyük bir yapının bir veçhesi” olduğunu “toplumsal cinsiyet, ırk ve sınıf arasındaki karşılıklı ilişkiler(in) zamanla daha fazla ikrar edildikçe erkekliklerin çok sayıda olduğu(nun) da yaygın bir şekilde kabul edildiğini” söyler. Bu anlamda tek bir kategori olarak değerlendirebileceğimiz ‘erkeklik’ten ziyade farklı tarihsel bağlamlara yerleşik ve bu bağlamların gerektirdiği imaj, donanım ve pratiklerle şekillenmiş erkeklikler olduğu bir kez daha belirtilmelidir. Ancak toplumsal ve kültürel dinamikler çerçevesinde belirli erkeklik pratiklerinin ve kalıplarının öne çıktığı da görülmektedir. Köroğlu destanı evreninde ve destanın hayat bulduğu sosyo-kültürel zeminde hegemonik erkekliğin temsilcisi ve taşıyıcıları Köroğlu ve koçaklarıdır. Bilindiği gibi, her edebî verim belirli sosyo-kültürel şartlar içinde oluşmakta ve gelişmektedir ya da bir başka şekilde ifade edecek olursak tarihi süreçler içerisinde değişen sosyo-ekonomik ve kültürel şartlar zorunlu olarak kendi edebî verimlerini ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda mitolojik metinlerden destanlara, destansı hikâyelere, halk ve meddah hikâyelerine uzanan sözlü anlatı geleneği içinde tip ve karakterler anlatıların içinde doğduğu bağlam çerçevesinde farklı temsillerle belirmektedir. Emrah Tunç (2020), *Anadolu sahası Türk halk hikâyelerinde erkeklik temsilleri* adlı doktora tezinde, muhtelif yapı, kurgu ve içeriğe sahip hikâyelerden hareketle erkekliğin farklı bağlamlardaki trendler doğrultusunda daimî olarak yön değiştirdiğini, kimi zaman Köroğlu örneğinde olduğu gibi ‘hipermaskülen’ kimi zaman da Tıflî hikâyelerinde olduğu gibi ‘kibarlık’ veya ‘nahiflik’ üzerine kurgulanmış bir örüntü ile belirlediğini ifade eder (s. 110).

Köroğlu Destanı’nda bizzat başta Köroğlu’nun ve koçaklarının en önemli ve belirgin sıfatlarının başında ‘yiğitlik’ gelmektedir. Yiğitliğin erkeği ve erkekliği tanımlamada sahip olunması ve ulaşılması gereken bir hedef olarak idealize edildiği görülür. Anlatılarda tespit ettiğimiz; “hilelik etmez”, “hakkı bilir” “arslan”, “koç”, “yiğit”, “delikanlı”, “mert”, “korkusuz”, “cömert”, “kararlı”, “haksızlığa karşı”, “doğru”, “kolu bükülmez” “cesur” gibi ifadeler ; “yiğit meydanda belli olur”, “yiğitler yiğidi meydanda tanır”, “yiğidin sınırı olmaz, yağmasan gürlle”, “yiğitler belasız olmaz”, “merttir verir geçer, yiğittir vurur

ile mahkeme olup, nefis Köroğlu’nu alt ederek, Köroğlu’nun şehveti uyanıp, ‘Aç ulan şu uşgurun!’ (Kaplan vd.,1973, s.54) diye seslenir ve Ayvaz bu durum karşısında ağlamaya başlar; ancak Ayvaz ona haddini bildirir ve yapmakta olduğu davranışın çirkinliğine dair bir anlamda onu irşad eder. Bunun üzerine Köroğlu Ayvaz’ı evlat edinir ve ona evlat gözü ile bakmaya başlar. Anlatı içinde yer verilen bu kesit ile bir anlamda homoseksüellik yerilir, dışlanır ve heteroseksüel vurgunun altı karşıt durum üzerinden kalınca çizilir.

geçer” gibi açıklamalar, arasözler ve elbette nazım parçaları⁷ ile Köroğlu Destanı’nda hâkim erkeklik paradigmasının yani ‘hegemonik erkeklik’ in sınırları ve çerçevesi çizilir.

Destanda, Köroğlu ve arkadaşlarının (koçakları), gerek birbirlerine karşı gerekse düşmana karşı sergiledikleri en önemli tavır ve tutum ‘yiğitlik’⁸ tir. Destanın bütün varyant ve kollarında yiğitliğin büyük bir değer, erdem olarak yüceltildiği görülür. Her şeyden evvel Köroğlu için yiğitliğinin en önemli enstrümanlarından birisi imrahor olan babasının kendisine emanet ettiği Kırat’tır. *Köroğlu ile Demircioğlu* kolunda, Köroğlu meşhur Kırat’ına nal döğdürmek için Demircioğlu’na gider; kendisine yiğitliğini göstermek için Demircioğlu’nun döğdüğü demir nalları elleri ile iki kat edip büzüp atar. Bunun üzerine Demircioğlu: “Ya demek kendi kuvvetini bana gösteriyor, sen dur, ben senin başına öyle bir patlıcan turşusu vurayım ki dillerde tarihlerde söylensin, sensin bana kuvvetini gösteren” (Kaplan vd.,1973, s. 16) diyerek Köroğlu’nun kendisine karşı çarşı- pazar, esnaf içinde sergilediği bu yiğitlik şovuna fazlaca içerler ve Köroğlu’na karşı düşmanca hisler beslemeye başlar. Arık (2009, s. 185) erkekliği anlamının başlangıç noktası olarak erkek- kadın karşıtlığından ziyade erkekler arasında uygulanan egemenlik ve itibar unsurlarının analizine vurgu yapar. Nitekim söz konusu tabloda da Köroğlu’nda diğer erkekler önünde sergilenmiş bir erkekliğin yaşattığı gurur, Demircioğlu’nda ise diğer erkekler önünde erkekliğini ispatlayamamış olmanın verdiği eziklik vardır. Onurunu kurtarmak adına Demircioğlu, bir tenhada Köroğlu’nun yolunu keserek teke tek bir çarpışma için düelloya davet eder:

Demircioğlu kalbinden Köroğlu’na düşman düştü. Neden düşman düştü? Ya ya, delikanlı sen bana karşılık döğdüğüm nalı iki kat eder de yiğitliğin kuvvetin bana gösteresin, di bak ki yiğitlik böyle arasta içinde, esnaf içinde, çarşı içinde olmaz. Ya nerde olur? Eğer yiğitsen gecenin karanlığında eğer Kırat’ın dizginini tutarsam ananı ağlatırım o zaman ⁹ (Kaplan vd.,1973, s. 17)

Yiğit gel bakalım şu attan in, daha o guşluk zamanı nalı, iki kat ettin, attın önüme, al al bu tenekeyi benim atım kabul etmez düzenli nal kes dedin, yani kuvvetin bana gösterdin değil mi, benim de sesim çıkmadı peki dedim...o yiğitliğin ki o arasta içinde şenlik içinde bana gösterdin, şimdi de yiğitliğin göster bakalım, di gel burda kimse yok, bir sen bir ben... (Kaplan vd.,1973, s. 20)

Benzeri bir yiğitlik gösterme, *Köroğlu -Han Nigar- Hasan Bey- Telli Nigar* kolunda Hasan Bey’in tavır ve tutumlarında da görülür. Hiç görmediği babası Köroğlu’ nu arayan Hasan Bey yollara düşüp onu bulduğunda, bin dokuz yüz doksan dokuz keleşine karşılık, bir başına kendini gösterip yiğitlik satma hevesindedir. Aynı zamanda babası Köroğlu ile de zorlu bir güreş tutan onu yenmeyi başaran Hasan Bey bu yiğitlik gösterisinin sonunda kim olduğunu babasına söyler (Kaplan vd.,1973, s.114, 121).

Erkekliğin en önemli sosyal pratiklerinden olan rekabet ve başarı erkek kahramanların anlatılarda öne çıkan tutum ve tavırları arasındadır. Erkek kahramanlar arası güç ve iktidar ilişkilerinin sıkı bir rekabete dayandığı görülmektedir. Bu konuda Cengiz vd. (2004, s. 62) de erkekler arası ilişkilerin önemli bir özelliğinin rekabete dayalı tehdit algılaması olduğunu belirtir. Erkekler arasında ‘en erkek’ olmak, rekabetçi bir tavırla itibarını ve egemenliğini korumak ve sürdürmek zaruridir. Bu bağlamda anlatılara bakıldığında erkekliğin gösterge tarzı olan yiğitliğin bilinir olması, dilden dile dolaşıp söylenmesi o kadar önemli bir durumdur ki zaman zaman Köroğlu’nun koçakları neden kendi adlarının da onun gibi anılmadığına dair eziklik, derin bir kıskançlık duyar ve onunla rekabet etmeye çalışırlar. O’neil erkekliği çevreleyen kavramlar

⁷ Her üç Köroğlu derlemesinde de doğrudan ‘yiğitlik’ in konu edildiği ve çeşitli vasıflarının sıralandığı nazım parçaları vardır. Bazı örnekler için bkz. (Kaplan vd.,1973, ss. 120, 242, 245); (Arsunar, 1963, ss. 126, 261); (Kaftancıoğlu, 1979, ss. 40, 130).

⁸ Yiğitlik kavramı şüphesiz konusu kahramanlık olan destanlardaki alp tipinin mühim, aranan, beklenen ve karakteristik bir özelliğidir. Bizim burada görmeye çalıştığımız bunun üzerinden inşa edilmeye çalışılan erkeklik tarzıdır.

⁹ Bu ve devam eden bütün alıntılarda metnin diline ve ifade şekillerine sadık kalınmıştır.

arasında özellikle başarıya açık yer verir. Ve ona göre başarı; bireysel başarı için mücadele, güç, diğerleri üzerinde etki ve baskınlık kurma gibi bileşenlerden oluşur (akt.Kassing 2005, s. 316). O'neil'in sözünü ettiği bu durum tam da koçakların içinde bulunduğu haldir. Temel varoluş tarzı olarak etki sahibi ve baskın olmak, egemenlik kurmak, yiğitlikte geride kalmamak son derece mühimdir:

...Bugün Koroğlu var iken, bizim yiğitliğimiz söylenmiyor, her ülkede her vilayette Koroğlu söyleniyor. Biz Koroğlu'ndan yiğit olalım da, bizim namımız söylenmiye de, Koroğlu'nun yiğitliği, namı söylene, bu bize ardır, hem de efkar veriyor bize (Kaplan vd.,1973, s. 334)

Her an tehlikeye açık olma ve elden gitme endişesi, kaygısı ve korkusu ile 'erkeklik', başta Atay (2004, 2019) olmak üzere pek çok araştırmacının ifade ettiği bir gerçekliktir. Her daim korunması, eksiksiz sürdürülmesi, onaylanması gereken bir süreçtir. Erkekliğin kaybolma endişesi *Koroğlu - Han Nigar* kolunda çok veciz bir şekilde işlenir. Han Nigar ile nikahını kıyan Koroğlu sevdiği ile yola çıkmak üzere iken Han Nigar'ın erkek kardeşleri olduğunu öğrenir. Bunun üzerine büyük bir şaşkınlık geçiren Koroğlu:

Karı, benim yiğitliğim her yerde söyleniyor, ben bir Türkiye kahramanıyım. Türkiye toprağında kimsenin namusuna hayın bakmadım... Şimdi duysa, senin bu kardeşlerin, benim yiğitliğim kaybolacak. Neden? Kendi kendilerine derler ki, eğer bu yiğitti, gele bizden kızı alaydı. Bizden habersizleyin nasıl, ki geldi, bacımızı aldı da, bizim haberimiz olmadı. Bunu yüzüme de demeseler, izime söylerler. Bu sebepten *biraz yiğitliğim kaybolur* (Kaplan vd.,1973, s. 98)

diyerek biraz da öfke ile eşine erkeklik endişesini ve gururunu dile getirir. Bir başka örnekte arkadaşları tarafından bir kavgaya davet edilen Koroğlu'nun oğlu Hasan Bey karşılıklı eşleşmeyi görünce rahatsızlık duyar. Erkekliklerin sergileneceği bir zeminde yirmi erkeğin bir erkeğe karşı dövülecek olması 'erkeklik' i sakatlayacak, delikanlılığa halel getirecek bir durumdur. İkinci örnekte de erkeklik endişesi farklı bir bağlam üzerinden ifade edilir:

Arkadaşlar, layık mıdır ben de sizden olsam, yirmi tane biz olacağız, bu biçare bir tane tek kalacak, eğer biz buna çalmış olsak bununla cenge tutuşmuş olsak, gelip giden halk bize ne der, demez mi ki 'Yirmi adam bir adamı döğer mi? Siz nasıl delikanlısınız? Siz nasıl gençsiniz? Üstümüze gülerler, utanmaz mıyız o sıra? (Kaplan vd.,1973, s. 106)

Olur ki koçaklarımın bir tanesi şehir içerisinde küstahlık yaparsa, benim yiğitliğim kırılır (Kaplan vd.,1973, s. 392)

Tehlikeden korkmak ve kaçmak utanılabilir, erkekliği yaralayıcı bir durumdur. Erkek tehlikeden kaçmak şöyle dursun, ona atılan, onu göze alandır. Telli Nigar'ı alıp kaçtığı hengamede düşman baskınına uğrayan Hasan Bey, Nigar'ın kaçalım teklifine: "Yok güzel, benim babam düşmandan kaçmamış ki ben de kaçayım. Ardır bana. Geriden bağırırsınlar ki nereye gidiyorsun delikanlı, bana ölümünden beterdin" (Kaplan vd.,1973, s. 156) diyerek cevap verir.

Bourdieu'ya atıfla Türk (2008, s. 137) "erkekli(ğin), diğer erkekler için ve onların önünde dişillığe karşı ve dişil olma korkusuyla kurulan bir kategori" olduğunu belirtir. Connell de (2019, s. 136) erkekliğin doğası gereği ilişkisel olduğunu, erkekliğin ancak kadınlık ile karşıtlığı üzerinden var olabileceğini ifade eder. Bu anlamda erkeklik retoriğinin temel ve kurucu unsurunu –belki de ilkin- kadınlarla ve kadınsı olanla mesafe oluşturmaktadır. Erkek olmak kadın olmamak ve kadınsı olan her şeyden uzak durmaktır. İki cinsiyet arasına çizilen bu koyu kalın hat muhafaza edilmesi gereken bir eşittir. Polat'ın da (2008, s. 147) ifade ettiği gibi erkekliğin temel göstergelerinden olan 'kadın olmamak' cinsel kimliğin sınırlarını muhafazayla ve tabi olarak diğer cinsin ve ona ait özelliklerin dışlanmasıyla belirlenmektedir. Bu bağlamda anlatılarda kadınlarla ve kadınsı olanlarla temas üzerinden erkekliğin sınırlarının çizildiği örneklerle rastlamak mümkündür ve dikkat çekici bir şekilde bu sınırlar da sıklıkla kadınlar tarafından hatırlatılır. Kaftancıoğlu'nun derlediği *Oltu*

Kolu'nda Köroğlu'nun keleşlerini tuzağına düşüren Tamara adlı kadın "Sana, yiğitlerine ayıp değil mi bir kadının tuzağına düştünüz? Savaşa geldiniz, yoksulu ezileni kurtarmaya geldiniz, nazımıza, süsümüze aldandınız tuzağa düştünüz!" (Kaftancıoğlu, 1979:330) şeklinde alaylı ve tahrik edici bir ifade ile Köroğlu'nu ve onun erkeklik gururunu hedef alır. Bir başka örnekte ise yine, Köroğlu ile evlenmek isteyen Telli Nigar yazdığı mektupta Köroğlu'na "Sen gerçekten mert isen, beni al götür. Yiğitliğin mertliğin yalan ise sana baş örtümü yollayım, başına ört" (Kaftancıoğlu, 1979, s. 184) diyerek sembolik bir örnek üzerinden onu kadınsı olana benzemekle tehdit eder. Nitekim bir nazım parçasında da kadınsı olana benzemek alay sebebidir: Rengin uçu, yüzün döndü kadına / Mert oğlunu tutan günün nicoldu" (Kaftancıoğlu, 1979, s. 30).

Bir kadın tarafından alt edilmek- hatta bunun iması bile- erkeklik gururu ve onuru açısından kabul edilebilir bir durum değildir. Tamara sultan adlı bir kadın tarafından alt edilebileceğini ifade eden Köroğlu'na Köse Kenan'ın cevabı çok net ve serttir:

Köroğlu bu sözleri bana bir başkası söyleseydi, bin parçaya bölerdim, her bir parçasını bir dağın tepesine atardım, kurtlar kuşlar yerd. Ne yapayım ki, bugüne bugün Çardaklı Çamlıbel'in başı sensin. Nasıl olur da bir kadın, yedi yüz elli bin yiğidin birincisi olan Köse Kenan'ın sırtını yere getirebilir? Sözüğü geri al Köroğlu (Kaftancıoğlu, 1979, s. 307).

Fiziksel Yeterlik ve Yetkinlik Bakımından Köroğlu ve Koçakları:

Erkekliğin sunum tarzının görsel parçasını oluşturan fiziksel performans ve yetkinlik anlatılarda başta Köroğlu ve koçaklarının aranan özellikleri arasındadır. Nitekim Connell'in de belirttiği gibi, erkeğin bedeni erkekliğin tek göstergesi değildir ancak erkekliği ifade etmede oldukça önemlidir ve erkeklik bedensel performans aracılığıyla inşa edilir. Sıkı ve acımasız rekabet kurallarının geçerli olduğu bir düzlemde üstün olmanın önemli ölçütlerinden birisi de fiziksel yetkinliktir. Erkek kimliğinin önemli bir parçası olarak beden algısını ve bu anlamda anlatılarda öne çıkan erkeğe ilişkin beden imgelerini 'bıyıklı, sert, dayanıklı, boylu poslu' vb kavramlarla ifade etmek mümkün. *Köroğlu- Han Nigâr* kolunda Köroğlu ve koçaklarının olduğu bir divana giren dervişin gördüğü manzara şu şekilde tasvir edilir:

Derviş Köroğlu'nun divanhanesinden içeri girdi, ki ne girsin. Üç yüz altmış atlı keleş oturuyor. Türk kahramanı, bıyıklar bükülü, koç boynuzu gibi, yakalarda gümüş hançerler asılı, bellerde kılıçlar bağlı (Kaplan vd.,1973, s. 78)

Simgesel pratiğin ve iktidarın nesnesi olan bedenin toplumsal süreçlerde etkin bir fail olduğunu belirtmek gerekiyor (Connell, 2019, s. 124) ve bu doğrultuda vücut dilinin erkeklığe yaraşır olması elzemdir. Zira yiğit görünmenin asgari şartları arasında fiziksel yetkinlik vardır. Örneğin Demircioğlu Kenan, kızıl altını parmaklarının arasında sıkıştırarak üzerindeki yazı ile turayı silebilme kapasitesine sahiptir (Kaplan vd.,1973, s. 352). Nitekim Köroğlu'nun bir başka koçağı olan Esabali'nin durumu da şu şekilde izah edilir:

... On dört yaşında idi Esabali, amma lakin gören adam on sekiz yaşında var derdi. Çünkü yaşı genç idi amma ki vücutta büyüklüğü vardı ... Esabali'nin vücut yerinde gelişik yerinde idi. Gören adam bunun on dört yaşında olduğuna inanmazlardı. Çünkü yiğitlik kaba göstermekte (Kaplan vd.,1973, s. 554)

Güçlü kuvvetli, gelişmiş, 'kaba' bir vücuda sahip olmak takdir sebebi iken, tersi durumun da aşağılandığı görülür. *Bolu Beyi* kolunda Bolu Beyi'nin Köroğlu karşısındaki fiziksel yetersizliği alaylı bir şekilde dile getirilir. "Bolu Beyi, boy kısa idi, kendi cüce bir adam idi. Köroğlu'nun yanında koltuk değneği bile değil Bolu" (Kaplan vd. 1973, s. 522). İri cüsseli ve kaba olmak ve bunun gerektirdiği davranış kalıplarını sergilemek de kahramanların tavırları arasındadır. Örneğin Arsunar'ın derlediği anlatmada, Zermahbup Ağa, "bir oturuşta sokumları koca pençeleri ile ağzına götürerek sofradaki yemekleri bir hamlede tertemiz eder, silip süpürür" (Arsunar, 1963, s. 45). Fiziksel görünüş ve buna ilişkin davranış

kodları ‘sertlik’, ‘kabalık’ Cengiz’in de (2004, s. 57) belirttiği gibi pratikten pratiğe aktararak gövdelere kazınan erkeklik tarzıdır.

Psikolojik ve Karakteristik Özellikleri Bakımından Koroğlu ve Koçakları

Korkusuzluk, cesaret, tehlikeye, savaşa fütursuzca atılma erkekliğin önemli psikolojik göstergelerindendir. Robert Brannon’un (1976) erkekliği özetlediği dört maddeden birisi “Onlara gününü göster: Erkeksi bir pervasızlık ve öfke havası yay. Üstüne git. Risk al” (akt. Kimmel, 2013, ss. 95-96) şeklindedir. Brannon’un sözünü ettiği bu durum anlatılarda “yiğidin sınırı olmaz, ölü başı gordan sakınmaz,” yiğittir vurur geçer”, “yiğit olan cengi bir düğün sayar” (Kaplan vd.,1973, ss. 71,116, 401), “bu dağlarda arslanlar yiğitler yatar / arslan yatağında arslan olmalı”, “koç yiğitler serlerinden geçmeli” (Arsunar, 1963, ss. 26,152) gibi ifadelerle sıklıkla vurgulanır. Bu değerlerden özellikle cesaret, bir arasözde ifade edildiği gibi “hiçbir şeye benzemez, cesaretin ettiğini hiçbir şey etmez ve her şeyi cesaret kazanır” (Kaplan vd.,1973, s. 113).

Cesaret erkek kahramanların hem bizzat kendilerinin sahip olması gereken hem de karşı tarafta da aradıkları bir değerdir. Örneğin devletin üzerlerine saldıran askerlere karşı Koroğlu Demircioğlu’nun cesaretini sinamak ister. Ona göre cesareti olmayan, korkak adam kuru bir heykelden ibarettir: “... Bu yiğidi eş ettin; ama bunun bir cesaretine, kalıbına karşılık. Bakalım ki bunda cesaret var mı? Eğer cesaret var ise, zaten bana iyi; yok cesareti yoksa, bu bir kuru heykel. Beh demeden ödü koparsa, kendini gürültüye verdikten mada, beni de verir” (Kaplan vd.,1973, s. 30).

Cesaret, erkeğin iktidarını sürdürebilmesi için ‘erkeklik’ ile sabitlenen bir değer olarak yaşamsal önemdedir. Aşağıdaki pasajlarda da görüleceği üzere fiziksel yetkinlik önemlidir evet, lakin buna eşlik eden bir cesaretin varlığı ile anlamlıdır. Cesaret varsa yiğit, yiğit sayılır. Türk (2008, s. 137), Bourdieu’ ya atıfla yaptığı ‘cesaret paradoksu’ kavramsallaştırmasında bu durumu şu şekilde izah eder: “Bir erkeğin gerçek anlamda erkek sayılabilmesi için yapması gereken şey cesaretini kanıtlamaktır. Ancak erkeği- sembolik şiddetin tipik bir göstergesi olarak- cesur davranmaya iten, yani hâkim ‘eril yasalar’ gereğince davranmaya iten şey guruptan dışlanma korkusudur”. Korkusuz ve pervasızca tehlikeye atılma ve bunun için ölümü bile göze alabilme önemlidir. Örneğin Hüseyin Bey’i elde etmesi zor bir kızın sevdasından geçirmek isteyen Koroğlu’na karşı oğlu: “ ...Senin gücün yalnız Dağıstan’a annem Nigar’a yetti. Buna ne yiğitlik denir, ne koçaklık. Sen uğraşma. Ben kimseden yardım istemiyorum. Ya bulurum yârimi, ya veririm serimi” (Kaftancıoğlu, 1979, s. 128) diyerek cesaretini ve gücünü babası ile yarıştıran onu aşmak ve yiğitliğini de ispatlayarak onay almak derdindedir.

Hayatta kimseye muhtaç olmadan, acizlik göstermeden kendi kendine yeterek yaşayabilmenin, kendi ayakları üzerinde durabilmenin ve erkekliğin şartlarından olan ekmeğini kazanma yetkinliğinin asgari şartı da ‘cesaret’ cevherine sahip olmaktır.

İnsanlarda cesaret, insanlarda feraset en yüksek bir şeydir. Cesaretli olan bir kahraman, Türk kahramanı, gözünün önünde bin kişi bile olsa, bir kişi de gelmez. Çünkü cesaret başına vurdu mu, o bin kişi hiç görünür. Lâkin cesareti olmayan bir adam, bin kişi de olsa, bir kişi, o bir kişiyi daha üstün görür...İşte bir yiğidin eğer gücü kuvvetine göre cesareti olursa o yiğit, yiğit sayılır. Cesareti olmayan isterse kalbi büyük olsun, ne çıkar (Kaplan vd.,1973, ss. 341-342)

Çünkü cesaretli bir insan nereye gitse, kendini dolandırır, ekmek parasını çıkartır; lâkin cesaretsiz insanlar nere gitse, hem koynundakini yedikten mada, hem de muhtaç kalır ve halka acizlik gösterir, halkı da rahatsız eder. Çünkü yokluk her şey ettirebilir. İşte insanların en cevheri kimleridir? Cesaretli olan, kendisini dolandırıp çoluk çocuğunu idare ettiren, devletine, milletine faydası bulunan insanlardır (Kaplan vd.,1973, s. 428)

Bütün bunlarla birlikte yiğitliğin en önemli kanunlarından birisi olarak ‘söz’ üzerinde itina ile durulur. Pek çok anlatmada söz- yiğitlik arasında ilişki kurulur. “Delikanlı yiğitler ikrarında durur, erkekler sözüne sahip olur, özüne de sahip olur”, “yiğitler verdiği ikrarda durmalı” (Kaplan vd.,1973, ss. 27, 355), “insan

ölmeli, sözünden dönmemeli; yiğit olan sözünden dönmez” (Arsunar, 1963, s. 104), “yiğit sözünden bellidir” (Kaftancıoğlu, 1979, s. 314) gibi ifadelerle erkeklik paradigmalarından birine daha işaret edilir.

Kadın- Vatan -Namus Sarmalında ‘Erkeklik’ Algısı:

Ataerkil ideoloji içinde oldukça yaşamsal olan namus mevzusu, erkekliğin sınıandığı, test, tespit ve ispat edildiği- edilmesi gerektiği- önemli duraklarından birisidir. Tillion’dan atıfla Tunç (2021, s. 16) erkek kimliğini ‘sahiplik’ duygusuyla şekillendiren kolektif bellek ve bunun telkin ettiği ‘muhafaza kültürü’nden ve ‘cinsel denetim hakkı’ndan söz eder. Erkekler, adına ‘namus’ denilen kalıplaşmış bir davranışsal örüntü sunulduğunu ve onları tipikleşmiş bazı performansları sergilemeye mecbur tuttuğunu en nihayetinde ise ideolojik olan bu düşüncenin, “sadece kadın bedenini değil, tüm bireylerin toplumdaki yerlerini, davranışlarını ve arzularını kontrol altına alan bir toplumsal olgu” hâline getirildiğini belirtir. Halk hikâyelerine dayanarak yaptığı tespitlerde ise Tunç, namusun, erkekliğin belirleyici özelliklerinden biri olarak sunulduğunu, erkeklerin kadın cinselliğini korumaya ve denetlemeye çalıştıklarını, denetimde oluşacak herhangi bir zaafiyetin onurlarına ve toplumsal statülerine zarar verdiğini ifade eder (17).

Köroğlu anlatılarında benzer şekilde, erkeklerin namusunun taşıyıcısı ve temsilcisi olarak kadın ve özellikle vatanın, bilhassa ‘erkek namusu’ kavramına özdeş bir şekilde ele alınışı dikkat çekicidir. Genel anlamda kadınların bizzat sahip olması erkeklerin de denetlemesi, koruması ve sürekliliğini sağlaması gerektikleri bir namus algısından söz edilebilir.

Türk kültürü ve kimliği açısından bakıldığında vatanın ‘ana’ devletin ‘baba’ olarak kodlanıp içselleştirildiği bir politik-kültürel geleneğin varlığından bahsetmek mümkündür. Titizlikle korunup kollanan ‘ana-vatan’ ve aynı titizlikle koruyup kollayan ‘devlet- baba’ kurgusuna sıkı sıkıya bağlı bir kavram olarak ‘namus’ öne çıkmaktadır. Erkek namusunun safiyet, sıhhat yahut utanç potansiyeli, ‘vatan ve kadın’ ın itina ile korunmasına, bu konudaki azim ve başarısına bağlıdır. Bu bağlamda, erkeklik ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi sorguladığı bir çalışmada Joane Nagel (2011, s. 84), özellikle milliyetçi hareket ve siyasette kadınların ulusun anneleri olarak merkezi sembolik bir yer işgal ettiklerini belirterek şunları kaydeder: “Baba yurdun anaları olarak yüceltildikleri için namusları lekesiz olmalıdır; bu nedenle milliyetçiler genellikle kadınlarının cinselliğine ve cinsel davranışlarına özel bir önem verirler. Gelenekçi erkekler kendilerini ulusun ve ailenin koruyucuları olarak görürlerken, kadınların da ailenin ve ulusun namusunu temsil ettiğini düşünürler: Kadınların utancı ailenin utancıdır, ulusun utancıdır ve erkeğin utancıdır.”¹⁰

Bu bağlamda, kadın ve vatan konusundaki namus hassasiyeti ve bunların itina ile korunması Köroğlu ve keleşlerinin dikkatli ve hassas oldukları konulardan birisidir. Örneğin Köroğlu’nun babasının son nefesinde oğluna ilk nasihati, “ırz düşmanı olmayacaksın” (Arsunar, 1963, s. 71) şeklindedir.¹¹ Bu ilk nasihatten hareketle, yiğitliğin temel kanunlarından olan ‘kimsenin namusuna’- yani kadınına- ilişmemek ve kendi maiyetindeki kadına da iliştmemek ve böylelikle namusu korumak, gözetlemek üzerine anlatılardan pek çok kayıt düşmek mümkündür. Bir anlatmada bilmeden Hasan Paşa’nın sevgilisini kaçırdığını anlayan Köroğlu bundan büyük bir pişmanlık duyar ve onun bu durumu: “...Eğer bilse kaçırmayacak. Çünkü yiğidin en büyük kapısı nedir? Kimsenin namusuna hayın bakmaz. Yiğitlik işte, en büyüğü burdadır” (Kaplan vd.,1973, s. 213) diye izah edilir. Yiğitliğin –yani erkekliğin- en büyüğü olarak imlenen namus hassasiyeti ve bunun elden gitme korkusu kahramanlar için ıstırap sebebidir: “Ulan eyvah,

¹⁰ Benzer şekilde A. Najmabadi de (2011, ss.129-165), *Sevgili ve anne olarak erotik vatan: Sevmek, sahiplenmek, korumak* adlı dikkat çekici çalışmada vatani, kadın bedeni olarak kuran söyleme ilişkin özellikle İran özelinde çeşitli örnekler verir.

¹¹ Diğer şartları ise şunlardır:

İkinci şartım: Zenginden insaflı olarak alacaksın ve fukaraya dağıtacaksın

Üçüncü şartım: Haksız yere kan dökmeyeceksin

Dördüncü şartım: Zaif ve hasta olanlara he zaman yardım edeceksin

Beşinci şartım: Kuvveti senden aşağı olanlarla boy ölçüşmeye kalkmayacaksın” (Arsunar, 1963, s. 71)

ben nasıl bir yiğidim ki bu herifin namusu ile oynadım?” (Kaplan vd.,1973, s. 214). Türkiye’nin yiğit oğlu yiğit kahramanları kimsenin namusu ile uğraşmaz ve erkekliklerine halel getirmezler:

Benim bildiğim Köroğlu ise, yiğit oğlu yiğittir. Lâkin, burda gafil bulundu. Eğer Köroğlu bileydi ki, bu güzel senin yar-ı vefadarın, kaçırmazdı. Köroğlu, şimdiye kadar kimsenin namusu ile oynamamıştır. Türkiye kahramanları, yiğit oğlu yiğittirler ki vicdanlı namusludurlar. Kimsenin namusu ile uğraşmazlar. Sözleri de doğrudur, özlery de doğrudur (Kaplan vd.,1973, s. 218)

Vatanı için çalışmanın ve gayret etmenin namus üzerinden izahının dile getirildiği çeşitli örneklerle rastlamak mümkündür. Bir kayıta, hem dünyada hem ahirette ak bir yüze sahip olmanın şartı, vatani için mücadele etmeye ve böylelikle namusu kurtarmaya bağlanır. Bu düşünce destanda erkeklik algısının üzerine kurulduğu ‘yiğitliğin’ de temel prensipleri arasındadır. Vatan ve devlet için çalışmak, çabalamak yiğitliği sürdürmenin ve asırlarca dillerde söylenmenin koşuludur: “... Köroğlu her vilayette dillere destan olmuştu. Neyi? Yiğitliği ile, bir de mertliği... Bir adam vatanında, milletine karşı sehavatte bulunur, devletine karşı iyilikte, sehavatte bulunur, bir de vatanına, iyiliğine çalışırsa bu adamın adı, ölse bile, ölmez ettiği iyilik, asırlarca dillerde söylenir” (Kaplan vd.,1973, s. 278)

...Hakikatte bütün alem ceht eder namusu, vicdanı, arı tanı için. Herkes çalışır, namusuna, vicdanına, başındaki devletine, milletine, vatani için çalışır. Hakikat de bir adam doğrudan doğruya namusu için, başındaki devleti için, milleti, vatani için doğrudan doğruya ceht ederse, o adamın hem bu dünyada yüzü aktır, hem ahirette (Kaplan vd.,1973, s. 213)

Vatan aşkı ve kadın aşkının karşı kaldığı durumlarda, kahramanlarda vatan tercihinin öne çıktığı görülmektedir. Köroğlu ile birlikte Kenan iline sefere çıkmak durumunda olan Köse, çok sevdiği Dana Hanım’dan ayrılmaya zorlanır ama yine de bu durum: “... Elbette yiğidin kanı canı, kanı neye vurulmuştur, vatani için, milleti için, başında devleti için her vakit kahramanlar canı teslim eder. İş başa geçti ne yapsın” (Kaplan vd.,1973, s. 241) şeklinde bir ara sözle izah edilir.

Erkeklik Performansı: Erkekliğin Üretildiği ve Sergilendiği Ortamlar

Dilbilim, halkbilim, sosyoloji gibi disiplinler tarafından işlenen ve geliştirilen ‘performans’ kavramı sosyalbilimlerde verimli bir çözümleme aracı haline gelmiştir. Göstermek / sergilemek /icra eylemek anlamında “özel birtakım yeteneklerin değil de onaylanmış ve kültürel açıdan kodlanmış birtakım davranış kalıplarının sergilenmesi” (Carlson, 2013, s. 25) olarak değerlendirilebilecek performans, erkeklik hallerini okuyup değerlendirebileceğimiz önemli bir kavramdır. Performans¹², Butler tarafından (2010, s. 77) işlevsel bir şekilde toplumsal cinsiyet çalışmalarına dahil edilmiştir ve ona göre, toplumsal cinsiyet performatif bir eylemdir, her zaman bir yapma edimidir.

Tunç (2020, s. 537) erkekliğin; biyolojiye dayanan birtakım davranış kümeleri olmaktan ziyade tarihsel karakterdeki kolektiviteler tarafından çerçevelenen bir “eylem” olduğunu belirtir. Bu bağlamda erkekliklerin üretildiği ve sergilendiği ortamlara bakıldığında -anlatıların yapısal ve kurgusal doğası da gereğince- mücadelenin esas olduğu, şiddet içerikli bir ‘eylem’ hattından söz etmek mümkündür. Şiddet erkekliği ispatlamanın ve muhafaza etmenin yollarından biridir. Esas itibari ile yakın bir zaman kadar Türkiye’de erkekliklerin oluşumunda önemli ve etkili bir kurum olarak ordu ve askerliğin payı vurgulanması elzem bir noktaydı ve her Türk asker doğar gibi egemen ve buyurgan söylemler yaygındı. Bu mühim kıtas son zamanlarda değişmiş olmakla birlikte¹³, savaşın, savaşıcılığın ve kahramanlığın öne çıktığı destan ve destansı metinlerde bu kabiliyeti önemseyen, yücelten bakışı net görürüz. Bu bağlamda kan, ölüm, savaş imgeleri ile pekiştirilen bir erkeklik kurgusu ve buna bağlı olarak cesaret, gözü peklik, korkusuzluk gibi

¹² Detaylı bir çözümleme için ayrıca bkz. Goffman (2014, s. 29-81).

¹³ Bu konuda bir sorgulama için bkz. Cenk (2013, s. 189).

idealleştirilen karakteristik özellikler öne çıkmaktadır. Özellikle anlatımların nazım parçalarında kahramanların birbirlerini kavga ve savaş meydanına davet eden “Yiğit ise gel meydana / Döğüşelim döne döne”, “Yiğitler yiğidi meydana tanır”, “Ölmek var dönmek yok”, “Yiğit olan cengi bir düğün sayar”, “Yine haydi cenge şanlı koçaklar / Ölü de bu yoldan geri dönmeyin / Al kana boyansın eğri bıçaklar / Ölü de bu yoldan geri dönmeyin” (Kaplan vd.,1973, ss. 120,295,332) şeklindeki heyecan, coşku dolu; savaşa ve ölmeye teşne ruh haline yönelik ifadeleri; bu husustaki teşvik içerikli söylemleri oldukça yaygındır. Bütün bu sahneler kahramanların hem hünerlerini sergiledikleri hem de birbirlerini sınavarak gözetledikleri arenalardır. Bunların yanı sıra Köroğlu’nun yenice zuhur ettiği ilk kolda Köroğlu’nun korkusuz savaşçılığı şu şekilde dile getirilir:

Kılıcı kından sıyrır sıyırmaz nasıl oğlanın elinde kılıcı gördülerse her biri bir yana dağıldı, daha durmadılar. Oğlansa baktı ki hiçbir tane önünde kalmadı kimse, kaçtılar. Yemeklerini aldı doğru geldi evine Ali kendi kendine dedi ki: Ulan demek yiğitlik böyle olurmuş ha, ben ağlıyaydım, korkaydım, bunlar yine yemekleri yiyecek idi, beni de dürtmeliye dürtmeliye yola vuracaklardı... İşte Köroğlu, demek körünoğlu, esas babasının adı Ürüşan, kendinin de esas adı Ali. Şimdi bu oğlan işi döktü kılıca, kılıcı döktü külünge. Nihayet kargı kalkan... (Kaplan vd.,1973, s. 10)

Erkekliklerin sergilendiği savaş meydanlarının yanı sıra, yiyip içip eğlendikleri, zaman zaman sarhoş oldukları ziyafet meclisleri de önemlidir. Düğünler, eğlenceler ve bunlar içinde yemek ve eğlenme, varlık ve cömertlik gösterileri önemli davranış pratiklerindendir: “...Yiğitler toya gidecek, cebimize kızıl altın lazım, ki İran’da bol bol harcayalım, kara papak varlığımızı görsün, biz de kendimize göre Türkiye yiğitleriyiz, yoksul olduğumuzu bilmesinler, var görsünler bizi!” (Kaplan vd.,1973, s. 356).

Sonuç

Erkeklik, doğumdan itibaren katman katman örülen, zaman içinde çeşitli anlam birikimleri ile edinilen performatif bir kimliktir. Erkekliğe adım atmak, gerekli standartları yakalamak ve erkek olmak hayat boyu devam eden, sürekli olarak yeniden üretilen, zamana ve mekâna göre şekillenen, korunması ve onaylanması gereken komplike bir süreçtir.

Tarihi süreç içinde var olmuş erkeklik kalıplarını anlamak ve orataya çıkarmak; erkekliğin tarihsel serüvenine ışık tutabilmek adına, Köroğlu anlatıları özelinde, kahraman ve yakın ekibine mercek tutarak kültürel olarak karşımıza çıkan egemen erkeklik temsillerini incelemeye çalıştık. Türk kültür havzası içerisinde önemli bir anlatı olan Köroğlu destanı ve fenomeni Köroğlu, hegemonik erkekliğin, ‘yerel’ gerçekliğine, zihinsel altyapısına, tarihsel ve kültürel erkeklik dağılımına ilişkin ipuçları sunmaktadır. Kurgusu ve bağlamı itibarı ile bireysellikten ziyade kolektif şuur ve belleğe ait olan destanlar – ve aslında sözlü kültür ürünleri- toplumsal algının ve yerleşik kabullerin izinin sürebileceği önemli verimlerdir.

Anlatıların doğası gereği, yüzeyde yekpâre bir görünüm arz eden, kurumsallaşmış, iç sürekliliğe sahip çeşitli pratik ve davranış kalıplarının egemen olduğu belirtilebilir. Bu bağlamda anlatılarda, Connell’in ifadesi ile “erkeklik dediğimiz toplumsal pratik tertibatları” olarak belirli davranış kalıpları, pratikler, fiziksel imajlar, söylem ve eylemlerle kurulan erkeklik inşa stratejisi görülmektedir. Fiziksel güç ve performansa dayalı kahramanlık / yiğitlik eksenini bu tertibatın temel paradigmasını, simgesel otorite alanını oluşturmaktadır. Belirli davranış örüntülerine gönderme yapan ‘delikanlı’ imajının söylemsel ve eylemsel olarak hegemonik erkeği oluşturduğu görülmektedir. Belirgin sınırlara sahip, ince ince işlenmiş hâkim erkeklik imgelerinin rekabet, gurur, itibar, güç, egemenlik, baskın olma, gözü pek olma, korkusuzluk çerçevesinde şekillendiği ifade edilebilir. Bu bağlamda erkek bedeninin de özel bir yeri ve anlamı olduğunun altı çizilmelidir. Fiziksel yetkinlik ve erkek bedeninin sergilenişi oldukça önemli ve belirleyici, tersi olarak fiziksel zayıflık ve acizlik de kaçınılması gereken bir durumdur.

Erkekliğin toplumsal ve kültürel temsili bakımından Köroğlu ve arkadaşları, anlatılarda hegemonik erkekliğin temsilcileri ve taşıyıcılarıdır. Güç, kuvvet ve şiddet sarmalının içinde muteber kimliklerini oluşturmaktadırlar. Bunun yanı sıra anlatılarda farklı erkeklik tonlamaları taşıyan tiplerin ve farklı erkeklik

deneyimleri yaşayanların da olduğu görülmekte ancak en nihayetinde onlara da hâkim paradigmanın verileri içinde değer biçilmektedir.

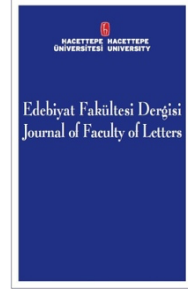
Tarihi süreç içinde var olmuş erkeklik kalıplarını anlamak -ve bundan sonra oluşabilecek yeni erkeklik temsillerinin yolculuğunu izlemek- adına bu anlam haritasında Köroğlu anlatısı dikkat çekici bir yerdedir. Ancak tüm zaman ve zeminleri kapsayacak, yekpâre bir erkeklik imgesi söz konusu olmadığı için, Köroğlu'nun da bu tarihsel serüvende sadece göz ardı edilmemesi gereken önemli bir uğrak noktası olduğunu belirtmeliyiz. Sonrasında tezahür etmiş – ve edecek- diğer erkeklik temsilleri için farklı metinler ve bağlamlar üzerinden çözümlemeler yapılması gerektiği açıktır. Son tahlilde bu çalışmanın ilgili literatüre ve sonraki çalışmalara katkı sağlamasını umarız.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynaklar

- Alkan, A. (2009). Cinsiyet dinamiklerinin peşinden mekânın izini sürmek. A. Alkan (Yay. haz.), *Cins cins mekân* içinde (ss. 7-35). Varlık Yayınları.
- Arık, H. (2009). Kahvehanede erkek olmak: kamusal alanda erkek egemenliğinin antropolojisi. A. Alkan (Yay. haz.), *Cins cins mekân* içinde (ss.168-200). Varlık Yayınları.
- Arsunar, F. (1963). *Köroğlu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Atay, T. (2004). Erkeklik en çok erkeği ezer. *Toplum ve Bilim*, 101,11-30.
- Atay, T. (2019, 3 Mart). Başka bir erkeklik mümkün. *T24 İnternet Gazetesi*. <https://t24.com.tr/yazarlar/tayfun-atay-pazar/baska-bir-erkeklik-mumkun.21839>
- Barutçu, A. (2013). *Türkiye’de erkeklik inşasının bedensel ve toplumsal aşamaları* [Yüksek Lisans Tezi] Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayat, F. (2009). *Köroğlu destanı Türk dünyasının Köroğlu fenomenolojisi*. Ötüken Yayınları.
- Berktaş, F. (2010). *Tarihin cinsiyeti*. Metis Yayınları.
- Butler, J. (2010). *Cinsiyet belası*. Metis Yayınları.
- Baştürk Akça, E. & Ergül, S. (2014). Televizyon dizilerinde erkeklik temsili: Kuzey Güney dizisinde hegemonik erkeklik ve farklı erkekliklerin mücadelesi. *Global Media Journal*, 4(8), 13-39.
- Baştürk Akça, E. & Tönel, E. (2011). Erkek(lik) çalışmalarına teorik bir çerçeve: feminist çalışmalardan hegemonik erkekliğe. İ. Erdoğan (Yay. haz.), *Medyada hegemonik erkeklik ve temsil* içinde (ss. 11-39). Kalkedon Yayınları.
- Carlson, M. (2013). *Performans: Eleştirel bir giriş*. (B. Güçbilmez, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Cengiz, T.vd. (2004). Hegemonik erkekliğin peşinden. *Toplum ve Bilim*, 101, 50-70.
- Connell, R.W (2001). Studying men and masculinity. *Resources for Feminist Research*, 29(1-2), 43-57.
- Connell, R.W (2019). *Erkeklikler*. (N. Konukcu, Çev.). Phoenix Yayınları.
- Demren, Ç. (2008). Kadınlık dolayımıyla erkeklik özneliği. *C.Ü Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, ,73-92.
- Duman, M. (2022a). Toplumsal cinsiyet ve erkeklik çalışmaları açısından folklorun niteliği ve bir yöntem denemesi. *Folklor Akademi Dergisi*, 5(2), 461-473.
- Duman, M. (2022b). *Eril kültür destan ve hegemonik erkeklik*. Kabalıcı Yayınları.
- Goffman, E. (2014). *Günlük yaşamda benliğin sunumu*. Metis Yayınları.
- Kaftancıoğlu, Ü. (1979). *Köroğlu kol destanları*. Kültür Bakanlığı.
- Kandiyoti, D. (2011). *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar*. Metis Yayınları.
- Kaplan, M. vd. (1973). *Köroğlu destanı*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kimmel, M. (2013). Homofobi olarak erkeklik: toplumsal cinsiyet kimliğinin inşasında korku, utanç ve sessizlik. (M. Bozok, Çev.). *Fe Dergi* 5, 92-107.
- Krech, D. & Crutchfield, R. S. (2007). *Sosyal psikoloji*. (E. Güngör, Çev.). Ötüken Yayınları.

- Onur, H. V& Koyuncu, B (2004). Hegemonik erkekliğin görünmeyen yüzü: sosyalizasyon sürecinde erkeklik oluşumları ve krizleri üzerine düşünceler. *Toplum ve Bilim*, 101, 31- 49.
- Nagel, J. (2011). Erkeklik ve milliyetçilik ulusun inşasında toplumsal cinsiyet ve cinsellik. A. G. Altınay, (Yay. haz.), *Vatan millet kadınlar* içinde (ss. 65-102). İletişim Yayınları.
- Najmabadi, A. (2011). Sevgili ve ana olarak erotik vatan: Sevmek, sahiplenmek, korumak. . A. G. Altınay, (Yay. haz.), *Vatan Millet Kadınlar* içinde (ss. 129-166). İletişim Yayınları.
- Oktan, A. (2008). Türk sinemasında hegemonik erkeklikten erkeklik krizine: yazı-tura ve erkeklik bunalımının sınırları. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 5(2), 152-166.
- Özbay, C. (2013). Türkiye’de hegemonik erkekliği aramak. *Doğu Batı*, 63, 185-204.
- Özbay, C. & Balıç, İ (2004). Erkekliğin ev halleri. *Toplum ve Bilim*, 101, 89-103.
- Polat, N. (2008). Cinsiyet ve mekân: erkek kahveleri. *Toplum ve Bilim*, 112, 147-157.
- Reiter, R. R. (2012). *Kadın antropolojisi*. Dipnot Yayınları.
- Sancar, S. (2011). *Erkeklik: imkânsız iktidar*. Metis Yayınları.
- Scott, W.J. (1986). Gender: a useful category of historical analysis. *The American Historical Review*, 91, 1053-1075. <https://doi.org/10.2307/1864376>
- Şenol, D.& Erdem, S. (2017). Türk toplumunda hegemonik erkekliğin inşasında toplumsal süreçlerin rolü. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 33, 290-299.
- Tunç, E. (2020). *Anadolu sahası Türk halk hikâyelerinde erkeklik temsilleri*. [Doktora Tezi]. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tunç, E. (2021). Halk hikâyelerinde ataerkil bir ideoloji olarak namus ve erkek kimliğinin kurgulanmasında namus düşüncesinin üstlendiği işlevler üzerine. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9(26), 11-33. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.895351>
- Türk, B.H. (2008). Eril tahakkümü yeniden düşünmek: Erkeklik çalışmaları için bir imkân olarak Pierre Bourdieu. *Toplum ve Bilim*, 11, 119- 146.
- Williams, R. (2012). *Anahtar sözcükler*. İletişim Yayınları.
- Yavuz, Ş. (2015). Ataerkil egemen erkeklik değerlerinin üretiminde kadınların rolü: Trabzon örneği. *Fe Dergi*, 7, 117-130.
- Yavuz, Ş. (2014). İktidar olma sürecinde erkeklerin erkeklikle imtihanı. *Milli Folklor*, 104, 110-118.

Tenkit, Tashih, Takdir: ‘Paris’te Bir Türk’ Romanından Hareketle Ahmet Mithat’ın Oryantalizme Bakışı

Criticism, Correction, Appreciation: Orientalism and Orientalists in ‘Paris’te Bir Türk’ By
Ahmet Mithat Efendi

Mehmet DOĞAN*

Öz

Dünyayı hayali bir çizgiyle Doğu ve Batı şeklinde ikiye ayıran oryantalizm, Batı-dışı tüm toplumları tek tipleştirerek ihtiyaçları doğrultusunda ötekileştirir. Avrupamerkezci bir söylem üzerine inşa edilen oryantalizm, özcü bir yaklaşımla Doğu ile Batı arasında ontolojik ve epistemolojik bir farklılık olduğunu vurgularken bu ayrımın “alt-üst” ilişkisi içinde hiyerarşik bir yapı arz ettiğini savunur. Tanzimat döneminin önemli gazeteci, yazar ve düşünürlerinden Ahmet Mithat Efendi, döneminin en hayati meselelerinden “Doğu-Batı” ikilemi üzerine yoğun bir zihnî çaba harcar. Oryantalizmin ürettiği “Doğu” imajını ve Oryantalistlerin inşa ettiği “Doğulu” tipolojiyi bir yandan eleştirirken, diğer yandan ideal bir Osmanlı/Türk/Müslüman kimliğinin çerçevesini çizmeye çalışır. Romanlarında kurguladığı tipler sadece söylemsel düzlemde değil; karakter, tavır ve düşünceleriyle de oryantalistler tarafından Batılı kolektif muhayyilede oluşturulan imajı yıkmak için varlık gösterirler. *Paris’te Bir Türk* romanında Doğu’yu ve Batı’yı iyi bilen idealleştirilmiş bir kahraman olan Nasuh’un iki misyonla Paris’e yolculuğu konu edinilir. Nasuh’un ilk misyonu Avrupa’daki gelişmeleri yakından tanımak ve buradaki gelişmeleri Osmanlılara tanıtmaktır. İkincisi ise Avrupalıların kolektif şuurunda yer edinen “Doğulu/Osmanlı” imajını yıkmaktır. Bu makalede Nasuh’un ikinci misyonundan hareketle oryantalizme yaklaşımı ve oryantalistlerle girdiği polemikleri üzerinde durulacaktır. Çalışma, *Paris’te Bir Türk* romanı üzerinden yazarın oryantalizm ve oryantalistlere bakışının tek yönlü olmayıp “tenkit, tashih ve takdir” şeklinde üç başlıkta değerlendirilebileceği üzerinde temellenmiştir.

Anahtar sözcükler: Ahmet Mithat, oryantalizm, oryantalistler, *Paris’te Bir Türk*.

Abstract

Ahmet Mithat Efendi, one of the important journalists, writers and thinkers of the Tanzimat period, spent intense mental effort on the “East-West” dilemma, one of the most vital issues of his period. While he criticizes the “East” image produced by Orientalism and the “Eastern” typology built by Orientalists, he also tries to draw the framework of an ideal Ottoman/Turkish/Muslim identity. The types he fictionalizes in his novels are not only on a discursive level; With their character, attitude and thoughts, they exist to destroy the image created by orientalist in the Western collective imagination. Nasuh’s first mission is to get to know the developments in Europe closely and to introduce the developments there to the Ottomans. The second is to destroy the “Eastern/Ottoman” image that has a place in the

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, E-posta: me.dogan02@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6336-2389

◇ Alan Editörü / Field Editor: Hayrunisa TOPÇU

collective consciousness of Europeans. This article will focus on Nasuh's approach to orientalism, based on his second mission. The study is based on the fact that the author's view of orientalism and orientalists through the novel A Turk in Paris is not one-sided but can be evaluated under three headings as "criticism, correction and appreciation".

Keywords: Ahmet Mithat, orientalism, orientalists, *Paris'te Bir Türk*.

Giriş

Oryantalizmin tarihi Haçlı Seferlerine kadar götürülebilmekle birlikte, ancak 19. yüzyılda Avrupa'nın kendini merkezde konumlandırması,¹ koloniler kurması² ve bu süreçte ortaya çıkan ihtiyaçlarını karşılayacak disiplinlere duyduğu gereksinim³ nedeniyle kurumsal bir yapı hâline gelir. Batılı devletlerin bu süreçteki gereksinimlerini karşılamak üzere ortaya çıkan disiplinler Avrupa-merkezci bir söylemle inşa edildiklerinden özcü bir yaklaşımla ontolojik ve epistemolojik farklılığa dayalı olarak dünyayı hayali bir çizgiyle "Doğu" ve "Batı" olmak üzere ikiye ayırır; üstelik bu ayırım "alt-üst" ilişkisi içinde hiyerarşik bir farklılık şeklinde değerlendirilir. Avrupa'nın "ben" inşasında "öteki" vazifesini gören toplumlar "Avrupalı olmayan – Batı-dışı"⁴ şeklinde tek tipleştirilir, genelleştirilerek olumsuz imajlarla "temsili" edilir. Kendilerini, düşünen "özne", inceledikleri toplumları ise üzerine düşünülen "nesne" biçiminde yaptıkları değerlendirmelerde⁵ diğer toplumların kültür, inanç ve medeniyetleriyle kendilerini "temsili" etmelerine müsaade edilmez, kendinden başka kimseye söz hakkı tanımaz. Bu yönüyle oryantalizm, Avrupalı olmayan toplumları "kendilerini temsili edemeyenler"⁶ kategorisinde değerlendirir; bu yaftalama sömürgeciliğin meşrulaştırılmasına hizmet eder.⁷

¹ Martin Bernal, *Kara Atena* adlı eserinde Avrupa-merkezci söylemin 19. yüzyıldan öncesine dayanmadığını, 19. yüzyılda önemli bir paradigma değişikliğiyle Avrupa tarihinin geriye dönük olarak inşa edildiğini ifade eder (Bernal, 1998, s. 26-27).

² Edward Said'in verdiği bilgiye göre 1815 ile 1914 yılları arasında Avrupa'nın fiili işgal alanları %35'ten %85'e çıkmıştır (Said, 1998, s. 65).

³ Sadece sosyal bilimlerin ortaya çıktığı zaman ve zemin göz önünde bulundurulduğunda bile duyulan ihtiyacın niteliği anlaşılır. Wallerstein öncülüğünde toplanan ve sosyal bilimlerin tartışıldığı komisyonda dikkat çekildiği üzere, sosyal bilimlerin birçok disiplini Avrupa'nın dünya sistemine hükmettiği bir dönemde inşa edilir ve konu seçimi, teorisi, metodolojisi ve epistemolojisiyle bu sisteme hizmet eder. "Sosyal bilimlerin kurumsallaşma süreci, Avrupa'nın sonunda dünyanın geri kalanı üzerinde egemenliğini kesin olarak kurduğu tarihlerde gerçekleşiyordu" (Wallerstein, 2003, s. 33).

⁴ Oryantalist söylem "Doğu-Batı" düalistesine dayanır. Bu düalist söylemde Doğu, coğrafi bir anlamdan ziyade "semantik" bir müdahaleyle "Batı" olmayan her toplumu içeren bir anlam genişlemesi geçirmiştir (Arlı, 2018, s. 34).

⁵ Descartes'le birlikte Avrupa'da yükselişe geçen Kartezyen felsefenin düalist kategorisi oryantalist söylemin merkezinde yer alır. Descartes'in Avrupalı bilince getirdiği Kartezyen düşüncenin merkezinde "bilgi güçtür, insan bildiğine hükmeder" anlayışı bulunur. Dolayısıyla nesnelerin söylemsel kuruluşları sadece zihinsel bir inşa değil, aynı zamanda hegemonik bir kuruluştur.

⁶ Edward Said'in paradigma yıkıcı eseri *Şarkiyatçılık*'ta tartıştığı başlıklardan biri de "temsili" sorunudur. Hatta Said, oryantalizmin üç kavram çerçevesinde oluştuğunu ifade eder: "Temsil, metin ve entelektüelin rolü" (Alpyağıl, 2002, s. 220). Doğu kendini temsili edemediğinden Batı, Doğu adına bu işi üstlenir. Marx'ın meşhur ifadesiyle "onlar kendilerini temsili edemezler, temsili edilmeleri gerekir" (Bulut, 2012, s. 38).

⁷ Avrupamerkezci söylemin sömürgeciliği nasıl meşrulaştırdığına dair Marks'ın şu sözleri örnek gösterilebilir. "İngiltere'nin Hindistan'da yerine getirilecek iki görevi vardır. Biri yıkıcı diğeri yapıcı... Yaşlı Asya toplumunu ortadan kaldırmak ve onun yerine Avrupa toplumunun temel kurallarını getirmek" (Said, 1998, s. 217). Marks'ın İngiliz emperyalizminin Hindistan'daki uygulamaları konusundaki bu yorumundan hareketle Bryan Turner, "Marks ve Engels'in Orta Doğu toplumlarıyla ilgili olarak söyledikleri, gözlemlerinin çoğunlukla sömürgeciliğin haklı çıkarılması olarak yorumlanması nedeniyle, Marksistler için ideolojik bir utanma kaynağı oluşturmıştır" (Turner, 1984, s. 12) değerlendirmesinde bulunur.

Oryantalizmin Avrupalı olmayana söz hakkı tanımayan tavrı,⁸ Doğu olarak işaretlenen toplumların aydınları arasında oryantalizmin çizdiği “Doğu” imajına ve “Doğu”ya atfedilen çoğu zaman hayali, egzotik, yakıştırma iddialarına yönelik eleştirilerin yapılmasının ve karşı söylemin ortaya çıkışının en başat nedenini oluşturur.⁹ Oryantalizmin çizdiği bu tablo karşısında eleştirel tavrıyla öne çıkan erken dönem yazarlarından biri Ahmet Mithat Efendi’dir. Oryantalistlerin iddialarına yönelik cevabî mahiyette yazdığı eserler¹⁰ dikkate alındığında oryantalizm literatürünü yakından takip ettiği anlaşılan Ahmet Mithat Efendi, sadece müdafaa ve reddiye türlerindeki eserlerinde değil romanlarında da oryantalistlerin itham ve iddiaları karşısında mensup olduğu toplumun ve medeniyetin değerlerini savunur. Bu anlamda Ahmet Mithat Efendi “maddeci düşünce karşısında Tanzimat aydınının sanılanın aksine Batı’dan gelen teoriğe koşulsuz bir kabul içinde olmadığını öncü tepkisidir” (Polat, 2016, s. 855).¹¹ Nitekim 1889’da Stockholm’de düzenlenen Oryantalizm Kongresi’ne Ahmet Mithat Efendi’nin delege olarak seçilmesi,¹² konu hakkındaki birikimini tescil eden önemli bir gösterge olduğu gibi tutumu, yazıları ve konuşmalarıyla oryantalizm karşısında bir “karşı-direnç” niteliğinin de aynasıdır.¹³

1889 yılında düzenlenen Sekizinci Müsteşrikîn Kongresi’ne II. Abdülhamid tarafından gönderilen Ahmet Mithat Efendi, Avrupa’da geçirdiği üç aylık dönemi ayrıntılarıyla *Avrupa’da Bir Cevelan* adındaki seyahatnamesinde anlatır.¹⁴ Şüphesiz bu tecrübe Ahmet Mithat Efendi’nin oryantalizme ve oryantalistlere bakışında önemli değişimlere yol açmıştır.¹⁵ Oryantalist kongrelerinin konumuz açısından bize gösterdiği tablo; oryantalist çalışmaların yalnızca bir milletin altından kalkamayacağı kadar çok boyutlu ve bu nedenle Avrupa milletlerinin ortak çalışması olduğudur. Bu anlamda güç birliği ve fikir alışverişi önemsenir (Polat,

⁸ Oryantalizmin Doğu’ya söz hakkı vermeyen tavrı, düzenlenen Oryantalist kongrelerinde netlikle müşahade edilebilir. Oryantalistler Kongreleri hakkında detaylı bir çalışma kaleme alan Birgül Koçak, kongre için Avrupa dışından gelen davetlerin uzun bir süre reddedildiğini ifade eder (Koçak, 2012, s. 34).

⁹ Avrupa-merkezci söylem karşısında İslam dünyasında 19. yüzyıldan itibaren bir karşıt söylem gelişmeye başlar. (Alatas, 2016, s. 78) Karşıt söylem anlamında oksidentalizmin ortaya çıkmasında Batı’nın kendini özne, kendi olmayanı ise nesne olarak gören epistemik anlayışının ve bilgiden kaynaklı kibrinin etkili olduğu açıktır (Ak, 2006, s. 253).

¹⁰ Ahmet Mithat, oryantalizme karşı duyarlı olan yazarlardan biridir. Misyoner ve oryantalistlere karşı *Nizâ-ı İlm ü Din* ve *Müdafaa* gibi “reddiye ve müdafaa tarzı eserler kaleme almasının yanında edebî eserlerinde de örtük biçimde bu ithamlara karşı tavrı sergilemiştir. Necmettin Turinay’ın ifadesiyle ‘Şarkiyatçıların yaptığı yayınlara ve misyonerlik faaliyetlerine karşı erken uyanmış bir Osmanlı şuuru’ olarak belirmiştir” (Eskin, 2018, s. 6). Ahmet Mithat Efendi’nin eserleri “bilgi çekirdeğini kendi uygarlık dinamiklerine yaslayan ve fikir meselelerine müdafaa ve muhafaza eksenli bakabilen” metinlerdir” (Polat, 2016, s. 851).

¹¹ Tanzimat aydınlarının Batı’dan gelen teoriğe koşulsuz bir kabul içinde olmadığına Namık Kemal’in ünlü oryantalist Renan’ın “İslam terakkiye engeldir” merkezinde verdiği konferansa karşı *Renan Müdafaaanamesi* ve Ziya Paşa’nın *Endülüs Tarihi* ve *Engizisyon Tarihi* Ahmet Mithat Efendi’nin *Müdafaa*, *Niza-ı İlm ü Din*, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* adlı eserleri kanıt olarak gösterilebilir.

¹² Sacide Akcan ve Ömer Yıldız’ın verdiği bilgilere göre aslında İsveç hükümeti kongreye Osmanlı delegesi olarak “Moritanya asıllı Arap dili ve edebiyatı bilgini” Muhammed Mahmud eş-Şinkiti’nin gönderilmesini rica etmiştir. Şinkiti’nin kongreye katılımı ilgili bazı şartlar sunmasından rahatsız olan II. Abdülhamid, kongreye Ahmet Mithat Efendi’nin gönderilmesini istemiştir (Akcan ve Yıldız, 2021, ss. 948-949).

¹³ Kudret Savaş’ın işaret ettiği gibi “Dünyanın her yerini ve her kültürünü incelemesinin nesnesi haline getiren Batı’nın, onu eleştirel bir gözle inceleyen bir yaklaşımın nesnesi haline gelmesi, dönemin imkanları düşünüldüğünde önemli bir gelişmedir.” Çünkü bu gelişme “vasat” da olsa Osmanlı fikir dünyasında bir “Batıbilim” in doğuşunu müjdeler (Savaş, 2021, s. 439).

¹⁴ Ahmet Mithat Efendi 15 Ağustos 1889’da ayrıldığı İstanbul’a, 25 Teşrinievvel 1889’da döner ve bu süre zarfında kongre hakkındaki görüşlerini, yolculuk izlenimlerini ve Avrupa’da şahit olduklarını gün gün kaydetmeyi ihmal etmez (Durgun, 2015, s. 38-39).

¹⁵ Carter V. Findley söz konusu yolculuğu “hayalilikten hakikiliğe intikal” şeklinde ifade eder. Findley’e göre, “Hayalindeki Avrupa’dan ‘hakikisine’ giden yolun şarkiyatçıları kongresi ve dünya sergisi gibi ötekici temsillere çıkması hayatın bir istihzasıdır, ama ‘hakiki Şark’a gidecek Avrupalılar kafalarındaki ilk imgelerin doğru çıkmasını nasıl bekliyorlarsa, Ahmet Mithat da Avrupa’ya aynı beklentiyle yaklaşarak bu istihzayı tersine çevirmiştir” (Findley, 1999, s. 12).

2011, s. 20). Düzenlenen kongreler uluslararası bir buluşma ve fikir alışverişi zemini olduğu kadar, aynı zamanda Batılı oryantalistlerin -diğer bir deyimle Batılı devletlerin- birbirleriyle mücadelelerine de sahne olur. İngiliz, Fransız ve Alman oryantalistler arasındaki mücadelenin kapsam ve içeriğinde zamanla büyük kırılmalar yaşanır. Kongrelerde Alman, Fransız ve İngilizler oryantalizmin farklı tavırlarını temsil etmişlerdir. Kongrelerin iki ayrı oryantalist grup tarafından düzenlenmesine kadar giden bu anlaşmazlık Fransız ve Alman oryantalistlerin temsil ettikleri oryantalizm görüşleri arasındaki farktan kaynaklanır (Koçak, 2012, s. 274). Görülebildiği kadarıyla Ahmet Mithat Efendi bu kongrelere katılmadan çok önce Avrupalı milletlerin birbirinden farklı oryantalistik tavırlarını erken denilebilecek bir dönemde farkındadır. Nitekim oryantalizmin ve oryantalistlerin Doğu'ya yönelik Batılıların zihninde oluşturdukları kolektif imajı ağırlıkla ele aldığı *Paris'te Bir Türk* romanında bu farklı tavır alışlar görülür.

Paris'te Bir Türk Romanında Oryantalizm ve Oryantalistler

1876 yılında yayınlanan *Paris'te Bir Türk* romanı Ahmet Mithat'ın Avrupa'ya seyahatinden önce, Avrupa'yı görmeden kaleme aldığı bir eserdir.¹⁶ Dolayısıyla “hayali” ve “edebi” bir seyahattir.¹⁷ Ahmet Mithat'ın oryantalizme dair temaları en fazla işlediği romanlarından biri olan (Eskin, 2018, s. 9). *Paris'te Bir Türk* romanının başkişisi Nasuh'tur. İdealleştirilmiş bir kahraman olan Nasuh hem Doğu'yu hem de Batı'yı iyi bilen biri olarak iki misyonla Paris'e yolculuk eder. İlk olarak Avrupa'daki gelişmeleri yakından tanımak ve buradaki gelişmeleri Osmanlılara tanıtmaktır. İkincisi ise Avrupalıların kolektif şuurunda yer edinen “Doğulu/Osmanlı” imajını yıkmaktır. Nasuh bu anlamda, Orhan Okay'ın tespitiyle, “medeniyet misyoneri”dir. “Şarkın asalet, necabet ve mürüvvetini, İslam'ın ahlakını ve faziletini, Türk'ün kahramanlık ve fedakârlığını Avrupa'ya tanıtmak için kendilerini adanmış birer havari gibidir” (Okay, 1991, s. 386). Bu makalede Nasuh'un ikinci misyonundan -Avrupalıların kolektif şuurunda yer edinen Doğulu/Türk/Osmanlı imajını yıkmaktan- hareketle oryantalizme yaklaşımı ve oryantalistlerle girdiği polemikleri üzerinde durulacaktır.

Nasuh söylemsel düzlemde oryantalizmi kategorik olarak sınıflandırmamakla birlikte romanın kurgusunda oryantalizmin üç farklı durumuyla karşılaştığı ve her bir düzlemde farklı bir tavır takındığı görülür.¹⁸ Romandaki üç farklı oryantalizm değerlendirmesine geçmeden önce hemen ifade edilmelidir ki tek tip bir oryantalizmden söz edilemeyeceği ancak “oryantalizmler”den söz edilebileceği, dolayısıyla kategorik bir ayrımın kaçınılmaz olduğu bir gerçektir. Oryantalizm değerlendirmelerinde, Wael B. Hallaq'ın da işaret ettiği, “sınıflandırma meselesi” (Hallaq, 2020, s. 13) çözülmediği takdirde yanlı ve yanlış sonuçların ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Bu anlamda oryantalizmin farklı başlıklar altında sınıflandırıldığı görülür. Örnek olarak Oliver Kontny “Oryantalizm, bir bilim dalı, bir söylem tarzı (discourse), bir siyasi ideoloji ya da bir dünya görüşü olarak değerlendirilebilir” (Kontny, 2002, s. 118). derken Maxime Rodinson ise, 19. yüzyılda üç farklı oryantalist eğilimden söz edilebileceğini belirtir. Bunlar, “diğer medeniyetleri tamamen hor gören faydacı ve emperyalist Batıcı üstünlük anlayışı; artan fakirliğin cazip hale getirdiği büyülü Doğu ile ilgilenmekten zevk alan romantik egzotizm ve esas ilgisi geçmiş dönemlerde olan ihtisaslaşmış ilim adamlığı.” Ancak “Bu görüşlere rağmen üç eğilim, birbirine karşı olmaktan daha çok birbirini tamamlayıcıdır” (Rodinson, 2002, s. 177). Leonard Binder ise oryantalizmi; Geertz'in şahsında “iyi oryantalizm”, Patricia Crone ile Michael Cook şahsında “kötü

¹⁶ Paris'teki Ecole des Langues Orientales Vivantes'ta bir öğretmenin, Ahmet Mithat'ın henüz Paris'e hiç gitmediği bir dönemde yazdığı *Paris'te Bir Türk* romanı için, “Paris'i çok iyi bilen bir yazarın eseri” şeklinde niteler (Findley, 1999, s. 13).

¹⁷ “Ahmet Mithat'ın onu daha sonra gerçekleştireceği Avrupa seyahatine hazırlamış olan okumalarından, okuyarak edinmiş olduğu bilgilerinden, kendi hayal dünyasından ve zihinsel faaliyetlerinden, gerçek seyahatinden ve o seyahat esnasındaki gözlemlerinden” hareketle Ahmet Mithat'ın eserlerinde kullandığı “seyahat” türlerinin detaylı bir incelemesi için Olcay Akyıldız'ın “Muhayyelât-ı Ahmet Mithat: Söylemsel Bir Strateji Olarak Seyahat-ı Zihniye” isimli makalesine bakılabilir.

¹⁸ Burada “Alımlama Estetiği”ne bir göndermede bulunarak metinde yer alan “boşluk”lardan ve metnin bütününe sağladığı bağlamdan böyle bir değerlendirme yapılabileceği kanaatindeyiz.

oryantalizm” ve Marshall Hodgson’un şahsında “pragmatik oryantalizm” olmak üzere üçe ayrılır (Binder, 2017, ss. 211-227). Ahmet Mithat’ın -aşağıda görüleceği üzere- yaptığı sınıflandırmaya benzer bir sınıflandırmanın Edward Said tarafından yapıldığı görülür. Oryantalizm, “Akademik Bir Disiplin - Açık (Manifest) Oryantalizm”, “Bir Düşünce Tarzı - Gizli (Latent) Oryantalizm” ve “Tüzel Bir Kurum” şeklinde üç başlıkta ele alınabilir. Akademik (Manifest) oryantalizm, Batı’nın Doğu’dan üstünlüğünü vurgulamak amacındadır. Bununla birlikte metin neşri, eleştirel basım, el yazmalarının günümüze kadar ulaşması gibi önemli işlere de imza atmıştır. Bir düşünce tarzı (Latent) anlamında oryantalizm, Doğu ile Batı arasında “ontolojik” ve “epistemolojik” öze ilişkin ayırım olduğu iddiasına dayanır. Doğu’yu sabit, değişmez bir öz kabul ettiğinden “Doğu’nun klişeleştirilmesi ile paraleldir” (Metin, 2013, s. 23). Bu kategoriye özellikle Doğu’yla ilgili fikir beyan eden, resim veya edebi metinlerle bir Doğu imajı çizen her Batılı yazar/sanatçı dahildir. Son olarak 18. yüzyılın sonlarında bilgiyi hükmetme aracı olarak gören, Doğu’nun kolonileştirilmesine zemin hazırlayan “Tüzel Bir Kurum” olarak oryantalizm vardır. Bu anlamda oryantalistlerin Doğu bilgileri saf bir bilgi olmaktan çıkar ve Doğu’yu yeniden üreten ve hükmetmeyi amaçlayan sistemli bir disiplin hâlini alır (Kahraman, 2002, s. 269). Edward Said’in ifadesiyle “Bu anlam ilk iki anlamın yanında daha tarihsel ve daha maddi ölçüler taşı[r]” (Said, 1998, s. 14).

Buradan hareketle Ahmet Mithat’ın romandaki sözcüsü durumunda olan Nasuh’un, oryantalizmi ve oryantalistleri üç sınıfta değerlendirdiği belirlenebilir. Nasuh’un karşılaştığı İngiliz ressam ve seyahat yazarı oryantalist James, kendini yetiştiren baba dostu Alman Doktor Hell ve Fransız milli kütüphanesinde muhatap olduğu akademisyen oryantalistler. Nasuh, İngiliz ressam ve seyahat yazarının eserlerinden hareketle hayali bir “Doğu” imajı üreten oryantalizme tepkilidir ve bu tür oryantalistleri kıyasıya tenkit eder. Fransız akademisyenlerin Doğu yazmaları üzerindeki çalışmalarında gördüğü yanlışları tashih eder. Kendisini yetiştiren ve Doğu hikmetini özümseyen Alman oryantalisti ise takdir eder. Edward Said’in yaptığı kategoriyle karşılaştırılacak olursa, *Paris’te Bir Türk* romanında İngiliz oryantalist bir düşünce tarzı şeklinde gelişen “Gizli” (Latent) oryantalizme, Fransız oryantalistler ise “Akademik Bir Disiplin - Açık (Manifest) Oryantalizm”e denk gelmektedir. Ahmet Mithat Efendi, Edward Said’in önemle üzerinde durduğu ve sömürgeciliğin keşif koluğunu üstlenen oryantalizme değinmez. Yalnız Ahmet Mithat romanında Alman oryantalistten hayranlıkla ve takdirle bahsederken Edward Said’in *Şarkiyatçılık* eserinde Alman oryantalizmine değinmemesi ve sonraki açıklamalarında Alman oryantalizminden olumlayıcı şekilde söz etmesi ortak bir nokta olarak belirlenebilir.¹⁹

Şimdi çerçevesi çizilen durumdan hareketle *Paris’te Bir Türk* romanına yansıyan söz konusu üç oryantalizm türü ve bunları temsil eden oryantalistlerin nasıl ele alındığı ve tasvir edildiği belirlenecektir. Yalnız hemen ifade edilmelidir ki oryantalizmin ülkelere göre farklı değerlendirilmesi sadece Doğuluların yaptıkları tasniften kaynaklanmaz. Batılıların kendi aralarında yaşadıkları rekabet ve daha çeşitli etkenlere bağlı olarak farklı “oryantalizmler” ortaya çıkar.

Tenkit: İngiliz Oryantalizmi veya Oryantalizmin Güzel Sanatlara Yansıması

“Dünyanın şimdiye kadar gördüğü en büyük Doğu İmparatorluğu” olan İngiltere sadece Doğu’nun nasıl sömürgeleştirileceğini değil, aynı zamanda nasıl yönetileceği hakkında da diğer Batılı sömürgeci ülkelere örnek teşkil eder (Koçak, 2012, s. 272).²⁰ Bir anlamda oryantalizm geleneğinin başladığı ve çerçevesinin belirlendiği ülke İngiltere’dir denilebilir. Bununla birlikte daha sonra bu liderliğini diğer Batılı

¹⁹ Edward Said’in *Orientalism* eserinde Alman oryantalizmine yer vermemesi pek çok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir. Bunlardan ünlü oryantalist Bernard Lewis, kaleme aldığı “Oryantalizm Sorunu” isimli makalesinde Alman oryantalizmine yer verilmemesini Said’in iddialarının orada karşılık bulmadığıyla açıklar. Yani Said tezine uygun örnekleri seçmiş, tezini geçersiz kılacak nitelikteki çalışmalara yer vermemiştir. Dolayısıyla Said’in tezinin Alman oryantalizmine uygulanamaması Lewis’e göre Said’in oryantalizm teorisinin çelişkili olduğunu gösterir. Edward Said Alman oryantalizmine eserinde yer vermemesini Alman oryantalizminin “bilimsel-filolojik” yapısı ve tarihsel pratiklerinin köklü olmaması şeklinde açıklar (Lewis, 2014, s. 52).

²⁰ Yönetmek için bilmenin gerektiğine dikkat çeken Max Müller, İngiltere’nin Doğu’nun hem nasıl fethedileceğini hem de nasıl yönetileceğini gösterdiğini ifade eder (Akt. Koçak, 2012, s. 272).

ülkelere kaptıracaktır. Oryantalizm, İngiltere'de sömürgeciliği hazırlaması, devamını sağlaması ve sömürgeciliğe meşruiyet kazandırması açısından işlevsel bir disiplindir.

Paris'te Bir Türk romanının geçtiği dönemde yüzlerce yıl Osmanlı idaresinde bulunan Mısır'ın İngiliz mandasında olmasına rağmen oryantalizmle sömürgecilik arasında bir ilişki kurulmamıştır. Ancak seyyah ve ressam James üzerinden oryantalizm -İngiliz oryantalizmi- fantastik bir Doğu oluşturmaları ve Batılıların zihninde böyle bir imaj çizmesi yönüyle eleştirilir. Oryantalizme getirilen en önemli eleştirilerden biri Doğu toplumlarını "Batı-merkezli bir tahayyülle" Doğu'yu yeniden kurguladıklarına yöneliktir (Eskin, 2018, s. 1). Oryantalist söylemin Doğu'yu hayali, egzotik ülke şeklinde sunması *Paris'te Bir Türk* romanında İngiliz seyyah ve ressam James tipi üzerinden eleştirilir. Aslında James, Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında sıkça kullandığı Batı'yı yanlış anlayan Türk tipiyle çok benzer. Felatun Bey'le Türk romanında züppe tipini ilk defa görünür kılan Ahmet Mithat Batı'yı yanlış, yüzeysel ve kitaplardan öğrenen züppelerin düştüğü tuhaf durumların benzerini James için uyarlar. Bu anlamda James ile Felatun veya romandaki Zekâ arasındaki tek fark milliyetleridir. Buradan hareketle Ahmet Mithat'ın iki taraf için de bir algı sorununa dikkat çektiği söylenebilir.

James, İstanbul'a bizzat gelmesine, orayı görmesine rağmen tanımamıştır. Daha doğrusu Doğu'yu gördüğü şekliyle anlamaya, değerlendirmeye çalışmaktan öte oryantalist metin ve resimler üzerinden edindiği hayali bir Doğu algısıyla İstanbul'da gezmiş, bu algıları yanlışlayacak gerçeklere rağmen tavrından vazgeçmemiştir.²¹ Oryantalist bir gelenek şeklinde nesilden nesile tevarüs eden bu "hayali Doğu" imajının "oryantalist bir nakarat" şeklinde devam ettirilmesinin nedenlerini belirlemek önemlidir. *Paris'te Bir Türk* romanı bu sorgulamaya önemli cevaplar içerir. James'in kaleme aldığı seyahatname ve resimlerde gelenek hâlinde devam ettirilen hayali Doğu imajının devamlılığını romanın Lehli kahramanı Gardiyanski, "Bu gibi uydurma şeyler ile erbab-ı mütalaadan beş on para dolandırılmazlar ise ne ile yaşasınlar?" şeklinde açıklar. Romanın bir diğer kahramanı Kaliksberg ise durumu "Bir milletin hakayık-ı ahvali ecnebiler indinde meçhul kalması bazı ince politikalar münasebetiyle kârlı bir şeydir!" (Ahmed Midhat, 2000, s. 28) şeklinde yorumlar. Gardiyanski ve Kaliksberg'e söylenen sözler oryantalist söylemi bir gelenek içinde devam ettiren etkenleri açıklaması bakımından dikkate değerdir. Gardiyanski hayali ve egzotik bir Doğu imajının devam ettirilmesini okurla yazar arasındaki "arz-talep" ilişkisine bağlarken Kaliksberg ise "öteki" inşa etmenin politik neticeleriyle açıklar. Her iki açıklama da Batı'da yükselişe geçen Doğu anlatılarının nedenlerini irdelemesi açısından önemlidir. Romanda oryantalistlerin Batılıların kolektif şuurunu nasıl şekillendirdiklerine de yer verilir.

İstanbul'un "terakkiyat-ı cedidesi" hakkında Cartriser'in söylediği "İstanbul'da gördüğüm asar-ı terakki nazar-ı istiğrab ve hayretimi mucip oldu. Ben zannederdim ki İstanbul'da hala değirmen taşı kadar sarıklı ve belleri yatağanlı ve piştovlu adamlar göreceğim. Halbuki bilakis İstanbul'da adeta Avrupa gibi giyinmiş adamlar ve bilhusus gençler gördüm" (Ahmed Midhat, 2000, s. 25) sözlerine karşılık Nasuh ve Kaliksberg kendisine İstanbul'la ilgili bu ön bilgilerin kaynağını sorarlar. Resimli bir İstanbul seyahatnamesinden okuduğunu söyleyen Cartrisse söz konusu seyahatnamede anlatılan ve resmedilenlerin yalan-yanlış şeyler olduğuna inanmak istemez. "Enzar-ı umuma arz olunan bir esere nasıl inanılmaz?" (Ahmed Midhat, 2000, s. 26) diye sormaktan kendini alamaz. Bu diyaloglardan Avrupa'da Doğu'yla ilgili neşredilen seyahatname ve resimlerin Batılıların Doğu'ya yönelik imajlarını nasıl ve ne derece şekillendirdiği anlaşılır.

Şimdi romandan hareketle oryantalistlerin Doğu'yu hangi özellikleriyle Batı'ya yansıttıkları ele alınacaktır. "Enzar-ı umuma arz olunan bir eser" in yalan ve yanlışlarla dolu olamayacağını iddia eden Cartrisse'ye Nasuh yolculukları esnasında yazılan bir seyahatnameden benzer nitelikte örnekler gösterebileceğini ifade eder. James'in yaptığı resimleri ve Autrans'ın yazmakta olduğu seyahatnameyi getiren Nasuh yapılan resimler ve yazılan seyahatnameden hareketle nasıl bir hayali, uydurmaca ve egzotik Doğu oluşturulduğunu gösterir. Seyahatnamede anlatılan İstanbul, her Doğulu milletin bulunduğu ve her

²¹ Ahmet Mithat Efendi romanını yazdıktan on üç yıl sonra gittiği Avrupa'da bu tutumun iz düşümlerini bizzat müşahade eder. *Avrupa'da Bir Cevlan* eserinde Paris'te düzenlenen Uluslararası Sergi'de hayali bir Doğu'nun nasıl inşa edildiğini anlattığı bölüm bu anlamda dikkat çekicidir (Açıl, 2009, s. 598).

Doğulu dilin konuşulduğu bir Babil Kulesi şeklinde tasvir edilir. Öyleki bir ekmek almak için on, on beş dilde ekmeğin adı söylenmelidir (Ahmed Midhat, 2000, ss. 27-28).

Oryantalistler tarafından nasıl gerçek dışı bir Doğu inşa edildiğine tanık olan Cartrisse “İşte bizim Avrupalıların Türkiye’yi layıkıyla tanıyamamaları bu zevzek muharrirlerin bu gibi hezeyannameleri seyyiesidir” (Ahmed Midhat, 2000, s. 28) demekten kendini alamaz.

Romanda İngilizleri genel olarak James ismindeki müsteşrik ressam temsil eder. James’in şahsında Ahmet Mithat adeta “hayali doğu” inşa eden tüm müsteşriklere sataşır. Roman boyunca James’in içine düştüğü tuhaflıklar ve hayali Doğu imajlarının tuhaflıklarına yer verilir. Autrans’ı sarı mestler, Rumeli poturu, üzerinde Toska fıstanı ve setri, başında zeybek külahı olduğu halde resmeden James’e “bu kıyafette Türk yoktur ki!” diyen Nasuh’a James’in verdiği cevaptan, yaptığı işin hayali bir dünyayı “müşterilerine” gerçek gibi sunarak ilgi çekmek istediği anlaşılır. “Evet efendim! Yoktur. Fakat bizim hayalimiz gayet vasi olduğu cihetle biz bunu pek güzel tasavvur ve tahayyül eyledik... Şu kıyafette gördüğünüz resmin altına şu ibare yazılacak: ‘Şarkta bir fakir. Ressam-ı meşhur İngiliz Mister James tarafından resmolunmuştur!’”

Görüldüğü üzere *Paris’te Bir Türk* romanında James ve Autrans üzerinden edebi oryantalist üretimin gerçeğiyle bir ilgisi olmayan hayali bir Doğu inşa ederek Batılıların kolektif muhayyilesi üzerinde etkili oldukları, bununla birlikte aslında hiç anlamadıkları, tanımadıkları bir dünyayı tanımlamaya kalkıştıkları anlatılır. Bilen biri için James ve Autrans’ın yaptığı sanatla veya gerçekliklerle hiçbir alakası yoktur, sadece tuhaflıklarla doludur. Romanda edebi oryantalist üretimin eleştirildiği söylenebileceği gibi bunun İngiliz oryantalistlerce temsil ediliyor olması da önemlidir. Yazarın eleştirilerinin edebi oryantalizmle birlikte İngiliz oryantalizmi de olabileceği roman boyunca İngilizlerin ekseriya genellenerek olumsuz bir imajla aktarılmasından çıkarılabilir. Roman boyunca Fransız, Alman, Leh, Rus gibi birbirinden farklı milletlerden insanlara yer verilmesine rağmen sadece James’den roman boyunca “deli İngiliz” şeklinde milleti de anılarak olumsuz bir hitap kullanılır. İngilizlere yönelik bu tür genelleyici ve olumsuz ifadeler sadece anlatıcının veya Nasuh’un sözlerinde değil, romanın diğer kahramanlarının ifadelerine de yansır. Örnek olarak Cartrisse Nasuh’a şunları der: “Ayıplamayınız Monsieur! Ne yapsın? Biçare İngiliz’dir. Onların Hint ve Çin ve Amerika politikalarını parmakları ucunda çevirmek gayretinde bulunan lordları dahi garabette Mister James’den aşağı kalmazlar! demişti” (Ahmed Midhat, 2000, s. 72).

James özelinde hayali fantastik ve genelleyici bir Doğu imajı çizen oryantalistlere getirilen bir eleştiri de Marsilya sahilinde yaşanır. Marsilya gümrüğünde yapılan sıkı denetim ve “hürriyet-i beşeriyyeyi iz’ac eden” yönleri James’in tepkisini çektiği halde Doğu’ya yönelttiği eleştirilerini buraya yöneltmeyi düşünmez. Buna dikkat çekmek için roman kişilerinden Yorgidis, James’in yanına gelerek “Nasıl? Feylesof Mister James! İstanbul’da Yeni Cami’de gördüğünüz garabetin resmini yapmak istiyordunuz. İstanbul gümrüğünde bu şiddeti gördünüz müydü? Asıl lazım olan şey Marsilya gümrüğünün resmini yapmaktır” der (Ahmed Midhat, 2000, s. 85).

James, İstanbul’da görmediği halde görmüş gibi hayal dünyasında kendince uygun gelen resimleri Nasuh’a gösterir.²² Nasuh bu çizimlerin hiçbirinin gerçek olmadığını izah etmesine rağmen her resmi kendince tevil eden James’e artık tepki göstermez.

Tashih: Fransız Oryantalizmi veya Akademik Bir Uğraş Alanı Olarak Oryantalizm

Fransa’da oryantalizm çalışmaları diğer Avrupalı ülkelerden daha erken bir tarihte başlar. 1795’te açılan “Yaşayan Doğu Dilleri Okulu” Avrupa’dan gelen birçok oryantalistin eğitim aldığı bir kurumdur ve birçok araştırmacıya göre oryantalizm sistematik bir bilim dalı olarak bu okulun kurulmasıyla başlar (Polat, 2011, s. 10). Bu kurumun açılmasından önce de misyonerlik ve diplomatik amaçlarla Doğu dilleriyle

²² Bu resimlerden biri oryantalist tablolarla çokça yer verilen Doğulu “ehl-i keyf” resmidir. Gecelik kıyafetinde, bir elinde çubuk, diğerinde nargile marpucu, ağzında sigara ve bir elinin iki parmağı arasında kocaman bir kahve fincanı, diğerinde ise şarap kadehi şeklinde tasvir edilen “bir İstanbul ehl-i keyfi” tablosunun tuhaflığını anlatan Nasuh’a ressam şu açıklamayı yapar. “İstanbul’da türlü türlü mükeyyifata merak eden adamlar olduğunu inkâr edemezsiniz ya? Farz ediniz ki o adam merak eylediği mükeyyifatın hepsini birden istimal ediyor. Artık resimde bu kadarlık da mübalağa olmaz ise zevki çıkmaz’ diye bunu da tevcih ve tevil eyledi” (Ahmed Midhat, 2000, s. 22).

ilgilendirilmiştir. Sylvestre de Sacy'nin 1821 yılında kurduğu Société Asiatique derneği ve derneğin 1823 yılında kurulan ilk dergisi Journal Asiatique oryantalizm çalışmalarında dönüm noktalarındandır (Koçak, 2012, s. 262). Bir anlamda 19. yüzyılda oryantalizmin öncülüğünü Fransızlar yapar. Sacy'nin öncülüğünü yaptığı Fransız oryantalizmi, Fransa'nın Mısır'ı ele geçirmesiyle bir devlet politikası hâline getirilir ve Mısır'da araştırma ekibinde yer alanların çoğunluğu Sacy'nin öğrencisidir. "Modern oryantalizm" Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle başlar. Mısır'ı işgal eden Napolyon buraya sadece askerî bir çıkarma yapmaz, peşinden onlarca akademisyeni Mısır'a sürükler. Denilebilir ki Napolyon'un Mısır'ı işgal girişimi ve Mısır'da tarihi, sosyal, kültürel, etnoğrafik ve coğrafi özelliklerini incelemek üzere kendisiyle götürdüğü araştırmacılarla birlikte Batılılar Doğu'da artık bir yabancı olmaktan öte egemenliğine aldığı topraklarda kibirle dolaşan kişilerdir. Taşçı'ya göre Napolyon'un Mısır seferi sırasında oryantalistler "bilimsel lojistik destek" düzeyinde hizmet vermişlerse de bu ilişki daha sonraları, önce sömürge bölgelerinde devletleri adına çalışan memurlar olarak daha sonra ise sömürge faaliyetlerini yöneten siyasiler olarak gelişerek devam etmiştir (Taşçı, 2006). Bu anlamda oryantalistlerin sömürgecilerin emri altında birer memura dönüşmesinin başlangıcı Napolyon'un 1798 yılındaki Mısır seferiyle başlar. Çünkü bu sefer, "bir kültürün kendisinden daha güçlü bir kültürle gerçekten bilimsel bir şekilde bir araya gelişinin ileri bir örneğidir" (Said, 1998, s. 67). Mısır'ın Napolyon tarafından işgali kültürel ve politik düşünce üzerine günümüzde bile devam eden bir etkiye sahiptir.

Oryantalistler kongresinde sunulan bildirilerin çoğunluğunun Fransızca olmasından hareketle Max Müller, oryantalist çalışmaların Fransız hükümeti tarafından çok iyi desteklendiğini ve bu alanda bilimsel çalışmaların Fransız oryantalistlerin özverili çalışkanlığına borçlu olduğunu ifade eder (Koçak, 2012, s. 268). Napolyon'un Mısır işgaliyle başlayan yeni oryantalist gelenek oryantalizmin siyasal sömürünün aracı olarak kullanılmanın başlangıcıdır. Bu dönemde ayrıca oryantalizm, dinî güdülerden çıkıp dünyevî güdülerle hareket etme vasfı kazanır (Polat, 2011, s. 10).

Nasuh'un Batı'yı tanımak ve Batılıların kolektif Osmanlı/Şark/Türk imajını yıkmak için yöneldiği yerin Paris olması şüphesiz tesadüf değildir. Nasuh'un daha önce değindiğimiz iki misyonu -Batılılara Türkleri tanıtp kafalarındaki Doğu imajını yıkmak ve Avrupa'yı tanımak- için belirlediği çalışma alanının Paris olmasının nedeni dönemin tüm aydınları için "asıl Avrupa", aydınlanmanın ana yurdu Paris kabul edilmesindendir. *Paris'te Bir Türk* romanında da asıl dikkat çekilen ve anlatılan yer Fransa'dır. Nasuh bir yandan Fransızların Türk algılarını yıkmaya çalışırken diğer yandan da "Paris Kütüphanesi-i İmparatorîsi"nde okumalar yaparak Batı düşüncesini öğrenmek ister. "İçinde beş milyon matbu ve iki yüz bin el yazısı kitap bulunup, coğrafya takımı üç yüz bin parça harita ve planı havidir ki bu kadar zengin bir kütüphane yalnız Paris'te değil, hatta bütün küre-i arz üzerinde dahi yoktur" (Ahmed Midhat, 2000, s. 137) şeklinde Nasuh'un anlatımına yansıyan kütüphane hayranlık uyandırıcıdır.

Nasuh'un Fransız oryantalistleriyle karşılaşması da burada gerçekleşir. Kütüphanede dolaşırken bir makineye tesadüf eden Nasuh, Arapça bir kitabın ilk on altı sayfasının basılmış halini görür. Nüshalardan birini eline alan Nasuh, sadece ilk sayfasında dört – beş yanlış görür. Diğer sayfalarda da benzer yanlışlar olduğunu fark eder. Durumu makineciye haber verir ama makineci kendisinin sadece kitabın basılmasıyla memur olduğunu söyler. Kitaptaki yanlışları bildirmek için müdürün yanına giden Nasuh'a müdür "Biz bu lisanı anlamayız efendim, madem ki siz yanlışlarını görüyorsunuz. Eğer tashih eder iseniz memnun oluruz. Ben de götürüp tashih cemiyetine irae ederim" (Ahmed Midhat, 2000, s. 140) cevabını verir. Kitaptaki yanlışları tashih eden Nasuh on altı sayfada seksenden fazla yanlış düzeltir. Kitabın düzenlenmiş hâli tashih cemiyetinin reisine ulaştırılınca "elsine-i şarkiyye musahhihlerini tekdir" eder ve Nasuh'la görüşür.

Nasuh'la tercüme heyetinin reisi arasındaki görüşmede görüldüğü üzere Fransız oryantalistler akademik bir oryantalizmi temsil ederler. Fransız oryantalistlerin çalışmalarında yaptıkları yanlışlıklar kastî bir çarpıtmadan veya hayali bir Doğu imajı oluşturma isteğinden değil, bilgi eksikliğinden kaynaklanır.²³ Bu nedenle Fransız oryantalistlerin çalışmaları tenkitten öte tashih edilir, tashihe ihtiyaç duyar.

²³ Ahmet Mithat "iki taraf" için de algı probleminin "sathî bilgi" ve önyargılar'dan kaynaklandığını ifade eder (Ak, 2006, s. 255). Özellikle bu durumu katıldığı şarkiyatçılar kongresinde daha net gözlemler. Oryantalistlerin İslam dünyasına ilişkin eksik veya yanlış bilgilerini, kongre dönüşü kaleme aldığı, *Avrupa'da Bir Cevlan* eserinde şu şekilde dile getirir. "Hele bunların arayıp taradıkları şey bizim ilm-i kelâm ile min-cihetin tasavvuf olmak lazım geldiği hâlde,

Dil konusunda Ahmet Mithat Efendi'nin ikircikli olduğunu da belirtmek gerekir. Bir yandan oryantalistlerin Doğu dilleri hakkındaki bilgilerinin Doğu'nun önde gelen ilim adamları tarafından bile bilinmediğini söyler. "En önde gelen ilim adamlarımıza Osmanlı dilinin gelişimi, geçmişi, kökleri vesaire sorulsa cevap verebilmesi oldukça zordur" (Açıl, 2009, s. 31).²⁴

Diğer yandan ise oryantalistlerin Doğu dilleriyle ilgili yetersizliklerini dile getirir. Fransız oryantalistleri eleştirdiği bölümde görüldüğü gibi edebiyatla ilgilenen sıradan Fransızların da konu hakkında yetersiz oldukları romana yansır. Roman kişilerinden Cartrisse'nin "Racine, vakıa güzel şiir söylemiş ise de İran şuarasının mukallidi bir heriftir!" demesi üzerine Nasuh, "İran şuarasını tanımış olmalısınız ki Madame onlar ile Racine'in arasında bir mukayeseye muktedir olabilirsiniz." (Ahmed Midhat, 2000, s. 15-16) şeklinde karşılık verir. Konuşmanın devamında Cartrisse'nin yaptığı genellemenin aksine İran dili ve edebiyatını çok yüzeysel bildiği görülür. Romanda Nasuh'un bu tavrına benzer şekilde Ahmet Mithat Efendi de katıldığı Oryantalistler Kongresi'nde "yapılan konuşmalar, meydana gelen tartışmalar, sunulan bildiriler ve makaleler çerçevesinde Batıların Doğu'yu nasıl anladıklarını, Batılı aydın ve oryantalistlerinin bakış açılarından hareketle aslında Doğu'yu ne kadar az tanıdıklarını" (Akcan ve Yıldız, 2021, s. 946) *Avrupa'da Bir Cevlan* eserinde ortaya koyar.

Takdir: Alman Oryantalizmi veya Modern Dünyadan Bir Kaçış Alanı Olarak Doğu

Oryantalizmin Almanya'da kurumsallaşması Fransa ve İngiltere'den çok sonradır. Almanya'nın Fransa ve İngiltere'ye göre sömürgecilik yarışına daha geç bir dönemde girmesi bir yandan oryantalizm geleneğinde "İkinci Şark Rönesansı" dönemine denk gelirken diğer yandan siyasal ve entelektüel koşullar Doğu'yu Almanlar için çekici kılmaya başlar.²⁵ Ancak 19. yüzyılın sonlarında Doğu araştırmaları Almanya'da büyük bir ivme kazanır (Koçak, 2012, s. 261). Bununla birlikte 1845 yılında kurulan "Alman Şarkiyat Cemiyeti"nin ilk dergisi olan Alman Şarkiyat Cemiyeti Dergisi 1847 yılında yayımlanmaya başlar ve mağlup olarak çıktığı iki dünya savaşına rağmen çıkmaya devam eder (Polat, 2011, s. 12). Almanya'da oryantalizmin kurumlaşması geç bir dönemde gerçekleşmiş olmakla birlikte Avrupa oryantalizminin bile Martin Luther ile başladığı da ifade edilir. Çünkü "Protestanlar, din felsefeleri ve yorumları açısından Katoliklere kıyasla Arap ve İslam araştırmalarına daha eğilimlidirler" (Polat, 2011, s. 9). Bu nedenle Protestanlığın yaygınlaşması İslam ve Türklerle ilgili araştırmaların önünü açmıştır. Katolik Avrupa'nın dört yüz yıl boyunca İslami araştırmalarda bir mesafe kat edememesine rağmen Luther'in desteğiyle matbaada Kur'an tercümesinin basılması Avrupalı oryantalistlerin çalışmalarına kaynaklık eder (Polat, 2011, s. 23).

Almanların sömürgecilik yarışında olduğu gibi oryantalizm çalışmalarında da Fransa ve İngiltere'yle rekabete girmesi oryantalistler kongrelerine de yansıyan bir değişimin başlangıcı olur. 1881 yılında Berlin'de yapılan Beşinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nin başkanı Alman oryantalist August Dillmann söz konusu kongrelerin "ne bilimsel bir yenilik, ne bilim politikasıyla ilgili kararlar, ne de yeni keşifler üretmediğini" ifade etmesi (Koçak, 2012, s. 272) Fransız ve İngilizlerin hâkim olduğu oryantalistik çalışmalara getirilen önemli eleştiriler olmanın yanı sıra farklı bir paradigmanın belirmesi açısından da önemlidir. Almanlar oryantalistler kongrelerine "saf bilimsel bir karakter" vermek için çabalar (Koçak, 2012, s. 274). Alman olmadıkları halde araştırmalarını Almanca yazan Ignaz Goldziher ve C. S. Hurgronje

bunların zevkine vusûlden büsbütün baîd oldukları, onlara dair hangi bahis açılrsa, ilk işittikleri mebahisten imişçesine etvâr-ı müteaccibâne ile telakki eylemekte bulunmalarından anlaşılmaktadır. Binâen alâ zâlik, kendilerinin de itiraf eyledikleri veçhile ikmâl-i tedkikât için ulemay-ı İslamiyyeye pek büyük ihtiyaçları bulunup bununla beraber bu çalışan ve müdekkik adamlara edilecek hizmetin maddî ve manevî bizim için de fevâid ve muhasenâtı inkâr olunamayacağından, bundan böyle ictimâ eyliyecek yeniden yeniye eserler telifiyle takdim kılınması cihet cihet şanımızı i'lân ve menâfiimizi ikmâl eyliyecektir" (Açıl, 2009, s. 275).

²⁴ Bu ifadelerine rağmen romanda ideal bir Osmanlı olarak tasvir edilen Nasuh'un ve genç Türklerin "Fransızlar kadar ve belki Fransızlardan daha iyi Fransızca" bildikleri aktarılır (Ahmed Midhat, 2000, s. 16).

²⁵ Cemil Meriç, Almanya'da oryantalizmin "din" hâline gelmesini "ruhi yakınlık" ve "Latin zekâsının sürekli zaferleri ile yaralanan Cermen gururu"nun Asya'da kendini bulmasına bağlar. Ayrıca Almanların bu tavırlarında Fransa'nın kültürel hegemonyasını sarsma istekleri de etkilidir (Meriç, 1994, s. 51).

gibi oryantalistlerin oryantalizme büyük katkıları olmuştur. Hatta ünlü bilimler tarihçisi Fuat Sezgin de çalışmalarını Almanca kaleme alması nedeniyle 20. yüzyılın en önemli Alman oryantalistler arasında sayılır (Polat, 2011, s. 20).

Almanların Müslümanlara daha sempatik davranmak istemelerinin arkasında elbette sadece akademik hassasiyet yer almamaktadır. Özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde Alman oryantalistler “birikimlerini pratikte faydalı hâle getirmek” amacıyla kürsülerini terk ederek sahaya inmişlerdir. Bu dönemde Almanya’da da bilim-siyaset içiçedir; dolayısıyla oryantalistler sömürgeci politikaların uygulanabilirliğine hizmet ederler (Avcı, 2018, s. 5). Nazilerin iktidara geldiği dönemde ise Yahudi akademisyenlerin ülkeyi terk etmek zorunda kalmaları sebebiyle Alman oryantalist geleneği fiilen sona erer (Koçak, 2012, s. 286).

Paris'te Bir Türk romanının başkışısı Nasuh, kendisine yöneltilen, “Her meselede bir büyük iktidar, bir büyük vukuf gösteriyorsunuz Monsieur Nasuh! Acaba siz bu bahisleri hep birer birer üstattan mı talim eylediniz? Buna imkân veremem. Zira bu kadar müteferrik ve ince ve muhik fikirler bir ömür müddeti içinde de tahsil edilemez” (Ahmed Midhat, 2000, s. 36) sorusuna verdiği cevap kendisinin bir Alman oryantalist tarafından yetiştirildiği şeklindedir. Babasının “ulum-ı Arabiyyede” derin, İran edebiyatına vâkıf, İslam hükemasının eserlerinin hâfız olduğunu, bununla birlikte “ulum-ı efrensiyeye” (Batı bilgisi) merak saldıgını ifade eder. Babasının bu sırada “ne Almanlıktan bütün bütün çıkmış ve ne de kemaliyle Fransızlanmış bir adam” olan Strazburglu oryantalist Doktor Hell isminde bir dostunun varlığından söz eder. Doktor Hell “ulum ve sanayi-i şarkıyyeyi merak edip ömrünü ona vakf edenlerdendir” ve bu gayeyle İstanbul’a gelmiştir. Asıl maksadı “ulum-ı şarkıyyede taammuk olduğundan” haftanın dört beş gecesini Nasuh’un babasıyla geçirir ve karşılıklı olarak birbirlerine bilgilerini aktarırlar. Nasuh’un eğitimi de böyle bir ortamda Türkçe, Fransızca, Arapça ve Farsça tahsil görür. Babası ölüm döşegindeyken Nasuh’u Doktor Hell’e emanet eder ve Nasuh’un eğitimi kendi bildiği gibi tamamlamasını rica eder. Doktor Hell, Nasuh’un hem terbiyesiyle hem de babasından kendine kalan mirasla yakından ilgilenir. “İslamiyeti, Hristiyaniyeti, Museviyeti hasılı her şeyi kendisinde cem etmiş bir adam” (Ahmed Midhat, 2000, s. 105) şeklinde tanıtilan Doktor Hell’in İstanbul’a gelişi, Doğu dilleri, edebiyatı ve hikmetiyle ilgilenmesinin altında salt bir merak vardır ve Doğu hikmetine duyulan hayranlık dışında bir niyet yoktur. Doktor Hell şahsında romanda oryantalistlerin tek bir kategoride değerlendirilmediği, oryantalistlerin bir kısmı için Batı’da modernizmle birlikte yiten otantikliği ve sükûneti Doğu’da arayan hakikat severlerin olduğuna da dikkat çekilmiş olur.

Sonuç

Ahmet Mithat’ın oryantalizm ve oryantalistlere yönelik tasavvurunun genellemeci olmadığı, üç ayrı başlıkta değerlendirildiği görülür. İlki; James özelinde Doğu’nun anlaşılmasına yönelik çabadan öte Doğu’ya yönelik önceden edinilmiş tasavvurları tekrar eden tavidir. Romantik bir dünya düşü, üne kavuşma hırsı bu tavırda ön plandadır. İkincisi; Paris Milli Kütüphanesi’nin ele alındığı bölümde görülen akademik bir ilgiye eşlik eden “yetersizlik” tavidir. Son olarak üçüncü tavır ise; Hell özelinde aktarılan tavidir. Doğu’ya yönelik ilginin hayranlığa dönüştüğü, edinilmiş tasavvurlardan öte Doğu’nun anlaşılmasına yönelik bir tavidir. Son iki tavırda Doğu çalışmalarında bir art niyet yoktur. Oysa ilk tavırda Batılıların tasavvurlarına etki eden Doğu imajı birçok sorunun nedenidir ve Avrupa kamuoyuna en fazla hitap edebilen “ressam” ve “edebiyatçı”ların tavrı olması nedeniyle etkisi en büyük olan tavır budur. Avrupalıların Doğu’yu gerçek anlamda tanıyamamalarının en önemli nedeni de bir gelenek hâlinde devam eden bu “oryantalist nakarat”tır.

Nasuh’un söz konusu üç tavır karşısındaki tutumu da bu tavırlara bağlı olarak değişir. İlkini karikatürize ve tenkit eder, ikincisini tashih eder, üçüncüsünden istifade ve takdir eder. Ahmet Mithat Efendi görüldüğü üzere üç Avrupalı milletin temsilcileri aracılığıyla oryantalizmin üç farklı cephesini tablolastırır; ama bunu o milletlerin temsil ettiği oryantalist gelenek olarak genelleştirmez, böyle bir kategorizde bulunmaz. Dolayısıyla Ahmet Mithat’ın sadece oryantalizmin üç farklı damarını mı yoksa bu damarın farklı Avrupalı ülkelerdeki yansımalarını mı söylemleştirdiği net değildir. Yalnız net olan Ahmet Mithat Efendi’nin oryantalizme yaklaşımı tek yönlü olmayıp tenkit, tashih ve takdir şeklinde üç farklı tavır geliştirdiğidir. Bununla birlikte metinde bulunan boşluktan hareketle Ahmet Mithat Efendi’nin İngiliz oryantalizmini ve

hayali bir Doğu imajı çizen oryantalist edebi geleneği tenkit ettiği, Fransız oryantalizmini ve art niyet olmaksızın eksik bilgilerden kaynaklı akademik oryantalizmin yanlışlarını tashih ettiği, Alman oryantalizmini ve modern dünyanın bunalımları karşısında Doğu'yu bir sığınak olarak gören ve Doğu hikmetini özümseyen oryantalistleri ise takdir ettiği belirlenebilir.

Ahmet Mithat Efendi'nin oryantalizm yaklaşımlarında dikkati çeken önemli bir diğer boyut da getirdiği eleştirileri mensubu olduğu medeniyetin bakış açısından hareketle yapmasıdır. Batı'yı tanıırken kendi kültürel kodlarından kopmayan, medeniyetini sahiplenen ve değerlerine yabancılaşmayan Ahmet Mithat Efendi Batı'yı tanıtmaya çalışırken ise oldukça objektif davranmaktadır. Buradan hareketle Ahmet Mithat Efendi'nin Batı medeniyetine karşı önceden edinilmiş kalıplar içinde değerlendirmeler yapmak, tek tip bir tavır ve düşünce içinde hapsolmek gibi “entelektüel maluliyet” taşımadığı görülür. Ahmet Mithat Efendi bu anlamda özgün bir duruş ve derin bir tasavvur sahibidir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Açıl, N. A. (2009). *Ahmed Midhat Efendi'nin Avrupa'da bir cevelan isimli eserinin latin alfabesine aktarımı*. [Yüksek Lisans Tezi]. Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ahmed Midhat. (2000). *Paris'te bir Türk*. (E. Ülgen, Der.) Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ak, M. (2006). Doğu-batı ikileminde bir Osmanlı entelektüeli Ahmet Mithat Efendi'nin Batı'yı tanıma çabasına bir bakış. *Marife*. 6(3), 247-268.
- Akcan S. ve Yıldız, Ö. (2021). Ahmed Mithat Efendi ve Mısırlı Muhammed Emin Fikri Bey'in Avrupa izlenimleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 10(3), 943-962.
- Akyıldız, O. (2012). Muhayyela-ı Ahmet Mithat: söylemsel bir strateji olarak seyahat-ı zihniye. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 47, 9-34.
- Alatas, S. F. (2016). *Sosyal bilimlerde alternatif söylemler avrupamerkezciliğe cevaplar*. (Â. Bölükbaşı, Çev.) Matbu Yayınları.
- Alpyağıl, R. (2002). Temsilin sorunları ve Edward Said'in oryantalizme ilişkin analizlerinin gücü. *Marife*. 2(3), 219-228.
- Arlı, A. (2018). *Oryantalizm, oksidentalizm ve Şerif Mardin*. Küre Yayınları.
- Avcı, R. (2018). *Alman oryantalizmi: Carl Heinrich Becker ve Martin Hartmann örneğinde Osmanlı toplum ve siyaset söylemi*. [Doktora Tezi]. Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bernal, M. (1998). *Kara atena eski Yunanistan uydurmacası nasıl imal edildi?* Kaynak Yayınları.
- Binder, L. (2017). Oryantalizmin yapıçözümü, Y. Aktay ve A. Topçuoğlu (Yay. haz.), *Postmodernizm ve İslâm, Küreselleşme ve Oryantalizm* (ss. 170-223). Vadi Yayınları.
- Bulut, Y. (2012). Oryantalizm'in ardından. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(24), 1-57.
- Durgun, H. H. (2015). *Ahmet Mithat efendi ve edebiyat*. Dergâh Yayınları.
- Eskin, F. (2018). Oryantalizm ve oksidentalizm arasında Ahmet Mithat Efendi. *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, 1-22.
- Findley, C. V. (1999). *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*. (A. Anadol, Çev.) Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hallaq, W. B. (2020). *Şarkiyatçılığı yeniden düşünmek*. (A. Demirhan, Çev.). Ketebe Yayınları.
- Kahraman, H. B. (2002). İçselleştirilmiş, açık ve gizli oryantalizm ve kemalizm. *Doğu-Batı*. 2(3), 153-180.
- Koçak, B. (2012). Uluslararası oryantalistler kongreleri (1873-1973). *Kebikeç*, 34, 257-294.
- Kontny, O. (2002). Üçgenin tabanını yok sayan Pythagoras: oryantalizm ve ataerkillik üzerine. *Doğu-Batı*, 5(20), 117-134.
- Lewis, B. (2014). Oryantalizm sorunu, A. Yıldız (Yay. haz.), *Oryantalizm Tartışma Metinleri* (ss. 49-56), Doğu-Batı Yayınları.
- Meriç, C. (1994). *Bir dünyanın eşğinde*. İletişim Yayınları.
- Metin, A. (2013). *Oksidentalizm iki doğu iki batı*. Açılım Yayınları.
- Okay, M. O. (1991). *Batı medeniyeti karşısında Ahmed Midhat Efendi*. Milli Eğitim Basımevi.

- Polat, A. (2016). Batı-dışı düşünce tarihi yazıcılığımıza anti-oryantalist bir katkı: Ahmed Midhat Efendi ve Nizâ-ı İlm ü Dîn. *Turkish Studies*, 11(21), 851-859.
- Polat, H. (2011). *Alman oryantalistlerin Kur'an ve tefsir çalışmaları* (Rudi Paret örneği). [Yüksek Lisans Tezi]. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rodinson, M. (2002). Oryantalizmin doğuşu. (A. Yüksel, Çev.) *Marife*, 2(3), 171-188.
- Said, E. W. (1998). *Oryantalizm*. (N. Uzel, Çev.) İrfan Yayıncılık.
- Savaş, K. (2021). Paris'in budistleri ve Ahmet Mithat: Paris'te otuz bin büdi'ye bir bakış. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. 22, 437-451.
- Taşçı, Ö. (2006). C. H. Becker (1876-1933) örneğinde uygulamalı oryantalizm (angewandte orientalistik) anlayışı oryantalizm çalışmalarının siyasallaşma süresi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47, 143-164.
- Turner, B. S. (1984). *Marks ve oryantalizmin sonu*. (H. Ç. Keskinok, Çev.) Kaynak Yayınları.
- Wallerstein, I. (2003). *Gulbenkian komisyonu sosyal bilimleri açın -sosyal bilimlerin yeniden yapılanması üzerine rapor-*. (Ş. Tekeli, Çev.) Metis Yayınları.

Sivaslı Kırk Martirler ve Mor Behnam ile Sarah Hikâyesi'nin Süryani Sanatındaki Yansımaları¹

Reflections of the Story of the Forty Martyrs of Sebaste, with Mor Behnam and Sarah in Syriac Painting

Mehmet Ali DOĞAN*

Öz

Çalışma Süryani Ortodoks Hristiyanlığında önemli bir yer edinmiş Sivaslı kırk martirler ve Mor Behnam ile Sarah hikâyelerini ele almaktadır. Sivaslı kırk martirler Bizans ve Süryani Ortodoks sanatında sıklıkla betimlenmiştir. Bizans sanatında, kırk martirler duvar resim sanatı, ikona ve el yazmaları gibi sanat eserlerinde tasvir edilmiştir. Süryani Ortodoks resimli el yazmalarında izlerine rastlanan kırk martirler hikâyesi farklı bir ikonografik anlayışla yansıtılmıştır. Bununla birlikte, Mardinli Süryani Ortodoks bir aile olan Şimmeshindi ailesinin bu hikâyeleri ele alan günümüz eserleri de araştırma kapsamında incelenmiştir. Şimmeshindi ailesi bu iki hikâyeyi kendilerine özgü çağdaş ve yerel bir üslupla yansıtmıştır. Şimmeshindi ailesi yaptıkları eserlerle hikâyelerin günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Araştırmada bu iki martirlik hikâyesinin Bizans ve Süryani Ortodoks sanatındaki ikonografik yansımaları üzerinden kültürel açıdan ve sanat aracılığıyla gösterdiği devamlılık ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Süryani Ortodoks sanatı, ikonografi, Mor Behnam ve Sarah, Sivaslı Kırk Martirler, Şimmeshindi Ailesi.

Abstract

This study focuses on the forty martyrs of Sivas and the stories of Mor Behnam and Sarah, which have an important place in Syriac Orthodox Christianity. The forty martyrs of Sivas are frequently depicted in Byzantine and Syriac Orthodox art. In Byzantine art, the forty martyrs are depicted in works of art, such as wall paintings, icons and manuscripts. In the Syriac Orthodox illustrated manuscripts, the story of the forty martyrs is reflected in a different iconographic approach. In addition, the contemporary works of the Syriac Orthodox family of Mardin, the Şimmeshindi family, which deal with these stories were also analysed within the scope of the research. The Şimmeshindi family has reflected these two stories in their unique, both contemporary and local styles. The Şimmeshindi family has ensured that the stories have survived to the present day with their works. In this research, we attempted to reveal the continuity of these two martyrdom stories culturally and through art through their iconographic reflections on Byzantine and Syriac Orthodox art.

¹ Bu makale Aralık 2024 tarihinde bitmesi planlanan, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Doç. Dr. Sercan Yandım Aydın danışmanlığında yürütülen “Süryani Resimli (Minyatürlü) El Yazmaları (13.yy) Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

* Araştırma Görevlisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. e-posta: mehmatalidogan01@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9566-4595

Keywords: Syriac Orthodox art, iconography, Mor Behnam and Sarah, Forty Martyrs of Sivas, Shimmeshindi Family.

Giriş

Araştırma Sivaslı kırk martirler ve Mor Behnam ile Sarah'ın Bizans ve Süryani Ortodoks² sanatındaki yansımalarını ele almaktadır. Bu iki hikâyenin anlatıları ele alınmış ve ikonografik detaylarda bu anlatıların izlerine dikkat çekilmiştir. Kırk martirler hikâyesinin oldukça yaygın bir etkisi olmuştur. Bu hikâye Bizans ve Süryani Ortodoks Hristiyanlığının ortak bir geleneğine dönüşmüş ve resim sanatında önemli bir yer edinmiştir. Mor Behnam ve Sarah hikâyesi Süryani Ortodoks geleneğinde biçimlenir. Çalışma kapsamında Bizans ve Süryani Ortodoks resimli el yazmalarından örnekler ile günümüzde Mardinli Şimmeshindi³ ailesinin kişisel bir üslupta ürettikleri yerel eserler ele alınmaktadır. Bizans sanatına ait el yazması eserler sahnenin bir siklus düzeninde anlatıldığı ender örnekler olması açısından seçilmiştir. Bu el yazması örnekler, Süryani Ortodoks el yazmalarında görülen sahnelerden oldukça farklı olması dikkat çekici olmuştur. Bu durum iki geleneğin farklılıklarını ortaya koymak için önem taşımaktadır. Kırk martirler ve Mor Behnam ile Sarah hikâyelerinin Şimmeshindi ailesinin eserleriyle birlikte güncelliğini koruduğu görülmektedir.

² Beşinci ve altıncı yüzyıllar Süryani geleneğinin ve bu gelenekten doğup günümüze kadar varlığını sürdüren kiliselerin şekillendiği dönemdir (Menze, 2019, s. 116). 431 yılında yapılan Efes Konsili'nin ardından yaşanan ilk bölünme, daha sonra Doğu Kilisesi'nin (bu kilise Nestoriler olarak adlandırılmıştır) kurulmasına yol açmıştır. Efes Konsili'nden yirmi yıl sonra 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'ne karşı çıkanlar (başlangıçta "Yakubiler" veya "Batı Süryaniler" olarak bilinen) Süryani Ortodoks Kilisesi'nin kurulmasını sağlamıştır. Kadıköy Konsili'nin yarattığı kargaşa sonrasında Suriye ve Mezopotamya'da altıncı yüzyıl piskoposları Süryani Ortodoks Kilisesi'nin kurulmasına öncülük etmiştir (Menze, 2019, s. 106). Beşinci yüzyılın son çeyreğinde, Kadıköy Konsili karşıtı en önemli isimlerinden biri olan ve Yeni Ahit'i Süryanice yeniden düzenlenmesiyle de bilinen Mabbug metropoliti Süryani Philoxenus (485-519) kilise siyasetinde Kadıköy karşıtı görüşünü savunmuş ve Kadıköy karşıtı atamaları destekleyen bir piskoposluk ağı oluşturmuştur (Menze, 2019, s. 12). Kadıköy karşıtlarına karşı yapılan baskılar esnasında Antakyalı Severus (512-518) Tellalı Yuhanna'ya, Kadıköy karşıtı hareketi güçlendirmek için diyakozlar, rahipler ve piskoposlar atama yetkisi vermiştir (Winkler, 2019, s. 123). Süryani Ortodoks Kilisesi hiyerarşisinin oluşumunda, Tella/Constantia'nın sürgündeki piskoposu Yuhanna (ö.538) önemli bir rol oynamıştır (Keser Kayaalp, 2021, s. 10). Kadıköy konsilini kabul etmeyen Tellalı Yuhanna 520 ile 530 yıllarında rahipleri ve diyakozları atamıştır. Tellalı Yuhanna rahip ve diyakoz atamalarını yaparken Kadıköy Konsili taraftarı olmayan kişilerden seçmiştir. Ayrıca Tellalı Yuhanna, Kadıköy taraftarı olmayan kişilerin ökaristi ayinlerini Kadıköy yanlısı olmayan din adamlarından almalarını da sağlamıştır. Tellalı Yuhanna'nın bu çalışması Süryani Ortodoks Kilisesi'nin temellerini atmıştır (Menze, 2019, s. 113; Keser Kayaalp, 2021, s. 10). Daha sonra Yakup Baradaeus (543-578) diyakoz ve rahipten oluşan merkezi yeni piskoposlar atamak için kullanmaya başlamıştır. Bu atamalar gelişmekte olan Süryani Ortodoks Kilisesi'nin ilk episkoposluk hiyerarşisi olarak kabul edilebilir (Menze, 2019, s. 113). Tellalı'dan sonra Yakup Baradaeus (ö. 578) Süryani Ortodoks kilisesinin hayatta kalmasında önemli bir rol oynamıştır (Keser Kayaalp, 2021, s. 10). Yakup Baradaeus bağımsız bir piskoposluk hiyerarşisi düzenlemeye başlamıştır (Saint-Laurent, 2015, ss. 96-109). Yakup Baradaeus Suriye, Ermenistan ve Anadolu'dan İsaurya ve Mısır'a yaptığı yolculuklarda piskoposlar ve rahipler atamıştır. Böylece Batı Süryani, Kadıköy (Süryani Ortodoks) karşıtı kilise örgütlenmesinin temelini atmıştır (Winkler, 2019, s. 123). Baradaeus'un yaptığı bu çalışmalar Süryani Ortodoks Kilisesi'nin daha geniş coğrafyalara yayılmasını sağlamıştır (Menze, 2019, ss. 114-115). Baradaeus'tan sonra kilise bazıları tarafından 'Yakubi' olarak adlandırılmış ancak bu terim, onu kilisenin kurucusu olarak gösterdiği için düşmanca kabul edilir (Keser Kayaalp, 2021, s. 10).

³ Süryani kökenli olan Şimmeshindi ailesi, Mardin'de iki yüz yıldır baskı-boyama, boyamacılık ve resim sanatını bir aile geleneği olarak sürdürmüşlerdir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Mihayel Ahicen, Şimmeshindi ailesinden Nisro Şimmeshindi ile evlenmiştir. Daha sonra, doğan çocukları İskender, İshak ve İbrahim dayıları Şimmeshindi'nin yanında uzun yıllar çırak olarak çalışmışlardır. Böylece, aslında dayılarının olan Şimmeshindi lakabı ile çağrılmışlardır. Günümüzde bu lakap ile tanınmaktadır. Ancak onlar Ahicen ailesindendir. Asıl Şimmeshindi ailesi ise bugün Halip lakabı ile anılmaktadır. İskender, İshak ve İbrahim Şimmeshindi tarafından bitkisel boya ile yapılan, birbirinden farklı dinî konulu resimler içeren perdeler ve ikonaları Kuzey Mezopotamya'da çoğu kilisede görmek mümkündür (Akyüz, 2005, s. 370, 383). Bu sanatı günümüzde Nisan 2016'da ölen Nasra Şimmeshindi devam ettirmiştir.

El sanatı eserlerin incelendiği çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm kırk martirlerin anlatısını, Bizans ve Süryani Ortodoks eserlerinde sahnenin ikonografik analizini içermektedir. İkinci bölümde Şımmeshındi ailesinin günümüz eserleri değerlendirilmektedir. Şımmeshındi ailesi kırk martirler ve Mor Behnam ile Sarah hikâyesini aynı eser üzerinde bir arada resmetmiştir. Bu sebeple bu bölüm daha açıklayıcı olması açısından iki başlıkta ele alınmaktadır. İlk olarak Şımmeshındi ailesi eserlerinde kırk martirler hikâyesinin ikonografik analizleri değerlendirilmiş daha sonra Mor Behnam ile Sarah hikâyesinin anlatısı verilerek eserler üzerindeki ikonografik detaylara dikkat çekilmiştir.

Sivash Kırk Martirler

Geç Antik Çağ'da (dördüncü yüzyıldan itibaren), Doğu Anadolu'da Sivashlı kırk martir hikâyesi olasılıkla en yaygın aziz hikâyelerindendir. Kırk martir⁴ hikâyesi, pagan gelenekleri reddettikleri için donmuş bir gölde ölen bir grup askerin hikâyesidir (Hasluck, 1912, s. 224; Demus, 1960, s. 98; Van Dam, 2003, s.132; Leemans, Mayer, Allen ve Dehandschutter, 2003, s. 67). Bu hikâyenin köken ve gelişimi Kapadokya Bölgesi / Kayseri (Caesarea) yakınlarında folklorik bir geleneğe dayanır. Söz konusu bölgede tespit edilen bir kriptâ kırk martirlerle ilişkilendirilmiştir. Hristiyanlar için "kırk martir mezarı"nın keşfedildiği her yer kültün yeni bir merkezi olmuştur. Böylece bu kült birbirinden bağımsız birçok yere dağılmıştır (Hasluck, 1912, s. 226). Kırk martirlere ait rölikler Kudüs, İstanbul ve Roma gibi farklı yerlere götürülmüştür. Kırk martir kültürünün Batı'da tanınmasını sağlayan kişi, Brescia Piskoposu Aziz Gaudentius'tur. Aziz Gaudentius'un konuyla ilgili vaazından, beşinci yüzyılın başında Kudüs'e yaptığı hac ziyareti sırasında Kayseri'den geçerken kendisine Aziz Basileos'un yeğenleri tarafından bu röliklerin bir kısmının verildiği ve Gaudentius'un da bu röliklerin onuruna İtalya Brescia'da bir kilise yaptırdığı öğrenilmektedir (Demus, 1960, s. 98; Van Dam, 2003, ss. 149-150; Walsh, 2013, s. 206).

Kırk martir kültürü Bizans İmparatorluğu'ndan günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Geniş coğrafyaya yayılan bu kült sanatta da örnekler veren önemli bir tema haline dönüşmüştür. Ayrıca bu hikâye ile ilgili Latince, Yunanca, Süryanice ve Ermenice olmak üzere birçok dilde homilyelerden ve şiirlerden oluşan büyük hagiografik bir gelenek oluşmuştur. İlahi yazarı Romanos Melodes ve Süryani Suraçlı Yakup gibi yazarların metinlerinde ve olasılıkla amulet olarak kullanılan ve kırk martirlerin isimlerini içeren yedinci yüzyıla ait Mısır papirüsünde kırk martir kültürünün izlerine rastlanmaktadır. Bunların yanı sıra Kıptice, Süryanice ve Yunanca yazılmış tarihi kaynaklardan da hikâye hakkında bilgiler edinilmektedir (Karlın-Hayter 1991; Leemans ve diğerleri 2003, s. 92).

Kırk martir hikâyesinin ilk dayanağı Sivas yakınlarında bir köy olan Sareim'dir. Söz konusu martirlik hikâyesi imparatorluğun farklı yerlerinden gelen, farklı yaştaki kırk kişinin ölmeden önce son anlarını anlatır. Ayrıca bu kırk kişinin birlikte ölmenin ve yaşam sonrasında korumak istedikleri yeni bir "birliktelik duygusu" kırk martir öyküsünün ana fikrini oluşturmaktadır⁵. Bu amacı gerçekleştirerek bir arada ölen kırk

⁴ Kırk martir ile ilgili metinlerde isimler ve sayılar değişiklik göstermekle birlikte şöyledir: Hesychius, Meliton, Heraclius, Smaragdus, Domnus, Eunoicus, Valens, Vivianus, Claudius, Priscus, Theodulus, Euthychius, Ioannes, Xantheas, Helianus, Sisinius, Cyrion, Angius, Aetius, Flavius, Acacius, Ecditius, Lysimachus, Alexander, Elias, Candidus, Theophilus, Dometian, Gaius, Gorgonius, Leontius, Athanasius, Cyril, Sacerdon, Nicholas, Valaerius, Philoctimon, Severian, Chudion ve Aglaius olarak geçer (Kaster, 1994, s. 550). Ressamın el kitabında isimler benzer olsa da isimlerde ve sayılarında farklılıklar görülmektedir (Hetherington, 1974, ss. 58-59). Ayrıca Gabriyel Akyüz, Süryani bir el yazmasından çevirdiği kırk martir öyküsünde otuz dokuz isim vermektedir (Akyüz, 2019, s. 108).

⁵ Aziz Basileos'un vaazına ek olarak Nissalı Aziz Gregorios, Aziz Efremler ve Aziz Gaudentius tarafından verilen vaazda "birlikte acı çekmiş, teslim olmayı reddeden inatçı kişiler cennet ile ödüllendirilecektir" gibi ifadeler geçmektedir. Çekilen acının yanı sıra, birlikte bir direniş, fedakârlık, bağlılık, sadakat ve kurtuluş yoluyla da rahatlık vardır. Basileos, kırk martir öyküsünde aynı kaderi paylaşan kırk kişinin arasındaki birlik olma duygusunu vurgular. Basileos öyküyü anlatırken hiçbir martirin kimliğini belirleyecek bir isim vermez ve onların her birini sıradan bir Hristiyan olarak anlatır. Çünkü kırk martirler, ortak bir yemin etmiş ve dürüstlük tacını paylaşan ortak bir acıyı çekmiş kişilerdir. Hatta onları terk edip sıcak hamama giden arkadaşlarının yerine orada bulunan bir gardiyan saf değiştirerek geçmiştir (Demus, 1960, s. 98; Van Dam, 2003, s. 140; Walsh, 2013, s. 206).

martirler “Hagioi Tessarrakonta” olarak kalmışlardır (Demus, 1960, s. 98; Van Dam, 2003, s. 140; Leemans ve diğerleri, 2003, ss. 67-68; Walsh, 2013, s. 206).

Kırk martir hikâyesi ile ilgili öyküler birbirine benzer olsalar da tarihi kaynaklar ve onların ölümleri etrafında gelişen olaylar kesin bir bilgiye dayanmaz. Bu martirlik hikâyesi ile ilgili mevcut yazılı öyküler arasındaki net olmayan bağlantının belirlenmesi imkânsız görülmektedir. Söz konusu öyküler muhtemelen sözlü geleneğe dayalı bir şekilde yayılmıştır. Kırk martirler hikâyesinin anlatıları aynı temele sahip anlatılardan oluşmaktadır. Bu anlatılar paganizmi reddedip Hıristiyanlığı kabul etmiş kırk askerin soğuk bir gölde donarak öldürülmelerini anlatmaktadır. Ayrıca öykü, eğer paganizme geri dönmeyi kabul eden olursa gölün yakınındaki sıcak hamama alınacaklarından ve paganizmi tekrar kabul edenlerin hayatlarının kurtulacağından söz ederek devam eder⁶ (Van Dam, 2003, s.132; Leemans ve diğerleri 2003, s. 67; Kaster, 1994, ss. 550-554).

Kırk Martir hikâyesinin olasılıkla en eski anlatılarından biri anonim *passio*'dur⁷. Bu metin temel bir anlatı etrafında biçimlenmişse de erken dönemlerde geleneksel metinlerin değişikliğe uğradığı görülmektedir. *Passio*, tam anlamı ile tarihsel güvenilirliği olmasa da kırk martir ile ilgili sürükleyici bir hikâye, liturji için bir dizi okuma ve Sivaslı kırk martir kültürünün oluşması için gerekçeler sunmaktadır (Karlin-Hayter,1991; Van Dam, 2003, s. 133, 136-137). Öykünün en uzun versiyonu Mısır'da olduğu bilinen Kıpti MS. NO 1000 el yazması Londra British Museum'da yer almaktadır. Ancak bu eser çok zarar görmüş bir papirüs parçasıdır. Bu eserlerle ilgili yapılan katalog çalışmasında elyazmasının bazı parçaları restore edilmiştir (Buckle, 1921: ss. 359-360). Wilhelm Weyh, Kırk martir hikâyesi hakkında Yunanca ve Süryanice metinlerde bazı bölümlerin içeriği ile ilgili karşılaştırmalı bir tablo vermektedir. Weyh, Süryanice metnin sorunsuzca okunduğunu, Yunanca metnin olay örgüsünde ise sapmaların olduğunu kanıtlamıştır (Buckle, 1921, ss. 359-360; Wehy, 1912).

Aziz Basileos'un Homilyesine⁸ göre kırk martirler, donarak öldürülen askerlerin cesetleri yakıldıktan sonra külleri suya atılmıştır. Nissalı Aziz Gregorios ve özellikle Süryani Efrem⁹ bu konuyu geliştirmiştir. Efrem, kırk martirler hikâyesi ile ilgili Licinius (308-324) Hükümdarlığı döneminde Sivas yakınlarında olduğunu belirterek zaman ve yer bilgisi vermektedir (Kazhdan ve Ševčenko, 1991, s. 799). Aziz Basileos, kırk martirler öyküsünü, belirli kişi ve yerlere atıfta bulunarak anlatmamış hikâyeyi evrensel bir hale dönüştürmüştür. Basileos söylevinde imparator, vali ve martir olan kırk kişiyi herhangi bir isim vermeden anlatır. Martir olan kırk kişinin şehrin merkezindeki bir gölde olduğunu belirtmesine rağmen sözünü ettiği şehri Sivas olarak adlandırmaz. John Rylands kütüphanesinde bulunan Kıpti el yazmalarında hikâyenin

⁶ Walsh, hamama giden kişinin Quintilius olduğunu söyleyerek isim vermektedir ve ona engel olan kişinin Yaşlı Pescinnius olduğunu belirtir. Kırk martir öyküsünde, Quintilius, çektiği acıya yenik düşüp mücadeleden vazgeçer ve gölün yakınındaki hamama gider. Yaşlı Pescinnius, Quintilius'u hamama gitmemesi için ikna etmeye çalışır ve ona İsa'nın çektiği acıdan söz edip, soğukun alevler kadar kötü olmadığını ifade eder. Pescinnius, Quintilius'a İsa'nın “Ölüme sadık ol, sana yaşamın tacını vereceğim” sözünü hatırlatır. Ancak Pescinnius, Quintilius'tan önce ölür. Böylece Quintilius gölden çıkıp hamama gider ve hamamda ölür. Sempronius adlı gardian gökten otuz dokuz tacın indiğini görür ve kırk martirlerden Quintilius'un mücadeleden vazgeçtiğini fark edince göle girer ve kırk sayısı tamamlar (Walsh, 2013, s. 204).

⁷ Olayın gerçekleştiği dönemde kırk martirlerden biri tarafından yazıya geçirilmiş tanıklık ve vasiyet belgesi olduğu düşünülen anonim bir eser olan *Passio*, Symeon Metaphrates ve martirleri öven diğer birkaç yazar, Sivaslı Beş Martir (Five Martyrs of Sebaste) ve Amoriumlu Kırk İki Martir (Forty-two Martyrs of Amorium) öykülerini etkilemiştir. Testament of the Martyrs: *Passio*'nun ayrı ayrı korunmuş parçalarıdır. Bu eserde martirler dikkatlice listelenmiştir (Kazhdan ve Ševčenko, 1991, s. 800).

⁸ Dördüncü yüzyılın sonlarında martir kültü ile ilgili ve martir olanların çektiği acıları anlatan birçok anlatının var olduğu bilinmektedir. Kırk martir kültü ile ilgili Aziz Basileos'un bir, Nissalı Gregorios'un üç vaazı vardır (Van Dam, 2003, s. 132).

⁹ Mor Efrem, 285-375 yılları arasında yaşamış, Nusaybinli Süryani bir azizdir. Mor Efrem birçok manzum vaaz, ilahi, Kitab-ı Mukaddes tefsiri, açıklayıcı dini konuşmalar kaleme almıştır. Bu eserler Yunanca, Ermenice, Kıptice, Habeşçe ve Latinceye çevrilmişlerdir. Efrem'in bu çalışmaları Mezopotamya'ya ve tüm Hıristiyanlık dünyasını etkilemiştir. Efrem, Süryani şiirini geliştirip, yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüş ilahi ve söyleşileri ile Süryani Kilisesi'nin yıllık dua programlarının düzenlenmesinde etkili olmuştur (Karim, 2004, ss. 14-24).

Mısır versiyonu birkaç ekleme dışında Basileos'un anlattığı hikâye ile oldukça benzerdir (Buckle, 1921, s. 355; Van Dam, 2003, s. 139).

Nissalı Gregorios, kırk martir öyküsünü genel özellikleriyle ele almaktadır. Kapadokyalı kilise babası Hristiyanlığı kabul etmiş kırk askerin paganizmi kabul etmedikleri için uğradıkları baskıyı, donmuş bir göl içerisinde çektikleri acıyı ve ayrıca söz konusu kırk kişiyi terk edip sıcak hamama giden bir kişiyi ve bu kişinin yerine geçen yani saf değiştiren gardiyanı da anlatmaktadır. Gregorios, hikâyeye kırk martirlerin yakılan cesetlerinden ve bu cesetlerden kalan küllerin atıldıkları nehirin içerisinde mucizevi bir şekilde bir araya toplandıklarını da aktarmaktadır. Ayrıca doğaüstü bir vahiy tarafından ve olağanüstü ışıkların rölöklere doğru yöneldiği ve Piskopos Peter tarafından nehrin içerisine atılan bu rölöklere kurtarıldıkları hikâyeye eklenir (Buckle, 1921, s. 352; Leemans ve diğerleri, 2003, s. 10; Van Dam, 2003, s. 131, 136, 141). Kırk askerin martir edilme hikâyesi anlatılırken bazı özel isim ve yerlerle ilgili detaylarda değişiklikler görülmektedir. Ayrıca bu kırk kişinin karşıtı olan *hegemon* (Taşra Valisi) Agricolaus ve *dux* (Ordu Komutanı) Lysias hikâyede adı geçen iki karakterdir. Kapadokyalı askerler olarak bilinen kırk martirler ve bu martirler arasında en önemlisi Cyrion olan üç liderden söz edilmektedir (Van Dam, 2003, s. 134).

İkonografi

Kırk martirler hikâyesi, krisitolojik açıdan farklı görüşlere sahip olan Bizans ve Süryani Ortodoks toplumları için önemli bir tema olmuştur (Barut, 2017, s. 73). 9 Mart gününde anılan kırk martirler, Bizans sanatında fildişi eserlerde, ikonalarda, duvar resim sanatı ve el yazmaları gibi farklı tür ve tekniklerde resmedilmiştir. Sivaslı kırk martirler Süryani Ortodoks sanatında örneğine az rastlanılsa da on üçüncü yüzyıla tarihlenen resimli el yazmalarında görülmektedir. Ayrıca, öykünün resim sanatındaki etkisinin Şimmeshindi ailesi eserleri ile günümüze kadar sürdüğü gözlemlenmiştir.

Olayın ikonografisi neredeyse İncil kaynaklı bir bayram sahnesi kadar yaygın resmedilmiştir (Kazhdan ve Şevçenko, 1991, s. 800). Kırk martir ikonografisi, bir arada suyun içerisinde yarı çıplak resmedilmiş farklı yaşlarda kırk kişiden oluşmaktadır¹⁰. Bazıları bayılmış, diğerleri dua eder ya da kaygılı bir ifadeyle yere çökmüşlerdir. Onların üst kısmında resmedilen İsa olaya tanıklık etmektedir. Bazen onlara doğru inen, gökyüzünde asılı kırk taç görülmektedir (Demus, 1960, s. 102; Kaster, 1994, ss. 550-554).

Romanos Melode tarafından yazılan iki ilahi, kırk martir ve vaftiz arasındaki ilişkiyi göstermektedir¹¹. Nissalı Gregorios ve Basileos'un homilyelerinde konular arasındaki sembolik gelişim yansıtılmaktadır. Kırk martirlerin, donmuş bir gölde çıplak bir vaziyette ölmeleri, gökyüzünden inen taç ve ışık, kırk sayısının sembolü, su ve ateş ile vaftiz olan kırk kişinin çektiği acıyı açıklamaktadır (Gavrilovic, 2001, s. 192; Kaster, 1994, s. 551). Söz konusu bu ikonografinin en erken örneği Roma St. Maria Antiqua'daki yedinci ya da sekizinci yüzyıla tarihlenen kırk martir şapelinin apsisinde betimlenen sahnedir. Bu sahnede martirlerin çektikleri acı detaylı bir şekilde betimlenmiştir. Sahnede, Kapadokyalı kilise babalarının vaazlarında geçen "acı ve tanrıya yakarış" hali vurgulanmıştır (Demus, 1960, s. 102; Kaster, 1994, ss. 550-554).

Bu hikâye, onuncu yüzyılda fildişi eserlerde canlandırılırken, sahne içerisine bir hamam yapısı yerleştirilir. Sahneye hamam, gölden hamama kaçan martir ve bu kaçan martirin yerine geçen gardiyanın eklenmesiyle temel kompozisyon genişlemiştir. Ayrıca donmuş göldeki azizleri taşlamak, başlarını kesmeye teşebbüs etmek, yakmak, rölöklere dağıtmak ve bir araya getirmek gibi hikâyenin diğer bölümleri de resmedilir (Kazhdan ve Şevçenko, 1991, s. 800; Kaster, 1994, s. 552).

¹⁰ İsa çarmıha gerildiğinde giysilerini çıkarmıştı ve martirler de İsa gibi giysilerini çıkarmışlardır. Martirler çıplaklıklarıyla masumiyet, saflık ve tamamlanan hayat duygusunu içerir. Eski Ahit'in Eyüp 1: 21 "*Dedi ki -Ben dünyaya çıplak geldim, çıplak gideceğim*" (Kutsal Kitap, 2016, s. 536) ifadesi bu durumla ilişkilendirilmektedir (Walsh, 2013, s. 206).

¹¹ Orta ve Geç Bizans döneminde narteks resim programında kırk martirlerin betimlenmesi, İsa'nın vaftiz yoluyla kutsal ruhtan aldığı kutsiyeti genel bir ideoloji yansıttığı düşünülebilir. Su, vaftiz için arınmanın sembolik anlatımına aracılık ederken; kırk martirler hikâyesinde suyun sebep olduğu bedensel ölümle gelen ölümsüzlük ve iman gücü vurgulanmaktadır (Gavrilovic, 2001, s. 192).

Kırk martir hikâyesini hangi dönemde tam anlamıyla bir siklus olarak resmedildiği bilinmemektedir. Bu tipin en erken örneği sayfa kenarları minyatürlerle bezenmiş bir grup mezmurdur. Söz konusu mezmurlar grubunun, bu siklusu içeren ana örneği British Museum'da yer alan on birinci yüzyıla tarihlenen Theodore mezmurudur¹² (Resim 1) (Demus, 1960, ss. 99-100; Cutler, 1980, s. 19, 28; Anderson, 1987; Anderson, 1998). Sahne bu el yazmasında iki sayfayı kaplar. İlk sayfada (Folyo 81^v) sahne kırk askerin yargılanması ile başlar, sonrasında askerlerin soyunup göle girmeleri ve cesetlerinin ateşe atılmasıyla devam eder (Resim 2 ve 3). İkinci sayfada (Folyo 81^v) cesetlerin taşınması, nehre atılması ve son olarak atılan cesetlerin-yani röliklerin- nehirde toplanmasıyla sahne biter (Resim 4). Bu sahne Nissalı Gregorios'un anlatısı ile uyum göstermektedir. Kırk martir hikâyesini resmeden diğer bir el yazması Barberini mezmurudur¹³. Barberini mezmurunda da kırk martir döngüsü Theodore el yazmasında olduğu gibi iki sayfayı kaplar ve benzer ikonografik detayların izlerine rastlanır. Barberini el yazmasında da sahne yine askerlerin yargı sürecinden başlar ve suya atılan röliklerinin toplanmasıyla biter (Resim 5) (Demus, 1960, s. 100; Havice, 1984, ss. 115-116).

Resim 1: Theodore Mezmur, Kırk Martir Genel Görüntü, fol.81r ve 81v 23x22 cm.,
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f081r adresinden 24.03.2023 tarihinde erişilmiştir.

¹² Envanter numarası Add. MS. 19352 olan ve İngiliz Milli Kütüphanesinde yer alan 1066 tarihli eser 217 folyodan oluşmaktadır. İstanbul Stoudios Manastırı'nda, Kaesarealı Theodore tarafından üretilmiş olan el yazması 208 folyo üzerinde 440 minyatür ve otuz beş inisial içermektedir. El yazmasındaki minyatürler tempera tekniği ile yapılmıştır. Theodore mezmurunda yer alan kırk martir konulu minyatür Nysalı Gregory'nin vaazlarında anlatılan kırk martir hikâyesine en yakın betimleme olduğu düşünülmektedir. İkonografik açıdan birçok detayı bünyesinde barındıran bu sahneye, on birinci yüzyılın öncesinde kalan herhangi bir el yazmasında rastlanmaz. Sivashlı kırk martir sahnesinin röliklerinin kurtarılmasını gösteren ayrıntı Theodore mezmurundan önce herhangi bir mezmurda da görülmediği gibi, Ohrid Ayasofya kilisesinden daha öncesine tarihlenen bir duvar resminde de rastlanmaz (Demus, 1960, ss. 99-100; Cutler, 1980, s. 19, 28; Anderson, 1987; Anderson, 1988).

¹³ On birinci yüzyıla tarihlendirilen ve envanter numarası Vat. Barb. Gr. 372 olan Barberini mezmuru yüz kırk dokuz inisyal, iki tezhip ve 288 folyodan oluşur. Bu mezmurun sayfa kenarlarında 351 minyatür yer alır (Demus, 1960, s.100; Havice, 1984, ss. 115-116). Barberini Mezmuru, Theodore tarafından 1066 yılında Konstantinopolis Studios Manastırı'nda yapılmış olan "Theodore Mezmuru"yla üslup açısından oldukça benzer özellikler göstermektedir. Bu benzerlikten yola çıkan araştırmacılar el yazmasını yazan ve resimleyen kişinin Kaesarealı Theodoros olduğunu düşünmektedirler (Spatharakis, 1976, ss. 31-32; Anderson, 1983).

Resim 2: Detay: Kırk Martirlerin Yargılanması, Cesetlerin Yakılması ve Suya Atılması

Resim 3: Detay: Kırk Martirlerin Soyunması ve Göle Girmeleri

Resim 4: Detay: Cesetlerin Suya Atılması ve (Röliklerin) Toplanması

Resim 5: Barberini Mezmur, Kırk Martirler, 11. yüzyıl, Vat. Barb. Gr. 372, 273 folyo/ fol 107r ve 107v
20.3x17 cm, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372/0182 ve
https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372/0183 adresinden 24.03.2023 tarihinde erişilmiştir.

Kırk martirler, on birinci yüzyılın sonları ve on ikinci yüzyılın başlarına tarihlenen Moskova Menologion elyazmasında yer alan ve ilk örneği onuncu yüzyılın sonlarına tarihlenen sahne, ikiye bölünerek betimlenmiştir. Bu kompozisyonda göl bütün martirleri içerisine alacak şekilde kavisli bir biçimde tasvir edilmiştir. Sözü edilen bu şema Kudüs'te bulunan Aziz Saba Menologionu'nda da uygulanmıştır. Söz konusu kompozisyon on birinci yüzyıldan on dördüncü yüzyılın ilk yarısına kadar duvar resimlerinde yaygın olarak kullanılmıştır (Demus, 1960, s. 103). Ancak bu tarihlerde, dikdörtgen bir kompozisyona sahip farklı türde bir ikonografi ortaya çıkar. Günümüze gelen en erken tarihli taşınabilir örnekler, onuncu yüzyıla tarihlenen Berlin Bode Müzesi'nde (Resim 6) ve Rusya Hermitage Müzesi'nde bulunan on birinci yüzyıla ait iki fildişi eserdir. 1325 sonrası duvar resimlerinde görülen bu türün iyi korunmuş bir örneği Sırbistan, Decani'de (Yaklaşık 1340) görülmektedir. Sırbistan, Decani'de bulunan kırk martirler kompozisyonunun ikon yani dikdörtgen bir forma dönüştüğünü göstermektedir (Demus, 1960, s. 104; Kaster, 1994, ss. 551-552).

Bu dikdörtgen formun gelişmesiyle, sahnenin alt kısmına figürlerin yerleştirilmesi sahnenin üst kısmının boş kalmasına sebep olmuştur. Bu kompozisyon Bizans döneminde çok nadir görülen, İsa'nın Göğe Yükselişi sahnesinden esinlenen bir ikonografinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Genellikle benzer ikonografik özellikler taşısa da ortaya çıkan yeni şema ana formdan yavaş yavaş ayrılmıştır. Göğe yükselişten esinlenen bu kompozisyon martirler ve hamam arasına tahtta Pantokrator İsa ve ona doğru eğilen meleklerin sahneye dâhil edilmesini sağlamıştır (Demus, 1960, s. 104).

Resim 6: Kırk Martirler, Berlin Bode Museum,
https://en.wikipedia.org/wiki/File:Relieftafel_40_M%C3%A4rtyrer_von_Sebaste_Bodemuseum.jpg
 adresinden 14.01.2024 tarihinde erişilmiştir.

Süryani Resminde Hikâyenin Verilişi

El Yazması Örnekleri: Vat.sir.559 ve Add MS 7170 El Yazması

Göl içerisinde acı çeken kırk kişiye odaklanan kırk martirler sahnesi on üçüncü yüzyıla tarihlenen Süryani Ortodoks resimli el yazmalarında farklı bir ikonografi ile karşımıza çıkar. Süryani el yazmalarında

tespit edilen iki örnek martirlerin yaşadığı olayın acı detaylarına odaklanmaz. Söz konusu bu iki el yazmasındaki kırk martir sahnesi yukarıda anlatılan ikonografik detayların hiçbirine rastlanmaz. Bu ikonografik düzenleme erken dönemlerde okunan ilahi tekrarlarının tam olarak resimsel karşılığıdır. Bunun mevcut en erken örneği onuncu yüzyıl el yazmasında görülmektedir. Giriş/Başlangıç ayeti olarak tanımlanan *litani* veya ilahilerin her biri ikiye bölünmüş, yirmi azizin duasını/yakarışını içerdiği görülmektedir (Demus, 1960, s. 101; Kaster, 1994, s. 553). Kırk martir sahnesini içeren iki el yazması tespit edilmiştir. Bu el yazmalarından biri İtalya Vatikan kütüphanesinde muhafaza edilen ve envanter numarası Vat.sir.559 olan eserdir. Diğeri el yazması ise İngiliz Milli kütüphanesinde muhafaza edilen envanter numarası Add. MS. 7170 olan el yazmasıdır (Jerphanion, 1940, ss. 11, 37-38, 91).

Vat.sir.559 ve Add. MS. 7170 el yazmaları, Sivaslı kırk martir hikâyesinin tasvir edilmiş olması araştırmamız açısından oldukça önemlidir. Bu el yazmaları Süryani Ortodoks resimli el yazmaları arasında İslam sanatına yakın benzerlikleri olan önemli iki örnektir. Bu iki el yazması Suriye, Mezopotamya ve Tur Abdin'de bulunan üretim merkezleriyle on birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar gelişen Süryani resimli el yazmalarının başlıca örneklerindendir (Leroy, 1964, ss. 280-313; Hunt, 2000, ss.160-162; Snelder, 2010, ss. 151-213). Söz konusu bu el yazması örnekleri Süryani resimli el yazmaları arasında en çok resmi bünyesinde barındıran önemli iki örnekten olup birçok araştırmaya da konu olmuştur. Bu araştırmalar, Hugo Buchthal (1939) Guillaume de Jerphanion (1940) Jules Leroy (1964), Lucy-Anne Hunt (2000) tarafından yapılmıştır ve ayrıca Hollanda Leiden Üniversitesi'nde Rima Smine tarafından sözü edilen iki el yazmasıyla ilgili doktora tezi çalışmasının devam ettiği bilinmektedir¹⁴.

Vat.sir.559 El Yazması

Vat.sir.559 el yazmasında kırk martirler folyo 93^v-94^r olmak üzere iki sayfayı kaplamaktadır. Sahne dışarıdan sarı bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Bütün martirler sekizgen bir çerçeve içerisinde yer almaktadır. Martirlerin içerisinde bulunduğu siyah konturlarla sınırlandırılmış çerçeveler sarıdır. Bu çerçevelerin arasında kalan üçgen kısımların merkez noktası sarı olmakla birlikte, kenarları yeşilin koyudan açığa değişen tonlarıyla boyanmıştır. Sahnede martirler arasındaki sekizgen form çerçeveler içerisinde gri-mavi ve kırmızı-kahve tonlarında geometrik bezemeler görülmektedir.

El yazmasındaki iki folyoya yayılan sahne “sıra” ve “sütun” biçiminde incelenmiştir. Sahne yukarıdan aşağıya yatay olarak beş sıra ve dikey dört sütun halinde bir yöntemle tanıtılmaktadır. Bu yöntem martirlerin resmedildiği arka plan renk uyumuna göre belirlenmiştir. Martirlerin giydikleri kıyafetler ve birbirleriyle iletişim halinde olmaları bir süreklilik göstermez. Genellikle aynı sütunda alt alta betimlenen martirler, en azından folyo 94^r'de birbiriyle uyum içerisinde (Resim 7). Sahnedeki hareketliliği sağlayan unsurlardan biri martirlerin iletişim halinde olmalarıdır. Martirler yan yana resmedildikleri arkadaşlarıyla konuşuyor gibi bir izlenim yaratmaktadır. Sahne tasviri yapılırken folyolar ayrı ayrı incelenmiştir ve ilk olarak martirlerin kıyafet uyumu ele alınmıştır. Daha sonra martirlerin sahne içerisinde yeri ve konumuna dikkat çekilmiştir.

Folyo 93^v: Bu folyoda aynı sütunda yer alan martirler giydikleri kıyafetlerle folyo 94^r'ye kıyasla daha az uyum içerisinde (Resim 8). Birinci sütunun ilk sırada yer alan martiri beyaz gür saçlı ve sakallı sarı bir pelerinin altına gri bir kıyafet giymiştir. Aşağıda ikinci sıradaki martir koyu kahverengi kıyafetinin üzerine belini ve omuzlarını saran pelerine benzer bir üst giysiyle betimlenmiştir. Üçüncü sıradaki martir altın yıldız kıyafetinin üzerine omuzlarını örten koyu yeşil bir pelerinle resmedilmiştir. Dördüncü sırada yer alan martir açık mor olan kıyafetinin üstündeki belini saran ve omuzlarını örten üst giysisi kahverengidir. Beşinci martir koyu kahverengi ve yeşil renkli kıyafetler içerisinde tasvir edilmiştir. Bütün martirler hemen hemen aynı kıyafetleri giymiş ancak renkleri farklıdır. İkinci sütundaki martirlerin giysileri sırasıyla, kahverengi üzerine altın yıldız, gri üzerine bordo, bordo üzerine mor, son iki martir mor üzerine gri ve altın yıldız üzerine gri şeklindedir. Üçüncü sütunda, üçüncü ve dördüncü sırada yer alan martirlerin pelerinleri koyu yeşildir (Resim 9). Martirlerin kıyafet modelleri aynı olsa da renk düzeni birbiriyle uyum göstermez.

¹⁴ Araştırmacıyla 14. 10. 2023 tarihinde mail aracılığıyla iletişim kurulmuştur. Araştırmacı doktora tezinin devam ettiğini belirtmiştir.

Yeşil, mor, kırmızı ve açık mavi pelerin giymiş martirler birbirinden farklı sıra ve sütunda yerleştirilmiştir. Bu durum sahnenin kıyafet konusunda belirli bir renk düzenine göre yapılmadığını göstermektedir.

Resim 7: Vat.sir. 559, 13. yüzyıl, fol 93^v Kırk Martirler, Genel Görüntü, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.sir.559 adresinden 14.10.2023 tarihinde erişilmiştir.

Folyo 93^v'de martirlerin arka plan renk düzeni folyo 94^r ile aynıdır (Resim 7 ve 11). Birinci, üçüncü ve beşinci sırada yan yana yer alan martirlerin arka plan renkleri kırmızı ile başlar mavi ile biter (Resim 8). Birinci sıradaki dörtlü martir grubunda; birinci, üçüncü ve dördüncü martir sola doğru dönmüşlerdir. İlk ve üçüncü martirler sol elleriyle haç tutarken sağ ellerini yukarı doğru kaldırmışlardır. Dördüncü martir ise haçı yukarı kaldırdığı sağ eliyle tutarken sol elini göğsüne yakın bir yerde konumlandırmıştır. İkinci martir cepheden resmedilmiş ve haçı sağ eli ile sıkıca tutarken sol eliyle desteklemiştir. Üçüncü sıradaki martir grubunda ilk martir sola ikinci martir ise sağa bakmaktadır ve ikisinin de haçı sağ elindedir ve sol ellerini yukarı doğru kaldırmışlardır. Üçüncü ve dördüncü sıradaki martirler birbirleriyle iletişim halindedir. Üçüncü martirin haçı sağ elindedir ve yukarı kaldırdığı sol elinde rulo vardır. Dördüncü sıradaki martir haçı sol eliyle tutarken sağ elini yukarı kaldırmış bir biçimde resmedilmiştir. Son sırada yer alan bu martirin siyah ince bir asanın sonuna yerleştirilen haçı diğer martirlerin tuttuğu haçtan oldukça farklıdır. Beşinci sırada martir grubunda ise birinci ve ikinci martir birbirleriyle iletişim halindedir. Üçüncü ve dördüncü martirler sola doğru, ilk sırada yer alan iki martire bakmaktadır.

Birinci Sıra Martir Grubu

Üçüncü Sıra Martir Grubu

Beşinci Sıra Martir Grubu

Resim 8: Folyo 93^v Birinci, Üçüncü ve Beşinci Sırayı Oluşturan Martir Grubu

İkinci ve dördüncü sıra olarak tanıtılan yan yana sıralanan martir grubu yine mavi ve kırmızı arka planda resmedilmiş olsa da bu defa arka plan mavi ile başlayıp kırmızı ile biter (Resim 9). İkinci sıradaki martir grubu; ilk martir sağa doğru yönelmiş sağ elinde haç, sol elinde rulo vardır. İkinci martir cepheden ve orans biçiminde durmaktadır ve sağ eliyle haç tutarken sol eliyle bir rulo tutmaktadır. Bu martirin duruş biçimi folyo 94^r'de beşinci sıradaki martir grubunun dördüncü martiri ile benzerdir. Üçüncü martir sola doğru yönelmiş sağ elini yukarı kaldırmış sol eliyle haç tutmaktadır. Dördüncü martir sağ eliyle haç tutarken sol eli göğüs hizasında gelecek şekilde kaldırmıştır. Dördüncü sıradaki martir grubu; ilk sıradaki martir sağa doğru yönelmiş sağ eliyle haç tutarken sol elini yukarı kaldırmış, diğer martirler gibi yanındakini işaret etmektedir. İkinci ve üçüncü martir birbiri ile iletişim halindedir. Dördüncü martirin vücudu sola doğru yönelmiş ancak başını sağa çevirmiştir.

İkinci Sıra Martir Grubu

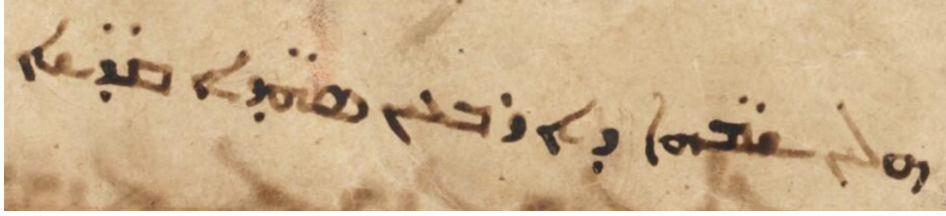

Dördüncü Sıra Martir Grubu

Resim 9: Folyo 93^v İkinci ve Dördüncü Sıra Martir Grubunu Gösteren Detay

Folyo 93v: sahne sınırları dışında, sayfanın üst kısmındaki yazıt:

Vat.sir.559 el yazmasında folyo 93^v transliterasyonu “HLYN ŠMH D °RB°YN SHD° QDŠ°” olan cümlelerin Türkçe çevirisi: “Bunlar Kutsal Kırk Şehitler Olarak Adlandırılır” (Resim 10).

Resim 10: Vat.sir.559 El Yazması, Yazıt, Folyo 93^v

Folyo 94r: Yukarıdan aşağıya- ilk sütunda- ikinci, üçüncü ve beşinci martirlerin kıyafetleri bordo ve koyu yeşildir. İlk sıradaki martir gri kıyafeti üzerine bordo pelerin giymiştir. Dördüncü sıradaki martir altın yaldız bir kıyafet üzerine yeşil bir pelerinle tasvir edilmiştir. İkinci sütundaki ilk üç sıradaki martirlerin pelerinleri gridir ancak pelerinlerinin altına giydikleri kıyafet sırasıyla açık mor, kahverengi ve bordodur. İlk sütundaki dördüncü martir altın yaldız kıyafetin üzerine koyu yeşil pelerinle betimlenmiştir. İkinci sütunda dördüncü sıradaki martir açık kahverengi kıyafetinin üstüne koyu kahverengi bir pelerin giymiştir. Yine ikinci sütun, beşinci sıradaki martir kahverengi kıyafetinin üzerine giydiği mor bir pelerinle görülmektedir. Üçüncü sütunda birinci, ikinci, dördüncü ve beşinci martir giydikleri yeşil pelerinleri ile birbiriyle uyum sağlamıştır. Ancak üçüncü sıradakinin pelerini kırmızıdır. Bu üçüncü sütundaki martirler pelerinin altına sırasıyla kahverengi, koyu yeşil, mor ve kırmızı kıyafet giymiştir. Dördüncü sütunda birinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sıradaki martirler gri, ikinci sırada yer alan altın yaldız pelerinle betimlenmiştir. Bu martirler pelerinin altına sırasıyla açık mor, gri, mor ve kırmızı kıyafetle resmedilmiştir. Bütün martirler halelidir ve haç tutmaktadır. Martirler, renkleri birbirinden farklı olsa da bütün bedenlerini saran kıyafelerin üzerine boyundan bağlanmış bir pelerin takmışlardır (Resim 11).

Resim 11: Vat. sir. 559, 13. yüzyıl, fol 94r Kırk Martirler, Genel Görüntü
https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.sir.559 adresinden 14.10.2023 tarihinde erişilmiştir.

Folyo 94r: birinci, üçüncü ve beşinci sıra martir grubu; bu gruptaki martirler folyo 93v'de olduğu gibi kırmızı, mavi, kırmızı ve yine mavi şeklinde bir arka planda betimlenmişlerdir (Resim 12). Birinci sıradaki martir grubunda birinci, ikinci ve dördüncü martir sağ elleriyle haç tutarken sol ellerini yukarı doğru kaldırmış ve sağa doğru yönelmişlerdir. Bu üç martir siyah gür saçlı ve sakallıdır. Beyaz saçlı sakallı daha yaşlı bir görünüme sahip üçüncü martir haçı iki eliyle tutmaktadır ve cepheden resmedilmiştir. Üçüncü sıra martir grubu; ikişerli gruplar halinde birbiriyle iletişim halindedir. Birinci ve ikinci martir, üçüncü ve dördüncü martir birbirlerine dönük bir biçimde bir konuyu tartışır gibi görünmektedir. Kahverengi saçlı ve sakallı olan ilk martir sağ eliyle haç tutarken sol eliyle sağındakine bir şeyler ifade etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Beyaz saçlı ve sakallı olan ikinci martir sol eliyle haç tutarken sağ elini yukarı kaldırmış ve solundaki martire dönmüş vaziyettedir. Üçüncü martir siyah gür saçlı ve sakallıdır, sağ eliyle haç tutarken sol elini yukarı kaldırmıştır. Dördüncü martir siyah saçlı sakalsız genç bir erkektir ve sola doğru yönelmiştir. Martirlerin iletişim içinde olma hali beşinci sıra martir grubunda kısmen değişmektedir. Çünkü beşinci sıra martir grubunun ikinci martiri dördüncü sıradaki ilk martir ile çapraz bir biçimde iletişim halindedir. Beşinci

sıra martir gruplarından dördüncü martir diğer martirlerden farklı bir duruş biçimine sahiptir. Sağ eliyle haç tutan bu martir başını sola doğru çevirmiştir ve gövdesi cepheden orans biçimde durmaktadır.

Birinci Sıra Martir Grubu

Üçüncü Sıra Martir Grubu

Beşinci Sıra Martir Grubu

Resim 12: Folyo 94r Birinci, Üçüncü ve Beşinci Sırayı Oluşturan Martir Grubu

İkinci ve dördüncü sıra martir grubunda; martirler mavi, kırmızı, mavi ve kırmızı şeklinde bir arka plan düzeniyle betimlenmiştir (Resim 13). Martirlerin iletişim içinde olma hali dördüncü ve beşinci sıra grubunda değişmektedir. İkinci sıra martir grubundaki ilk martir kahverengi saçlı ve sakalıdır. Bu martir sağ eli ile haç tutarken sol elini göğsünde tutmaktadır. Gövdesi cepheden resmedilen bu martir sağa doğru bakmaktadır. Siyah gür saçlı ve sakallı olan ikinci martir sağa yukarı doğru bakarken resmedilmiştir. Sağ elinde haç olan martirin sol eli yukarıdadır. Kahverengi seyrek saçlı ancak gür sakallı olan üçüncü martir sol elinde haç vardır. Sola doğru dönmüş bir vaziyette resmedilen bu martir sol kolunu hafifçe yukarı kaldırmıştır. Beyaz saçlı sakallı aynı sırada olduğu diğer üç martirden oldukça yaşlı bir görünüme sahip olan dördüncü martir sağ eliyle haç tutmaktadır ve sol elini yukarı doğru kaldırmıştır. Gövdesi cepheden olan bu martir başını sola çevirmiş yanındaki martirle iletişim halindedir. Dördüncü sıradaki martir grubundaki ilk iki martir birbirlerine dönmüş vaziyettedir. Bu martirler haçı sağ elleriyle tutmaktadırlar. Üçüncü ve dördüncü martir birbirlerine arkalarını dönmüştür. Siyah saçlı olan bu iki martir sakalsız genç erkek görünümündedir. İkisinde de haç vardır. Ancak üçüncü sıradaki martirin tuttuğu haç diğer martirlerden farklı olarak bir asanın ucunda dört kolu eşit olan Yunan haçıdır.

İkinci Sıra Martir Grubu

Dördüncü Sıra Martir Grubu

Resim 13: Folyo 94r İkinci ve Dördüncü Sıra Martir Grubunu Gösteren Detay

Martirlerin genel olarak, el kol hareketlerinden ve duruş biçimlerinden bir şeyler anlatmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ancak martirlerin birbirleriyle olan iletişim kurma biçimleri düzensizdir. Folyo 93^v ile folyo 94^r'nin birleştiği sayfa ortasına denk gelen sütunda yer alan ilk sırada betimlenen martirler dışında diğer martirler iletişim konusunda birbirlerinden bağımsız hareket etmektedir (Resim 14). Genel itibariyle martirler aynı sırada oturdukları martirlerle iletişim halindedir. İki sayfaya yayılmış sahnenin arka plan renk düzeninde uyum sağlanmıştır. Arka plan renk düzeni çapraz düzende de uyum göstermektedir. Kırmızı ve mavi arka planda resmedilen martirler çapraz düzende aynı sıraya denk gelmektedir. Kıyafet konusundaki uyum aynı sırada hizalanan martirlerde pek görülmez. Ancak aynı sütunda yer alan martirlerde ise nispeten bir uyum olduğu gözlemlenmektedir. El yazmasını resimleyen kişinin martirlerin kıyafet uyumuna folyo 94^r'de daha çok özen gösterdiği söylenebilir. Folyo 93^v martirlerin kıyafetleri folyo 94^r'ye kıyasla renk açısından daha düzenlidir.

Resim 14: Vat. sir. 559, 13. yüzyıl, 93v ile 94r'in Birleştiği Sayfa Ortasını Gösteren Detay

Add MS 7170 El Yazması

Add. MS. 7170 el yazmasında kırk martirler sahnesinin betimlendiği sayfa oldukça tahrip olmuştur ve konunun devamını resmeden sayfa günümüze ulaşmamıştır (Resim 15). Sahnenin ikonografik düzeni Vat.sir.559 el yazması ile aynıdır. Martirler Vat.sir.559 el yazmasında olduğu gibi sekizgen sarı çerçevelerle birbirinden ayrılmıştır. Add. MS. 7170 el yazmasında martirlerin arka planında açık yeşil ve turuncu kullanılmıştır. Ancak söz konusu bu el yazmasında kullanılan turuncu arka plan Vat.sir.559 el yazmasına kıyasla daha açık tonlardadır. Ayrıca Vat.sir.559 el yazmasında, Add. MS. 7170 el yazmasında kullanılan yeşil arka planın yerine mavi kullanılmıştır. Add. MS. 7170 el yazmasında martirlerin arasında kalan boşluklar karedir. Bu kare çerçeveler içerisinde mavi, yeşil ve bordo olan dört yapraklı yoncaya benzeyen bezemeler görülmektedir.

Resim 15: Add MS 7170, 1216-1220, Fol 2r
<https://www.bl.uk/collection-items/syriac-gospel-lectionary#>
 adresinden 22.11.2020 tarihinde erişilmiştir.

Süryani Ortodoks toplumuna ait on üçüncü yüzyıla tarihlenen iki el yazmasında tespit edilen kırk martirler sahnesi kullanılan renkler ve detaylardaki geometrik şekiller bakımından farklılık gösterse de ana ikonografik kurgu birbirinin aynısıdır. Bu iki örnekte, kırk martir anlatılarında geçen göl, hamam, gardiyan ve martirlerin çektiği acılar gibi detaylara yer verilmemiştir. Süryani el yazmalarındaki sahnelerde zaman ve mekân algısını belirlemek mümkün değildir. Bu iki örnekte askerlerin henüz göle atılmadıkları bir ‘an’ı ifade ediyor olabilir. Bu açıdan Süryani Ortodoks kültürüne ait bu iki el yazması ile Bizans el yazmaları arasındaki fark net olarak görülmektedir. Bizans el yazmalarında kırk martirler hikâyesinin anlatılarına daha çok uyumluluk gösterir. Hatta Bizans el yazmalarındaki sahne neredeyse bütün anlatı detaylarını bünyesinde barındırır. Bizans el yazmaları hikâyenin gerçekleştiği zamanı ve bu zamanda yaşanan olayları aktarması, Süryani el yazmaları ise yaşanan olayı farklı bir zaman ve mekân anlayışı ile aktarması iki kültür arasındaki önemli farklılığı ortaya koymaktadır.

Günümüz, Şımmeshındi Ailesi Eserlerinde Kırk Martirler ve Mor Behnam ile Sarah Örnekleri

Şımmeshındi ailesinin ürettiği günümüz eserlerinin incelendiği bu bölüm, Sivaslı kırk martirler ve Süryani Ortodoks geleneğinde önemli bir yer edinmiş Mor Behnam ile Sarah hikâyesi birlikte ele alınmaktadır. Çünkü Şımmeshındi ailesi, günümüz eserlerinde bu iki hikâyeyi perde ve ikona gibi farklı amaçlarla kullanılan malzemeler üzerine bir arada resmetmiştir. Bu sebeple hikâyeler sırasıyla ele alınacaktır ve ilk olarak kırk martirlerin tasviri yapılarak tanıtılacaktır. Daha sonra Mor Behnam ve Sarah’ın martir olma hikâyesi aktarılacak ve sahne tasvir edilerek incelenecektir. Şımmeshındi ailesi eserleriyle kırk martirler ve Mor Behnam ile Sarah hikâyelerini günümüze kadar devam ettirmiştir. Şımmeshındi ailesinin eserleri ikonografik detayların yanı sıra geçmişten günümüze sağladıkları devamlılık açısından da değerlendirilmektedir.

Şımmeshındi ailesi eserlerindeki bezemeleri, özellikle kenar süsleri ve sahnelerin etrafındaki çerçeveler için ahşap baskı kalıplar kullanarak yapmışlardır. 2014 yılında yapılan araştırmada Nasra

Şimmeshindi bizzat ziyaret edildiğinde eserlerindeki figürlerin fırça yardımıyla çizip boyadığı görülmüştür.¹⁵

Çalışmamızda ele alınan ilk eser Mardin Kırklar Kilisesi'nde giriş kapısının üst kısmında yer alan kırk martirler ve Mor Behnam ile Sarah'ın bir arada resmedildiği ahşap bir ikonadır. Resmedilen iki konu bir sütun ile birbirinden ayrılmıştır. İkonanın sağında Mor Behnam ile Sarah solunda da kırk martirler resmedilmiştir. Kırk Martir sahnesinde bir grup erkek sahnenin ön planında, bazıları baygın bazıları yakarır bir biçimde gölün içerisinde resmedilmiştir. Sahnenin üst kısmında sağda ellerinde mızrak olan iki asker, sahnenin sol köşesinde martir grubundan vazgeçip sıcak hamama giden kişi ve hamama giden kişinin yerine geçen gardiyan beyaz giysisiyle görülmektedir. Sahnenin üst kısmında, gökyüzünden inen kırk taş betimlenmiştir (Resim 16). Sahne genel olarak kırk martir öyküsü ile uyumlu bir şekilde tasvir edilmiştir.

Resim 16: Mor Behnam ve Sarah- Kırk Martirler, 200X340 cm, Genel Görüntü (Doğan arşivi, 2023)

Kırk martirler ve Mor Behnam ile Sarah hikâyesini konu edinen diğer eser bir perdedir. Sahnenin merkezinde Mor Behnam'ın at üzerinde diğer bütün figürlerden vurgulanmış olduğu görülmektedir. Bu ikonografik kurgu aşağıdaki kırk martirler sahnesinin ikinci planda kalmasına sebep olmuştur. Mor Behnam ve Sarah sahnensi ayrı bir alt başlık olarak aşağıda detaylı bir şekilde incelenecektir. Bu bölümde perdeye işlenen sahnelerden biri olan kırk martirler tanıtılacaktır.

Perde Kırklar Kilisesi'nde bulunmaktadır. Perde kenarları üç aşamalı çiçek motifleriyle ve geometrik desenlerle bezenmiştir. İlk sırada geometrik bezemelerden ve ikinci sırada çiçek motiflerinden oluşan kenar süslemeleri şerit biçimindedir. Üçüncü sıradaki kenar süslemesi çiçeklerden oluşan bir gırlanttır. Perde kenar süslerinin yanı sıra, iki yana bağlanarak çekilmiş bir perde tasvir edilmiştir. Perde kenarlarında melek tasvirleri ve dört incil yazarları görülmektedir. Perdenin alt kısmında yer alan melekler Eski Ahit'te geçen ve altı kanıtlı olarak anlatılan seraflardır (Yeşeya 6: 2). Perdenin üst kısmında, Eski Ahit'te dört kanatlı olarak tanımlanan iki keruv (kerub) (Hezekiel 10: 14) arasında çarmıhta İsa yer almaktadır. Şimmeshindi ailesi bu bezemeleri bütün perdelerinde kullanmaktadır. Bu eserde açıktan koyuya siyah renkler ve çok az kırmızı kullanılmıştır.

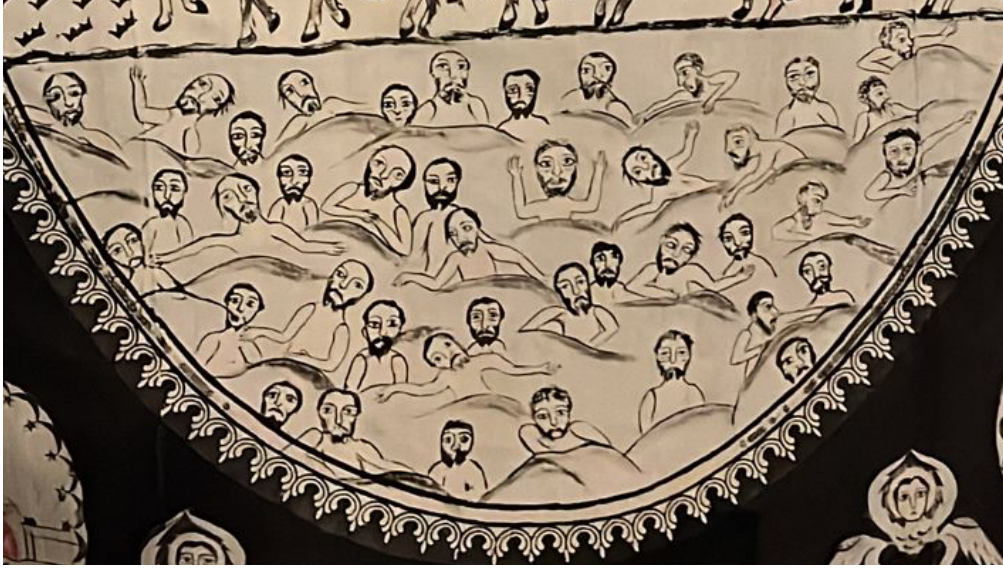
Kırk martirler ve Mor Behnam ile Sarah hikâyesi, perdenin merkezinde etrafı geometrik motifler ile çevrili oval bir çerçeve içerisinde betimlenmiştir (Resim 17). Kırk martirler sahnenin alt kısmında, Mor

¹⁵ Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Doğan, 2017.

Behnam ile Sarah ise üst kısımda yer almaktadır. Bu iki sahne bir sınır çizgisi ile birbirinden ayrılırlar da kırk martirler sahnesi bu sınır çizgisini aşmaktadır. Kırk martirler için inen taşlar, gardiyanlar, hamam ve hamama kaçan asker, Mor Behnam ile Sarah hikâyesiyle iç içe geçmiş ikonografik detaylardır. Gardiyan, hamam ve hamama kaçan asker detayı, Behnam ve Sarah sahnesinin sağ kenarı boyunca uzanır. Alt kısımdaki kırk martirler sahnesinde göl içerisinde oldukları anlaşılan martirlerden bazıları hareket etmeden dururken bazıları ise el-kol hareketiyle yüzüyor veya çırpınıyor izlenimi vermektedir (Resim 18). Gölde kırk olması beklenen figür sayısı kırk birdir. Ancak yirmi biri solda, on dokuzu sağda olmak üzere martirler için gökyüzünden inen taşlar kırk adettir (Resim 20). Sahne perdenin sağ kenarında betimlenen hamam ve hamamın kapısında soğuktan kaçan figürle devam etmektedir. Hamamın arkasında görülen iki gardiyan hamama doğru ilerlemektedir (Resim 19).

Resim 17: Kırk Martirler ve Mor Behnam ile Sarah, 283X250 cm, Genel Görüntü ve Detay (Doğan arşivi, 2023)

Resim 18: Kırk Martirler, Detay

Resim 19: Kırk Martirler, Sahnenin Solundan Gökyüzünden İnen Taçlar Detay

Resim 20: Kırk Martirler Sahnenin Sağ Üst kısmı Taç, Hamam, Hamama Kaçan Asker ve Gardiyanlar

Kırk martir hikâyesinin konu edindiği bir diğer eser Nasra Şimmeshındi'nin perdesidir (Resim 21). Perde kenarları yeşil kıvrık dal üzerinde mavi ve kırmızı lalelerle bezenmiştir. Perde kenarlarında İncil yazarları betimlenmiştir. Sahne etrafı bordo üzüm salkımları ile bezenmiş oval bir çerçeve içerisinde resmedilmiştir. Daha önceki örnekte (Resim 17) olduğu gibi kırk martir sahnesi Mor Behnam ile Sarah

hikâyesi ile birlikte iç içe geçmiş bir şekilde işlenmiştir. Bu eserde de iki sahne birbiriyle sınır çizgisi ile ayrılmaktadır ve kırk martirler alt kısımda yer almaktadır (Resim 22). Ancak kırk martirler hikâyesinin ikonografik unsurlarından hamam ve gökyüzünden inen taşlar Mor Behnam ile Sarah sahnesine dâhil edilmiştir. Bu ikonografik detaylar sahnenin sağ ve solunda yer alır (Resim 23 ve 24). Sahnenin alt kısmında gölün içerisindeki martirlerin yakarır vaziyete resmedildikleri görülmektedir. Nasra Şimmeshindi göl içerisine kırk kişi betimlemesi beklenirken otuz üç kişi betimlenmiştir. Ancak bu eser tamamlanmamış bir eserdir. Çünkü Nasra Şimmeshindi bütün figürleri mavi, kırmızı ve sarı renk kullanarak giydirmiştir. Ancak bu eser oldukça renksizdir ve sadece sahnenin sol köşesinde, göl içerisindeki bir martirin eli boyanmıştır. Sahnenin solunda Behnam'ın arkasındaki sarı yapının önündeki kırmızı kıyafetli figür kırk martirlerin bir uzantısı olarak hamama kaçan asker ve onun yanında bulunan kırmızı giysili sarı haleli iki figür gardiyan olabilir. Ancak hamama kaçan asker olup olmadığı net değildir¹⁶. Çünkü hamama kaçan askerin çıplak olması ya da peştemal ile betimlenmiş olması gerekir ama bu figür kırmızı bir kıyafet giymiştir (Resim 25).

Resim 21: Kırk Martirler ve Mor Behnam ve Sarah hikâyesi, 326X 297 cm (Doğan arşivi, 2015)

¹⁶ 2014 ve 2015 yıllarında yapılan alan araştırmalarında Nasra Şimmeshindi ile görüşülmüştür. Eserleri hakkında bilgi alınmıştır. Şimmeshindi eserleri yaparken herhangi bir kuralı olmadığı ya da bir metne bağlı kalmadığını söylemiştir. Babasından öğrendiği tekniği uygulayarak sahneleri betimlediğini ifade etmiştir. Şimmeshindi betimlediği sahne konularının çocukluğundan beri duyduğu hikâyeler ve/veya İncil anlatıları olduğunu belirtmiştir. Onun için betimlediği detaylar daha önce örneğini gördüğü sahneyi tekrarlamak olmuştur.

Resim 22: Kırk Martirler Sahnesi

Resim 23: Sahnenin Solundan
Gökyüzünden İnen Taçlar Detay

Resim 24: Sahnenin Sağ Üst kısmı
Taç, Hamam, Hamama Kaçan Asker ve Gardiyanlar

Resim 25: Sahneniın Sol Üst Köşesinden Detay

Mor Behnam ve Kızkardeşi Sarah Hikâyesi

Süryani yazılı kaynaklara dayanan ve monastik karakterli bir yapıya sahip Mor Behnam ile Sarah hikâyesi, genel olarak Süryani Ortodoks Kilisesi'ne ve özellikle de Mor Matay ve Mor Behnam manastırlarına, dördüncü yüzyıldan kalma İslam öncesi bir kökene dayandırılır. Söz konusu hikâye, ortak ataların vurgulanması, Doğu Süryanilerin bulunduğu bölgede Süryani Ortodoks iddiasını güçlendirmek amacıyla da kullanılmış anakronik bir hikâyedir¹⁷ (Nicholson, 2018, s. 226; Snelders, 2010, s. 257, 266; Saint-Laurent, 2020, s. 5, 192-193, 208).

Behnam ile Sarah hikâyesi; Asur kralı Sanherib'in (Ö. MÖ. 681) çocukları Behnam ve kız kardeşi Sarah'ın din değiştirme hikâyesidir. Bu hikâye aslında Kuzey Irak halkının kitlesel olarak Süryani Ortodoks Hıristiyanlığına geçişini mitolojik olarak anlatır ve hikâyeyi Roma ve Pers İmparatorluğunda (224-651) Hıristiyanların şehit edildiği bir dönem olarak kabul edilen dördüncü yüzyıla kadar dayandırır¹⁸. Hikâye, Hıristiyanlık öncesi Asur döneminin tarihi figürlerini ve dönemin önemli merkezlerini, Ninova Piskoposluğu'nun ortaçağ Hıristiyan geleneğiyle ilişkilendirmektedir (Saint-Laurent, 2020, s. 193).

Söz konusu bu hikâyenin gerçekliği tartışmalıdır. Hikâyenin gelişiminin karmaşık kronolojisine dikkat çeken Fiey ana konunun temelde kurgusal olduğu sonucuna varmaktadır. Gernot Wiessner ise Fiey ile ortak bir fikirde ilerlese de kilise ve manastırlarda antik inançların devamını sağlayan hagiografik tipte bir anlatı olduğunu söylemektedir. Çoğu Süryani hagiograf geleneğinde olduğu gibi Mor Behnam ile Sarah hikâyesinin de başlangıçta sözlü bir geleneğe dayandığı ve en azından onuncu yüzyıldan beri Mor Behnam ile Sarah hakkında sözlü bir geleneğin olduğu düşünülmektedir. Ancak hikâyenin on ikinci yüzyıldan önce yazılmadığına dair kanıtlar mevcuttur¹⁹. Mor Behnam ile Sarah hakkında en erken tarihli yazılı belge yaklaşık 1200'lerden kalmıştır. Konunun erken dönem liturji takviminde yer almaması bu hikâyenin on ikinci yüzyıldan sonra yazılmış olduğunu daha da güçlendirir. On üçüncü yüzyılın başlarından önce herhangi bir Süryani Ortodoks liturji takviminde Mor Behnam'a ait bir kanıt yoktur. Ancak bu tarihten sonra

¹⁷ Hikâyenin anakronik açıdan değerlendirmesi için bakınız: Novák ve Younansardaroud, 2002.

¹⁸ Dicle nehrinin doğusundaki dini vilayetlerde Süryani Ortodokslar ile Doğu Süryaniler arasında süregelen güç mücadelesine bağlı olarak "Mor Behnam hikâyesi" bölgedeki Süryani Ortodoks varlığını meşrulaştırmak ve güçlendirmek için ortaya çıkmıştır. Yeni bir Süryani Ortodoks geleneği ortaya çıkaran hagiograf, Musul bölgesindeki Süryani Ortodoks cemaatine dördüncü yüzyıla ait bir kimlik kazandırmıştır (Snelders, 2010, s. 266).

¹⁹ Bu hikâyeyi konu edinen en erken tarihli el yazması 1196 tarihli. Behnam ve Sarah hikâyesinin birçok el yazmasına konu olması öykünün çok yaygın olduğunun kanıtıdır (Saint-Laurent, 2020, s. 193).

Süryani Ortodoks Kilisesi'nde Mor Behnam ile Sarah hikâyesi yaygınlaşmıştır (Fiey, 2004, s. 54, 156-167; Snelders, 2010, ss. 364-365).

Behnam ve Sarah hikâyesinin anlatıldığı bazı metinlerde, hikâyenin başlangıç noktası keşiş Matay'ın Hristiyanlara uygulanan baskıdan dolayı bölgeden kaçmasıyla şekillenir. Iulianos'un (361-363) Hristiyanlara karşı yaptığı ağır yaptırımlar sonucunda Matay bölgedeki Hirisyanlarla günümüzde Diyarbakır olarak bilinen Amid sınırında bir kente kaçar (Saint-Laurent ve Smith, 2018, s. 8; Saint-Laurent, 2020, s. 193). Matay Pers otoritesi altında Ninova bölgesinde, yaşamın olmadığı bir dağın tepesine yerleşmiştir. Matay, kısa sürede hastalığa yakalananları iyileştiren ve şifa dağıtan bir Hristiyan olarak ün salmıştır. Asur Kralı Sanherib dağda yaşayan şifacıyı duyduğunda, Matay hakkında daha fazla bilgi ister ve cüzzam hastası olan kızı Sarah'ı iyileştireceğini umut eder. Ancak Hristiyanlar, Matay'ın güvenliğinden korktukları için Sanherib'e onu hiç duymadıklarını söylerler (Saint-Laurent ve Smith, 2018, s. 9).

Behnam ile Sarah'ın hikâyesini anlatanlar, Kralın oğlu Behnam'ın geleneksel yapılan bir ava katıldığını belirtir. Behnam avlanırken ona eşlik eden birkaç genç ve soylu asker bir dağ keşisinin peşinde koşarlar. Behnam ve arkadaşları dağ keşisini kovalarken karanlık çökmeye başlar böylece Behnam ve arkadaşları dağın dibindeki küçük bir dere yakınında dururlar. Bu dağ Matay ve kardeşlerinin yaşadığı, gelecekteki Alfaf Dağı'dır. Behnam'ın arkadaşları uyurken, Behnam'a bir melek görünür ve melek dağın zirvesinde yaşayan mucize yaratan birinin olduğunu söyler. Sabah olduğunda Behnam yaşanan olayı arkadaşlarına anlatır ve Matay'ı bulmak için dağa çıkarlar. Askerler Matay'ı bulurlar. Matay onlara İncil hakkında bilgi vermeye başlar ve tanrının insan kurtuluşu için nasıl bir umudu olduğunu anlatır. Behnam, Matay'ın anlattığı kurtuluş hikâyesine inanmıştır ancak yine de dikkatli davranır ve yapabileceği mucizeleri gerçekleştirmesini ister. Behnam Matay'a, kız kardeşini iyileştirebilirse, sözünü ettiği tanrıya, yani İsa'ya inanacağı sözünü verir. Behnam, babasının, kızının saraya getirdiği bir keşiş veya Hristiyan bir adam tarafından iyileştirilmesini kabul etmeyeceğinden korkar (Rajan, 2017, ss. 62-63; Saint-Laurent ve Smith, 2018, ss. 9-10; Saint-Laurent, 2020, s. 193).

Behnam, annesi ve kız kardeşine yaşanan durumu anlatır ve onlara kız kardeşini bütün hastalıklardan kurtaracak bir hekimin varlığından ve bir meleğin yol göstermesi ile bu hekimi bulduğundan söz eder. Annesi²⁰ bu durumdan tereddüt etse de sabaha karşı Behnam ve Sarah'ın Matay'a gitmeleri için yardımcı olur. Sarah ve Behnam, Matay ile görüşürler. Matay dua ederek akan su ile Sarah'ı vaftiz eder. Böylece Sarah, cüzzam hastalığından kurtulur. Mucizeye tanık olan Behnam ve onun arkadaşları Matay inanırlar ve Hristiyan bir tanrının gücünü kabul ederler. Matay, Behnam ve arkadaşlarını da vaftiz eder²¹. Sanherib, kızı Sarah'ın iyileştiğini duyunca çok sevinir. Ancak bir Hristiyan tarafından iyileştirilmiş olmasına ve vaftiz edilmesine öfkelenir. Sarah, kardeşi Behnam ve arkadaşlarının artık putlara tapmayacaklarını, İsa'ya inanacaklarını söyler. Babaları bu duruma daha da öfkelenir. Kraliçe, kızı Sarah'ı iyileştirdiği için Matay'a minnettardır. Sanherib, tüm kentin toplanacağı, tanrılar için bir festival düzenler. Kral, Behnam ve Sarah'ı tanrılara tapmayı yine reddederlerse herkesin önünde ikisine sert davranılacağını belirtir. Behnam ve Sarah tanrıları reddederler ve at sırtında Matay'a sığınmak için giderler. Kral öfkelerini kontrol edemez ve askerlerine düşmanla savaşa gider gibi silahlanmalarının ve kaçanların yakalamasının emrini verir. Kral askerlere, Behnam, Sarah ve arkadaşlarını öldürmeden dönmelerini söyler. Kralın askerleri Behnam, Sarah ve arkadaşlarını bir tepenin yakınında bulurlar. Askerler ilk olarak Behnam ve Sarah'ın arkadaşlarını öldürürler. Behnam ve Sarah ölüme hazırlanırken, tanrıya uzun bir dua ederler. Behnam'ın duası bittikten sonra askerler onu ve kardeşini öldürür. Askerler şehre geri dönerek Behnam ve Sarah'ı öldürdüklerini krala söylerler. Kral Sanherib haberi aldıktan sonra, geri dönerek ikisinin bedenlerinin yakılmasını emreder²²

²⁰ Behnam, annesinin adı metinde hiç geçmez. Ancak Süryani Ortodoks geleneğine göre Behnam'ın annesinin adı Shrin'dir (Saint-Laurent ve Smith, 2018, s. 9).

²¹ Matay, Hristiyanlığı kabul edip İsa'ya inanan Behnam, Sarah ve arkadaşlarının zulme uğrayacaklarını bilir ve onların bu zulüm karşısında inançlarından vazgeçmelerinden korkar. Behnam, Sarah ve arkadaşları verdikleri sözden dönmeyeceklerini, İsa uğruna ölüme katlanmak zorunda kalsalar bile vazgeçmeyeceklerini, İsa'yı inkâr etmeyeceklerini söylerler (Rassam, 2016, s. 32; Saint-Laurent ve Smith, 2018, s.11; Saint-Laurent, 2020, s. 194).

²² Anlatının devamında, Martirlerin ölümünden ve röliklerinin mucizevi bir şekilde ortadan kaybolmasından birkaç gün sonra Sanherib'e bir iblis musallat olur ve korkunç bir acıya kapılır. Matay'ın bulunduğu dağa giden kraliçeye,

(Rassam, 2016, s. 32; Rajan, 2017, s. 63; Saint-Laurent ve Smith, 2018, ss. 10-12; Saint-Laurent, 2020, ss. 193-194).

İkonografi

Süryani Ortodoks geleneğinin önemli bir parçası olan Mor Behnam ve Sarah hikâyesi, günümüzde Mardinli Şımmeshındi ailesinin yaptığı pamuklu kumaş üzerine kök boya kullanılarak betimlenmiştir. Bu hikâyenin kırk martirler hikâyesi ile bir arada ve hatta iç içe geçmiş bir şekilde betimlendiği yukarıda da vurgulanmıştır.

Kırklar Kilsesi'nde, girişin hemen üstünde yer alan, Mor Behnam ile Sarah hikâyesini konu edinen ikonanın merkezine betimlenen Mor Behnam, diğer figürlerden daha iri ve at üzerinde resmedilmiştir (Resim 26). Mor Behnam'ın arkasında, yine at üzerinde kız kardeşi Sarah, sahnenin alt kısmında Behnam ile Sarah'ın babası tarafından gönderilen atlı askerler yer almaktadır. Sahnenin üst kısmında solda mağaranın içerisinde Mor Matay betimlenmiştir. Mor Behnam, Sarah ve arkadaşları, onları öldürmek için gönderilen askerlerden kaçır bir vaziyette tasvir edilmiştir. Bu sebeple sahnenin Mor Behnam ve Sarah'ın babalarından kaçtığı 'an'a odaklandığını söylemek mümkündür.

Behnam'a görünen melek görünür ve melek kraliçeye, kralın ancak "kutsal martirlerin öldürüldüğü yere" götürülürse iyileşebileceğini söyler. Oraya vardıklarında, kraliçe affedilmek için dua eder ve ölü oğlunun gelip babasına yardım etmesini ister. Sonra derin bir uykuya dalar. Behnam, annesine rüyada görünür. Annesinden hem bedeni hem de ruhu iyileştirebilen "Gerçeğin Öğretmeni Mor Matay"ı aramasını ister. Kraliçe, Matay'ı krala getirmeleri için askerlerini gönderir ve münzevi Matay geldiğinde kraliçeyle konuşur ve Sanherib iblisten kurtulur. Kral iyileşince Matay'ın yanına giderek ve onu affetmesi için Matay'a yalvarır. Matay, kralı ve kraliçeyi vaftiz eder ve kral ona istediği herhangi bir talebinin yapılacağını söyler. Matay kraldan kendisi ve kardeşlerinin yaşadığı dağda uygun bir dua evi olan manastır kilisesi inşa etmesini ister (Rassam, 2016, s. 32; Rajan, 2017, ss. 63-64; Saint-Laurent ve Smith, 2018, s.13). Anlatı, Behnam ve Sarah'ın martyrium inşasından kraliçenin sorumlu olduğunu yazar. Kocasını Sanherib'ten izin alarak yapılan martyrium inşasında bulunmak ister ve kral izin verir. Sonra kraliçe oğlu Behnam'ı tekrar rüyasında görür. Bu süre zarfında Matay ölür ve yerine halefi Mor Zakkai martyrium inşasında kraliçeye yardımcı olur. Daha sonra Mor Abraham, Mor Zakkai'nin yerine geçmiştir. Kısa bir süre sonra şifa bulmak amacı ile birçok hasta inşa edilen bu martyriumu ziyaret etmeye başlar. Bir süre sonra bu ziyaretler yazın ve kışın olmak üzere oldukça kalabalık bir hal alır. Bu sırada İshak (Isaac) adında zengin bir hacı kervanı Kudüs'e giderken martyriumun yanında dururlar. İshak martyriumu, Behnam ve Sarah'ı daha önce hiç duymamıştır. Behnam ve Sarah hikâyesini detaylı bir şekilde öğrendikten sonra, kendi hizmetkârını iyileştirmesi için dua eder. O gece Behnam İshak'a bir rüyada görünür ve hizmetkârının iyileşeceğini söyler. Ancak burada bir tapınak inşa etmelerini belirtir. Ertesi gece Behnam sözüne sadık kalır ve silahlı bir asker imgesinde İshak'ın hizmetçisine görünür ve onu iyileştirir. İshak hizmetçisinin iyileştiğini görünce Behnam'ın ondan yapmasını emrettiği tapınağı inşa etmeye karar verir. Metin bitmeden Behnam bir kez daha ortaya çıkar ve Abraham'a görünür. Behnam, Abraham'a yapılan yapının nasıl olması gerektiği ile ilgili detaylar verir. Tapınak inşaatı bittiğinde rölükler buraya taşınmıştır ve hikâye Behnam ve Sarah'ın taçlandırılması / onurlandırılmasını 10 Aralık olarak belirterek sona erer (Rajan, 2017, s. 64; Saint-Laurent ve Smith, 2018, ss. 14-15). Irak'ın Kuzeyinde, Musul'un kuzey doğusunda yer alan Jabal Maglub dağından, İshak, Matay Zakkai ve Abraham'ın sözünü ettiği Aziz Behnam ve Sarah adına yapılan yapıların kalıntılarına rastlanmaktadır. Musul yakınlarında yer alan Behnam ve Sarah martyriumu 2015 yılında Işid terörü nedeniyle yıkılmıştır (Saint-Laurent ve Smith, 2018, s. 4).

Resim 26: Şimmeshindi Ailesi, Mor Behnam ve Sarah, Kırklar Kilisesi, Mardin (Resim 15'ten Detay) (Doğan arşivi, 2023)

Mor Behnam ve Sarah konulu diğer bir eser yine Kırklar Kilisesi'nde bulunan perdedir. Sahnenin merkezini diğer figürlerden daha iri betimlenmiş at üstündeki Mor Behnam oluşturmaktadır (Resim 27). İri gözlü ve iri burunlu olan Mor Behnam kısa siyah saçlı sakallı ve etrafı yıldızlarla çevrili halesi siyah renk ile sınırlandırılmıştır. Mor Behnam ve Sarah sahnesinde Behnam at üzerinde diğer figürlerden oldukça iri ve olayın başkahramanı olarak betimlenmiştir (Resim 28). At üzerinde betimlenen Sarah ise arka planda, oldukça küçük boyutlarda resmedilmiştir. Behnam, siyah giysili, rengi solmuş olsa da sarı olan halesi siyah konturlar ve pullarla sınırlandırılmıştır. Behnam'ın halesinin etrafı yıldızlarla çevrilidir. Behnam iri gözlü ince kaşlı ve kaşlarının bir devemi olarak çizilen burnu iridir. Siyah saçlı ve sakallı olan Behnam'ın elinde bir mızrak vardır. Behnamın haleli olması Şimmeshindi Ailesinin bir yorumu olarak, Hristiyanlık uğruna hayatını feda etmenin kutsiyetini ifade ettiği söylenebilir. Sahnenin alt kısmında kalabalık bir figür grubunu oluşturan kralın gönderdiği atlı askerler ellerinde mızrakla resmedilmiştir.

Resim 27: Şimmeshindi Ailesi, Mor Behnam ve Sarah (Resim 17'den Detay)

Resim 28: Sahenin Solunda Yer Alan Mor Matay ve Sağında Yer Alan Sarah

Nasra Şımmeshındi'nin yaptığı eserde Behnam yine sahnenin merkezindedir (Resim 29). Behnam'ın pullarla ve siyah renkle sınırlandırılan halesi sarı, uçuşan pelerini yeşil, mavi, kırmızı ve sarı renklerden oluşmaktadır. Kırmızı kıyafetli olan Behnam, turuncu bir bot giymiştir. Behnam iri gözlü, ince uzun burunludur. Bıyıkları ince bir çizgi ile yapılan Behnam'ın sakalı çenesinde toplanmıştır. Sahnenin alt kısmında kralın atlı askerleri yer almaktadır. At üzerinde değil, atın yanında duran askerler mavi ve kırmızı kıyafetli, sarı haleli betimlenmişlerdir. Ancak bu sahnede Behnam'ın kardeşi Sarah resmedilmemiştir.

Resim 29: Nasra Şımmeshındi, Mor Behnam ve Sarah (Resim 20'den Detay)

Sonuç

Martirlik kültü Hristiyanlığın yayılmaya başladığı ikinci yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış ve Hristiyanlığın kurumsal bir kimlik kazanmaya başladığı dördüncü-beşinci yüzyıllarda oldukça yaygın ve saygı duyulan bir kült olmuştur. Söz konusu bu kült Hristiyanlığın yayıldığı coğrafyalarda farklı hikâyelerle etkisini göstermiştir. Yapılan araştırmada Hristiyan inancının temel kültlerinden olan martirliğin resim sanatında önde gelen konulardan biri olduğu görülmüştür. Hemen her tür ve teknikte tasviri yapılan martirlik

hikâyeleri ya da martir azizlerin hayatları farklı ikonografik detaylarla sanata yansıdığı belirlenmiştir. Söz konusu bu kült resim sanatının yanı sıra dördüncü ve beşinci yüzyıllarda mimari plan tiplerinde de etkili olduğu, özellikle martirlere adanmış kilise veya mezar yapılarının inşa edildiği bilinmektedir. Konu kapsamında ele alınan Mor Behnam ve Sarah hikâyesi, bir martirlik hikâyesi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir manastır kuruluşunun hikâyesi olması da, bu kültün resim ve mimari gibi sanat alanlarında etkili olduğunu kanıtlar niteliktedir. Araştırma kapsamında ele alınan Sivaslı kırk martirler ve Mor Behnam ile Sarah hikâyeleri martirlik kültürünün en etkin iki hikâyesidir. Bu iki hikâyenin birçok anlatılarının mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Sivaslı kırk martirler, Bizans İmparatorluğu sınırları içerisinde, Kapadokya bölgesinde gerçekleştiğine inanılan, Hristiyan inancı uğruna hayatlarını feda eden kırk askerin donarak öldürülmesini anlatan martirlik kültürünün önemli bir örneğidir. Kırk martirler hikâyesi, bir yandan çekilen acıyı bir yandan da kurtuluşu ifade eder. Bu hikâye kırk kişinin inançları uğruna çektikleri eziyeti ve bundan inançları sayesinde eriştikleri kurtuluşu vurgular. Buna benzer bir hikâye olan, yine inançları uğruna, bu sefer yakılarak öldürülen üç İbrani gencin martirlik hikayesini betimleyen “Fırında Üç İbrani Genç” sahnesi özellikle on üçüncü yüzyılda Kapadokya Bölgesi kilise resim programında dahil edildiği görülür²³. Araştırmacılar bu artışın sebebinin on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda dini (İslam) ve politik (Selçuklular) ortamın değişimiyle ilişkilendirir. Bu hikâyelerin kahramanları hayatlarını Hristiyanlık uğruna feda etmesinin resim sanatında artış göstermesi Hristiyanlığı etkin kılmaya çabasıyla kaynaklandığı söylenebilir.

Sivaslı kırk martirler hikâyesi Süryani Ortodoks Hristiyanlığında da yer edinmiş önemli bir martirlik hikâyesidir. Çalışmada ele alınan, iki kardeşin Hristiyan olmasını anlatan Mor Behnam ile Sarah hikâyesi Süryani Ortodoks geleneğinde kabul görmüş bir hikâyedir. Bu hikâye aslında Süryani Ortodoks inancını daha etkin kılmak amacıyla da kaleme alındığı belirlenmiştir. Söz konusu hikâyeler farklı ikonografik özelliklerle geçmişten günümüze resim sanatına etkin bir şekilde tasvir edilmiştir.

Yapılan araştırmada Sivaslı kırk martirler hikâyesinin Bizans resim sanatında duvar resmi, ikona, el yazması gibi farklı tür ve teknikteki sanat eserlerinde yüzyıllara göre değişen ikonografik şemalarla tasvir edildiği tespit edilmiştir. Süryani Ortodoks resimli el yazmalarında tasvir edilen kırk martir sahnesinin Bizans resimli el yazmalarında görülen kırk martir sahnelerinden oldukça farklı bir ikonografik anlayışla resmedilmiştir. Bizans resim sanatında görülen örnekler konunun farklı zaman dilimlerine odaklanarak bir siklus biçiminde olayın neredeyse her ‘an’ını resmederken, Süryani Ortodoks resimli el yazmalarında Martir olan kırk asker portre biçiminde bir araya getirilerek farklı bir ikonografik anlayışla resme aktarıldıkları görülmüştür.

Araştırma kapsamında ele alınan Mardinli Şımmeshındi ailesinin, Sivaslı kırk martirleri çağdaş yerel ve şahsi bir üslupla resmetmiş olmaları dikkat çekmektedir. Şımmeshındi ailesi, Süryani kültürüne özgü olan Mor Behnam ile Sarah ve kırk martirler hikâyesini bir arada ve hatta iç içe geçmiş şekilde resmetmiştir. Şımmeshındi ailesinin eserleri üslup açısından değerlendirildiğinde ise figürlerin anatomik özelliklerinin stilize bir biçimde resmedildiği gözlemlenir.

Sonuç olarak, martirlik kültürünün oldukça erken bir dönemde literatüre girdiği ve geniş coğrafyalara yayıldığı görülmektedir. Sivaslı kırk martirler Bizans ve Süryani Ortodoks sanatında önemli yer edinmiş daha yaygın bir hikâye iken, Mor Behnam ile Sarah hikâyesi Süryani Ortodoks geleneğine özgü olup nispeten daha bölgesel bir martirlik hikâyesi olduğu söylenebilir. Bizans ve Süryani Ortodoks Hristiyanlığının ortak bir geleneğine dönüşmüş olan Sivaslı kırk martirler resim sanatındaki yolculuğuna Roma’daki St. Maria Antiqua’daki (700) betimlenen sahne ile başlamış ve daha sonra birbirinden farklı ikonografik detaylarla değişim göstermiştir. Resim sanatındaki kimi örneklerin hikâyenin farklı zaman dilimlerine odaklanarak ikonografyi biçimlendirmişlerdir. Sekizinci yüzyılda resim sanatına dâhil olan bu hikâyeyi Şımmeshındi ailesi, Mor Behnam ile Sarah hikâyesiyle bir arada resmederek günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Bu bağlamda Şımmeshındi ailesi eserleri martir kültürünün ve söz konusu iki hikâyenin

²³ 1212 yılına tarihlendirilen Gülşehir Karşı Kilise resim programı bunun önemli bir örneğidir.

kültürel açıdan devamlılığını sağladıklarını ve ayrıca çok kültürlülük açısından oldukça önemli bir misyona sahip olduklarını söylemek mümkündür.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Akyüz, G. (2005). *Tüm yönleriyle Süryaniler*. Anadolu Ofset.
- Akyüz, G. (2019). *Kırklar Kilisesi*, Artuklu Yayınları.
- Anderson, J. C. (1983). The date and purpose of the Barberini Psalter. *Bibliothèque des Cahiers Archeologiques*, 31, 35- 67.
- Anderson, J. C. (1987). The common (studite) origin of the Moscow Menologium and Jerusalem Gregory. *Byzantion*, 57(1), 5–11.
- Anderson, J. C. (1988). On the nature of the Theodore Psalter. *The Art Bulletin*, 70(4), 550–568. <https://doi.org/10.1080/00043079.1988.10788595>
- Anderson, J. C. (1998). Further prolegomena to a study of the Pantokrator Psalter: An unpublished miniature, some restored losses, and observations on the relationship with the Chludov Psalter and Paris Fragment. *Dumbarton Oaks Papers*, 52, 305–321.
- Barut, F. (2017). Kırk Martirler kültü ve doğu Hristiyan sanatındaki yansımaları, H. S. Ünalın Özdemir vd. (Yay. haz.), *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 22-25 EKİM 2014* içinde (ss. 71-79). İtmat Ofset Matbaacılık.
- Barberini Mezmur, Kırk Martirler [Çevrim içi görsel]. Vatican Apostolic Library. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372/0182
- Barberini Mezmur, Kırk Martirler [Çevrim içi görsel]. Vatican Apostolic Library. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372/0183
- Buchthal, H. (1939). The painting of the Syrian Jacobites in its relation to Byzantine and Islamic Art. *Syria*, 20, 136-150.
- Buckle, D. P. (1921). The Forty Martyrs of Sebaste: A study of Hagiographic development. The Librarian (Yay. haz.), *Bulletin of the John Rylands Library Manchester. Vol 6* içinde (ss. 352-360). At the University Press.
- Cutler, A. (1980). Liturgical Strata in the marginal Psalters. *Dumbarton Oaks Papers*, 34(35), 17-30.
- Demus, O. (1960). Two palaeologan mosaic icons in the Dumbarton Oaks collection. *Dumbarton Oaks Papers*, 14, 87-119.
- Doğan, M. A. (2017). *Mardin'de kumaş baskı-boyama sanatı: Şimmesindi Ailesi örnekleri*. [Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Fiey, J. M. (2004). *Saints Syriaques*. L. I. Conrad (Yay. haz.), *Studies in Late Antiquity and Early Islam, Vol. 6* içinde (ss. 156-157). The Darwin Press.
- Gavrilovic, Z.A. (2001). The Forty in Arte. S. Hackel (Yay. haz.). *The Byzantine Saint. University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantium Studies* içinde (ss.190-194). St. Vladimir's Seminary Press.
- Hasluck, F. W. (1912). The Forty. *The Annual of the British School at Athens*, 19, 221–228.
- Havice, C. (1984). The Marginal Miniatures in the Hamilton Psalter (Kupferstichkabinett 78. A. 9.). *Jahrbuch Der Berliner Museen*, 26, 79–142.
- Hetherington, P. (çev.). (1974). *The 'Painter's Manual' of Dionysius of Fournia*. Oakwood Publications.
- Hunt, L. A. (2000). 'Manuscript Production by Christians in 13th-14th Century Greater Syria and Mesopotamia and Related Areas', (içinde), Hunt (2000). *Byzantium, Eastern Christendom And Islam*, Vol. II, 153-197. (yeniden basım Aram 9-10, 1997-1998, 1-48).
- Jerphanion, G. (1940). *Les Miniatures du Manuscrit Syriaque No. 559 de la Bibliotheque Vaticane: XXV Planches en Phototypie et III en Couleurs 55 Illustration Dans le Texte*. Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Karim, C.A. (2004). *Symbols of The Cross in The Writings of the Early Syriac Fathers*. Gorgias Press.
- Karlin-Hayter, P. (1991). Passio of the XL Martyrs of Sebasteia. The Greek Tradition: the Earliest Account (BHG 1201). *Analecta Bollandiana*, 109(3-4), 249.

- Kaster (1994). "Vierzig Martyrer von Sebaste." *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Vol. 8, (ss. 550-554), Wien.
- Kazhdan, A. P. & Ševčenko, N. P. (1991). "Forty Martyrs Of Sebasteia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I (s. 799-800), Oxford University Press.
- Keser Kayaalp, E. (2021). *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*. Oxford University Press.
- Kirk Martir Genel Görüntü [Çevrim içi görsel]. British Library. http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f081r
- Kutsal Kitap (Tevrat Zebur, İncil), (2016). Yeni Yaşam Yayınları.
- Leemans, J., Mayer, W., Allen, P., ve Dehandschutter, B. (2003). *Let us Die that we may Live: Greek Homilies on Christian Martyrs from Asia Minor, Palestine, and Syria (c. AD 350- AD 450)*. Routledge.
- Leroy, J. (1964). *Les Manuscrits Syriaques a Peintures Conservees dans les Bibliothèques d'Europe et d'Orient. Vol: I-II*. Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Menze, V. (2019). The Establishment of the Syriac Churches. D. King. (Yay. Haz.), *The Syriac World* içinde. Routledge.
- Nicholson, O. (2018). Behnam, Mar, and Monastery of Mar Behnam, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity: Volume I* içinde (ss. 226-227). Oxford University Press.
- Novák, M. ve Younansardaroud, H. (2002). Mār Behnāum, Sohn des Sanherib von Nimrūd: Tradition und Rezeption einer assyrischen Gestalt im iraqischen Christentum und die Frage nach den Fortleben der Assyrier. *Altorientalische Forschungen*, 29(1), 166-194.
- Rajan, M. K. (2017). *Martyrs, saints & prelates of the Syriac Orthodox Church*. Travancore Syriac Orthodox Publishers & SOCMNet.org.
- Rassam, S. (2016). *Christianity in Iraq: Its Origins and Development to the Present Day*. Gracewing.
- Relieftafel 40 Märtyrer von Sebaste Bodemuseum [Çevrim içi görsel]. Vikipedi. https://en.wikipedia.org/wiki/File:Relieftafel_40_Märtyrer_von_Sebaste_Bodemuseum.jpg
- Saint-Laurent, J.-N. M. (2015) *Missionary Stories and the Formation of the Syriac Churches*. University of California Press.
- Saint-Laurent, J.-N. M., & Smith, K. (2018). *The history of Mar Behnam and Sarah: Martyrdom and öonasticism in medieval Iraq*. Persian Martyr Acts in Syriac: Text and Translation. Gorgias Press.
- Saint-Laurent, J.N.M. (2020). *Christian Legend in Medieval Iraq: Siblings, Sacrifice, and Sanctity in Behnam and Sarah*. (İçinde). Frank G., Holman S., & Jacobs A. (Eds.), *The Garb of Being: Embodiment and the Pursuit of Holiness in Late Ancient Christianity* (s. 191-218). Fordham University Press.
- Smine, R.E., *The Illuminations of Syriac Lectionaries: Vatican Syr. 559 and British Library Add. 7170*. [Devam Eden Doktora Tezi]. Leiden Üniversitesi.
- Snelders, B. (2010). *Identity and Christian-Muslim interaction: Medieval art of the Syrian Orthodox from the Mosul Area*. Leiden Institute for Religious Studies, Faculty of the Humanities, Leiden University.
- Spatharakis, I. (1976). *The portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, E. J. Brill.
- Syriac Gospel Lectionary [Çevrim içi görsel]. British Library. <https://www.bl.uk/collection-items/syriac-gospel-lectionary#>
- Van Dam, R. (2003). *Becoming Christian: The conversion of Roman Cappadocia*. University of Pennsylvania Press.
- Vat.sir. 559 [Çevrim içi görsel]. Vatican Apostolic Library. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.sir.559
- Walsh, M. J. K. (2013). A Spectacle to the World, Both to Angels and to Men: Multiculturalism in Medieval Famagusta, Cyprus, as Seen through The Forty Martyrs of Sebaste Mural in the Church of Saints Peter and Paul. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies*, 1(3), 193–218.
- Weyh, W. (1912). Die Syrische Legende der 40 Märtyrer von Sebaste. *Byzantinische Zeitschrift*, 21(1), 76-93.
- Winkler, D. W. (2019). The Syriac Church Denominations: An Overview, D. King, (Yay. haz.), *The Syriac World* içinde. Routledge.

Sırp Kaynaklarına Göre İliya Garaşanin'in Sırp Dış Politikasının Gelişimine Katkısı (1837-1867)¹

Contribution of Ilija Garašanin to the Development of Serbian Foreign Policy According to Serbian Sources (1837-1867)

Tanja ČEREVIĆKI*

Öz

Bu makale, 19. yüzyılda kendisini Sırp Devleti'nin modernleşmesine adanmış ve önde gelen Sırp devlet adamı İliya Garaşanin'in çalışmalarına odaklanmaktadır. Çalışmada, Sırp Devleti'nin kaydettiği ilerleme ve Garaşanin'in bu süreçteki katkısı, büyük ölçüde Sırp kaynaklarına dayanılarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, Sırp'ların Osmanlı Devleti'ne ve büyük güçlere karşı tutumu anlatılırken Garaşanin'in kamu hizmetine girdiğinde Sırp Prensligi'nin durumu ve adı geçen siyasi kariyeri boyunca bu tutumların nasıl değiştiği üzerinde durulmaktadır. Garaşanin'in hizmette geçirdiği yıllar göz önüne alındığında, Osmanlılara yönelik politikası da temelde önemlidir. Bazen ona Osmanlı'nın Sırbistan'a yönelik politikasını destekleyen bir devlet adamı gibi yanlış bir etiket yapılmıştır. Ancak ulusal programın geliştirilmesine olan bağlılığı göz önüne alındığında, Garaşanin'in görevini tamamen Sırp halkının lehine olacak şekilde yerine getirdiği açıktır. İç politikada yasalara ve yönetmeliklere göre hareket etmeye gayret etmiş ve Anayasa Savunucular Dönemi'nin en iyi yöneticilerinden biri olarak tanımlanmıştır. Makalede, Sırbistan'ın 19. yüzyıldaki ulusal ve dış politikasına ilişkin ilk programı olan Naçertaniye'de ileri sürülen fikirlere de yer ayrılmıştır. Avusturya, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi büyük güçlerin Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurma çabaları bağlamında Sırp Prensligi'nin uluslararası alanda içinde bulunduğu karmaşık durum da ele alınmaktadır.

Anahtar sözcükler: İliya Garaşanin, Sırp Prensligi, Osmanlı İmparatorluğu, Naçertaniye, dış politika.

Abstract

The main purpose of the article is to focus on the work of Ilija Garašanin, a prominent Serbian statesman and diplomat who devoted himself to the modernization of the Serbian state in the 19th century. The article will evaluate the progress of the Serbian state and Garašanin's contribution to this process. The study was prepared according to Serbian sources. In explaining the attitude of the Serbs towards the Ottoman Empire and the great powers the situation of the Serbian Principality when Garašanin entered the public service and how his attitudes changed during his political career will be emphasized. Considering that Garašanin spent three decades in service, it is particularly important to look at his views on his policy towards the Ottomans and the Sublime Porte. He was sometimes given wrong label of a statesman who supported Ottoman policy. But when we look at his dedication to the development of the national program, it

¹ Çalışma, yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

* Doktorant, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: tcerevicki@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4677-0807

becomes clear that Garašanin tried to do everything for the benefit of the Serbian people. In domestic politics he did everything according to laws and regulations and was considered one of the best administrators of the Defenders of the Constitution Era. The article deals with the ideas from Načertaniye (Draft), the first program on the national and foreign policy of Serbia. It deals with the complex situation of Principality of Serbia in the international arena, where great powers such as Austria, Russia, England and France struggled to gain more influence over the Ottoman Empire. **Keywords:** Ilija Garašanin, Principality of Serbia, Ottoman Empire, Načertaniye, foreign policy.

Giriş

Bu çalışmanın ana teması, İliya Garašanin'in siyasi çalışmalarını ele alarak 19. yüzyıl Sırp tarihindeki önemli rolünü ve katkılarını ortaya koymaktır. Bu kapsamda, Garašanin'in Sırp dış politikasının gelişmesine yönelik katkıları ve çalışmalarının Sırp Devleti'nin sonraki gelişimine ne kadar etki ettiği sorgulanacaktır. Garašanin'in Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu da bu bağlamda değerlendirilecektir. Bu kıdemli siyasetçinin faaliyetlerini analiz ederken, Načertaniye (Taslak) olarak bilinen ilk Sırp dış politika programına değinmek gerekecektir. Garašanin, özerk Sırp devletinin gelişmekte olduğu bir dönemde Sırp siyasetinde büyük bir iz bıraktı; onun katkısı bürokratik aygıtın ve polis teşkilatının modernizasyonunda bulunmaktadır. Elbette Garašanin'in dış ve iç politikadaki rolünü analiz ederken Sırbistan'ın karmaşık konumu, Rusya ve Habsburg İmparatorluğu ile ilişkileri de göz ardı edilmemelidir.

Sırp tarihçiliğinde, Sırp Prensliği'nin tarihi yani 19. yüzyıldaki Sırp halkının tarihi, Birinci Sırp Ayaklanması'ndan 1878 Berlin Kongresi'nde bağımsızlığın kazanılmasına ve 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar geçen süre, Sırp tarihçilerin, yazarların ve yaratıcıların büyük ilgisini çeken bir dönemdir. Bu dönem, ulusal bilincin ortaya çıkışı ile birlikte, günümüz modern devletlerinin temellerinin atıldığı bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu nedenle, Sırp tarihçiler, yazarlar ve sanatçılar Sırp Prensliği hakkında yazmaktan, araştırmaktan ve düşünmekten çekinmemişlerdir. Dönemi ve yaşanan süreçleri anlatırken söz konusu önemli olay ve değişimlerin aktörlerinin ele alınması kaçınılmazdı. Sırayla tahta çıkan Obrenović ve Karacorcević hanedanlarından olan Sırp prenslerinin yanı sıra, aslında kalkınma sürecinin taşıyıcısı olan ve halkına daha fazla özgürlük sağlamak için yorulmadan çalışan insanlardan da bahsetmek gerekir. İliya Garašanin de bu devlet adamlarından biriydi. İliya Garašanin'in biyografisi Radoš Ljušić tarafından yazılmıştır ve Sırp geçmişinin önemli şahsiyetlerini konu alan bir ansiklopedide yayımlanmıştır.² David MacKenzie de onun hakkında bir kitap yayımlarken³ Sırp Prensliği'nin tarihi ve Anayasa Savunucuları Dönemi'ni ele alan diğer tarihçiler de eserlerini ona ithaf ettiler. Ljušić'in yanı sıra Sırp tarihçiler de değerli yorumlar bıraktılar ve Garašanin'in çalışmalarını analiz ettiler: Vladimir Jovanović, Dragoslav Stranjaković, Grgur Jakšić, Vojislav Vučković, Slavko Gavrilović, Vladimir Stojančević, Dušan T. Bataković ve diğerleri⁴...

² Ljušić, R. (1988). "Biografije o Iliji Garašaninu: povodom knjige Dejvida Mekenzija, Ilija Garašanin – državnik i diplomata, Beograd, 1987, 540 str". [Ilija Garašanin hakkında biyografiler: David MacKenzie'nin kitabı vesilesiyle, Ilija Garašanin - devlet adamı ve diplomat, Belgrad, 1987, 540 s.]. *Zbornik Matice Srpske za istoriju*. Novi Sad: Matica srpska, 208-211; Ljušić, R. (1991). *Ilija Garašanin o srpskoj državnosti* [İliya Garašanin Sırp Devletine Dair]. Beograd. SANU; Ljušić, R. (1993). "Ilija Garašanin : (1812-1874)". *100 najznamenitijih Srba*. Beograd: Princip, 180-186. Ljušić, R. (2002). "Ilija Garašanin". *Ministarstvo i ministri policije u Srbiji: 1811-2002*. Beograd. Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije, 227-229; Ljušić, R. (2008). "Ilija Garašanin". *Enciklopedija srpskog naroda*. Beograd: Zavod za udžbenike, 222.

³ MacKenzie, D. (1985). *Ilija Garašanin. Balkan Bismarck*. New York: Columbia University Press; Makenzi, D. (1987). *Ilija Garašanin. Državnik i diplomata*. Belgrade: Prosveta. MacKenzie Garašanin hakkında bir makaleyi de yazmıştır: Makenzi, D. (1991). *Ilija Garašanin, srpski narodni vođa* [İliya Garašanin, Sırp Ulusal Lideri, 1843-1867]. *Ilija Garašanin: 1812-1874 – Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa*. Beograd: SANU, 187-207.

⁴ Bkz. Jovanović, S. (1925). *Ustavobranitelji i njihova vlada: 1838-1858*. [Anayasa savuncularının hükümeti 1838-1858]. Beograd: Napredak; Jovanović, S. (1931). "Spoljašnja politika Ilije Garašanina". [İliya Garašanin'in dış politikası]. *Srpski Književni Glasnik*. Beograd; Jovanović, S. (1933). *Druga vlada Miloša i Mihaila: 1858-1868*. [Miloş ve Mihailo'nun ikinci hükümeti: 1858-1868]. Beograd: Geca Kon; Jakšić, G. ve Stranjaković, D. (1937). *Srbija od 1813–1858* [1813-1858 yılları arası Sırbistan]. Beograd: Geca Kon; Jakšić, G. (1950). *Prepiska Ilije Garašanina 1839–*

Sırp tarihçi Radoš Ljušić Sırp Prensliği'nin oluşum sürecinin en iyi uzmanlarından biridir. Naçertaniye ve İliya Garaşanin'in 19. yüzyılda Sırp özerkliği ve bağımsızlığının yaratılmasına ve güçlenmesine katkısını konu alan çalışmaları, ele aldığımız konuda ayrıntılı olarak incelenmişti. İliya Garaşanin'in Sırp Prensliği'nin gelişmesine dair olan çabaları hakkında yeterince çalışma yapılmadığından, Ljušić'in makalesi bu konuda önemli bir katkı sunmaktadır.⁵ Ayrıca Garaşanin'in Bâb-ı Âli'ye ve Osmanlılara karşı tutumu da yeterince incelenmemiştir. Sırp tarih yazımında bazen "Türklerle" sempati duyan biri olarak değerlendirilse de Anayasa Savuncuların genel tutumunun yanı sıra Türkseverliği de iyi düşünülmüş bir siyasi hamle olarak ortaya çıkmıştır. Garaşanin kendisini işine adanmış bir devlet adamıydı ve geride o dönemin önemli ve etkili kişileriyle yaptığı çok sayıda mektup ve kişisel yazışma bırakmıştır. Ljušić, Garaşanin'in yazışmalarını ve kalan mektuplarını incelemişti ve özellikle korunmuş yazışmalardan, Garaşanin'in ve diğer önde gelen Sırp'ların o dönemdeki kişisel tutumlarının yanı sıra ortaya çıkan koşulların izini sürebiliyordu. Bu nedenle bahsi geçen belgeler araştırma açısından büyük önem taşımaktadır. Yazışmaların büyük bir kısmı bir yerde toplanmıştır ve Sırbistan Devlet Arşivlerinde kendi adını taşıyan belgeler fonunda yer almaktadır.

Selim Aslantaş, "19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar: Osmanlıda Sırp İsyanları" monografisinde XIX. yüzyılda Türk tarihçiliği çerçevesinde Sırp halkının tarihini ayrıntılı bir biçimde araştırmıştır. Sırp arşiv kaynaklarını da kullanmıştır. Aslantaş'ın Türk anayasası ve Birinci Balkan İttifakı'nın kuruluş sürecini inceleyen yazısı oldukça önemlidir.⁶ Ayşe Özkan, önce 1830-1878 yılları arasını kapsayan doktora tezinde (Ayşe Özkan, Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878), İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 378) ve daha sonra yayımladığı iki monografi⁷ ile 1918 yılına kadar Sırp tarihinin geniş bir dönemini incelemiştir. Sırp kaynaklarından pek faydalanmasa da eserleri Osmanlı arşiv kaynaklarına ve Türk araştırmacılarının eserlerine dayandığı için kesinlikle büyük önem taşımaktadır. Özhan Kapıcı, ilk Balkan ittifakı ve Rusya'nın Balkanlar'daki dış politikasını ele alan yazısında, Sırbistan ve Prens Mihailo Obrenoviç'in yürüttüğü politikaya odaklanmıştır.⁸

Sırp Prensliği'nin özerkliği üç tür hukuki belgeye dayanmaktadır: Uluslararası anlaşmalar, padişah tarafından verilen belgeler ve anayasalar, kanunlar, anlaşmalar. (Ljušić, 2008a, s. 131).⁹ Diğer hukuki belgeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'nın baskısı altında Sırbistan'ı korumak için üstlendiği yükümlülüklerden kaynaklanmaktaydı. Sırbistan'ın özerkliğine ilişkin uluslararası anlaşmalar şunlardır: 1812 Bükreş Antlaşması, 1826 Akkerman Sözleşmesi ve 1829 Edirne Antlaşması. Ortaya çıkan Osmanlı hukuki düzenlemeleri Sırbistan'ın prenslik olarak yeniden kurulmasının yolunu açmıştır. Belirtmek gerekir ki, Rusya bu anlaşmalarla 1804 Sırp İsyanı'nın gündeme getirdiği Sırp sorununu çözmeye Osmanlı Devleti'ni zorlamıştır. Rusya, 1830 yılından itibaren Sırp Prensliği'nin uluslararası koruma altındaki özerkliğinin garantörü olmuş ve onun modern kurumlarının kurulmasında önemli rol oynamıştır (Ljušić,

1849. I [İliya Garaşanin'in yazışmaları 1839-1849]. Beograd: Naučna knjiga; Gavrilović, S. (1991). *Ilija Garaşanin i Mađari revolucionarne 1848/49. godine*. Beograd: SANU.

⁵ Ljušić, R. (2008a). *Ilija Garaşanin on Serbia's Statehood*. Balcanica. Vol. XXXIX. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies, 131-174.

⁶ Aslantaş, S. (2012). "Birinci Balkan İttifakı 1866-1868", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. C. 52, S. 2. Ankara: DTCF; Aslantaş, S. (2013). "Sırp Knezliği'nde İktidar Mücadelesi: "1838 Türk Anayasası'nın (Turski Ustav)" İlânı, Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti". Ankara: CTAD, Yıl 9. S. 17, 3-27.

⁷ Özkan, A. (2011). *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat Sloven Krallığı'na Sırp'lar (1878-1918)*. İstanbul: İQ Yayınları, Özkan, A. (2016). *Sırbistan'da Bir Aile Trajedisi: Milan-Nataliya-Aleksandar Obrenoviç*. Konya: Çizgi Yayınları.

⁸ Kapıcı, Ö. (2015). "Slav Birliğinden Balkan Birliğine: 1866-1868 Birinci Balkan İttifakı ve Rus Dış Politikasında Balkanlar Çıkmazı". Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. S. 28. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, ss. 77-119.

⁹ Sırp Prensliği, 1804 ve 1815 yıllarında Sırp'ların çıkardığı ayaklanmalar sonucunda kurulmuştur. Bkz: Ljušić, R. (2001). *Istorija srpske državnosti* [Sırp devletin tarihi]. II. Novi Sad. Aslantaş, S. (2012). "Birinci Balkan İttifakı 1866-1868", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. C. 52, S. 2. Ankara: DTCF; Aslantaş, S. (2013). "Sırp Knezliği'nde İktidar Mücadelesi: "1838 Türk Anayasası'nın (Turski Ustav)" İlânı, Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti". Ankara: CTAD, Yıl 9. S. 17, 3-27; Aslantaş, S. (2023). *Osmanlı'da Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, 2. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları.

2001, s. 105-116).¹⁰ 1830 tarihli ferman¹¹, Sırp Prensliği'ne özerklik tanıdı ve 13 Kasım 1833'te kabul edilen İkinci Hatt-ı Şerif¹² ile teyit edildi. Sırp tarih yazımında padişahın verdiği fermanlara Hatt-ı Şerif denir. Dolayısıyla literatürde Sırp özerkliğinin 1829, 1830 ve 1833 yıllarında padişah tarafından Sırlara verilen üç ferman (Hatt-ı Şerif) esas alınarak kurulduğu bilgisine rastlamak mümkündür. Sırbistan'ın iç teşkilatı, padişahın Sırlara bir anayasa (kanunname) verdiği ve bu nedenle Türk Anayasası olarak bilinen 1838 tarihli bir kararname ile kurulmuştur. 1830'da padişah tarafından Prens Miloş'a kalıtsal prens/knez ünvanı verilmiştir. Sırbistan'da 1833 fermanıyla tımar sistemi yasal olarak kaldırılmıştır. 1835'te Sırp köylülerinin devlete karşı tüm görevleri, yıllık bir vergi ödemesiyle sınırlı hâle getirilmiştir. Dolayısıyla 1833 Hatt-ı Şerifi ile ulusal süreç tamamlanırken, 1835 yılında Sırp bağımsızlığının toplumsal süreci tamamlanmıştır (Ljušić, 1986, s. 3).

1838'de Rusya ve Osmanlı Devleti'nin talebiyle Sırlarca "Turski Ustav (Türk Anayasası)" olarak adlandırılan kanunname II. Mahmud tarafından ilan edilmiştir. Kanunname 1869'a kadar Sırp Knezliği'nin temel hukuki ve idari belgesi olarak kalmıştır (Ceylan, 2019, s. 19-24; Aslantaş, 2013, s. 3). Bu kanunlar uyarınca, Sırbistan'a Osmanlı hükümdarlığı altında özerk bir prenslik statüsü verilmiştir. Prensliğin kendi toprakları, en yüksek kademededen (prens) en alt kademeye (köy muhtarı) kadar kendi idaresi ve ayrıca bazı devlet unsurları (bayrak, arma, Bâbîâli'deki diplomatik temsilci, ajanslar, konsololar) vardır. Sırp Prensliği'nin kurumları tarafından çıkarılan kararnameler ve kısa ömürlü 1835 Anayasası (*Sretenjski ustav*)¹³ gibi Sırp devletini destekleyen düzenlemeler de vardır (Ljušić, 2008a, s.132).

Bunlar, Prens Miloş'un Sırbistan'a bağımsızlık olmasa da özerklik kazandırmayı amaçlayan Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik yirmi yıllık politikalarının sonuçlarıydı. O sıralarda Sırp ileri gelenlerinden biri olan İliya Garaşanin, özerk fakat hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı Sırbistan'da kamu hizmetine girmişti. Sonraki otuz yıl içinde (1837-1867) Garaşanin en önde gelen Sırp siyasetçilerden ve devlet adamlarından biri hâline gelmiştir. Otuz yıllık aktif siyasi kariyeri boyunca, Sırp Prensliği'nin elde ettiği hukuki statü önce azaltılmış, sonra yavaş yavaş yeniden tesis edilmiştir. Sırbistan'ın özerk hakları, Garaşanin'in de temel direklerinden biri olduğu Anayasa Savunucuları rejiminin (1838-1858) döneminde sınırlandırılmıştır. Prensliğin hukuki statüsünü güçlendiren üç antlaşma vardır: Paris Antlaşması (1856), Kanlıca Konferansı Protokolü'nün uygulanmasına ilişkin ferman ve 1867 altı kalenin Sırp kontrolüne devredilmesine ilişkin fermanıdır. Bu kanuni düzenlemelerin ilkinde, Rusya'nın Sırbistan üzerindeki himayesinin yerini altı Büyük Devletler'in "ortak garantisi" almıştır (Ljušić, 2008, s.132).

On dokuzuncu yüzyıl Sırp tarihinin iki evresi, yani Garaşanin'in siyasi kariyerini sürdürdüğü 1815-1835 ve 1837-1867 dönemleri karşılaştırıldığında, ilk dönemin özerk hakların elde edilmesi için başarıyla sonuçlanan bir mücadele dönemi olduğu görülebilir. İkinci dönemde ise prens ve anayasayı savunanlar arasında bir güç mücadelesi yaşanmıştır. Bu mücadele, Sırp ulusal birliğinin ve kazanılan hakların zayıflamasına neden olmuştur. Dolayısıyla ilk dönem devletin ve kurumlarının yeniden kurulması dönemi, ikincisi çoğunlukla kazanımların korunmasıyla sınırlıydı. Birinci dönem 1804'teki ilk ayaklanmayla başlayan Sırp Ayaklanması'nın sonuç aşaması olarak nitelendirilebilir; ikincisi, bir miktar

¹⁰ Osmanlı İmparatorluğu, Sırbistan'ı aşağıdaki yasal düzenlemeler uyarınca vasal bir prenslik olarak kurmuştur: 1815/6 tarihli sözde Sekiz Ferman; 1829, 1830 ve 1833 yıllarının Hatt-ı Şerifleri; 1830 tarihli Berat; 1835 serbest tuz ticaretine ilişkin ferman; 1835 yılında Prens'in İstanbul'dan serbest bırakılmasına ilişkin ferman; 1835 ve 1839 bayrak ve arması üzerindeki fermanlar; Bükreş'te Sırp Ajansı'nın kurulmasına ilişkin 1835 tarihli ferman; 1837 ticaret fermanı; ve 1836 yılında eki eklenen İstanbul Ekümenik Patrikhanesi ile 1831 tarihli Konkordato. Bkz. Šahović, M. K. (1953). *Pregled meğunarodnih ugovora i drugih akata od meğunarodnopravnog značaja za Srbiju od 1800 do 1918* [1800'den 1918'e kadar Sırbistan için uluslararası anlaşmalara ve uluslararası hukuki öneme sahip diğer eylemlere genel bakış]. Beograd.

¹¹ BOA, Y.EE. 41/139.

¹² BOA, HR.SYS. 1384/2.

¹³ Anayasa hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ljušić, R. (1990). "O Ustavu od 1838. godine", *Ustavni razvitak Srbije u XIX veku i početkom XX veka*. Beograd; Ljušić, R. ve Popović D. M. (2004). *Ustav Knjaževstva Srbije: 1835* [Sırp Prensliği'nin Anayasası: 1835]. Beograd; Avramović, S. (2010). "Sretenjski ustav - 175 godina posle" [Sretenye Anayasası – 175 Yıl Sonra]. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*. S. 58. Beograd; Radojević, M. (2010). "Sretenjski ustav i razvoj političkih ideja i institucija", *Politička revija*, IX (22). S. 3. Beograd.

durgunluğa rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik yeni bir dış politikanın yolunu açarak 1878'de tam bağımsızlığa yol açmıştır. Garaşanin'in bu politikayı şekillendirmedeki rolü büyük önem taşımaktadır.

İliya Garaşanin – Sırp Devlet Adamı

“Naçertanye” yazarının adı, tarih yazımında tanınsa da çoğunlukla adı geçen taslakla anılmaktadır. Naçertaniye'nin Sırp ve Balkan tarihindeki anlamı, içeriği ve tarihsel rolü iyi bilinmektedir. Ancak İliya Garaşanin'in kim olduğuna dair bilgi vermekte fayda vardır.

Devlet adamı, içişleri ve dışişleri bakanı ve başbakan İliya Garaşanin, zengin bir tüccar olan Milutin Saviç'in oğluydu.¹⁴ Garaşanin, babasının evinde özel öğretmenler tarafından eğitilmiştir. Daha sonra Zemun'da bir Rum okulunda okuduktan sonra Orahovica'da bir Alman okuluna giderek Almanca öğrenmiştir. Garaşaninliler, kısmen kişisel dürüstlükleri nedeniyle, kısmen de ulusal kurtuluş mücadelesine yaptıkları önemli katkılar nedeniyle Sırbistan'da saygı duyulan bir aileydi. Büyük ihtimalle Karadağlı Byelopavliç kabilesi kökenli ve 18. yüzyılın ilk yarısında Kraguyefça nahiyesine taşındıkları varsayılmaktaydı. Milutin Garaşanin okuma yazma bilmemesine rağmen eksikliğini de farkındaydı ve eğitime çok takdir etmiştir. Bu nedenle çocuklarına mümkün olan en iyi eğitimi sağlamak için elinden geleni yapmıştı. Siyaset ve devlet yönetiminin organizasyonu konusunda olağanüstü bir yeteneğe sahipti ve bu, şüphesiz üniversite diplomasının eksikliğini telafi etmiştir. Kendisi aslında kendi kendini yetiştirmiş bir politikacıydı ve güçlü bir aile geçmişine sahip olması kariyerindeki nispeten hızlı yükselişine büyük katkıda bulunmuştu (MacKenzie, 1987, s. 25). Deneyimli ve aynı zamanda kendi kendini yetiştirmiş bir politikacı olan prens Miloş Obrenoviç, Garaşanin'in siyasi-idari yeteneklerinin Sırp Prensliği için bu büyük önem taşıdığının farkındaydı. Bu nedenle Garaşanin, henüz yirmi beş yaşında olmasına rağmen o dönemde Sırbistan'da son derece önemli bir birimin, Askeri Polis Departmanı'nın başına atanmıştır. Garaşanin, 1837'de yarbay rütbesini almış ve ertesi yıl Sırp silahlı kuvvetlerinin albaylığına terfi etmiştir. İki yabancı dili (Yunanca ve Almanca) bildiği ve memuriyet görevini başarıyla yerine getirdiği için Konsey üyesi olmuştur (MacKenzie, 1987, s. 28).

Garaşanin'in kariyeri yükselişteydi ancak siyasette bu nadiren büyük çalkantılar olmadan gerçekleşebilirdi. On dokuzuncu yüzyılın otuzlu ve kırklı yıllarının başı, Sırbistan için özellikle iç siyasi alanda büyük bir istikrarsızlık ve kargaşa dönemydi. Zamanla Prens Miloş'un mutlakiyetçi yönetimine karşı önde gelen ve etkili halk savunucularından oluşan güçlü bir muhalefet oluşuyordu (Stranjaković, 1932, s. 83). Onun hükümdarlığından duyulan memnuniyetsizliğin nedenleri farklıydı. Bazıları Prens Miloş'un çoğunlukla devlet tekelleri sayesinde elde edilen muazzam zenginliğine kıskançlıkla bakmaktaydılar. Bu kişilerin tekelin kaldırılmasını ve kârın bir kısmının kendilerine verilmesini istemeleri doğaldı. Öte yandan prensin birçok yetkilisi, onun keyfi idaresini sınırlamak ve böylece kendi nüfuzlarını ve siyasi güçlerini arttırmak istemişlerdi. Bu muhaliflerden bir grup, prensin mutlak iktidarını anayasayla sınırlamaya çalıştıkları için “Anayasa Savunucuları” olarak anılacaktı. Bu grubun liderleri kuşkusuz, gayriresmî olarak, Toma Vuciç Periş, Avram Petroniyeviç'in yanı sıra Milutin Garaşanin ve oğullarıydı. İliya Garaşanin, ailesinin diğer üyeleri gibi Prens Miloş'u son derece takdir etmiş ise de ona göre Sırbistan'ın çıkarları her zaman kişisel çıkarların üstündeydi. Bu nedenle, her ne pahasına olursa olsun prensin yanında alamayacağı ve özellikle de Prens Miloş'un gücünün sınırlandırılmasının vatanın daha fazla ilerlemesi adına kesinlikle gerekli olduğu düşüncesindeydi. (Stranjaković, 1932, ss. 84-85).

¹⁴ İliya Garaşanin, 28 Ocak 1812'de Kraguyefça bölgesinin Garaşi köyünde doğmuştur. Doğumundan birkaç gün sonra ailesinin geri kalanıyla birlikte Belgrad kalesinde gözetliğine alınmıştır. Bunun nedeni İliya'nın babası Milutin Saviç'in Sırp lider Kara Yorgi ile yaşadığı çatışmada bulunabilir ve bunun ardından Garaşanin ailesinin reisi haydutlara sığınmıştır. Bu çatışma sonucunda ortaya çıkan dramatik durum, sonunda olumlu bir şekilde çözülmüştür. Milutin, Kara Yorgi ile barışıp ailesinin Garaşi köyüne dönmesine izin verilmiştir. İliya'nın babasının Sırp Ayaklanması'nın önemli bir katılımcısı olduğunu, her iki ayaklanmada da savaşçı olduğunu ve Miloş Obrenoviç'in ilk hükümdarlığı sırasında Yasenica bölgesinin prensi olduğunu belirtmek önemlidir. Bkz. Popov, Č. (2004). *Srpski biografski rečnik* [Sırp Biografik Sözlüğü]. Novi Sad: Matica srpska. ss. 616-624.

Prens Miloş'un ayrılışından sonra bir süre Eflak'ta kalmıştı. Babası ve erkek kardeşi gibi Garaşanin de Toma Vuciç Perişiç ile olan iyi ilişkileri nedeniyle prens Mihailo'nun ilk hükûmeti sırasında Karacorceviç hanedanının dönüşü için destek arayan Anayasa Savunucuları'nın yanında yer almıştı (Jakšić ve Stranjaković, 1937, s. 96; MacKenzie, 1987, s. 31). Garaşanin'in devlet işleriyle uğraştığı dönem ikiye ayrılabilir: Anayasanın ortaya çıkış dönemi (1838-1858) ve Obrenoviç'in ikinci yönetimi (1859-1867). Birincisi, Sırp Prensligi'ne verilen hakların ihlaliyle karakterize edilirken (1856 Paris Antlaşması hariç), ikincisinin temel özelliği bu hakların gerçekleştirilmesi ve daha da genişletilmesiydi (Ljušić, 2008, ss. 133-134).

Anayasa Savunucuların Döneminde Memuriyet (1842-1858)

Anayasa Savunucuların Dönemi on altı yıl sürdü. Bu, Prens Miloş Obrenoviç'in ataerkil despotizminden bir kopuşu temsil ediyordu. Bu grubun Sırbistan'daki en büyük nüfuzu sırasında, Sırbistan'ı modernleştirmek ve Avrupa devlet modeline yaklaştırmak amacıyla bürokratik aygıt dağıtıldı ve o döneme özgü kurumlar kuruldu.

Anayasa Savunucular Prens Miloş Obrenoviç'in otokrasisine karşıydı. Miloş'un yetkilerini sınırlayacak bir anayasa ve yasanın çıkarılmasını savunmuşlar, Türk Anayasası'nın kabulü ve ardından Prens Miloş (1839) ve Prens Mihailo'nun (1842) tahttan çekilmesi için mücadele etmeyi başarmışlardı. Kendi çıkarlarını korumak için hukukun üstünlüğünü kurmak istemişlerdi. 1842 yazında Toma Vuciç Perişiç'in önderlik ettiği Prens Mihailo'ya karşı çıkarılan isyan, Anayasa Savunucularının zaferi ve Aleksandar Karacorceviç'in prens ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Anayasa Savunucular Prens Aleksandar'ı tahta çıkardıkları için onun hükümdarlığı döneminde ülkeyi büyük ölçüde yönettiler. Anayasa Savunucular rejiminin kurucuları şunlardır: Toma Vuciç Perişiç, Avram Petroniyeviç, Stoyan ve Aleksa Simiç, Milutin ve İliya Garaşanin. Anayasa Savunucular hukukun üstünlüğünü, daha fazla ekonomik özgürlüğü ve eğitimin ilerlemesini vurgulamışlardı. Onların 1842'den 1858'e kadar olan yönetim dönemine, Prens Aleksandar Karacorceviç ile sürekli bir iktidar mücadelesi damgasını vurmuştur. Bu dönemde Devlet Konsey'in karar alma yetkisi Prens Aleksandar ve Meclis'ten daha büyüktü. Anayasa Savunucuları rejimi, 1858'de Prens Miloş Obrenoviç'in iktidara dönmesiyle Az. Andrey Meclisi'nde sona ermiştir (Jakšić ve Stranjaković, 1937, ss. 96-112).

1842 yılında Büyük Güçlerin yardımıyla Anayasa Savunucuları Sırbistan'a dönmeyi başarmışlardı. Bir yıl önce Vuciç ve Petroniyeviç İstanbul'da kalmış ve o zamanki Sırp temsilci tarafından Prens Mihailo'ya raporlar gönderilmiştir.¹⁵ Raporlarda prence, adı geçen Vuciç, Petroniyeviç ve diğer Anayasa Savunucularının Bâbüâli ile işbirliği yaptığı ve prensi tahttan indirmek için Sırbistan'a dönmeyi planladıkları söylenmiştir.¹⁶ Batılı devletlerin desteğiyle çevrelenen ve Toma Vuciç Perişiç liderliğinde bir isyan düzenmişlerdi ve Prens Mihailo Obrenoviç'i devirebilirlerdi (Jakšić ve Stranjaković, 1937, s. 94). Anayasa Savunucularının gözetiminde, Aleksandar Karacorceviç Sırbistan prensi olarak seçilmiş ve meclis toplanmıştır. Vuciç'in İsyanı¹⁷ sırasında İliya Garaşanin'in babası ve erkek kardeşi acımasızca öldürülmüştür. Garaşanin, o büyük aile trajedisinin haberini Eflak'taki hasta yatağında almıştı. Ancak sevdiklerinin yasını tutacak fazla vakti yoktu. Kısa süre sonra Sırbistan'a dönüp bir kez daha danışman olarak atanmış, ancak aynı zamanda İçişleri Bakanı Vuciç'in asistanlığına getirilmiştir. (Popov, 2004, 616). Anayasa Savunucularının iktidar mücadelesi sırasında Garaşanin'in belki de en büyük fedakarlığı yaptığı ve yeni yöneticilerin bu aileye karşı bir borçluluk hissettiği tartışmasızdır. Ancak bu başarının temelinde

¹⁵ Savić, A. (2023). "İlija Garaşanin i Obrenovići u emigraciji: (1843- 1859)". *Dinastija Obrenović i proglašenje Kraljevine Srbije: tematski zbornik radova*. Niš: Narodni muzej, 385-401.

¹⁶ Sırbistan Devlet Arşivi (SDA), Mita Petrović Koleksyonu (MPK): 8008. Anayasa Savunucularının liderinin İstanbul'dan Sırbistan'a dönüşüne ilişkin sadrazamın Prens Mihailo Obrenoviç'e yazdığı mektup. MKP: 8011.

¹⁷ SDA, Dışişleri Bakanlığı, Dış Departman Evrakları (DB-DDE): 1961. Vuciç'in İsyanı, Toma Vuciç Perişiç'in Prens Mihailo Obrenoviç'e karşı önderlik ettiği bir isyandır. İsyan, Prens Mihailo'nun Sırbistan'ı ve prens pozisyonunu terk etmek zorunda kaldığı 30 Ağustos'tan 7 Eylül 1842'ye kadar olmuştur. Bkz. Popović, R. J. (2003). *Toma Vučić Perišić*. Beograd.

sadece fedakarlıklar değil, Garaşanin'in olağanüstü yetenekleri de yatmaktadır. Bu, özellikle Petroniyeviç ve Vuciç'in Rusya'nın baskısı altında Sırbistan'ı terk etmek zorunda kalmasından sonra, takip eden aylarda ve yıllarda en iyi şekilde ortaya çıkmıştır.

Prens Aleksandar Karacorceviç Sırp tahtına çıktığında henüz otuz altı yaşındaydı. Bir devlet adamı olarak siyasi becerileri ve deneyimi, o dönemde sahip olduğu isimle, makamla ya da Sırp halkının talep ve ihtiyaçları ile örtüşmüyordu. İktidarının büyük bir kısmında, Anayasa Savunucuları'nın kendisine dayattığı nüfuza karşı mücadele ettiği ve karar alma özgürlüğüne kesinlikle sahip olmadığı için, Sırbistan'ı zor zamanlarda yönetmeye tamamen hazırlıksız, kafası karışık ve kararsız bir yönetici olarak hatırlandı. Öte yandan Anayasa Savunucular dahi tüm ülkede umdukları etkiyi elde edemediler. 1840-1860 arasındaki bu dönemde uluslararası koşullar da Sırbistan'ın lehine olmadı. Ancak Sırbistan'da konsoloslukların açılmasıyla başlayan ve Avrupalı güçlerin Prenslığın siyasi yaşamındaki daha aktif rolünü vurgulayan büyük güçlerin daha büyük ilgisinin önemli başlangıcını işaret ettiler. Rusya, Aleksandar Karacorceviç'in seçilmesine, onun iktidara gelişinin meşru ilkeleri ihlal etmesi ve Obrenoviç hanedanının haklarını ihlal etmesi nedeniyle karşı çıktı. Rusya, Obrenoviç hanedanının Sırp Prenslığı'ni yönetebilecek meşru bir hanedan olduğunu onaylayan uluslararası belgelerin garantörüydü.

Bu koşullar sayesinde, 1843'te Garaşanin, hükümetin en önemli departmanı olan içişleri görevini devralmış; bu dairenin yetkisi altında askeriye ve polis güçleri, ekonomi, sağlık ve ulaştırma yer almıştır. Prens Aleksandar Karacorceviç ona başbakanlık ve dışişleri bakanlığı görevlerini devralmasını da teklif etmiş, ancak Garaşanin bu teklifi reddetmişti (MacKenzie, 1987, s. 45). O zamanlar sadece otuz bir yaşında olmasına rağmen bu görevleri kabul etmek için çok genç olduğu gerekçesini öne sürmüştü. Ancak Garaşanin'in bu teklifi reddetmesinin gerçek nedeni onun ihtiyatlı olmasında yatmaktaydı. Hükümetteki en yüksek pozisyonu kabul ederse içişleri bakanlığından ayrılmak zorunda kalacağı fikrindeydi. Bu, prens kendisine tamamen sadık birini bu kilit pozisyona atama fırsatı verecekti. Bu koşullar altında prens, tüm iktidar aygıtını kontrolü altına alacak ve mutlak iktidarını kurma yoluna gitmesi yönünde sürekli bir tehdit söz konusu olacaktı. Anayasa Savunucuları böyle bir senaryoyu riske atmaya hiçbir şekilde hazır değildi. Bu nedenle Garaşanin içişleri bakanlığını korudu ve bu pozisyon sayesinde, yalnızca nitelikleri ve kişisel inisiyatifleriyle kendisini hükümette kilit bir figür olarak kabul ettirmeyi başarmıştır. Obrenoviç'in isyanlarını bastırması ve komplolarını bozmuştur. Güçlü bir polis ve güvenlik aygıtı ile güçlü bir devlet yönetim sistemi kurulması hedeflenmiştir (Jakšić ve Stranjaković, 1937, s. 102).

Anayasa Savunucular döneminde çıkarılan en önemli yasa 1844 tarihli Medeni Kanun'du. Avusturya medeni mevzuatı temel alınarak oluşturulmuştu. Bu düzenleme, özel mülkiyetin sınırsız, korunan ve mutlak bir kategori olduğunu ilan etmekteydi. Bu, Sırbistan'da ekonomik yaşamın özgürce gelişebileceği bir ortam yarattı; bu, modern bir devlet inşa etmek ve prens, anayasanın savunucuları ve Prens Miloş Obrenoviç liderliğindeki muhalefet arasındaki siyasi gerilimleri hafifletmek için çok şey ifade ediyordu. Bu dönemde devlet işlerine etkisi açısından birinci sınıf bir sosyal sınıf hâline gelen devlet bürokrasisinin konumu oluştu. O dönemde prenslikte henüz gelişmiş bir sivil sınıf yoktu, memurlar ayrıcalıklı bir konuma sahip bir sosyal gruptu. Her ne kadar memurlar farklı eğitim seviyelerine sahip olsalar ve yetki sınırlarını aşabilseler de varlıkları ve çalışmaları ile memuriyete düzen getirmişlerdir (Bataković, 2010, s. 153).

Garaşanin ve Naçertaniye (1844)

Anayasanın Savunucular Dönemi'nde Sırp Prenslığı ulusal politikasını geliştirdi. Prens Miloş Obrenoviç ve ondan önce Kara Yorgi, tüm Sırp'ları tek bir ulusal devlette birleştirmeye çalıştı. Bu Sırp ulusal devleti, Sırbistan'ın yanı sıra Hersek, Bosna ve Eski Sırbistan'ı (Kosova, Metohiya, Raška, kuzey ve batı Makedonya) içerecektir (Bataković, 2010, s. 154). Her ne kadar anayasayı savunan rejim padişahla iyi ilişkiler sayesinde iktidarda kalsa da Bâb-ı Âlî'nin desteğiyle, Sırp'lar özerkliklerinin olduğu bu dönemde dış politikayı bağımsız olarak yürütmeye çalıştılar.

Sırp tarihine ait hiçbir belge tarihçiler, politikacılar ve okuyucular arasında Garaşanin'in Naçertaniye'si kadar ilgi ve merak uyandırmamıştır. Bu program Sırp kamuoyu tarafından 1888'den beri

bilinmiş ve ilk kez 1906'da yayımlanmıştır.¹⁸ Program ancak yıllar içinde yeniden basılmış, Lyuşiç (Ljušić) eleştirel bir baskı hazırlamıştır.¹⁹ Programda Sırp siyasetçi ve devlet adamı Garaşanin'in vizyonu, Sırp devletinin geleceğinin nasıl olması gerektiği fikri yer almıştır (Ljušić, 2004, s. 11).

İliya Garaşanin, ülkenin iç düzenini ve anayasal savunma rejimini güçlendirmekle görevlendirildi. Yasalara saygı gösterilmesi gerektiğine dikkat çekti. Sırbistan'daki anayasa ve veraset meseleleri iç bağımsızlığın korunmasıyla bağlantılıydı. Garaşanin uzun süredir içişleri bakanlığında görev yaptığı için bu önemli konuyla ilgileniyordu. İç bağımsızlığa yönelik bir tehdit yalnızca Osmanlılardan değil aynı zamanda diğer devletlerden, özellikle Habsburg Monarşisi ve Rusya'dan geliyordu. Avusturya ve Rusya etkilerini Sırbistan'ın ulusal özerkliği açısından potansiyel olarak en tehlikeli faktörler olarak görmüştür. Garaşanin (1844 Naçertaniye'de) Avusturya'nın "Sırp devletinin daimi düşmanı olacağı" yönündeki değerlendirmesini kariyerinin oldukça erken bir döneminde ortaya koymuştur. Garaşanin yazışmalarında birçok kez "Avusturya'nın gücünü küçük ve zayıf Sırbistan'ı tehlikeye atmak için kullanmak niyetinde olduğunu" vurgulanmıştır (Ljušić, 2008, ss.147-148).

Naçertaniye birkaç kez Sırpça olarak yayınlanmıştır.²⁰ İlk kez Milenko Vukiçević tarafından yayınlanan Naçertaniye, daha sonra Czartoryski'nin *Nasihatler* ve *Zach'in Planı* metni Dragoslav Stranyakoviç tarafından yayınlanmıştır. Araştırmacılar Vukiçević ve Stranyakoviç'in çalışmalarından faydalanmışlardır.

"Naçertaniye" Polonyalı göçmenlerin, özellikle de liderleri Adam Czartoryski ve onun Sırbistan'daki elçisi Çek Franya Zach'in etkisiyle yaratılmıştır. Czartoryski'nin Sırbistan'ın politikasını nasıl yönlendirmesi gerektiğine dair tavsiyesine dayanarak, Garaşanin'in "Naçertaniye"yi yazmasına temel oluşturan *Zach'in Planı* oluşturulmuştur. Garaşanin, *Zach'in Planı*'nı yalnızca geliştirip Sırbistan'ın o dönemdeki gerçek olanaklarına uyarlamıştır. Aslında Czartoryski'nin *Nasihatlar*'ı David Urquhart'ın fikir ve yazılarına²¹ dayanılarak yazılmıştır.²² *Zach'un Planı*, Czartoryski'nin *Nasihatlar*'ına dayanıyordu. Garaşanin'in "Naçertaniye"si *Zach'in Planı* temel alınarak yazılmıştır. Urquhart, yazılarını Prens Miloş Obrenoviç ve Dimitriye Davidoviç ile yaptığı görüşmelere dayanarak hazırladı, dolayısıyla bu ikisi bu fikirlerin ana kaynağı olmuşlardır. Dragoslav Stranyakoviç, *Zach'in Planı'nın* yaklaşık %90'ının Naçertaniye'de devralındığını iddia etmişti. Slobodan Markoviç'in tablosunda bu oran Garaşanin'inkinden biraz daha olumlu; eklenen ve değiştirilen kelimelerin %15,6'sına kıyasla alınan toplam kelime sayısı %84,4'tür.²³ Ljušić'e göre, "sorun, alınan kelimelerin veya metnin sayısı değil, birçok önemli fikrin

¹⁸ Naçertaniye'nin ilk yayını: Vukiçević, M. (1906). "Program spoljne politike Ilije Garašanina na koncu 1844. godine" [İliya Garaşanin'in 1844'ün Sonundaki Dış Politika Programı]. *Delo*, Vol. 38, No.1, 321– 336.

¹⁹ Program orijinal haliyle korunmamış, bu da çalışmasıyla ilgili bir takım olumsuz sonuçlar bırakmıştır. Sırbistan Milli Kütüphanesinde saklanan iki nüshası bulunmaktadır. Bkz. Ljušić, R. (2004). *Knjiga o Načertaniju*. Beograd.

²⁰ Naçertaniye, Thim József tarafından Macarcaya çevrilmiştir. (A Magyarországi 1848–49-iki Szerb főlkéles története, I-II, Budapeşte 1940, 14–25). İngilizce olarak Paul N. Hehn tarafından yayınlan Naçertaniye (The Originis of Modern-Serbism: The 1844 Nacertanie of Ilija Garasanin, East European Quaterly, 2, 1974, 158–169), Fransızca olarak da yayınlanmıştır. (Mirko Grmek, Le nettoyage ethnique. Documents historiques sur une ideologie serbe, Paris 1993, 64–80). Almanca olarak Otto Kronsteiner tarafından (Die Slawischen Sprachen, Wien 1993, 44–89) ve Rusça olarak Konstantin Nikiforov tarafından yayınlanmıştır. (Nachertaniye Ilii Garašanina i vnešnaya politika Serbii v 1842–1853 gg, Moskova 2015, 235–249).

²¹ Urquhart, D. (1989). *A fragment of the history of Serbia : 1843*. Belgrade: Archives of Serbia. David Urquhart İskoç bir diplomat, yazar ve politikacıydı ve 1847'den 1852'ye kadar Britanya Parlamentosu Üyesi olarak görev yaptı. 1827'de Urquhart, Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda milliyetçi davaya katıldı. Ciddi şekilde yaralanan Urquhart, sonraki birkaç yılını İngiliz hükümetine yazdığı mektuplarda Yunan davasını savunarak geçirdi. 1831 yılında Sir Stratford Canning'in Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınırı belirlemek üzere İstanbul'a gönderdiği misyona atandı.

²² Štermenski, J. P. (2010). "David Urquhart and the Links of Serbia with the Ideas of the Polish Emigration". Belgrade Historical Review. S. 1, 121-135. Štermenski, J. P. (2014). David Urquhart the First British Diplomat in Serbia. Belgrade: Akademska misao.

²³ Marković, S. G. (2013). "Poreklo i dometi Saveta knjaza Čartoriskog, Plana Františka Zaha i Zah-Garašaninovog Načertanija". Dva veka moderne srpske diplomatije, 103-135.

değiştirildiği ve Sırbistan'ın ihtiyaçlarına ve dış politikasına uyarlandığı değişikliklerin anlamı ve özüyle çözülebilirdi.” (Ljušić, 1991).

Bu programa göre Sırbistan'ın amacı Bosna-Hersek, Eski ve Güney Sırbistan, Karadağ ve Kuzey Arnavutluk'taki yurttaşlarının kurtuluşu için savaştır. O bölgedeki halkın birleştirilmesiyle Çar Duşan'ın imparatorluğu yeniden kurulacak ve Sırlar, tarihî hak ilkesine dayalı ulusal birleşmelerini gerçekleştirecektir. Böylece güçlenen Sırbistan'ın ikinci aşamada, başta Osmanlı İmparatorluğu'ndan, ardından Avusturya'dan gelenler olmak üzere diğer Güney Slavların etrafında toplanacağı Piyemonte rolünü üstlenmesi gerekecektir.²⁴ (Jakšić ve Stranjaković, 1937, s. 106).

Aslında Garašanin, Balkanlar'da etnik sınırları birinin zararına olmadan çizmenin son derece zor olduğunu çok iyi anlamıştır. Bu nedenle ona göre tüm Balkan halklarının hayati çıkarı, Büyük Güçlerin baskısına direnebilecek, uluslararası politikanın sadece nesnesi değil, konusu da olabilecek ortak ve güçlü bir uluslarüstü devlettir. Garašanin elbette bunun bir gecede başarılamayacağını ancak çok fazla ısrarcı ve özenli çalışma gerektirdiğini anlamıştır. Bu nedenle Balkan Yarımadası'nda tam bir istihbarat-propaganda ağı geliştirilmiştir. Bu gizli teşkilatın omurgasını, belli bir bölgeye yeni üyeler kazandırmak ve nüfuzlarını yaymakla görevli mütevellî heyeti oluşturmuştur. Bu ağı yönetim organı olan gizli komitenin başkanına resmî olarak yakın ortağı Yovan Marinoviç ve gayriresmî olarak bizzat Garašanin başkanlık etmiştir. Oluşturulan istihbarat yapısının görevi, Sırp yanlısı propagandayı yaymak, tüm önemli bilgileri toplamak ve doğru zamanda genel bir Balkan ayaklanmasını başlatabilecek bir personel yapısını organize etmek olmuştur (MacKenzie, 1987, s. 84-85).

Anayasa Savuncularının Osmanlılar'a karşı sempatik bir tavırla iktidara geldiği bir gerçektir. Naçertaniye'yi hazırladığı dönemde Garašanin'in Osmanlı yanlısı duruşu oldukça açıktır. Aynı yıl (1844) Toma Vuciç Perişić'e şunları yazmıştır: “Mevcut hükümet Bâbîâli konusunda oldukça hevesli.” Zamanla bu sempati azalmıştır. Sonuçta bu, farklı bir siyasi inançtan ziyade, Anayasa Savuncularının Obrenoviç hanedanını devirip kendi rejimini kurma yönündeki siyasi çıkarlarından kaynaklanmıştır. Garašanin'in Naçertaniye'si, Anayasa Savuncuları rejiminin henüz yeterince sağlam bir şekilde kurulmadığı bir dönemde ortaya çıkmıştır ve Garašanin'in sempatik tutumunu aslında onun ulusal çabalarına bir kılıf olarak yorumlamak mümkündür (Ljušić, 2008, s. 154).

Naçertaniye'yi analiz ederken, Garašanin'in nasıl bir Sırp devleti tasavvur ettiğini belirlemek ve bu tartışmalı ve övülen belgenin hangi unsurlarının Sırp, Büyük Sırp ve Yugoslav olarak tanımlanabileceğini belirlemek önemlidir. Naçertaniye'nin önünde iki belge vardır: Czartoryski'nin Danışmanları ve Zach'in Planı. Naçertaniye, Sırp ulusal politikasının ayrıntılı bir taslağıydı. Bir giriş bölümü ve iki bölümden oluşur: “Sırbistan Siyaseti” ve “Sırp Davasına Ulaşmanın Yolları Üzerine” (beş alt bölüme ayrılmıştır). Giriş ve ilk bölüm, Garašanin'in gelecekteki Sırp devleti hakkındaki fikirlerini içerdiğinden belgenin temelini oluşturur.

²⁴ İtalya 1848'den sonra bölünmüş durumdaydı. İtalyanlar arasında tek millete ait olma duygusu güçleniyordu. Kuzey İtalya'daki güçlü ekonomik gelişme nedeniyle İtalyan devletlerinin birleşme ihtiyacı yoğunlaştı. Piyemonte Krallığı ekonomik açıdan en gelişmiş olanıydı. İtalyan mili birliğinin gerçekleştirilmesinde Kont Camille Benso de Cavour büyük rol üstlendi. Piedmont'un rolü, 1852'de vatansever ve liberal politikacı olan Cavour'un başbakan olmasıyla çok aktif hale geldi. İtalya'nın birliğini ve burjuva reformlarına dayalı siyasi düzenlenmesini yeniden canlandıran Risorgimento hareketinin başına geçti. Cavour bunları ilk olarak Piyemonte'de uygulamaya başlamıştı. İtalya'nın yabancı yönetiminden kurtulabileceğine ve yalnızca Piyemonte'nin askerî hareketi ve yabancı bir gücün askerî desteğiyle birleşebileceğine inanıyordu. Onun yanı sıra Fransa İmparatoru III. Napolyon'u unutmamak gerekir. Başbakanı Cavour, Fransa'nın yardımıyla İtalyan devletlerini birleştirmeye çalıştı. İmparator III. Napolyon ve Cavour, Avusturya'ya karşı savaşa girmeye karar verdi. Bu savaş, İtalya'nın 1861'de birleşmesinin yolunu açtı. Lombardiya ve Venedik'in Piyemonte'ye, Nice ve Savoy'un da Fransa'ya ait olması gerekiyordu. 1859'da Avusturya, Solferino Muharebesi'nde yenildi. Lombardiya, Piyemonte ve Venedik'e bağlıydı. Fransa aniden savaştan çekildi ve bundan memnun olmayan İtalyanlar, Fransa ile ittifakı bozdular. Aynı zamanda Parma, Modena ve Toskana'da da ayaklanma çıktı ve 1860'ta Piyemonte'ye katıldılar. İtalyan devletlerinin Sardunya Krallığı ile birleşme yönündeki devrimci hareketleri ve özelemleri devam ediyor. 1860 yılında Napoli Krallığı'nda Giuseppe Garibaldi başkanlığında bir ayaklanma patlak verdi. Napoli'deki Bourbonların mutlak gücü devrildi ve Piyemonte ile birlik ilan edildi. Böylece 1861'de İtalya Krallığı kuruldu. Kralı II. Vittorio Emanuele İtalya'nın ilk kralı oldu. Armaoğlu, F. (2022). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. İstanbul: Kronik, ss. 293-305.

Belgenin geri kalanı Sırp propaganda politikasına ilişkin yönergeler sunmuştur. Garaşanin'in motivasyonu, Sırbistan'ın "geleceği için bir plana" ihtiyacı olduğu yani dış politikasını "daha uzun bir süre boyunca" takip edilmesi gereken bir rotaya oturtması gerektiği idi. Garaşanin hedefin gerçekleştirilmesi için bir son tarih belirlemediğinden tahminlerinin ne olduğu belirsizliğini korumuştur. "Sırbistan Türk yönetimi altındayken" ortaya çıkma hedefine ulaşmak için hazırlıkları öngördüğü göz önüne alındığında, bunun gerçekleşmesini en erken Sırbistan'ın vasal statüsü sona erene kadar beklemediği varsayılabilirdi. Beklentileri ne olursa olsun geleceğe olan inancın korunması gerektiğinde ısrar etmiştir. Garaşanin'in ölümünden sadece dört yıl sonra Prenslik tamamen bağımsız hale gelmişti (1878), ancak bu ülke onun vizyonunun yakınında değildi (Ljušić, 2008, ss. 154-173; Jakšić ve Stranjaković, 1937, ss. 103-107).

Fransa'da 1848 Şubat İhtilalleri'nin etkisiyle, küçük Avrupa ülkeleri dışında, Avusturya devletinin bazı eyaletlerinde irili ufaklı isyanlar çıkmıştır. Viyana'daki isyanın siyasi bir karakteri vardı: Metternich'in mutlakiyetçiliğine karşı mücadele. Macaristan, Hırvatistan ve Voyvodina'da ise bu mücadele ulusal nitelikteydi: Habsburg Monarşisi çerçevesinde ulusal özyönetim mücadelesi. Avusturya'da yaşananların o bölgede yaşayan Sırlar arasında da yankı bulması doğaldı. Sırlar, Macar yönetimine isyan ederek dinî, siyasi ve ulusal haklar talep etmiştir. Mücadele, yalnızca Voyvodina'da sistematik Macarlaştırmayı yürüten Macarlara yöneliktir. Voyvodinalı Sırlar da yardım için Sırp prensi Aleksandar Karacorceviç'e başvurmuşlardı. Prens ve Sırp hükümeti Voyvodina'daki Sırp hareketine karşı belli bir tavır takınmışlardı. Bu hareketle ilgili tüm olayları takip edip temsilcilerinin yardımıyla cephede daha aktif rol almışlar, daha doğrusu parayla, silah ve gönüllüler göndererek Sırlara yardım etmişlerdi. Sırp hükümetinin Voyvodina'daki Sırp Hareketi'ne yönelik bu tutumu nedeniyle şüphesiz en büyük övgüyü İçişleri Bakanı İliya Garaşanin hak etmiştir. Voyvodina'ya gidecek ve Macarlara karşı mücadelede Sırlara yardım edecek mümkün olduğunca çok sayıda gönüllü asker toplamak için mevcut tüm imkanları kullanmıştır. O sıralarda Garaşanin sadece Sırbistan'ın iç politikasında değil, aynı zamanda dış politikasında da asıl söz sahibiydi (Jakšić ve Stranjaković, 1937, ss. 123-124).

Ancak Sırbistan'ın Avusturya'daki harekete karşı tutumu, Bâbiâli'nin ve başta Rusya olmak üzere Büyük Güçlerin Avusturya'daki olaylara karşı tutumuna da bağlıydı. Osmanlılar baştan itibaren az çok tarafsız bir pozisyon almışlar ama bir noktada Bâbiâli'nin hâlâ Macarları desteklediği görülmüştür. Rusya ise başından beri kendisini Avusturya'nın yanında bulundurmamıştır. Bu durum Sırlar için önemliydi, çünkü hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı özerk bir eyalet olan Sırp Prensliği'nin dış politikayı tek başına ve yaptırımlar olmadan yürütebilmesi mümkün değildi. Yani daha başlangıçta Bâbiâli tarafından Voyvodina'ya silah ve gönüllü gönderilmemesi konusunda uyarı gönderilmiştir (Özkan, 2011a, 96-97; Jakšić ve Stranjaković, 1937, ss. 125). Sırp hükümeti, Macarlara karşı Voyvodina'daki Sırlara yardım ederek, Macar hareketine karşı tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur. Macarlar, Avusturya'daki Sırp halkının düşmanıydı, dolayısıyla Prenslik'teki Sırları da düşmanı olarak görmüşlerdi. Ancak 1849 yılında Viyana sarayının Sırlara karşı tutumu değişmeye başlayınca ve Sırp halkına verilen sözler yerine getirilmeyince, Garaşanin liderliğindeki Sırp hükümeti Macar temsilcisiyle görüşmelere başlamıştır. Hükümet bu şekilde Sırlara daha fazla fayda sağlayacaklarına inanmıştır. Garaşanin, Macarlarla müzakereleri yürütürken çok dikkatli ve ihtiyatlı davranmıştır (Jakšić ve Stranjaković, 1937, ss. 128-129).

Macar-Sırp anlaşmasının sonuçlanması ve Avusturyalıları karşı ortak eylemler, Rusya'nın Macarlara karşı tutumuna bağlıydı. Fransa, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu Macarlara sempati duyduğundan Prenslik bu açıdan tehlikede değildi. Bu nedenle Garaşanin müzakerelere başlama cesaretini gösterebildi. Garaşanin, hiçbir zaman desteklemediği Viyana sarayına karşı tavrını ne zaman değiştirmesi gerektiğini çok iyi bilen oldukça yetenekli bir politikacıydı. Garaşanin, Macar tarafıyla yapılan bu görüşmelerde dahi dikkatli davranmış ve aceleye gelmek istememiştir. Rusya, Avusturya monarşisini kurtarmak ve Fransa, İngiltere ve Osmanlıların müdahaleye itiraz etmemesi için Macaristan'a askeri müdahalede bulunmaya karar verdi. Bu durum, Garaşanin'in Macarlarla müzakerelerden vazgeçmesine neden oldu. Garaşanin, Sırbistan'ın Avusturya ile ittifakını hiçbir zaman desteklememiş, bu nedenle bu müdahaleden sonra Macar mültecilere açıkça yardım etmiştir. Ancak Sırbistan, Macarlara karşı Voyvodina'daki Sırlara yardım ederek aslında anayasal savunma dış politikasının ruhuna ve Naçertaniye'nin fikirlerine aykırı olarak Habsburg Monarşisini savunmuştur. Garaşanin bunu inkâr etmeye çalışmış ve bu nedenle Avusturya mahkemesi ve hükümetinin kendisine sunduğu emri kabul etmeyi reddetmiştir.

Sırp Prenslığı 1848/49'da Voyvodina'daki Sırlara yardım ederek yine de bir şeyler kazanmıştır. Kazanç öncelikle ahlaki nitelikteydi. Prenslığe bağlı Sırlar, Sava ve Tuna nehirlerini engelsiz geçerek Voyvodina topraklarına girmeyi, yabancı yönetimi altında yaşayan kardeşleriyle temas kurmayı ve bu sayede Sırlar arasındaki ulusal ve etnik bağ duygusunu güçlendirmeyi başarmışlardı. Bu daha sonra yaşanacak olaylar açısından önemli olacaktır (Jakšić ve Stranjaković, 1937, ss. 128-129). Prens Aleksandar Karacorcević 1848 İhtilalleri'nde tarafsız kaldığı için Avusturya ve Rusya tarafından kendisine bir imtiyaz nişanı ve berat verilmiştir (Özkan, 2011a, 102-103).

Ancak Garaşanin'in tüm çalışmaları 1853'te geçici olarak askıya alınmıştır. Avram Petroniyeviç'in ölümünden sonra Garaşanin 1852'de göreve başlayıp aynı anda Başbakan ve Dahiliye müdürü olmuştur. Ertesi yıl, 1853'te, Rusya'nın baskısıyla yerine Prens Aleksandar getirilmiştir. Doğu Sorunu'nu açmaya hazırlanan ve Garaşanin'in Sırbistan'ın kaderini her şeyden önce Fransa'ya bağladığını bilen Ruslar, onu bastırmaya karar vermiştir. Zaman Garaşanin'in haklı olduğunu göstermiştir. 1853'ten 1856'ya kadar süren Kırım Savaşı'nda Rusya, Batı devletler ve Osmanlılar'dan oluşan bir koalisyon tarafından mağlup edilip Balkanlar'daki nüfuzu önemli ölçüde azaltılmıştır. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlara yönelik himayesinin yerini daha sonra bir "Avrupa himayesi" almıştır. Bu savaşta Sırbistan, Garaşanin'in temsil ettiği gibi kenarda kalmış ve bu nedenle herhangi bir kayıp yaşamamıştır. Dış politikadaki bu büyük değişikliğin ardından prens Aleksandar, kaderini Avusturya İmparatorluğu'na bağlamıştır. Ayrıca en yakın çevresinin desteğiyle ülkede otokratik bir yönetim biçimi kurmaya çalışmıştır. Elbette hem iç hem de dış politika, çeşitli çıkar çevrelerinin ve bireylerin memnuniyetsizliğine neden olmuştur. Garaşanin ve Anayasa Savunucuları, ne Miloş'a ne Mihailo Obrenović'e, dolayısıyla da Aleksandar Karacorcević'e otokratik yönetim tarzına tolerans göstermemişlerdi (Jakšić ve Stranjaković, 1937, ss. 149-154).

Sırbistan'ın Bâbiâli ve Büyük Güçler ile İlişkilerinde Garaşanin'in Rolü

1838 "Türk" Anayasası, Garaşanin'in Sırp siyasetindeki aktif rolüyle aynı zamana denk gelen otuz yıl boyunca resmî olarak yürürlükteydi. Şubat 1839'daki resmî ilanından önce bile tartışılan Anayasa, 1869'da Naiplik Anayasası ile değiştirilene kadar yanlış yorumlamaların ve rekabetlerin kaynağı olarak kalmıştır. Anayasa Savunucuları özellikle Osmanlılara karşı sempatik tavırları nedeniyle eleştirildiler, ancak belirtildiği gibi "inançtan değil, tamamen siyasi zorunluluktan" hareket etmişlerdi (Vučković, 1957, s. 43).

Garaşanin'in iç ve dış politika görüşleri ve eylemleri birbirinden ayıramaz. Öncelik verilecekse, iç politikalarını şekillendiren şey dış politika düşünceleriydi. İç ve dış politika arasındaki bağlantıyı en iyi Garaşanin'in kendisi ifade etmiştir: "Bir ulusun tarihi varlığı, bir devlete sahip olmanın doğal zorunluluğu tarafından ön koşullandırılmıştır. Devlet olmadan insanın ne hayatı ne de tarihi vardır" (Ljušić, 2008, ss. 134-135). Sırp-Osmanlı ilişkilerindeki sayısız soruna çözüm bulma konusunda sürekli baskı altında olan Garaşanin, açıkça modern Sırp devletinin temelini oluşturan tüm yasal belgeleri incelemek zorunda kalmıştır. Bu konuları özel olarak ele alan herhangi bir yazı bırakmadıysa da Sırbistan'ın Bâbiâli ile ilişkilerindeki belirli bir sorunu ele alan yazılar yazmıştır. Osmanlı tarafına sürdürülebilir öneriler sunabilmek için Garaşanin'in çeşitli Osmanlı fermanlarına, beratlarına veya Rus-Osmanlı barış anlaşmalarına başvurması ihtiyaç olmuştur. O, bu belgeleri incelerken, herhangi bir belge veya Sırbistan'ın özerkliğiyle ilgili belge külliyatı hakkında genel değerlendirmeler yapmadan, notlar almış ve içeriklerini analiz etmiştir. Garaşanin'in yazıları Sırbistan'ı nadiren devrimci kökene sahip modern bir ulus devlet olarak tanımlamıştır. Metnin taslağında yalnızca bir kez, bu belgelerin elde edilmesinin Sırp silahlılarıyla desteklendiğini, bunun da modern Sırbistan'ın ulusal bir devrimle doğduğu anlamına geldiğini belirtmiştir.

Garaşanin, "Sırların kendi anayasalarını çıkarma hakları" olmasına rağmen 1838 Anayasası'nın Rus İmparatorluğu'nun desteğiyle padişah tarafından kabul edilmesi sorununa da değinmişti. Anayasa Savunucuları prensin gücünü sınırlamak adına yanlış hamleleri yapmışlardı. Garaşanin bunun "çok kritik bir siyasi hata olduğunu ve düzeltilmesinin son derece öncelikli bir konu olması gerektiğini" ifade etmişti. Garaşanin "zorunluluktan dolayı yapılan bu kadar büyük bir hatanın" bir daha asla yapılmaması gerektiğine söylemişti (Ljušić, 2008, s. 135).

"Organizasyon Yasası" ve Anayasa'nın ilerlemeyi engelleyen hükümleri hakkında konuşan Garaşanin, geçmişteki hataların düzeltilmesi için kademeli (adım adım) bir süreç tavsiye etmişti ve eğer bu

değişim olağan prosedür kullanılarak yapılamazsa, o zaman “kendi yasalarını ve düzenlemelerini çıkarma hakkına sahip olan” kişilerin genel onayı gerekecekti. Sonuç olarak Osmanlılar ve Rusya’nın özerk Sırp Prensligi’nin iç işlerine müdahale etmesine izin verilmemeliydi.²⁵ Garaşanin’in siyasi değişimi açıktı. Artık “Türk Anayasası”nın kayıtsız şartsız savunucusu değildi. Artık sıkı bir şekilde iktidarda olan Anayasa Savuncuları, 1838 Anayasası’na sıkı sıkıya bağlı kalmayı 1840’ların başında olduğu kadar gerekli görmemişlerdi. Garaşanin anayasa meselesine dair kısa bir not yazmıştı. Yovan Marinoviç’e yazdığı mektupta yazdığına benzer şekilde Garaşanin’in de şüpheleri vardı: “Sırbistan bağımsız öz yönetime sahipken nasıl oluyor da Bâbiâli Sırbistan’daki tüm yasaların kaynağı olan bir anayasayı dayatıyordu? Osmanlılar bir eliyle Sırlara haklar verip, diğer eliyle payını almışlardı. Sırbistan bu etkiyi ortadan kaldırıncaya kadar iyi bir yasama organına sahip olamayacaktır.”²⁶ Şu alıntı oldukça belirleyicidir: “Hem Rusya hem de Bâbiâli, bu anayasasını Sırbistan’a dayatmakla hata yaptı, ancak Sırbistan da bunu kabul ederek hata yaptı ve bunu düzeltmek artık Garantör güçlere kalmıştır” (Ljušić, 2008, s. 142).

1858 Aziz Andrey Günü Toplantısı’nda Prens Aleksandar Karacorceviç’in görevden alınmasından önce Garaşanin, bir yandan Anayasa Savunucular rejiminin diğer başarılarını savunurken bir yandan da prensin tahttan indirilmesi için aktif rol oynamıştır. Garaşanin, 1850’lerde ve özellikle 1853’te iktidardan düşmesinin ardından, Aralık 1858’de toplanan Meclis’e kadar uzanan bir süreçte anayasal meselelerle giderek daha fazla ilgilenmeye başlamıştır (Jovanović, 1933, s. 6).

Rusya’nın himayesi Sırbistan’ın dış ilişkilerine fayda sağlarken iç bağımsızlığını bastırmıştır; adeta Rusya, Sırp Prensligi’ni başka bir Rus eyaletine dönüştürmeye çalışmıştır (Jovanović, 1932, s. 345). Garaşanin Naçertaniye’de bu noktayı özellikle vurgulamıştı: “Sırbistan ne kadar özerk yönetilirse Rusya’nın ona olan güveni de o kadar azalacaktır.” Rusya bunu değiştirmeye ve “Sırbistan’ın bağımsız politikasını küçümsemeye” çalışacaktır. Garaşanin Batı devletlere iş birliği yapmaya meyilli olmasına rağmen, kısa süre sonra onlardan yana da hayal kırıklığına uğramıştır. Bununla ilgili bir notunda şöyle yazmıştı: “Ruslar’a güvenmedim ve güvenmemekte haklıymışım” (Ljušić, 2008, s. 148).

Garaşanin, Paris Antlaşması sürecinde Sırp devletinin güçlendirilmesi için Batılı devletlerden daha önemli bir destek bekliyordu. Antlaşmanın hükümlerini analiz eden bir taslak metinde Garaşanin, Sırp Prensligi’nin kazanılmış haklarını garanti altına almayı üstlendiği için Avrupa’ya minnettarlığını bir kez daha dile getirmiştir. Sırbistan’ın devletinin kurulmasını, Sırp tarafı ile Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasındaki müzakerelerin sonucu olarak değerlendirmiştir. “Sırp halkının mevcut hakları tesis edilene kadar bu müzakerelere ve anlaşmalara gerektiğinde silahlar da eşlik etmiştir”. Çok az Sırp siyasetçinin Paris Antlaşması konusunda onun kadar ciddi çekinceleri vardı. Garaşanin, Sırbistan’ın başkalarının oynayabileceği bir “çocuk topu” olmadığını vurgulamıştır: “Sırbistan hiçbir gücün kayıtsız şartsız emirlerine itaat etmeyecek ve baskı altındaki hiçbir şeye razı olmayacak, çünkü bu onu tüm haklarından mahrum bırakmak anlamına gelecek ve burada ulusa yönelik bir aşağılama olarak anlaşılacaktır.” Prenslik, güçlerin baskısına direnemezse “Sırbistan’ı yönetecek bir efendi olması gerekirse, bütün Sırlar başkasını değil, Osmanlıları tercih edeceklerdi”. Garaşanin’e göre amacı Sırp devletini ve bağımsızlığını savunmak olan siyaset birçok tehlikeyi içinde barındırıyordu (Ljušić, 2008, s. 149).

Rejimlerinin ilk aşamasında Anayasa Savuncuları, Osmanlı’nın Sırbistan’dan çekilmesi konusunu gündeme getirerek Bâbiâli ile ilişkileri bozmak istememişlerdi. 1848 yazında Bâbiâli’den olumlu bir karar ve yeni bir padişah fermanı beklenmiş ve bunu Aziz Petrus Günü Meclisi’nde duyurmayı planlanmışlardı. Sonraki yıllarda Sırp-Osmanlı ilişkilerini en çok zorlayan konu buydu. Prens Miloş (1858-1860) ve prens Mihailo’nun (1860-1868) ikinci hükümdarlıkları sırasında İliya Garaşanin’in sorumluluğundayken bu konuya özel önem verilmiştir. Anayasa Savuncular Dönemi’nin sonuna kadar, Prensliklerin devlet haklarının güvence altına alınması konusunda Garaşanin’in Bâbiâli’ye karşı tutumunda önemli bir değişiklik olmamıştır. Garaşanin genel olarak Bâbiâli’nin Sırbistan’ın iç işlerine doğrudan müdahalesine karşıydı. Garaşanin, 1858’de Prens Aleksandar Karacorceviç’in tahttan indirilmesinde etkili olmuş, ancak bu sefer Osmanlı’nın Sırp işlerine daha fazla karışmasını önlemek için Bâbiâli’den ferman şeklinde herhangi

²⁵ SDA, İliya Garaşanin Evrakları (İGE), 302; Bkz. Perišić, M. ve Marković A. (2015). *Diplomatsko predstavništvo Srbije u Carigradu [Sırbistan’ın İstanbul’daki diplomatik temsili]*. 2/I (1830–1858). Beograd.

²⁶ SDA, İGE, 1153.

bir yardım istememiştir. Öyle olsa bile, Garaşanin'in mevcut siyasi gündemin rehberliğinde ve açıkça Naçertaniye'siyle tutarsız bir şekilde Sırp hükümdarını Belgrad kalesindeki Osmanlı garnizonuna teslim ettiği gerçeği ortadadır. Obrenoviç hanedanı 1858'de yeniden tahta geçtiğinde Sırbistan'ın Bâbîâli'ye yönelik politikası tamamen değişmiştir. Anayasa Savuncuları, kendi temsilcileri olarak Sırbistan'a, garantör güçlerin himayesi dışında herhangi bir ayrıcalık tanımamışlar, hatta Sırp knezi için kalıtsal prens ünvanı hakkını ortadan kaldırmışlardı (Ljušić, 2008, s. 151).

Prens Mihailo Obrenoviç (1860-1868) ve Garaşanin

Prens Mihailo Obrenoviç, 1858'den beri siyasette aktif rol almıştır. Prens Mihailo'nun ulusal politikası ve düşünceleri dikkate alındığında, onu oluşturmak için var olan bazı yönler ve etkiler açıkça vurgulanmalıdır. Bunun sadece ortak bir Güney Slav devleti yaratma iddiasındaki milliyetçiliğin romantik coşkusuyla ilgili olduğu sonucuna varmak yanlış olur. Sırp prensi, Büyük Güçlerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarını bölme planlarının gayet iyi farkındaydı. Sırp halkına ulaşan bu haberler rahatsızlığa ve korkuya neden olmuştur. Sırbistan, kendisini Büyük Güçlerin emperyalist iddialarına karşı savunamayan küçük bir vasal prenslik statüsüne sahiptir. Bu nedenle, büyük bir ortak Güney Slav devleti fikri Sırplar için caziptir ve topraklarını ve devlet çıkarlarını Osmanlıların yerini almaya niyetli diğer devletlerden korumak için iyi bir fırsat sunmaktadır. Bu fikir, Garaşanin tarafından 1844'te Naçertaniye'de açıklanmıştır (Bataković, 1994, ss. 157-183). Prens Mihailo'nun ulusal politikası iki plan üzerine geliştirilmiştir: Sırp nüfusunu doğrudan Osmanlı yönetimi altında toplayıp örgütlemek ve Balkan devletleri ve politikacılarıyla ittifaklar kurmaktır. İlk adım, komşu ülkelerde "Srpski Odbor" – *Sırp Propaganda Komitesi*'nin kurulmasıydı. Bu komitenin kurucusu Garaşanindi ve komitede ana rolü İçişleri Bakan Yardımcısı Atanasiye Nikoliç üstleniyordu. Bilgi toplama ve talimat verme konusundaki çalışmaları Prens Mihailo'nun hükümdarlığı boyunca sürdürmüştür. Balkan Hristiyanlarının örgütlenmesinin, Osmanlılarla savaş başladığında bir ayaklanmaya hazırlık görevi görmesi gerektirdi. Bosna Hersek, Eski Sırbistan topraklarında ve Bulgaristan'da isyan başlatmak için planlar yapılmıştır. Sırp hükümeti, Bulgar devrimci Georgi Rakovski ile de bağlarını sürdürmüştü. Georgi Rakovski (1821-1867), Kazan'da doğmuş, Karlova'da ve İstanbul'da Rum okulunda okumuştur. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da Rusya için casusluk yapacak gizli bir örgüt kurmuştur. Rakovski'yi Bulgar tarihçileri milli kurtuluş hareketinin ilk organizatörü olarak adlandırırlar (Özkan, 2011, s. 172).

Sırbistan, bir taraftan birbirinden farklı çıkarları ve hesapları olan Balkan halklarını ortak düşmana karşı bir araya getirmeye çalışırken, diğer yandan da Büyük Güçlerin Sırbistan aleyhine olası müdahale imkânlarının ortadan kalkacağı uygun zamanı belirlemeliydi. Büyük Güçlerden birisinin yahut birkaçının desteği olmadan veya bir başka deyişle hâmler elde etmeden Osmanlı İmparatorluğu ile başa çıkamayacağının farkında olan Belgrad yönetimi, bu noktada en uygun tercihin Rusya olacağını düşünse de gerçekçi bir devlet adamı olan İlya Garaşanin, Büyük Güçlerden yalnızca birinin desteğine öncelik vermekten kaçınarak, Batılı Güçlerin Sırbistan'a yönelik itimadını kazanmak için bütün fırsatlardan istifade etmek istemekteydi (Kapıcı, 2015, ss. 79-80).

Sırplar Balkanlarda Osmanlı karşıtı ittifak için Bulgarlar, Arnavutlar, Hırvatlar ve Macarlar ile temasa geçmeye çalışmışlardı (Stojančević, 1994, ss. 296-297). Sırp Knezliği'nin Balkan ittifakının oluşturulmasındaki en büyük faaliyeti 1866'da gerçekleştirilmiştir. Anayasa Savunucular Dönemi'nden itibaren Sırp hükümeti Arnavut liderlerle bağlar kurmuştu. Garaşanin, Osmanlılara karşı bir ayaklanma veya savaş durumunda iş birliği sağlamak için onlarla bizzat görüşmüştür. Ancak bu faaliyetin sonucu başarılı olamamış ve herhangi bir sözleşme imzalanamamıştır.

Başbakan İliya Garaşanin, prensin dış politikasının ana figürüydü (Sotirović, 2011, s. 89). Prens Mihailo Obrenoviç, Garaşanin'in siyasi becerilerini nasıl iyi bir şekilde kullanacağını bilmiştir. O dönemde Bâbîâli, onu ılımlı Sırp politikacılar arasında saymıştı. Bâbîâli, hükümetleri süresince Anayasa Savunucuların Balkan Slavları arasında ulusal propagandayı örgütlediklerini ve yönlendirdiklerini kesinlikle biliyordu. Garaşanin, 1848'de Sırbistan ve Karadağ'ın kurtuluş ve birleşme için ortak hareket etmesi konusunda ilk kez bir anlaşmaya varılmasından şahsen sorumluydu. Osmanlı hükümeti, Garaşanin'in 1842'de rakibi Prens Mihailo'yu devirmedeki rolünü görmezden gelmemiştir. Garaşanin'in Osmanlı

makamlarıyla ilişkilerinde uzun süre gösterdiği ölçülülük ve maharet, onun milli sahadaki büyük faaliyetini Bâbiâli'den gizlemiştir (Jakšić ve Vučković, 1963, s. 64).

Prens Mihailo, dış politika faaliyetine Müslüman nüfusun Sırbistan'dan göç etmesi sorununu çözerek başlamıştır. Garaşanin bu vesileyle birkaç ay İstanbul'da kalarak Osmanlı devlet adamlarıyla görüşerek bir çözüme ulaşmaya çalışmıştır (Sotirović, 2011, s. 90). 1861'de Osmanlı'nın Sırbistan'dan çekilmesi sorununu çözmek için onu İstanbul'a bir misyonla görevlendirmiştir. Aldığı talimatlar gereği, müzakerelerdeki pozisyonunun Sultan'ın 1830 Fermanı'nın açık hükümlerine dayandırılmasında ısrar etmiştir. Kullanılmayan bu hakkın uygulanmasının yeni yolu şu şekilde olacaktır: "Sırbistan'da şehir dışında yaşayan Türkler, Sırp makamlarına teslim olacak ve Sırplarla eşit hak ve görevlere sahip olacaklardı." Bu uzlaşmacı çözüme göre Sırbistan, Türklerin Sırbistan'da yerleştirilmesinden vazgeçecek ve Bâbiâli, Belgrad'ın Osmanlı kontrolündeki kısmının kontrolünü teslim edecektir. Garaşanin, talimatlarını takiben Bâbiâli'ye bir muhtıra sundu ve içeriği hakkında İstanbul'daki yabancı temsilcilere bilgi verdi. Mutabakat ılımlı bir tonda yazılmıştı. Osmanlı Sadrazamı, Dahiliye müdürü Garaşanin'in teklifinin ılımlı olduğunu ancak anlaşma sağlanamadığını, dolayısıyla bu misyonun başarısızlıkla sonuçlandığını söylemişti. Üstelik Bâbiâli, Belgrad kalesinin kontrolünden vazgeçmek istememişti ve bu, Sırbistan'ı terk etmiş olan Müslüman nüfusa tazminat verilmesi ve ilçeler meselesi dışında müzakerelerdeki en tartışmalı noktaydı. Garaşanin'e göre daha önce verilen tavizler sorunun çözümüne yardımcı olmamıştı²⁷ (Sotirović, 2011, s. 91).

Kanlıca Konferansı ve Müslümanların Sırbistan'dan Çekilişi

Osmanlı'nın Sırbistan'dan çekilmesi meselesi, 1862'de Belgrad'ın bombalanmasından sonra daha kararlı bir şekilde ele almıştır (Özkan, 2011b, ss. 187-190). Garaşanin, arşivlerinde saklanan bir metnin taslağının da gösterdiği gibi, o, ortaya çıkan Kanlıca Konferansı Protokolü'nden (1862) memnun kalmamıştır.²⁸ Garaşanin 1863'te bu konuda şunları yazmıştı: "Sırbistan, 1830 yılından itibaren Hatt-ı Şerif'le hukuken güvence altına alındı. Osmanlıların daha önce alınan kararları sonradan iptal etme hakkı yoktu."²⁹ Sırbistan, Müslüman nüfusu üzerinde yasal yetkiye sahip olma yönündeki ilk talebinden bir adım daha ileri giderek, fermana öngörülme kasabaların kontrolünü talep etmiştir (Ljušić, 2008, s. 153).

1867 yılı Sırp dış politikasında özel bir yere sahiptir. Sırp hükümeti, 1862'den ve Kanlıca'daki konferanstan bu yana Büyük Güçlerin temsilcilerine Osmanlı ordusunun Sırbistan topraklarını tamamen terk etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Sırp kapı kethüdası Yovan Ristić³⁰ bu sorunu çözmek ve Büyük Güçlerin rızasını almak için yenilenen diplomatik faaliyeti ilk başlatan kişi olduğundan bu eylem bazı olumlu sonuçlar vermiştir. Ristić, Bâbiâli'ye resmi bir belge sunup Sırbistan ilk kez özerk haklarının genişletildiğini dile getirmiştir. 1867 baharında Büyük Güçler, Osmanlı garnizonlarının Sırp kalelerini terk etmesini talep ederek Bâbiâli'ye baskı yapmışlardı. Osmanlı ordusunun Belgrad kalesinden çekilmesi konusunda anlaşmaya varmak zordu. Osmanlılar için kaleyi elde tutmak bir onur meselesiydi. Bu politika kısa sürede meyvesini vermiştir. Garaşanin'e göre, Osmanlı'nın elindeki kaleleri teslim ederek Bâbiâli'nin Sırbistan'a "faizsiz otuz küsur yıllık borcunu" geri ödemesi gerekirdi. Fermana göre kasabalar korunmak üzere Sırp prensine emanet edilmiş ve Osmanlı hükümdarlığı Sırp bayrağının yanına konulan Osmanlı bayraklarıyla temsil edilmiştir (Ljušić, 2008, s. 153). Osmanlı ordusu Mayıs 1867'de Sırbistan'daki kaleleri terk etmişti. Padişah ve Osmanlı hükümeti, bu tavizin Sırp'ların milli özlemlerini tatmin edeceğine ve Prens Mihailo'nun başka planlardan vazgeçeceğine inanmıştı (Özkan, 2011a, ss. 209-215). Sırp prensliğinin Mihailo dönemindeki dış politika faaliyetini incelediğimizde, Sırp hükümetinin bu başarısının, Sırbistan'ın

²⁷ SDA, İGE, 1147, 1183, 1192, 1204.

²⁸ SDA, İGE, 1245.

²⁹ SDA, İGE, 1163.

³⁰ Yovan Ristić (13 Şubat 1831, Kraguyefça - 5 Eylül 1899, Belgrad), iki kez Sırbistan'ın naibi olarak hareket eden ve dört kez Sırbistan başbakanı olarak görev yapan devlet adamı (1867, 1875, 1877-81, 1887-88). Daha fazlası için bkz. Radović, D. (2023). *Jovan Ristić (1829-1899) – biografija državnika* [Yovan Ristić (1829-1899) – devlet adamının biyografisi]. Novi Sad.

Balkanlar'daki siyasi itibarını yükselten prens liderliğindeki politika sayesinde elde edildiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu, Prens Mihailo'nun ikinci hükümdarlığı ve Garaşanin'in son zaferi sırasında Sırp diplomasisinin en büyük başarısıydı. Prens Miloş'un 1830'lardaki başarılarından sonra bu, Sırbistan devletini yeniden kurma yolunda atılan en önemli adımıydı. Garaşanin "büyük eylemlerden çok büyük fikirlerin adamı" olarak bilindiğinden, onun gelecekteki Sırp devleti vizyonu daha ayrıntılı bir yaklaşımı hak etmiştir. Garaşanin, Sırp ulusunun geleceği ve birleşmesi konusunda sürekli endişe göstermişti (Jovanović, 1931, s. 352).

Mayıs 1867'de Sırbistan, Balkan ittifakı bağlamında elinden geleni yapmış görünmekteydi. Sırbistan, Karadağ ile bir anlaşma, Yunanistan ile bir ittifak anlaşması ve bir askerî konvansiyon ve Romanya ile bir dostluk anlaşması imzalamıştır. Bulgarlar, Hırvatlar, Macarlar gibi Balkan uluslarının milliyetçi temsilcileriyle görüşmeler yapılmıştır. Bundan sonra somut adımlar atmak gerekliydi. Fakat bu müzakereler başarıya ulaşmamıştır. Balkan ittifakının başarısızlığını bağlamında birkaç neden söylemek mümkündür. İttifakın bir türlü hayata geçememesinin ilk ve en önemli sebebi, 10 Haziran 1868'de Prens Mihailo'nun öldürülmesidir (Stojančević, 1994, s. 301). Mihailo'nun yerini alan yeni Sırp prensi Prens Milan Obrenović reşit değildir ve o anda Balkan ittifakıyla ilgili vizyonu yoktur. Öte yandan, İliya Garaşanin'in Kasım 1867'de görevden alınmasıyla ittifak, aktif ve ana düzenleyicisinden mahrum kalmıştır. Diğer bir bariz sebep ise Sırbistan'ın o an Osmanlı'ya karşı savaşa girecek ekonomik, siyasi ve askerî güce sahip olmamasıdır. Gözden kaçırılmaması gereken bir diğer unsur da Rusya ile Sırbistan arasındaki ilişkilerin istikrarsızlığıdır (Stavrianos, 1966, ss. 395-396).

Sonuç

İliya Garaşanin, 19. yüzyılda modern Sırp devletinin kuruluşuna katkıda bulunan büyük insanlardan biriydi. Balkanlar'daki durumlarla ilgilenen Avrupalı güçlerin yetenekli politikacılarıyla nasıl başa çıkılacağını kavramıştı. Garaşanin, siyasi faaliyetleri aracılığıyla iki prensin (Aleksandar Karacorcević ve Mihailo Obrenović) hükümdarlığı sırasında Sırp siyasetine yön veriyordu. Aklındaki kurucu babalar, ortaçağ Sırp devletinin kurucularıdır. Çoğunlukla Sırbistan'ın Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'nın özerk Sırp Prensliği'nin iç işlerine karışmasına izin vermemesi gerektiği fikriyle ilgilenmiştir. Garaşanin, özellikle iktidardayken "Türk Anayasası"nın kayıtsız şartsız savunucusu değildi. Ama gerçek şu ki, Türk Anayasası Garaşanin'in ve Anayasa Savunucularının nüfuz kazanmasını sağlamıştır. Kamu hizmetinden üç kısa süreli ayrılık sayılmazsa, Garaşanin, Karacorcević ve Obrenović hanedanlarının hükümdarlıkları sırasında otuz yıl boyunca Sırbistan'ın iç ve dış politikası üzerinde baskın bir etkiye sahipti. İçişleri bakan yardımcısı (1842-1843) ve ardından içişleri bakanı (1843-1852) olarak görev yapmıştır; dışişleri bakanlığı 1852-1853; içişleri bakanlığı: 1858-1859); başbakanlık ve ikinci defa dışişleri bakanlığı (1861-1867) makamlarında bulunmuştur. Sadece 1853-1857 ve 1859-1861 yılları arasında devlet işlerine karışmamıştır. Son emekliliği 1867'de gerçekleşmiştir. Ancak Garaşanin 1867'den sonra bile Sırp siyasetini etkilemiştir (Jakšić, 1950, s. 3).

Uzun siyasi kariyeri boyunca Garaşanin, iç öz yönetimi ilerleterek Sırp devletini teşvik edecek bir konumdaydı. O, önceliği iç politika ve modern devlet kurumlarının inşası olsa da zamanının büyük bir kısmını dış politikaya da ayırmıştır. Garaşanin, hayatının sonuna kadar Sırp halkının, özellikle de özgür olmayan bölgelerde yaşayan Sırp'ların kaderi hakkında endişe duyan gerçek bir Sırp vatansever idi. Onun hayali Sırbistan'ın kurtuluşu ve birleşmesiydi ama aynı zamanda bunun net bir plan ve Büyük Güçlerin desteği olmadan gerçekleştirilemeyeceğini de anlamıştır. Bu nedenle 1844'te ulusal birleşmeye yönelik ilk Sırp gizli siyasi planı olan "Načertaniye"yi yazmıştır. Načertaniye Polonyalı göçmenlerin büyük etkisiyle yaratılmıştır. Bu programa göre Sırbistan'ın hedefi Bosna-Hersek, Eski ve Güney Sırbistan, Karadağ ve Kuzey Arnavutluk'taki yurttaşlarının kurtuluşu için savaşımdır. O bölgedeki halkın birleştirilmesiyle Duşan'ın imparatorluğu yeniden kurulacak ve Sırp'lar, tarihî hak ilkesine dayalı ulusal birleşmelerini gerçekleştirecektir. Ona göre tüm Balkan halklarının çıkarı, büyük güçlerin baskısına direnebilecek, uluslararası politikanın sadece nesnesi değil, konusu olacak ortak ve güçlü bir ulusal devlettir. Bu yüzden Sırp hükûmeti, özellikle Prens Mihailo Obrenović ve onun başbakanı Garaşanin Balkan Yarımadası

boyunca tüm istihbarat ve propaganda ağını geliştirmiştir. Bu gizli örgütün omurgası, komisyon üyelerinden yeni üyeleri işe alma ve etkilerini belirli bir alanda yayma görevinden oluşmaktadır. Prens Mihailo Sırp halkının kurtuluşunu ve birleşmesini savundu ve bunu birincil görevi olarak deneyimledi. Böylece, o zamanın en deneyimli ve en yetenekli Sırp politikacısı ile işbirliği kurmuş oldu. 1861 yılında Garaşanin'e Başbakanlık ve Dahiliye müdürlüğü görevlerini teklif etmişti. Prens Mihailo ve Garaşanin altı yıl, özellikle silahlı kuvvetler için sistematik olarak çalışmışlardır.

Garaşanin, Prens Mihailo Obrenoviç 1868'de suikasta uğradığı sırada Topcider'deydi ve yaşanan olayı bakanlara bildirmek için hemen Belgrad'a gitmişti. Soğukkanlılığı sayesinde düzeni sağlamak için derhal önlemler almıştır. Garaşanin hayatının son yıllarını siyasetten uzak geçirmiştir. İç politikada oldukça muhafazakâr ve bürokratik yönetim tarzının mümkün olan tek yol olduğunu düşünmüştü. İliya Garaşanin, araştırmacılar için büyük önem taşıyan siyasî yazışmalar bırakmıştı. Bu kaynaklar sayesinde, devlet bağımsızlığını yeniden kazanma yolunda ilerleyen 19. yüzyılın ortalarında Sırp Prensligi'nin geçmişini yeniden inşa etmek mümkün olmuştur.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Avramović, S. (2010). "Sretenjski ustav - 175 godina posle". [Sretenye anayasası – 175 yıl sonra]. *Analni Pravnog Fakulteta u Beogradu*. 58. S. 1. Beograd, 248-311.
- Armaoğlu, F. (2022). *19. Yüzyıl siyasî tarihi (1789-1914)*. Kronik.
- Aslantaş, S. (2012). Birinci Balkan İttifakı 1866-1868. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 52(2). 1-14.
- Aslantaş, S. (2013). Sırp Knezliği'nde İktidar Mücadelesi: 1838 Türk Anayasası'nın (Turski Ustav) ilanı. *Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti*. *CTAD*, 9(17), 3-27.
- Aslantaş, S. (2023). *Osmanlı'da Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar* (2. Bs). Selenge Yayınları.
- Bataković, D. (1994). Ilija Garaşanin's Načertanije: A Reassessment. *Balkanica*. XXV(1), 157-183.
- Bataković, D. (2000). *Nova istorija srpskog naroda*. Beograd.
- Bataković, D. (2015). *The Foreign Policy of Serbia: (1844-1867): Ilija Garaşanin's Načertanije*. Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Ceylan, A. (2019). Sırbistan'ın idare-i dâhiliyesine dâir kanunnâme: 1838 Türk Anayasası (Turski Ustav). *Türk Hukuk Tarih Araştırmaları*. 28, 5-54.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB): Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS): 1384/2; Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 41/139.
- Erdei, I. (2006) Ilija Garaşanin: The Draft. *Discourses of collective identity in Central and Southeast Europe (1770-1945): texts and commentaries. Vol. 2. National romanticism: the formation of national movements*. CEU Press, 238-243.
- Garaşanin, I. (1991). *Načertanije Ilije Garaşanina: program spoljne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844*. M. J. Višnjić, (Yay. haz.). İliya Garaşanin'in Yazıları: 1844'ün Sonunda Sırbistan'ın Dış ve Ulusal Politikasının Programı]. Kaz-Grafik.
- Gavrilović, S. (1991). Ilija Garaşanin i Mađari revolucionarne 1848/49. godine. SANU.
- Grmek, M. (1993). *Le nettoyage ethnique. Documents historiques sur une ideologie serbe*. Paris, 64-80.
- Никифоров, К. В. (2015). *Начертание "Илии Гарашианина и внешняя политика Сербии: в 1842-1853 гг.* Индрик.
- Hehn, P. N. (1974). The Origins of Modern-Serbianism: The 1844 Nacertanie of Ilija Garasanin. *East European Quaterly*. 2, 158-169.
- Jakšić, G. ve Stranjaković, D. (1937). *Srbija od 1813-1858* [1813-1858 yılların arası Sırbistan]. Geca Kon.
- Jakšić, G. (1950). *Prepiska Ilije Garaşanina 1839-1849*. I [İliya Garaşanin'in yazışmaları 1839-1849]. Naučna knjiga.
- Jakšić, G. ve Vučković, V. J. (1963). *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (prvi balkanski savez)*. [Sırbistan'ın prens Mihailo hükümetine yönelik dış politikası (ilk Balkan ittifakı)]. Istorijski institut.
- Jovanović, S. (1925). *Ustavobranitelji i njihova vlada: 1838-1858*. [Anayasa savuncuların hükümeti 1838-1858]. Napredak.
- Jovanović, S. (1931). *Spoljšnja politika Ilije Garaşanina*. [İliya Garaşanin'in dış politikası]. *Srpski Književni Glasnik*. Beograd.

- Jovanović, S. (1933). *Druga vlada Miloša i Mihaila: 1858-1868*. [Miloš ve Mihailo'nun ikinci hükümeti: 1858-1868]. Geca Kon.
- Kapıcı, Ö. (2015). "Slav Birliğinden Balkan Birliğine: 1866-1868 Birinci Balkan İttifakı ve Rus Dış Politikasında Balkanlar Çıkmazı". *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 28, 77-119.
- Kronsteiner, O. (1993). *Die Slawischen Sprachen*. Wien, 44-89.
- Ljušić, R. (1986). *Kneževina Srbija (1830–1839)*. [Sırp Prensliği 1830–1839]. Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Ljušić, R. (1988). "Biografije o Iliji Garašaninu: povodom knjige Dejvida Mekenzija, Ilija Garašanin – državnik i diplomata, Beograd, 1987, 540 str". [Ilija Garašanin hakkında biyografiler: David Mackenzie'nin kitabı vesilesiyle, Ilija Garašanin - devlet adamı ve diplomat, Belgrad, 1987, 540 s.]. *Zbornik Matice Srpske za istoriju*. Novi Sad: Matica srpska, 208-211.
- Ljušić, R. (1990). "O ustavu od 1838. godine" [1838 Anayasası üzerine]. *Ustavni razvitak Srbije u XIX veku i početkom XX veka*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučna knjiga, 27-32.
- Ljušić, R. (1991). "Ilija Garašanin o srpskoj državnosti" [İliya Garašanin Sırp Devletine Dair]. SANU.
- Ljušić, R. (2001). *Istorija srpske državnosti* [Sırp devletin tarihi]. C. II. Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Ljušić, R. (1993). "Ilija Garašanin: (1812-1874)". *100 najznamenitijih Srba*. Princip, 180-186.
- Ljušić, R. (2002). "Ilija Garašanin". *Ministarstvo i ministri policije u Srbiji: 1811-2002*. Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije, 227-229.
- Ljušić, R. (2004). *Knjiga o načertaniju* [Naçertaniye Hakkında Kitap]. Beletra.
- Ljušić, R. ve Popović D. M. (2004). *Ustav Knjažestva Srbije: 1835*. [Sırp Prensliği'nin anayasası: 1835]. Arhiv Srbije.
- Ljušić, R. (2008a). Ilija Garašanin on Serbia's Statehood. *Balkanica*. Vol. XXXIX. Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies, 131-174.
- Ljušić, R. (2008b). "Ilija Garašanin". *Enciklopedija srpskog naroda*. Zavod za udžbenike, 222.
- MacKenzie, D. (1985). *Ilija Garašanin. Balkan Bismarck*. Columbia University Press.
- Makenzi, D. (1987). *Ilija Garašanin. Državnik i diplomata*. Prosveta.
- Makenzi, D. (1991). Ilija Garašanin, srpski narodni vođ [İliya Garašanin, Sırp Ulusal Lideri, 1843-1867]. Ilija Garašanin: 1812-1874 – Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa. SANU, 187-207.
- Manetović, E. (2008). "Ilija Garasanin: Nacertanije and Nationalism". *Historical Review, January*, 137-173.
- Marković, S. G. (2013). "Poreklo i dometi Saveta knjaza Čartorskog, Plana Františka Zaha i Zah-Garašaninovog Naçertanija". *Dva veka moderne srpske diplomatije*, 103-135.
- Özkan, A. (2011a). *Miloš'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özkan, A. (2011b). "Kanlıca Konferansı sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan çıkarılmaları ve Osmanlı devletinin Sırbistan'dan çekilişi (1862-1867)". *Gazi Akademik Bakış*. 5/9. Gazi Üniversitesi ATAUM, 123-138.
- Özkan, A. (2011c). Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmasının İlk Adımı: 1862 Belgrad Olayları ve Belgrad'ın Bombalanması. *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30, 171-194.
- Özkan, A. (2011d). *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat Sloven Krallığı'na Sırp (1878-1918)*. IQ Yayınları.
- Özkan, A. (2016). *Sırbistan'da Bir Aile Trajedisi: Milan-Nataliya-Aleksandar Obrenović*. Çizgi Yayınları.
- Perišić, M. ve Marković, A. (2015). *Diplomatsko predstavništvo Srbije u Carigradu*. [Sırbistan'ın İstanbul'daki diplomatik temsili]. 2/I (1830–1858). Arhiv Srbije.
- Popov, Č. (2004). *Srpski biografski rečnik*. [Sırp Biografik Sözlüğü]. Matica srpska, II, 616-624.
- Popović, R. J. (2003). *Toma Vučić Perišić*. [Toma Vučić Perişic]. Beograd.
- Radović, D. (2023). *Jovan Ristić (1829-1899) – biografija državnika*. Prometej.
- Radojević, M. (2010). Sretenjski ustav i razvoj političkih ideja i institucija. *Politička Revija*. 9(22), 47-65.
- Savić, A. (2023). Ilija Garašanin i Obrenovići u emigraciji: (1843-1859). *Dinastija Obrenović i proglašenje Kraljevine Srbije: tematski zbornik radova* içinde (ss. 385-401). Narodni muzej.
- Sırbistan Devlet Arşivi (SDA): İliya Garašanin Evrakı (İGE): 302, 1147, 1153, 1161, 1183, 1192, 1204, 1245; Dışişleri Bakanlığı, Dış Departman Evrakları (DB-DDE): 1961; Mita Petrović Koleksyonu (MPK): 8008, 8011.
- Sotirović, V. B. (2011). Serbia's diplomatic preparations for the creation of the First Balkan Alliance, 1861–1864. *Zgodovinski Časopis/Historical Review*. 65(1-2) 143, 88-103.
- Stavrianos, L. S. (1964). *Balkan Federation: A history of the movement toward Balkan unity in modern times*. Archon Books.
- Stojančević, V. ve Milićević, J. (1994). *Od Prvog srpskog ustanka do Berlinskog kongresa 1804-1878*. [Birinci Sırp Ayaklanmasından Berlin Kongresine 1804-1878]. V. C. I. Srpska književna zadruga.

- Stranjaković, D. (1932). *Vlada ustavobranitelj 1842-1853*. [Anayasa savuncuların hükümeti 1842-1853]. Beograd.
- Stranjaković, D. (1939). *Kako je nastalo Garašaninovo "Načertanije"?* [Garaşanin'in "Naçertaniye" adlı eseri nasıl yaratıldı?]. Srpska kraljevska akademija.
- Stranjaković, D. (2005). *Ilija Garašanin*. Jefimija.
- Štermenski, J. P. (2010). David Urquhart and the links of Serbia with the ideas of the Polish emigration. *Belgrade Historical Review*, 1, 121-135.
- Štermenski, J. P. (2014). *David Urquhart the first British diplomat in Serbia*. Akademska misao.
- Thim, J. (1940). *A Magyarországi 1848–49-iki Szerb fölkéles története*. I–II. Budapeşte.
- Šahović, M. K. (1953). *Pregled međunarodnih ugovora i drugih akata od međunarodnog značaja za Srbiju od 1800 do 1918*. [1800'den 1918'e kadar Sırbistan için uluslararası anlaşmalara ve uluslararası hukuki öneme sahip diğer eylemlere genel bakış]. Beograd.
- Vukićević, M. (1906). "Program spoljne politike Ilije Garašanina na koncu 1844. godine" [İliya Garaşanin'in 1844'ün Sonundaki Dış Politika Programı]. *Delo*, 38(1), 321–336.

“Chasing a Ghost” in Young Adult Literature: Mental Illness in *Am I Normal Yet?*

Genç Yetişkin Edebiyatında Hayaletin Peşinde: *Am I Normal Yet?*’te Ruh Sağlığı Sorunu

Nalan DEMİR*, Mehmet Başak UYSAL**

Abstract

The relative lack of attention given to mental health issues compared to physical health problems in society poses a significant barrier to the development of adequate literacy surrounding mental health concerns. Furthermore, the pervasive stigmatization of individuals suffering from these disorders exacerbates the burden they face. In light of the increasing prevalence of mental illnesses and the imperative for timely interventions, the potential of Young Adult Literature depicting mental illnesses to enhance literacy in this realm appears promising. Consequently, it is aimed to examine the representation of obsessive-compulsive disorder in *Am I Normal Yet?* by the British author Holly Bourne. Initially, the disorders are contextualized within a broader framework, followed by an exploration of their representation within the novel. Subsequently, a thorough analysis is carried out on these representations, with a specific emphasis on how symptoms and treatment alternatives are presented in the narrative. Furthermore, due to the impact of environmental factors on mental health problems, the reactions elicited by these disorders within the storyline are investigated and discussed.

Keywords: *Am I Normal Yet?*, Holly Bourne, obsessive-compulsive disorder, mental illness, young adult literature.

Öz

Fiziksel sağlık sorunları kadar dikkat çekmemesi ya da toplum tarafından dışlanma kaygısı, ruh sağlığı sorunları yaşayan kişilerin tedaviye erişiminin önündeki en büyük engel olarak kabul edilmektedir. Pek çok aile ya da genç ne olduğuna dair hiçbir fikri olmadığı bir kaostan içinde yaşayabilmektedir. Öte yandan, bu sorunlara zamanında müdahale etmenin önemi düşünüldüğünde, bu sorunları ele alan Genç Yetişkin Edebiyatının bu alandaki okuryazarlığı artırma potansiyeli umut verici görünmektedir. Bu sebeple, bu çalışmada çağdaş İngiliz yazar Holly Bourne tarafından kaleme alınan *Am I Normal Yet?* adlı romanda obsesif kompulsif bozukluğunun temsili incelenmiştir. Daha sonra, anlatıda sunulan ruh sağlığı sorunları belirtileri ve bu sorunlara yönelik başvurulmuş tedavi yöntemleri gerçek hayatla ilişkilendirilerek irdelenmiştir. Ayrıca, çevresel etmenlerin ruh sağlığı sorunlarına yönelik etkisinden dolayı olay örgüsü içerisinde bu sorunlara verilen tepkiler de araştırma konusuna dâhil edilmiştir. Bu bağlamda, eserde obsesif-

* Lecturer, Gümüşhane University, GÜSUD Coordinatorship, International Relations Office. E-mail: nlndmr1907@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0346-8584

** Asst. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of English Language and Literature. E-mail: mbuysal@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7077-6475

kompulsif bozukluk belirtileri olarak kirlenme ve hastalanma takıntısına ve bunu önlemeye yönelik aşırı yıkama/yıkanma gibi çeşitli zorlantılara başvurulmaktadır. Faydalanılan tedavi yöntemlerini incelediğimizde, hem psikolojik hem farmakolojik yaklaşımların birlikte kullanıldığını görülmektedir. Son olarak, ruh sağlığı sorunlarına karşı tepkiler incelendiğinde de obsesif-kompulsif bozukluktan mustarip bireyin ailesinin aldıkları terapi neticesinde tutumlarının değiştiği, ancak aynı tutum değişiminin bu bireyin özellikle romantik ilişkilerinde gerçekleşmediği ileri sürülebilir.

Anahtar sözcükler: *Am I Normal Yet?*, Holly Bourne, obsesif kompulsif bozukluk, ruh sağlığı sorunları, genç yetişkin edebiyatı.

Introduction

In the realm of young adult literature, scholarly attention has predominantly focused on the impact of novels depicting mental disorders on their readers (Chisholm and Trent, 2012; Collins and Lazard, 2021; Hughes et al. 2014; Prater, 2003; Prater et al. 2006). However, a significant gap exists between the diversity of mental health themes within young adult literature and the scope of academic studies addressing these issues. Much of the existing research centres on narratives featuring autism spectrum disorder (Dotterman, 2015; Greenwell, 2004; Gilbert, 2005; Hughes et al. 2014; Kupperts, 2008; Rozema, 2014; Semino, 2014), while thematic explorations of mental health issues have also garnered some interest (Altieri, 2008; Hipple et al., 1984; Hyltse, 2020; Kaplan, 2003; Koss and Teale, 2009; Leninger et al. 2010; Prater, 2006; Richmond, 2019; Scrofano, 2015; Trupe, 2006). Emerging studies are beginning to explore other mental health topics such as dyslexia (Altieri, 2016), eating disorders (Collins and Lazard, 2021; Johnston, 2019), and post-traumatic stress disorder (PTSD) (Gilmore and Marshall, 2013; Monaghan, 2016). Yet, there remains a notable paucity of research specifically exploring obsessive-compulsive disorder (OCD). This article seeks to fill this gap by analysing the portrayal of OCD in *Am I Normal Yet?* (2015) by British contemporary young adult author Holly Bourne.

The fact that they do not attract as much attention as physical health problems in society prevents the formation of an adequate level of literacy about mental health problems. Moreover, the anxiety of exclusion or stigmatization of individuals suffering from mental health problems is seen as one of the biggest obstacles in the treatment of these problems (DeLuca et al., 2021; Ferrie et al. 2020; World Health Organization, 2022). Taking into account that around one-eighth of the global population has these issues, it makes perfect sense for literature to examine this topic. The way that mental health issues are handled in literature is not particularly novel. Virginia Woolf's *Mrs. Dalloway* (2021) describes Clarissa Dalloway's day and the experiences of a soldier with post-traumatic stress disorder following World War II. Bertha Rochester is portrayed as an ostracized “crazy” woman who is cast out of the attic in Charlotte Bronte's *Jane Eyre* (1997). Similar instances can now be found in Young Adult Literature (henceforth YAL) in addition to mainstream literature. YA novels that target the 9–19 age bracket, led by America, have gained a lot of popularity, particularly in the twenty-first century. The focus of YAL on mental health issues is still very new; it is positioned as a more easily read and attention span-friendly option for young people than the classics (Herz and Gallo, 1996, p. 2). This is a relatively new field that is highly productive in America; other countries have not yet adopted it with the same vigour. Given that the majority of mental health issues arise before the age of twenty-five (Uhlhaas et al., 2023), YAL could be a useful tool to raise awareness in this area.

Generally speaking, mental health problems are most common in America (15.6%), Eastern Mediterranean (14.7%) and European (14.2%) countries. 8% of children aged 5-9 and 14% of adolescents aged 10-19 in the world struggle with a mental health problem (WHO, 2022, p. 44). In the light of this information, the place of mental health problems in human life and their potential to affect society requires examining this issue. Consequently, this study endeavours to analyse the portrayal of OCD in *Am I Normal Yet?* (2015) by Holly Bourne. Firstly, a review of literature pertaining to OCD is provided in order to understand the essence of the disorder. Secondly, the novel's portrayal of OCD is examined through three subcategories: symptoms, treatment approaches, and reactions to OCD within the narrative.

Obsessive-compulsive Disorder

Mental health can be defined as “a state of spiritual well-being that enables people to cope with the stress of life, to realize their abilities, to learn and work well, and to contribute to society” (WHO, 2002, p. 8). Mental disorder is “a syndrome characterized by a clinically significant disturbance in an individual's cognition, emotion regulation, or behaviour that reflects a dysfunction in the psychological, biological, or developmental processes underlying mental functioning” (American Psychological Association, 2013, p. 20). The most widely recognised source in the field as a reference for defining mental disorders is the *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM-5), which is prepared by the American Psychological Association (APA, 2013). According to APA, approximately twenty different categories of mental disorders are addressed. Due to the comprehensiveness of the problems in question, only OCD related to the novel is addressed in the current study.

OCD is diagnosed by the presence of obsessions and compulsions. Obsessions can be defined as “recurrent and persistent thoughts, impulses, or images experienced in an unwanted way”. Compulsions can be specified as “repetitive behaviours or mental acts that an individual must perform in response to an obsession or in accordance with rules that must be strictly applied” (APA, 2013, p. 235). In order for an individual to be diagnosed with OCD, obsessions and compulsions must be present, these obsessions and compulsions must last at least more than one hour per day, or they must cause clinically significant difficulties in social, occupational and other functional areas (APA, 2013, p. 237). It must be determined that the symptoms are not caused by the effects of another drug or substance or another mental disorder as symptoms of many mental disorders can overlap with OCD.

Although it overlaps with adult OCD in many respects, child and adolescent OCD may differ, especially in terms of insight into the disorder. It is known that children often underestimate their symptoms compared to their families' narratives, and in this case, shame and poor insight are effective (Canavera et al. 2009). Children and adolescents may feel anxiety, shame or guilt in response to disturbing thoughts and may engage in compulsive behaviour to suppress this discomfort. They may also engage in intellectual activities such as being intolerant of uncertainties, perfectionism, exaggerated responsibility, exaggerating the danger, and superstitious or totem thinking styles. Individuals suffering from OCD try to ignore, suppress, or neutralize their obsessions with another thought or behaviour (compulsion). Examples of these thoughts and behaviours include silently counting, repeating words, washing and checking. Compulsions can also be seen as defence mechanisms that individuals develop against their obsessions. For example, an individual with an obsession with contamination may develop constant washing repetitions or some rituals may occur until something feels “just right” (APA, 2013, p. 238). The aim here is to eliminate the stress caused by obsessions or to prevent the emergence of a feared situation such as getting sick. However, the compulsions are not realistically connected to the feared situation, or the connection is quite extreme. For this reason, it is quite common for individuals with OCD to try to avoid people, places and objects that trigger their obsessions and compulsions. Although many people can have obsessive thoughts and are able to eliminate their obsessions, individuals with OCD exaggerate the importance of these thoughts. In other words, it is individuals' reactions to these thoughts rather than the presence of disturbing thoughts that determine OCD (Johnco and Storch, 2018, p. 236).

Familial transmission, genetic elements and neurobiological elements also play a role among the causes of OCD (Johnco and Storch, 2018, p. 234). Children whose first-degree family members have OCD are 32.5 times more likely to develop OCD than those whose first-degree relatives do not have OCD (do Rosario-Campos, 2005). In this case, environmental factors may be involved as well as genetic factors. It is possible to talk about the effect of genetics in approximately 45% to 65% of OCD cases in children (van Groothoest 2005). Although a gene thought to cause OCD is not yet known, there are cases of abnormalities in neurotransmitters such as serotonin, dopamine and glutamine in individuals with OCD (Pauls et al. 2014).

Among the risk factors for OCD, in addition to genetic transmission, the relationship of family members with the individual with OCD and their reaction to his/her condition also plays a very significant role. There is a mutually influencing cycle between both the individual with OCD and other family members. Family members may unintentionally create an environment conducive to avoidance behaviour in order to

reduce the obsessions of the individual with OCD or facilitate compulsions that may cause OCD symptoms to become stronger (Wu et al. 2016). Although this situation provides short-term relief for the individual and family with OCD, it may ultimately cause long-term harm to the child and increase the severity of the disease. In addition to the family accommodation, it has been stated that events such as abuse, grief, parental divorce and illness may also play a role in OCD (Rosso et al. 2012).

As to the treatment of OCD there are two basic categories: Psychological and pharmacological. The most accepted among psychological treatment methods is Cognitive Behavioral Therapy (CBT) (Krzyszkowia et al. 2018, p. 834). It includes studies on how to change the way an individual thinks and behaves that causes the disease. In Exposure and Response Prevention Therapy (ERP), which is one of the CBT methods, it is aimed to prevent the individual with OCD from developing or avoiding compulsions by exposing them to feared situations, thoughts and objects (Johnco and Storch, 2018, p. 242). For example, in contamination-related OCD, the individual is exposed to various dirty or filthy objects and attempts may be made to prevent washing behavior in order to prevent the compulsion to clean. Within the scope of CBT, Acceptance and Commitment Therapy is also used, which allows individuals to learn to observe their negative thoughts without reacting (Krzyszkowia et al. 2018, p. 836). In pharmacological approaches, serotonin reuptake inhibitors (SRI) and selective serotonin reuptake inhibitors (SSRI) (such as escitalopram, fluoxetine, fluvoxamine, paroxetine, sertraline, citalopram, clomipramine) are used (Krzyszkowia et al. 2018, pp. 828-829). Additionally, antidepressants and neuroleptics can be used to increase their effects. Depending on the severity of the disorder, surgical interventions such as removal of various brain regions may also be possible. In general, it is stated that CBT can be more effective than pharmacological treatments, and the use of both methods together can be more effective than their separate use (Johnco and Storch, 2018, p. 242).

Representation of OCD in *Am I Normal Yet?*

OCD in the novel is examined in the light of the data presented above. In this context, the symptoms of OCD, treatment methods, and the reactions of others to mental problems are examined. However, prior to analysing the portrayal of OCD in the novel, it would be appropriate to offer a synopsis of it. *Am I Normal Yet?* marks the debut novel in Holly Bourne's *The Spinster Club* series. Originally working as a journalist, Bourne successfully wins the YA Book Prize awarded by The Bookseller. Published in 2015, the novel not only earns Bourne the Lancashire Book of the Year Award but also catapults her to renown in the young adult genre, particularly for her examination of feminism and mental health topics. The plot centres around Evie, the main character, who, after finishing high school, finds herself enrolled as a college student. She has made a diligent attempt to cope with obsessive-compulsive disorder (OCD), which unexpectedly develops during her ninth-grade year. By participating in weekly therapeutic sessions and receiving pharmacological interventions, she achieves a respectable degree of stability, and is even able to substantially decrease her prescription dosage. She currently desires to integrate herself into standard social activities that are common among teenagers, such as going to parties and establishing romantic relationships, which she believes are typical for her age. To achieve these goals, Evie fully engages in activities that pose significant personal difficulties. She regularly attends concerts with her close group of friends—Amber, Lottie, and Jane—and actively pursues romantic relationships, consecutively involving individuals called Ethan, Oli, and Guy. Although she feels regret after each romantic relationship, her engagement with Guy causes her health to worsen to the point where she needs to be hospitalized. Adding to her difficulties is Evie's unwavering determination to hide all of her troubles, which include obsessions, compulsions, and fears, from her companions, with whom she shares most of her daily experiences. This decision arises from a deeply rooted fear of endangering these cherished relationships, which drives her to uphold a façade of normality despite emotional distress.

The novel employs first-person self-narration, a characteristic commonly found in the young adult genre (Herz and Gallo, 1996, pp. 8-9). The events of the story are narrated from the viewpoint of a teenager called Evie. The reader attains control over the unfolding of events through the character of Evie, who is depicted as both the narrator and the one directly experiencing them. In addition to Evie's frame narrations,

the novel also includes her self-narrated monologues. These monologues are also known as interior monologues, and they differ in writing style and font size from the general self-narration. The primary purpose of these narrative instances is to convey the character's obsessive-compulsive thoughts using labels like “good thought,” “bad thought,” and “worse thought.” However, they also serve to express the character's reflections on different subjects and provide more detailed explanations about the events in the novel. As Cohn (1978) reiterates, self-narrated monologues can greatly enhance the reader's connection with the character by providing a direct glimpse into the character's inner thoughts and emotions.

Symptoms of OCD in *Am I Normal Yet?*

In the question-answer section at the end of the novel, the author Holly Bourne states that she did a lot of research for this book, meeting with many therapists, psychotherapists and many young people with OCD. She states that each individual suffering from this disorder has their own OCD and the situation experienced by each individual is unique; thus, a common representation is quite difficult. The author's sensitivity on this issue seems to have played a very successful role in representing the disorder in question realistically. Evie, the protagonist and narrator of the novel, is sixteen years old and mentions that she was diagnosed with OCD three years ago (*Am I Normal Yet?*, 52). She exhibits symptoms of several obsessions listed in the DSM-5, including fear of disease, contamination, and death.

Evie with the most common type of OCD, still spends most of her daily life with the fear of contamination, even though she is in the recovery process, as can be seen from the reduction of the drug dose in the treatment shared in the recovery diaries. For instance, she can't enjoy the happiness of a relationship when she meets a boy called Ethan for the first time, despite the fact that she views this as one of the first steps towards normalization. This is because she has to consider the potential germs that Ethan, who travelled to meet her by train, might carry and spread to her. Plenty of frightening scenarios race through Evie's head, like Ethan holding the stick on the train, sneezing into the hand of someone who has the norovirus, and then getting infected by holding the same stick and passing the virus on to Evie (19). As is common in partnerships, Evie worries about “typical” aspects of the connection, but her OCD causes her brain to go through “neurotic thought cycles” all day long, particularly when it comes to germs and contamination. The recovery diaries demonstrate that the consequences of OCD persist despite the advancement of the treatment process. No matter how hard she tries to protect herself, she can still become contaminated when Ethan touches her hand during their meeting (26).

The funniest thing happened when I was fourteen. I, like, completely stopped eating because I thought all food was contaminated and would make me sick. Hilarious, huh? I dropped, like, two stone initially. Great diet, I know! And then, there was this one time, when my mum tried to force-feed me. She held me down and globbed mashed potato around my face, crying, and screaming, 'JUST BLOODY EAT, EVIE? But I wouldn't. And then I collapsed and they took me to hospital and misdiagnosed me with anorexia. So funny, right? And then I was super thin and still wouldn't eat so they, like, SECTIONED ME. And it took them, like, WEEKS to finally diagnose me with OCD...' I couldn't really tell them that, could I?

Evie's interior monologue above (52-53) reveals the first several years of her sickness, when things are much worse. The disorder suddenly manifests itself when she is in the ninth grade. Then, she stops eating completely and loses about twelve kg because she thinks food is a haven for bacteria and is afraid, she will get sick (52-53). She gets so feeble that they have to bring her to the hospital so they can take samples. Initially, the illness is misdiagnosed because it is mistaken for anorexia. It is discovered after weeks of research that she has OCD. Evie's anxiety about contaminated food implies a symptom of obsessive-compulsive disorder (OCD). Obsessive-Compulsive Disorder (OCD) frequently entails intrusive thoughts and compulsions, which, in this instance, result in the avoidance of food. Her obsession with succumbing to bacteria and germs and getting sick becomes so intense that she tries to suppress this obsession with excessive cleaning and washing compulsion. The initial misdiagnosis of anorexia indicates the difficulties

in precisely diagnosing mental health disorders. The ensuing process of institutionalization and the difficulty in obtaining an accurate diagnosis highlight the intricacies and possible shortcomings within the healthcare system. Both Evie and her family experience profound distress. Evie's collapse and subsequent hospitalization serve as a turning point, demonstrating the grave consequences of untreated or misdiagnosed mental health disorders.

One of the necessary conditions for the diagnosis of OCD is these compulsions used to relieve obsessions (APA, 2013; APA, 2018). Evie's obsession with avoiding pollution increases so much that she washes her hands until the pores open and bleed, she doesn't step out of the house because she sees everything and everyone as a possible source of contamination. She even gives up at the last minute and doesn't even attend her own graduation ceremony because everything is too "scary" (31). When she first menstruates, she feels very dirty, so she washes her genital area with soap, causing damage to that area (252). As a result, she suffers from pain and has to go to the doctor and use antibiotics. For her, "antibiotics are things that destroy the immune system", so she tries to protect herself by staying at home for weeks against the risk of contracting germs. Moreover, she stops eating, becomes very weak, and her menstrual cycle stops. Since there is no longer a period, there is nothing to worry about cleaning during these periods. During that period, she turns to movies to overcome these obsessive thoughts and spends her day getting lost in other people's stories. She even takes this situation so far that she wants to prevent her family from entering the room by placing objects behind her door to prevent their intervention (69).

When she is asked to fill out the Worry Outcome Survey during the therapy, what she writes for just one day is like a map of Evie's OCD-suffering brain. The recurring thought of getting dirty and sick causes significant anxiety in her. To prevent this, she feels the urge to wash her hands constantly and thinks that she will face a "painful death" and kill her family by making them sick (77). Similarly, she is filled with the urge to seriously clean her room, since a dirty room is enough to breed germs and make her (and therefore her family) sick. She sees school as a dangerous place because it is full of "people touching everywhere." Meals must be fully cooked, as it is inevitable that raw foods will upset her stomach, make her sick, and eventually kill her (78). She doesn't want to come into contact with people because she can never be sure that people are clean enough, which means another danger for her to get infected and die. Evie, who transfers many anxiety situations to the Anxiety Outcome Survey and fills out pages in this way, progresses considerably in the treatment process. At the time of the current narrative, that is, three years after the onset of the disease, she gives a survey with only one side filled and is proud of this progress. However, this does not mean that her fear of pollution has completely disappeared. She still wants to wash her hands "every second of the day" but can stop herself (92). She still cannot make any progress in washing dirty dishes because for her washing dirty dishes means that food residues are transmitted from one plate to another and mixed with the microbes in the sink. As a result, she consents to help her mother share household duties by setting the table (89).

Both reducing the dose of the medication she uses and trying to find a lover for the sake of being "normal" lead Evie's situation to become even more difficult and cause her obsessions and compulsions to relapse. It is known that individuals with OCD experience difficulties in friendships and have difficulty maintaining their relationships (Essau and Ozer, 2015). It is very difficult for these individuals to invite friends to their homes, to go to their friends' places, and to talk about their OCD to their friends out of concern of being stigmatized. In a similar vein, Evie struggles to stifle her nausea by telling them she is full when she visits Amber's house with her best friend Lottie. She observes that Lottie and Amber lick the orange residue off their hands while eating cheddar chips (245). In addition, she is preoccupied with compulsive thoughts about the mess in the room, the last time the carpet was vacuumed, or the last time the linens were washed when she is in Amber's room attempting to listen in on the discussions. However, as Essau and Ozer (2015) notes, she feels compelled to keep all of her obsessions and compulsions hidden from her friends out of fear of being shunned. She blames Jane, who was aware of her illness and was at her side throughout the early stages, as she is trying to get rid of her and her obsessions, which is why she doesn't see her as much as she formerly did. For this reason, she hides her illness from her other friends and is worried that they will similarly move away from her or exclude her as Jane did (79). The urge to hide her illness makes her situation even more difficult. While they are having fun when they go to a concert together,

Evie has to deal with her relapsing OCD and has to constantly go to the bathroom and wash her hands over and over (300-303). Moreover, the obsession with contamination that preoccupies her brain makes it difficult for her to even follow the routine she creates when washing her hands. One of the symptoms of OCD is the feeling of restlessness and incompleteness felt during compulsions (APA, 2013, p. 239). Even though Evie washes her hands over and over again, she still feels restless and feels the urge to wash them again because she doesn't find the amount of washing enough ("Do it again, Evie, just to make sure", 300). Of course, in the meantime, she has to miss the performance of her guitarist boyfriend Guy. She feels relief after washing her hands thoroughly every time, but it is not enough. She is obsessed with getting sick and dirty, which makes her feel compelled to wash constantly to avoid getting sick. The underlying reason for her compulsion is not to relax, but to get rid of her obsession with getting dirty and being sick, which leads to anxiety and tension, even if she feels relieved because the compulsion has relieved her of some of her anxiety and stress. While everyone may have some degree of concern for hygiene or anxiety about getting sick or dying, what sets OCD sufferers apart are the extent to which these ideas affect their life and how they respond to them (Johnco and Storch, 2018). It's obvious that Evie's overreaction—which results in her washing her hands until they bleed—keeps her from living her life. This excess is most noticeable when she finds herself in the hospital following Guy's attempt to have sex with her and bathing herself with bleach diluted with water (396-398). She damages herself to the point of burns because she feels unclean and believes she runs the danger of becoming ill and killing herself and her family. Even though her only motivation for engaging in all of this is to avoid getting sick and dying, the compulsions she uses to try and escape her obsessions end up doing more harm to her, creating a vicious cycle. Like many OCD cases, Evie's compulsions lead to dermatological issues.

Evie's obsessive behaviours extend beyond her need to tidy up and clean. She also engages in repetitive behaviours and counting compulsions, and totemic actions, among other sorts of compulsions described by Mataix-Cols et al. (2008), as a means of diverting her always cleaning-obsessed brain. For instance, she counts her steps to ten while walking on the sidewalk to divert her attention from the worries that are continuously racing through her head on the day that she and her friend Oli from the Film Studies class are heading to the movies (141). Similar to this, she attempts to fight off the temptation to throw up when she goes to a party with Guy and the alcohol, she consumes there makes her queasy. She breaths for ten counts, tries to increase it to twenty, and repeats the process in time to the bass guitar playing at the party (166). Her obsessions get worse as a result of her relationship with Guy. Evie's anxious life is made worse by Guy's erratic conduct, which alternates between giving her too much attention one day and acting as though they had no relationship at all. Evie expects a message from him about that day, at the very least, when they play a game of chestnuts and get extremely friendly. However, as the wait lengthens, Evie starts to develop more compulsions and creates her own totems. She thinks that Guy will send her a message if she touches each street lamp on the way home. She also has a strong compulsion to check her phone repeatedly (control compulsion) and mumbles repeating phrases like "message, message, message." (repetitive words). Here, she starts to touch the street lamps more frequently and intensely when the message does not arrive. When she eventually arrives home, she discovers that she has touched each one six times because "six feels right" (pp. 266-267). One of the "just right" compulsions observed in OCD sufferers is this mindset (APA, 2013, p. 239). In essence, Evie thinks that she will ultimately receive a reward for torturing herself in this way. She makes herself dirty by rubbing her hands on street lamps, thus subjecting herself to her worst dread. However, she uses this as a totem rather than as a means of obtaining any sort of therapeutic exposure. Similar to this, she believes that if she runs her finger around Jane's mirror from top to bottom before the concert, it will make for a wonderful evening (274). She dislikes having to leave the mirror to Lottie when she needs it, though as it prevents her from fully actualizing her totem. She behaves as though she must touch it "now" all the time. She is relieved when it is her turn again and she sees herself in the mirror, realizing her compulsion. However, even though she feels that she should repeat this conduct just in case, her success is insufficient, and she is compelled to stop there with the guilt over the urge that Jane interrupts her, leaving her with a sense of unfulfilledness. These compulsive behaviours persist when they attend a concert that day, and she wastes her time by pressing the taps six times and then washing her hands till they bleed (300). She believes that by acting in this way, she would be able to enjoy herself and

capture Guy's attention, which will make her night go well; therefore, she says that “My good night. My gorgeous perfect night it was my reward. For touching the mirror, for - touching all the lamp posts on the walk in. I'd done what the universe had told me to do and it had rewarded me (Bourne, 2015, p. 326)”. Furthermore, she believes that the universe is rewarding her actions because, at the end of the night, she truly credits her intimacy with Guy to the totems she produces. She feels more compelled as a result of this circumstance, and even though she gets home in the middle of the night, she “thanks” the world by touching each of the movies in her room six times after removing them all off the shelf (326). The sun is about to rise when she fulfils her compulsion, and she can't resist the urge to take a shower. She pushes herself into the shower, screaming, even though her mother tries to stop her (329). Furthermore, this is a recurring circumstance. She wakes up in the middle of the night and spends hours in the shower without her parents knowing since they place restrictions on her hygiene (251; 331). This scenario has resemblance to numerous cases of OCD due to the presence of sleep-related problems such as duration, quality, and delay. (Paterson et al. 2013). Given the importance of sleep for human life, particularly for the brain, it is evident that getting enough healthy sleep is crucial for those who suffer from brain-related issues (Baglioni et al. 2016).

Similar to numerous OCD sufferers, Evie is fixated on numbers. She repeats certain compulsions six times in order to fulfil them. She puts her scarf around her neck six times (333), touches the school walls six times (380), touches the street lamps six times (285), and touches the taps six times (302). Even if it's just temporarily, this counting compulsion can help her avoid the preoccupation with continually washing herself or avoiding becoming sick. Furthermore, as mentioned in APA (2013), these compulsions are used as a totem to avert a situation that they fear.

Evie exhibits avoidance behaviour as a result of her obsessions. Avoidance of places and circumstances that upset the person may be a symptom of OCD (APA, 2013; Dar et al. 2012). When Evie first relapses, for instance, she spends weeks without eating or leaving the house because she perceives a lot of things as harmful (31). She also turns to movies as a haven from her racing thoughts, which leave her lost in neurotic abysses (67).

Treatment of OCD in Am I Normal Yet?

As noted earlier, the most popular treatment for OCD involves a combination of pharmaceutical and psychosocial interventions (Bandelow et al. 2017; Johnco and Storch, 2018; Kendall et al. 2018; Krzyszkowia et al. 2018). Similarly, Evie undergoes weekly therapy sessions and is prescribed medication.

CBT, which is thought to be safer in terms of having no side effects, is the most widely utilized technique in the treatment of OCD (Kendall et al. 2018). Similarly, Evie gains from CBT and she has been seeing her therapist once a week for the past two years (*Am I Normal Yet?*, 18). In order to become conscious of the ideas and actions that lead to obsessions, compulsions, and anxiety, she uses the Worry Outcome Survey and Worry Tree procedures as part of CBT (73; 137). Here, the goal is to identify Evie's “Bad Thoughts” and assess whether or not they stem from her anxieties. Stated differently, the goal is to determine the extent to which Evie's fears stem from her OCD brain and the extent to which they are tied to reality. Instead of giving in to her impulses, the goal is to recognize what OCD tells her and what she should do instead, and to attempt to discern how these urges relate to reality. This can be accomplished by practicing mindfulness techniques like breathing exercises (50) and attempting to remain present in the moment by concentrating on background noise (139). Exposure and Response Prevention Therapy (ERP) is a crucial component of Evie's therapy regimen in addition to these methods. This approach involves exposing the person to ideas and actions that can lead to anxiety and compulsions gradually while trying to stop the person from reacting in a way that would lead to a compulsion or avoidance behaviour (Johnco & Storch, 2018). Similar to this, Evie gains from ERP on a regular basis from her therapist Sarah, both in the form of assignments and during therapy. For instance, Sarah requests that she consume a chicken sandwich that is two days old during their therapy (196-196). Evie tried eating a ham sandwich that had gone bad earlier, but she felt sick all day. She is forced to make this endeavour despite her reluctance and the risk of drowning. When Sarah is asked to rate her anxiety during this exposure, she says it is an eight on a ten-point scale and says she is really concerned about being sick. As homework, she is also required to complete a variety of

exposure studies in her recovery journals. In the same way, she should not touch the rims of the kitchen trash can and not wash her hands ten times (5), nor should she wash her hands fifteen times (75) after using the restroom. These investigations can be said to be effective up until a recurrence of symptoms.

Another method in OCD treatments is the pharmacological approach. Evie provides the reader with information about the medication she will take after treatment and the psychological skills she should reinforce in her recovery diaries, which are presented chronologically at the beginning of the novel and in between narrations. For instance, Evie must take 20 mg of fluoxetine instead of the recommended 40 mg in the recovery diary, which appears on the novel's opening page (5). One pharmacological strategy for treating OCD is the use of fluoxetine, a kind of selective serotonin reuptake inhibitor (SSRI) (Krzyszak et al. 2018). It can be somewhat effective in young people, despite being more effective in adults (Lack, 2012). Throughout the novel, it is shown that Evie cuts her medicine from 40 mg to 5 mg, primarily on her own initiative and with her psychiatrist's approval. This is done to observe how Evie is free of the drug's effects and to eliminate those side effects. The research reports that children and young adults who use fluoxetine may experience adverse effects such as tension, anxiety, sleep disturbances, and restlessness (Buchman et al. 2002; Riddle et al. 1991). It is well known that all symptoms return, particularly if the medication is removed altogether or its dosage is lowered. In a similar vein, Evie too has a variety of side effects, and when the dosage is lowered, some of her symptoms return. She claims that the medication causes her to have sleep problems, bloating, drowsiness, and heat-related numbness (198–199). One of the adverse effects of dose reduction, which is an increase in the amount of anxiety, is that the person gets more worried than during prior experiences, especially after ERP sessions on eating expired sandwiches (eight out of ten on the anxiety scale) (197). Her therapist even reminds her that this is what the dose reduction is supposed to accomplish. “Bad thoughts” significantly rise, particularly after fluoxetine is reduced to 10 mg. Before the dose decrease, she has no trouble giving her friend Lottie's mother a hug (179). However, in her post-dose reduction meetings, she uses her illness as a pretext to avoid giving her a hug out of concern for infection (336). Alternatively, after the dose reduction, even though she used to have no trouble hugging her closest friends, she now feels threatened by their contact (374). Her fear of concealing her ailments from her friends grows along with her problems. She naturally descends into a vicious cycle of worrying in an attempt to stop the situation from happening, and at some point, she finds herself back in a mental hospital. Additionally, this time, the dosage of fluoxetine is increased to 60 mg, and an extra 5 mg of diazepam is recommended because she seriously harms herself (405). A benzodiazepine derivative called diazepam is used to alleviate anxiety (Starcevic et al. 2016). Furthermore, Evie and her family undergo a rigorous therapeutic regimen that includes family counselling, mindfulness exercises, group therapy, and creative endeavours (405). Therefore, it may be inferred that Evie's use of medication and therapeutic techniques had a more fruitful outcome.

Regarding treatment, one crucial matter that must be addressed is the degree of insight that those with mental health issues possess. The American Psychological Association defines “lack of insight” as the whole belief that OCD symptoms are real; “poor insight” is the belief that these symptoms are likely to be true; and “good insight” is the belief that these symptoms are not true (APA, 2013, p. 237). Evie possesses sound judgment prior to encountering intricate issues and cutting back on medication. For instance, she uses the coping mechanisms she has learnt to convince herself that she has already cleaned her hands when she feels the need to do so before seeing her first boyfriend, Ethan. (“You're okay, Evie. You don't think you need to do another hand wash? You just gave them a wash. Come on, up you get.” p. 13). Alternatively, she can learn to focus on the present moment to get over her fear of missing Oli's movie with her (141). But when her symptoms worsen later on when she cuts back on her medicine, she thinks there's a chance that the expired chicken sandwich during one of her ERP sessions might have actually poisoned her (196). She claims that “she is not sick” and “she is fine” after discovering that Oli also suffers from agoraphobia. She refuses to accept Oli's sympathetic expression when he looks at her hands since the skin has peeled off from washing them (368). It is well established that people with strong insight outperform those with weak or no insight when receiving CBT (Johnco and Storch, 2018). Poor insight is indicated by symptoms including embarrassment, exaggerating the threat, and an inability to manage oneself (Lewin et al. 2010; Canavera et al. 2009). Evie is more anxious about the onset of her illness and is finding it harder to manage herself as a

result of the complicated events and dosage drop. If her friends learn about her condition, she fears they would desert her (274). But following her most recent episode, she resumes treatment with higher dosages and explains her condition to her friends who pay her a visit. She finally accepts her the situation no matter what happens. She is even capable of replacing her disruptive thoughts with sensible ones (423–424). This shows that both therapeutic and pharmacological approaches work together better, rather than just a therapeutic approach only, in Evie's treatment.

On the other hand, as she admits, returning to "normal" is for her "a ghost she chases" (419). This poignant realization is grounded in the reality of obsessive-compulsive disorder (OCD), which has a relapse rate ranging from 24% to 89% (Waldermar et al., 2019). Additionally, 41% of children and young adults with advanced OCD continue to struggle with the disorder into adulthood (Johnco and Storch, 2018). These statistics support a realistic portrayal of OCD in the novel, emphasizing the chronic nature of the disorder and the ongoing challenges faced by those affected. This fact brings the importance of social awareness in mental illness into the surface. Despite ongoing treatment efforts, many individuals still suffer from severe mental disorders. Therefore, society has a moral obligation to provide social kindness and empathy to these individuals. However, it is important for individuals to have a clear understanding of what OCD is before expressing empathy towards those who have OCD. Here, the potential of novels addressing mental health issues becomes evident.

Evie's experience highlights the significance of adopting a pragmatic stance on mental health conditions. Her experiences exemplify the intricacies of living with OCD and underline the imperative of a holistic approach to therapy. Utilizing medications and therapy, in addition to personal acceptance, offers a more comprehensive approach to controlling the problem, providing optimism and resilience despite the persistent nature of the condition. Evie's story provides readers with a comprehensive understanding of the complex process of managing mental illness, emphasizing the interaction between external assistance and personal development in the quest for mental well-being.

Reactions to OCD in Am I Normal Yet?

The opinions and actions of persons whose relationships significantly impact Evie's condition are examined in the narrative. The main characters in this story are her parents, sister Rose, and best friends Jane, Amber, and Lottie, as well as the boys she tries to connect emotionally with. The reactions of people around Evie will be examined since, as social creatures, people are influenced by those around them to a certain extent, and this is a crucial factor in mental health issues. It is evident that Evie's relationships with those around her play a critical role in both the course of her illness and its treatment, even if the novel does not explicitly address the causes of her disorders.

To start with her family, Evie's parents are educated about the disorders and take part in family treatments while undergoing treatment (219). A crucial factor in the therapy process is the family's sentiments toward the OCD sufferer (Johnco and Storch, 2018). It is well known that ignoring avoidance behaviours and compulsions to save the family harmony from being harmed by their disruptions or fussing will only worsen the condition and prolong the person's recovery (Merlo et al. 2009; Wu et al. 2016). Before the illness is diagnosed, in the early stages, her parents do not exhibit this kind of conscious behaviour. Evie stops eating completely out of fear of germs, and her mother tries to shove mashed potatoes into her mouth while she sobs uncontrollably (*Am I Normal Yet?*, 52). Alternatively, Evie's mother raps on the door and threatens to call the police because she is truant, forcing Evie to stay in her room and not attend to school for eight weeks because she believes that everyone and everything could be a source of pollution (69). In a similar vein, when Evie ties herself to the bed in order to stay home from school, her father douses her with a pail of water (217). He explains to her that he did this in order to startle her and bring her to her senses at their next family therapy sessions. But after the diagnosis and course of treatment, they start to tackle the issue with greater awareness and skill. It appears that Evie's family has taken action to stop her compulsive behaviours and is now aware of the problem. For instance, when Evie is at home, her mother limits the amount of time she spends in the restroom and steps in right away if she remains longer than five minutes (13). She conceals the cleaning materials (339) and attempts to stop her from over-organizing her room

(246). But occasionally, they can be excessively nervous. They are particularly concerned about how Rose will be impacted by Evie's illness. Rose wants to use the word "therapy" to inquire about Evie's treatment session's outcome when she gets back. Her mother corrects her, attempting to stress that this is only "control" rather than therapy (85). In a similar vein, Evie battles the impulse to quickly wash her hands when her illness relapses, but her father gets in the way and keeps her from going to the restroom. She overcomes every challenge, much like a "meth addict," and frantically washes her hands in the kitchen sink. When Rose realizes this, tears well up in her eyes and she feels depressed. Subsequently, her mother informs Evie that Rose was really saddened by her careless actions. This topic is also covered in Chrisman, who claims that Rose becomes an innocent and readily impressionable character as a result of the family's attitude (2017). Rose, though, is aware of the circumstances and offers Evie mature support beyond her years. She reassures Evie that this is normal and calms her down when she starts to worry about what to dress to her boyfriend's date (134). When her friends come to Evie and eat something in her room, she becomes worried that her room gets very dirty due to what they eat. However, Rose advises her not to worry because no one will get sick or die from it (229). When Evie's illness begins to relapse, Rose notices this before her parents (230) and informs her mother about the cleaning box Evie keeps under her bed (235). Rose might easily keep this information from her parents in order to play the nice kid and not tell Evie's family about her compulsions if her only intention was to get along with her sister. Nevertheless, she decides what's best for her sister despite the possibility of her backlash.

There have been serious changes in her mother's attitude towards Evie following the crisis she experiences after the affair with Guy. Her mother, who is formerly a prisoner of her own worry, starts to see that Evie is not to blame for what she is going through (407). She even gets over her fear of worrying her daughter and tells Evie that Rose is being bullied by her school friends. This attitude also suggests that Evie's mother, who seems committed to stopping Evie's compulsions and feels obligated to adopt a strict role in the past, now sees Evie as someone who is essentially on the same level as herself. This implies that she has embraces her daughter as she is.

Considering how her friends are handling Evie's illness, Jane is the only one who is aware of her condition. Her best friend, Jane, is always a great support to her in the early days of the disease. She always stands by Evie in the school toilets while she washes her hands many times and tries to calm her down. She "never forced" Evie, "never judged" her, never "complained" about her (31). While other students at school calls her nicknames such as "crazy" and "psycho", Jane always defends Evie and patiently waits for her to calm down (41). But after high school, when they head to college, Jane starts to spend all of her time with her new boyfriend and even starts to change into a girl who gives in to his every desire. Evie manages her illness for a while. However, when Evie's disorder relapses, Jane cannot notice it because her focus is solely on her boyfriend at this crucial period. As the girls are getting ready for the concert at Jane's place, Jane really observes Evie feeling uneasy, but she chooses not to press the issue (279). That's when Evie recognizes that her illness has returned, that Guy is hurting her life on a daily basis, and that even though she really wants to be able to tell Jane everything, she can't since she won't follow through on the matter.

Even though they are unaware of Evie's condition until the very end of the book, her college companions Amber and Lottie, who become very close friends and form a "Spinster Club" together, provide her with a great deal of support via their genuine friendship. Evie's decision to keep her OCD a secret is driven by a fear of ostracization, a concern noted by researchers Essau and Ozer (2015). She worries that even if her friends initially accept her illness, they will eventually grow tired of her compulsions and withdraw their support. This fear of losing their friendship and support prevents her from disclosing her condition, which adds to her isolation and anxiety (274). When they visit Evie at the psychiatric facility after she bathes in bleach and is hospitalized, she discloses to them her condition (433). They provide Evie comfort by assuring her that they would always be there for her, despite her concerns, as long as she permits it. This event highlights the profound impact of authentic support and acceptance from friends, illustrating that genuine friendship may withstand the difficulties presented by mental illness. The interaction between Evie and her friends emphasizes an essential aspect of living with OCD or any mental health condition: the apprehension of stigma and exclusion may frequently have a more impairing effect than the disorder itself. Bourne demonstrates the significance of trust and communication in friendships by depicting Evie's

transition from secrecy to openness. The replies of Amber and Lottie serve as a prime example of how empathetic and encouraging connections may establish a solid basis for individuals confronting mental health difficulties.

Given all of the changes in Evie's life, as in any young adult's, it might not be accurate to blame the dose reduction alone for the relapse. Developments and experiences in her life worsen her health condition even further. For instance, she drinks alcohol at a party and is nervous about throwing up, even if she takes medication. Similarly, her fear of having a boyfriend and becoming "normal" makes her include three distinct people in her life one after the other and handle their various issues. In fact, even someone with a somewhat "normal" brain would become unstable around her new boyfriend, Guy, because of his extreme erratic behaviour. He acts as though he doesn't know her one day, then the next, he expresses a great deal of interest in her. Evie can delay her compulsive behaviours during this process, but eventually she regrets them. For instance, because of Guy's attention, she may put off her worry about getting dirty while they are playing chestnuts. Nevertheless, when Guy does not text her in a while, she regrets delaying her compulsions considering how unclean she might be throughout the game (268-269). In fact, her last crisis, washing herself with bleach and being hospitalized, is triggered by her relationship with Guy. She wants to be with him like any other "normal" young girl, believing that he loves her. But she meets his coldness and cruelty when she learns she's not ready for this. She ends up hurting herself so much as to require hospitalization as a result of this. This case illustrates how environmental factors (Johnco and Storch, 2018) may also play a role in OCD despite the absence of prior indications about their etymology in the novel. Evie articulates her ideas on the influence of society on mental disorders as follows:

People don't wake up one day and think, Oooh, I think I'll go completely gaga. It's usually a case of spiralling circumstances. And, if you're a woman, think about it, we have a shitload of spiralling circumstances. We're paid less, we're told we have to be beautiful, and thin, but we're also told to eat chocolate all the time otherwise we're not 'fun', and we're constantly being objectified and told to calm down when we care about something... Isn't all this likely to make us a little mental? Isn't being subjected to daily inequality going to be a spiralling circumstance?... See how it's hurting everyone. How we're told to behave as boys and girls is breaking all of us. Girls are under extreme strain and are more likely to be diagnosed and labelled as mad, whereas boys aren't allowed to open up and talk about their feelings because it isn't 'manly' so they bottle it all up until they can't take any more. (Bourne, 2015, pp. 431-432)

Here it has been attempted to use Evie's romantic relationships to illustrate the impact that social circumstances have in mental health issues. Evie attempts to convey to her friends Amber and Lottie that society plays a role in the genesis of diseases as a result of her studies. She bemoans the fact that women are paid less, are expected to be attractive and trim but are also objectified continuously, are told to calm down when they become upset about something, and are exposed to unfairness all the time. She claims that this vicious cycle makes women ill. Her intimate relationships act as a small-scale representation of these larger societal problems. Evie's encounters with her romantic partners demonstrate the additional pressure and unease that arise from attempting to fulfil cultural norms. The societal expectation to adhere to specific beauty norms, to be submissive, and to hide authentic feelings intensifies her challenges with mental well-being. For example, the apprehension she experiences of being evaluated or failing to meet societal standards can activate her OCD symptoms, further complicating her ability to handle her condition. Bourne's portrayal of Evie's challenges highlights the interplay of societal norms and personal psychological well-being. This highlights the way in which cultural expectations and inequalities between genders can exacerbate mental health problems, especially among women. The story highlights the significance of acknowledging and dealing with the societal elements that contribute to mental illnesses. Evie's conversations with Amber and Lottie regarding these societal matters function as a vital narrative tool, enabling readers to grasp the wider framework of her mental health challenges. Her critique of cultural conventions extends beyond a personal expression of sorrow, encompassing a wider analysis of the impact of these norms on several women. This

viewpoint prompts readers to contemplate the potential good effects on mental well-being that can arise from altering society views and diminishing gender disparities.

Johnston explores the ways in which women are influenced by society to view their bodies as inadequate, leading them to engage in particular behaviours in an attempt to make up for these perceived shortfalls (2019). These practices include things like dieting, following rigid food regimens, dressing in particular ways, applying makeup, styling hair, and doing intense workouts. The study posits that eating disorders are not the norm but rather a manifestation of a psychological inability to conform to prevailing social norms. It is noted that Evie, like the teenagers examined in Johnston (2019), finds satisfaction in her weight loss when she refuses to eat due to her fear of germs. She may not explicitly acknowledge it, but her weight loss response suggests that following social norms has become the norm. Her relentless pursuit of a boyfriend—motivated by her need to conform to social expectations—highlights this propensity and ends in a platonic relationship bereft of true affection.

Johnco and Storch (2018) state that environmental factors such as abuse, victimization, death, divorce and diseases may be effective in OCD at a rate of 20% to 80% (Johnco and Storch, 2018, p. 238). Conflicting expectations about their societal roles from boys and girls confuse them about what they should do, as Evie says in the quote. Men are pushed to the verge of suicide when they are pressured to conceal their emotions, whilst women are driven to get plastic surgery in order to fulfil the role of being physically attractive (Dull and West, 1991). For this reason, it has been implied that the continuation of this vicious circle will eventually negatively impact everyone; therefore, social reforms are essential.

Conclusion

It can be seen that the representation of OCD in *Am I Normal Yet?* parallels the studies in the field, thus offering a realistic representation. Considering the representation of symptoms of illness, the protagonist of the novel, Evie, struggles with obsessive thoughts such as contamination, illness, and death. To suppress her obsessions, she develops compulsions such as excessive washing, avoidance, repetitive behaviours, and superstitious thoughts. These obsessions and compulsions significantly impact her life and force her into a life different from her peers. On the other hand, accurately identifying OCD in Evie has been challenging due to the potential overlap of symptoms with various medical conditions. This may highlight the difficulty in diagnosing mental problems since misdiagnosis may be the biggest obstacle to treatment. This may underline how mental health literacy can make the process easier. Hence, the valuable impact of these works on promoting mental health awareness cannot be underestimated.

When examined in terms of treatment methods, Evie benefits from both psychological and pharmacological approaches. In terms of psychological approaches, she utilizes techniques such as CBT, ERP, family therapy, and mindfulness practices. In the context of pharmacological approach, she uses a medication called fluoxetine. Over time, she reduces the dosage of the medication, but due to the complex events in her life, she finds herself in a serious crisis again and is back in the hospital where the dosage of the medication is increased once more. This, again in parallel with the results of studies in the field, shows that utilizing both psychological and pharmacological approaches together is more effective. Finally, when the responses to mental issues in the novel are examined, it is observed that while her family initially displays more amateurish attitudes during the onset of the illness, they exhibit more reasonable behaviours as a result of the family therapies they receive. They take measures to limit Evie's compulsions and conduct efforts aimed at extinguishing these compulsions rather than reinforcing them. Particularly, Evie's sister, Rose, is a significant source of support for Evie and often intervenes in many instances.

On the other hand, the influence of social structure and gender roles on the emergence of mental disorders is also emphasized in the novel. Especially, the impact of societal expectations on women experiencing these problems is highlighted. Furthermore, adolescence itself contributes significantly to the course of the illness. Many of Evie's cleanliness attacks are triggered as a result of her romantic relationships. Naturally, in this age, being “normal” is already difficult enough, and for a young adult with OCD to be “normal” is nothing but “chasing a ghost.” Indeed, what drives Evie into romantic relationships and exacerbates her illness is this pursuit of normalcy. The futility of this effort is also emphasized by Evie's

therapist. What matters is being able to be oneself; “normal” is nothing but a ghost that everyone chases. It can be seen that basing one's own normality on society's expectations, like in the case of the character Evie, undermines one's own sense of normalcy. This can cause people, especially those suffering from mental disorders, to live in chaos, creating a vicious cycle for them. The influence of environmental and societal factors in many disorders is well known. Hence, it seems necessary to alter the societal norms to either embrace “abnormal” as “normal” or create an atmosphere that mitigates the occurrence of such illnesses.

Authorship Contribution:	Conceptualization: ND; Data curation: ND; Formal analysis: ND; Investigation: ND; Methodology: ND; Project administration: MBU; Resources: ND; Supervision: MBU; Writing-original draft: ND; Writing-review and editing: ND, MBU.
Conflict of interest:	The authors declare no potential conflict of interest.
Financial support:	This work was supported by Research Fund of the Atatürk University (Project ID 12588).
Ethics Board Approval:	The authors declare no need for ethical approval for the research.
Acknowledgement:	We express our gratitude to esteemed Süleyman Demir for his invaluable contributions to our study through meticulous proofreading and critical insights.

References

- Altieri, J. L. (2008). Fictional characters with dyslexia: What are we seeing in books? *TEACHING Exceptional Children*, 41(1), 48–54. <https://doi.org/10.1177/004005990804100106>
- Bandelow, B., Sher, L., Bunevicius, R., Hollander, E., Kasper, S., Zohar, J., & Möller, H. J. (2012). Guidelines for the pharmacological treatment of anxiety disorders, obsessive-compulsive disorder and posttraumatic stress disorder in primary care. *International Journal of Psychiatry in Clinical Practice*, 16, 77–84. <http://dx.doi.org/10.3109/13651501.2012.667114>
- Brontë, Charlotte (1997). *Jane Eyre*. Wordsworth Classics.
- Bourne, H. (2015). *Am I Normal Yet?* Usborne.
- Canavera, K. E., et al. (2009). Parent-child agreement in the assessment of obsessive-compulsive disorder. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 38(6), 909–915. <https://doi.org/10.1080/15374410903258975>
- Chisholm, J. S., & Trent, B. (2012). 'Everything... affects everything': Promoting critical perspectives toward bullying with Thirteen Reasons Why. *English Journal*, 101(6), 75–80.
- Cohn, D. (1978). *Transparent minds: Narrative modes for presenting consciousness in fiction*. Princeton University Press.
- Collins, M. K., & Lazard, A. J. (2020). How narrative engagement with young adult literature influences perceptions of anorexia nervosa. *Health Communication*, 36(13), 1646–1655. <https://doi.org/10.1080/10410236.2020.1785375>
- Comer, J. S., et al. (2004). Obsessing/worrying about the overlap between obsessive-compulsive disorder and generalized anxiety disorder in youth. *Clinical Psychology Review*, 24(6), 663–683. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2004.04.004>
- DeLuca, J. S., et al. (2021). Reducing stigma in high school students: A cluster randomized controlled trial of the National Alliance on Mental Illness' Ending the Silence intervention. *Stigma and Health*, 6(2), 228–242. <https://doi.org/10.1037/sah0000235>
- Do Rosario-Campos, M. C., et al. (2005). A family study of early-onset obsessive-compulsive disorder. *American Journal of Medical Genetics. Part B, Neuropsychiatric Genetics*, 136, 92–97. <https://doi.org/10.1002/ajmg.b.30149>
- Dotterman, A. M. (2015). *Neurodiverse modernism: Cognitive disability and autism in the works of Virginia Woolf, William Faulkner, Joseph Conrad and Samuel Beckett*. [Doctoral Dissertation]. Stony Brook University, New York. <http://hdl.handle.net/11401/77535>
- Dull, D., & West, C. (1991). Accounting for cosmetic surgery: The accomplishment of gender. *Social Problems*, 38(1), 54–70. <https://doi.org/10.2307/800638>
- Essau, C. A., & Ozer, B. U. (2015). Obsessive-compulsive disorder. In T. P. Gullotta et al. (Eds.), *Handbook of adolescent behavioral problems: Evidence-based approaches to prevention and treatment* (pp. 235–264). Springer.
- Ferrie, J., et al. (2020). Psychosocial outcomes of mental illness stigma in children and adolescents: A mixed-methods systematic review. *Children and Youth Services Review*, 113, 104961. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.104961>
- Gilbert, R. (2005). Watching the detectives: Mark Haddon's *The Curious Incident of the Dog in the Night-Time* and Kevin Brooks' *Martyn Pig*. *Children's Literature in Education*, 36(3), 241–253. <https://doi.org/10.1007/s10583-005-5972-1>
- Gilmore, L., & Marshall, E. (2013). Trauma and young adult literature: Representing adolescence and knowledge in David Small's *Stitches*: A Memoir. *Prose Studies*, 35(1), 16–38. <https://doi.org/10.1080/01440357.2013.781345>

- Glavin, C. E. Y. and Montgomery, P. (2017). Creative bibliotherapy for post-traumatic stress disorder (PTSD): A systematic review. *Journal of Poetry Therapy*, 30(2), 95–107. <https://doi.org/10.1080/08893675.2017.1266190>
- Greenwell, B. (2004). The curious incidence of novels about Asperger's syndrome. *Children's Literature in Education*, 35(3), 271–284. <https://doi.org/10.1023/b:clid.0000041783.90370.14>
- Herz, S. K., & Gallo, D. R. (1996). *From Hinton to Hamlet: Building bridges between young adult literature and the classics*. Greenwood Press.
- Hipple, T. W., Yarbrough, J. H., & Kaplan, J. S. (1984). Twenty adolescent novels (and more) that counselors should know about. *The School Counselor*, 32(2), 142–148. <https://www.jstor.org/stable/23900617>
- Hughes, E. M., Hunt-Barron, S., Wagner, J. Y., & Evering, L. C. (2014). Using young adult literature to develop content knowledge of autism for preservice teachers. *The Teacher Educator*, 49(3), 208–224. <https://doi.org/10.1080/08878730.2014.917754>
- Johnco, C., & Storch, E. A. (2018). Understanding and managing obsessive-compulsive disorder in children and adolescents. In J. Butcher & P. Kendall (Eds.), *APA Handbook of Psychopathology, Volume 2: Child and Adolescent Psychopathology* (pp. 231–252). American Psychological Association.
- Johnston, J. (2019). Maybe I am fixed: Disciplinary practices and the politics of therapy in young adult literature. *Children's Literature Association Quarterly*, 44(3), 310–331. <https://doi.org/10.1353/chq.2019.0035>
- Kaplan, J. S. (2003). New perspectives in young adult literature: The research connection. *The ALAN Review*, 31(1), 6–11. <https://doi.org/10.21061/alan.v31i1.a.2>
- Koss, M. D., & Teale, W. H. (2009). What's happening in YA literature? Trends in books for adolescents. *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, 52(7), 563–572.
- Krzyszakowia, W., Kuleta-Krzyszakowia, M., & Krzanowska, E. (2018). Treatment of obsessive-compulsive disorders (OCD) and obsessive-compulsive-related disorders (OCRD). *Psychiatr Pol*, 53(4), 825–843. <http://doi.org/10.12740/PP/105130>
- Kuppers, P. (2008). Dancing Autism: The Curious Incident of the Dog in the Night-Time and Bedlam. *Text and Performance Quarterly*, 28(1-2), 192-205. DOI:10.1080/10462930701754465
- Leininger, M., et al. (2010). Books portraying characters with obsessive-compulsive disorder. *Teaching Exceptional Children*, 42(4), 22–28. <https://doi.org/10.1177/004005991004200403>
- Lewin, A. B., et al. (2010). Correlates of insight among youth with obsessive-compulsive disorder. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51(5), 603–611. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2009.02181.x>
- Merlo, L. J., Lehmkuhl, H. D., Geffken, G. R., & Storch, E. A. (2009). Decreased family accommodation associated with improved therapy outcome in pediatric obsessive-compulsive disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 77, 355–360. <http://dx.doi.org/10.1037/a0012652>
- Monaghan, A. S. (2016). Evaluating representations of mental health in young adult fiction: The case of Stephen Chbosky's *The Perks of Being a Wallflower*. *Enthymema*, 0(16), 32–42. <https://doi.org/10.13130/2037-2426/7400>
- Prater, M. A. (2003). Learning disabilities in children's and adolescent literature: How are characters portrayed? *Learning Disability Quarterly*, 26(1), 47–62. <https://doi.org/10.2307/1593684>
- Prater, M. A., Dyches, T. T., & Johnstun, M. (2006). Teaching students about learning disabilities through children's literature. *Intervention in School and Clinic*, 42(1), 14–24. <https://doi.org/10.1177/10534512060420010301>
- Richmond, K. J. (2019). *Mental illness in young adult literature: Exploring real struggles through fictional characters*. Libraries Unlimited, an Imprint of ABC-CLIO, LLC.
- Riddle, M. A., et al. (1991). Behavioral side effects of fluoxetine in children and adolescents. *Journal of Child and Adolescent Psychopharmacology*, 1(3), 193–198. <https://doi.org/10.1089/cap.1990.1.193>
- Rosso, G., et al. (2012). Stressful life events and obsessive-compulsive disorder: Clinical features and symptom dimensions. *Psychiatry Research*, 197, 259–264. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2011.10.005>
- Rozema, R. (2014). The problem of autism in young adult fiction. *Language Arts Journal of Michigan*, 30(1), 7. <https://doi.org/10.9707/2168-149X.2039>
- Ruscio, A. M., et al. (2008). The epidemiology of obsessive-compulsive disorder in the national comorbidity survey replication. *Molecular Psychiatry*, 15(1), 53–63. <https://doi.org/10.1038/mp.2008.94>
- Scrofano, D. (2015). Not as crazy as it seems: Discussing the new YA literature of mental illness in your classroom or library. *Young Adult Library Services*, 13(2), 15–20.
- Semino, E. (2014). Language, mind and autism in Mark Haddon's *The Curious Incident of the Dog in the Night-Time*. In M. Fludernik et al. (Eds.), *Linguistics and Literary Studies: Interfaces, Encounters, Transfers* (pp. 279–303). De Gruyter.
- Trupe, A. (2006). *Thematic guide to young adult literature*. Greenwood Publishing Group.

- Uhlhaas, P. J., et al. (2023). Towards a youth mental health paradigm: A perspective and roadmap. *Molecular Psychiatry*, 28(8), 3171–3181. <https://doi.org/10.1038/s41380-023-02202-z>
- van Grootheest, D. S., Cath, D. C., Beekman, A. T., & Boomsma, D. I. (2005). Twin studies on obsessive compulsive disorder: A review. *Twin Research and Human Genetics*, 8, 450–458. <http://dx.doi.org/10.1375/twin.8.5.450>
- Woolf, Virginia. (2021). *Mrs Dalloway*. Penguin Books.
- World Health Organization. (2002). *The world health report 2002: Reducing risks, promoting healthy life*.
- World Health Organization. (2022). *World mental health report: Transforming mental health for all*. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO. Geneva.
- Wu, M. S., et al. (2016). A meta-analysis of family accommodation and OCD symptom severity. *Clinical Psychology Review*, 45, 34–44. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.2016.03.003>

2011 Yılı Van Depremi'nde Geçici Barınma Alanlarında Kalan Kadınların Gündelik Yaşamda Karşılaştıkları Zorluklar¹

The Difficulties Faced by Women Residing in Temporary Shelters in Daily Life in
Van Earthquake of 2011

Yekbün ÖZAYDIN*, Aylin GÖRGÜN BARAN**

Özet

Bu çalışma; 2011 yılı Van Depremi sonrası geçici barınma alanlarında kalan kadınların yaşadıkları zorlukları, gündelik yaşamlarını ve bu gündelik yaşamların değişimini/dönüşümünü konu edinmektedir. Deprem sonrası kadınların değişen ve dönüşen yaşamlarını anlamak, nasıl ve ne tür sorunlar yaşadıklarını tespit etmek amacıyla hareketle çalışmada yorumcu-inşacı yaklaşım esas alınmıştır. Geçici barınma alanlarındaki fiziki ve mekânsal özellikler Lefebvre ve Harvey'in mekânsal kuramlarından, gündelik yaşamının şekillenmesi ve değişimi/dönüşümü ise Berger ve Luckmann'ın toplumsal gerçekliğin inşası yaklaşımından faydalanılmıştır. Çalışmada amaçsal olarak belirlenmiş ve kartopu yöntemi ile seçilmiş 32 kadınla derinlemesine görüşme (mülakat) yapılmıştır. Derinlemesine görüşmelerden elde edilen veriler manuel olarak 5 grupta temalaştırılmış (geçici barınma alanlarının fiziki özellikleri, yaşadıkları korkular, kadının bakım ve iş yükünün artması, yardım ve destek konusunda dayanışma ve gerginlik, deprem sonrası kadının değişen gündelik yaşamı ve sosyal ilişkileri) ve bu temalar çerçevesinde analiz edilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre kadınlar; geçici barınma alanlarındaki fiziki ve mekânsal koşullardan, çeşitli korkulardan, çadır içi yaşlı-engelli-çocuk ve hasta kişilerin bakımından, yardım almada kadın olmaktan kaynaklı çeşitli sıkıntılar yaşamışlardır. Bununla birlikte deprem sonrası gündelik yaşam ve sosyal ilişkilerine dair değişim ve dönüşümler neticesinde iş yüklerinin artması, toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin kalıp yargılar, hırsızlık, taciz kaynaklı korkular vb. gibi durumların kadınların yaşamında ciddi zorluklara sebep olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tespit edilen zorluklar ve sıkıntılardan hareketle kadınların deprem gibi afetler sonrasında yaşamlarının iyileştirilmesine, korkularının giderilmesine ve iş yüklerinin azaltılmasına dair öneriler sunulmuştur.

Anahtar sözcükler: Deprem ve kadın, deprem sonrası kadının gündelik hayatı, depremde kadının korkuları, deprem sonrası kadının bakım ve iş yükü, deprem ve toplumsal cinsiyet.

¹ Bu çalışma, birinci yazarın Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalında devam eden *2011 Depremi Sonrası Van İli Toplumsal Yapısının Sosyal Kalkınma Göstergeleriyle Analizi* adlı doktora tezinin bir bölümü olarak ele alınan deprem sonrası kadınların yaşadıkları zorlukları anlamaya yönelik toplanan verilerin bazı bulgularından üretilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı. E-posta: yekbun65@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6365-0057

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, E-posta: abaran@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4221-1941

Abstract

This study examines the difficulties encountered by women residing in temporary shelters following the 2011 Van Earthquake and the alterations and modifications in their daily routines. The study uses the interpretive-constructivist approach to comprehend women's evolving and transformative experiences following the earthquake and identify the specific challenges they encountered. Theories utilized in the study are Lefebvre and Harvey's spatial theories for physical and spatial qualities in the temporary shelter spaces and Berger and Luckmann's social construction of reality for the change/transformations of daily life. The study involves conducting in-depth interviews with 32 purposefully selected women using the snowball method. The data collected from the comprehensive interviews have been systematically categorized into five distinct groups (physical attributes of temporary shelters, experienced fears, heightened care and workload for women, solidarity and tension in terms of assistance and support, and the impact of the earthquake on women's daily lives and social relationships), have been then analyzed within the established framework. According to the findings of the study, women have experienced various problems due to physical and spatial conditions in temporary shelters, various fears, care of the elderly, disabled, children, and sick people in tents, and being a woman in receiving assistance. Furthermore, as a result of the alterations and shifts in everyday life and social interactions following the earthquake, it has been concluded that circumstances such as heightened work demands, gender role preconceptions, apprehensions regarding theft, harassment, and so forth resulted in significant challenges for women. In light of these challenges and obstacles, recommendations are put forth to enhance the well-being of women in the aftermath of disasters like earthquakes, alleviate their anxieties, and alleviate their burdens.

Keywords: Earthquake and women, daily life of women after earthquake, fears of women in earthquake, care and workload of women after earthquake, earthquake and gender.

Giriş

Afetin birçok tanımı bulunmaktadır. Genel anlamda ifade etmek gerekirse; “insanlar için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal yaşamı ve insan faaliyetlerini durdurarak veya kesintiye uğratarak toplulukları etkileyen ve etkilenen topluluğun kendi imkân ve kaynaklarını kullanarak üstesinden gelemeyeceği doğal, teknolojik ve insan kaynaklı olayların sonuçlarına afet denilmektedir” (Ergünay, 2008, s. 1). Afetler, her ne kadar fiziksel olaylar olarak görünse de çoğu zaman toplumsal olaylar olup; ekonomi, din, psiko-sosyal durumlar, eşitsizlikler, dezavantajlı gruplar, sosyal politika, sivil toplum, afet ve kriz yönetimi gibi birçok konuyu beraberinde getirmekte ve çözümlenebilmektedir (Can, 2020, s. 27).

En temelde, afet öncesinden koruyucu tedbirlerin alınmaması, afet sonrası meydana gelen ani değişimler sonucunda bozulan veya hasar alan ilişkilerin, kurumların ve yapıların işlevlerini yerine getirememesi, normal düzenin devamını sağlamadaki aksaklıklar afetin sosyolojik boyutunu ortaya koymaktadır. Bu durumlar afetin, baş aktör olarak insanlara ve toplumlara verdikleri zarar anlamında sosyal bir olgu olduğunu ve sosyolojik olarak değerlendirebileceğimizi öne çıkarmaktadır.

Literatürde afetlere yönelik birçok araştırma olsa da bunların çoğunu jeoloji, inşaat ve mimarlık alanları oluşturmaktadır. Fakat son yıllarda afetin ortaya koyduğu problemlerin yalnızca fen-mühendislik alanında değil çok farklı sosyal bilimler kapsamında araştırılıp politika geliştirmenin mümkün olduğunu göstermektedir. Özellikle toplumsal cinsiyet temelinde ele alınan afet sosyolojisi literatürüne bakıldığında, bu çalışmaların son yıllarda daha çok arttığını söylemek mümkündür. İnsanların yaşamlarında büyük kırılmalara neden olan afetler farklı toplumsal kesimlere farklı boyutlarda ve yoğunlukta tesir etmektedir. Yerel veya merkezi yönetimin etnik/dini azınlıklara yönelik takındığı tavır, afetten etkilenme durumunun toplumsal cinsiyet rolleri nedenli değişimi, aidiyetin olduğu sınıfın afetlere karşı hassasiyet boyutu gibi konular, bir eşitsizlik yarattığı için 1970'li yıllardan başlayarak bu konular literatürde baskın olmaya başlamıştır. Bu konuda Fothergill, 1997 yılında ABD'nin Dakota Eyaleti'nde yaşanan Grand Fork selinden sonra yaptığı çalışmada sosyal sınıf ve toplumsal cinsiyet kapsamındaki toplumsal roller, gündelik yaşam ve toplumsal değişmeye ilişkin derinlemesine veriler sunmaktadır (Alkın, 2020, ss. 70-71). Kadınların afet öncesinde, sırasında ve sonrasında toplum, aile ve iş rollerini, kadınların rollerinin değişme şekillerini/kadınların bu rollere atfettiği anlamları, kadınların rol birikimi tecrübelerini ve bunun da gerek rollerinin gerekse benlik algılarının genişlemesine sebebiyet vermesini bulgulamıştır (Fothergill, 1999, s. 125). Ayrıca afet ve kadına ya da toplumsal cinsiyete dair yapılan çalışmalara örnek olarak; Cutter (2017), Peacock, Morrow ve Gladwin (1997), Fordham (1999), Enarson ve Chakrabarti (2009), Enarson (2000), Delaney ve Shrader (2000), Bateman ve Edwards (2002), Enarson ve Meyreles (2004), Fothergill (1996), Enarson, Fothergill ve Peek (2007), Pincha (2009), Enarson (2012), Bradshaw (2013), Bradshaw ve Fordham

(2013), Parkinson (2013), Moreno ve Shaw (2018), Neumayer ve Plümper (2007) gösterilebilir. Bu çalışmaların ortak özelliği afet sonrasında kadınların yaşam zorluklarını çeşitli açılardan irdelemenin yanı sıra toplumsal cinsiyetçi kültürel kalıp yargıların afet sonrasında kadınlara yüklediği sorumlulukları ortaya çıkarmasıdır. Bu zorluklar; bakım verme rolleri, bazı risklere daha fazla maruz kalmaları, ekonomik imkanlar, cinsiyete dayalı eşitsizlikler ve bundan kaynaklı kırılganlık veya savunmasız olma durumları, şiddet, aile içi şiddet, istismar, ihtiyaçlara erişim, sosyal dışlanma, sağlık, güvenlik, sosyal güç, insan hakları, kadının afet yönetiminde yer almaması, etnik ve ırksal eşitsizliklerdir.

Türkçe literatüre bakıldığında ise; afet sonrası kadın ve toplumsal cinsiyete dair çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların da ortak özelliği afet sonrasında yaşamı zorlaşan kadınların karşılaştıkları sorunları tespit ederek değerlendirmek ve bu durumlara dikkat çekmektir. IRC (2014), Açıklan (2017), ODTÜ Raporu (2011), Demirci ve Avcu (2021), Düzkan (2016), T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı-UNICEF (2015), Tuna vd. (2012), TTB-SES (2012), Çelebi Boz ve Şengün (2017), Gündüz (2022), Ünür (2021), Odabaş (2010), Odabaş (2019), Yalçın (2020), Kümbetoğlu (2006), Kümbetoğlu (2015) gibi çalışmaların hepsi temelde afet sonrası kadınların yaşadıkları gündelik yaşamda karşılaştıkları çeşitli sorunları ortaya koymaya yönelik çalışmalardır. Bu sorunlar; cinsel istismar, taciz, afet sonrası yaşanan çeşitli şiddet türleri, erken yaşta ve zorla evlilikler, göç süreçleri, değişen-dönüşen günlük yaşam, dezavantajlı olma, geçici yerleşmelerdeki zorluklar (yemek, temizlik, alt yapı, ekonomik imkân kaybı, eğitim, önceki sosyal yaşamın kaybı ve farklılaşması vb.), sağlık sorunları, yardım ve destekler, toplumsal cinsiyete duyarlı bütünleşik afet yönetimi, yerleşik normlara göre toplumsal cinsiyet rolleri ve eşitsizliği, toplumsal cinsiyet kaynaklı söz hakkının engellenmesi ve ev içi sorumluluğun temeli sayılan annelerin güçlü kalmak için kendilerini duygusal olarak baskılama durumları, temel ihtiyaçlar şeklindedir.

Tüm yapılan çalışmalar -gerek ulusal gerekse de uluslararası literatürde yer alan- afet sonrası zorlaşan kadın yaşamına dikkat çekmektedir. Bu araştırmanın amacı, 2011 yılı Van depremleri sonrasında geçici barınma alanlarında -özellikle de çadırda- yaşamlarını idame ettirmeye çalışan kadınların değişen-dönüşen ve yeniden üretilerek devam ettirilmeye çalışılan yaşam koşullarını nasıl anlamlandırdıkları ve sorunlarla nasıl baş ettiklerini ortaya koymaktır. Ayrıca bu araştırma literatürde kadınların yaşamış oldukları benzeşen ve farklılaşan yönlerini de belirleyerek hem literatüre hem de politika geliştirilmesine katkı sunmaktadır.

Araştırmanın Metodu

Bu çalışma yorumcu-inşacı bir yaklaşımla Van depremini yaşayan kadınların neleri deneyimlediklerini tespit etmeye yöneliktir. Bu kapsamda kartopu ve amaçlı örneklem yoluyla 2011 Van depremlerinde Erciş, Edremit, Tuşba ve İpekyolu ilçelerinde yaşayan kadınlarla derinlemesine mülakat yapılarak veriler toplanmıştır. Görüşmelerde yarı-yapılandırılmış soru formu kullanılmıştır. Erciş, Edremit, Tuşba ve İpekyolu ilçelerinin seçilme nedeni ise Van'ın diğer ilçelerine göre deprem sonrası zarar ve kayıpların bu alanlarda daha fazla olması, bu dört ilçede kentleşme düzeyinin görece anlamda daha iyi olmasının yanında kent merkezi olarak ifade edilen sınırların büyük bir kısmının bu alanları kapsamasıdır. Bu nedenle 2011 Van Depremlerini bu 4 ilçede yaşamış ve amaçsal olarak belirlenmiş kartopu yöntemi sonucunda 32 kadınla derinlemesine mülakat yapılmıştır. Amaçsal olarak belirlenen ve kartopu yöntemiyle seçilen kadınların deprem olduğu zamanı hatırlaması ve daha sağlıklı bilgiye ulaşabilmek amacıyla 29-80 yaş aralığındaki kadınlara ulaşılarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çalışma için gerek duyulan etik izin, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Etik Kurulu'ndan 11 Ekim 2022 tarihinde alınmıştır.

Katılımcılara K1, K2, K3 ..., K32 olarak kod isimler verilmiştir. Katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine Tablo.1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Kadınların Sosyo-Demografik Özellikleri

Kod	Yaş	Medeni Durumu	Eğitim Durumu	Meslek
K1	61	Eşi vefat	İlkokul	Ev hanımı
K2	42	Evli	Okur-yazar	Ev hanımı
K3	69	Evli	Ortaokul	Ev hanımı
K4	50	Evli	Okur-yazar değil	Ev hanımı
K5	30	Bekar	Önlisans	Büro Yöneticisi
K6	38	Evli	Ortaokul	Ev hanımı
K7	30	Bekar	Lisans	Sosyolog
K8	50	Evli	Okur-yazar değil	Ev Hanımı
K9	51	Evli	Ortaokul	Ev Hanımı
K10	63	Evli	Okur-yazar	Ev hanımı
K11	58	Evli	Ortaokul	Ev hanımı
K12	29	Evli	Önlisans	Ev Hanımı
K13	30	Evli	Lisans	İktisat
K14	30	Bekar	Lise	Muhasebeci
K15	40	Evli	Ortaokul	Ev Hanımı
K16	44	Evli	Okur-yazar	Ev Hanımı
K17	29	Evli	Lisans	Sosyolog
K18	44	Evli	Ortaokul	Ev Hanımı
K19	29	Bekar	Lisans	Mühendis
K20	61	Evli	Okur-yazar değil	Ev Hanımı
K21	38	Evli	Lisans	Öğretmen
K22	39	Evli	Lisans	Öğretmen
K23	46	Evli	Yüksek Lisans	Öğretmen
K24	40	Evli	Okur-yazar değil	Sekreter
K25	39	Evli	İlkokul	Ev Hanımı
K26	41	Evli	İlkokul	Ev Hanımı
K27	59	Evli	İlkokul	Ev Hanımı
K28	32	Evli	İlkokul	Ev Hanımı
K29	42	Evli	Lise	Ev Hanımı
K30	35	Evli	Lisans	Sosyolog
K31	45	Evli	Önlisans	Laborant
K32	60	Eşi vefat	Ortaokul	Ev Hanımı

Katılımcılarla görüşmeler ortalama 60 dakika sürmüştür. Katılımcıların kayıt altına alınan anlatıları dinlenip yazılarak deşifre edilmiştir. Katılımcıların anlatıları manuel olarak temalaştırılmış ve bulgular 5 temel tema üzerinden sunulmuştur. Temalar şunlardır: Geçici barınma alanlarının fiziki özellikleri, yaşadıkları korkular, bakım ve iş yükü, yardım ve destek konusunda dayanışma ve gerginlik, deprem sonrası kadının değişen gündelik yaşamı ve sosyal ilişkileridir.

Araştırmanın Kuramsal Çerçevesi

Literatürde sosyal bilimin anlamlarla dolu olan toplumsal eylemlerin sadece doğa-naturalist bilimsel metotlarla açıklanamayacağını, bu nedenle sosyolojide özneyi temel alan anlama metodunun da kullanılmasının gerekliliği vurgulanmaktadır (Suğur, 2009, s. 53). Depremi yıkıntıların ve zararlarını deneyimleyen öznelerin (bu çalışmada kadınların) üzerindeki etkilerini anlamının yolu yorumcu-inşacı yaklaşımın ilke ve varsayımlarına uygun düşmektedir. Araştırmanın kuramsal boyutundan birini, Berger ve Luckmann'ın da temsilcisi olduğu gerçekliğin toplumsal inşası yaklaşımı çerçevesinde, deprem sonrasındaki gündelik yaşamları ve anlamlarının inşası, değişip-dönüşümü ya da yeniden üretilmesi oluşturmaktadır. Diğer ise deprem sonrasında mekânsal ve toplumsal ilişkilerin etkileşimini içeren süreçsel eyleyişi (ki, mekânın ilişkilerle ilişkilerin mekânla etkileşimi) bağlamında değişimi, dönüşümü ve yeniden üretilmesini içeren Lefebvre ve Harvey'in mekâna dair kuramlarıdır.

Bireyler, sosyallığe doğru bir eğilimle dünyaya gelir ve içinde bulunduğu grubun sosyal norm ve değerleriyle toplumun bir ferdi olmaya başlar ve bu durumda onların dahil oldukları grupların, sınıfların ve toplumun anlamlandırmalarıyla ilgili kültürel kodları içselleştirirler (Berger ve Luckmann, 2008; Uluocak, 2020). Bu nedenle insanlar yaşadıkları toplumlardaki değerler, kabuller, öğretilerle donanır ve

bunları zihinlerinde yorumlayan, yeniden inşa eden toplumsal bir birey olarak varlıklarını ortaya koyarlar.

Gündelik yaşamın alışkanlıkları, rutinlikleri, bu rutinlere yüklenen anlamlar, yaşadıkları deneyimler ve bireyin kendini ifade etmesi süreçsel eyleyiş olarak ilişki ve etkileşimin karşılıklılığını göstermekte ve kadının bu süreçleri nasıl dönüştürdüğüne göndermede bulunmaktadır. Böylelikle kültür, anlam ve anlamlandırma gündelik yaşamın akışını sağlayan bir mekanizma olarak işlev görmek ve keşfedilmeyi beklemektedir. Gündelik hayatın rutinleri kesintiye uğramadığı sürece sorunsuz olarak algılanır lakin kesintiye uğradığı takdirde problemlili bir hale dönüşür (Berger ve Luckmann, 2008, ss. 38-39). Geçici barınma alanlarından sonra kalıcı yerleşim alana geçiş için deprem sonrası inşa edilen yeni konutların daha önceki konutlara göre iş yerlerine uzak olması ve bu durumdan dolayı çalışmak için tarlaya gitmek yerine evlerinde kalıp çocuklarına bakmak için tasarlandığı (Kümbetoğlu, 2015, s. 79), bu durumda da çadır yaşamı kadının deprem sonrasında üretim sürecinden uzak kalmasına, gündelik ihtiyaçlarını karşılayamamasına ve gündelik yaşamının sekteye uğramasına ya da bozulmasına yol açtığından problemlili bir hal aldığını göstermektedir.

Gerçekliğin ve anlamın inşası, kabuller, öğretiler gibi etkenlerin yanı sıra mekân kavramı da gündelik hayatımızın şekillenmesinde, devam etmesinde ve yeniden üretilmesinde oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Mekân üzerine tartışmalar tarih boyunca devam etmiş ve bu olgu çeşitli bilim dallarına konu olmuştur. Mekân olgusu üzerine Henry Lefebvre ve David Harvey'in görüşleri araştırmamız açısından önem taşımaktadır. Lefebvre toplumsal mekânı, üretim ilişkilerini ve toplumsal yeniden üretimin ilişkilerini kapsayan bir olgu olarak betimlemektedir dolayısıyla ürün-üretici ilişkilerinin konumlandığı mekân, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin temeli olarak değerlendirilir. Aynı zamanda (toplumsal) mekân, üretim tarzına hem sonuç hem de sebep ve gerekçe olarak müdahalede bulunsun da, bu üretim tarzıyla beraber değişir. Bu ifade mekânın "toplumlarla" birlikte değiştiği yani, mekânın bir tarihinin bulunduğu meselesine işaret eder. (Lefebvre, 2014, s. 25). Bir başka deyişle insanlar yalnızca mekânı değiştirmez aynı zamanda bu değişimi gerçekleştirirken mekâna insani manalar eklerler yani yaşadıkları alanlara devamlı anlamlar yüklerler (Ritzer ve Stepnisky, 2019, s. 87). Bu durum mekânın sosyal ilişkileri, sosyal ilişkilerin de mekânı nasıl dönüştürdüğüne yanıt oluşturmaktadır. Tüm bu mekâna dair bilgilerden hareketle özellikle deprem gibi afetlerden sonra insanların yaşadıkları önceki mekanları bozulsun, değişsin ya da yıkılsa dahi farklı muhitlerde oluşturulan geçici mekanlarda hayata devam etmeye başlaması durumu kriz döneminin kendine özgü yeni mekânsal yerleri ve buna bağlı olarak değişen ya da farklılaşan toplumsal ilişkileri söz konusudur. Deprem sonrası kurulan geçici ya da kalıcı barınma mekanları beraberinde yeni bir yaşam alanı ve sosyal ilişkileri gerekli kılarken aynı zamanda bu iletişim ve etkileşim sayesinde insanlarda yeni bir mekân algısı oluşmakta dolayısıyla mekânı yeniden üretmektedir.

Konuya sistem açısından yaklaşan Harvey'e (2013, s. 11) göre mekân; ontolojik bir kategori değil, insanı şekillendiren aynı zamanda insan tarafından şekillendirilen toplumsal bir durumdur. Dolayısıyla şehirler hem değişen hem değişimden etkilenen mekanlardır. Şehrin değişim ve dönüşümünde kapitalizm oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Kapitalizm, devamlı bir şekilde kendi faaliyetlerini kolaylaştıracak coğrafi mekanlar arayışındadır ve zamanın bir yerinde bu mekânı tümünden yok etmek mecburiyetinde kalacağından yine zamanın başka bir sürecinde sonsuz sermaye birikimi açlığını giderecek tamamıyla değişik başka bir coğrafi mekân yaratır. Bu durumu sermaye birikiminin, yaratıcı yıkım faaliyetinin tarihi olarak niteler (Harvey, 2004, ss. 85-86). Aslında yaşanan depremler sonrasında sözü edilen yaratıcı yıkıma ilişkin faaliyetlerin somut örneklerini görmek mümkündür. Sadece farklılaşan rolü yapıları bir çevreye yeni mekanlar, sermayeler ya da rantlar sağlamak yerine bozulan ya da yıkıma uğrayan çevre için sermayenin yeniden kendini üretmesine hatta daha rahat üretmesine olanak sağlamasıdır. Böylelikle sistem, krizi meta'ya çevirerek yararlanmayı hedeflemiş olmaktadır. Bu durum kriz üzerinden kar sağlanarak krizden faydalanma meselesini gündeme getirmektedir. Sistem ya da sermaye afet üzerinden krizin fırsata çevrilmesine izin vererek kazanmaya ve sistemin sürdürülmesine imkan sağlamış olur.

Araştırmanın Bulgularının Analizi

2011 Van depremlerinin ardından yıkılan, hasar alan ya da korkudan kaynaklı olarak evlerin ya da binaların içine girilememesinden dolayı birçok insan çadır, konteyner, güvenli olduğunu düşündükleri tek katlı ev, dükkân, garaj gibi yerlerde geçici olarak barınmaya başlamışlardır. Gittikçe

etkisini artıran kış koşulları, güvenlik ve deprem nedenli korkular, birkaç ailenin birlikte aynı yerde kalmak zorunda olmalarından kaynaklı kalabalık bir ortamın varlığı, ısınma koşulları, ekonomik durumlar ve ihtiyaçlar, aydınlatma, kalınan yerin fiziksel koşulları gibi birçok faktör yaşamı zorlaştırmakla beraber çeşitli sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çerçevede araştırma bulgularının analizinde geliştirilen beş (5) temanın yorumlanmasını şimdi sunmaya çalışalım.

Geçici Barınma Alanlarının Fiziki Özellikleri

Geçici yaşam alanlarında yaşamının zorluklarından biri fiziki özellikleridir. Bu özelliklerden bazılarının; küçük olması, soğuk olması ve buna bağlı olarak ısınma problemi, lavabo/banyo gibi eklentilerinin olmaması, çamaşır-bulaşık-temizliğe dair hijyenin sağlanmasına uygun bir ortamın olmaması, elektrik ya da alt yapısının oluşturulamaması veya yetersiz kalması gibi sorunlu durumlar ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Katılımcılarımızın geneli bu türden sıkıntıların en az birinden kaynaklı sorun yaşadığını belirtmiştir. Bu durum da Van Depremi sonucu kadınların anlattıklarından kadınların düzen oluşturan rollerini, dar mekanlarda ve kısıtlı şartlarla kışın en soğuk zamanlarında gerçekleştirmenin güçlüğüne dikkat çekmekte ve içinde barınılmasından korkulan evde ya da çadır önünde soğukta yemek yapmanın kimi zaman yıkık evlerde kimi zamanda çadırın önünde kadınların işi olarak görülmüştür. Çadırlarda kalınan süre boyunca zaman zaman suların donduğu, bir defasında donan borunun patlayarak çadırın sular altında kaldığı, dışarıda kurulan ocakta çoğu gün çok fazla kişiye kazanlarda yemek yapıldığı (Açıkalın, 2017, s. 145) yaşanan çadır yaşamı zorluklarından bazılarıdır. Bir başka çalışmada ise; çocuklar çadırlarda çok kalabalık kaldıklarını, fiziksel şartların güç olduğunu, bazen çadıra/yardıma erişemediklerini veya ailelerin kendi uğraşları sonucunda eriştiklerinden söz etmişlerdir (T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı-UNICEF, 2015, s. 72).

Geçici kalınan yerde su-elektrik veya aydınlatmaya dair yetersizlikler, banyo-lavabonun olmamasına dair problemlerden kaynaklı tüm durumlar genel olarak katılımcılarımıza ciddi sıkıntılar yaratmıştır. Bu sıkıntıların yol açtığı zorlukları genel olarak bir katılımcımızın ifadesinden şu şekilde anlayabiliriz;

Su bazen kesiliyordu bazen geliyordu işte bize içeri giremiyorduk çamaşırları bazen elden yıkıyorduk mesela öyle yani çok zorluk çektik. Bazen elektrik gidiyordu, su gidiyordu çok sorunlar oluyordu. İçeride alıyorduk içeriden kovalarla alıyorduk çadırlara götürüyorduk. Temizliği mesela çamaşırları bazen elde yıkıyorduk bazen getiriyorduk makineye atıyorduk gidiyorduk. Banyoda öyle çadırda küçük çadır kurmuştuk banyo yapıyorduk ... Küçük bir yanında bir naylonla, bir poşetle yaptık içinde banyo oluyorduk. Su ısıtıp banyo yapıyorduk. Hızlıca yapıyorduk diğer çadıra taşıyorduk. Annem (yatalak) için büyük bir leğen çadırın içine koyuyorduk başını yıkıyorduk leğeni döküyorduk dışarıya. Eşimle birlikte dışarı çıkarıyorduk, döküyorduk. Zorluk çektik çok zorluk (K27, 59, evli, ilkokul, ev hanımı).

Su kesintisi vardı çünkü hani evler hem elektrik hem su baya bir zor. Gidiyorduk başka 1-2 saat daha uzak yerlerden su getiriyorduk (K26,41, evli, ilkokul, ev hanımı).

Çadırın ısıtılması da özellikle kömür ya da elektrikli soba ile sağlanmaya çalışılmıştır. 2 katılımcımızın ise çadırında yanma meydana gelmiştir. Yangından kaynaklı olarak büyük bir korku yaşadıklarını belirtmişlerdir. Hatta bir katılımcımız damadının fark etmesi üzerine çadırın yanmasından kurtulduklarını anlatmıştır. Katılımcımız yaşadığı sıkıntıları şu şekilde belirtmiştir:

Biz sobayı yakıyorduk soba yanmıyordu çekmiyordu duman çekmiyordu öyle duman oluyordu bir ara az kalmıştı biz hep yanalım böyle ateş şey olmuştu soba oraya bağlamıştık orada çadırda da bezdir tutuşmuştu hemen tuttuk benim damadım geldi su mu getirdi hemen şey yaptı. Akşam olmasaydı mesela gündüz olmasaydı akşam olsaydı biz hepimiz ölecektik (K20, 61, evli, okur-yazar değil, ev hanımı).

Mahremiyet

Geçici olarak barınılan yerlerde -özellikle çadırlarda- hemen hemen tüm katılımcılar bir süre kalmışlardır. İnsanlar çadırlarda kimi göç etmeden, kimi de daha iyi şartlardaki barınma alanlarına geçmeden önce kısa bir süre barınırken kimi daha uzun süre yaşamak zorunda kalmıştır. Çadırlarda karşılaşılan ve katılımcılarımızın en çok yaşadıkları en büyük sorunlardan birisi; birçok ailenin, akrabanın ya da tanıdıkların bir arada kalmasıdır. Bu sorun; birçok kişinin – özellikle kadınlar için akraba ya da yabancı erkeklerle bir arada kalmaktan kaynaklı- ya kadınların utanmasına ya da mahremiyet durumunun zedelenmesine veya ortadan kalkmasına yol açmıştır. Benzer sorun Sinabung Yanardağı'nın patlaması sonrası Endonezya Hükümeti tarafından bölgede kurulan çadırlarda yaşanmıştır. Çadırlar birden fazla ailenin barınabileceği şekilde planlanmış ve bu şekilde oluşturulmuştur. Bunun temel sebebi ise barınak miktarının azlığıdır. Çünkü arazi yapısının eğimli veya ormanlık alanın geniş olmasından barınak sayısı az tutulmuş, bu durum da geniş bir çadırda birçok ailenin barınmasını gerektirmiştir. Dolayısıyla bu çadırlarda mahremiyet/gizlilik durumu yoktur (Nasution, 2017, s. 104). 1999 Marmara Depreminde de birçok ailenin iç içe barındığı, aile büyükleri, genç evliler ve çocukların aynı küçük yerde kaldığı çadır ve prefabrik konut hayat tarzını, çiftlerin evliliğin alışılmış düzenlerini neredeyse anımsamamalarına sebep olduğu (User, 2006, s. 34) anlaşılmaktadır. Bu yaşananlar dolayısıyla kadınların dinlenirken veya özellikle uyurken rahat hareket edebilme durumunu ortadan kaldırmıştır. Kadınların kaldıkları yerde eğer akraba ya da tanıdık erkekler fazlaca varsa kadınlar rahat uyuyabilmek için bazı yöntemler geliştirmiştir: Daha geç yatıp-daha erken kalkmak, oturur vaziyette uyumak, ayrı çadırlarda kalma ve çadırlarda bölümlendirmeler yapmak gibi. Bu yöntemler kadınların utanma, ayıpla(n)ma durumlarının bir nebze de olsa önüne geçmeyi düşündürmektedir. Bu konuda katılımcılardan bazıları şunları ifade etmiştir;

İnsanın hiçbir mahremiyeti gerçekten de kalmıyordu. Yani kötüydü hocam yani dediğim gibi hiçbir mahremiyet kalmıyor yani insanın gerçekten de bu tarz şeylerde işte imkân oluşturulmayınca bizim hani mağduriyetimiz giderilmeyince bizler çok sıkıntı yaşadık bu konuda. Mesela diyelim ki rahat yerde oturuyor öbürü kapının önünde oturmak zorunda kalıyor kötüydü hocam valla yani çok kötüydü. Evet gerçekten hocam diyebiliriz ki annem yani özellikle sizin de bahsettiğiniz gibi hani minimum uykuyla yatacaksa bile o tamamen artık ya başımızı birbirimize dayayarak ya işte yarım pozisyonda yatarak defalarca böyle geçirdik gecelerimizi. Genel anlamda gerçekten de özellikle annem hiç yatmayarak bizler mesela ben ve abim diğer misafirleri rahat ettirmek açısından biz hep böyle varsa kapı önü bize kalırdı varsa işte sadece yarım yatmak bize kalırdı bu şekilde idare ettik hocam. Zordu gerçekten de zordu yani evet (K14, 30, bekar, lise, muhasebeci).

Kalabalık çadır ortamı bazen insanların iç içe olmasından kaynaklı huzursuz olunan bir durum iken bir katılımcımız için de bir arada olmanın getirdiği mutluluk şeklinde düşünerek olumlu ve farklı bir yorum getirmiştir;

Gayet güzeldi zaten eltim olsun kayınbiraderim olsun hani bunlar çok sık beraber olduğumuz birbirimizi çok sevdiğimiz çok kalabalıktık yani o sevgi ortamında o paylaşım ortamında o şey ortamında zorlanmadım daha doğrusu deprem bazen eltimi mutlu bile ediyordu bizi bir araya getirdi diye (K3, 69, evli, ortaokul, ev hanımı).

Korku

Taciz-Tecavüz ve Duyumlar

Kadınlar özellikle geceleri ciddi şekilde korkmaktadır. Kadınlar neden oturarak uyumaya çalışıyorlar ya da neden herkes uyurken uyanık durumda oluyor, soruları bir tedirginliğin işareti sayılabilir. Kadının bu davranışı başına herhangi bir işin gelmemesini gösterirken öte tarafından kadının uyumasının ayıp sayılması gibi kültürel normların deprem koşullarında bile işlediğini göstermektedir. Ataerkil kültürel kalıplar kadın kendini kontrol altında tutması, laf, söz olmaması için uykusuz kalmasına neden olabilmektedir.

IRC (2014) raporunda; okula, bakkala, tuvalete veya herhangi bir yere giderken kadınların ve kızların taciz ve saldırılara maruz kaldıklarını belirtmektedir (IRC, 2014, s. 8). Bu rapordan da anlaşılabileceği üzere afet sonrası barınma alanlarında taciz, saldırı, tecavüz gibi durumlar kadınların ve kızların yaşadığı en büyük korkulardan olmuştur. Bir başka çalışmada ise; zaten erkek egemen olan bir toplumda gerek toplumsal düzen gerekse de güvenlik görevleri kesintiye uğrayınca, kız kaçırmalar ve tacizler gibi kadına dair saldırıların çoğalmasının sürpriz olmadığı hem iş insanları hem yoksul kadın görüşmelerinde olduğu üzere söylentilerin tacizin ötesinde, tecavüz, öldürme ve tecavüzle ilişkili intiharları da kapsadığı belirtilmiştir. Ancak bu söylentilere dair bir tanıklığın bulunmadığı “duyum” adı altında tanıklıkların anlatımı olmakta ya da söylentiler aracılığıyla insanların korku ortamlarını dikkate alarak, önlemlerini kendilerinin almasını gerektirmiştir (Açıkalın, 2017, s. 154). Özellikle 5 katılımcımız (K1, K7, K12, K17, K28) duyumlardan kaynaklı yaşadıkları korkuyu ciddi şekilde vurgulamış ve K12 şu şekilde anlatmıştır;

Korkuyorduk çok korkuyorduk çünkü biri fermuarı açıp içeri girecek ve o sıra çok duyumlar aldık işte birinin kızını kaçırıyorduk birinin çocuğunu kaçırıyorduk ondan sonra karısına tecavüz edenler varmış çok duyduk biz onları yani dediğim gibi mahremiyet hiç yoktu yani böyle sapkın kişilerde zaten milletin karısını, kızını o sıra görüyordu ve saldırıyormuş yani öyle o duyumları da aldıktan sonra baya bir korkarak yatıyorduk zaten (K12, 29, evli, önlisans, ev hanımı).

Hırsızlık

2011 Van Depremlerinde de geçici barınma ya da çadır alanlarında hırsızlık, deprem nedenli, aydınlatmanın yetersizliğinden ve duyumlardan kaynaklı endişeler yaşandığı görülmektedir. İnsanları, hırsızlık olayına dair hem yaşadıkları hem de duyumları ciddi şekilde korkutmuştur. Bu yaşanan korkuların temelde ailelerine veya kendilerine zarar verilmesi olsa da daha çok korkulan şeyin taciz, tecavüz ve saldırı gibi durumlar olduğu katılımcılarımızın ifadelerinden anlaşılmaktadır.

He vardı affedersin bizim oradan çıkacaktın lavaboya su götürüyorum oradan bir his his ses çıkıyor geliyor insan diyor kimdir ben deprem dedim bir olaydan dolayı hırsızlık geliyorlar çadırdaki eşya buzdolabı çalıyorlar, televizyon çalıyorlar şey çalıyor bir de çalıyorlar insan ne varsa gelip götürüyorlar bu depremde insan kapıda kilitleniyor eşim dedi kilitlen ben dedim kapı kilitli olsa daha açılmıyor sıkışıyor (K8,50, evli, okur-yazar değil, ev hanımı).

Açıkalın'ın (2017) yaptığı araştırmada, duyumların zaman zaman abartılması veya hızlıca yayılması insanları kendilerini ve ailelerini savunmaya itmiştir. Bundan dolayı savunmaya dair birçok yöntem geliştirmişlerdir. Bunlar; kalınan yerlerde kişilerin sırayla nöbet tutmaları (özellikle erkeklerin), kadınların bir yere giderken birilerinin onlara eşlik etmesi, yastığın altında veya belli yerlerde bıçak bulundurma ya da hırsızlara havaya silah sıkılarak buradayız mesajı vermeleridir. Hırsızlık ve taciz durumlarına dair hissedilen büyük endişeye, güvenlik yapısındaki zayıflık eklendiğinde, yoksul hanelerde de erkekler silahlanarak çadırların önünde nöbet tutup “koruculuk” yapmışlar. Bundan dolayı her akşam her yönde silah sesleri işitilmeye başlamıştır (Açıkalın, 2017, s. 151). Silah sesleri; deprem sonrasında çadırlarda, deprem nedenli terk edilen evlerde güvenliği sağlamak üzere akşam saatlerinden başlayarak sabahın ilk ışıklarına kadar sürdüğünden önemli bir toplumsal sorun olarak (Çocuk Vakfı, 2012, s. 13) görülmüştür. Kadınların bir yere giderken birilerinin onlara eşlik etme durumları IRC'nin raporunda; kızlardan birinin tuvalete giderken uğradıkları cinsel saldırı nedeniyle, saldırıların büyük bir çoğunluğunun gece meydana gelmesinden kaynaklı karanlıktan sonra tuvalete giderken bir yetişkinden kendilerine eşlik etmesini istemeye karar vermeleri de (IRC, 2014, s. 16) korunmak amaçlı benzer bir yöntem geliştirdiklerini göstermektedir. Çadırların tuvaletlere olan mesafesi kadınlar ve çocuklar için risk oluşturmıştır. Merkezi yapılmış ve çevresi iyi aydınlatılmış olsa da çadırlardan uzak olması, geceleri kadınların çocukları tuvalete götürmeleri açısından ciddi bir kâbus haline gelmiştir (Düzkan, 2016, s. 35). K13 ve K11 numaralı katılımcılarımızın ifadelerinden lavaboya giderken ya aileden ya da akrabalarından birinin onlarla gittiklerini ve bu şekilde korkunun üstesinden gelmeye çalıştıklarını anlamaktayız. K11'in ifadesi şu şekildedir;

Bazı kadınları rahatsız edenler de oluyordu kadınlar oraya gidince mesela tuvalete gidince gece gidemiyordular mecburen diğer bir ferdini kaldırıp hadi benle gel tuvalete tuvalet sorunu çok kötüydü (K11, 58, evli, ortaokul, ev hanımı).

Katılımcılarımız ayrıca nöbet tutarak ya da olası bir tehlikeye karşı yastıklarının altında bıçak bulundurarak, silah bulundurmak ve arada havaya sıkarak kendilerince güvenlik yöntemleri geliştirdikleri durumunu ise şu şekilde ifade etmişlerdir;

Evet eşim başının altına bıçak bırakarak uyuyordu. Hele ilk başlarda yine bütün çadırlar doluydu iyiydi sonradan çadırlar tek tek boşaldıktan sonra baya bir ürkütücü oldu yani, korkuyorduk (K15, 40, evli, ortaokul, ev hanımı).

Deprem Korkusu ve Gece Uyuyamamak

Afetler sonrası korkulardan biri ise şüphesiz yaşanan deprem korkusundan oluşmaktadır. Bu korku da daha çok psikolojik kaynaklı korku olarak düşünülebilir. 30 Ekim 2020 tarihinde İzmir'deki deprem sonucunda evleri zarar gören kadın bireylerle yapılan mülakatta deprem korkusu bir katılımcı tarafından şu şekilde anlatılmıştır: “Bu süreçte uykusuzluk, kaygı, en küçük sestten korkma, ölüm ve sevdiklerimi kaybetme korkusu en yoğun yaşadığım duygular arasındadır. Afet sonrası tırnak etlerimi ve dudaklarımı farkında olmadan kanattığımı fark ettim” (Demirci ve Avcu, 2021, s. 98). Düzcelilerin depremlerde ciddi korku hissettikleri ve olası bir deprem korkusunun hayatlarının çok önemli hususlarından biri haline geldiği dolayısıyla yüksek binalarda ve kapalı yerlerde korku, üstelik panik yakınması durumunun çok sık görüldüğü (User, 2006, s. 37) belirtilmiştir. Bazı katılımcılarımızda da psikolojik olarak bu türden korkunun daha baskın olduğu anlaşılmaktadır.

En çok valla ne bileyim yani o zaten kafamda kaldı hep içimde kaldı bir korku olarak bunu hep taşıdım yani artık hiç olmayan bir depremde de ben diyorum ben sallanıyorum (K32, 60, eşi vefat etmiş, ortaokul, ev hanımı).

Çadır Yaşamında Kadının Bakım ve İş Yükü

En az gelişmiş ülkelerde ve bölgelerdeki; yoksullar, kadınlar, etnik azınlıklar, yaşlılar ve çok gençler de dahil olmak üzere çevresel koşulları en kötü olan yerlerdeki en savunmasız bu insanlar, afetlerin zararlı etkilerine karşı daha kırılgandırlar (Delaney ve Shrader, 2000, s. 46). Bu nedenle geçici barınaklarda kalan bazı kadın katılımcılarla yapılan görüşmelerde hasta, engelli, çocuk ve yaşlı aile üyelerinin bakımının da eklenmesi ile bu kadınların deprem sonrası işlerinin daha fazla arttığı ve yaşamlarına ciddi bir yük getirdiği gözlemlenmiştir. Bu durum kadının da bir depremzede olduğu düşüncesinin çoğu zaman unutulduğunu ya da yok sayıldığını göstermektedir. Katılımcılarımızdan 21 tanesinin (K1, K3, K5, K6, K9, K11, K12, K13, K14, K15, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K25, K28, K29, K30, K31) hanelerinde ya da geçici barınaklarında bakıma muhtaç (yaşlı, engelli, hasta vb.) kişilerin olmadığını dolayısıyla bu kişilerin bakımına dair bir zorluk yaşamadıklarını belirtebiliriz. Geriye kalan 11 katılımcımız ise hanelerinde bakıma muhtaç kişilerin bakımına dair; sarsıntılarda dışarı çıkarmanın veya taşımının zor olması, çadır koşullarından kaynaklı hastalanma durumları, strese maruz kalma durumları ve korkuları, aksi davranışlarda bulunma, kendi ihtiyaçlarını karşılayamama, bazılarının yatalak olması, lavabo-banyo gibi ihtiyaçlarını karşılama, bakımlarının “ekstra yük” oluşturması gibi durumlardan kaynaklı çeşitli sıkıntılar yaşamışlardır. Katılımcılarımız o döneme ilişkin yaşadıkları sorunları şöyle ifade etmişlerdir:

Yaşlı bakımı lavaboda oturamıyordu, soğuk olduğu için bakımı zor oluyordu, sandalyede oturmak zorunda kalıyordu çadırdaki, deprem korkusundan kalbi yavaş çalışmaya başladı vücudtaki organlarına vurdu tedavisi iyiydi ama deprem sonrası gerileme oldu (K2, 42, evli, okur-yazar, ev hanımı).

10 katılımcımız (K1, K9, K12, K15, K18, K20, K22, K23, K28, K31) ise genelde bakıma muhtaç olma durumundan hareketle çocuk bakımıyla ilgili sorunlar yaşadıklarından bahsetmişlerdir. Bu

sorunlar da daha çok çocukların; hastalanmaları, ihtiyaçlarına ulaşamama, lavabo ihtiyaçları ve bakımı, korkuları, ağlamaları şeklinde olmuştur.

Baldızımın küçük bebeği vardı çok zordu, gerçekten çok zordu. Bez bulamıyorsun ne bileyim iyi yaşamadığın için, iyi beslenemediğin için çocuğunu iyi emziremiyorsun. Çocuktur ağlar kendi evinde özgürsün daha rahatsın ama 16 kişinin içerisinde küçük bir bebek büyütme tabi ki çok ilgilendik o dönem hiçbir şekilde hani bir şeyden yapmadık, mahrum bırakmadık ama o da çok zorluk çekti yani bebek o dönemde düşünsene biz kendimize yine o sıcak yeri yapmıştık az önce anlattım ya sıcaktı diye (K18, 44, evli, ortaokul, ev hanımı).

Yardım ve Destek Konusunda Dayanışma ve Gerginlik

Deprem sonrasında insanların yaşamları alt üst olmakla birlikte yaşanan büyük sıkıntılardan biri de ekonomik olarak ihtiyaçlarının karşılanamamasıdır. Depremden sonra ilk zamanlar insanlarda paranın varlığı hiçbir şey ifade etmediğinden (ihtiyaçların karşılanacağı yerlerin hasarlı ya da kapalı olması) yardımlar çok büyük bir önem taşımakta ve gereklilik arz etmektedir. Dolayısıyla yardımların çok büyük bir hızla ve koordineli olarak dağıtılması oldukça önemlidir. Bu hız ve koordine sağlan(a)madığı takdirde deprem sonrası yaşanan mağduriyet durumu katlanmaktadır. Katılımcılarımızdan bazıları ve deprem sonrası birçok şeye ihtiyaç duyduklarını fakat zaman zaman yardım alma konusunda sıkıntı yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bazı katılımcılarımız da yardım talep etmemişlerdir ya da yardım için gidip herhangi bir yere başvuruda bulunmamışlardır (ya daha ihtiyaç sahibi insanlara verilsin diye kendi durumlarının daha iyi olduğu düşüncesi ya da çekinme, utanma gibi nedenlerden kaynaklı talep edememe vb. durumlar).

Yok hiçbir yardım almadık. İstemedik de” (K10, 63, evli, okur-yazar, ev hanımı).

Bazı katılımcılarımız ise her ne kadar başvuruda bulunmasalar da ya da yardım talep etmeseler de bazen bu kişilere yardım gelmiş ve bazıları da gelen yardımdan faydalanmışlardır. Yardımın gelmesi veya yardımdan faydalanmaları ise; gidilen yerde depremzede olduklarının bilinmesi üzerine insanların yardım etmek istemeleri, yardımın kapılarının önüne kadar gelmesi ya da bırakılması şeklinde olmuştur. Bu durumu da şu şekillerde belirtmişlerdir:

Bulunmadım ı yok bulunmadım. Evet evet aldık o zamanlar yardım yapanlar vardı alıyorduk yardımları. Yani mesela hani kurumsal değil de bireysel olarak para yardımı da geliyordu, gıda yardımı da geliyordu, çadırların önüne bırakıp gidiyorlardı, kendilerini bile göstermiyorlardı tabi tabi çok vardı yani giyim-kuşam olsun yani alıyorduk vardı o zamanlar. Biz merkezi bir yerde olduğumuz için göz önünde olduğumuzdan dolayı yani bir şeyimiz eksik değildi. Mesela batıdan dışarıdan gelen vatandaş ilkin buradan geçtiği için buradaki 10 tane çadırı görüyor biz biraz o konuda şanslıydık ama ücra köşelerde var olan çadırlar ve kendi imkanlarıyla yapmış oldukları barakalarda bizler kadar şanslı değillerdi. Buradan her şey oo dört dörtlükmüş anlaşılmasın değil bizim için dört dörtlüktü² (K15, 40, evli, ortaokul, ev hanımı).

Bazı katılımcılarımız yardım talebinde bulunmuşlar ve talepte bulunmalarına rağmen alamamışlardır veya alınan yardımların çok yetersiz olduğunu ihtiyaçlarını karşılayamadıklarını belirtmişlerdir. K24 alamadığını, K4 gelen yardımın ihtiyaca uygun olmadığını, K29 ise durumunu şu şekilde belirtmiştir:

Tabii ki, bir talepte bulundum ama tabii ki hiçbir yardım alamadık eşinizin sigortası var deyip hiçbir yardımda bulunmadılar³ (K29, 42, evli, lise, ev hanımı).

² Katılımcımızın eşi depremde aldıkları yardımlara dair konuya açıklık getirmiştir.

³ Gidilen yerdeki belediyelerden birinden yardım talebinde bulunulduğundan isim açıkça yazılmamıştır.

Katılımcılarımızdan çok az bir kısmı ihtiyaçlarını giderecek kadar yardım aldıklarını belirtmişlerdir.

Okulda öğrencilere okul kıyafeti falan verildi. Ben gidip vakfa yardım istedim, kaydettim İstanbul'da onlar yardım ettiler, yardımcı oldular (K16, 44, evli, okur-yazar, ev hanımı).

Açıkalın'ın açıklamalarına göre, yardımların ihtiyaç sahiplerine değil fırsatçılara yaradığından, dağıtımda torpilin etkisinden, ihalelerdeki kuralsızlıklardan, hatta kimi zaman gereksiz çadır-kent yatırımları olduğundan, tırlar dolusu yardımın ne yapıldığı sorularından, depoda çıkan yangının çalınan malların saklanması sağlaması gibi durumlardan 1930'lardan şimdiye kadar çeşitli zaman ve mekanlarda bahsedilmesini, böyle bir sistemin kurumlaşmamış olmasıyla bağlantılandırılmıştır (aktaran Açıkalın, 2017, ss. 292-293). Bu açıklamalar aslında yardımların nasıl dağıtıldığına dair haksızlıkları ortaya koymaktadır. Bir katılımcımız da yardımın nasıl "torpil"li bir hal aldığını, yardım vermede "torpil"in devreye girdiğini dolayısıyla alamadıklarını, yardım alma konusunda yaşadıkları sıkıntıyı şu şekilde ifade etmiştir:

Bir çadır (için) 3 gün havaalanına gittiler ⁴bir çadır bize vermediler. Zaten muhtarımız hiçbir işe yaramıyor, belediye de vermedi hiçbir şey. Bazı kişiler bir şeyler aldılar ama biz hiçbir şeyden faydalanmadık hiçbir şeyden. ... Bazı kişiler çok aldılar bazı kişiler hiçbir şey almadılar. Bazen diyorlardı gelin sıraya girin falan birkaç sefer gittiler sıraya girdiler ha dedi bitti ha dedi bilmem ne oldu ne olmadı bir izdiham çıkıyordu bir şey alamadılar sonra ne kimseyi çağırdılar ne biz şey gidip yaptık.... Yani bu deprem bize hiçbir fayda dokunmadı bilmiyorum kime dokunduyse hepsi torpildi her şey torpildi kendilerine veriyordular diğerleri kalıyordu (K27, 59, evli, ilkokul, ev hanımı).

Yani ihtiyacımız olmadığı doğrultusunda hiçbir talebimiz olmadı. ... Komşumuz [bir kamu kuruluşunda] çalışıyordu ve gelen her yardımı evine getiriyordu ihtiyacı olsun olmasın. Bence ihtiyaç sahiplerinin çok fazla yardım aldığını düşünmüyorum ki başvuru yapanların hiç aldığını düşünmüyorum zaten bu sebepten dolayı da herhangi bir talepte bulunmadık (K13, 30, evli, lisans, iktisatçı).

User'in (2006) yaptığı araştırmada, Düzce depremlerinden sonra Düzcelilerin sıklıkla belirttiği durumlar; Düzce'de birileri, evleri yıkılmamış olsalar bile dağıtılan ev eşyalarından yararlanmak amacıyla kuyruğa girmiş, yardım çadırları ve kamyonlarından aldıklarıyla bakkal dükkânı açmış, aylarca hazır yiyerek tembelliğe alıştıkları gözlemlenmiştir (User, 2006, s. 33). Bu durum zaman zaman yardımların ihtiyaç sahibi olmayan kişiler tarafından fazlaca yararlanıldığı ve hatta istiflenmesi durumunun söz konusu olduğunu bize göstermektedir. Yardımların koordineli dağıtılmamasından kaynaklı sıkıntılı durum Van Depremlerinde de çok miktarda yardım gelmesine karşın genel anlamda bir memnuniyetsizliğin olduğu; AFAD, Valilik, Belediye, STK, ulusal ve uluslararası kuruluşların koordinesiz olan yardımlarının büyük bir tepkiye sebep olduğu ifade edilmiştir. Yerel birimlerin kimi zaman muhtar ve imamları da devreye soktuğu yardım dağıtım organizasyonunda büyük bir aksaklığın olduğunu belirtmek mümkündür (Tuna vd, 2012, ss. 47-48). Marmara Depremi sonrası ilgili devlet kurumlarının ve yerel yönetimlerin olası bir afet plan taslaklarının olmaması durumu, yöredeki kurtarma çalışmalarında ve gelen yardımların koordine edilmesinde ciddi sorunlara ve eksikliklere yol açmıştır. Bu durumun meydana gelmesinde, devlet yetkililerine ve kriz merkezlerine duyulan güvensizliğin, yardımların kötü ve denetimsiz eriştirilmesinin, yabancı kişilerin yardımları ihtiyacı olan kişilere yönlendirebilecekleri, daha adil bir dağıtım için bilgi ağları konusunda fikir sahibi olmamalarının etkisi büyüktür (Toksoy, 2006, s. 133, 136). 1999 Marmara ve 2011 Van depremindeki durumlar afet yönetimiyle alakalı sıkıntılar tarihsel sürekliliği doğrular şekildedir. Doğal felaketler sonrası toplanan yardımların satılması, siyasal taraflılığa göre gıda, çadır dağıtımlarının yapılması, STÖ'lerin gıda dağıtımını etkilemesi ve güvenlik güçleriyle halkın karşı karşıya kaldıkları yağma olaylarının yaşanması geçmişte yaşanmış örneklerin tekrarı olmuştur (Aykutalp, 2019, ss. 79-80). Tüm bu örneklerden

⁴ Burada bahsedilen olay deprem sonrası havaalanına çadır almak için giden kişilerin polisler tarafından uğradıkları tazyikli su müdahalesidir.

anlaşılacağı üzere deprem sonrasında dağıtılan yardımların “siyasallaştırıldığı” ya da “ya da yanlış davranıldığı” anlaşılmaktadır. Bu ifadeler benzer olarak bir katılımcımızın bazı insanların yardımları istiflemesi ve bazı insanlara da yardımın ulaşmaması durumundan bahsettiğini görmekteyiz. K17, aynı zamanda Van'daki yardıma dair basında yer alan haberlerden ve insanlara bakış açısının çarpıtılmasından duyduğu rahatsızlık dile getirilmiştir.

Ya şöyle ulaşılabilir o dönem mesela şöyle bir şey vardı insanlar istif de yapmaya başladı yani bir nasıl diyeyim şöyle bir şey miydi o psikolojiyi tam anlayamıyorum var ama o da olsun ya gelsin nereden geliyorsa gelsin mantığı vardı bize ulaşılmıyordu yani hem evimizden uzak olması bence yoksa talep etmediğimizden değil ihtiyacımız olan şeyler de vardı ama böyle bir şeyin söz konusu olduğunu bildiğimiz için daha böyle geri planda durmayı düşündük çünkü her anlamda zarar görüyorduk yani basında Van'ın ne bileyim hemen depremden sonra kamyonların arkasından koşan insanları lanse edilmesi ama gerçekte çok daha farklı psikoloji vardı o insanlara paketlerin fırlatılması poşetlerin içinde çıkan ırkçı söylemler yani bütün bunların varlığı bence biz almasak daha iyi yani biraz daha geri planda olalım şu an ihtiyacımız yok ama gelmiş olsaydık tabii ki de alacaktık yani yani geri göndermeyecektik insanların böyle bir şeyi yok geleni alıyoruz kabul ediyoruz ama ulaşılmadı bize (K17, 29, evli, lisans, sosyolog).

Van Depremlerinde yardımların yeterliliği konusunda neye ihtiyaç duyulduğunu araştıran bir çalışmada; yoğunlaşmanın (3 temel ihtiyaçta) olduğu görülmektedir. Katılımcılar, (%73,1), barınma (%67,2), giyim (%59,5), battaniye (%26,4) ve yatak (%17,9) türünde yardıma ihtiyaçları olduğu belirtilmiştir. Ayrıca veriler, depremden 3 ay sonrası yapılan tüm yardım organizasyonlarına rağmen zor iklim şartlarından kaynaklı insanların barınma ihtiyacından önce en fazla ihtiyaç duyulan şeyin gıda olduğunu göstermektedir (Tuna vd, 2012, s. 33). Çalışmamızda kadınların en çok ne tür yardımlara ihtiyaç duyduklarına bakıldığında ise; barınma alanları, temizlik malzemeleri, yakacak, gıda, psikolojik destek, para, yatak, giyecek vs. olduğunu anlattıklarından çıkarabilmekteyiz.

Yani giyim olarak giyim olarak çok fazla zorlanmadık. Zaten giyeceğimiz vardı şey olarak gıda olarak çok zorlandık, kişisel ihtiyaçlarımızda çok zorlandık çarşı yoktu, pazar yoktu mesela paramız bile yoktu çarşıya çıkıp kişisel ihtiyaçlarımızı almada. Kişisel bence kişisel ihtiyaçlarımızda çok zorlandık. Evet temel ihtiyaçlarda çok zorlandık (K28, 32, evli, ilkokul, ev hanımı).

Yaşanan afetler sonrasında yardımların dağıtımı kadar yardımlardan faydalanmakta kadınların sıkıntılı bir durum yaşadıkları söylenebilir. Bu sıkıntılardan bazıları yardımdan faydalanmak için girilen kuyrukta ya da gidilen yerde kadın olmaktan kaynaklı yaşanan sorunlardır. Örneğin, Tamil Nadu'da Tsunami'den etkilenen bölgelerde tekne ve katamaran verilmeyen kadınlar hatta bir kültürde ayrı bir şekilde aile birimi olarak kabul edilmeyen bekar kadınların yardım ve rehabilitasyon hizmetleri alamadığı, ayrıca evlenmemiş kadınlar, özellikle çocuksuz dul kadınlar, yaşlı kadınlar, evsiz kadın - erkekler geleneksel yerel erkeklerin hazırladığı yardım listelerinde yer almadıkları ve bunun neticesinde, yardım ve rehabilitasyon malzemelerinin dağıtımında dışarda tutuldukları (Pincha, 2009, s. 31,35) belirtilmiştir. 2011 Van Depremi'nde yardımların dağıtımı esnasında kadınlar için kullanılan dilin aşağılayıcı ve ayrımcılık içerdiği öğrenilmiş ve bu tutum “Sen git kocan gelsin”, “senin ailen yok mu” vb. cümlelerle bilhassa yalnız yaşayan kadınların (eşi tutuklu, ölmüş, boşanmış vb.) yardımlardan faydalanamaması durumuna yol açmıştır. Kentte yapılan psikolojik grup danışmanlığı çalışmalarında, bu problemlerin kadınların kendini yetersiz ve değersiz görmesi, yalnızlaşma hissetmesi gibi durumlara sebep olduğu gözlemlenmiştir (TTB-SES, 2012, s. 12). Kadınların daha çok yardım almak zorunda kalma durumu ise bir çalışmada şu şekilde özetlenmiştir. “Erkekler açısından, yardım almak, kendi başarısızlıklarının bir itirafı gibi deneyimleniyor. Bu nedenle, hem yardım başvurularının yapılması (ki bu gerçekten son derece meşakkatli olabilen bir iş) hem de örneğin parasız yiyecek ya da ekmek kuyruklarına girme işi, kadınlar tarafından üstlenilmiş” denilmektedir (Bora, 2019, s. 108). Afetzedelere verilen yardımlarda eşitsizlik olması ve toplumsal cinsiyet rolleri sebebiyle erkeklere ayrıcalık tanınması, kadın ölüm oranlarının ve zarar görebilirlik düzeylerinin afet sonrasında da artışına yol açmaktadır (Ünür, 2021, s. 372). Kadının yardım almaya gönderilmesi veya yardıma giderken “kocasının/ailesinin” durumlarının sorularak dışlanması toplumsal cinsiyetten kaynaklı roller ve mevcut

ataerkil değerlerinin baskın olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bazı katılımcılarımız yardım alırken kötü muamelelere maruz kaldıklarını şu şekillerde ifade etmişlerdir:

Ya zaten kadınsan alamazsın o yardımı çünkü senin o tıra binmen, o erkeklerle mücadele etmen mümkün değil çünkü orada erkek erkeğe bile yetemiyordu yani kim güçlüyse o alıyordu ve her defasında birkaç tane aynı kişiler alıyordu çünkü benim erkek kardeşim yok e babam da oraya gidecek güçte değil yani biz gidiyorduk, biz gidiyorduk biz de kadın olarak onlarla mücadele edemiyorduk tabi ki onlar da mesela demiyordu kadına öncelik verelim demiyorlardı tabi ki haliyle. Tabi ki ben orada erkek olsaydım o kamyonun üstüne çıkardım ama ben kadın başıma çıksam beni orada fırlatabilirdi yani. Erkek erkeği fırlatıyordu beni mi fırlatmayacaktı (K30, 35, evli, lisans, sosyolog).

Mesela annem Kürtçe konuşurken kendini Kürtçe ifade ederken işte bir sağlık çalışanının farklı muamelesine maruz kaldığını gördüm ama bunun depremle bir bağlantısı yok özellikle deprem sürecinde gittiğimizde K. 'da annemin işte Kürtçe konuşursa farklı bir muameleye maruz kalır mıyız çekincesi var en çok burada zorlandım işte annemi doğru ifade ettireyim hani annem bu anlamda bir şeye maruz kalmasın ben onu ifade edebildiğim kadar ifade edeyim ama ifade ederken de işte Vanlı mıyız aynı zamanda Kürt oluşumuz bu muameleyi işte derinleştirmesin şeyi vardı hani bunu olabildiğince doğru cümleler kullanayım tamam anlayışlı olayım bir şey söylerse tamam okey her şey sizin istediğiniz gibi olsun şeyi vardı çünkü neye uğrayacağını bilmiyorduk hani (K17, 29, evli, lisans, sosyolog).

Bu ifadelerde kadınların fiziki güçsüzlükleri dayanabilecekleri baba ya da koca, ağabey gibi bir figürün bulunmaması ve etnik dil kullanımından dolayı kadınların kendilerini huzursuz hissetmeleri yardımdan faydalanma konusunda olumsuz etkiler yarattığını ortaya koymaktadır.

Deprem Sonrasında Kadının Değişen Gündelik Yaşamı ve Sosyal İlişkileri

Depremler, toplumsal yapının en temel öğelerinden biri olan aileyi olumsuz etkilemekle beraber aile bireylerinin gündelik hayatlarını ani ve olumsuz bir şekilde değiştirmekte, sosyal ilişkilerine zarar vermektedir (Fırat, 2022, s. 66). Bundan dolayı yaşanan depremde sonra insanların yaşamları çeşitli şekillerde değişip dönüşmektedir. Bu değişen ve dönüşen durumlar; ev içi ilişkiler, sosyal faaliyetler ve yaşam kalitesinin depremde öncesi ve deprem sonrası farklılaşması durumudur. Şüphesiz insanların deprem öncesindeki yaşamları, alışkanlıkları, rutinleri ve faaliyetleri belli bir düzende devam etmekte olup deprem sonrasında bozulan ya da işlevini kaybeden bu ilişkilerin ve faaliyetlerin eski düzene dönmesi ya deprem sonrası 1-2 yılı bulmuş ya da depremin yaşattığı acı veya travma bu sürenin daha da uzamasına sebep olmuştur.

Kadınların deprem sonrasındaki gündelik yaşamda ev içi ilişkilerinin değişip değişmediği durumuna bakıldığında bazı katılımcılarımız depremde sonra kısa bir süre korku, huzursuzluk gibi durumların olduğunu fakat sonrasında ilişkilerinin eskisi gibi olduğunu ifade etmişlerdir. Dolayısıyla deprem öncesi ve sonrasında ev içi ilişkilerinde herhangi bir değişim olmadığını K31 ve K25'in ifadelerinden anlamaktayız:

Değişen bir şey olmadı (K31, 45, evli, önlisans, laborant).

Bazı katılımcılarımız ise depremde öncesine göre ev içi ilişkilerinin daha iyi olduğunu deprem sonrası birbirlerine daha bağlandıklarını, sevdiklerini kaybetmedikleri için birbirlerinin kıymetini anladıklarını ifade etmişlerdir. Ev içi işlerin gerek çadır gerekse ev yaşamında kadının üzerinde olduğunu, tüm bunlardan kadının sorumlu tutulmasında bir değişimin olmadığı K9'un anlatısından anlaşılmaktadır:

Yani birbirimize bağlılığımız daha çok arttı mesela her gün ayrı odalardayken birbirimizi daha çok merak eder olduk bir arada olmaya daha çok özen gösterdik hani bir şey olursa bir arada olalım diye. Yani huzurumuzda, durumumuzda bir değişiklik olmadı ama dediğim gibi bir arada olmaya daha çok özen göstermeye başladık (K9, 51, evli, ortaokul, ev hanımı).

Bazı katılımcılarımız ise deprem sonrası ev içi ilişkilerinin daha çok kötüleştiğini, deprem öncesindeki huzurlu ortamın artık olmadığını söylemişlerdir. Bu huzursuzluklar genelde; depremden önceki evlerinin müstakil, konforlu olması fakat şimdi oturdukları yerin küçük olması, deprem sonrası geçici barınaklarda uzun süre aynı insanlarla kalmalarından kaynaklı “bıkkınlık”, psikolojik desteğin olmaması, ekonomik sıkıntılar, çekirdek aileden geniş aileye geçilme durumları şeklinde olmuştur.

Hani her ne kadar dile getirmesek de yani eşimle de uzaklaştık yani o anlamda sıkıntılar yaşadık. O çekirdek aileyle hani geçirdiğimiz zamanı geçiremez olduk artık. Çünkü kayınvalidem de evin büyüğü ve çok fazla misafirimiz geliyordu bizim onun sıkıntısını çok yaşadım. Bir de aksi gibi o sene okulumuz okullar yıkıldığı için sabah biz çalışıyorduk öğleden sonra başka okul. Ben sabah 5 buçuk 6 da kalkıp okula gidiyordum çok erken saate gidiyorum hani onu çok geç yatıp çok erken kalkıyordum o anlamda beden olarak. Hani hem psikolojik olarak hem beden olarak da çok yoruluyordum çok geç yatıp çok erken kalkıyordum. Sürekli bir misafir sirkülasyonu gidiyorlar, geliyorlar hani deprem bitmiş herkes görmeye geliyor ya da akrabalar geliyor o anlamda zorlanmıştım açıkçası (K22,39, evli, lisans, öğretmen).

Depremden sonra önceki rutinlerinden farklı olarak bazı değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. Bu değişim-dönüşümlerin yaşandığı bir diğer konu ise sosyal faaliyetler ve kamusal alana çıkma, yaşam kalitesindeki değişimlerdir. Depremden sonra bozulan rutinler ve yapılan sosyal faaliyetler kimi zaman kısa süreli kimi zaman da uzun bir süre farklılık göstermektedir. Bu durum bazen deprem sonrasında daha olumlu bir tablo ortaya koyarken kimi zaman da daha olumsuz bir hal almıştır. Katılımcılarımızın bazıları deprem öncesinde daha sosyal olduklarını ya da sosyal faaliyetlere daha çok katıldıklarını deprem sonrasında sosyal faaliyetlere katılımın azaldığını ve nedenlerini ise şu şekillerde açıklamışlardır:

Ya tabii ki katılıyordum hem iş hayatım vardı aynı zamanda farklı etkinlikler vardı çocuklarım kurslara gidiyordu ben farklı etkinliklere katılıyorum spor salonuna gidiyordum ne bileyim işte böyle şeyler bunlar tamamen hayatımız değişti yani lüks şeyler yaparken farklı etkinlikler yaparken birdenbire işte sadece yaşamımızı sürdürebilme yeteneği üzerine yoğunlaşmaya başladık (K23, 46, evli, yüksek lisans, öğretmen).

Bazı katılımcılarımız ise deprem öncesindeki sosyal yaşam ile deprem sonrası arasında herhangi bir farklılaşmanın olmadığını, 1-2 yıldan sonrasında sosyal yaşamın eskiye döndüğünü dolayısıyla “aynı” olduğunu belirtmişlerdir.

Aynen öyle devam ediyor (K1, 61, eşi vefat etmiş, ilkokul, ev hanımı).

Bazı katılımcılarımızda depremden sonra daha çok sosyalleştiklerini ve nedenlerini şu şekillerde ifade etmişlerdir:

Evet hocam bu konuda tabi ki çok gelişme oldu bizde depremden önce asla hani böyle kötü afetler yaşamadım insana gerçekten hani bir bakış açısı kazandırıyor insana. Depremden önce tamamen düz sadece işte atıyorum çalış veya hani okula git gel veya çalış bu kadar eve gel o kadar hani varsa hani akşam üzerleri o da çok nadiren böyle iş çıkışı arkadaşlarımızla takıldık depremden sonra ise hocam birçok şey önem kazandı çok şey önem kazandı gerçekten aile içi tartışmalardan tutun işte sosyal aktivitelerde bulunabilmek, zamanını daha verimli kullanabilmek bunların hepsi açıkçası bana depremden sonra kalan güzel şeyler. Ben şimdi mesela tüm vaktimi gerçekten de hani en iyi şekilde geçirmeye çalışıyorum e sürekli sevdiklerimle beraber aktiviteler yapmak

istiyorum bazı turlara sürekli katılıyorum bunların dışında aile içi bahsettiğimiz şeyleri birçok şeyi mesela eskiden olsa atıyorum karşılık verirsin belki kendini frenlemezsın ama şimdi bazı şeyler daha oturuyor kırmayalım birbirimizi böyle yani hayatın önemi elbette ki atıyor hocam (K14, 30, bekar, lise, muhasebeci).

Katılımcılarımız sosyal faaliyetlerini ya da sosyalleşme durumlarını gerek deprem öncesi gerek deprem sonrası bu şekillerde anlatırken sokağa veya kamusal alana çıkma durumları açısından deprem öncesi/sonrası yaşam kalitelerinde değişim dönüşüm söz konusu olduğunu da belirtmişlerdir. Katılımcılarımızdan bazıları depremden önce yaşam kalitelerinin daha iyi olduğunu ya da sokağa, kamusal alana çıkma durumlarının daha olumlu olduğunu söylerken deprem sonrasında tüketim alışkanlıklarının değiştiği ve alım güçlerinin düştüğü belirtmişler ve bunun da nedenlerini şu şekillerde anlatmışlardır:

Yani depremden önce alım gücümüz çok yüksek olduğu için hani ihtiyaçlarımızı karşılamak daha kolaydı. Şu anda teknolojinin ilerlemesiyle ya da ürünlerin artması olsa da alım gücümüz zayıf olduğu için şu anda depremden önceye göre daha az ürün alabiliyoruz ya da daha az malzeme alabiliyoruz. Tabi ki etkiledi şu anda sadece ihtiyaçlarımızı alıyoruz ama depremden önce hem ihtiyaçlarımızı hem de isteklerimizi alıyorduk şu anda alım gücümüze göre sadece ihtiyaçlarımızı alıyoruz (K21,38, evli, lisans, öğretmen).

Şöyle zaten erkek şehri olan bir yerdi arada sırada kadınların caddede görüldüğü bir yerdi tamamen erkeklerin görüldüğü bir hal almaya başladı ve bu bence en korkunç olanı...mesela yani kendi hem cinsini bulamıyorsun çünkü şehirden kadını tamamen kopardı deprem yani ne bileyim esnaf olarak çalışanı da kopardı işte küçük ne bileyim işletmeleri kadın iş ne bileyim sahibi işletmecisi kadın olan yerlerin kapanmasına neden oldu mesela daha çok işte kadın üzerinden daha fazla bir şeyin olduğunu fark ediyorum bunun tam tanımını şey yapamıyorum ama yani bir kadını şehirden kopuş sürecini deprem üzerinden çok net görebiliyoruz yani zaten tek tüktü ama deprem bu ayrışmayı derinleştirdi...Şu an biraz daha şu son 3 yıldır diyebilirim ki hem depremin o etkisi yavaş yavaş gitmeye başlamıştı. Yani işte çok şey mesela dışarıdan gelen arkadaşlar konuştuğu zaman ha Van ne kadar hareketli ve canlı diyor ama o çok sancılı bir süreçti yani gerçekten gece bir yıl 2 yıl boyunca gece dışarı çıkmak hiç yoktu mesela 8 oldu mu dükkanlar kapanırdı şu an biraz daha Van işte aktif bunu İranlıların gelip gitmesiyle çok ilintisi olduğunu düşünüyorum yani işte tamamen o sancılı sürecin işte o kabuğunu değiştirmesiyle alakalı ilintili buluyorum bu süreci bunlar hâlâ hani var bir erkek şehir diyebilirim deprem zamanı sadece derinleştirdi (K17, 29, evli, lisans, sosyolog).

Katılımcılarımızdan bir kısmı ise yaşam kalitesi ya da sokağa çıkma durumları açısından deprem öncesi ve sonrası herhangi bir farklılaşmanın olmadığını söylemişlerdir. Bazıları da belli bir süre sıkıntılı olduğunu fakat daha sonra eskiye döndüğünü anlattı.

Yok aynıydı çok bir değişiklik olmadı (K19, 29, Bekar, Lisans, Mühendis).

Diğer katılımcılarımız ise depremden sonrasında yaşam kalitelerinin, çadır alanından dışarı çıkma durumlarının arttığını ve nedenlerini şöyle anlatmışlardır:

Deprem öncesi zaten dediğim gibi öğrenciydim ve bizim kültürel yapı olarak değil yani aile yapısı olarak da çok fazla sosyalleşmiyordum dışarıdaki tek temas ettiğim şey okuldu okula gidip gelme ama depremden sonra sosyal alanım arttı yani daha çok yere erişebildim daha fazla kendi ayaklarımın üzerinde durabildim daha fazla kendini bulmuş kendini kazanmış biri iş alanlarına erişebilen böyle bireye dönüştüm ama bunun hani depremle mi bir ilgisi var hani o süreçte kendini bulma acaba belki şey de olabilir depremde yan yana olmak mesela ağabeylerle ya da aileyle daha çok kaynaşma birbirimizi aslında her ne kadar aynı aileye mensup olsak da yan yana gelince birbirimizi daha çok tanıdık bence

daha çok güvendik belki bunlardan da kaynaklı olabilir çünkü dışarıyla olan bağlantım daha çok arttı. Depremden sonra daha iyi diye (K7, 30, bekar, lisans, sosyolog).

Sonuç

Van 2011 depremine ilişkin 32 kadınla yapılan görüşmelerde aradan yıllar geçmiş olmasına rağmen kadınların o günleri anarken halen korkuları, yeniden yaşadıkları ama bu deneyimlerini de paylaşmak istedikleri tespit edilmiştir. Bu çalışma metodik olarak yorumcu-inşacı yaklaşıma ve kuram olarak gündelik yaşam ile mekânın dönüşümü kuramlarına dayandırılmıştır. Araştırmanın bulgularından 5 temel tema oluşturulmuştur. Bunlar; çadırın fiziki özellikleri, yaşanan korkular, çadır yaşamında kadının bakım ve iş yükü, yardım ve destek konusunda dayanışma ve gerginlik ve deprem sonrası kadının değişen gündelik yaşam ve sosyal ilişkileridir. Araştırmanın bulgular kısmında bahsedildiği üzere bu araştırma ile literatürde yapılan çalışmalar (Açıkalın, 2017; User, 2006; Çocuk Vakfı, 2012; IRC, 2014; Demirci ve Avcu, 2021; Düzkan, 2016; Nasution, 2017; Tuna vd, 2012; T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, UNICEF, 2015; Toksoy, 2006; Aykutalp, 2019; Pincha, 2009, TTB-SES 2012 ve Ünür, 2021) arasında yakın benzerlikler olduğu görülmüştür.

Çadırların fiziksel veya mekânsal özellikleri kadınlar için büyük zorluklara sebep olmuştur. Geçici bir mekânın olarak çadırın küçük, soğuk ve soğuğa karşı dayanıksız olması ayrıca gerekli olan lavabo-banyo-tuvalet gibi eklentilerin olmamasından kaynaklı kadınların çok büyük sıkıntı ve sorun yaşadıkları tespit edilmiştir. Yeni mekânsal özelliklere dair kadınların kendilerince çözümler bulmaları gündelik yaşamlarını ve toplumsal ilişkilerini yeniden üretmek zorunda kalmaları Lefebvre ve Harvey'in mekânsal-birey ilişkisine dair kuramsallaştırmalarında da bahsedildiği üzere hem mekânın hem de ilişkilerin yeni koşullara göre nasıl şekillendiğini-yeniden üretildiğini göstermektedir. Bu durum kadınların deprem sonrası yaşanan yere yeni eklentiler yapmaya çalışmaları, bu yerleri daha yaşanılabilir kılmak için çeşitli açıdan tasarımları; var olan koşullardan hareketle yaşanan alanı barınmaya ve ilişkileri sürdürmeye elverişli hale getirmeye uğraşmaları aslında mekânın ve ilişkilerin birbirini karşılıklı olarak değişip-dönüştürdüğünü dolayısıyla Harvey ve Lefebvre'nin kuramsal tartışmalarının benzer sonuçlarına ulaşıldığını göstermektedir. Bu durum kadının aynı zamanda sorunlarla baş etme yollarını ve sorun çözme kapasitesini ortaya koyduğu gibi gündelik yaşamını inşa etmesini de getirmiştir.

Kadınların çadırın fiziki özellikleri nedeniyle birçok ailenin iç içe birlikte yaşamasından kaynaklanan mahremiyet olgusunun sarsıldığını ya da bozulduğunu ifade etmeleri ve bunun kadınlar açısından daha büyük bir sorun oluşturması ataerki kültürün yarattığı cinsiyet rollerinden kaynaklanmaktadır. Özellikle çadır kentlerde kalan kadınların çevreden gelebilecek her türlü rahatsız edici davranışlara karşı büyük bir korku duyduğu bu yüzden kendini sürekli kontrol altında tutmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu durum kadınların deprem öncesindeki yaşamlarına göre daha çok korku, endişe duymalarına ve daha baskı altında hissetmelerine sebep olduğu söylenebilir. Bunun için çadırda kalan erkeklerin nöbet tutma desteği olsa da yine de kadınlar yoğun oranda huzursuz olduklarını ifade etmişlerdir. Gerek geceleri uyuyamamak gerek yardım alma konusunda yakından tanıdıklarına ve erkeklere öncelik vermek, gerekse gündüz sokaklarda saldırıya uğramak gibi baskın davranışlarla yüz-yüze kalmaları bu çalışmanın temel bulguları arasında olmuştur. Ayrıca çadır koşullarında yaşlı-engelli-hasta ve çocuk bakımının da deprem sonrasında kadınlar tarafından üstlenildiğini ve bu nedenlerden kaynaklı ciddi sıkıntılar yaşadıkları görülmüştür. Dolayısıyla bakım yükünün deprem sonrasında da kadın tarafından yerine getirilmesinin beklentisi ve sosyal ilişkilerin-faaliyetlerin değişip-dönüşmesi kadın için sancılı bir süreç oluşturmuştur. Yaşanan korkuların, kaygıların, sıkıntıların ve artan iş yüklerinin özellikle kadınlar tarafından hissedilmesi Berger ve Luckmann'ın yaklaşımından hareketle yaşadıkları toplumun kültürel değerlerin ve normların bireylerin zihinlerinde anlamlandırılarak inşa edildiğini ve bu şekilde toplumsallaştıklarını göstermektedir.

Bir durum tespiti olan bu çalışmanın sonucuna göre deprem öncesi, deprem sırası ve deprem sonrası felaketlerin yaşanmaması için önlemlerin önceden alınması ve bunun için AFAD'ın koordinatörlüğünde bir kriz masasının kurulması özellikle imar planlarında depreme dayanıklı malzemelerin kullanılması ve uygun olmayan mekânlarda bina inşaatına izin verilmemesi gerekmektedir. Ayrıca deprem sonrasında kadınların ayrımcılığa uğramaması için durumlarını iyileştirecek, yüklerini hafifletecek eşitlikçi politika ve uygulamalara öncelik verilmesi ve kadın temelli bir bakış açısına uygun politikaların geliştirilmesi önem taşımaktadır. Bu kapsamda şu öneriler sunulmuştur.

Öneriler

- Kadınların özel yaşamlarının gizliliği konusu ile çadırlarda birkaç ailenin bir arada yaşaması arasında ilişki bulunmaktadır. Bu durum en çok kadınların mahremiyet ya da özel yaşamlarının gizliliği konusunda sorun yaşamalarına sebebiyet vermekte ve hassasiyetlerini sarsmakta veya bozmaktadır.
- Çadır mekanlarının gece aydınlatılması ile kadınların kendilerini güvende hissetmeleri arasında ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle kadınların geçici barınma alanlarında yaşanan çeşitli korkulardan kaynaklı olarak güvenliğin sağlanmasına önem verilmeli ve bunun için barınma mekanlarının gece sürekli aydınlatılması ve güvenlik birimlerinin kontrollerinin artırılması sağlanmalıdır.
- Kadınlar açısından geçici barınma alanlarında altyapı sistemlerinin ve eklentilerinin (lavabo, mutfak, banyo, tuvalet gibi alanların) eksik ya da olmama durumu deprem sonrası güçleşen kadın yaşamını daha zorlaştırmakta dolayısıyla bu alanların donatılarıyla birlikte önceden tasarlanması gerekmektedir. Ayrıca depremin olduğu ilk zamanlarda dağıtılan çadırların mekânın fiziki özelliklerine ve bölgenin iklimsel koşullarına uygun olmasına dikkat edilmelidir.
- Kadınlar ve aile üyeleri açısından deprem sonrası geçici barınma alanlarında temizlik, hijyen ve suya erişim konusunda ciddi sıkıntılar yaşandığı fikrinden hareketle bu alanlarda suya daha hızlı ve erişilebilir çözümler üretilmelidir. Bu nedenle deprem bölgelerinde alt yapı hizmetlerinin sürekli kontrolleri yapılmalıdır.
- Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklı kadına yüklenen bakım yükü, deprem sonrasında daha çok artmaktadır. Deprem sonrası yeterince zorlaşan kadın yaşamına engelli, çocuk, yaşlı ve hasta bakımı gibi durumların özellikle geçici barınma alanlarında oldukça sorun yarattığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu kişilerin bakımları ya da ihtiyaçları konusunda da gerekli tespitler yapılarak devlet ya da ilgili kurumlardan destek sağlanmalıdır.
- Deprem sonrası yardım dağıtımında özellikle kadınların fiziki özelliklerinden dolayı itilip kakılması ve dışlanması ile yardım dağıtımının profesyonelce davranmaması arasında bir bağ bulunmaktadır. Özellikle yardım dağıtımının “siyasi taraflılık ve yakınlığa” göre değil tüm deprem bölgesindeki vatandaşlara eşit ve adil bir şekilde yapılmasına özen gösterilmelidir. Öte yandan yardım dağıtımında kadınların fiziki özelliklerinden dolayı itilip-kakılması ve dışlanmasının önüne geçilmeli, dağıtım görevlilerinin insani davranışlara haiz olması, ayrımcılık yapılmaması ve adaletli olması için eğitilmesi, kurtarma ve yardım ekiplerinin profesyonelce davranması sağlanmalıdır.
- Deprem bölgelerinde kadına yönelik korku, taciz, tecavüz vb gibi eylemlerde güvenlik zafiyetini yok etmek için gereken tedbirler alınmalı ve özellikle cinsel suçlular cezalandırılmalıdır.

Bu önerilerin ilgili kamu kuruluşlarının, özel sektörün, belediyelerin, sivil toplum ve kitle örgütlerinin, üniversitelerin ve medyanın kendi aralarında oluşturulacak bir koordinasyon ile iş birliği sağlamaları ve depremzedelere özellikle kadınlara sunulacak hizmetleri daha adil bir hale getirmeleri beklenmektedir. Öte yandan ilgili kurumların (bakanlıklar, yerel yönetimler, STK’lar ve özel sektör kuruluşlarının) yalnızca deprem anı ve sonrasında değil, deprem öncesinde de alınması gereken koruyucu tedbirlere öncelik verilmeleri için plan ve program geliştirmeleri kaçınılmazdır.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: YÖ, AGB; Veriyi düzenleme: YÖ, AGB; Veri Analizi: YÖ, AGB; Finansman sağlama: YÖ, AGB; Araştırma: YÖ, AGB; Yöntem: YÖ, AGB; Proje yönetimi: YÖ, AGB; Kaynaklar: YÖ, AGB; Yazılım: YÖ; Gözetim: YÖ; Onaylama: YÖ, AGB; Görselleştirme: YÖ; Taslak metin yazımı: YÖ; Gözden geçirilmiş metin yazımı: YÖ, AGB.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Bu çalışma için Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Etik Kurulundan (Tarih: 11/10/2022) etik izin alınmıştır.

Kaynakça

- Açıkalın, O. (2017). *Yüzyılın hesabı. Deprem bağlamında dirayetli toplumun neresindeyiz?* Yeni İnsan Yayınevi.
- Alkın, R.C. (2020). Dünyada ve Türkiye'de afet sosyolojisi. Afetlerin sosyolojideki yerine ilişkin bir literatür taraması, İ. Can (Yay. haz.). *Afet Sosyolojisi* içinde (ss. 63-88). Çizgi Kitabevi.
- Aykutalp, A. (2019). *Kent, afet ve siyaset- felaket kapitalizmi, kapasite yoksunluğu ve kent*. Efe Akademi Yayınevi.
- Bateman, J., Edwards, R. (2002). Gender and evacuation: A closer look at why women are more likely to evacuate for hurricanes. *Natural Hazards Review* 3(3), 107-117. [https://doi.org/10.1061/\(ASCE\)1527-6988\(2002\)3:3\(107\)](https://doi.org/10.1061/(ASCE)1527-6988(2002)3:3(107))
- Berger, P., Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin sosyal inşası bir bilgi sosyolojisi incelemesi*, (V. S. Öğütle, Çev.). Paradigma Yayıncılık.
- Bora, A. (2019). Kadınlar ve hane: "Olmayanın nesini idare edeceksin?". N. Erdoğan (Yay. haz.), *Yoksulluk halleri Türkiye'de kent yoksulluğunun toplumsal görünimleri* içinde (s.97-132), İletişim Yayınları.
- Bradshaw, S. (2013). *Gender, development and disasters*. Edward Elgar Publishing.
- Bradshaw, S., Fordham, M. (2013). *Women, girls and disasters. A review for DFID*. Erişim adresi: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5dc13dc640f0b637a1443e63/withdrawn-women-girls-disasters.pdf>.
- Can, İ. (2020). Afet sosyolojisine alan açma çabası. İ. Can (Yay. haz.). *Afet Sosyolojisi* içinde (ss. 15-39), Çizgi Kitabevi.
- Cutter, S. (2017). The forgotten casualties redux: women, children, and disaster risk. *Global Environmental Change* 42,117-121. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2016.12.010>
- Çelebi Boz, F., Şengün, H. (2017). Afet ve kalkınma ilişkisinde kadın. *International Journal of Social Science*, 59, 359-374. <https://doi.org/10.9761/JASSS7224>
- Çocuk Vakfı (2012). *Van depremi sosyo-ekonomik ve psikolojik durum tesbiti araştırması sosyolojik gözlem raporu*. İstanbul: Çocuk Vakfı. Erişim adresi: https://www.cocukvakfi.org.tr/wp-content/uploads/2020/12/5_sosyolojik_gozlem_raporu.doc
- Delaney, P.L., Shrader, E. (2000). *Gender and post-disaster reconstruction: the case of hurricane mitch in honduras and nicaragua*. Decision Review Draft, LCSPG/LAC Gender Team The World Bank. Erişim adresi: https://www.humanitarianlibrary.org/sites/default/files/2014/02/WB_GenderAndPostDisasterReconstruction.doc
- Demirci, K., Avcu, T. (2021). Afet süreçlerinde kadın bireylerin yaşadığı sorunlar ve çözüm önerileri: İzmir ili örneği. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 11(1), 86-105.
- Düzkan, A. (Yay. haz.) (2016). *Afet ve acil durumlarda kadın çalıştay sonuç kitabı*. 16-17 Nisan 2016. Mavi Kalem Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği.
- Enarson, E. (Yay. haz.) (2000). *Gender and natural disasters*. ILO Infocus Programme On Crisis Response and Reconstruction, Working Paper 1, September.
- Enarson, E., Meyreles, L. (2004). International perspectives on gender and disaster: Differences and possibilities. *International Journal of Sociology and Social Policy* 24(10/11). <https://doi.org/10.1108/01443330410791064>
- Enarson, E., Fothergill, A., Peek, L. (2007). Gender and disaster: Foundations and directions. H. Rodriguez, E. L. Quarantelli and R. Dynes (Yay. haz.), *Handbook of disaster research* içinde (pp.130-146). Springer Science.
- Enarson, E., Chakrabarti, P.G.D. (2009) (Yay. haz). *Women, gender and disaster global issues and initiatives*. Sage Publications.
- Enarson, E. (2012). *Women confronting natural disaster: from vulnerability to resilience*, Lynne Rienner Publishers.
- Ergünay, O. (2008). Afet yönetiminde kurumsal yapılanma ve mevzuat nedir? Nasıl olmalıdır? *İstanbul Depremini Beklerken Sorunlar ve Çözümler Bildiriler Kitabı*, 20 Eylül 2008 CHP İstanbul Deprem Sempozyumu, s.97-108, İstanbul.
- Fırat, M. (2022). *Deprem ve toplumsal etkileri*. Erişim adresi: https://tezkiredergisi.org/wp-content/uploads/2022/12/tezkire-80.sayi_toprak4-47-72.pdf.
- Fordham, M. (1999). The intersection of gender and social class in disaster: Balancing resilience and vulnerability. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 17(1), 15-37. <https://doi.org/10.1177/028072709901700102>
- Fothergill, A. (1996). Gender, risk and disaster. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 14(1) 33-56. <https://doi.org/10.1177/028072709601400103>
- Fothergill, A. (1999). Women's roles in a disaster. *Applied Behavioral Science Review* 7(2), 125-143. [https://doi.org/10.1016/S1068-8595\(00\)80014-8](https://doi.org/10.1016/S1068-8595(00)80014-8)
- Gündüz, F. (2022). Afetlerde kadın ve toplumsal cinsiyet perspektifi ile çıkarılması gereken dersler (Haiti ve Japonya depremi örneği). *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 440-461.
- Harvey, D. (2004). *Yeni emperyalizm*, (H. Güldü, Çev.). Everest Yayınları.
- Harvey, D. (2013). *Sosyal adalet ve şehir*, (M. Morali, Çev.). Metis Yayınları.
- IRC (International Rescue Committee), (2014). *Dinliyor muyuz? Suriye krizinden etkilenen kadınlara ve kızlara yönelik taahhütlerimize göre davranmak*. International Rescue Committee.
- Kümbetoğlu, B. (Yay. haz.). (2006). Deprem özel sayısı. *Toplumbilim Dergisi*, Aralık (21).

- Kümbetoğlu, B. (2015). Afetler. Y. Ecevit, N. Karkiner (Yay. haz.), *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları* içinde (ss. 72-95). Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın üretimi*, (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Moreno, J., Shaw, D. (2018). Women's empowerment following disaster: a longitudinal study of social change. *Nat Hazards*, 92, 205–224. <https://doi.org/10.1007/s11069-018-3204-4>
- Nasution, I. W. (2017). Doğal afetler sonrasında kullanılacak geçici barınak tasarımı üzerine bir çalışma: Endonezya – Sinabung örneği. *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi* 3(2), 93-111. <https://doi.org/10.21324/dacd.307100>
- Neumayer, E., Plümper, T. (2007). The gendered nature of natural disasters: the impact of catastrophic events on the gender gap in life expectancy, 1981-2002. *Annals of the Association of American Geographers*, 97(3), 551-566. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.2007.00563.x>
- Odabaş, Z. Y. (2010). *Sürdürülebilir afet yönetimi ve kadın*. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları:256.
- Odabaş, Z. Y. (2019). Bölüm 5: Afetler ve toplumsal cinsiyet. Z. Sungur Taşdemir (Yay. haz.), *Afet psikolojisi ve sosyolojisi* içinde (ss. 120-138), Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- ODTÜ Afet Yönetimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (2011). *Tabanlı – Van (23 Ekim 2011) ve Edremit – Van (9 Kasım 2011) depremleri inceleme raporu*, 25–27 Kasım 2011, Ankara: ODTÜ.
- Parkinson, D. (2013). The hidden disaster: Domestic violence in the aftermath of natural disaster. *Australian Journal of Emergency Management*. 28(2), 28-55.
- Peacock, W.G., Morrow, B.H., Gladwin, H. (Yay. haz.). (1997). *Hurricane andrew. Ethnicity, gender and the sociology of disasters*, Routledge.
- Pincha, C. (2009). *Toplumsal cinsiyete duyarlı afet yönetimi: Uygulamacılar için el kitabı*, (D. Keskin Demirel, Çev.). Kocaeli Üniversitesi Yayınları: 362.
- Ritzer, G., Stepnisky, J. (2019). 5. Bölüm: Güncel büyük kuramlar II. *Çağdaş sosyoloji kuramları ve klasik kökleri*. (Irmak Ertuna Howison, Çev.). De Ki Yayıncılık.
- Suğur, S. (2009). Sosyolojik yöntemde klasik dönem tartışmaları. N. Suğur (Yay. haz.), *Sosyolojide araştırma yöntem ve teknikleri* içinde (ss. 32-56), Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, UNICEF (2015). *Van-Erciş depremleri sonrası yürütülen psikososyal destek programlarının değerlendirilmesi değerlendirme raporu*.
- Toksoy, G. (2006). 17 Ağustos 1999 Marmara Depremi sonrasında sivil toplum kuruluşları ve “yardım” ilişkisi. *Toplumbilim Dergisi*, Aralık (21).
- Türk Tabipleri Birliği (TTB), Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası (SES) (2012). *Deprem birinci yılında Van ve Erciş raporu*.
- Tuna, A.K., Parin, S., Tanhan, F. (2012). *Van depremi sosyo-ekonomik ve psikolojik durum tesbiti raporu*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları. Erişim adresi: http://www.vantso.org.tr/u/files/Van_Depremi_SEPD_Tesbiti_Raporu.pdf.
- Uluocak, Ş. (2020). Gündelik gerçeklikte “anlamanın” sosyal inşası: Peter Berger ve Thomas Luckmann. A. Esgin, G. Çeğin (Yay. haz.), *Gündelik hayat sosyolojisi temalar, sorunsallar ve güzergahlar* içinde (ss. 269-303), Phoenix Yayınevi.
- User, İ. (2006). “Düzce’ye araba çarptı”: Deprem psikososyal etkileri. *Toplumbilim Dergisi*, Aralık (21).
- Ünür, E. (2021). Afet yönetiminde toplumsal cinsiyet eşitsizliği: Doğal afetlerde cinsiyete dayalı zarar görülebilirlik farkı. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 351-381.
- Yalçın, G. (2020). *Doğal afetlerin etkilerine ve afet risk yönetimine toplumsal cinsiyet perspektifinden bakış: Türk ve Japon kadınlarının duruş noktasından doğal afetler* [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

The Entanglement of the Human and Place as a “Storied Matter” in the Womb: Ian McEwan’s *Nutshell*¹

Ana Rahminde İnsan ve Mekân Dolanıklığı: Ian McEwan’ın *Fındık Kabuğu* Romanı

Emine AKKÜLAH DOĞAN*

Abstract

Ian McEwan’s (1948-) *Nutshell* (2016) has drawn the attention of academic spheres as a modern adaptation of William Shakespeare’s *Hamlet* since its publication. That is why the novel has been mostly studied as a rewriting in which the existential questionings of Shakespeare’s Hamlet are attributed to a modern-day foetus. Employing a foetus as a narrator and protagonist in the novel, McEwan demonstrates the reflections of Hamlet’s existential crisis on a contemporary foetus who is oscillating between being human and nonhuman. As helpless as Hamlet for his modern-day problems, the foetus narrator talks about his consciousness, human side, morality and, most importantly, his role in this world which is devastating gradually due to various reasons such as environmental problems, climate crisis and wars. In that respect, it can be asserted that the novelist raises questions about human-nonhuman, ethics and morality through the story told by a foetus protagonist. Even though McEwan touches upon the environmental crisis through the foetus’s narration, *Nutshell* has never been studied from an ecocritical perspective. However, the foetus’s entanglement with the womb and the story originating from this bond are the instances of human-place entanglement. From the perspective of material ecocriticism, with the “narrative agency” given by the material environment, the foetus becomes the text that narrates his story of birth and becoming human. Accordingly, this study aims to analyse the foetus in *Nutshell* as a “storied matter” by emphasising the human-place entanglement in the womb.

Keywords: Ian McEwan, *Nutshell*, entanglement, material ecocriticism, “storied matter.”

Öz

Ian McEwan’ın *Fındık Kabuğu* (2016) isimli romanı yayımlandığı tarihten itibaren William Shakespeare’in *Hamlet* adlı eserinin modern bir uyarlaması olarak akademik çevrelerde dikkat çekmektedir. Bu nedenle roman daha çok, Shakespeare’in Hamlet karakterinin varoluşsal sorgulamalarının günümüz fetüsüne atfedildiği bir yeniden yazım olarak çalışılmıştır. Romanda anlatıcı ve ana karakter olarak bir fetüsü kullanan McEwan, Hamlet’in varoluşsal krizlerinin yansımalarını insan ve insan olmayan arasında gidip gelen çağdaş bir fetüste gösterir. Günümüz problemleri için Hamlet kadar çaresiz olan fetüs, kendi bilinci, insan tarafı, ahlak ve en önemlisi, çevre sorunları, iklim krizi ve savaşlar gibi çeşitli nedenlerden ötürü günden güne kötüye giden dünyada kendi rolü üzerine konuşur. Bu durumda, yazarın fetüsün anlattığı hikâye boyunca insan-insan olmayan, etik ve ahlak konularında sorular yönelttiği iddia edilebilir. McEwan fetüsün anlatımıyla çevre problemleri konusuna değinse de *Fındık Kabuğu* hiçbir zaman ekolojik açıdan çalışılmamıştır. Yine de fetüsün ana rahmi ile bağı ve bu bağdan ortaya çıkan hikâye bir insan-mekân dolanıklığı örneğidir. Maddesel ekoeleştirme perspektifinden bakıldığında, içinde bulunduğu maddesel alan tarafından verilen “anlatı eyleyciliği” ile fetüs, doğum ve insan

¹ This article is an abridged and revised version of the second chapter of my PhD dissertation I am currently working on.

* Research Assistant, Hacettepe University, Graduate School of Social Sciences, English Language and Literature. E-mail: emineakkulah@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7540-1015

olma hikayesini anlatan metnin kendisi olmuştur. Bu doğrultuda bu çalışma, *Fındık Kabuğu* romanındaki fetüsü ana rahmindeki insan-mekân dolanıklığına vurgu yaparak bir “hikayeci madde” olarak incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Ian McEwan, *Fındık Kabuğu*, dolanıklık, maddesel ekoeleştirir, “hikayeci madde.”

Introduction

Ian McEwan’s *Nutshell* has never been studied from an ecocritical or material perspective since its publication. However, the unusual narrator/protagonist of the novel (a foetus who is in his trimester in the womb) and the allusions to William Shakespeare’s *Hamlet* deem the novel a prominent one in literary spheres. Therefore, the scholarly analyses of the novel generally focus on the adaptation of Hamlet’s existential questioning about a contemporary context with a foetus narrator who is at the edge of being human. Upon the abundance of such studies, McEwan claims in an interview that “[he] didn’t really intend to write a version of *Hamlet*. It just sort of crept in” (Neill, 2016, N.p.). In another interview with *The Guardian*, he explains how he decided to work with a foetus protagonist who sits irremediably in his mother’s womb: “[T]he only person I could think of who was more helpless than a foetus was Hamlet (‘able to think a lot, but trapped’)” (Aitkenhead, 2016, N.p.). The foetus as the modern Hamlet is also helpless and apprehensive about the problems of the contemporary world such as environmental problems, climate crises, and wars. These issues lead him to question his consciousness, morality, humanity and, most importantly, his role as a human-to-be in these calamities. Carrying the burden of Hamlet’s dilemma, the foetus is concerned about both the state of the world and his unclear future. Through the questioning of the foetus narrator, the text draws attention to the matter of ethics, morality and the binary between human and nonhuman. Regardless of McEwan’s examination of these topics, the novel’s affiliation with the ecological standpoint has been disregarded in the existing analyses. Even though the novel is not explicitly ecological, Sebastian Groes draws attention to the focus of the author on the state of the world and his engagement with the climate change since the eighties (2008, p. 2). In that respect, one can easily observe McEwan’s idea of the “new” and his methodology to “capture ‘newness’” in Groes’s terms (2008, p. 3) in *Nutshell* with a contemporary and new materialist approach to humankind. The agentic capacity of an unborn being and the entanglement he forms with the physical environment he inhabits are fertile grounds to discuss material ecocritical engagements. Thanks to the “narrative agency” (Iovino and Oppermann, 2012, p. 86) provided by the material environment, the foetus becomes the text itself that narrates his story of becoming human in a devastating world. In other words, the foetus as a material being becomes both a story and a storyteller in material ecocritical discussions. Accordingly, focusing on the entanglement between the foetus and the mother’s womb in McEwan’s *Nutshell*, this study aims to reconsider the foetus as a “storied matter” from the material ecocritical perspective.

The material turn in the Humanities has introduced new perspectives in the study of matter. These new perspectives subverted the classical and traditional understanding of matter and offered a new conceptualisation for it. In that respect, matter which has been considered passive and secondary to the human subject in old materialisms started to be seen as active, agentic, and vital. However, the emergence of new materialism is not separate from the history of matter which has been analysed either ontologically or epistemologically since Aristotelian philosophy. Richard Grusin argues that “[t]he ubiquity of nonhuman matters of concern in the twenty-first century should not obscure the fact that concern for the nonhuman has a long Western genealogy” (2015, p. viii). Similarly, Jane Bennett acknowledged “the idea of vibrant matter” that has been dominant in philosophical discussions for so long as she aptly based her study on “the concepts and claims of Baruch Spinoza, Friedrich Nietzsche, Henry David Thoreau, Charles Darwin, Theodor Adorno, Gilles Deleuze, and the early twentieth-century vitalisms of Bergson and Hans Driesch” (2010, p. viii). These philosophical discussions on matter were mostly drawn from epistemological approaches to matter which were based on Cartesian dualism. Even though Cartesian revolution introduced a new attitude towards matter different from the Aristotelian hylomorphic account which discussed matter in relation to form (Fine, 1992, pp. 36-37), Descartes’s concept of matter was “constructed out of mathematical facts about material things, facts about size, shape, composition, and speed” (Sorell, 1987, p. 3). These studies on matter in old materialisms were mostly epistemological conceptualisations and they were “both deterministic and mechanistic” (Benson, 2021, p. 257) different from new materialism. To put it differently, the

epistemological approach to matter which has been conducted mostly to understand the world and the human, obscures the fact that matter has an irrefutable ontology. As a new materialist, Jane Bennett discusses matter as vivacious and energetic from a relatively new standpoint that she calls "enchanted materialism":

What I am calling impersonal affect or material vibrancy is not a spiritual supplement or 'life force' added to the matter said to house it. Mine is not a vitalism in the traditional sense; I equate affect with materiality rather than posit a separate force that can enter and animate a physical body. (2010, p. xiii)

In other words, Bennett's vitalism does not separate between matter and its vitality as in the old Western philosophies which study matter as in relation to form (Aristotle) or mind (Descartes). The dichotomy between matter-form and matter-mind, therefore, has been eliminated in the new materialist perspective with the recognition and acknowledgement of matter's vital ontology.

Due to this new approach, not only just the agentic matter but also various relations among matters are put under the scope. The focus is not only the ontological reality of matter but also the "intra-active"² relations among matter including the human matter in the more-than-human world. To put it more precisely, by asserting its agency, matter shares an equal role with human existence which is also a thing among other things in the forming of the world. In that regard, the human body is just another matter working to be merged with other matters as aptly put forward by Bennett: "[H]uman individuals are themselves composed of vital materials, that our powers are thing-power" (2010, p. 11). The quote suggests that human matter is an inseparable part of the material world in which matter exists and asserts its agentic ontology. The epistemological approach to matter has been altered with the new materialist thought that studies matter as an ontological entity asserting its existence in this world. However, this new understanding of matter is neither ontological nor epistemological as in old materialism; but it is a wholistic view that proposes an "ethico-onto-epistemological" perspective in the analysis of matter. Karen Barad defines this term:

[A]n appreciation of the intertwining of ethics, knowing, and being-since each intra-action matters, since the possibilities for what the world may become call out in the pause that precedes each breath before a moment comes into being and the world is remade again, because the becoming of the world is a deeply ethical matter. (2007, p. 185)

By merging ethics, knowing and being, Barad introduces the human matter to the more-than-human world and reveals that the qualifications attributed to humankind for so long do not separate the human from the rest of the world. On the contrary, human is a part of this world together with all the material and discursive engagements. The ethical perspective Barad integrates into this system of thoughts refers to the ethical stance humans must hold towards the becoming of the world. Such an approach to the world by a human being may seem anthropocentric at first glance. However, Barad does not draw boundaries between human and nonhuman by encumbering human with ethical responsibility. Instead, she emphasises the role each matter plays in the configuration of the world because this is a collaborative act. As she insists, "we are a part of that nature we seek to understand" (2008, p. 146).³ Therefore, this paradigm shift challenges the highly accepted views and assumptions not only about nonhuman matter but also about human matter. The essentialist mindset on the more-than-human world has been problematised and almost deconstructed through the recent scientific discoveries in various fields such as neuroscience, quantum physics, biology, and anthropology. These discoveries prove that human and

² The concept of "intra-action" is introduced by Karen Barad who explains the term as a representation of "mutual constitution of entangled agencies" (2007, p. 33). The term indicates that matters do not precede their relations as opposed to "interaction" which refers to the relation between two distinct entities. For Barad, material beings emerge through their relationality.

³ Instead of responsibility, Barad argues for a "response-ability" that "cannot be restricted to human-human encounters" (2007, p. 392). She insists on a "posthumanist ethics" that is strengthened with the capacity to "respond" because a humanist ethics is not enough in a world in which the borders and configurations are continuously changing (2007, p. 392).

nonhuman matter are inevitably entangled, and human beings cannot be considered separate from the natural environment. For instance, the recent discovery of microplastic in human blood and lungs explains how human and nonhuman beings are influenced by the change in the natural environment (Parker, 2023, N.p.). It also leads us to question the border between the organic and inorganic beings. Moreover, a relatively recent study on the brains of macaque monkeys lays bare the existence of mirror neurons and proves neural connection between different organisms in the more-than-human world (Gallese, 2011, p. 442).⁴ Instead of the binaries created between human-nonhuman, body-mind and nature-culture, this material turn strengthens the unified existence of human and nonhuman matter as an “active process of materialization of which embodied humans are an integral part, rather than the monotonous repetitions of dead matter from which human subjects are apart” (Coole and Frost, 2010, p. 19). The relationality among matters is interpreted as dependency and it is suggested that we, as human matter, are inescapably dependent on other things “within the material flows, exchanges, and interactions of substances, habitats, places and environments” (Alaimo, 2011, p. 281). According to the new materialist thought, there is a dialogic relationship, intra-action and communication among matters. Due to this interactive relation, it can be asserted that life on earth functions as a network of relations in which different matters come together to act effectively in the forming of the world.

In this network of relations, both human and environment engage in material intra-actions to assert their agency and express their story. This network between human and the environment has always been a point to discuss among the place theorists and the debate on place has already pointed out the never-ending intra-action between an organism and its environment. Accordingly, Edward Casey argues that place has been acknowledged as a God-like existence regarding its “roles of preserving and sustaining things in existence” (1998, p. 4). This is to show the agency and the power of the concept of place over the human. Yet, again, this does not mean to create hierarchical positions between human and environment; but to demonstrate the long-ignored collaboration of place with human existence. So, the material place must be understood as an agentic matter that intra-acts with its inhabitants to transform them in each encounter. In line with this view, Tilley draws attention to the contribution of place in creating what is called human: “Personal and cultural identity is bound up with place; a topoanalysis is one exploring the creation of self-identity through place” (1994, p. 15). As it can be seen, the theories on the sense of place discuss the inseparable bond between human existence and place regarding the social, political and cultural intra-actions among matters. The debate on place is not only about the physical place but also covers cultural, political, and social constructions that the place produces. Similarly, David Abram contemplates the human-place entanglement by recognizing the active role of both human and environment in the material engagements they share. According to Abram, each engagement between the material body and the land alters both the organism and the place because “[w]e might as well say that we are organs of this world, flesh of its flesh, and that the world is perceiving itself through us” (1996, p. 49). Therefore, Abram demonstrates how the human body and material environment are tied up in this dialogic relationship. In addition to that, acknowledging the agency of place and this unbreakable bond, material ecocriticism dwells on the unique entanglement created by these intra-actions and approaches this entanglement as a story to be told by the material engagements. Even though the sense of place has been theorized both by place theorists and ecocritics in terms of its power and role in life on earth, it seems that the conceptualization of place as a material storyteller has been missing in critical appreciation. In that context, material ecocriticism has the necessary theoretical and conceptual background to study the entanglement between human and place as a storied matter. Acknowledging this entanglement as a story will both deconstruct the anthropocentric worldview and help us remember to position ourselves as human beings among the nonhuman matters as their partners in this ongoing life. This perspective will lead us to reconsider the concept of place under new lights.

Material Ecocriticism as a Theoretical Stance

Material ecocriticism is a relatively new perspective on matter and its agentic nature. Combining new materialist thought and the ecocritical look on nature, material ecocriticism asserts that if matter is agentic and able to communicate, then, it can tell stories. Material ecocriticism’s approach to matter is

⁴ It is later discovered that humans also have the same kind of neurons that are activated when a person is observing a motor act done by someone else (Gallese, 2011, pp. 441-49).

explained by Serenella Iovino as in the following: “Dealing with the narrative dimension of these agential emergences, material ecocriticism takes matter as a text, as a site of narrativity, a storied matter, a corporeal palimpsest in which stories are inscribed” (2012, “Stories” p. 451). In 2012 Editor’s Note of *ISLE*, Scott Slovic claims that material ecocriticism may mark a new wave, a fourth wave to discuss ecocriticism (2012, p. 619). Later, Iovino and Oppermann pinpoint their belief in material ecocriticism as a “further wave” as it functions like a bridge or a liaison among material-discursive and posthuman concepts. According to them, material ecocriticism does not challenge the previous waves of ecocriticism but works to connect them towards an expanding theoretical discourse (2014, pp. 16-17 n.5). This may be possible through a new conceptualisation of place from the material ecocritical view. Material ecocriticism presents a new version of the sense of place in which material beings narrate their stories in varied intra-actions with the material spaces. From this standpoint, this study deems material ecocriticism as a substantial part of the fourth-wave ecocriticism.

Material ecocriticism as a theoretical stance offers a new perspective on the study of matter in which matter is not only agentic but also can narrate its story. Accordingly, Oppermann proposes that “[m]aterial ecocriticism’s main argument is that, if matter is agentic, it must also be capable of expressing itself, and if it can express itself, then it is capable of producing narratives” (2019, p. 4). Acknowledging matter’s vitality and energy, yet different from the existing analyses of matter, Iovino and Oppermann suggest a distinct examination of the material entanglements “in which human and nonhuman players are interlocked in networks that produce undeniable signifying forces” (2014, p. 2). Dwelling on the creative ability of matter, material ecocriticism presents new ways to study matter with its ability to produce stories out of the “interlocked” entanglements the world offers. So, matter’s agency extends to creating and expressing the stories of becoming:

[M]aterial ecocriticism shed lights not only on the way agentic matter is narrated and represented in literary texts, but on matter’s “narrative” power itself. Matter, in all its forms, in this regard, becomes a site of narrativity, a storied matter, embodying its own narratives in the minds of human agents and in the very structure of its own self-constructive forces. Interpreted in this material-ecocritical light, matter itself becomes a text. (Iovino and Oppermann, 2012, p. 83)

Material ecocriticism, therefore, emphasises the creative ability of matter which arouses from its relationality “as a form of narrative transmitted through the interchanges of organic and inorganic matter” (Oppermann, 2014, p. 21). As a result of these various engagements between human and nonhuman, organic and inorganic, and material and discursive practices, every single matter becomes a “storied matter” that is stored in “the earth’s rich archives of biological memories, climate narratives, geological records, and species tragedies” (Oppermann, 2016, p. 95). Oppermann explains such biological memories:

Squids, for example, tell tragic stories of their diminished ability to survive amid increasing ocean acidity. Retreating glaciers transmit stories about the earth’s changing climate, blending global warming with political anxieties and social changes. Another distressing story comes from the soil and concerns its excess amounts of nitrous oxides dripping into underground aquifers and reaching up to the clouds, accelerating the erosion of the ozone layer. (2016, p. 95)

From this material ecocritical perspective, every material entanglement in nature can be interpreted through discursive practices as a story. Analysing matter from this perspective will not only provide us with new ways to see matter but also save us from anthropocentric attributions to nonhuman matter. Material ecocriticism demonstrates that those abilities attributed to human beings are shared by the nonhuman world, as well. Correspondingly, this “narrative agency” does not necessarily require a human language. Moreover, such narrative ability is not related to human agency and human attributions to matter. The stories of matter already exist regardless of human perception and acknowledgement. In its simplest terms, for example, the physical change in nature through the change of seasons is itself a story. Or the stones of Göbeklitepe in Turkey that were recently discovered tell the story of their existence and change the way we investigate the history of humankind. Bennett approaches this point

from a different perspective by emphasizing the fact that a bit of anthropomorphizing subverts the boundaries in the more-than-human world and “will prove valuable”: “Too often the philosophical rejection of anthropomorphism is bound up with a hubristic demand that only humans and God can bear any traces of creative agency” (2010, p. 120). In other words, the “narrative agency” puts an end to the long-established divide between human and nonhuman in terms of creativity. Nevertheless, the aim is not to discard the human here but to emphasize the entanglement and the story the entanglement produces. Cohen claims that these stories of entanglement are told through human agents but also “human themselves emerge through ‘material agencies’ that leave their traces in lives as well as stories” (2015, p. 36). Similarly, the foetus narrator emerges from this story of becoming in which he is not only a narrator but also a protagonist who fulfils what he desires at the end of the novel. Drawing on this, it is time for us to reconsider our place on earth not as central figures but as contributing factors intra-acting with various nonhuman species to shape the story of the world. In that case, human language and creativity cannot be considered separate but it is a part of this becoming in this cooperation with all its materiality. Observed from this perspective opened by material ecocriticism, the contemporary British novel offers a fertile ground to study the concept of storied matter as an entanglement between human and place. Moreover, due to its unusual narrator, McEwan’s *Nutshell* is a proper example of human-place entanglement as a “storied matter.” Studying “storied matter” with the concept of place will demonstrate that the entanglement between human and environment is the story itself since it is the environment that shapes the identity of matter and also its story. In that regard, it can be argued that through the entanglement between the foetus and the mother’s womb, the foetus gains agency and tells the story of his becoming a human in the configuration of the world. The bond between the foetus and the womb is a storied matter that needs to be analysed.

A Material Ecocritical Analysis of *Nutshell*

As a rewriting of *Hamlet*, *Nutshell* covers the extra-marital relationship between the mother, Trudy (alluding to Gertrude) and the uncle, Claude (alluding to Claudius) and their plan to kill the father, John Cairncross. The irony is that the foetus Hamlet overhears their evil plan from the womb and tries to avert the murder of his father. As a witness of every minute, the foetus blames himself and feels that he is a partner in this crime because he is literally a part of Trudy. Even though he cannot succeed in thwarting the murder, the foetus decides to be born early to help the criminals get arrested by the police. Successful this time, the foetus Hamlet believes that he acts ethically by taking responsibility as a human being. Although *Nutshell* has never been studied from an ecological perspective, the emphasis on the fine line between human and nonhuman in the novel through the foetus’s philosophical questionings and the intra-active relationship in the womb deem the novel a proper site for fruitful discussion in terms of material ecocriticism. *Nutshell* owes its popularity in the critical debates to the foetus narrator who has reached the ability to follow everything happening around him. Apart from the environment to which he belongs, the foetus is also not indifferent to global events such as world wars, terrorist attacks, environmental problems and climate crisis. Through the podcasts his mother listens to, the foetus becomes aware of the devastating state of the world and is as insightful as he can comment on these. However, all these events cause great misery for him since he is unable to act in the mother’s womb similar to his restriction in preventing the murder of his father. Nonetheless, the ambiguous ending of the novel in which the foetus decides to be born proves the capacity and the power of the nonhuman narrator. Accordingly, it can be claimed that such agency originated in his entanglement with the mother’s womb. The environment to which he is inextricably attached provides him with the power to act and liberates him not only from his existential crises but also from the chaotic atmosphere to which he originally belonged.

Before the analysis of the foetus as a “storied matter” in entanglement with the womb, it is important to note that the attachment between the mother and the foetus is approached only as a physical one in the novel rather than an emotional attachment which is the focus of critical studies regarding the mother-foetus relationship. In that regard, the womb is described as a material place through a clear emphasis on its physical features: “[M]y secret sea, reeling of the walls of my castle, the bouncy castle that is my home” (McEwan, 2016, p. 63). The emotional tie that is said to be between a foetus and a mother is also supported by the senses, in other words, the physical connection that they share in this novel. This is most visible when the foetus states “I love her—how could I not?” (McEwan, 2016, p. 7)

while implying that this is because of some sort of obligation or responsibility he must have since he is literally in her. Likewise, this kind of emotional bond cannot be traced on the side of the parents, as well. Trudy's lack of interest towards the baby is clear in her plan to kill the husband, escape with the uncle and get rid of the child. John, on the other side, does not ask about the baby once throughout the story, which demonstrates his lack of care for the foetus, as well. What John cares about is the embodied identity produced by the mother and the foetus together since he contemplates the beauty of his wife during the pregnancy:

The steady work of pregnancy goes on and she is weary, agreeably so. John Cairncross sees the summer's flush on her cheeks, the lovely line of neck and shoulder and swollen breasts, the hopeful knoll that is me, the sunless pallor of her calves, the unwrinkled sole of one exposed foot, its line of diminishing innocent toes like children in a family photo. Everything about her, he thinks, brought to perfection by her condition. (McEwan, 2016, p. 15)

It is quite clear that John realises that her condition, in other words, her pregnancy or her entanglement with the foetus influence her, her body and her beauty. It seems that she is transformed into somebody else or a different being. So, John's interest is in this new existence of entanglement rather than the baby. Therefore, it can be stated that the emotional needs of the foetus are not satisfied while his physical needs are catered for. For instance, when he kicks the mother in the middle of the night to play podcasts or when he desires a glass of wine, he gets what he wants. Being aware of this lack of care and interest towards himself, the foetus learns to manipulate the physical bond that he shares with the mother. The entanglement the foetus shares with the mother's womb ensures the foetus with an agency to form his own identity, to be born and to take an active part in the configuration of the world. So, the bond between the mother and the foetus affects them both, in which they create a new existence different from theirs, a new unique being that deems himself as an inseparable part of this natural environment. Therefore, as a human who has the "response-ability" through the end of the novel, the foetus Hamlet becomes the embodiment of "ethico-onto-epistemological" understanding according to Barad's terminology. The prefix "ethico," then, refers to the foetus's response to the entangled agencies in the devastating world. In that case, his story of coming to the world or becoming "human" is his response to material entanglements. In one of her articles in which she delves into the ways of communication in the material world, Oppermann explains "becoming with" as a communication and as a way of "express[ing] [the] sense of being in the world" (2019, pp. 110-111). The foetus's entanglement with the womb is his way of "becoming with" the world he will be born into. The foetus's becoming is his sense of being in a world where he does not exist yet. Narrating the story of his becoming as a "storied matter" contributes to the existence of the foetus in the deteriorating world.

Contrary to the existing analyses which study the foetus narrator in terms of his lack of agency, this entanglement, which embellishes Trudy with a charming beauty, actually provides the foetus with agency. Throughout the novel, the foetus is continuously complaining about the limited space he must endure. Such an analysis of the foetus as a passive and inert matter is supported by the mental restriction of the foetus as he is extremely concerned about the state of the world. From a different angle, the philosophical questionings of the unborn in the womb show his agential capacity. Referring to William Shakespeare's *Hamlet*, the foetus is bounded in a nutshell; yet acts like the "king of infinite space" (Shakespeare, 2006, 2.2.253) despite of his confinement. Although the foetus can hear and feel everything happening around him, he is not able to move as he is restricted in the material environment. Creating an analogy between Hamlet's mental and physical imprisonment and the imprisonment of the foetus, McEwan mirrors the existential tragedy of Shakespeare's Hamlet in the short life of a foetus. Similar to Hamlet who is both mentally and physically trapped in the state of Denmark where "[s]omething is rotten" (Shakespeare, 2006, 1.4.90), the foetus is not only restricted in the womb but also feels trapped in the rotten familial relations. According to Elena Bandín and Elisa González:

The confinement of this character in a womb symbolises the state of Denmark in the original play [...]. *Nutshell* is not located in Denmark, but, unambiguously, in London [...]. Not only does the geographical location change, but so does the inhabited dwelling,

switching the magnificent castle of Elsinore for the family house of the unborn baby's father. (2021, pp. 18-19)

Although the location is different, Bandín and González find similarities in the confinement in the castle of Elsinore and the family mansion of the Cairncross family for which a murder is committed. However, it is quite clear that the foetus Hamlet is an agentic being different from Shakespeare's character. The most important facility provided to the foetus by the entanglement with the womb is his agentic ontology. It is through the intra-actions with the material environment that the foetus gains agency to kick his mother, to think on various issues and be able to comment on them. He can decide what is best for him and shape his future accordingly as opposed to the future settled by the mother and the uncle who are planning to run away and desert the kid in a child welfare centre. The privilege of this embodiment the foetus shares with the womb is described by the foetus as in the following:

The condition of the modern foetus. Just think: nothing to do but be and grow, where growing is hardly a conscious act. The joy of pure existence, the tedium of undifferentiated days. Extended bliss is boredom of the existential kind. This confinement shouldn't be a prison. In here I'm owed the privilege and luxury of solitude. (McEwan, 2016, p. 74)

Even though he is bored in the womb, the foetus comprehends that this violent and cruel world is itself a prison for humankind and it is no different from the womb. Acknowledging this, though, the foetus is ready to take responsibility for his actions and he decides to get born at the end of the story. This choice not only demonstrates the agentic being of the foetus but also his desire to live and his hope for the future: "His narration is filled with life, hope, and fervor, even when facing the harsh realities of the world and his broken family. He realizes that he needs to become his own master and therefore kicks Trudy to show his agency" (Tang, 2020, p. 7). His will to experience this life outside of Trudy's borders and his insubstantial optimism for the future indicate the agentic existence of the foetus and make him an "existential hero" in Tang's perspective (2020, p. 7). Throughout the novel, the foetus questions his existence, identity, and his role in the configuration of this world. The story ends with his discovery that his part in this world is to take responsibility for his actions because that is only how the world can be saved from evil. Therefore, it can be proposed that the time the foetus spends in the womb shapes his identity and he comes out as an agentic, responsible, and ethical human being. From this perspective, the foetus's response to the lack of ethical stance is to be born and to tell the story of his father's murder to the whole world. In other words, as a "storied matter," the foetus itself is the ethical response to the deteriorating condition both in the family and the outside world.

As a substantial part of the foetus's narrative, the family mansion indicates the restriction of both the foetus and Trudy and functions as a microcosm for the degrading state of the world. Most importantly, this Georgian mansion can be interpreted as a "storied matter" in which the physical condition of the house is reflected. As a symbol of both physical and moral degradation, the mansion stands in the middle of intra-acting agencies, both human and nonhuman. In *Bodily Natures* in which she discusses a material environment as an organic being, Stacy Alaimo argues that "[t]he environment has been drained of its blood, its lively creatures, its interactions and relations" (2010, pp. 1-2). Irrespective of the idea that the mansion is a cultural artefact, the old mansion could be interpreted as an organic being that works in entanglement with other matters inhabiting the house. Therefore, it can be stated that the degradation in the family house is not only symbolic but also physical since this is the result of chemical interaction among various matters including human matter. Such an analysis saves the mansion from being "a mere empty space, an 'uncontested ground,' for human 'development'" (Alaimo, 2010, pp. 1-2); but makes it a living entity responding to the rotten behaviours of the family members. In other words, it is "a world of fleshy beings with their own needs, claims, and actions" (Alaimo, 2010, p. 2). The old Georgian mansion's decaying condition is a quite clear response to the intra-action between matters:

All the sources agree, the house is filthy. Only clichés serve it well: peeling, crumbling, dilapidated. Frost has sometimes glazed and stiffened the curtains in winter; in heavy rains the drains, like dependable banks, return their deposit with interest; in summer, like bad banks, they stink. (McEwan, 2016, p. 12)

The decaying condition of the house narrates the story of decay in the familial relations. As Iovino and Oppermann place "the stories of matter [...] everywhere: in the air we breathe, the food we eat, in the things and beings in this world" (2014, p. 1), the smell of waste and leftovers in the kitchen can be read as stories and as the indicators of the moral decay in Trudy and Claude, the usurpers of the family mansion. Trudy is depicted as "finding space on the kitchen table for her elbows among the yolk-glazed plates of a month ago, the toast and sugar crumbs that houseflies daily vomit on, the reeking cartons and coated spoons, the fluids dried to scabs on junk-mail envelopes" (McEwan, 2016, p. 47). This depiction of the house not only shows the corruption in the family but also their irresponsible attitude towards the sacred familial bonds which is represented through the house. From a different perspective, R. S. White comments on the place of the fictional Georgian mansion in the suburbs of London:

The suburb is nowadays associated with affluence, expensive houses, and Lords cricket ground, but it has historical associations of seedy, adulterous affairs, a reputation dating back to the Restoration when Charles II was said to have had a cottage built for one of his mistresses. (2019, p. 322)

The entanglement formed by the family mansion, the foetus and the usurpers as an amalgamation of material and discursive formations tell the story of the adulterous affair. Similar to the foetus, the Georgian mansion responds to the decay in the family in an expressive way as a witness to the crime. As "[m]aterial ecocriticism conceptualizes the world of dynamic expressions as storied matter made up of narrative agencies" (Oppermann, 2019, pp. 112-113), the dialogic exchange among the material environment and the human matter is definitely and heavily storied. When the intra-action between human matter and environment is taken into consideration, there is a parallelism between the corrupted identities of the Cairncross family members and the dilapidated house. The identity of the unborn foetus cannot be considered separately from this environment since as Oscarson puts it "place is produced as an interaction of human experience and material environment" (2010, p. 2). The family house, therefore, is the result of such engagements in which the foetus takes an active part. This is the description of the atmosphere where the unborn foetus tries to shape his identity. Not only is he currently restricted in the womb, but also he observes the decaying ethical values of the people inhabiting the microcosm. As a result, this unstable future causes mental breakdown for the unborn.

It is then possible to compare the family home as a built environment and the womb as the natural place. As opposed to the family home which functions as a microcosm reflecting the degrading and decaying state of the world, the womb as a material environment is void of all social and political constructions. Alaimo makes a comparison between nature as an organic being and home as a constructed ground and questions this binary opposition between the two. She contemplates the possibility of demolishing these walls risen between natural and built environments: "Is it possible, then, to reenvision the home- a place constructed of literal and metaphorical walls- as a liminal zone, an invitation for pleasurable interconnections?" (2016, p. 22). According to this approach, a home is a place of control where patriarchal ideology displays its power while nature is away from all the ideological constructions. The discourse on nature as "Mother Nature" supports this binary opposition between natural and built places, as well, when we notice the etymological bond between the Latin words *mater* ("mother") and *materia* ("matter") regarding matter's "all-encompassing generativity" (Iovino, 2012, "Stories" p. 453). While nature is matriarchal with its creativity, home is a patriarchal structure with a controlling atmosphere. Keeping this in mind, it is possible to reconsider, and even deconstruct, these borders drawn between nature and home, then. Both the family mansion and the mother's womb as material environments challenge the conventional binary logic. The decay and chaotic condition of the mansion both inside and outside contributes to this subversion of ideological constructions, as well. Both the Cairncross home and the mother's womb as material environments are shaped by their material engagements with their material inhabitants while creating an analogy between the family home and the womb. Accordingly, as opposed to the traditional ideology formed around these places, the family home can be interpreted as "a liminal zone" in Alaimo's terms which is open to outside dangers while the womb is the peaceful and safe environment for the foetus. Most of the time, he is satisfied about the environment he is situated in. Comparing the womb with the outside world which is filled with people such as Trudy, Claude and John, the foetus is aware of the freedom, presented to him by the physical

environment, away from these immoral people. At this juncture, it is possible to assert that the identity and the story of the foetus are shaped by the environment that he is a part of:

Compared with the musty atmosphere which permeates his future ‘kingdom’, the fetus’ condition in Trudy’s womb is to him one of perfect bliss, having nothing to do with the condition of “not being” commonly associated with prebirth. He enjoys this privilege of pure solitude as if he found himself within the protective walls of a castle, far from the external world and from the evil side of mankind. (Codurelli, 2020, N.p.)

Compared to the family house, which is full of evil and lack of care, the womb is a peaceful zone, which deconstructs the conventional understandings and binary opposition between the natural and built environments. Despite its physical restrictions, the place offers an insight, an ethical viewpoint of the world and time to think about these without being influenced by the ideologically structured home. Not only is he informed about his ontology in the womb, but he is also acknowledged about the various possibilities provided by this material place. On the other hand, even though the mother’s womb seems safe, it is, at the same time, uncanny, liminal, and open to outside dangers as a material environment. For instance, the foetus sees the “rival’s penis” (McEwan, 2016, p. 21) as an intruder and eternal foe for his existence. Therefore, despite its suspension from the ideological constructions of the outside world, the womb functions as a playground in which the foetus protests immoral behaviours both in the microcosm and also macrocosm. In that regard, his kicking, questioning of life, his suicidal attempt and most importantly his decision to be born early are specific examples of his protests against the status quo which is represented by the patriarchal and anthropocentric family house and relations. Even his rejection of the pessimistic mindset and configuring a promising future for himself can be interpreted as resistance to the current situation in the world. His first words as a newborn seem to exemplify this: “I’m breathing. Delicious. My advice to newborns: don’t cry, look around, taste the air. I’m in London” (McEwan, 2016, p. 197). Instead of crying over the change the body goes through, the foetus proposes to be mindful of the situation in which the newborns are born. It can be stated that the foetus challenges the conventions and subverts them in his unique attitude towards life in his entanglement with the womb. This entanglement can be best traced in his material side as a “storied matter.”

Iovino deems body as one of the “many points from which we can start exploring ‘narratives’ about materiality” (2012, “Steps” p. 136). In due course, “[b]eing the ‘middle place’ where matter encounters and enmeshes with the discursive forces of politics, society, technology, identity, the body is the site where matter more clearly performs its narratives” (2012, “Steps” p. 136). The body of foetus, then, in the process of composition in the womb is the site where these discursive and material forces intermingled in various ways. As a “storied matter” that is filled with expressive ability, his existence in the womb gives the foetus the chance to observe and narrate the events happening around him. According to the path opened by material ecocriticism, matter’s agency is not only related to physical abilities but also related to its creation of meaning in the story of becoming. For instance, the foetus defines everything in his own terms since he is not aware of the political discourse of the outside world. He can comment on colours even though he has not seen one before: “She doesn’t braid today. Instead, two plastic devices, highly coloured, I’m sure, attached above her ears hold her hair back on each side” (McEwan, 2016, p. 162). Moreover, he comes up with new words in that vagina becomes the “birth canal,” as the womb is defined as the “bloody walls” or “the body bag.” That means that he orients language to his identity and his entanglement with the environment, which means he creates his own discourse based on his bond. This kind of “narrative agency” of the foetus gets ahead of any kind of agency we can rely on actually because while narrating the story the foetus takes the responsibility of actions that he feels a part of. His narration is his “response” to the various entangled materialities he realises in the womb. In this context, the responsible and conscious narration of the foetus narrator coincides with McEwan’s perspective on the human role in environmental issues. According to McEwan, the role of the human being in this deteriorating condition of the world is not only the devastating actions of humankind. Human beings should act consciously and take responsibility for those actions, and this is the agentic nature of the human as he claims in his article “Save the boot room, save the Earth” which was written after his expedition to the Arctic (2005, N.p.). Drawing from this, the conscious foetus who fits perfectly into his environment is an agentic being who can take the burden of

his actions by narrating the story of his life. As argued by Iovino and Oppermann on the “narrative agency” of matter,

[m]aterial ecocriticism proposes basically two ways of interpreting the agency of matter. The first one focuses on the way matter’s (or nature’s) nonhuman agentic capacities are described and represented in narrative texts (literary, cultural, visual); the second way focuses on matter’s “narrative” power of creating configurations of meanings and substances, which enter with human lives into a field of co-emerging interactions. (2012, p. 79).

That is to state that matter not only comes forth as an agentic being in texts but also turns into the text itself whose agency and being is based on the narration itself. There are two scenes in the novel that support this argument even more. The first one is the part of the narrative where the foetus narrates the conversation between his father and uncle from an all-knowing point of view. Even though the foetus is not present in the scene, he uses his imagination and creative ability to write a story on the probable dialogue that must have happened between John and Claude (McEwan, 2016, pp. 35-38). The second one is when the foetus describes a ghost scene similar to Hamlet’s. Considering the plot of the novel, the ghost scene of King Hamlet is absent in *Nutshell* except in the mind of the foetus as an imagination. The foetus imagines the ghost of John Cairncross, his murdered father, coming to haunt the old mansion (McEwan, 2016, pp. 186-188). The importance of these scenes lies in their demonstration of the foetus’s desire to live even in a narrative. As an agentic body, the foetus not only writes but also manipulates the story as he wishes. Since he realises that he can only exist in a narrative, as a text, the foetus creates his own text as he takes part in his own becoming as a human being. Not only is this narrative his story but also an amalgamation of his ethics, being and knowing. In other words, the foetus in the womb is the story itself.

As a storied matter and through this narrative ability, the foetus discharges the ethical responsibilities he holds as a criminal of the father’s murder. Even though the foetus can have access to the outside world through the mother, it is clear that there is a lack of physical interaction with the outside world. However, the foetus has other means to interact and to express himself as stated by Tang: “However, due to his containment and lack of interaction with the outside world, the foetus needs to find other indirect means of personal expression” (2020, p. 3). His narration of the murder of his father is such a means of expression for the foetus. Narrating the murder story to the whole world, the foetus finalises his ethical dilemma and reaches self-fulfilment since he believes that helping the murderers get arrested is his ethical duty to live the life he imagines. Gouleau claims that “[t]he amniotic and more generally Trudy’s body are not only ‘nourishing’, not only life-sustaining for the foetus: they also sustain the narration” (2022, p. 3). Trudy’s body as the material environment contributes to the tale of becoming for the foetus. As “[m]aterial ecocriticism sees all these entangled relations as texts bearing material stories, stories of creativity as well as destruction that are both cultural and ecological” (Oppermann, 2019, p. 115), the entanglement in the womb is a story of becoming “human” for the foetus that is expressed in various creative ways. The foetus wants to prove his material existence and secure his future through this story. He is aware of the fact that his existence is not perceived by the members of the family and the only way to exist and survive in this devastating world is to narrate his story. That is why the foetus states: “Now I live inside a story and fret about its outcome” (McEwan, 2016, p. 75). The sign of the foetus’s material existence can only be observed through the “onto-tale” (Bennett, 2010, p. 117) he narrates.

Conclusion

To conclude, it can be safely argued that this Hamlet story is the story of becoming human for the foetus. Inquiring the humanity of his parents and relatives, the foetus contemplates his humanity at the edge of being born and questions his role both in microcosm and microcosm. The foetus’ humanity, therefore, moves in the same direction with Barad’s “ethico-onto-epistemology” in which human matter exists as an ethical being in the forming of the world. In this context, the womb is not just a habitation for the foetus but also an equal partner that provides him with a “narrative agency.” From the material ecocritical perspective, then, the story of the foetus is constructed with the narrative ability of the

material environment, the mother's womb. The concept of "storied matter" is the entanglement created by various matters and this Hamlet story is the story of becoming human for the foetus. As his identity and humanity are only traced in this tale, the foetus becomes a "storied matter" or the text itself adapting Hamlet's story to his narration to be recognised by the authority. The recognition of such an entanglement with the material environment not only leads us to reconsider the sense of place from a novel perspective but also to question our relationship with various environments both built and natural.

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- Abram, D. (1996). *The spell of the sensuous: Perception and language in a more-than-human world*. Vintage.
- Aitkenhead, D. (2016, Aug 27). Ian McEwan: 'I'm Going to Get Such a Kicking'. *The Guardian*.
- Alaimo, S. (2010). *Bodily natures: Science, environment, and the material self*. Indiana UP.
- Alaimo, S. (2016). *Exposed: Environmental politics and pleasures in posthuman times*. University of Minnesota Press.
- Alaimo, S. (2011). New materialisms, old humanisms, or following the submersible. *NORA*, 19(4), 280-284. <https://doi.org/10.1080/08038740.2011.618812>
- Bandín, E. & González E. (Summer 2021). Ian McEwan celebrates Shakespeare: *Hamlet* in a *Nutshell*. *Critical Survey*, 33(2), 17-30. <https://doi.org/10.3167/cs.2021.330203>
- Barad, K. (2007). *Meeting the universe halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning*. Duke UP.
- Barad, K. (2008). Posthumanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter. In S. Alaimo and S. Hekman (Eds.), *Material Feminisms* (pp. 120-154) Indiana UP.
- Bennett, J. (2010). *Vibrant matter: A Political ecology of things*. Duke UP.
- Benson, M. H. (2019). New materialism. *Natural Resources Journal*, 59(2), 251-280.
- Casey, E. S. (1998). *The fate of place: A philosophical history*. University of California Press.
- Codurelli, M. (2020). Chaos and dissimulation in Ian McEwan's modern retelling of Hamlet. *Inquiries Journal*, 12(9), N.p.
- Cohen, J. J. (2015). *Stone: An ecology of the inhuman*. University of Minnesota Press.
- Coole, D. & Frost, S. (Eds.). (2010). *New materialisms: Ontology, agency, and politics*. Duke UP.
- Fine, K. (1992). Aristotle on Matter. *Mind*, 101(401), 35-58.
- Gallese, V. (2011). Mirror neurons and art. In F. Bacci and D. Melcher (Eds.), *Art and the senses* (pp. 441-449) Oxford UP.
- Gouleau, M. (2022). 'The Rest is Silence': Picturing the Unseen in *Nutshell*. *Polysèmes*, 27, 1-17.
- Groes, S. (2013). Introduction. In S. Groes (Ed.), *Ian McEwan: Contemporary critical perspectives* (2nd Ed.) (pp. 1-12) Bloomsbury.
- Grusin, R. (Ed.). (2015). *The nonhuman turn*. University of Minnesota Press.
- Iovino, S. (2012). Steps to a material ecocriticism. The recent literature about the "new materialisms" and its implications for ecocritical theory. *Ecozon@*, 3(1), 134-145.
- Iovino, S. (2012). Stories from the thick of things: Introducing material ecocriticism. Pt. 1 of Serenella Iovino and Serpil Oppermann, Theorizing Material Ecocriticism: A Diptych. Material Ecocriticism. In H. Sullivan and D. Phillips (Eds.), Spec. Issue of *ISLE*, 19(3), 448-460.
- Iovino, S. & Oppermann, S. (2014). *Material ecocriticism*. Indiana UP.
- Iovino, S. & Oppermann, S. (2012). Material ecocriticism: Materiality, agency, and models of narrativity. *Ecozon@*, 3(1), 75-91.
- McEwan, I. (2016). *Nutshell*. Vintage.
- McEwan, I. (2005, Mar 19). Save the boot room, save the earth. *The Guardian*.
- Neill, R. (2016, Aug 27). Ian McEwan on new novel *Nutshell*, Hamlet, His Brother and the Bard. *The Australian*.
- Oppermann, S. (2019). How the material world communicates: Insights from material ecocriticism. In S. Slovic, S. Rangarajan, & V. Sarweswaran (Eds.), *Routledge handbook of ecocriticism and environmental communication* (pp. 108-117) Routledge.
- Oppermann, S. (2016). Material ecocriticism. In I. van der Tuin (Ed.), *Gender: Nature* (pp. 89-102). Macmillan.
- Oscarson, C. (2010). Where the ground answers the foot: Kerstin Ekman, ecology, and the sense of place in a globalized world. *Ecozon@*, 1(2), 8-21.

- Parker, L. (May 8, 2023). Microplastics are in our bodies. How much do they harm us? *National Geographic*.
- Shakespeare, W. (2006). *Hamlet*. A. Thompson and N. Taylor (Eds.). Bloomsbury Arden. (Original work published 1604-05)
- Slovic, S. (Autumn 2012). Editor’s note. *ISLE*, 19(4), 619-622.
- Sorell, T. (1987). *Descartes: A very short introduction*. Oxford UP.
- Tang, Y. L. (2020). A rhetoric and ethics of character narration in Ian McEwan’s *Nutshell*. *Comparative Literature and Culture*, 22(4), 1-9. <https://doi.org/10.7771/1481-4374.3442>
- Tilley, C. (1994). *A phenomenology of landscape: Places, paths and monuments*. Berg.
- White, R. S. (2019). Horatio: Loyal friend of Hamlet and *Nutshell*. In P. Megna, B. Phillips, & R. S. White (Eds.), *Hamlet and Emotions* (pp. 317- 333) Palgrave Macmillan.

Bilgi Toplumunda Bilgi Yönetimi, Bilgiye Erişim ve Kütüphaneler: Kuramsal Bir Perspektif

Information Management, Information Retrieval, and Libraries in the Information Society: A Theoretical Perspective

Burak Savaş SARIÇOBAN*, Güler DEMİR**

Öz

Bilgi kavramı, sanayi sonrası gelişmelerin biçimlendirdiği bilgi toplumunda farklı dinamikler kazanmış, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişme ile kalkınma ve sürdürülebilirliğin ön koşulu durumuna gelmiştir. Bu çalışmanın temel amacı, bilgi toplumunda bilgi kavramına atfedilen güce koşut olarak bilgi yönetimi ve bilgiye erişimin nasıl bir dönüşüm yaşadığını ve bu bağlamda kütüphanelerin yerini sorgulamaktır. Nitel betimleme yöntemi ile yapılan çalışmanın verileri yerli ve yabancı literatürden elde edilmiş ve analiz edilmiştir. Çalışmanın bulgu ve sonuçları, bilgi kavramının, toplumların temel üretim öğeleri olan emek, sermaye, doğal kaynaklar ve girişimciliğin oldukça güçlü bir ortak paydası durumuna geldiğini ve bilgi yönetimi ile bilgiye erişimin geleneksel yapıdan uzaklaştığını göstermektedir. Küreselleşme ile hızı ve çeşitliliği artan bilgi ve iletişim teknolojilerinin ürettiği sosyo-ekonomik ve kültürel yeni yapı, geleneksel ortam, yöntem ve yaklaşımların yetersiz kaldığı bir dönüşümü başlatmıştır. Bu görece yeni yapı ve ortama uyum sağlamak ve ilişkili sorunlarla başa çıkmak ise yeni yaklaşım, sistem ve politikalar ile yeni bilgi ve becerileri gerektirmektedir. Kütüphaneler, bilgi toplumunun gerektirdiği anlayış, farkındalık, eğitim, bilgi ve becerileri geliştirmeye destek olabilecek önemli kuruluşlar arasındadır. Bilgi çağında ve bilgi toplumunda ortaya çıkan pek çok gelişme (küresel yakınsama/hibrit medya ekolojisi, teknoloji, zaman ve mekân sınırlarının bulanıklaşması, değişen insan tercih ve gereksinimleri vb.) bilgiye erişimin dönüşümünü tetiklerken, bu dönüşümün kütüphane ve bilgi merkezlerine yansması doğal bir sonuçtur. Bilgi toplumu ve çağının kütüphane ve bilgi merkezleri, bilgiye erişimin tüm boyutları ile (doğruluk, çeşitlilik, hız, teknoloji, eğitim vb.) gözlemlendiği kurumlardır.

Anahtar sözcükler: Bilgi, enformasyon, bilgi toplumu, enformasyon toplumu, bilgi yönetimi, bilgiye erişim, bilgi güvenliği, kütüphane.

* Y.L. Öğr., Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, E-posta: b.savas.saricoban@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0519-2980

** Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü. E-posta: gulerdemir2009@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3934-1596

◇ Alan Editörü / Field Editor: Özgür KÜLCÜ

Abstract

In today's post-industrial society, the concept of information has become significantly important. It is now a key factor for economic, cultural, and social development and sustainability. The main objective of this study is to explore the changes in information management, information retrieval, and the power of information in society. The study also aims to investigate the role of libraries in this context. The study conducted its research using the qualitative description method. Data were obtained from both domestic and foreign literature and analyzed. The study's findings demonstrate that information has become a critical factor in the primary production elements of societies, such as labor, capital, natural resources, and entrepreneurship. Moreover, the study highlights that traditional structures of information management and retrieval have evolved. The rise of information and communication technologies, which have become faster and more diverse with globalization, has led to a new socio-economic and cultural structure. This transformation requires a revision of traditional environments, methods, and approaches. Coping with the associated problems and adapting to this relatively new structure and environment requires new systems, policies, approaches, as well as new knowledge and skills. Among the essential institutions that can support the development of the necessary understanding, awareness, education, knowledge, and skills the information society requires are libraries. The advancements in the information age and society, such as global convergence of media, technological developments, and changing human behaviors, are leading to a transformation in how we access information. This transformation is also impacting libraries and information centers. In today's information society and era, libraries and information centers are essential institutions that provide access to information in various forms, including accuracy, diversity, speed, and utilizing the latest technology and education.

Keywords: Knowledge, information, knowledge society, information society, information management, information retrieval, information security, library.

Giriş

Bilgi toplumu, ekonominin dört temel girdisi olan emek/iş gücü, sermaye, doğal kaynaklar ve girişimciliğin “bilgi” ile beslendiği ve güçlendirildiği bir toplum tipidir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızla gelişimi ve dijital yakınsama, bilgi toplumunun yükselişini tetikleyen etmenlerdir. Teknolojinin gelişmesi, bilginin üretildiği, işlendiği, saklandığı ve paylaşıldığı ortam ve araçların çeşitlenmesine yol açmış ve bilgiye erişimin hızlanması ve kolaylaşmasını sağlamıştır. Bu toplum tipi, aynı zamanda, dijital uçurum, bilgi ve teknoloji okuryazarlığında yetkinlik, siber güvenlik ve daha birçok karmaşık sorunun gündeme taşındığı ve çözüm arayışlarının tartışıldığı bir dönüşüme işaret etmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, bilgi toplumunun karakteristikleri ile biçimlenen bilgi, bilgi yönetimi, bilgiye erişim ve ilişkili konularda yaşanan sorunların ve bu çerçevede kütüphane ve bilgi merkezlerinin yerinin tartışılmasıdır. Araştırmada nitel betimleme yöntemi kullanılmıştır. Betimleyici araştırmalar, olay, obje, varlık, kurum ve/ya da grupların ve çeşitli alanların “ne” olduğunu betimlemeyi amaçlamakta ve var olan durumları, koşulları ve özelliklerini olduğu gibi açıklamaktadır (Kaptan, 1998, s. 59). Bu yöntem çerçevesinde araştırmanın amacı, içeriği ve yapısı mümkün olduğunca nesnel bir biçimde sunulmakta; çalışma, konunun otoritelerinden yapılan alıntılarla, genellikle de araştırmanın kilit öğelerini vurgulayan metinlerden alıntılanmış pasajlara yer verilerek gerçekleştirilmektedir (Furidha, 2023, s. 3). Bu çalışmada da, betimsel bir analiz doğrultusunda, bilgi yönetimi ve buna koşut olarak bilgiye erişimin bilgi toplumunda dönüştüğü boyutun çerçevesini çizmek ve kütüphane ve bilgi merkezlerinin bu süreçteki yerini belirlemek üzere, öncelikle konuya ilişkin öne çıkan kategorik temalar belirlenmiştir. Söz konusu bu temalar ve temalara bağlı kavramlar, “farklı disiplinlerin bakış açısı da dâhil bilgi/enformasyon, gerçek ve yenilik ile aralarındaki ilişki”; “bilgi/enformasyon ve kullanıcısı ile köprü/bağ oluşturan kütüphane/kütüphaneci”; “bilgi yönetimi ve bilgiye erişim kavramları/süreçleri ile bu kavramların/süreçlerin dönüşümü”; “bilgi çağında hassas bir konuma taşınan bilgi güvenliği ile güvenilirliği ve dijital uçurum sorunsalı”; “bilgi çağında önemi artan bilgi okuryazarlığı becerileri ile bu becerilerin kazandırılmasında kütüphanelerin rolü” biçimindedir. Daha sonra buraya kadar anılan öncüllere dayanılarak tümevarımsal bir çıkarım yapılmış; bu öncüllerin varış noktası olan “bilgi toplumu” kavramı, ölçütleri ile beraber irdelenmiş ve “bilgiye erişim” kavramının bilgi ve iletişim teknolojilerinin eşliğindeki gelişimi ve böyle bir toplumsal yapıda hangi boyuta taşındığı sorgulanmıştır.

Çalışmanın bulgularından elde edilen sonuç, bilgi toplumunda etkin bilgiye erişim konusunun kazandığı önem ve değeri ortaya çıkarmıştır. Bilinçli bilgi üretimi, kullanımı, paylaşımı ve erişimi ile kültürünün odakta olduğu; bilginin içselleştirildiği bir toplum tipi olarak bilgi toplumu düzeyine ulaşmanın önündeki bilgi ve beceri eksiklikleri, dijital uçurum ve benzeri birçok engel, sistemli eğitim, politika, program ve ilişkili tüm paydaşlar ile mekanizmaların koordinasyonu sağlanarak aşılabılır. Söz konusu mekanizmalar arasında yeterli donanım ve özellikleri olan kütüphaneler öncelikli rol ve sorumlulukları olan kurumlardır. Bilgiye erişimde fırsat eşitliğinin sağlanması da bu bağlamda bilinçli politikaların benimsenmesini ve eylem planlarını gerektirir.

Bilgi toplumu ve bilgi toplumunda bilgiye erişime ilişkin irdelemelerden önce, bu toplumu temellendiren bilgi kavramı, bilgi yönetimi ve bilgiye erişim kavramlarına; bilgi güvenliği, güvenilirliği ve dijital uçurum gibi sorunlara ve gerçek bir bilgi toplumu olmanın gerektirdiği bilgi okuryazarlığı konularına değinilecektir. Daha sonra bilgi toplumunu niteleyen özellikler ve bilgi toplumunda bilgiye erişim süreci irdelenerek, bilgi okuryazarlığı bilgi ve becerilerinin geliştirilmesinde kütüphane ve kütüphanecilerin rolüne yer verilecektir.

Bilgi Kavramı

Bilgi kavramı Latince “informato” kökünden gelmektedir. Genel olarak; düşünme, yargılama, okuma, gözlem ve deney yoluyla elde edilen “düşünsel ürün” ya da “öğrenilen şey” olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda bilgi, karar verme süreçlerinde verilerin analiz edilerek anlamlı ve kullanılabilir duruma getirilmesi veya yönetsel karar almada stratejik değeri olan işlenmiş veri anlamına gelmektedir (Çakır ve Yükseltürk, 2010, s. 505). Türk Dil Kurumu (Bilgi, 2022) bilgiyi “insan aklının erebileceği olgu, gerçek ve ilkelerin bütünü, bili, malumat” ve “öğrenme, araştırma veya gözlem yolu ile elde edilen gerçek, malumat, vukuf” biçiminde tanımlamaktadır. Bilgi, diğer tüm alan ve disiplinlere etkisi nedeni ile felsefi temeli ile de dikkate alınması gereken bir kavramdır. Felsefi açıdan bilgi, ne özel tip bir nesnedir, ne de herhangi bir şeyin içeriğidir. Bilgi, nesne ile içerik arasındaki ilişkiyi, karşılıklı iletişimi oluşturmaktadır (Yüexiao, 1988, s. 483). Bilgiyi felsefi bir perspektiften ele alan Topdemir (2009, s. 120), bu kavramı “bir şeyin bir şey olarak kavranması” şeklinde tanımlamaktadır. Burada “bir şey” ve bir de “kavranma” sözcüklerinin varlığı, hem bir “kavrayan” hem de bir “kavranan” ya da “bilen” ve “bilinen” öğelerinin varlığını gerektirmektedir. Bu durumda bilgi, çok geniş bir çerçeveye dağılmakta, “bilimsel, felsefi, dinsel veya sanatsal vb. pek çok nitelemeye sahip” olduğu anlaşılmaktadır. Doğal olarak her disiplin alanının bir “bilgi”si bulunmaktadır.

Bilgi yönetimi, kütüphane ve bilgililimi alanında temel bir sorumluluk ve işlev olduğundan, bilginin doğru yönetimi, bilgi ile ilişkili kavramların işlevsel farklılıklarının ne olduğunun bilinmesini gerektirmektedir (Bozkurt, 2014, s. 512). İngilizcedeki “information” ve “knowledge” kavramlarının karşılığı olarak Türkçe’de “bilgi” kavramının kullanımının ortaya çıkardığı kavramsal kargaşa literatürde (Bir ve Karabay, 2014; Önal, 1993; Özdemirci ve Aydın, 2008; Özenç Uçak, 2000; Özenç Uçak, 2010; Yılmaz, 2009) yıllardır tartışılmaktadır. İngilizce’de “ham veri” anlamındaki “data”, “anlamlandırılmış mesaj” anlamındaki “information” ve “özümsemiş enformasyon” anlamındaki “knowledge” terimlerinin hepsinin Türkçe’de “bilgi” terimi ile karşılanması (Montviloff, 1990; Yurdadoğ, 1997), bu tartışmaların odağındadır. “Bilgi” teriminin “knowledge” karşılığı olarak kullanılması, “information” için ise ya “enformasyon” ya da Osmanlıca “malumat” teriminin yeğlenmesi öneriler arasındadır (Yurdadoğ, 1997).

Veri, hamdır. Basitçe vardır ve varlığının ötesinde (kendi içinde) hiçbir önemi yoktur. Kullanılabilir olsun ya da olmasın herhangi bir biçimde var olabilir. Kendi başına bir anlamı yoktur. Enformasyon, ilişkisel bağlantı yoluyla anlam kazandırılmış veridir. Bu “anlam” faydalı olabilir, ancak olmak zorunda değildir. Bilgi ise, yararlı olması amaçlanan uygun bilgi koleksiyonudur. Bilgi determinist bir süreçtir. Birisi bilgiyi “ezberlediğinde” (sınava hazırlanan öğrencilerin sıklıkla yaptığı gibi), bilgi biriktirilmiş olur. Bu bilginin onlar için yararlı bir anlamı vardır, ancak kendi başına, daha fazla bilgi çıkaracak bir bütünleşme sağlamaz. Örneğin, ilkökul çocukları “çarpım tablosunu” ezberler ya da bu konuda bilgi biriktirir. Size 2 ile 2’nin çarpımının 4 olduğunu söyleyebilirler çünkü bu bilgiyi biriktirmişlerdir (çarpım tablosunda yer almaktadır). Ancak “1267 x 300”ün ne olduğu sorulduğunda doğru yanıt veremezler çünkü bu bilgi çarpım tablosunda

yer almamaktadır. Böyle bir soruya doğru yanıt verebilmek için gerçek bir bilişsel ve analitik yetenek gerekir ki bu da ancak bir sonraki seviyeyi gerektirir. Bu seviye “anlama” ya da “kavrayış”tır (Bellinger, Castro ve Mills, 2004, s. 1). Veri bir değerdir, genellikle klinik bir ölçüm ve bir tanımlayıcıdır, örneğin “kalp atış hızı ¼ dakikada 50 atımdır (bpm)” ifadesi veridir. Bunun tek başına bir anlamı yoktur. Veri bir bağlama yerleştirildiğinde anlam kazanır. Küçük bir çocuk bağlamında, 50 bpm'lik bir kalp atış hızı klinisyene çocuk hakkında bazı bilgiler (enformasyon) verir. Farklı bir bağlamda (örneğin yetişkin bir hasta) klinisyene verilen bilgi (enformasyon) farklı olabilir. Bilişsel işleme ve doğrulama sonucunda yapılandırılan ve organize edilen enformasyon ise bilgi haline gelir. Bilgi 'nasıl' sorularına yanıt verir ve genellikle açık ve örtük olmak üzere iki türe ayrılır. Örneğin yazılı kılavuzlar, kolayca elde edilebilir ve başkalarına kolayca aktarılabilir, bu nedenle açıktır. İçselleştirilmiş, bireyin sahip olduğunun bilinçli olarak farkında olmayabileceği ve genellikle resmileştirilmesi çok daha zor olan deneyim veya sezgilerle kazanılan bilgi ise örtüktür (Cooper, 2017, s. 55). Daha yalın ve basit bir tanımlamaya göre, veri, duyularımız aracılığıyla algıladığımız duysal uyarıcılardır. Enformasyon, alıcı için anlamlı bir forma dönüştürülmüş veridir. Bilgi, bilen tarafından anlaşılan ve değerlendirilen şeydir (Zins, 2007, s. 480).

Ortega (2014) özellikle enformasyon teriminin, kütüphane bilimi ve ilişkili disiplinler alanında temel bir kavram olduğuna ve bu terimin doğru bir tanımlanmasının ise epistemolojik bağlam ve diğer disiplinlerle ilişkilendirilerek yapılabileceğine işaret etmektedir. Kütüphane Bilimi'ne ilişkin tartışmalar, Shannon'un enformasyon teorisi ile enformasyon teknolojileri bağlamının, Kütüphane Bilimi'ni dönüştürdüğünü; kütüphaneciliğin standartlaştırılmış modelleri ile sosyal açıdan değerli enformasyonu içeren kayıtlar evrenini temsil etme ve düzenleme kapasitesini yeniden yapılandırıldığını göstermektedir. Enformasyon terimine eşlik eden farklı boyut, kavram ve/ya da teknolojilerin sosyal olarak incelenmesi, Kütüphane Bilimi ile ilgili yeni sorunların ele alınabileceği disiplinler arası araştırmalar yapma gereksinimini açıkça ortaya koymaktadır. Bu alanlar arasında bilgi kaynaklarının ve hizmetlerinin organizasyonu, bilişsel boşluklar, insani gelişim ve adalet ile kültürel kimlik ve küreselleşme yer almaktadır. Ortega'nın (2014) temel çıkarımı, bu alanda enformasyona yüklenen anlamın dar bir çerçeveden geniş bir çerçeveye doğru yol aldığı; bibliyografik kimliklerden enformasyon varlıklarına doğru ilerlediği ve günümüzde temel referansı enformasyon teknolojileri olan dijital dünyanın kaynaklarıyla doruğa ulaştığı biçimindedir. Bu görüşü, toplumu bir sistem, bir ağ toplumu ya da bilgi toplumu olarak gözlemlene ve insan bilişini enformasyonla etkileşim temelinde açıklama eğilimi ile de buluşmaktadır.

Kütüphane ve bilgibilimi açısından enformasyon kavramının daha çok kayıtlı bilgiye işaret ettiği düşünülse de kütüphaneci ya da bilgi/enformasyon uzmanlarının enformasyon ile kullanıcı arasındaki aracı rolü, enformasyonun sadece kayıtlı formu değil içeriği ile de ilişkilendirilmesini gerektirir. Çağın getirdiği bilgi teknolojileri kütüphanecisi, dijital hizmetler kütüphanecisi, üst veri kütüphanecisi, sistem kütüphanecisi ve daha birçok kavram, kütüphanecilerin değişen rollerine atıf yaptığı gibi, veri analizi, veri analitiği gibi alanlarda daha aktif ve karmaşık becerileri gerektiren; içerik çözümlemelerine kadar ilerleyen rollerini de açığa çıkarmaktadır. Kütüphaneci artık yalnız enformasyon kaynağını kullanıcıya ulaştıran değil, enformasyonun içeriğini de yönetebilen kişidir.

Öte yandan, “bilgi nedir?” sorusunu yanıtlamak, neredeyse, ondan da ünlü “gerçek nedir?” sorusunu yanıtlamak kadar zordur (Burke, 2004). Bilgi özünde yeniliği, yenilik de bilgiyi barındırır. Bir bakıma bilgi ile yenilik arasındaki ilişki, Çin felsefesinin özünü oluşturan “Yin ve Yan” gibi düşünülebilir. Yeniliğin temelini bilgi, bilginin üretimini de yenilik biçimlendirir. Bu bağlamda örgütsel eylemlerin bilginin kullanım ve akışını yenilik sürecine dahil etme ile şekilleneceğini söylemek olasıdır (Demirel & Seçkin, 2008). Bilginin üretimi, yenilikçilik için ön koşuldur. Yenilikçilik bilginin üretilmesini zorunlu kılmaktadır. Herhangi bir örgütte, yenilikçiliğin sağlanabilmesi veya geliştirilebilmesi için, o örgütte bilgi kapasitesinin artırılması ve bilginin yaygın bir şekilde kullanılması gerekir (Kermally, 2004). Bilginin bireysel, toplumsal ve/ya da kurumsal, pek çok alanda değer yaratması için doğru bir biçimde elde edilmesi, sınıflanması, düzenlenmesi, anlamlandırılması, bağlamına göre değerlendirilmesi, sorgulanması; verimlilik ve üretkenliği sağlaması; kısacası doğru bir biçimde yönetilmesi önemlidir.

Bilgi Yönetimi

Bilgi yönetiminin tanımlanmasından önce, belki de sorulması gereken bir soru, kendi başına bir disiplin mi olduğu yoksa disiplinlerarası bir kavram mı olduğudur. Bu soru ile yola çıkan Madsen (2013, 534) disiplinler bakış açısı ile kavramı irdileyen çok az araştırma olduğunu ifade etmektedir. Disiplin terimi, bir dizi nesne veya konuyu tutarlı bir şekilde açıklayan araçlar, yöntemler, prosedürler, örnekler, kavramlar ve teoriler anlamına gelir. Bunlar zaman içinde dış koşullara ve iç entelektüel taleplere göre şekillenir ve yeniden şekillenir. Böylece bir disiplin, deneyimi belirli bir "dünya görüşü" halinde düzenlemeye ve yoğunlaştırmaya başlar (Klein, 1990, s. 104; Madsen, 2013, s. 534). Dolayısıyla, bir disiplinin bileşenlerinin araştırılması, bilgi yönetimi için kavramsal bir çerçevenin geliştirilmesi için temel alınabilir. Madsen (2013, 534) bilgi yönetiminin altında yatan üç farklı kavram olduğunu öne sürmektedir. Bunlar, 1. “Kurumsal (institutional) düzeyde bilgi yönetimi”; 2. Bilgi bilimine dayanan içerik odaklı (content-oriented) bilgi yönetimi ve 3. Bilgi sistemlerine dayanan teknoloji odaklı bilgi yönetimi. Sonuç olarak, “Disipliner perspektifleri içeren tutarlı bir kavramsal çerçeve, bilgi yönetiminin kimliğini kavramsallaştırmamıza yardımcı olacak yeni bir teorik anlayış sağlayabilir”. Tonta (2004, ss. 7-8), bilgi yönetimi kavramının kişiden kişiye ya da disiplinden disipline önemli değişiklikler göstererek tanımlandığına işaret etmektedir. Bunun temel nedeni, bilgi yönetimi konusunda uzmanlık iddiası olan meslek grubu sayısı ya da bir diğer deyişle, “paydaş” (stakeholder) sayısının fazla olmasıdır. Sorunların karmaşılaşması ile bu sorunlara çözüm bulmak için uğraşan meslek sayısının artışı, doğal bir sonuçtur. “Suç” sorununun eğitim, kriminoloji, tıp, sosyal çalışma ve benzeri birçok disiplin tarafından ele alınması, ancak herhangi bir disiplinin sahip olduğu uzmanlığın bu sorunu tamamen denetim altına almaya yetmemesi buna örnek verilebilir. Öte yandan, farklı meslek grupları, kavrama ilişkin tanımlamalarında bilgi yönetiminin değişik yönlerini vurgulasalar da, çoğunlukla kodlanmış ve belgeler üzerine aktarılmış bilgilerin yönetimi üzerinde odaklanmaları dikkati çekmektedir (Tonta, 2004, ss. 7-8).

Harrod’s Librarians’ Glossary (Prytherch, 2005, ss. 351-352) bilgi yönetimini, bilgi ile ilgili bir dizi etkinlik için en genel kabul gören terim olarak tanımlamaktadır. Genel olarak, formatı veya kaynağına bakılmaksızın bilginin üretimi, koordinasyonu, depolanması, geri alınması ve yayılmasının tüm yönlerini kapsamakta ve bilgiye bir dereceye kadar katma değer kazandıracak bir organizasyonel yön önermektedir. Terimin daha geniş bir bağlamda kabul görmeye başlaması, kütüphanecilik alanına koşut olarak kullanılmaya başlanması ve kütüphanecinin geleneksel becerileri ile bilgi iletişim uzmanının becerilerinin ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu terim başlangıçta kurumsal bağlamda kullanılmış, ancak daha sonra kütüphaneciliğin genel alanlarına yayılmıştır. Son kullanıcıların internet ve intranetler aracılığıyla araştırdıkları bilgileri bulmaları ve düzenlemelerindeki artan rolü, bu terime daha fazla ivme kazandırmış ve bu arada kendilerini bilgi yöneticisi olarak gören kişilerin sayısını da büyük ölçüde artırmıştır. ODLIS, Online Dictionary for Library and Information Science (Reitz, 2014a), bilgi yönetimi kavramını, “bilgi ve belge yönetimi ile teknik altyapı dâhil olmak üzere, bir işletme, organizasyon, kurum veya kuruluşun başarılı bir şekilde faaliyet göstermesi için gerekli olan bilgi kaynaklarının sağlanması, organizasyonu, depolanması, güvenliği, erişim ve dağıtımı konusunda profesyonel bir biçimde uygulanan denetim” biçiminde açıklamaktadır. Kütüphane ve bilgi bilimi alanında her ikisi de önemli kaynaklar olan Harrod’s Librarians’ Glossary and Reference Book (Prytherch, 2005, ss. 351-352) ve ODLIS’in burada bilgi yönetimi karşılığında “information management” kavramını kullanması dikkati çekmektedir. ODLIS (Reitz, 2014b) kapsamında, “knowledge” karşılığındaki bilgi kavramı ise “deneyim ışığında kavranmış, değerlendirilmiş ve bilenin konuya ilişkin entelektüel anlayışına dâhil edilmiş enformasyon” olarak açıklanmaktadır. Dolayısıyla, bilginin, enformasyonun işlenmiş, özelleştirilmiş ve içselleştirilmiş, bir diğer deyişle, daha olgun bir boyutu olduğu, bu tanımla da onaylanmaktadır. Kütüphane ve bilgilibilim alanında otorite kabul edilen kaynaklarda “knowledge management” yerine “information management” kavramının tercih edilmiş olması, “bilgi yönetimi” yerine “enformasyon yönetimi” ifadesinin kullanımının daha yerinde olduğu kanısını uyandırmaktadır. Dahası, bu alanda, daha çok kayıtlı ve açığa çıkmış bilginin yönetimi öne çıktığından, bireysel bilgi birikimi, deneyim ve görüşlerin biçimlendirdiği; örtük bilgiye işaret eden bilgi (knowledge) kavramının yerine enformasyon (information) kavramı daha uygun görünmektedir.

Örgütsel bağlamda irdelendiğinde bilgi yönetimi, kuruluşların öğrenme faaliyetlerini destekleyen bir süreçler döngüsü olarak tanımlanabilir. Bu süreçler, bilgi gereksinimlerinin belirlenmesi, bilginin elde edilmesi, bilginin düzenlenmesi ve depolanması, bilgi ürünleri ve hizmetlerinin geliştirilmesi, bilginin dağıtılması ve bilginin kullanılması biçimindedir. Veri-enformasyon-bilgi akışına ilişkin sürekliliğinin yönetilmesi, kurumsal düzeyde çıktılar üreten eylemlerin etkinleştirilmesi ve gerçekleştirilmesidir. Kuruluşlar sorunları çözmek, fırsatlardan yararlanmak, krizleri ve tehditleri önlemek ya da bunlarla yüzleşmek için harekete geçerler. Olası eylemlerin yelpazesi son derece genişir ve stratejilerin, ittifakların ve yeni girişimlerin geliştirilmesini; ürün ve hizmetlerle ilgili yenilikleri ve iç süreçlerin, sistemlerin ve yapıların iyileştirilmesini içerir. Eylemler yeni sinyaller ve mesajlar (işlenecek yeni veriler) üretir ve tekrarlanan bilgi işleme ve bilgi yaratma döngüleri kuruluşun zaman içinde öğrenmesini ve benimsemesini sağlar. Bilgi yönetimi becerileri, kütüphanelerin ve bilgi hizmetlerinin etkin bir şekilde yönetilmesinde ve kullanıcıların var olan ve potansiyel gereksinimlerini karşılayacak hizmetlerinin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır (Choo, 2002, s. 259; Rifaudeen, 2016, ss. 339, 342).

Amerikan Üretim ve Kalite Merkezi (APQC, American Productivity & Quality Center), bilgi yönetimini, bilginin ortaya çıkarak değer yaratması için doğru zamanda ve doğru kişilere ulaştırılmasını sağlayan sistematik yaklaşımlar biçiminde tanımlamaktadır. Bilgi yönetimi, aynı zamanda örgütlerde sürekli artış gösteren bilgi kapasitesini güncelleyen, üretilen bilgileri erişilebilir duruma getiren, gereksinim duyulan bilgilere ulaşmak üzere gereken işlemleri tanımlayan ve bilgilerin kurum çalışanlarıyla paylaşımına olanak sunan bir disiplin alanıdır (Buckman, 2004; Harrison ve Kessels, 2004; akt. Güçlü ve Sotiropfski, 2006, s. 355).

Bilgi yönetimi, tüm dünyada kütüphane ve bilgi profesyonellerini ilgilendiren bir konudur. Bilgi yönetimine ilişkin çeşitli yaklaşımlar benimsenmiş olsa da en genel ifade ile bilgi yönetimi sistemleri, veri ve bilgi kaynaklarının yönetimini düzenli ve sistematik bir şekilde gerçekleştirmek için bir çerçeve sunar. Bilgi yönetim sistemleri, belirli bir kaynak hakkında bilgi toplamak, işlemek ve bu verileri kullanıcılar için yararlı olacak şekilde biçimlendirmek için kullanılan tüm yöntem ve prosedürleri içerir. Günümüzde kütüphaneler bilgi kaynaklarının yönetimi konusunu geçmişe göre daha ciddi biçimde ele almaktadır. Bilgi yönetimini büyük ölçüde etkileyen etmenler, bilgi patlaması, belgelerin çoğalması ve bilgi işleme teknolojilerinin yaygın kullanımıdır (Prasad, 1998, s. 9). Geleneksel kütüphaneler, kitap, dergi, el yazması ve diğer kayıtlı bilgi dermelerini barındıran fiziksel binalar olarak bilinirken, günümüz dünyasının kütüphanelerinde önemli düzeyde değişim gerçekleşmiştir. Teknoloji kullanımı sayesinde kütüphanelerin fiziksel sınırları ortadan kalkmıştır; kullanıcılar artık dijital ve/veya sanal kütüphaneler aracılığıyla bilgiye uzaktan erişebilmektedir. 21. yüzyıl kütüphaneleri ile ilgili terminolojilerin arasında yer alan otomatik kütüphane (automated library), dijital kütüphane (digital library), hibrit kütüphane (hybrid library), sanal kütüphane (virtual library) ve kütüphane 2.0 (library2.0) gibi kavramlar (Mahmud, 2020, s. 181) bu değişimin göstergesidir. Biswas ve Borgohain (2021) tarafından kütüphane yönetimi ile ilgili yayınların küresel, ulusal, kurumsal ve yazar düzeylerinde performans ölçütleri çerçevesinde incelendiği bir çalışmada en yüksek frekansa sahip anahtar sözcükler arasında “bilgi yönetimi”nin yer alması dikkat çekicidir. Bilgi yönetimi, sırası ile kütüphane yönetimi (100); kütüphaneler (47) ve dijital kütüphaneleri (36) izlemektedir. Frekansı 25 olan bilgi yönetimi ilk 5'te yer almakta ve yazarlar tarafından yazılım mühendisliği ile de ilişkilendirilmektedir. Bu durum kütüphane biliminin geçmişe göre çok daha fazla teknoloji temelli dönüşümü ve odak değişimine işaret etmektedir. Bu sonuç, aynı zamanda kütüphane biliminde bilgi yönetimi teriminin artan önemini de kanıtlamaktadır. Bernheim ve Chaui (2003; akt. Güçlü ve Sotiropfski, 2006, s. 352) de günümüzde gelişmiş toplum ve ekonomilerin bilgi temelli olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda ortaya çıkan görece avantaj, genellikle teknolojik yeniliklerin gelişim ivmesini hızlandıran bilginin rekabetçi kullanımıdır. Bu gerçeklik, bilginin toplumlar için güç ve zenginlik kaynağı olduğunu göstermektedir.

Kütüphaneler ve bilgi merkezleri için elektronik bilgi yönetiminin ilk önemli uygulamalarından biri 1960'lar ve 1970'lerde Dialog ve LexisNexis tarafından sağlananlar gibi uzak elektronik veri tabanlarına çevirmeli erişim (dial-up access) ile başlamıştır. İnternet, bilgi aktarım hızlarını 300 baud'dan çoklu megabitlere çıkararak uzak bilgi sistemleri ve veri tabanlarının başarısına daha da katkıda bulunmuştur. World Wide Web ise aktarılan bitlerin işlenmesini ve yorumlanmasını basitleştirmiştir. Kütüphane

katalogları bilgisayar ortamına aktarılmış olup internet üzerinden erişilebilir durumdadır. Ses, video ve çoklu medya kaynaklarının yanı sıra oyunlardan bankacılığa kadar interaktif hizmetler de mevcuttur. Filtreleme ve itme/çekme dağıtım hizmetleri çoğalan bilgiyi yönetmemize yardımcı olmaktadır. Ayrıca artan teknik olanaklarla birlikte, bilgi kaynaklarına bibliyografik ve tam metin erişim sağlayan çevrimiçi veri tabanları da çoğalmıştır. Ancak günümüzde masaüstünden erişilebilen elektronik bilgi içeriğinin hacminin şaşırtıcı düzeyde artışı, bu hacmi yönetmeyi güçleştirmiştir (Cotter, Carroll, Hodge ve Japzon, 2005). Bilgi teknolojilerinin artışına koşut gelişen bilgi patlaması ve benzeri sorunlar, bilgi yönetimi sistem, teknoloji ve stratejilerinin önemini daha da artırmış, bilgi okuryazarlığı becerilerinin gerekliliğini ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda bir diğer önemli kavram bilgiye erişimdir.

Bilgiye Erişim

Bilgiye erişim (information retrieval) kavramı 1950'li yıllarda bilgisayar ve bilgi bilimi alanındaki pek çok yenilikçi çalışması ile tanınan Calvin N. Mooers tarafından öne çıkarılmıştır. Mooers, Massachusetts Institute of Technology'de yüksek lisans tezini yazarken bu terimi kullanmıştır. Çok sayıda belge tanımlayıcısını tek bir özel çentikli kartta saklamak için "Zatocoding" adını verdiği akıllıca bir yöntem geliştiren Mooers, bunu rastgele, sekiz haneli tanımlayıcı kodları üst üste bindirerek yapabilmıştır. Ortaya çıkan sonuç, bibliyografik bir aramada az sayıda ama tolere edilebilir "hatalı bilgi" (false drops), bir diğer deyişle arama parametreleriyle ilgili olmayan belgelerin geri getirilmesidir. Calvin, sistemini pazarlamak için Zator Co. Şirketini kurmuştur (Garfield, 1997). Mooers tarafından geliştirilen bu terim, İkinci Dünya Savaşı sürecinde daha da genişletilmiş ve bilimsel belgelerle ilişkilendirilmiştir. Bilgiye erişim terimi, yığın halindeki bilgilerin bir dizi işlemde geçirilmesi ve içlerinden gereksinim duyulanların seçilerek alınması anlamında kullanılmaktadır. Bilgisayar tabanlı sistemler bilgiyi farklı formatlarda depolamaya ve bilgiye farklı formatlarda erişim sağlamaya olanak sunacak biçimde geliştirildiğinden, bilgiye erişim olgusunun kapsamı da veri ögeleri, sayısal ve istatistiki veri tabanları, çeşitli değerler, ses kayıtları, işitsel içerikler ve benzeri pek çok ögeyi içine alacak biçimde genişlemiştir (Keten, 2012, s. 485).

Bilgiye erişim, bilgisayar bilimlerinde, bilgisayar sistemlerinde kodlanmış bilginin organizasyonu, konumu ve erişimini tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Bilgiye erişimde önemli faktörler, bilgi depolamak için kullanılan ortamın veya depolama aygıtının türü; ortamın depolama kapasitesi; depolama ortamına bilgi kaydetme ve depolama ortamından bilgiye erişim ile bilgi aktarım hızı, ortama kaç kez yeni bilgi kaydı yapılabileceği ve ortamın bilgisayarla nasıl etkileşime girdiğidir. Bir arama sırasında alınan kararlar ve eylemler kümesi ise arama stratejisi olarak tanımlanır. Doğru bir arama stratejisi, ilgisiz kayıtları alma; gereğinden fazla kayıt elde etme ve/ya da çok yetersiz sayıda kayıta ulaşma gibi durumlardan kaçınılmasını sağlar (Chimah, Unagha ve Nwokocha, 2010, s. 20).

Öte yandan, bilgiye erişim, bilgisayar ve iletişim teknolojileri ile ilişkilendirilse de Web ile başlamamıştır. Bilgiye erişimde yaşanan sorunlara yanıt olarak ve çeşitli içerik biçimlerinde arama yapmayı kolaylaştırmak üzere ilkelere dayanan yaklaşımlar sunmak üzere gelişmiştir. Bilgiye erişim alanı, bilimsel yayınlar ve kütüphane kayıtları ile başlamış ancak kısa sürede diğer içerik biçimlerine, özellikle de gazetecilik, hukuk ve tıp gibi meslek içeriklerine yayılmıştır. Bilgiye erişime ilişkin bilimsel araştırmaların çoğu bu bağlamlarda gerçekleşmiştir ve bilgiye erişimin devam eden uygulamalarının çoğu, çeşitli kurumsal ve resmi alanlarda yapılandırılmamış bilgilere erişim sağlamakla ilgilidir (Manning, Raghavan ve Schütze, 2009, s. xxxi). Ancak küresel dijitalleşme ve teknolojilerin günümüzdeki hızı ve yayılımı bilgiye erişim kavramını daha da karmaşık bir boyuta taşımıştır. Bilginin elde edilmesi, kullanımı, paylaşılması ve üretimi üzerinde artık en fazla etkili olan öge teknolojik gelişmelerdir. Yeni teknolojilerin ortaya çıkması ile beraber toplumsal yaşam değişmiş, yeni ilişki biçimleri ortaya çıkmış ve nitelikli bir yaşamın sürdürülmesi için gereken bilgilerin sürekli olarak yenilenmesi gereksinimi doğmuştur. Bu gelişmelerin sonucu olarak günümüz ekonomisinin temeli büyük ölçüde bilgiye dayanır duruma gelmiştir. Bugün örgütlerin başarısında, ekonomik çevre ve yapıya ilişkin değişime uyum sağlamak ve rakipleri ile rekabette güçlü olmak gerekmektedir. Bu da özgün ve etkin bilgi kullanımına bağlıdır (Özenç Uçak 2010, s. 712).

Sonuç olarak, bireysel ya da organizasyonel, hangi düzeyde olursa olsun gücü, hızı ve çeşitliliği artan bilginin yönetiminde, bilgiye erişim yetenekleri ve güvenilir bilgiye erişim sistemlerinin önemi yadsınamaz

duruma gelmiştir. Yeterli kaynak ve donanımları olan kütüphane ve bilgi merkezleri, en fazla güvenilir olan bilgiye erişim sistemleri arasındadır. Bununla beraber, gittikçe çoğalan bilgi kaynakları ile teknolojileri, özellikle de web 2.0 ortamının etkileşimli doğası ile tetiklenen bilgi patlaması, bilgilerin güvenliği ve güvenilirliği gibi önemli konuları gündeme taşımıştır. Hızı ve çeşitliliği artan veri ve bilgilerin yönetimi sürecinde bilgi okuryazarlığı becerileri reçete niteliği taşıırken, hem veri/bilgi üreticileri hem de veri/bilgiye erişimin muhatabı olan kütüphane ve bilgi merkezi kullanıcıları dâhil olmak üzere tüm kitleleri ilgilendiren en önemli sorunlar arasında bilgi güvenliği ve güvenilirliği yer almaktadır.

Bilgi Güvenliği ve Güvenilirliği

Ekonominin tüm yönlerini etkileyen "Dijital Sanayi Devrimi" ile beraber büyük miktarda bilgi işlem gücünün daha güçlü ve hızlı iletişim yollarını ortaya çıkarması, işletmelerin ileriye doğru sıçrama yapmaları ve gerçekten başarılı olmaları için çok önemli olanakları yaratırken, bu durum hem olumlu hem de olumsuz pek çok sonuca yol açmıştır. Her tür devrimde olduğu gibi, dijital sanayi devrimi de birçok biçimde yan etkilerini yansıtmaktadır. Bant genişliğindeki artışlar ve bağlantı noktalarının yaygınlaşması, 2000'li yılların başından ortalarına kadar kurumların hazır olmadıkları alanlara yoğun veri akışına yol açmış ve kurumların bu akışı nasıl denetleyebilecekleri, nasıl sınırlandırabilecekleri ve güvenlik sorununu nasıl çözebilecekleri gibi konulara odaklanmalarını tetiklemiştir (O'Berry, 2009, ss. 61-62).

21. yüzyılda, devlet, şirket, kurum, birey ve toplumların tamamının ortak bileşkesi bilgi çağında yaşıyor olmaları ve bilgi çağının gereklerine uyum sağlama zorunluluklarıdır. Üretim, hizmet ve/ya da tüketim sürecinde, bilgi en değerli ve en vazgeçilmez rekabet ve başarı ögesi durumuna gelmiştir. Buna koştur olarak, her türden örgütsel yapılanma ve iş süreçleri mutlaka bilgiyi odağa taşıyan parça, etkinlik ve öğelerle buluşmaktadır. Dolayısıyla artık vazgeçilmez ve değerli bir öğe durumuna gelen bilginin güvenliği ve güvenilirliği de yadsınamaz kavramlar biçiminde karşımıza çıkmaktadır. İşin niteliği ya da sürecin yapısı ne olursa olsun, teknoloji bağlantılı olmayan süreçlerin yönetiminde dahi, bilgi güvenliğinin sağlanması oldukça önemli bir gereksinim durumuna gelmiştir. Bilgi güvenliğine ilişkin stratejileri ve yöntemleri olmayan kurumlar, sadece güvenlik açısından değil, işlevsel ve diğer her türlü iş süreçlerinin yönetimi açısından da ciddi sıkıntılar, maddi ve/veya manevi kayıplarla yüzleşebilmektedir (Tipton & Krause, 2007; akt. Alagöz ve Allahverdi, 2011, s. 47).

Küreselleşme süreçleri ve telekomünikasyon ağlarına yaygın erişim gibi mevcut eğilimler, tüm dünya ülkelerindeki altyapıların güvenlik gereksinimlerini artırmaktadır. Buna ek olarak, toplumun bilgi ve iletişim teknolojisi sistemlerine olan bağımlılığından kaynaklanan riskler de söz konusudur. Öncelikle ağların ve sistemlerin birçoğu birçok farklı kişi ve kuruluş tarafından çok çeşitli bilgi teknolojileri kullanılarak ve çok çeşitli işlevler göz önünde bulundurularak parça parça inşa edilmiştir. Çok azı güvence ya da güvenlik öncelikli olarak tasarlanmış ya da uygulanmıştır. Karmaşık ve gelişmiş bilgi sistemleri birçok türden beklenmedik güvenlik açıklarını ortaya çıkarabilmektedir. Bu nedenle bilgi güvenliğinin yönetimi, bir dizi sorunla mücadele etmeyi gerektiren yetkinlikleri gerektirmektedir. Ayrıca, sistem güvenilirliği konusundaki bilgi ve yetkinliğimiz artsa dahi, yeni işlevsellik talepleri de aynı şekilde artacak ve sistem karmaşıklığını daha da artıracaktır. Bu da kaçınılmaz bir biçimde yeni sorunlar ve yetkinlik gereksinimlerinin ortaya çıkacağı anlamına gelmektedir (Cavelty ve Brunner, 2007, ss. 17-18).

Güvenlik önlemleri, günümüzde hızla artan siber saldırı ve siber suçlara karşı verilerin güvenliğini sağlamak üzere zorunlu duruma gelmiştir. Birleşmiş Milletler 10. Kongresinde bilişim suçları "siber suçlar" başlığı altında, dar ve geniş anlamları ile açıklanmaktadır. Dar anlamıyla siber suçlar; yetkisiz ve izinsiz erişim (hacking), verilere yönelik suçlar, bilişim ağlarına yönelik suçlar, sanal tecavüz olarak gruplandırılmıştır. Bu suçlar geniş anlamda ise, bilişim ortamında cinayet, tehdit ve şantaj, hakaret, sövme, taciz, sabotaj, pornografi, röntgencilik, manipülasyon, dolandırıcılık, hırsızlık, sahtekârlık, sanal/siber terör maddeleri ile belirlenmiştir (Altunok ve Vural, 2011, s. 77). Siber suç terimi, tek başına veya bir ağın parçası olan akıllı telefonlar, tabletler, kişisel dijital asistanlar (PDAs, Personal Digital Assistants) gibi bilgisayar veya bilgi işlem cihazlarının suç eyleminin bir aracı ve/veya hedefi olarak kullanıldığı yasa dışı bir faaliyeti tanımlamak için kullanılır. Bu suçlar, genellikle yıkıcı ve suçlu zihniyete sahip kişiler tarafından intikam, açgözlülük ya da macera amacıyla işlenmektedir. Siber suçlu, siber saldırıya maruz kalan kuruluşun içinden

veya dışından olabilir. Bu gerçeğe dayanarak, siber suçlar iç kaynaklardan gelen saldırılar (insider attack) ve dış kaynaklardan gelen saldırılar (external attack) olarak iki türe ayrılmaktadır. Yetkili sistem erişimi, içeriden saldırı olarak bilinir. O sisteme ilişkin politikaları, süreçleri, BT mimarisini, güvenlik sisteminin zayıflığı ve diğer pek çok şeyi iyi bildiği için içeriden birinin bir saldırı gerçekleştirmesi görece kolaydır. En önemlisi de saldırganın ağa erişimi vardır. Bu nedenle, içeriden bir saldırganın hassas bilgileri çalması, ağı çökertmesi gibi riskler dikkate alınmalıdır. İçeriden saldırı, kuruluşta “dâhili saldırı tespit sistemleri”nin (IDS, Internal intrusion detection systems) planlanması ve kurulması ile önlenir. Saldırgan ya içeriden ya da kurum dışından bir kişi/kişiler tarafından kiralandığında, bu durum dış saldırı olarak bilinir. Siber saldırı kurbanı olan kuruluş sadece mali kayıpla değil aynı zamanda itibar kaybıyla da karşı karşıya kalır. Saldırgan kurum dışından olduğu için, bu saldırganlar genellikle tarama yapar ve bilgi toplar. Deneyimli bir ağ/güvenlik yöneticisi tarafından güvenlik duvarları kanalı ile oluşturulan günlüklerin düzenli olarak izlenmesi ve analiz edilmesi, bu bağlamda gereken önlemler arasındadır. Ayrıca, İzinsiz Giriş Tespit Sistemleri (Intrusion Detection Systems) gibi diğer mekanizmalar da aktifleştirilebilir (Pande, 2017, ss. 15-16).

Bilgi güvenliği, dünya gündeminde öncelikli dikkate alınan ve çeşitli düzenlemelere konu olan bir sorun durumuna gelmiştir. Bunun somut göstergelerinden biri de Avrupa Birliği (AB) tarafından hazırlanan uluslararası sözleşmeler ve direktifler ile AB sınırlarının da ötesinde güvenlik şemsiyesi oluşturulması yönündeki girişimlerdir. Bu girişimlerin temel amacı, öncelikle kişisel mahremiyet olmak üzere temel hak ve özgürlüklerin korunması ve bireylerin çevrimiçi ticarete karşı güven kazanmalarını sağlayarak bireyin refahının artırılması ve ticari genişlemeye katkı sağlamaktır (Henkoğlu ve Yılmaz, 2013, s. 467). AB siber güvenlik politikasının kökenleri, 1990'lara kadar uzanır. Ağların artan önemi ve internet kullanımındaki hızlı artış nedeniyle AB, başlangıçta elektronik ticaretin Tek Pazar'a (Single Market) sorunsuz bir şekilde kabul edilmesiyle ilgilenmiştir. Daha sonra AB, siber terörizm, siber caydırıcılık ve siber savunmaya daha fazla önem vermiştir. AB'nin bu yeni ilgisi, sırasıyla, 2013, 2017 ve 2020 yıllarında, üç siber güvenlik stratejisinin üretimine zemin sunmuştur. AB'nin her üç siber güvenlik stratejisi de AB'nin girişimleri ve projeleri koordine etmesini, AB ve üye devletlerin personelini eğitmesini, tatbikatlar yapmasını, piyasaları ve BİT ve siber güvenlik sektörlerini düzenlemesini, siber suçlarla mücadele için kolluk kuvvetlerinin gelişimini teşvik etmesini, AB kurumlarına yönelik siber saldırılara karşı kendi siber güvenlik ekiplerini geliştirmesini önermektedir. Büyük ölçekli bir siber saldırı durumunda ise AB kurumları siber tehditleri saptamaya ve bunlara yanıt vermeye hazır olmalıdır. Üç strateji de irdelendiğinde, AB'nin kaygı odağının ekonomik ve teknik konulardan, siber suçlar, teknolojik liderlik, stratejik özerklik ve üçüncü ülkeler üzerindeki uluslararası etkiye doğru kaydığı; AB siber güvenlik politikasının askeri boyutunun, sivil ve ekonomik boyutlarının çok gerisinde kaldığını söylemek olasıdır (Renda, 2022, ss. 489-490).

Tıpkı diğer kuruluşlar gibi, kütüphane ve bilgi merkezleri için de güvenlik konusu önemli bir sorun durumuna gelmiştir. Bilgisayar korsanları, kütüphane bilgi sistemlerine ve ağlarına sızmak için kütüphanelerin otomasyonundan ve çevrimiçi veri aktarımından yararlanabilmektedir. Bu ihlaller sadece kütüphane bilgi sistemleri ile sınırlı değildir; kimlik hırsızlığı, dolandırıcılık ve kütüphane personeli ve kullanıcılarının mahremiyetinin kaybı da söz konusudur. Birçok kişi kayıp, yanlış kullanılan, çalınan veya değiştirilen bilgilerden kaynaklanan zarara neden olabilecek özel bilgi ihlallerine maruz kalabilmektedir (Igbinoia ve Ishola, 2023, s. 249).

Kütüphane ve bilgi merkezleri için en önemli ve hassas konulardan biri kullanıcı verilerinin mahremiyetini korumaktır. Amerikan Kütüphane Derneği (ALA, American Library Association) bilgiye sınırsız erişim sağlamanın ve açık sorgulamanın önündeki engellere karşı korunmanın etik bir zorunluluk olduğuna işaret etmektedir. Kütüphaneciliğin tüm alanlarında kütüphane kullanıcılarına olası en çok materyal ve hizmet seçeneğini sunan uygulamalar, en iyi uygulamalar olarak kabul edilmektedir. Bir kütüphanede mahremiyet ya da gizlilik hakkı ise, kişinin ilgilendiği konu her ne olursa olsun açık sorgulama hakkı ve bu sorgulamaların başkaları tarafından görülmemesidir. Gizlilik, bunlarla sınırlı olmamak üzere, aranan ya da alınan bilgileri; danışılan, ödünç alınan, edinilen ya da iletilen kaynakları; veri tabanı arama kayıtlarını; referans görüşmelerini; dolaşım kayıtlarını; kütüphaneler arası ödünç kayıtlarını ve kütüphane materyallerinin, tesislerinin ya da hizmetlerinin kişisel olarak tanımlanabilen diğer kullanımlarını içerir. Yakın dönemde Amerikan Kütüphane Derneği, kullanıcıların gizlilik hakkının "zevk, ilgi ya da araştırma

seçeneklerini bir bireyle" ilişkilendirebilecek her türlü bilgi için geçerli olduğunu belirtmiştir (Nicolas-Rocca ve Burkhard, 2009, s. 58).

Küreselleşme, teknolojik yakınsama ve web 2.0 ile gerçekleşen bilgi patlaması, birey ve kurumları bilginin güvenilirliği sorunu ile de yüzleştirmiştir. Bilgi kaynaklarının seçimi ve değerlendirmesinde rol oynayan etmenler arasında, kaynağın sözlü, basılı, kurum içi veya kurum dışı olması, uzman veya yetkililerce hazırlanıp hazırlanmadığı, erişim zorluğu ya da kolaylığı ve/ya da kaynağın gereksinim duyulan bilgileri doğrudan içermesi veya bu bilgilere yönlendirmesi ve benzerleri yer almaktadır. “İnsanlar” (people), “belgeler” (documents) ve “sanal araçlar” (virtual agents) birbirinden farklı güçlü ve zayıf yönleri olan farklı türde bilgi kaynaklarıdır. Sonuç olarak, bilgi kaynaklarının seçimi, seçimi yapan kişi ve koşullara göre değiştiğinden, durumsal bağlam da belirleyici bir etmendir. Örneğin, mühendisler hangi belgeleri okuyacakları konusunda öneri almak için genellikle insanları aramakta, iletişim kuracakları meslektaşlarının isimlerini bulmak için de genellikle şirket içi raporlara başvurmaktadır. Güven kavramının sorgulanması, kesinliğe ulaşmayı olanaksız duruma getiren risklerin üstlenilmesini gerektirir. Üstlenilen riskin niteliğine bağlı olarak güvenilirlik; sağduyu, yetkinlik, bütünlük, empati ve benzeri anlamlara gelebilir. Bir bilgi kaynağı (güvenilen taraf), bilgi arayana (güvenen taraf) karşı ahlaki bir sorumluluğa sahip olsa da, kaynağın bu sorumluluğu yerine getirememesi ya da getirmeye istekli olmama riski vardır. Bilgi arayan için güven, diğer kişinin gerekli bilgi ve becerilere sahip olup olmadığının (biliyor mu?) ve bildiklerini doğru ve tarafsız bir şekilde anlatıp anlatmayacağını (anlatacak mı?) değerlendirilmesini içerir. Ayrıca, bir şeye güvenme kararı, bilgi arayan kişinin iletilen mesajı doğru bir şekilde yorumlama becerisine güvenmesini de gerektirir (anlıyor muyum?) (Hertzum, Andersen, Andersen ve Hansen, 2002, ss. 13-14). Bu noktada, yüzeysel bir bakış açısı, belgeler ve sanal araçların, insanlara göre daha güvenilir olduğu kanısını uyandırabilir. Ancak, bilgi kirliliği ve gerçek ötesi (post-truth) haberlerin hızla yayılmasına izin veren ortam çeşitliliği resmi ya da resmi olmayan belgelerin niteliğini denetleyecek bir filtrelemeyi ve bir takım ölçütleri gerektirirken, çeşitli algortimalleri ile sanal araçların (henüz emekleme döneminde oldukları da göz önüne alındığında) güvenilirlik konusunda açıkları, eksiklikleri, sorunların büyümesine neden olmaktadır. Bu durumda bilgiyi sorgulayan/güvenen tarafın eleştirel yaklaşımını güçlendirecek türden bilgi okuryazarlığı bilgi ve becerilerine ilişkin altyapısının gelişimi daha da önemli bir konuma taşınmaktadır.

1990'lardan bu yana kütüphaneler, kullanıcılarını bilgi gereksinimlerini anlama, sorgularını çerçeveleme, bilgi gereksinimlerine ilişkin soruları formüle etme, bu gereksinimleri karşılayacak kaynakları belirleme ve en önemlisi de özgün ve güvenilir bilgi kaynaklarını seçebilme ile bilgi kaynaklarını akılcı ve etkin biçimde kullanma gibi konularda eğitmek için çaba sarf etmektedir. Gerçek ötesi siyasi ortamın ve önemli miktarda sahte haberin mevcut olduğu bu çağda, kütüphanelerin kullanıcılarını sahte ve gerçek haberler veya gerçek ve gerçek ötesi ifadeler arasındaki farkı saptayabilecekleri yöntemler konusunda bilinçlendirmeleri de zorunlu duruma gelmektedir. Gençlerin gazeteciliğin ya da haberciliğin tarafsızlığına ilişkin farkındalığının yetersiz olduğu ve sosyal medyada yer alan içeriklere daha fazla inanmaya başladığı bu mevcut durumda, başta araştırma ve üniversite kütüphaneleri olmak üzere, kütüphanelerin rolü daha da önemli duruma gelmektedir (Kumar, 2017, ss. 73-74).

Bilginin güvenilirliği sorunu karşısında en etkin yöntemlerden biri bilinçli bir eğitim planlamasıdır. Bilgi gereksinimi ile başlayan ve bilginin elde edilmesi, kullanımı ve paylaşımına kadar süren süreçlerin doğru biçimde yönetimi, bir diğer deyişle bilgi okuryazarlığı becerilerinin kazandırılmasında hem kütüphane çalışanları hem de kullanıcılara verilecek bir eğitim, değişen koşul ve gereksinimlere koşut olarak sürekli güncellenmelidir. Bilgi okuryazarlığının eksikliği ya da yetersizliği, aynı zamanda, dijital uçurumu tetikleyen bir sorun olduğundan, bilgi okuryazarlığı ve bu bağlamda kütüphanelerin yerinin irdelenmesinden önce, dijital uçurum kavramının açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Dijital Uçurum

Dijital uçurum, bilgi ve iletişim teknolojilerinin hem uluslar/ülkeler arasında hem de aynı ulus/ülke içinde eşit olmayan dağılımını ifade eden bir kavramdır. Dijital uçurum dünya çapında bilgi üretimi, erişilebilirliği ve yayılımının dengesiz yoğunluğuna atıfta bulunsa da şiddeti ve derinliği farklı ölçüt ve göstergelerle değerlendirilebildiğinden tanımlanması güç ve karmaşık bir ifadedir. Bu kavram, yeni bilgi

üretim ve kullanma kapasitesini büyük ölçüde belirlemektedir. Dijital uçurumun üstesinden gelmek ve ülkeler arasındaki ve içindeki bilgi uçurumunu daraltmak, uluslararası kalkınma ajanslarının yanı sıra bazı ulusal hükümetlerin de başlıca hedefi durumuna gelmiştir (Evers ve Gerke, 2010, s. 7). Bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim, dijital uçurumun üstesinden gelmek için gereklidir ancak yeterli değildir. Dijital uçuruma neden olan etmenlerden biri olarak bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim bağlamında karşılaşılan temel zorluklardan biri gelir kısıtlamalarıdır. Diğer sorunlar ise teknolojik altyapı yetersizlikleri ve/ya da internetin sağladığı bilgileri anlayamama, bir diğer deyişle internet okuryazarlığı eksikliğidir. Bu engeller, bireylerin yapabileceklerini ve teknolojiye erişimde başarabileceklerini sınırlamaktadır (Onwukango, 2021, s. 1). Bilgi toplumunun geliştirilmesi ve kalkınma için, bilginin üretilmesi, yayılması ve kullanılmasına sağlam bir zemin sağlayan bilgi ve iletişim teknolojilerinin varlığı bir ön koşuldur. Ancak ülkeler, bölgeler ve nüfuslar BİT'e erişim açısından bölünmüş durumdadır. Kore, Malezya, Singapur, Hollanda ve Almanya'ya ilişkin sosyo-ekonomik göstergelere bakıldığında, mevcut küresel dijital uçurumun ve bilgi uçurumunun gelişmekte olan ülkeler ile sanayi ülkeleri arasında ve tek tek uluslar içinde genişlediği anlaşılmaktadır. Bilginin eşitsiz üretimi ve dağılımı, yüksek üretkenliğe sahip ülkeler ile daha az üretken ülkeler arasındaki bilgi uçurumunu genişletmektedir. BİT'in dağılımı ve bilgi üretimi birbiriyle ilişkilidir, ancak bir BİT altyapısı gerekli bilimsel bilgi ve uzmanlığın yerel olarak varlığı ile geliştirilebilir (Evers ve Gerke, 2010, ss. 3-6).

Genel olarak kütüphaneler dijital uçurum bağlamında dezavantajlı kesimlerin erişim gereksinimlerine yanıt vererek önemli bir sorumluluğu yüklenmektedir. Ancak bilgisayarlara ve internete ücretsiz erişim, bu çerçevede sınırlı ve yetersiz bir boyuttur. Kütüphaneler, daha geniş kapsamlı roller almak üzere teknoloji erişimini diğer hizmetleri ve işlevleri ile nasıl güçlendirebileceklerine dikkat etmelidir. Bazı kütüphaneler bilgisayar ve bilgi okuryazarlığı eğitimi, sosyal yardım ve içerik geliştirme sağlayarak bu hedefi zaten gerçekleştirmektedir ve kamu erişiminin ötesinde hizmetlere odaklanmaya devam ederlerse sosyal eşitliği teşvik etmede daha da etkili olacaklardır (Kinney, 2010, s. 150).

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşıldığı gibi, yaşam boyu öğrenme için bir yapı taşı olması; dijital kaynaklara doğru yol, yöntem ve stratejilerle erişim, bunları değerlendirme ve etkin kullanmaya ilişkin bilgi ve becerileri sağlaması ve doğru ile yanlışın ayırt edilmesi anlamında bilgi okuryazarlığı önemli bir role sahiptir. Dijital uçurum sorununa da çözüm sunan bilgi okuryazarlığı eğitiminde kütüphane ve bilgi merkezlerinin sorumluluk ve katkıları oldukça önemlidir.

Bilgi Okuryazarlığı ve Bilgi Okuryazarlığı Becerilerinin Kazandırılmasında Kütüphanelerin Rolü

Bilgi okuryazarlığı terimi 1974 yılında, Paul Zirkowski tarafından, kütüphaneler ve bilgi bilimi konusunda Ulusal Komisyon'a (National Commission) sunulan bir raporda kullanılmıştır. Rapor, Amerika Birleşik Devletleri'nde gelecek on yılı kapsayacak biçimde evrensel düzeyde bir bilgi okuryazarlığının başarısını sağlamak üzere tasarlanan ulusal bir programı duyurmaktadır. 1974'ten bu yana pek çok kişinin sezgisel olarak tanımlanan bir kavrama içerik ve biçim kazandırmak amacıyla yoğun çabalar harcadığı bilinmektedir. Söz konusu dönemlerde, kütüphanecilerin yalnızca bilgi kaynaklarının değişen doğası ve mevcut bilginin ezici miktarı, bir diğer deyişle bilgi patlaması konusunda değil, aynı zamanda ortalama kullanıcıların gerekli bilgi ve becerilerden yoksun olmasıyla ilgili kaygılarının da varlığı dikkati çekmektedir. Tam da bu bağlamda, bilgi okuryazarlığı, bireylerin başarılı bilgi kullanıcıları olmalarına ilişkin hazırlıklara işaret eden bir kavramdır (Doyle, 1994, s. 5).

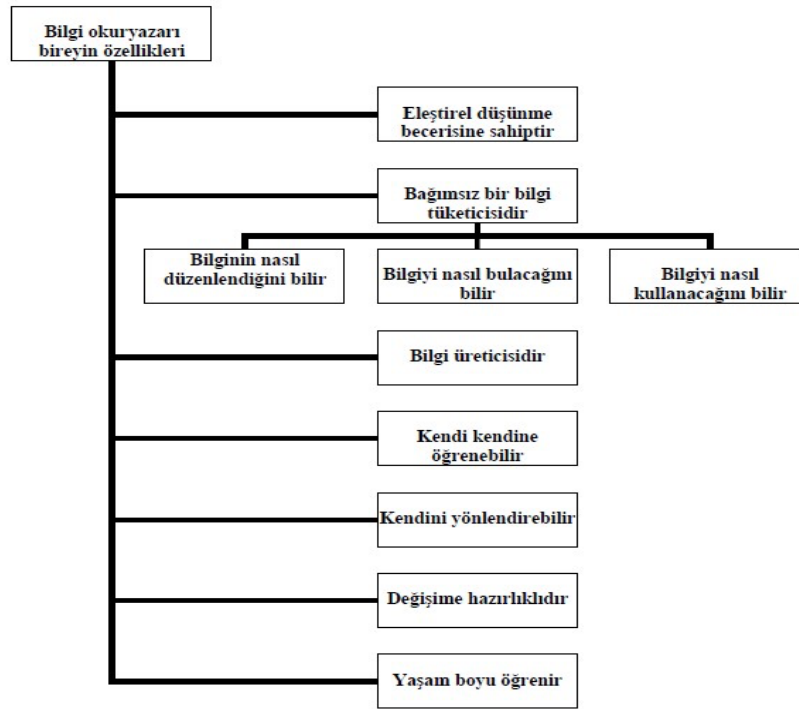
İnternet ve dijital teknolojilerin ortaya çıkmasıyla birlikte, 1970'lerin sonlarında Paul Zurkowski tarafından ortaya atılan bu kavramın daha sonra Amerikan Kütüphane Derneği'nin (ALA) 1989 Nihai Raporu'nda (Final Report) yeniden tanımlandığı ve kütüphane ve bilgi bilimi çevrelerinde yaygın biçimde kullanılmaya başladığı görülür. Özellikle üniversite kütüphaneleri için bu kavram eğitim programlarını dönüştürücü niteliktedir (Sample, 2017, s. 5).

Doyle (1994, s. 5), kütüphane ve bilgi bilimi eğitiminde bilgi okuryazarlığı kavramının yaygınlaştığı ilk dönemlerde, kavramın sadece çevrimiçi kataloglara indirgenmesini bir sorun olarak nitelendirmekte ve kütüphanecilerin bilgiyi gerçek dünya ile ilişkilendirme konusunda özen göstermeleri gerektiğine dikkati çekmektedir. Doyle (1994, s. 5)'e göre, kütüphanecilerin işi, bilginin bulunması ile tamamlanmaz. Bilginin

bilgi olabilmesi için dünyanın geri kalanıyla ilişkilendirilmesi gerekir. Nitekim çeşitli ulusal hareketler de bu bağlantıya giden yolu işaret etmektedir.

Dolayısıyla, bilgi okuryazarlığı, bilgiye etkili ve verimli bir şekilde erişme, bilgiyi kullanma ve değerlendirme becerisidir. Bilgi okuryazarı bireyler, sorunları çözmek için bilgiye gereksinim duyulduğunu fark eden, bilgi gereksinimlerini soru veya karar şeklinde çerçeveleyebilen ve belirli bilgi gereksinimine bağlı olarak çeşitli kaynaklardan nitelikli bilgi edinebilen kişilerdir (Wolf, 2009). Daha da yalın bir ifade ile bilgi okuryazarlığı, bireysel olarak ya da topluluk içinde ve birçok bağlamda değişik kaynaklardan bilgiye erişme, bu bilgiyi kullanma ve değerlendirme yeteneğidir (Bruce, 2013). Kızılaslan (2007, s. 7), bilgi okuryazarlığının bileşen sözcükleri olan “okuryazarlık” ve “bilgi” arasında organik bir bağ olduğuna vurgu yapmaktadır. Okuryazarlığın yazılı her türlü bilginin edinilmesini sağlaması, okuryazar olan kişilerin okuryazar olmayan kişilere göre daha fazla bilgi edinme şansını elde etmesine yol açmaktadır. Ancak öğrenilen bilgilerin ne tür yarar ve işlevlerinin olacağını anlamak için yalnız okuryazar olmak yeterli değildir. Bu nedenle elde edilen bilgide seçici olmak, amaçlı ve bilinçli bir bilgi edinme yolunu izlemek gerekmektedir. Bu da bilgi okuryazarlığını gerektirir.

Bilgi okuryazarı bireyler, iş ve günlük yaşamlarında bilgiyi en iyi şekilde nasıl kullanacaklarını bilirler. Örneğin, bir işletmeyi nereye kuracakları, nasıl oy kullanacakları gibi konularda karar verirken en faydalı bilgileri belirler; haber bültenlerini, reklamları ve siyasi kampanya konuşmalarını değerlendirebilir, istatistiklerin karmaşık bir konunun sadece bir yönünü desteklemek için kullanıldığını fark edebilirler. İstatistikler bir konunun tüm yönlerini kapladığında, bilgi okuryazarlığı, bireylerin aldatmacayı ve dezenformasyonu fark etmelerini sağlar, böylece gerçekten bilinçli bir karar verebilirler. Bu kişiler, bilginin değerini ve gücünü takdir eder; yaşamlarındaki, topluluklarındaki ve toplumdaki sorunları ele almak için bilgiye gereksinim duyulduğuna inanırlar. Bilginin analiz edilmeden, sorgulanmadan ve mevcut bilgi ve deneyimleriyle bütünleştirilmeden bilgi sayılmayacağını farkındadırlar. Yaşam boyu öğrenen bireyler olmak için donanımlıdırlar çünkü nasıl öğreneceklerini bilmektedirler (Hassan ve Mansor, 2009, s. 97). Oldukça genel bir perspektiften, bilgi okuryazarı kişinin edindiği beceriler şöyle sıralanabilir: bilgi gereksinimini fark eder; bilinçli karar verme için eksiksiz ve doğru bilginin değerini bilir; potansiyel bilgi kaynaklarını tanımlayabilme ve bu kaynaklara erişebilme becerisi vardır; edindiği bilgileri analiz etme, değerlendirme, sentezleme ve iletme süreçlerinde başarılıdır. Bunun yanında, bilgiyi eleştirel olarak ve problem çözebilmek için kullanır; bilgi yığınlarını nasıl yöneteceğini bilir; edindiği bilgilerden yeni bilgiler üretebilir. Ayrıca, bilgiyi yasal, etik çerçevede ve saygın biçimde kullanma eğilimindedir; pratik amaçları için bilgiden yararlanır; örneğin, araştırma, ödev, rapor ve benzerlerini hazırlamak için gereken bilgiyi organize etme yeteneği vardır. Formal olarak bir düzeni olmayan herhangi bir kaynaktan bilgiye erişim için gereken stratejilere hâkimdir (Shafack, 2020). Bilgi okuryazarı bir bireyin özellikleri şematik olarak da aşağıda açıklanmaktadır:

Şekil 1: Bilgi okuryazarı bireyin özellikleri (Kurbanoğlu, 2006)

Bilgi okuryazarlığı bilgi toplumunun temel yetkinliklerinden biri olduğundan, üniversite kütüphanelerinin yanı sıra toplumun tüm kesimlerine hizmet götüren halk kütüphanelerinde de bilgi okuryazarlığı eğitimi verilmesi büyük önem taşımaktadır. Günümüzde kütüphaneciler yalnızca bilgi sağlayıcıları olarak değil, aynı zamanda bilgi toplumu vatandaşlarının eğitimcileri olarak da hareket etmektedir. Kütüphaneciler tarih boyunca bibliyografik eğitim verme konusunda köklü bir geleneğe sahip olmuştur ancak son zamanlarda eğitim repertuarlarını daha genel bir çerçeve olan bilgi okuryazarlığı becerilerini içerecek şekilde genişletmişlerdir (Julien ve Pecoskie, 2009, s. 149; akt. Henkel, 2015). Bilgi ve bilgiye dayalı ekonomi geliştikçe ve teknoloji ilerledikçe, kütüphanecilerin önlerine konan değişiklikleri ele almaları, kendilerini ve kurumlarını yeniden konumlandırmaları ve "bilgi aktarıcı" olma konumundan "öğrenmeyi kolaylaştırıcı" konuma geçmeleri gerekmiştir (Foo, Chaudhry, Majid ve Logan, 2002; Woodard, 2003, s. 190; akt. Henkel, 2015).

Günümüzde bilgi önemli bir ekonomik metaya dönüşmüş, buna koşut olarak, kütüphane, kaynak temelli öğrenmenin merkezi noktası haline gelmiştir. Eğitim paradigmalarındaki değişimlerle birlikte kütüphanecinin rolü de kökten değişmektedir. Metin tabanlı öğrenmeden, kaynak tabanlı öğrenmeye geçişin etkisi, kütüphane materyallerinin daha yoğun kullanımını ve basılı, basılı olmayan medya kaynakları da dâhil olmak üzere daha fazla ve çeşitli medya kaynaklarına yönelik talebi içermektedir. Kütüphaneci, birçok türde bilgi kaynağının edinilmesi, düzenlenmesi, paylaşımı ve izlenmesinden sorumludur. Sorumlulukları arasında, veritabanı araştırması, kütüphaneler arası ödünç verme, internet haber gruplarını izleme veya bilgisayarlı kütüphane bilgi sisteminin bakımı ve benzerleri yer almaktadır. Tüm bu görevler, yönetsel uzmanlık ve bilgi okuryazarlığını gerektirir (Dhiman, 2006). Değişen eğitim sistemi ve sosyal yapıya uyum sağlamak üzere eğitimdeki (hem örgün hem de yaygın) mevcut eğilim, belirli bir materyal setini kavramak veya öğretmek yerine öğrenmeyi kolaylaştırmaya çalışmaktır. Bu doğrultuda kütüphane kullanıcıları, gereksinimleri doğrultusunda, özgün, doğru ve ilgili bilgiye ulaşabilmelidir. Kütüphane ve bilgi bilimi uzmanları, bilgiye yapılandırılmış erişim sağlayarak, kullanıcıların bilgiyi doğruluk, güncellik ve uygunluk açısından nasıl değerlendireceklerini ve farklı kaynakları nasıl karşılaştıracaklarını öğrenmelerine yardımcı

olarak, kullanıcılarının bilgi okuryazarı olmalarını sağlayabilirler. Ayrıca, bilgi okuryazarlığı sürecine etkin bir şekilde katkıda bulunabilmeleri için, bilgiyi yapılandırma sürecinde önemli düzeyde motivasyona ve eğitime sahip olmaları gerekmektedir (Kamila, 2011, ss. 283-284).

Bilgi profesyonelleri ya da kütüphaneciler, bilginin yönetimi ve bilgi kaynakları konusunda uzmanlığa sahiptir. Kaydedilen bilgi, belgenin içeriği, kütüphaneciler tarafından analiz edilmeli, özetlenmeli, sınıflandırılmalı, kavramlar ve kavramsal birimler çıkarılmalı ve bunlar daha sonra etiketleme için ilişkili dile veya dillere çevrilmelidir. Sınıflandırma sistemleri, bilgi okuryazarlığı eğitiminde kullanılabilecek önemli bir araçtır. Bu sistemler, bilginin açık ve anlaşılır bir hiyerarşik ilişkiler sistemi içinde düzenlenmesi ve sunulması, enformasyon ve iletişim görevinin yerine getirilmesi ve yeni ilişkiler yoluyla bağlantıların keşfedilerek yeni bilginin yaratılmasının kolaylaştırılması için model olarak kullanılabilir (Knežević, 2013, s. 64).

21. yüzyılın teknoloji ile kuşattığı ortam ve koşullar, bu ortam ve koşulların gerektirdiği bilgi okuryazarlığı da dâhil bir dizi bilgi ve becerinin gerekliliğini ön plana çıkarmıştır. Bu yüzyılın biçimlendirdiği kendine özgü toplum tipi sanayi sonrası toplum, kapitalist ötesi toplum, dijital toplum ve benzeri birçok kavramla anılsa da ortak öge ve güç “bilgi” olduğundan, sıklıkla kullanılan bilgi toplumu kavramı ve özelliklerinin tartışılmasında yarar vardır.

Bilgi Toplumu

Türkçede hem "information society" hem de "knowledge society" karşılığında “bilgi toplumu” teriminin kullanılması daha önce açıklanan “enformasyon” ve “bilgi” ayrımının ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır. “Enformasyon toplumu” ile “bilgi toplumu” arasındaki fark Sorj (2008, s. 25) tarafından oldukça net biçimde açıklanmıştır [burada yazarın açıklamalarının daha iyi anlaşılması için "information society" için “enformasyon toplumu”, "knowledge society" için ise “bilgi toplumu” ifadeleri kullanılacaktır]:

Günümüzde “enformasyon toplumu” terimi ağırlıklı olarak yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin etkileri ve sosyal sonuçlarına atıfta bulunmak üzere kullanılmaktadır. Ancak bu terim bir temayı tanımladığı için yararlı olsa da, çağdaş dünyadaki toplumların dinamikleri için bir kuram ya da açıklayıcı bir çerçeve değildir. Bu terimin yanlış olduğu dahi söylenebilir çünkü birincisi enformasyon tüm toplumlarda eşit derecede önemlidir, ikincisi ise enformasyonun tek başına bir değeri yoktur: önemi bir enformasyon sistemine dâhil edilmesine bağlıdır. Bu anlamda, yaygın olarak kullanılan bir diğer terim olan "bilgi toplumu" daha uygundur, ancak bu terim ise bir kez daha tüm toplumların bilgiye dayandığı gerçeğini göz ardı etmektedir. Pratikte “bilgi toplumu” kavramı, çağdaş dünyada ekonomik genişlemenin başlıca aracı olan teknolojik inovasyonu sağlayan belirli bir bilgi türüne - bilimsel bilgiye- atıfta bulunmaktadır. Sosyolojik açıdan bakıldığında ise bilgi toplumu ile kapitalist, teknolojik temelli tüketim toplumlarından söz edilebilir. Bu toplumlarda, iletişim ve yaşam kalitesi ile ekonomik ve sosyal ilişkiler bilimsel bilgiyi gerektiren teknolojik çıktılar (ürün ve hizmetler şeklinde) tarafından yönlendirilmektedir.

Benzer biçimde Özkan (2009, s. 114) da bilgi toplumunu karakterize eden “bilgi” kavramı ile özellikle “bilimsel bilgi” ögesine vurgu yapıldığını belirtmektedir. Sanayi Devrimi, toplumsal yaşamı çok çeşitli boyutları ile etkilerken, sanayi ötesi dönemin getirdiği en önemli değişiklik bilgi toplumu olgusu ve kavramıdır. Sanayi devrimi ile başlayan ve bilgi toplumu ile bilgi çağının gelişimini temellendiren değişiklik ve gelişmeler hızla varlığını sürdürmektedir. Söz konusu değişiklik ve gelişmeler, doğal olarak toplumu da değiştirmektedir. Bireyin refah ve huzur içinde nitelikli bir yaşam sürdürmesi için toplumsal dönüşüme uyumu gerekmektedir. Bilgi toplumunun ön koşulu ise bilgiyi etkin ve verimli kullanılabilecek donanım ile becerileri edinmektir.

Öte yandan, bilim ve teknolojiye gelişmelerin tetiklediği bilgi patlaması ve bilgi teknolojilerinin toplumsal ve ekonomik gelişmeye sundukları olanaklar dikkate alındığında, Toffler’in ‘üçüncü dalga’

olarak ele aldığı aşamanın ‘bilgi çağı’, bu dönemin öngördüğü toplumun da “bilgi toplumu” olarak adlandırılması söz konusudur (Özden, 2005). Toffler’a (1981) göre, medyanın hem yansıttığı hem de yoğunlaştırdığı uygarlığın kitlesizleşmesi (de-massification), birbirimizle paylaştığımız bilgi miktarında muazzam bir sıçramayı da beraberinde getirmiştir. İşte bu artış, neden bir “bilgi toplumu” durumuna geldiğimizi açıklamaktadır. Altay (2017, s. 21), tarih boyunca dünya çapında toplumsal değişimlerin hep yaşandığı ancak hiçbirinin bilgi toplumunda olduğu kadar etkili ve hızlı olmadığını vurgulamaktadır. Kuşkusuz bu hızlı değişimde bilgi ve teknolojinin son derece önemli bir rolü bulunmaktadır. Bilgi toplumuna geçiş süreciyle birlikte fiziksel ve zamansal kısıtlamalardan kurtulan, her zaman ve her yerde erişilebilir duruma gelen bilgi, değişimin hızlanmasında ve yaygınlaşmasında son derece stratejik bir kaynak olmuştur. İnsanın tüm yaşamını kuşatan teknoloji ise bilgi temelli bir toplumun temellerinin atılmasına ve bilginin küreselleşmesine yol açmıştır.

Bununla beraber, bir toplumun bilgi toplumu olup olmadığına ilişkin yargıya varmak çok kolay değildir çünkü bilgi toplumu olmanın ölçütleri yalnız bilgi ve iletişim teknolojileri ve/ya da bilgi kaynakları ile ortamlarına yatırım yapılması ile sınırlandırılmaz. Bilgi ve iletişim teknolojileri ve/ya da bilgi kaynakları ile ortamlarına ilişkin yatırımın çıktılarının değer yaratması; toplumun tüm katmanlarında etkin ve etkileşimli bir akış yaratması; ekonomi, sanayi, eğitim, kültür, sanat ve daha birçok alanda hem yerel hem küresel ölçekte dönütleri ve yansımaları olması önemlidir. En önemlisi de bu bağlamın devlet politikaları ve kararlarında ne kadar, nasıl yer aldığıdır.

Yılmaz (2010, s. 263, 286) tarafından Türkiye’nin bilgi toplumu politikasında kütüphane kurumuna ilişkin yaklaşımın değerlendirildiği bir çalışmada, Devlet Planlama Teşkilatı’nın konuya ilişkin 2003 yılından itibaren yayımladığı politika belgeleri irdelenmiştir. Bunlar, “e-Türkiye Girişimi Eylem Planı-2002”; “e-Dönüşüm Türkiye Projesi Kısa Dönem Eylem Planı (2003–2004)”; “e-Dönüşüm Türkiye Projesi 2005 Eylem Planı”; “Bilgi Toplumu Stratejisi (2006-2010)” ve “Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı (2006-2010)”dır. Çalışmanın bulguları, kütüphane kurumunun Türkiye’nin bilgi toplumu politikasının bir bileşeni olarak yeterince benimsenmediğini, kütüphaneyi toplumsal, kültürel ve eğitsel bağlamlarda doğru algılayan bütünsel bir yaklaşım bulunmadığını göstermektedir. Yılmaz (2020, s. 287) eleştirel bir biçimde, Türkiye’de bu konuda da, diğer konularda olduğu gibi, güdübirlik, bütünsellikten yoksun, kişisel duyarlılıklara dayalı ve güncel politika gereksinimlerine uygun davranış ve yaklaşımların benimsendiğini ve bu yaklaşımın değiştirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Karadeniz ve Yılmaz (2016, s. 59), bilgi politikaları ile kütüphane kurumu arasında organik bir bağ bulunduğu düşüncesi ile yaptıkları benzer bir çalışmada, Türkiye’de Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı’nda, kütüphane kurumuna ilişkin yaklaşımı irdelenmiştir. Çalışmada varılan sonuçlara göre yazarlarda oluşan kanı, bu belgede kütüphane kurumunun ulusal bilgi politikalarının organik bir ögesi olarak görülmemiş olmasıdır. Karadeniz ve Yılmaz (2016, ss. 76-77) tarafından verilen bilgilere göre, Strateji kapsamında bilişim teknolojilerinin toplumda yaygınlaştırılması bağlamında kütüphanelerin sorumluluğu, bazı kütüphanelerin bünyesinde kurulmuş olan internet erişim merkezlerinin devamlılığının sağlanmasıdır. Kütüphanelerin bilgi okuryazarlığı, görsel okuryazarlık, medya okuryazarlığı, bilgisayar okuryazarlığı ve ağ okuryazarlığı gibi konulardaki desteğinin önemi dikkate alındığında, bu ve benzeri ifadeler sınırlı ve yetersiz kalmaktadır. Ayrıca, Bilgi Güvenliği ve Kullanıcı Güveni eksenini kütüphanelerle ilişkilendirilmelidir çünkü örneğin ödünç verme hizmetleri kapsamında da olsa kütüphane otomasyon sistemleri pek çok kişisel veriyi içermektedir. En önemli bir diğer sorun ise kütüphanelerin dijital bölünmeyi azaltacak bir kurum olarak görülmemesidir. Karadeniz ve Yılmaz (2016, s. 80)’a göre, bilgi toplumunu yönlendirecek tek meslek grubu bilişimciler değildir. Bilgi toplumu eylem stratejileri, yalnız bilgi teknolojilerini ve uygulamalarını değil aynı zamanda bilginin yönetimini ve toplum tarafından kullanımını da dikkate almalıdır. Kültür ve Turizm Bakanlığı, üniversiteler gibi bünyesinde kütüphane barındıran kurumlar ve Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümleri ile alandaki sivil toplum kuruluşlarının ulusal bilgi politikalarının biçimlendirilmesine katkı sağlamak üzere çeşitli hazırlık etkinliklerinde bulunmaları oldukça önemlidir.

Benzeri bir diğer çalışmada (Ekici ve Yılmaz, 2020), Türkiye’de 2000 yılı ile sonrasında oluşturulan ulusal bilim-teknoloji politikalarında bilgi yönetimi yaklaşımı sorgulanmaktadır. 2000 ve sonrası dönemde oluşturulmuş 116 bilim-teknoloji politika belgesinin içerik analizinin yapıldığı çalışmanın, bilim-teknoloji

politikalarının sürekli ve tutarlı olarak geliştirildiğini gösterdiği ancak eğitim, insan gücü gibi altyapı eksiklikleri nedeniyle tam olarak uygulanmadığı çıkarımı yapılmaktadır (Ekici ve Yılmaz, 2020, s. 505). Söz konusu belgelerde, Ar-Ge, yenilikçilik, bilim-teknoloji, insan kaynağının geliştirilmesi, bilimsel yayın üretimi gibi doğrudan bilgi üretimine odaklanan etkinliklere odaklanıldığı belirtilmektedir. Bilgi üretimi için yatırımların ve yasal düzenlemelerin yapılmasına karşın var olan sorunların çözümüne yönelik uzun dönemli stratejilerin uygulanmamasının, sınırlı düzeyde başarı elde edilmesine neden olduğu ifade edilmektedir. Bir diğer sorun, bu bağlamdaki politikaların nitelikten çok niceliğe önceliğe alması ve kısa dönemde sonuç almaya odaklı olmasıdır. Ayrıca, tasarlanan politikaların uygulanmaması ya da uygulanan politikadaki ölçme ve değerlendirme eksikliği ile eğitim gibi uzun dönemli ve sürekli geliştirilmesi gereken altyapı öğelerinin yetersizliği de bu sorunları pekiştirmektedir (Ekici ve Yılmaz, 2020, ss. 526-527). Bu bilgiler, Türkiye’de ulusal düzeyde bilgi politikalarının geliştirilmesi gerektiğine ilişkin farkındalık ve girişimlerin oluştuğunu ancak köklü ve yeterli politikaların varlığından henüz söz edilemeyeceğini göstermektedir.

Bilgi çağı olarak nitelenen 21. yüzyılda bilgi toplumu insanının karakteristik özelliği sürekli öğrenme ve kendini geliştirme uğraşıdır. Bilginin varlığı insanın varlığı ile ilişkilidir, bilginin olmaması insanın da olmadığı anlamına gelir. Bilgi, insan yaşamının aktif olarak sürdürülebilirliğini sağlayan, insan eylemlerini biçimlendiren, karar verme süreçlerini yönlendiren temel bir güçtür. Bilgi patlaması ile hızı ve yayılımı artan bilgi ile beraber bilginin yönetimi güçleşmiştir. Bu güçlüğü üstesinden gelmek için her şeyi bilmek yerine gereksinilen bilgiye nereden, nasıl ulaşılabileceğini öğrenmek önem kazanmıştır. Bu da öğrenmeyi öğrenmek isteyen seçici ve eleyici bir insan profilini gerektirmiştir (Esirgen, 1997; Fındıkçı, 1999; Yılmaz, 1997; akt. Numanoglu, 1999, s. 342). Dijitalleşen toplumumuzda genel olarak bilgi, özel olarak da veriler ile etkileşim ve içeriğe erişilebilirlik öncelikli hedeflerdir. Bu nedenlerle, insanların mobil ve dijital cihazları kullanma ve manipüle etme yeteneklerinden yararlanarak işbirliğini ve öğrenmeyi güçlendirmek gerekmektedir (Conde ve Fonseca, 2018, s. 225).

Bilgi toplumunun temelini oluşturan “bilgi” olgusu, bu olgunun bilimselliği, rasyonel olması, içselleştirilmesi ve etkinleştirilmesini gerektirmektedir. Bilginin etkin ve verimli kullanımı için gereksinim ve hedeflere uygun ve doğru olan bilgi/bilgilere erişim ön koşuldur. Bu anlamda eğitim ve altyapı oluşturma en önemli kanallarından biri de kütüphane ve bilgi merkezleridir. Bilgi ortam ve araçlarının teknoloji desteği ile değişen, çeşitlenen yapısı, bilgiye erişim kavramını da dönüştürmüştür. Dolayısıyla bilgiye erişimin bilgi toplumunda nasıl bir değişim yaşadığı da sorgulanması gereken önemli konular arasındadır.

Bilgi Toplumunda Bilgiye Erişim

Lyotard (1993, s. 51; akt. Webster, 2006, ss. 254-255), eğitilmiş olmanın ya da öyle sayılmanın uzun bir süre boyunca belli bir bilgi birikimine sahip olmak biçiminde anlamlandırıldığına işaret etmiştir. Ancak bilgisayarlaşmayla birlikte bu nitelik, bir içeriği zihinde tutmaktan çok, uygun bilgi ortamları ve veri bankalarına nasıl erişileceğini bilmekle ilgili bir konu durumuna gelmiştir. Postmodern çağda “edimlilik”, “edimselleştirme” ya da “oluşturma” (performativity), “terminallerin nasıl kullanılacağını” kişisel bilgiden daha önemli olduğu fikrini yaymaktadır. Bu nedenle, “klavye becerileri” ve “bilgiye erişim” gibi yetkinlikler, geleneksel bilgi anlayışlarının yerini almaya başlamıştır.

Benzer biçimde Atılgan (2009, s. 202) da, bilgi çağında, bilgiyi ezberleyen değil, bilgiye ulaşabilen, bilgiyi kullanabilen, eleştirel ve yaratıcı düşünen bireylerin gelişmeye katkı sağlayacağını vurgulamaktadır. Bilgi ve bilgiye erişimin öne çıktığı bu çağda, bilgiye erişimin özellikle doğru, güncel ve gereksinim duyulduğu anda gerçekleşmesi, karar alma süreçlerine katkısı bağlamında oldukça önemlidir.

İnternet ve web kullanımı yoluyla dünya çapında bağlantıların artması, bilgiye erişim biçim ve ortamlarını değiştirmiş, teknolojinin etkin biçimde bilgi edinme ve yayma alanına girmesiyle birlikte, bilgiye erişim süreçleri daha hızlı, daha kolay duruma gelmiştir; gereksinim duyulan bilgilere zamanında erişim sağlanabilmektedir. Bu gelişmeler ile beraber, kütüphanelerin temel rolleri, kültürü ve paradigması da değişmiştir. Bilgi çağı fikri, dijital çağ ya da dijital devrim kavramıyla büyük ölçüde bağlantılıdır ve sanayi devrimi yoluyla geleneksel sanayiden, bilgi teknolojisi (BT) ve bilgi ve iletişim teknolojisi (BİT)

araçlarıyla bilginin manipülasyonuna dayalı bir ekonomiye geçişin sonuçlarını taşır. Sonuç olarak, kütüphane, kütüphane kaynakları ve hizmetleri, günümüzün bilgi çağında kütüphane kullanıcılarına tatmin edici ve verimli hizmetler sunabilmek için bilgi teknolojisine uyum sağlamak durumundadır (Ogbonnaya, 2022, s. 669). Bilgiye erişim sistemleri, web arama motorları, kütüphane katalogları, mağaza katalogları, çeşitli dizinler ve benzeri gibi birçok araç olabilir ve temelde bir bilgiye erişim sistemi, kullanıcının amacına hizmet eden bir alt kümeyi bir öğeler bütünlüğü ya da dermesinden ayıklayarak erişime sunma sanatı ve bilimidir. Bilgiye erişim, bir bilgi sisteminin bileşenidir. Bir bilgi sistemi, hizmet ettiği tüm kitlelerin, nerede olursa olsun, görevlerini yerine getirmek, sorularına yanıt bulmak, sorunlarını çözmek ve karar vermek için gereksinim duyduğu bilgiye/bilgilere sahip olmasını sağlamalıdır. Bu amaçla, bir bilgi sistemi (1) kullanıcıların neye gereksinimi olduğunu aktif bir şekilde bulmalı, (2) belgeleri (ya da bilgisayar programları, ürünler veya veri öğelerini) edinerek bir koleksiyon oluşturmalı ve (3) belgeleri gereksinimlerle eşleştirmelidir. Kullanıcı gereksinimlerinin belirlenmesi ise, (1) duyarlı sistemler tasarlamak için kullanıcı gereksinimlerini genel olarak incelemeyi (öğrencilerin ödevler için tipik olarak hangi bilgilere gereksinim duyduklarını belirlemek gibi) ve (2) sistemin bilgiyi sağlayabilmesi için sorgu açıklamaları olarak ifade edilen belirli kullanıcıların gereksinimlerini aktif biçimde talep etmeyi içerir. Kullanıcının bir problemi çözmek için gerçekten hangi bilgiye gereksinimi olduğunu bulmak, başarılı bir erişim için esastır. Eşleştirme, bir sorgu tanımını almayı ve koleksiyondaki ilgili belgeleri bulmayı içerir; bu bilgiye erişim sisteminin temel görevidir (Soergel, 2004).

Bilgiye erişim sistemleri, çağa damga vuran yapay zeka teknolojilerinin desteği ile akıllı sistemlere dönüşmüş, bilgiye erişim ve bilgi arama davranışları da bu dönüşüme koşut olarak boyut değiştirmiştir. Örneğin, dinamik sosyal ağda akıllı bir arama, akıllı bilgiye erişim ve web madenciliği kullanılarak gerçekleştirilebilmektedir. Çoklu araçlara (multi-agent) dayalı akıllı bir bilgiye erişim sistemi, World Wide Web'den kullanıcı için aramalarına ilişkin en fazla ilişkili olan filtrelenmiş ve azaltılmış miktarda bilginin bulunmasına yardımcı olmaktadır. Akıllı bilgiye erişim, insan tarafından verilen bir talimat üzerine hareket eden ve başka herhangi bir etkileşim olmaksızın kullanıcıya ilgili ve yararlı bilgileri sağlayan akıllı bir ajan (bir bilgisayar programı) tarafından gerçekleştirilmektedir. Mükemmel bir akıllı bilgiye erişim sistemi, kullanıcının arama sorgularını hızlı bir biçimde ilişkilendirerek değerlendirmekte ve en uygun yanıtları getirmektedir (Li et al., 2004; Maes, 1994; Xiao, Xiao ve Zhang, 2007; akt. Information Resources Management Association, 2018, s. 1, 144-145).

Bilgiye erişimde bir başka boyut, geçmişe göre erişilen ve paylaşılan bilginin çok daha hızlı yayılımı ve etkileşimli yapıya dönüşümüdür. Bilginin toplumsallaşması, bir diğer deyişle diğer insanların da o bilgiden katkı elde etmesi ve kullanılarak işlevselleştirilmesi için paylaşımı gerekmektedir; bu paylaşım ise iletişimle gerçekleşmektedir. Bu bağlamda, insan sahip olduğu bilgileri diğer insanlarla paylaşırken ya kişisel iletişim yolunu seçecek ya da kitle iletişim/medya araçlarına başvurarak bunu yapacaktır. Kişisel iletişim yoluyla paylaşılan bilginin hedef kitlesi sınırlıdır; az sayıda insana ulaşılabilir. Kitle iletişim araçları/medya ve internet kullanıldığında ise bilgi çok daha fazla insana ulaşabilmekte, bu sayede toplumun geneli bu bilgiye erişebilme olanağına sahip olmaktadır. Bu sürecin sağlıklı şekilde işlemesiyle birlikte bilgi toplumsallaşmaktadır (Arklan ve Taşdemir, 2008, s. 68).

Bilgi toplumunda bilgi, çoklu medya araçları ve gelişmiş teknolojilerle çok daha geniş bir zemine yayılmış, bilgiye eriştiren ortam ve kaynaklar ile alternatifler çeşitlenmiş, bilgi arama stratejileri daha sofistike ve gelişmiş duruma gelmiştir. Özellikle yeni medya ve sosyal ağların etkileşimli ve mekân ile zamandan bağımsız yapısı, bilginin üretim ve paylaşımında, bilgi üreticileri, bilgi sağlayıcıları ve bilgi kullanıcılarını çok daha aktif konuma taşımıştır. Bu gelişmeler, doğal olarak, bilgiye erişim kavramını da yeniden tanımlamaktadır.

Sonuç

İnsan yaşamı ister deneme yanılma, ister bilimsel akıl ve/ya da deneysel yollarla, hangi biçimde olursa olsun, hep bilgi ile buluşmuştur. Gündelik pratik gereksinimler ve/ya da bireysel, toplumsal sorunların çözümü daima bilgi edinme süreçlerini başlatmıştır. Demir ve kömürün temel enerji kaynağı olarak kullanıldığı ilk Sanayi Devrimi; çelik üretim yöntemleri ile elektrik ve içten yanmalı motorların geliştirildiği

ikinci Sanayi Devrimi; seri üretim ile dijital teknolojilerin yaygınlaştığı üçüncü Sanayi Devrimi ve internet temelli teknolojik gelişmelerin başlattığı dördüncü Sanayi Devrimi ile benzeri tüm gelişmelerin temeli, birikimli bilimsel bilgiye dayanmaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin yan etkilerinin giderilmesi ve insanlık yararına işlevselleştirilmesi çabaları, evrensel Toplum 5.0 tasarımının göstergesidir.

Burada anılan ve anılmayan tüm bu süreçlerin ürettiği toplum tipi, bilgi toplumu kuramcıları ve fütüristler tarafından çok çeşitli yaklaşımlarla nitelenmiş ve nitelenmektedir. Sanayi sonrası toplum; üçüncü dalga (Alvin Toffler); teknopolisi (Neil Postman); ağ toplumu (Manuel Castells); teknoloji ve hızın niteliği arka plana iten niceliğe atıf yapan dromoloji kuramı (Paul Virilio); risk toplumu (Ulrich Beck) ve benzeri birçok kavramlaştırmalar, bunlardan sadece birkaçıdır (Demir, 2022, s. 209). Ancak hepsinin ortak görüşü, bilginin bilgi ve iletişim teknolojileri ile biçimlenen ortamlarda daha hızlı, güçlü ve baskın biçimde ortaya çıktığı bir toplumsal yapıdır. Bu yapı da bilgi toplumundan başka bir şey değildir. Öte yandan, bilgi toplumuna güçlü bir zemin oluştursa da bilgi toplumu tek başına teknoloji ile açıklanamaz. Bilgi toplumu, teknolojiden gücünü alır ancak daha fazlasıdır; etkin ve bilimsel bilgi üreten, bilgiyi gerektiği zaman ve biçimde kullanmayı bilen, doğru bilgi ortam ve kanallarını tanıyan, bilgiyi yayarak paylaşan ve en önemlisi de tüm bunları etik çerçevede, tüm canlıların yararı ve sürdürülebilirlik ilkesini gözeterek gerçekleştiren bir toplum tipidir. Bilgi toplumunda, bir sorunun çözümünün diğer sorunlara yol açmaması, dikkat edilmesi gereken en önemli konulardan biri olduğundan, teknolojinin sınır ve yan etkilerinin tanınması gerekir. Bu bilinç ve farkındalığın oluşumu ise eğitim ve bilgilendirme/bilgilendirme etkinlikleri ile gerçekleşebilir. Toplumsal ve ekonomik kalkınmaya geçit sağlayan araştırma-geliştirme çalışmalarının ilerlemesi ve inovasyonları tetiklemesi için gereken temel girdi, doğru biçimde yönetilip yönlendirilen bilginin kendisidir.

Bu çalışmada, sanayi sonrası bilgi toplumunda bilgi olgusu ve kavramının nasıl bir dönüşüm geçirdiği, bilgi yönetimi ve bilgiye erişim kavramlarının bu toplumda neleri ifade ettiği sorgulanmış ve ileri teknolojilerin yol açtığı yararlılıkların yanında ortaya çıkardığı bilgi güvenliği ve güvenilirliği ile dijital uçurum gibi sorunlar tartışılmıştır. Literatürde uzlaşılan en önemli çözümlerden biri olarak bilgi okuryazarlığı becerilerinin önemi ve bu bağlamda kütüphanelerin rolünün ne olduğu ve/ya da olması gerektiği ise çalışmanın odaklandığı diğer bir boyuttur.

Sanayi sonrası bilgi çağına ve bilgi toplumunun başlıca özelliklerinden biri bilgi üretimi ile bilgi kaynak ve ortamlarında gözlenen artış ve çeşitlenmedir. Ancak bu artış ve çeşitlilik ile beraber gittikçe büyüyen bilgi hacmi, bilginin yönetimi ve erişim sorunlarını beraberinde getirdiğinden, teknolojik arka plan öğelerinin aktifleştirdiği çok çeşitli gelişme süreçlerinin devreye girmesi söz konusudur. Hem bilgiyi üretenler hem de bilgidен yararlanırlar için çift yönlü etkiye sahip bu gelişim süreçlerinde ortaya çıkan yeni ortam ve araçlar (internet tabanlı teknolojiler; yapay zekâ; sanal, artırılmış ve karma gerçeklik; sosyal medya vb.) bilgi çağı ve bilgi toplumunun betimlenmesinde sıklıkla karşımıza çıkan olgu ve kavramlardır. Bilgi çağında bilgi toplumunun bilgiye ulaşmak üzere kullandığı yol, yöntem ve araçlar önemli düzeyde dönüşüme uğramıştır. Hız, çeşitlilik, dijitalleşme ve mekân ile zamandan bağımsızlaşma, bu dönüşümü biçimlendiren temel niteliklerden başlıcalarıdır.

Söz konusu çağda, bilgiye erişim konusunda yaşanan en büyük engellerden biri mali olanakların yetersizliği ile bu bağlamda farkındalık ve eğitim eksiklikleridir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, bilgiye erişim konusunda daha fazla öne çıkan sorunların aşılması için, açık erişim gibi çözümler geliştirilmiştir. Açık erişim, bilimsel ve akademik yayınların internet üzerinden ücretsiz olarak erişilebilir duruma getirilmesidir. Bilgiye erişim konusu, hem bireysel hem de kurumsal düzeylerde ele alınması, uygun teknolojilerle desteklenmesi gereken bir sorundur. Kütüphaneler, web 2.0 gelişmelerinin yan etkisi olan bilginin hızla artması, gerçek ötesi bilginin hızla yayılımı gibi sorunlara yönelik hedef kitlelerini eğitip yönlendirebilecek donanım ve güce sahip olmalıdır. Günümüzde birçok kütüphane zaten kullanıcılarına bu yüzyılın gerektirdiği bilgi ve becerileri kazandıracak türden eğitimleri vermektedir. Teknoloji, internet, medya ve bilgi okuryazarlığı becerileri gibi bilginin mahremiyeti, güvenilirliği gibi konular da kütüphanelerin dikkatle yönelmesi gereken konulardır. Bilgi toplumu, bilgi gereksinimini ve bu gereksinimin nedenlerini tanımlayıp bu anlamda sorularını formüle edebilen, bilgiye erişim ortam ve araçlarını tanıyan, yönetebilen, bilgi yığınları arasından doğru, anlamlı ve güvenilir olanları seçebilen ve gerektiği zaman ve biçimlerde paylaşabilen bireylerle oluşturulur. Böyle bir birikim ve bilinç oluşturan bir toplum, aynı zamanda tüm

katmanlarında bu bağlamda bir kültürü yaygınlaştırır. Eğitsel ve kültürel yapısı ile kütüphaneler, bilgi toplumunun gerektirdiği eğitim, kültür ve bilinci geliştirecek önemli kuruluşlar arasındadır.

Öte yandan, kütüphane ve bilgi merkezleri, bilgi toplumunun gelişiminde önemli role sahip olmakla beraber, bu süreci tek başına destekleyecek güce sahip değildir çünkü kütüphane ve bilgi merkezlerinin sağlıklı işleyişi için gelişmiş bir sistemin bileşeni durumuna gelmeleri gerekir. Söz konusu sistemden kasıt, eğitsel, toplumsal, ekonomik ve kültürel tüm ilişkili etmenleri dikkate alan bir bütüncül anlayışla biçimlenmiş ulusal bir bilgi politikasıdır. Bilgi, insanın biyolojik, ruhsal ve sosyal varlığını besleyen bir öge olarak hak ettiği konumda değerlendirilmediğinde, fırsat eşitliği de dâhil bilgi üretimi ve paylaşımına ilişkin engel ve/ya da eksiklikler, toplumsal bir sorun olarak büyür. Günümüzdeki çözüm arayışları ile sorunlara yaklaşım sonucunda elde edilen geçici çözümler ya da tüm sorunların teknoloji ile ortadan kalkacağına ilişkin bir yanılgı, gerçekçi olmadığı gibi temelsizlik özelliğini de taşımaktadır. Teknolojinin yararlılıkları yadsınmasa da, teknolojiyi yan etkilerinden arındırmak da dâhil yönlendiren iş gücünün niteliği, bilgi ile beslendikçe artacaktır.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: BSS, GD; Veriyi düzenleme: BSS, GD; Araştırma: BSS, GD; Yöntembilim: BSS, GD; Proje yönetimi: BSS, GD; Kaynaklar: BSS, GD; Gözetim: BSS, GD; Onaylama: BSS, GD; Taslak metin yazımı: BSS, GD; Gözden geçirilmiş metin yazımı: BSS, GD.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.

Kaynakça

- Alagöz, A. ve Allahverdi, M. (2011). Kurumsal bilgi güvenliği ve muhasebe bilgi sistemi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 4(3), 47-64.
- Altay, A. (2017). *The public library services in Turkey and Bulgaria in the transition process to information society*. İdeal Kültür Yayıncılık.
- Altunok, E. ve Vural, A. F. (2011). Bilişim suçları. *Denetim*, 8, 74-84.
- Arklan, Ü. ve Taşdemir E. (2008). Bilgi toplumu ve iletişim: Bilginin yayılması sürecinde kitle iletişim araçları ve internet. *Selçuk İletişim Dergisi*, 5(3). 67-80.
- Atılgan, D. (2009). Bilgi yönetimi kavramı ve gelişimi. *Türk Kütüphaneciliği*, 23(1), 201-212.
- Bellinger, G., Castro, D., ve Mills, A. (2004). Data, information, knowledge, and wisdom. Erişim adresi: <http://www.systems-thinking.org/dikw/dikw.htm>
- Bernheim, C. T. ve Chaui, M. S. (2003). Challenges of the university in the knowledge society, five years after the World Conference on Higher Education. Paris, Paper Produced for the UNESCO Form Regional Scientific Committee for Latin America and the Caribbean. Erişim adresi: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000134422>
- Bilgi (2022). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri, Güncel Türkçe Sözlük* içinde. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>
- Bir, B. ve Karabay, M. E. (2014). Investigating the influence of attitudes and behaviours of knowledge professionals on the effectiveness of knowledge management system: A study on Turkish corporations. *Türk Kütüphaneciliği*, 28(4), 474-495.
- Biswas, A. ve Borgohain, D. J. (2021). Global research in library management from 2010 to 2020: A bibliometric investigation based on Scopus. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. 6515. Erişim adresi: <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/6515/>
- Bozkurt, A. (2014). Ağ toplumu ve bilgi. *Türk Kütüphaneciliği*, 28(4), 510-525.
- Bruce, C. (2013). Information literacy programs and research: An international review. *The Australian Library Journal* 49(3), 209-218. <https://doi.org/10.1080/00049670.2000.10755921>
- Buckman, R. (2004). *Building a knowledge-driven organization*. McGraw-Hill Companies Publishing.
- Burke, P. (2004). *Gutenberg'ten Diderot'ya bilginin toplumsal tarihi*. M. Tunçay (Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cavelty, M. D. ve Brunner, E. M. (2007). Information, power, and security – An outline of debates and implications. M. D. Cavelty, V. Mauer ve S. F. Krishna-Hensel (Yay. haz.), *Power and Security in the Information Age: Investigating the Role of the State in Cyberspace* içinde (ss. 7-24). Ashgate Publishing Limited.

- Chimah, J. N., Unagha, A. O. ve Nwokocha, U. (2010). Information retrieval in libraries and information centres: Concepts, challenges and search strategies. *Journal of Applied Information Science and Technology*, 4, 20-24. Erişim adresi: https://www.jaistonline.org/ChimahUnaghaNwokocha_2k10.pdf
- Choo, C. W. (2002). *Information management for the intelligent organization: The art of scanning the environment* (3. Ed.). Information Today, Inc.
- Conde, M. A. ve Fonseca, D. (2018). Information society skills: Is knowledge accessible for all? Part I. *Univ Access Inf Soc*, 17, 223-227. <https://doi.org/10.1007/s10209-017-0547-7>
- Cooper, P. (2017). Data, information, knowledge and wisdom. *Anaesthesia & Intensive Care Medicine*, 18(1), 55-56. <https://doi.org/10.1016/j.mpaic.2016.10.006>
- Cotter, G., Carroll, B., Hodge, G. ve Japzon, A. (2005). Electronic collection management and electronic information services. *Information Services & Use*. <https://doi.org/10.3233/ISU-2005-25104>
- Çakır, R. ve Yükseltürk, E. (2010). Bilgi toplumu olma yolunda öğrenen organizasyonlar, bilgi yönetimi ve e-öğrenme üzerine teorik bir çözümleme. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18(2), 501-512.
- Demir, G. (2022). Bilgi toplumu kuramları: Kavramsal ve karşılaştırmalı bir perspektif. H. Çiftçi (Yay. haz.), *Sosyal bilimlerde seçme konular 5 içinde* (ss. 169-216). İksad.
- Demirel, Y. ve Seçkin, Z. (2008). Bilgi ve bilgi paylaşımının yenilikçilik üzerine etkileri, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 189-202.
- Dhiman, A. K. (2006). Information literacy and the role of librarian. *4th International Convention CALIBER-2006*, Gulbarga, 2-4 Şubat 2006, INFLIBNET Centre, Ahmedabad. Erişim adresi: <https://ir.inflibnet.ac.in/bitstream/1944/1207/1/42.pdf>
- Doyle, C. (1994). *Information literacy in an information society: A concept for the information age*. Syracuse University.
- Ekici, S. ve Yılmaz, B. (2020). Türkiye'nin ulusal bilim ve teknoloji politikalarında bilgi yönetimine yaklaşım: 2000 yılı sonrası için bir değerlendirme. *DTCF Dergisi*, 60(2), 505-533. <https://doi.org/10.33171/dtcfjournal.2020.60.2.3>
- Esirgen, R. (1997). Eğitim sorunlarının çözümünde teknolojiden yararlanma. *Eğitim Reformunun Temel İlkeleri, Dünya'da ve Türkiye'de Zorunlu Eğitim, Sempozyum 22-23 Ekim 1997*, A. Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi ve TÖMER Dil Öğretim Merkezi.
- Evers, H. D. ve Gerke, S. (2010). Closing the digital divide: Southeast Asia's path towards a knowledge society. [Doğu ve Güneydoğu Asya Çalışmaları Merkezi'nin "Focus Asia" başlıklı halka açık konferans serisinde sunulan tebliğ, Lund Üniversitesi, İsveç 25-27 Mayıs, 2004]. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/259175306_The_Knowledge_Gap_and_the_Digital_Divide
- Fındıkcı, İ. (1999). *Bilgi toplumunda eğitim ve öğretmen. Cumhuriyet döneminde eğitim II*. MEB Talim Terbiye Kumlu Başkanlığı.
- Foo, S., Chaudhry, A. S., Majid, S. ve Logan, E. (2002). Academic libraries in transition: Challenges ahead. *Proceedings of World Library Summit, Keynote address: Academic Library Seminar, National Library Board*, Singapore.
- Furidha, B. W. (2023). Comprehension of the descriptive qualitative research method: A critical assessment of the literature. *ACITYA WISESA (Journal of Multidisciplinary Research)*, 2(4), 1-8. <https://doi.org/10.56943/jmr.v2i4.443>
- Garfield, E. (1997). A tribute to Calvin N. Mooers, A pioneer of information retrieval. *The Scientist*, 11. Erişim adresi: [https://garfield.library.upenn.edu/commentaries/tsv11\(06\)p09y19970317.pdf](https://garfield.library.upenn.edu/commentaries/tsv11(06)p09y19970317.pdf)
- Güçlü, N. ve Sotirofski, K. (2006). Bilgi yönetimi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4(4), 351-371.
- Harrison, R. ve Kessels, J. (2004). *Human resource development in a knowledge economy*. Palgrave Macmillan Publishing.
- Hassan, B. ve Mansor, Y. (2009). Role of academic libraries in promoting information literacy among students of higher learning institutions. *Strengthening Higher Education for a Successful Workforce içinde* (ss. 87-101). IIUM Press.
- Henkel, M. (2015). Educators of the information society: Information literacy instruction in public and academic libraries of Canada. *Proc. Assoc. Info. Sci. Tech.*, 52, 1-10. <https://doi.org/10.1002/pr2.2015.145052010036>
- Henkoğlu, T. ve Yılmaz, B. (2013). Avrupa Birliği (AB) bilgi güvenliği politikaları. *Türk Kütüphaneciliği*, 27(3), 451-471.
- Hertzum, M., Andersen, H. H. K., Andersen, V. ve Hansen, C. B. (2002). Trust in Information Sources: Seeking information from people, documents, and virtual agents. *Interacting with Computers*, 14(5), 575-599. [https://doi.org/10.1016/S0953-5438\(02\)00023-1](https://doi.org/10.1016/S0953-5438(02)00023-1)
- Igbinovia, M. O. ve Ishola, B. C. (2023). Cyber security in university libraries and implication for library and information science education in Nigeria. *Digital Library Perspectives*, 39(3), 248-266. <https://doi.org/10.1108/DLP-11-2022-0089>
- Information Resources Management Association (2018). *Information retrieval and management concepts, methodologies, tools, and applications*. IGI Global.
- Julien, H. ve Pecoskie, J. (2009). Librarians' experiences of the teaching role: Grounded in campus relationships. *Library & Information Science Research*, 31(3), 149- 154. <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2009.03.005>

- Kamila, K. (2011). Information literacy: Approaches, benefits, medium, methods and challenges. R. Chander (Ed.). *Proceedings of the National Conference on Information Literacy Skills for College Librarians in Digital Environment (NCILSCLDE-2011)* içinde (s. 278-284). Erişim adresi: https://www.academia.edu/9326006/Information_Literacy_Approaches_Benefits_Medium_Methods_and_Challenges
- Kaptan, S. (1998). *Bilimsel araştırma ve gözlem teknikleri*. Tekışık Matbaası.
- Karadeniz, Ş. ve Yılmaz, B. (2016). Türkiye'nin 2015-2018 bilgi toplumu stratejisi ve eylem planında kütüphane kurumuna yaklaşım. *Türk Kütüphaneciliği*, 30(1), 59-83.
- Kermally, S. (2004). *Gurus on people management*. Thorogood Publishing.
- Keten, B. (2012). Bilgi erişim sürecinin problem çözme ve karar verme üzerindeki etkisi: Kuramsal bir çalışma. *Türk Kütüphaneciliği*, 26(3), 476-500.
- Kızılaslan D. (2007). *Bilgi okuryazarlığı ve üniversite kütüphaneleri: Bilgi okuryazarlığı planı hazırlama unsurları* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kinney, B. (2010). The internet, public libraries, and the digital divide. *Public Library Quarterly*, 29, 104-161. <https://doi.org/10.1080/01616841003779718>
- Klein, J. T. (1990). *Interdisciplinarity: History, theory and practice*. Wayne State University Press.
- Knežević, R. (2013). Information literacy and the role of the libraries in IT. *Revista Română de Biblioteconomie și Știința Informării*, 1, 63-66.
- Kumar, M. (2017). Role of libraries in the era of post-truth and fake news. *Proceedings of National Conference on Conceptualising the Social Responsibility of Libraries* içinde (ss. 73-74). Banaras Hindu University, Varanasi, Department of Library and Information Science, March 19-20, 2017. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/339146469_Role_of_libraries_in_the_era_of_post-truth_and_fake_news
- Kurbanoğlu, S. (2006). Bilgi okuryazarlığı, 42. *Kütüphane Haftası Sunumu*. Goethe Enstitüsü.
- Kurbanoğlu S. S. (2010). Bilgi okuryazarlığı: Kavramsal bir analiz. *Türk Kütüphaneciliği*, 24(4), 723-747.
- Li, P. et al. (2004). Taverna: A tool for the composition and enactment of bioinformatics workflows. *Bioinformatics* (Oxford, England), 20(17), 3045-3054. <https://doi.org/10.1093/bioinformatics/bth361>
- Liotard, J. F. (1993). *Political writings*. B. Readings ve K. P. Geiman (Çev.). UCL Press.
- Madsen, D. (2013). Disciplinary perspectives on information management. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 73, 534-537. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.02.087>
- Maes, P. (1994). Agents that reduce work and information overload. *Communications of the ACM*, 37(7), 31-40. <https://doi.org/10.1145/176789.176792>
- Mahmud, A. (2020). Role of librarians in information management and dissemination. *LAPAI International Journal of Management and Social Sciences*, 12(2), 181-189.
- Manning, C. D., Raghavan, P. ve Schütze, H. (2009). *An introduction to information retrieval*. Cambridge University Press.
- Montviloff, V. (1990). *National information policies*. Unesco.
- Nicolas-Rocca, T. S. ve Burkhard, R. J. (2009). Information security in libraries: Examining the effects of knowledge transfer. *Information Technology and Libraries*, 38(2), 58-71. <https://doi.org/10.6017/ital.v38i2.10973>
- Numanoğlu, U. G. (1999). Bilgi toplumu-eğitim-yeni kimlikler II: Bilgi toplumu ve eğitimde yeni kimlikler. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 32(1), 341-350.
- O'Berry, D. (2009). Enhanced security through open standards: A path to a stronger global digital ecosystem. H. F. Tipton ve M. Krause (Yay. haz.), *Information security management handbook, Sixth Edition, Volume 3* içinde (ss. 57-71). Boca Raton: CRC Press.
- Ogbonnaya, E. A. (2022). Making virtual library visible in the information age. *International Journal of Research and Innovation in Social Science (IJRISS)*, VI(III), 669-676.
- Onwukango, S. (2021). Digital divide as a precursor for effective information retrieval. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/356259935_DIGITAL_DIVIDE_AS_A_PRECURSOR_FOR_EFFECTIVE_INFORMATION_RETRIEVAL
- Ortega, J. R. (2014). The concept of information in Library Science, Sociology and Cognitive Science. *Investigación Bibliotecológica*, 28(62), 143-179.
- Önal, İ. (1993). Bilgi ve bilgi gereksinimleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 331-345.
- Özdemirci, F. ve Aydın, C. (2008). Kurumsal bilgi kaynakları ve bilgi yönetimi. *Türk Kütüphaneciliği*, 22(1), 59-81.
- Özden, Y. (2005). *Eğitimde yeni değerler: Eğitimde dönüşüm*. (Geliştirilmiş Altıncı Baskı). Pegem Yayıncılık.

- Özenç Uçak, N. (2010). Bilgi: Çok yüzlü bir kavram. *Türk Kütüphaneciliği*, 24(4), 705-722.
- Özenç Uçak, N. (2000). Bilgi üzerine kuramsal bir yaklaşım. *Bilgi Dünyası*, 1(1), 143-159.
- Özkan, H. H. (2009). Bilgi toplumu eğitim programları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(10), 113-132.
- Pande, J. (2017). *Introduction to cyber security*. Uttarakhand Open University.
- Prasad, H. N. (1998). Information management in academic libraries: Some observations. *CALIBER*, 98(4-5), 9-13. Erişim adresi: <https://ir.inflibnet.ac.in/bitstream/1944/2224/1/Information%20Management%20in%20Academic%20Libraries%20-%20Some%20Observations.pdf>
- Prytherch, P. (2005). *Information management Harrod's Librarians' Glossary and Reference Book* içinde (10. EdAshgate Publishing Company.
- Reitz, J. M. (2014a). Information management. *ODLIS, Online dictionary for library and information science* içinde. Erişim adresi: <https://odlis.abc-clio.com/>
- Reitz, J. M. (2014b). Knowledge *ODLIS, Online dictionary for library and information science* içinde. Erişim adresi: https://odlis.abc-clio.com/odlis_jk.html
- Renda, K. K. (2022). The development of EU cybersecurity policy: From a coordinating actor to a cyber power? *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 21(2), 467-495. <https://doi.org/10.32450/aacd.1226890>
- Rifaudeen, M. M. (2016). Information management in libraries and its impact on sustainable library and information services with special reference to university libraries of Sri Lanka. S. Banerjee ve A. Maity (Yay. haz.), *Sustainability of Library and Information Services* içinde (ss. 339-348). University of Calcutta.
- Sample, A. R. (2017). *Information literacy: A critical discourse analysis of definitions in library and information science undergraduate education in the United States* [Doktora Tezi]. University of Missouri. ProQuest Dissertations & Theses Global. (2155511876). Erişim adresi: <https://www.proquest.com/dissertations-theses/information-literacy-critical-discourse-analysis/docview/2155511876/se-2>
- Shafack, R. (2020). *Information literacy: Education and the role of libraries*. Notion Press.
- Soergel, D. (2004). *Information retrieval*. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/308874065_Information_Retrieval/citations
- Sorj, B. (2008). *Confronting inequality in the information society*. Centro Edelstein de Pesquisa Social.
- Tipton H. F., Krause M. (2007). *Information security management handbook*. Auerbach Publications.
- Toffler, A. (1981). *The third wave*. Bantam Books.
- Tonta, Y. (2004). Bilgi yönetiminin kavramsal tanımı ve uygulama alanları. *Kütüphaneciliğin Destanı Uluslararası Sempozyumu: Saga of Librarianship International Symposium* içinde (ss. 1-9). Ankara, 21-24 Ekim 2004. [Konferans bildirisi]. Erişim adresi: <http://eprints.rclis.org/9466/>
- Topdemir, A. H. (2009). Felsefe nedir? Bilgi nedir. *Türk Kütüphaneciliği*, 23(1), 119-133.
- Xiao, Y., Xiao, M. ve Zhang, F. (2007). Intelligent information retrieval model based on multi-agents. *2007 International Conference on Wireless Communications, Networking and Mobile Computing*, Shanghai, China, 5464-5467. <https://doi.org/10.1109/WICOM.2007.1338>
- Webster, F. (2006). *Theories of the information society* (3. Ed.). Routledge.
- Wolf, S. (2009). *Information literacy and self-regulation: A convergence of disciplines*. American Library Association. Erişim adresi: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ851699.pdf>
- Woodard, B. S. (2003). Technology and the constructivist learning environment: Implications for teaching information literacy skills. *Research Strategies*, 19(3-4), 181-192. <https://doi.org/10.1016/j.resstr.2005.01.001>
- Yılmaz, B. (1997). Hangi bilgi toplumu ve nasıl? *Öğretmen Dünyası Dergisi*. Haziran sayısı, 23-26.
- Yılmaz, B. (2010). Türkiye'nin bilgi toplumu politikasında kütüphane kurumuna yaklaşım. *Bilgi Dünyası*, 11(2), 263-289. <https://doi.org/10.15612/BD.2010.238>
- Yılmaz, M. (2009). Enformasyon ve bilgi kavramları bağlamında enformasyon yönetimi ve bilgi yönetimi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49(1), 95-118.
- Yuexiao, Z. (1988). Definitions and sciences of information. *Information Processing and Management*, 24(4), 479-491. [https://doi.org/10.1016/0306-4573\(88\)90050-7](https://doi.org/10.1016/0306-4573(88)90050-7)
- Yurdadoğ, B. U. (1997). Enformasyon devriminin getirdikleri götürmedikleri, 25. Yıl'a Armağan içinde (ss. 71-85). Hacettepe Üniversitesi Kütüphanecilik Bölümü Yayınları.
- Zins, C. (2007). Conceptual approaches for defining data, information, and knowledge. *Journal of The American Society for Information Science and Technology*, 58(4), 479-493. <https://doi.org/10.1002/asi.20508>

Anti-Tales in Question: A Study on “Cinderella” of *The Grimm Variations* (2024)

Karşıt Masallar: *Grimm Varyasyonları*’nın (2024) “Külkedisi” Bölümü Üzerine Bir Araştırma

Oğuzhan AYRIM*

Abstract

The Grimm Variations is an episodic anime series released on Netflix in April 2024. The series is composed of six classical stories of fairy tales inspired by the Brothers Grimm stories, from *Cinderella* to *Little Red Riding Hood*, from *Hansel and Gretel* to the *Town Musicians of Bremen*. The nature of the variations in the series does not come from the transfer of the stories as they are, but rather from certain changes in their content. The shifting rendition in each episode, however, comes with what we might call “a dark twist” and poses the question of “what if” Cinderella was not depicted as a passive heroine, and the Little Riding Hood was the one that hunts the wolf? These varied questions and answers are what classify this series as the composition of *anti-tales*, a phenomenon that is succinctly utilised by the feminist subversions of classical misogynistic stories. A comprehensive study of all episodes would be such a vast subject for this article. Therefore, this article limits itself to the critical standing of the first episode, “Cinderella”. The purpose of this article is to investigate the critical feminist standing of the Cinderella story as an anti-tale in its 2024 rendition on a comparative basis with the classical story of the Brothers Grimm version.

Keywords: Cinderella, Brothers Grimm, *The Grimm Variations*, anti-tales, fairy tales, feminist retellings.

Öz

Grimm Varyasyonları, Nisan 2024’te Netflix’te yayınlanan, epizodik bir anime serisidir. Seri, *Külkedisi* adlı öyküden *Kırmızı Başlıklı Kız* masalına, *Hansel ve Gretel*’den *Bremen Mızıkacıları* gibi masallara kadar Grimm Kardeşler hikayelerinden ilham alan altı klasik peri masalından oluşuyor. Ancak serideki varyasyonların niteliği öykülerin olduğu gibi aktarımıyla değil, aksine içeriğine yapılan belli başlı değişikliklerden gelmektedir. Bununla birlikte, her bölümdeki değişen yorum, “karanlık eğilim” diyebileceğimiz değişiklikleri getirmekle beraber “Ya Külkedisi pasif olarak tasvir edilmeseydi?” veya “Ya Kırmızı Başlıklı Kız kurdu avlayan konumda olsaydı?” gibi soruları gündeme getirmektedir. Buna benzer sorular ve cevaplar bu seriyi karşıt masallar olarak sınıflandırılmasını sağlayan özellik olmakla beraber bunlar aynı zamanda klasik eril hikayelerin tersyüz edilmesinde feminist yazarlar tarafından kullanılan stratejilerden bazılarıdır. Tüm bölümlerin kapsamlı bir çalışması bu makale için çok geniş bir konu olacaktır. Bu nedenle bu makale kendisini ilk bölüm olan “Külkedisi” adlı hikâyenin nasıl eleştirel bir tutum takındığını analiz etmekle

* Research Assistant. Bitlis Eren University, Faculty of Science and Arts, Department of English Language and Literature. E-mail: ayrimoguzhan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2601-1416

◇ Alan Editörü / Field Editor: Alev KARADUMAN

sınırlandırmaktadır. Bu bağlamda, bu makalenin amacı “Külkedisi” bölümünün bir karşıt masal olarak eleştirel feminist duruşunu, Grimm Kardeşler versiyonunun klasik öyküsüyle karşılaştırmalı olarak incelemektir.

Anahtar sözcükler: Külkedisi, Grimm Kardeşler, *Grimm Varyasyonları*, karşıt masallar, peri masalları, feminist (yeniden) yazımlar.

Introduction

As a counterbalance to patriarchy, the subversive female figure is one of the most enduring images. These kinds of figures have been reappearing as the silent heroines from classical fairy tales are reimagined in contemporary intermedial mediums. Known as anti-tales, the reimaginings contest traditional narratives and offer new possibilities for female agency and empowerment. This article takes the most recent of this kind of reimagined heroine, Cinderella, appearing in a Netflix anime series titled *The Grimm Variations* as the focal point. This contemporary reception and reinterpretation also refer to Gilles Deleuze’s theory of simulacrum in *Difference and Repetition* (1994) (Akgün, 2020) in a way that the avatar of Cinderella’s actions is depicted as the opposite of the positive and proper to undercut the discourse of the oppressor. According to Berndt, anime ensures a conducive domain for the reconceptualization of what has been formerly marginalised:

[T]he academic study of manga, and anime, must contribute to revising naturalized preconceptions of culture, identity, authorship, society, subversiveness and so on instead of ennobling or legitimizing the new subject by means of already established authoritative, and as such safe, tools. (2015, p. 28)

It is also telling that when Japanese visual art and storytelling are combined with the Western mode of folkloric context, the product deals with a wider range of audience, which gains an impactful level of reinforcing female restructuring. Especially after having grown into the second wave feminist discourse, Preston argues that anti-tales add up to reconfiguration as such an attempt to “redefine gender boundaries” and “respond to the last thirty years of feminist critique of gender construction” (2004, pp. 203–206). The Netflix adaptation’s use of the Cinderella story as an intertext, yet with a different focalisation and manner, recalls the same incentive of contesting and subverting the classical gendered ideology within fairy tales.

Among the reasons why this article painstakingly explores the Cinderella story, and its 2024 derivative are its global appeal, the number of feminist scholarly readers it might draw, and most importantly, its representation of *feminine mystique*. To Mei, “the Cinderella myth has functioned as a double-edged (or multiedged) ideological weapon [...] the code of propriety is carefully woven into a myth that romanticizes woman’s subordinate and domesticated role within the patriarchy” (1990, p. 25). Mei’s word choice that relates to communal activities like *myth* and *ideology* should also be regarded in line with Kelly’s words that depict Cinderella as “the assimilation of historical truth into metaphor and mythicization,” so much so that Cinderella figure has become a niche of “collective memory” (2000, p. 3), a position that very few stories could have landed on—especially considering Colette Dowling’s term, “the Cinderella complex” that she uses to theorise inherited female submission.

In the light of these truisms, first, I will try to navigate through the term *anti-tale* as a contextual framework of feminist discourse. Then, I intend to illustrate an outline of the classical rendition of the Brothers Grimm Cinderella story from an analytical point of view. The classical story will be addressed not only as the source for the ensuing adaptations but also as a haven for a patriarchal mindset. Lastly, I will turn to the Netflix adaptation’s plot by comparing the narrative divergences from the original source in order to comprehend the token of “anti-” in seeing the bigger picture of gender subversions.

Fairy Tales and Anti-Tales: No So Ambivalent?

One of the general claims related to anti-tales is that they are the *riotous twins*, or the dark sides of the original material. This appeal stems from the fact that anti-tales stand out through their narratives of

differences from what is considered to be traditional. The seemingly innocent way of digression obviously lends itself to a much more radical way of challenging the patriarchal ideology, for when the official speech has been diverted in a Bakhtinian sense, what has been marginalised starts to speak volumes for itself because anti-tales “operate at an architectural level making them different and distinguishable from the original patriarchally fossilised fairy tales with their binary-orientated and stifling structures” (Reynold, 2020, p. 2). Reynold’s peremptory statement urges us to outline the anti-tales’ binary orientation with space, time, and generic differences so as to make a comparison to understand what anti-tales actually are in an identity-in-difference method.

A dialogue between fairy tales and their subversive counterparts emerged in the post-war era and has continued since. This dynamism was unequivocally shaped by Darwinist principles and compelled storytellers to adapt and evolve their narratives to mirror the target *zeitgeist*. In this context, the first noticeable change happened in the treatment of traditional stories after World War II. The folkloric stories were reworked, reinterpreted, and even reshaped by warfare subjects to find new enchantments of utopias in contrast to the catastrophic events of the war. The qualities of fairy tales were the safe troves for this purpose since the mythicization and mystification rendered a secure space to not only evacuate the harsh reality of the *warfare* but also question the “what if” scenarios in the imagined symbolic universe. Not only did Disney’s early productions of fairy tales exemplify this performance, but they also contributed to the nascent seizure of fairy tales as mere objects of malleable material even though “conservatism still crept into Disney’s oeuvre” (2020, p. 101), which was still noteworthy because Disney’s productions “placed them [the audience] in a critical position” (2020, p. 101). By principle, this was the first present quality, if hardly noticeable, of the anti-tale genre in early productions.

On one hand, the folkloric reimagination instilled warfare subjects into a notion of a fairy bringing an abrupt end to war after a sleep in a blink of an eye or the discovery of a cupboard door and a mythical weapon capable of ensuring safety and victory until the restoration of balance was secured amidst global crises.¹ On the other hand, the symbiotic transmission between reality and fiction often gave rise to dark twists in the narratives, which were in fact based on warfare distress and pessimism. For this reason, “Wikipedia’s definition of anti-fairy tale currently condones an unhappy or tragic ending as the only necessary requirement for the label,” namely anti-tale, which is a “misconception” today and does not fit in the genre’s contemporary establishment (2020, p. 1).

Then what is the factual conception of anti-tales? Let alone answering the question, the modern reception of such a concept started in the 1970s with the introduction of the second wave of feminism, which is both the answer and a correction in fact. The debate on gender with respect to fairy tales took on importance with Lieberman’s 1972 paper, “Some Day My Prince Will Come: Female Acculturation Through the Fairy Tale”. The nascent observation in the paper eventually culminated in a specific focus on gender distinction in tales for the ensuing branch of feminist scholarship. Throughout the decade, fairy tales were used as a medium to ask questions (Buttsworth & Abbenghuis, 2017, p. 9) but no visible answer was present except for the patriarchal stamp impinged on female avatars.

The shift in conceptualising fairy tales from didactic tools to vessels of patriarchal values reached a crescendo point with their “anti-” orientations in the feminist search for answers. The hypothetical symbolic universe depicted in anti-tales answered the question of whether it was possible to deconstruct the patriarchal world order plagued on female heroines in classical fairy tales. In other words, fairy tales started to be used both as the thesis and antithesis in the target universe, and the postmodern reproductions of such self-reflexively lent themselves to parodies and even travesties for the context of the classical fairy tales because Reynolds continues that a realisation about “the sexist ideologies inherent in the tales” came to the fore (2020, p. 3). Hence, the second wave of feminist performances, such as Angela Carter, Anne Sexton, and Emma Donoghue’s subversive rewritings, subconsciously left a loose thread for an umbrella term called *anti-tales* with feminist back-ups. McAra and Calvin’s words clearly define the genre without further ado: “[An anti-tale] takes aspects of the fairy-tale genre, and its equivalent genres, and re-imagines, subverts,

¹ Consecutively referring to Disney’s *Sleeping Beauty* (1959) and C. S. Lewis’ *The Chronicles of Narnia* (1950–1956).

inverts, deconstructs or satirizes elements of them to represent an alternate narrative interpretation, outcome or morality" (2011, p. 4). In this theoretical framework, an anti-tale is reminiscent of a shadow of the original image of classical fairy tales; however, rather than following in the footsteps of such, it diverts the path without question.

Still, as much as new wine is poured into old bottles, using Angela Carter's metaphor,² those who have been exploded by the pressure are few, making qualified anti-tales still in the minority. In the twenty-first century, for instance, the renewed interest was the corollary of a two-day symposium held at the University of Glasgow in 2010, from which Catriona McAra and David Calvin published an edited collection of essays, *Anti-Tales: The Uses of Disenchantment* (2011). Although the rekindling attempt proves to be crucial, "much is yet to be done to establish it as an essential genre in its own right" (Reynold, 2020, p. 1). Reynold's concern appears to be about scholarship since, in contemporary fiction, the retellings of classical fairy tales are in flux. Either relating to commercial or entertainment purposes, the retellings on an intermedial basis today are such voluminous subjects that they could hardly be pinned down to a certain perspective, but much is to be fair if they are categorised as anti-tales.

Clearly today, fairy tale retellings, particularly dark ones, have a broad commercial appeal. One need only look at the films produced by Disney, or at the range of pop culture novels an Amazon search yields, to appreciate the scope and appeal of this kind of story. Many of these works are perceived to be radical in their narrative digressions from what are considered to be the traditional fairy tales established by Charles Perrault and the Brothers Grimm [...] to challenge the patriarchal and ideological mores of the established male-authored and often misogynist stories. (2020, p. 1)

The key to comprehending and making corrections is found in this quotation. Today, the anti-tale genre operates as a feminist deconstruction attempt by providing contemplation on a utopian world freed from the oppressive grip of patriarchy. Besides, the nonsynchronous interests between scholarships and literary reworks entitle this generic literature as minor literature in Deleuze and Guattari's terms, the incentives of which are always "political" (1994, p. 17). The political programme of minor literature has a "revolutionary force" (1993, p. 19), which happens to be the case in anti-tales that seek a breach in a prevailing system and values for minorities.

Differences in narratives of fairy tales in reproductions, even by the thinnest of margins, constitute a comprehensive corpus. In popular culture, the Cinderella story seems to be a quintessential means of subversion. Jessica Day George's *Princess of Glass* (2010), Marissa Meyer's *Cinder* (2012), and Kalynn Bayron's *Cinderella is Dead* (2020) are a few examples. The Netflix production *The Grimm Variations* aligns itself with these retellings by opting for the female simulacrum to undermine the patriarchal ancestors of the Brothers Grimm version of *Cinderella* (1812). At this point, the question is: how does the Netflix production harness the old to forge something new? This question is at the heart of the section that follows.

Classical Rendition of *Cinderella*: The Brothers Grimm Version

I am of the opinion that a critical analysis of the contemporary rendition without the original text would be as nonsensical as dancing without music. Anti-tales, in fact, orient towards the original ancestors to pinpoint utopic differences. Not much to say, however, I suggest looking into the Brothers Grimm version to appreciate the underlying subversions of the target series.

The roots of the Cinderella story depend on societal anxiety about female transgression. According to Jorgensen (2018) and Smith (2015), the general motif of *happily ever after* in fairy tales is meant to indoctrinate female subjects into abstaining from attending social and political spaces. Female targets are

² "I am all for putting new wine in old bottles, especially if the pressure of the new wine makes the old bottles explode" (ctd. in Gamble, 2022, p. 4).

provided with two options that put them between the devil and the deep blue sea: they could “be princesses or witches, but not much else” (Williams, 2010, p. 263). Either clinging on to submission and subservience or defiling the normative codes are two different steps to take to be considered a princess or witch in a fairy tale picture. The Cinderella story, too, follows a similar line of patriarchal grasp with a trope of transformation, through which the story unobjectively compares two different statuses of before / after for readership.

Hence, the Cinderella story was designed to codify gender dyads and inclinations in life with a specific target of female indulgence with a heroine “disabled [...] by circumstance” (Bonner, 2020, p. 89). After the demise of her mother, Cinderella is left in the care of her cruel stepmother and stepsisters. With her father’s ignorance, and, more importantly, his absence from the narrative, there happens to be a familial power structure in which Cinderella is relegated to menial chores and forced to undergo the scorn of her new family, so much so that, due to her humble and diligent nature, she could not ask for something beyond her word while her father asks his two stepdaughters and Cinderella what he should bring back for them on his trip to the city. In contrast to material items, she asks for a twig to plant on her mother’s grave that would later grow through her tears (1812, p. 2). From an archetypal perspective, Mirskaya and Pigulevskiy interpret Cinderella’s unusual choice as not only her deindividuation but also her search for life energy in life (Eros) in the absence of maternal support and the failure of the substitute (2021, p. 2). The father’s absence, moreover, reinforces the narrative of archetypal reading and connotes the absence of Logos and order in her life. Therefore, Cinderella’s attempt to find a sanctuary on her mother’s grave reveals an insight suggesting that the corpse lying in the grave is not her mother alone but her life energy as well.

One of the hindsight at hand to strengthen this claim would be the feminising energy regained after the king’s announcement of a three-day festival for a marital opportunity for young women to marry the prince. Despite Cinderella’s enthusiasm to attend the festival, she is initially hindered by the stepmother; then a magical touch appears out of her plight of suffering and tears by a dove that brings a dress made of “silver and gold” (1812, p. 3). Cinderella who once was buried in dirt and filth now undergoes a feminising reinvention through dress (De Rosario, 2018), which is on par with her reclamation of Eros.

The questions to answer would be: Why is Cinderella so eager to attend the festival? Would it be because the narrative entails a cliché way of love-at-first sight or some other undertones through marriage? My claim is that the Cinderella story takes a route that is most likely misogynistic and hegemonic. Panttaja notes:

The motif of an enchanted or somehow disguised bride or bride-groom usually appears in tales that depict some kind of unusual marriage [...] of a poor or ordinary mortal to a member of the deity or the nobility [...] The idea, of course, is that one member, by being disguised or by disguising another, can enter into a marriage that he or she would not normally enter into, usually one that crosses class lines. Thus, the enchantment of a prospective bride or bridegroom has more to do with power and manipulation than it does with romance or affection. (1993, pp. 91–92)

The element of disguise is painstakingly present in the Brothers Grimm version because, as Cinderella attends the ball, “her stepmother and sisters did not know her, and thought she must be a foreign Princess” (1812, p. 3), which maintains some elements of manipulation and power structures as well.

From a sociopolitical perspective, Cinderella’s real motivation remains ambiguous but is most likely to delineate her understanding of political dichotomies coded in society: female / male; household space / public sphere; lower class / higher class; proletariat / gentry. If marriage is her ticket to maximise the opportunities bestowed on her, her willingness to adhere to “definitive normative expectations at home and in the public sphere” (Zipes, 1983, p. 9) is her passport. She now seeks “the power and prestige that will accrue to her upon her marriage” (Panttaja, 1993, p. 92). Panttaja’s suggestion proves to be right, but it should also be noted that the sense of love in the text is out of sight and a myth, as is her freedom because through marriage two souls become one flesh, yet in history, that flesh has always been the male himself.

The family that she escapes from and the family she will create now are two sides of the same coin. It is another form of prison Cinderella finds herself in.

Whether Cinderella finds true happiness or not after the so-called happy ending, it is certainly true that the unconscious desire to be taken care of, which is the foremost basis of Dowling’s Cinderella complex, has been allegedly present in her marriage. But what is of importance is the fact that the tale operates in a minor key to induce this notion, a notion that “to marry up is the highest good” (1993, p. 97).

The Grimm Variations: 2024 Rendition of an Anti-Tale

The Grimm Variations overtly turns what is familiar into something unfamiliar. Using Susan Sontag’s words, this counter relationship between the familiar-unfamiliar reconstructions recalls Barthes’ usual tendency to deconfiguration that always accompanies the reinterpretation of the old, canon, and mainstream (x). It is not reinterpretation alone that breeds an anti-tale. In any case, an anti-tale enunciates a passageway to escape from linguistic and contextual prison-like memory. Allowances should be made, though, that *The Grimm Variations* manages it on a visual basis, treating “the study of the literary as a heterogenous material that conveys a more or less radical semiotic rupture within itself” (Batens & Martínez, 2015, p. 294). Even by this statement, the visual content captures the essence of an anti-tale by bending temporality, spatiality, and bodies within the narrative of subversion.

The episode salutes the traditional way of narration with “once upon a time, there was a young girl,” but the twist is revealed in the following words, “who loved playing with dolls. But Kiyoko’s new stepfamily soon realises that they may be her new playthings.” As Reynolds points out, the “once upon a time motif” is ahistorical *par excellence*, and it basically refers to the timeless relevance of fairy tale norms to readers and audiences (2020, p. 116). Because the political value of temporal and spatial measures included in the folkloric narratives is the means for universal reception, what we imagine by the first syllables of the phrase is occasionally a rural place, mostly situated in the West, a bereaved girl with no agency over neither the incidents nor the fate that she is bound up with spatiality and temporality. In this sense, it is at least necessary for “anti-tales to challenge the problematic assumption of once upon a time-ness in the traditional series” (2020, p. 116).

The Grimm Variations in fact rings the bell of subverting traditional fairy tale tropes by transplanting the narrative in a Japanese context with a unique cultural and dramatic feel. Within this reshaped symbolic universe, the protagonist’s name changes from Cinderella to Kiyoko, thus signifying a break from the negative connotations attached to the word “cinders” to instead evoke purity.³ Indeed, a chart could be effective to illustrate the transformations within the episode:

Table 1. Characters and their reimaginations in the episode.

The Brothers Grimm (1812)	<i>The Grimm Variations</i> (2024)
Cinderella	Kiyoko
The Father	Viscount Otawara
The Stepmother	Tsuruko Otawara
The Stepdaughters	Makiko Otawara and Sawako Otawara
The Prince	Masataka Ichijo

Nonetheless, although Kiyoko is the Cinderella incarnate, her name is quite misleading. Kiyoko, despite her youthful appearance, embodies both the roles of antagonist and protagonist at the same time. The series, akin to the classical one, starts with Viscount Otawara’s remarriage with a geisha, Tsuruko, who, unlike her

³ Kiyoko. (2024). Retrieved May 5, 2024 from [Kiyoko : Meaning and Origin of First Name | Search Family History on Ancestry®](#).

predecessor's cruelty, exhibits great concern for her stepdaughter. This shift in the characteristics of the maternal figure in the classical story complements the change in the Cinderella figure's status in the household. In the anime, the stepfamily is victimised while Kiyoko asserts her freedom and manipulates them. The poster for the episode clearly gives itself away.

Figure 1. The poster of episode 1, “Cinderella”.

The choice of dichotomies in the poster embodied by the heroine not only underlines Cinderella's transformation as in the classical story but also insinuates the dark twist in anti-tales. Additionally, the series utilises the poetics of Japanese simplicity and tranquillity, and in so doing, it underscores Maguire's observation about the characteristics of an anti-tale setting:

As for the setting, take a look at the interchangeable flats, the painted scrims, the wing-and-drop sets hoisted in darkness above. Most likely the settings are modest and indefinite—the garden, the kitchen; the castle, the hovel; the sea, the cave; the market, the meadow; the well, the woods; the prison tower, the island sanctuary [...] The velvet curtains part, side to side, like a parent playing peekaboo. (2010, p. 20)

Maguire (2010) approaches the matter of female autonomy in anti-tales with palimpsestic intentions through the setting, maintaining that anti-tales should take up simplistic settings to rewrite incidents. The simplest settings convey the clearest messages, in which the power of spatial and temporal measures is reduced to the zero-point of orientation due to mystery, ambiguity, and darkness. The uncertainty immanently provides palimpsestic freedom and enables fluidity for the heroine, which is quite applicable to the episode that features a gloomy atmosphere and occasional behind-the-scenes phenomena.

As much as the episode focalises dark places in the traditional Japanese house in the convention of an anti-tale, Kiyoko's dark intentions are superimposed on those gloomy settings, granting her agency over her unsuspecting stepfamily. As is given by the description of the episode, Kiyoko draws an interest in playing with dolls. Her twisted taste, however, invests in an unusual sense of game and appoints family members to be her dolls instead. She specifically utters, “Each of you has a special place in my heart, my dear, precious dolls” (2024, 33:42). One of the peculiar characteristics of Kiyoko's is that she always consults her doll about the fun they will have with playing with the pseudo-dolls. Therefore, in the narrative, living entities except for Kiyoko herself are objectified, whereas the inanimate entity gains a status higher than the former. The pathetic fallacy here introduces the power structure behind Kiyoko's inorganic attitudes towards manipulating traditional concepts. Within this frame, it could be said that Kiyoko's peculiar charisma in objectifying living entities suggests her response to once being used as a puppet within the traditional narrative of the Cinderella story. After all, in anti-tales, “characters are no longer simply puppets pulled along by conventional plot movements and expectations [...] but rather they are actors” (Reynolds, 2020, p. 24).

In the labyrinthine corridors, Kiyoko's presence looms large with her presence unnoticed as she listens in on her stepsisters' conversations. With precision, Kiyoko gathers information and crafts complex

schemes in an effort to control and manipulate those around her. The manner of being undetected, however, is of importance because she never succumbs to Mulvey's (1975) being-looked-at-ness in the narrative; rather, she is the one performing active scopophilia behind the curtains and undermining her predecessor's passivity.

Her first machination takes form when she learns of Makiko's special fascination with her deceased mother's amethyst hairpin. Upon this vulnerability, Kiyoko launches a wicked deception. She presents the hairpin to Makiko and later steals it. While the rumours of the theft circulate, an innocent servant is spotted wearing the hairpin, with the explanation that she has found it in the garden, which is true because later it is revealed that Kiyoko placed it where the servant found it. In the absence of tangible evidence, Makiko accuses the servant of the theft and punishes her. Makiko's actions tarnish the stepfamily's presence in the household and etch an atrocious etiquette onto Makiko's character.

Makiko: They all hate us, don't they?

Yoshi: Yes, they do.

Makiko: The servants only see us as stepchildren of humble means. It's no wonder they want to steal a hairpin or two. But what a foolish thing to do. Of all the hairpins, she stole the one Kiyoko...

Yoshi: What is it?

Makiko: Doesn't it seem odd to you?

Yoshi: What?

Makiko: It's clearly an expensive hairpin. Anyone can see that. So why would she show it off like that? That's like telling everyone she stole it.

Yoshi: Is someone trying to make us look bad? (2024, 11:53)

Trapped in Kiyoko's manipulative web, the stepsisters find themselves ensnared by psychological horror and uncertainty without an escape. It is at this point that Kiyoko operates at full agency, taking two steps forward, scheming and tarnishing the fragile stepfamily's reputation.

It is my opinion that in the 2024 adaptation, the traditional invasion of Cinderella's stepfamily is replaced with Kiyoko's precise ambush. Within the darker realms of psychological manipulation, a pivotal event unfolds with the arrival of an invitation from our so-called prince, Masakata Ichijo, following the death of Viscount Otawara. Unlike the conventional desire for marriage, there are two separations from the classical narrative: (1) Kiyoko does not want to attend the ball despite her stepmother's insistence, and (2) the stepsisters exhibit an excessive desire for marriage not because they want to marry him but because they consider this a prospect of freedom from Kiyoko: "This is our chance to escape, to be free of Kiyoko" (2024, 26:37). Meanwhile, Kiyoko contemplates on the stepsisters' hope with a calculating gaze: "How will two ladies so unsuited to a viscount's household seize this eagerly awaited opportunity?" (2024, 28:19). She puts theory into deceptive practice. As we learn, Kiyoko later attends the ball and all of a sudden begs for mercy from her stepsisters, as if she had been ordered to stay at home and failed to obey. Her theatrical performance elicits sympathy and mercy from the attendees. Later on, the stepsisters are expelled from the ball with a tarnished reputation. It is not the ball alone that they are expelled from. They are now kicked out of Kiyoko's household, too. Looking at the bright side, though, they consider themselves free:

Yoshi: Open up! Do you hear me?! I'll never forgive you for this!

Makiko: We can stop acting now. We're finally free. (2024, 38:03)

Kiyoko's perspective is just as important. She elaborates on the incidents as follows:

They managed to escape. I've been outwitted. Their disgraceful behaviour at the ball, the way they treated the servants... It was all just an act to marry me into the Ichijo family. A geisha's daughters indeed. They played the count's son like a fiddle. What a pity. They entertained us longer than anyone. (2024, 38:33)

Kiyoko frames herself as outwitted and the stepsisters' chain of actions as a means to marry Kiyoko into the Ichijo family. On the surface, she is seemingly entrapped in the marrying-*up* phenomenon; however, on a deeper level, just as the audience might catch a glimpse of, she is now in a different household with a new set of pseudo-dolls to play with. In the last scene where she utters the aforementioned words, Masakata Ichijo, her newlywed husband, wakes up and asks, "Can't sleep" (2024, 39:32). She responds: "I was just thinking [...] About all the fun we'll have. This shall be ever so fun." (2024, 39:36). Kiyoko promisingly envisions that similar incidents are yet to come. It would not be far-fetched to argue that whereas Cinderella's marriage is the token of submission, Kiyoko's happily ever after motif is her metamorphosis into the form of *femme fatale*.

Conclusion

If we were living in the post-war era, then Wikipedia's old-fashioned description of the anti-tale genre as a *dark twin* of conventional fairy tales would have held some truth. It is true that the refashioned fairy tales in the 1950s inherited some darker aspects of warfare and came up with tragic twists. Nevertheless, in the early 1970s, the second wave of feminism balanced the nature of deviation in anti-tales with a critical mind for deconstructing the patriarchal world order. The criticism came with a realisation about the sexist ideologies in male-authored fairy tales mostly stamped with female submission and gender roles. This recognition led to a growing demand for narratives that contested gender roles and norms, creating the anti-tale genre as a way to subvert patriarchal systems and give voice to the feminine other.

The Grimm Variations (2024) is a unique addition to the anti-tale genre with its visual narrativization. Being an anime by source, it is created through the intertext of the Cinderella story to offer a pathway to liberation from linguistic and contextual constraints. The male-authored story, therefore, undergoes a sense of subversion from the basis, in which gender roles are not an exception. In the anime, the Cinderella incarnate, Kiyoko, is placed in contrast to the passive portrayal of Cinderella in the traditional Brothers Grimm version. Through Kiyoko's actions and motivations, we witness a departure from the conventional representations of female victimhood, seeking only marriage for their happily-ever-after motifs, since Kiyoko exhibits full agency over her ambience. She responds to the classical stepfamily's cruelty with ambush; she mentally reduces the family members to dolls to manipulate and play with; and most importantly, she does not succumb to the grips of classical wifehood, which is depicted as the highest good for women in traditional fairy tales.

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- Akgün, B. (2020). Mythology *moe*-ified: classical witches, warriors, and monsters in Japanese manga. *Journal of Graphic Novels and Comics*, 11(3), 271–284. <https://doi.org/10.1080/21504857.2019.1566155>
- Bakhtin, M. M. (1982). *The dialogic imagination* (Emerson, C. & Holquist, M., Trans.). University of Texas Press.
- Batens, J. & Martinez, D. S. (2015). Literature in the expanded field: Intermediality at the crossroads of literary theory and comparative literature. *Interfaces*, 36, 289–304. <https://doi.org/10.4000/interfaces.245>
- Bayron, K. (2020). *Cinderella is dead*. Bloomsbury Publishing.
- Berndt, J. (2015). *Manga: Medium, art and material*. Leipziger Universitätsverlag.
- Bonner, S. (2020). Resistance and revolt: Cinderella, Snow White and Sleeping Beauty re-viewed. In Brugué, L. & Llompart, A. (Eds.). *Contemporary fairy-tale magic: Subverting gender and genre* (89–98). Brill.
- Buttsworth, S. & Abbenhuis, M. (2017). Introduction: Tales of war and wonder—reflecting on war, myths, and fairy tales and the breadcrumb trails between. In Buttsworth, S. & Abbenhuis, M. (Eds.). *War, myths, and fairy tales* (1–24). Palgrave Macmillan.

- Deleuze, G. & Guattari, F. (1986). *Kafka: Toward a minor literature* (Polan, D., Trans.). University of Minnesota Press.
- Deleuze, G. (1994). *Difference and repetition* (Patton, P., Trans.). Columbia University Press.
- Do Rosario, R. C. (2018). *Fashion in the fairy tale tradition: What Cinderella wore*. Palgrave Macmillan.
- Dowling, C. (1982). *The Cinderella complex: Women's hidden fear of independence*. Pocketbooks.
- Gamble, S. (2022). *Angela Carter: Writing from the front line*. Edinburgh University Press.
- George, J. D. (2010). *Princess of glass*. Bloomsbury Publishing.
- Grimm, J. & Grimm, W. (1812). *Cinderella*. Retrieved from <https://pinkmonkey.com/dl/library1/story012.pdf>
- Jorgensen, J. (2018). Masculinity and men's bodies in fairy tales: Youth, violence, and transformation. *Marvels & Tales: Journal of Fairy-Tale Studies*, 32(2) 338–361. <https://doi.org/10.13110/marvelstales.32.2.0338>
- Kelly, J. (2000). *Primo Levi: Recording and reconstruction in the testimonial literature*. Troubador Publishing.
- Lieberman, M. R. (1972). "Some day my prince will come": Female acculturation through the fairy tale. *College English*, 34(3), 383–395.
- Maguire, G. (2010). Drawing the curtain. In Bernheimer, K. (Ed.). *My mother she killed me, my father he ate me* (pp. 19–24). Penguin Books.
- McAra, C. & Calvin, D. (2011). Introduction. In McAra, C. & Calvin, D. (Eds.). *Anti-Tales: The uses of disenchantment* (1–15). Cambridge Scholars Publishing.
- Mei, H. (1990). *Transforming the Cinderella dream: From Frances Burney to Charlotte Brontë*. Rutgers UP.
- Meyer, M. (2012). *Cinder*. Feiwel & Friends.
- Mirskaya, A. & Pigulevskiy, O. (2021). Archetypal analysis of "Cinderella". *International Conference of Fundamental Research of the Phenomenon of Happiness*, 122, 1–5. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202112206006>
- Mulvey, L. (1975). Visual pleasures and narrative cinema. *Screen*, 16(3), pp. 6–18. <https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6>
- Panttaja, E. (1993). Going up in the world: Class in "Cinderella." *Western Folklore*, 52(1), 85–104. <https://doi.org/10.2307/1499495>
- Preston, C. L. (2004). Disrupting the boundaries of genre and gender: Postmodernism and the fairy tale. In Haase, D. (Ed.). *Fairy tales and feminism: New approaches* (pp. 197–212). Wayne State University Press.
- Reynolds, K. (2020). *The feminist architecture of postmodern anti-tales: space, time and bodies*. Routledge.
- Smith, A. (2015). Letting down Rapunzel: Feminism's effects on fairy tales. *Children's Literature in Education*, 46(4), 424–437. <https://doi.org/10.1007/s10583-014-9239-6>
- Sontag, S. (1983). Writing itself: On Roland Barthes. In Sontag, S. (Ed.). *A Barthes reader* (pp. vii–xxi). Hill and Wang.
- Williams, C. (2010). Who's wicked now? The stepmother as fairy-tale heroine. *Marvels & Tales: Journal of Fairy-Tale Studies*, 24(2), 255–271.
- Yakote, Michiko. (2024). Cinderella (Season 1, Episode 1) [Netflix series episode]. In *The Grimm Variations*. Wit Studio.
- Zipes, J. (1983). *Fairy tales and the art of subversion: The classical genre for children and the process of civilization*. Methuen.

Suç Korkusu Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi Bibliometric Analysis of Studies on Fear of Crime

Özge GÜLVER*

Öz

Suç korkusu, toplumlar için suç olgusunun kendisi kadar önemli problemlerden bir tanesidir. Bireylerin gündelik yaşam pratiklerini suç mağduru olma ihtimallerini dikkate alarak planlamalarına, kısıtlamalarına da yol açması bağlamında suç korkusunun nedenlerinin ve yansımalarının irdelenmesi önem taşımaktadır. Bu çalışma, akademik literatürün en önemli kaynaklarından biri olan *Web of Science* (WoS) veri tabanı ve alan yazında yer alan çalışmalar için haritalar oluşturan, bibliyometrik görseller sunan *VOSviewer* yazılımı kullanılarak, suç korkusu üzerine yapılan çalışmalara ilişkin bibliyometrik analiz sunmaktadır. Suç olgusu, tamamen önlenememesi mümkün olmayan bir problemdir. Suçların yöntemler ve çeşitlilik bakımından artış da gösteriyor olması nedeniyle, suçun bir yansıması olarak suç korkusuyla ilgili araştırmaların da devamlılığı önemini koruyacaktır. Çalışma kapsamında, suç korkusu ile ilgili araştırmalar, yıllara, ülkelere, en çok atıf alan yazarlara ve araştırmalara, en sık kullanılan anahtar sözcüklere ve yazarların hangi disiplinlerde araştırma yaptıklarına göre analiz edilmiştir. Bulgular, suç korkusu ile ilgili araştırmaların özellikle 2019, 2020, 2021 yıllarında daha fazla yapıldığını; bölge olarak Amerika Birleşik Devletleri bünyesinde daha fazla araştırmanın olduğunu; birden fazla yazarı olan araştırmaların daha fazla atıf aldığını; suç korkusu (*fear of crime*), suç (*crime*), mağduriyet (*victimization*) gibi anahtar sözcüklerin daha fazla tekrar ettiğini; disiplinlere göre ise araştırmaların en çok kriminoloji/penoloji, psikoloji ve sosyoloji çatısı altında yer aldıklarını göstermektedir. İlgili analizlerin, suç korkusu ile ilgili araştırma yapacak olanlara katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar sözcükler: Suç, suç korkusu, suç mağduriyeti korkusu, suç korkusu araştırmaları, bibliyometrik analiz.

Abstract

Fear of crime is one of the most important problems for societies as much as the crime itself. It is important to examine the causes and reflections of fear of crime in the context of the fact that it causes individuals to plan and restrict their daily life practices by taking into account the possibility of being a victim of crime. This study presents a bibliometric analysis of the studies on fear of crime by using the Web of Science (WoS) database, one of the most important sources of academic literature, and VOSviewer software, which creates maps for studies in the literature and provides bibliometric visuals. Crime is a problem that cannot be completely prevented. Since crimes are increasing in terms of methods and diversity, the continuity of research on fear of crime as a reflection of crime will remain important. Within the scope of the study, research on fear of crime was analyzed according to years, countries, most cited authors and studies, most frequently used keywords, and in which disciplines the authors conducted research. The findings show that more research on fear of crime was conducted especially in 2019, 2020,

* Arş.Gör.Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Güvenlik Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilimler Bölümü. E-posta: ozgegulver2805@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1495-5628

2021; more research was conducted in the United States as a region; research with more than one author received more citations; keywords such as fear of crime, crime, victimization were repeated more frequently; and according to the disciplines, the researches were mostly under the umbrella of criminology/penology, psychology, and sociology. It is expected that the related analyses will contribute to those who will conduct research on fear of crime.

Keywords: Crime, fear of crime, fear of crime victimization, fear of crime research, bibliometric analysis.

Giriş

Bibliyometrik çalışmalar, araştırmacıların ilgi duydukları alanlara yönelik çalışmaları nicel olarak analiz edebildikleri çalışmalardır. Ayrıca söz konusu alana yönelik çalışma yapacaklar için rehber olabilmesi açısından değer taşımaktadır.

Bibliyometrik çalışmalar, bir araştırma alanının performansının geriye dönük olarak incelenmesiyle ilgilidir. Bu çalışmalar genellikle araştırma alanındaki yazarları, kurumları, ülkeleri ve dergileri içerebilecek verimli araştırma bileşenlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır (Donthu vd., 2021: 291-292). Güleriyüz ve Kurt Yılmaz (2020, s. 400), “bibliyometri yöntemi ile yapılan araştırmalarda, ilgili belge ve yayınların belirli özellikleri ele alınarak bilimsel iletişime ilişkin” çeşitli bulgulara ulaşıldığını ifade etmişlerdir. Okubo (1997, s. 9), bibliyometrik çalışmaların, makalelerin ülkeye, kuruma ve yazara göre sayılması; yayınlanmış çalışmaların bilim camiası üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla atıfların sayılması; ortak atıfların sayılması (tek bir makalede iki makalenin birlikte atıf yapılma sayısı) vb. teknikleri bir araya getirdiğini; böylelikle daha ayrıntılı ve daha etkili ölçümlerin yapılmasının sağlandığını ifade etmiştir. Bu çalışma, *Web of Science* (WoS) veri tabanı ve alan yazında yer alan çalışmalar için haritalar oluşturan, bibliyometrik görseller sunan *VOSviewer* yazılımı kullanılarak suç korkusunu irdeleyen çalışmalara ilişkin bibliyometrik analiz sunmaktadır.

Suçun yol açtığı ekonomik zararlar bir şekilde karşılanabilir olsa da sosyolojik ve psikolojik etkileri çoğu zaman kalıcı olabilmektedir (Akdemir, 2021, s. 25). Dolayısıyla, herhangi bir suçla karşılaşmamış olsalar bile, insanların potansiyel olarak suçtan mağdur olabilme konusunda endişe ve korkularının olması anlamlıdır.

Suç olgusu, toplumsal problemlerin başında gelmektedir. Suçtan zarar görebilme ihtimaline ilişkin korku duygusuyla ilintili olan suç korkusu -diğer bir ifade ile suç mağduriyeti korkusu- suçun kendisi kadar önem taşımaktadır. Suç korkusunun, bireysel ve/veya toplumsal nedenlere bağlı birçok bileşeni mevcuttur. Bu bağlamda, bireylerin yaşının, cinsiyetinin, bulundukları mekânın, toplumsal güven ortamının güçlü olup olmamasının, medyanın vb. suç korkusuyla ilişkili olabileceğini söyleyebilmek mümkündür.

Suç korkusunun nedenlerinin araştırıldığı çalışmalar incelendiğinde, en çok dikkate alınan değişkenlerden birinin “cinsiyet” olduğu görülmektedir. Bir suçtan mağdur olabilme düşüncesine ilişkin korku duygusunun cinsiyetle olan ilişkisine odaklanan bazı çalışmalar (Lebowitz, 1975; Clemente ve Kleiman, 1977; Braungart vd., 1980; Gordon vd., 1980; Ollenburg, 1981; LaGrange ve Ferraro, 1989; Rountree ve Land, 1996; Gustafson, 1998; Ditton vd., 1999; Craske, 2003; Farrall vd., 2007; Callanan, 2012) istikrarlı bulgular göstermekte ve kadınların bir suçtan mağdur olabilmeye ilişkin korku duygularının erkeklere göre daha fazla olduğuna dikkat çekmektedir.

“Yaş” değişkeninin suç korkusuyla ilişkisini araştırmalarına dâhil eden bazı çalışmalarda ise (Braungart vd., 1980; Ollenburg, 1981; Mawby, 1986; Skogan, 1987; Bennett ve Flavin, 1994; Rountree ve Land, 1996; Farrall vd., 2007; LaGrange ve Ferraro, 1989; Pain, 2001) cinsiyetin suç korkusuyla ilişkisinde olduğu kadar istikrarlı bulguların yer almadığı görülmektedir. Bu çalışmalardan bazıları, gençlerin daha fazla suç korkusu duyduklarını; bazıları ise onların suç korkularının daha az olduğunu gösterirken; bazıları da yaşın kayda değer herhangi bir etkisinin olmadığına işaret etmektedir.

“Öğrenim düzeyinin ve gelirin” suç korkusuyla ilişkisini dikkate alan bazı araştırmalar (Clemente ve Kleiman, 1977; Bennett ve Flavin, 1994), suç korkusunun öğrenim düzeyi düşük olan kişilerde daha yüksek olduğunu ve yoksul insanların bu korkuyu duyma bakımından daha muzdarip olduklarını göstermektedir. Ayrıca, medeni durum ile suç korkusu arasındaki ilişkiyi de inceleyen bazı araştırmalar (Braungart vd., 1980; Will ve McGrath, 1995; Scott, 2003; Alda vd., 2017; Boateng ve Adjekum-Boateng,

2017) olmakla birlikte; söz konusu değişkene ilişkin istikrarlı bulguların yer almadığı; kiminin evli olmayan kadınlarda korku düzeyinin daha yüksek olduğuna; kiminin ise daha düşük olduğuna dikkat çektiği ya da kayda değer bir etkisinin olmadığına işaret ettiği görülmektedir.

Suç korkusunu cinsiyet kadar etkileyen en önemli değişkenlerden bir diğeri de bireylerin “mağduriyet geçmişi”nin olup olmamasıdır. Mağduriyet geçmişinin suç korkusuyla ilişkisini dikkate alan araştırmaların (Friedman vd., 1982; Skogan, 1987; Farrall vd., 2007) bulguları, bireylerin mağduriyet geçmişlerinin olması ile suç korkularının çok güçlü bir ilişki içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Mağduriyeti deneyimleyen bireylerin travma yaşamalarının kaçınılmaz oluşu da söz konusu araştırmalarda dikkat çekilen hususlar arasındadır.

Suç korkusu, yukarıda yer verildiği gibi farklı değişkenlerle olan ilişkisi çerçevesinde irdelenmekle birlikte; nedenleri ve yansımaları açısından çok yönlü bir şekilde araştırmalara konu olan bir problemdir. Bu çalışma kapsamında suç korkusu, öncelikle kavramsal çerçevede ele alınacaktır. Sonrasında ise *Web of Science* (WoS) veri tabanı kullanılarak erişilen suç korkusu özelindeki çalışmalara ilişkin bulgulara ve analize yer verilecek; alan yazınla ilgili değerlendirmeler sunulacaktır.

Suç Korkusuna Kavramsal Bir Bakış

Korku duygusu, insanın en temel duygularından biridir. Bir yönüyle güvende kalabilmek için gerekli olan korku duygusu, bir yönüyle –özellikle yoğun olarak hissedildiğinde ve rahatsızlık uyandırdığında- istenmeyen, kaçınılan bir duygu durumudur. Tehlike anında olmak ya da yalnızca tehlikeli bir durumla karşı karşıya kalabileceğine ilişkin istemsiz bir şekilde senaryolar üretiyor olmak, korku duygusunun ortaya çıkması için yeterlidir. Suç olgusu, herhangi bir mağduriyet deneyimi olup olmaması fark etmeksizin herkesi ilgilendirebilecek ve korku duygusu uyandırabilecek toplumsal bir problemdir. Suç mağduru olma ve suçtan psikolojik, fiziksel, maddi vb. zararlar görebilme, kayıplar yaşama düşüncesi karşısında ortaya çıkan duygu durumu ise suç korkusudur.

Alan yazında “suç korkusu” kavramına ilişkin çeşitli tanımlar yer almaktadır. Garofalo (1981, s. 840), suç korkusunun, çevrede suçlu davranışa ilişkin birtakım algılanan ipuçlarının olmasıyla ortaya çıkan bir duygu olduğunu ifade etmiş; bu nedenle korku duygusunun kaçınılmaz olduğuna dikkat çekmiştir. Benzer şekilde, Ferraro’ya (1995, s. 8) göre suç korkusu, insanların “suçla ilişkilendirdikleri sembollere” ya da suçun kendisine” karşı “korku veya anksiyete şeklinde gelişen duygusal bir tepki”dir. Bu tanım kapsamında, korkunun oluşması için “potansiyel bir tehlikenin varlığının” kastedildiğini; bunun “algılanan risk” olduğunu ifade etmiştir. Sembolik etkileşimin, suç riski algısının, korku duygusunun oluşmasındaki rolünü aydınlatan bir teorik perspektif olduğunu öne sürmüş; suç korkusuna açıklık getiren teoriler arasında yer aldığını ifade etmiştir. Sembolik etkileşim, insanların mağduriyet potansiyelleriyle ilgili bilgileri nasıl toplayıp yorumladıklarını ve bunun karşısında uygun eylem yollarını nasıl seçtiklerini anlamlandırabilmek için önemlidir. Gabriel ve Greve (2003, s. 606) ise suç korkusunu fiziksel zarar, maddi kayıp, utanç ve aşağılanma gibi oldukça farklı türde “tehdit içeren bir yapı” olarak tanımlamışlardır.

Stanko (1995, ss. 47-48), suç korkusu kavramının tanımlanmasında fikir birliği olmadığını; buna rağmen suç korkusunun temel bileşenlerinin birçok araştırmacı tarafından kabul gördüğünü ifade etmiştir. Söz konusu bileşenler; suç korkusunun genelde “suçun neticesinde fiziksel bir zarara uğramakla ilgili tehlike duygusundan” kaynaklandığı; evin dışında, büyük bir olasılıkla da “kentsel bir mekânda yalnız olmakla” ve kişinin zarar görme ihtimali karşısında “potansiyel olarak kendini savunamayacağı endişesiyle” ilişkili olmasıdır. Lim ve Chun (2015, s. 141) da suç korkusu kavramına ilişkin ortak bir tanım yapılamadığını; bunun nedeninin ise “suç korkusunun ölçümlenebilmesi için hazırlanan anketlerin farklılık gösteriyor olmasından kaynaklandığını” ifade etmiştir.

Korku -az ya da çok- suça karşı verilen rasyonel bir tepkidir. İki farklı mekanizma aracılığıyla sosyal sonuçlar üretir. Birincisi; insanlar duygusal açıdan rahatsızdırlar. Evlerinin huzur ve güvenliğinin tadını çıkarmak yerine kendilerini savunmasız ve izole edilmiş hissederler. Okula, markete, işe giderken dostluğun tadını çıkarmak yerine endişe ve korku duyarlar. Korku, kişisel refahta ani bir kayıp yaratır. İkincisi; korku, savunmasızlıklarını azaltmak amacıyla, savunma önlemlerine zaman ve para yatırmaya

insanları motive eder. Kapalı mekânlarda, istediklerinden daha fazla kalırlar, belirli yerlerden kaçınırlar, ekstra kilitler alırlar ve bankaya para yatırmak için özel koruma talep ederler. Bu zaman, çaba ve para muhtemelen insanları daha mutlu edebilecek başka şeylere harcanabileceği için bu tür harcamalar aynı zamanda kişisel maliyetler olarak da sayılmalı ve bunlar toplandığında sosyal maliyetlere dönüşmektedir (Moore ve Trojanowicz, 1988, s. 3).

Suç korkusu, doğası gereği toplumsal yaşamın kalitesinin düşmesine neden olan ve olumsuz sonuçlara yol açan önemli bir sosyal sorundur (Box, Hale ve Andrews, 1988, s. 341). Potansiyel tehditlerin, suçla karşı karşıya kalma ihtimalinin arttığını düşünmek bile korku duygusunun ortaya çıkması için yeterlidir. Üstelik bir suçtan mağdur olan kişilerin yaşadıkları örselenme ve/veya kayıpları nedeniyle korku duygularının daha fazla olması güçlü bir ihtimaldir. Dolayısıyla suç korkusu, aidiyet duygusunun azalmasına, sosyal izolasyona ve sosyal ilişkilerin bozulmasına neden olabilecek sosyal ve psikolojik maliyetleri olan bir sorundur.

Suç korkusu hem toplumun geneli için hem de politika yapıcılar için önemli bir sorundur çünkü yaşam kalitesini etkilemesi kaçınılmazdır. Belirli alanlardan kaçınmak, günlük aktiviteleri kısıtlamak, kişinin evini daha güvenli hale getirmesi ve hatta kendini korumak için silah taşınması da dâhil olmak üzere kaygıya ve davranış değişikliklerine yol açabilmektedir (Ferraro, 1995; Warr, 1985; Lane, 2015). İnsanların dün olduğu gibi –hatta artarak- bugün de kendilerini suçlardan koruyabilmek için daha fazla önlem almaya ihtiyaç duyuyor olmaları, suç korkusu ile ilgili araştırmaların önemini koruduğunu göstermektedir.

Suç korkusu probleminin nedenlerine açıklık getiren kuramsal temeller arasında yer alması bağlamında, “algılanan risk” kuramının, alan yazında en sık başvurulan kuramlardan biri olduğu ifade edilebilir. Bu çalışma kapsamında yer verilen “en çok atıf alan makaleler” incelendiğinde de suç korkusunun önemli bileşenleri arasında olması açısından algılanan risk kuramının ön plana çıkan kuramlar arasında olduğu görülmektedir. Algılanan risk düzeyi, sosyal ve fiziksel düzensizlik işaretlerinin yoğunluğuna bağlı olarak şekillenmektedir. Araştırma bulguları ve değerlendirmeleri çerçevesinde görüleceği gibi düzensizliği sembolize eden durumların artması, algılanan riskin de artması anlamına gelmektedir.

Suçun sosyal psikolojik yansımalarından biri, insanların “suçtan korunma davranışları” geliştirmeleridir ve riskleri azaltabilmek, güvende kalabilmek için davranışlarını kısıtlama yoluna gidebilirler. Ferraro (1995, s. 61) da “korku duygusu”nun ve “davranışın kısıtlanması”nın, “algılanan riskin bir sonucu olarak ortaya çıkan iki tepki” olduğunu ifade etmiştir.

Suç karşısında savunmasız kalabilme ve böylelikle mağdur olma ihtimallerinin fazla olması nedeniyle, suç korkusunu açıklamak için en çok başvurulan kuramlardan diğeri “incinebilirlik” kuramıdır. Çocuklar, yaşlılar, özel gereksinimleri olan bireyler, kadınlar vb. incinebilirliği ile anılan gruplardır. Pantazis (2000, s. 417), yoksulluk içinde yaşayanlar, kadınlar ve yaşlılar gibi belirli grupların ekonomik ve sosyal konumları, büyüklükleri ya da sağlıkları nedeniyle “savunmasız” kalabilecekleri gerçeğinden hareketle, incinebilirlik/savunmasızlık kuramının, onların güvensiz hissetme deneyimlerini keşfedebilmek için yararlı bir temel sağladığını ifade etmiştir.

Bireylerin bir suç nedeniyle mağduriyet geçmişinin olması yani suçtan örselenme deneyimi, suç korkusunu en çok etkileyen -korkunun artmasına yol açan- önemli nedenler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda “mağduriyet” kuramının da alan yazında en çok dikkat çekilen, suç korkusuna açıklık getiren kuramsal temeller arasında yer aldığını söyleyebilmek mümkündür. Curiel ve Bishop (2018, s. 2) da suç korkusunun nedenleri çeşitlilik gösteriyor olsa da en önemli nedeninin bireysel düzeyde “mağduriyeti deneyimlemiş olmakla” ilişkili olduğuna; bu insanların çok daha fazla korku duyuyor olduklarına dikkat çekmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Suç korkusu ile ilgili çalışma yapacak olanların dikkatine sunulması ve araştırmaların ilerletilebilmesine katkı sağlayabilmek amacıyla hazırlanan bu çalışma, bibliyometrik bir analiz niteliği taşımaktadır. Ayrıca, suç korkusuna ilişkin kavramsal bir çerçeve sunulmuş; alan yazının suç korkusuyla

ilgili irdelediği farklı bileşenlere ve bulgulara temel boyutlarıyla yer verilmiştir. Suç korkusu ile ilgili kavramsal çerçeve ve alana ilişkin bulgulara yer verildikten sonra, çalışmanın analiz kısmına geçilmiştir. Araştırmaları nicel olarak analiz edebilmek için *WoS core collection* veri tabanı ve *VOSviewer* yazılımı kullanılmıştır.

Veri tabanındaki alan yazın taraması, Ocak 2024'te yapılmıştır. Arama için “*fear of crime*” (suç korkusu) anahtar sözcük grubu kullanılmıştır. “*Fear of crime*” anahtar sözcük grubu kullanılarak ve “*all fields*” (tüm alanlar) seçilerek yapılan taramada 1843 sonuca ulaşılmıştır. Veri tabanında kayıtlı 1843 çalışmanın 1615’inin “makale”; 33’ünün “erken erişim makalesi”; 32’sinin “kitap bölümü”; 28’inin “bildiri kitabı” türünde olduğu görülmüştür. Tarama için çalışmaların yayınlandığı yıl sınırlaması yapılmamıştır. Analizler, en yenisi 2024 yılına ait 1; en eskileri ise 1980 yılına ait olan 7 ve farklı disiplinlerin çatısı altında hazırlanmış olan toplam 1615 “makale” temel alınarak gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın Bulguları ve Analiz

Bu bölümde, suç korkusu hakkında en fazla yayın yapılan makale türündeki araştırmaların incelenmesinin ardından elde edilen veriler yer almaktadır. Söz konusu veriler, bu başlık kapsamında analiz edilmiştir.

Araştırmaların Yıllara Göre Analizi

Suç korkusu ile ilgili makale türünde yayınlanan 1615 araştırmanın yıllara göre dağılımı incelendiğinde, 114 ile en fazla makalenin 2021 yılında yayınlandığı; en az makalenin ise 4 tane olmak üzere 1981 ve 1990 yıllarında yayınlandığı görülmektedir. 2024 yılında yayınlanan 1 makalenin en az sayıya işaret ettiği görülse de bu analiz, 2024 Ocak ayı itibarıyla, dolayısıyla yılın başında yapıldığı için 2024 yılı dikkate alınmamıştır. WoS’ta kayıtlı araştırmaların yıllara göre dağılımı, Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. WoS’ta kayıtlı makale türünde araştırmaların yıllara göre dağılımı

No.	Yayın Yılı	Makale Sayısı	1615 makale içinde %	No.	Yayın Yılı	Makale Sayısı	1615 makale içinde %
1	2021	114	7.059	24	2002	22	1.362
2	2019	106	6.563	25	2003	22	1.362
3	2020	100	6.192	26	1997	20	1.238
4	2017	97	6.006	27	1998	16	0.991
5	2016	82	5.077	28	1993	15	0.929
6	2022	79	4.892	29	1995	14	0.867
7	2018	77	4.768	30	1992	13	0.805
8	2015	76	4.706	31	1982	11	0.681
9	2009	68	4.211	32	1985	11	0.681
10	2014	68	4.211	33	1987	11	0.681
11	2011	63	3.901	34	1991	11	0.681
12	2023	62	3.839	35	1984	8	0.495
13	2012	59	3.653	36	1994	8	0.495
14	2013	59	3.653	37	1999	8	0.495
15	2010	43	2.663	38	1980	7	0.433
16	2008	40	2.477	39	1986	7	0.433
17	2007	34	2.105	40	1988	6	0.372
18	2005	31	1.920	41	1989	6	0.372
19	2004	28	1.734	42	1983	5	0.310
20	2000	27	1.672	43	1981	4	0.248
21	2006	26	1.610	44	1990	4	0.248
22	2001	24	1.486	45	2024	1	0.062
23	1996	22	1.362				

Suç korkusu ile ilgili makalelerin 114 ile en fazla 2021 yılında ve bölge olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde (45 makale) yayınlandığı görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanan 45 makalenin oranı, 2021 yılındaki tüm makaleler arasında %39.474'tür. Bunu 11 makale ile İngiltere; 9 makale ile İsveç; 6 makale ile Avustralya ve 5 makale ile Brezilya takip etmektedir. 2021 yılına ait 114 makalenin 3'ü (%2.632) ise Türkiye'den araştırmacılara aittir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde, suç korkusu ile ilgili makalelerin diğer ülke ve bölgelere göre daha fazla oluşu, detaylı bir irdeleme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. WoS veri tabanında yer alan en eski makalelerin 1980 yılına ait olduğu ve toplam 7 makalenin yer aldığı daha önce belirtilmişti. Ülkelere göre dağılım incelendiğinde, bu 7 makalenin tamamının, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki araştırmacılar tarafından yayınlandığı dikkati çekmektedir. Yine Amerika Birleşik Devletleri'nde 1982 yılında yayınlanan makale sayısının (10), 1996, 2000, 2004 yıllarında yayınlanan makale sayılarıyla (10) aynı olduğu görülmektedir. 1982 yılında yayınlanan 10 makale incelendiğinde, 5'inin özellikle "yaşlıların suç korkusuna" odaklandığı dikkati çekmektedir. Buna istinaden, 1982 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşlılara yönelik suç probleminin bölgenin gündeminde yer alıp almadığı, dönemin gazete haberlerinden araştırılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin önde gelen *The New York Times* gazetesinin arşivinde, 9 Mayıs 1982 tarihli "Yaşlı İstismarı Tartışıldı" (*Abuse of Elderly is Discussed*) başlıklı habere ulaşılmış; haber detaylarında yaşlı istismarının azalması için mücadele edileceği yönünde vurgular yapıldığı görülmüştür. Bu da söz konusu araştırmacıların yaşlılar özelinde suç korkusunu ele almalarının, ilgili habere de dayanarak, dönemin önemli sorunlarından biri olarak yaşlılara karşı işlenen suçların gündemde olması nedeniyle olabileceğini düşündürmüştür. Döneme ilişkin haberden bir bölüme aşağıda yer verilmiştir:

...Geçen yıl 'Yaşlanma' Konulu Temsilciler Meclisi Seçim Komitesi önünde verilen ifadeler, Amerika Birleşik Devletleri'nde her yıl 500.000 ila 1 milyon arasında yaşlı istismarı vakasının meydana geldiğini göstermiştir. Komite tarafından toplanan veriler, istismar vakalarının çoğunun tekrarlandığını ve mağdurların, bakım için başkalarına güvenen 75 yaş üstü kadınlar olduğunu göstermiştir" (*The New York Times*, 9 Mayıs 1982, E.T: 03.02.2024).

Bir bölümüne yer verilen haber metninden de anlaşılacağı gibi Amerika Birleşik Devletleri'nde 1982 yılı özelinde suç korkusu hakkında yayınlanan makalelerin yarısının yaşlıların suç korkusunu irdelemesinin özünde, yukarıda da ifade edildiği gibi o dönem için Birleşik Devletler genelinde ön plana çıkan suç problemlerinden bir tanesinin "yaşlılara karşı işlenen suçlar" olabileceği değerlendirilmektedir. Bibliyometrik çalışmaların neden önemli olduğu ve alan çalışmalarına nasıl katkıda bulunabileceği, bu analiz özelinde de anlaşılabilir. Akademik dünyanın güncel toplumsal olaylardan nasıl etkilendiği konusunda da çıkarımlar yapabilmek imkânını sağlayabildiği görülmektedir.

Araştırmaların Ülkelere Göre Analizi

Suç korkusu hakkında araştırma yapan yazarların en fazla hangi ülkelerde olduğu incelenmiştir. 1615 makale arasında en fazla yayın çıkarılan ilk 10 ülke, Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. WoS'ta kayıtlı makale türünde araştırmaların yayınlandığı ilk on ülke

No.	Ülke	Makale sayısı	1615 makale içinde %
1	Amerika Birleşik Devletleri	683	% 42.291
2	İngiltere	217	% 13.437
3	Avustralya	112	% 6.935
4	Almanya	62	% 3.839
5	Kanada	56	% 3.467
6	İspanya	48	% 2.972
7	İsveç	46	% 2.848
8	Hollanda	39	% 2.415
9	Belçika	36	% 2.229
10	İtalya	36	% 2.229

Amerika Birleşik Devletleri, tüm yıllardaki makalelerin en fazla yayınlandığı bölge olarak görülmektedir. Türkiye, en fazla makale yayınlanan ülkeler sıralamasında WoS'ta taranabilen 23 makale ile 16. sırada (%1.424) yer almaktadır.

Araştırmalarda En Çok Atıf Yapılan Yazarlar Analizi

Suç korkusu ile ilgili 1615 makalenin yazarları arasında ilk 10'da yer alan, en çok atıf alan yazarlar ve onlara ait 10 makale incelenmiştir. 10 makalenin tamamı, birden fazla yazar tarafından hazırlanmıştır. Tablo 3'te en çok atıf alan yazarlar, makaleler ve atıf sayılarına yer verilmiştir.

Tablo 3. WoS'ta kayıtlı ilk onda yer alan en çok atıf alan yazarlar, makaleler ve atıf sayıları

No.	Yazarlar	Makalenin Başlığı	Yayın Yılı	Atıf Sayısı
1	Kuo, F.E. ve Sullivan, W.C.	Environment and Crime in the Inner City: Does Vegetation Reduce Crime? (Şehir İçinde Çevre ve Suç: Bitki Örtüsü Suçu Azaltır mı?)	2001	722
2	Brown, B; Perkins, D.D. ve Brown, G.	Place Attachment in a Revitalizing Neighborhood: Individual and Block Levels of Analysis (Yeniden Canlanan Bir Mahallede Mekâna Bağlılık: Bireysel ve Sokak/Blok Düzeyinde Analiz)	2003	560
3	Ferraro, K.F. ve Lagrange, R.	The Measurement of Fear of Crime (Suç Korkusunun Ölçülmesi)	1987	500
4	Lagrange, R.L.; Ferraro, K.F. ve Supancic, M.	Perceived Risk and Fear of Crime - Role of Social and Physical Incivilities (Algılanan Risk ve Suç Korkusu - Sosyal ve Fiziksel Uygunsuzlukların Rolü)	1992	470
5	Perkins, D.D. ve Taylor, R.B.	Ecological Assessments of Community Disorder: Their Relationship to Fear of Crime and Theoretical Implications (Toplum Düzensizliğinin Ekolojik Değerlendirmeleri: Suç Korkusu ile İlişkileri ve Teorik Çıkarımlar)	1996	391
6	Rountree, P.W. ve Land, K.C.	Perceived Risk Versus Fear of Crime: Empirical Evidence of Conceptually Distinct Reactions in Survey Data (Algılanan Risk ve Suç Korkusu: Anket Verilerinde Kavramsal Olarak Farklı Tepkilerin Ampirik Kanıtları)	1996	374
7	Covington, J. ve Taylor, R.B.	Fear of Crime in Urban Residential Neighborhoods - Implications of Between-Neighborhood and Within-Neighborhood Sources for Current Models (Kentsel Mahalle Konutlarında Suç Korkusu - Mahalle İçi ve Mahalleler Arası Kaynakların Mevcut Modellere Etkileri)	1991	336
8	Stafford, M.; Chandola, T. ve Marmot, M.	Association Between Fear of Crime and Mental Health and Physical Functioning (Suç Korkusu ile Ruh Sağlığı ve Fiziksel İşlevsellik Arasındaki İlişki)	2007	324
9	Markowitz, F.E.; Bellair, P.E.; Liska, A.E. ve Liu, J.H.	Extending Social Disorganization Theory: Modeling The Relationships Between Cohesion, Disorder, and Fear (Sosyal Düzensizlik Teorisinin Genişletilmesi: Uyum, Düzensizlik ve Korku Arasındaki İlişkilerin Modellenmesi)	2001	316
10	Bayley, D.H. ve Shearing, C.D.	The Future of Policing (Polisliğin Geleceği)	1996	296

Tablo 3'te, Kuo, F.E. ve Sullivan, W.C. tarafından yayınlanan "*Environment and Crime in the Inner City: Does Vegetation Reduce Crime?*" (Şehir İçinde Çevre ve Suç: Bitki Örtüsü Suçu Azaltır mı?) başlıklı araştırmanın, sonraki yıllarda yayınlananlardan daha fazla atıf almış olması bir yana; önceki yıllarda yayınlanmış araştırmalardan da daha fazla atıf almış olması, araştırmayı detaylı bir şekilde irdeleme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Söz konusu araştırmada (Kuo ve Sullivan, 2001), "bitki örtüsü ve suç" arasındaki ilişki incelenmiştir. Her ne kadar bitki örtüsünün sıklığı ile suç korkusunun artışı ilişkilendiriliyor olsa da "daha yeşil" bir çevrede yaşayan insanların suç korkusunun daha az olduğuna ve hatta saldırganlık ve şiddet içeren davranışlara daha az yöneldiklerine dikkat çekilmiştir. Polis raporları kullanılarak, binaların çevresi ne kadar yeşil olursa, o kadar az suçun rapor edildiği ortaya koyulmuştur. Bu durumun, hem mal varlığına karşı işlenen suçlarda hem de şiddet suçlarında geçerli olduğu ifade edilmiştir.

Burada dikkat çekilmesi gereken husus, Tablo 3'te yer verilen atıf sayılarının yalnızca WoS veri tabanı temel alınması nedeniyle, diğer veri tabanlarında yer alan atıf sayılarına göre farklılık gösteriyor olmasıdır. Bu aşamada, atıf sayılarında benzerlik olup olmadığını tespit edebilmek için *Google Scholar* atıf verileri de incelenmiştir. WoS veri tabanına kayıtlı makalelerin atıf sayılarının *Google Scholar* veri tabanında daha fazla olduğu görülmüştür. Yani bu makalelerin WoS kapsamına girmeyen yayınlarda da çokça atıf aldığı anlaşılmaktadır. Kuo, F.E. ve Sullivan, W.C. tarafından hazırlanan “*Environment and Crime in the Inner City: Does Vegetation Reduce Crime?*” başlıklı çalışmalarına yapılan atıf sayısı WoS'ta 722'yken; 01.02.2024 itibarıyla *Google Scholar* veri tabanına göre 2081'dir. Benzer şekilde, *Google Scholar*'da Brown, B; Perkins, D.D. ve Brown, G.'nin “*Place Attachment in a Revitalizing Neighborhood: Individual and Block Levels of Analysis*” başlıklı çalışmalarına 1483; Ferraro, K.F. ve Lagrange, R.'nin “*The Measurement of Fear of Crime*” başlıklı çalışmalarına 1423 atıf yapılmıştır.

Türkiye'den, ortak yazarlı olarak hazırlanmış olup, WoS'ta en çok atıf alan makale ise 2010 yılında yayınlanarak toplam 45 atıf alan “*Fear of Crime Among Citizens of Turkey*” (Türkiye Vatandaşlarında Suç Korkusu) başlıklı makaledir. Yazarları Önder Karakuş, Edmund F. McGarrell ve Oğuzhan Başbüyük'tür.

Araştırmalarda En Çok Kullanılan Anahtar Sözcük Analizi

Suç korkusu ile ilgili makalelerde en çok kullanılan anahtar sözcükler incelenmiştir. Tablo 4'te ilk onda yer alan en çok kullanılan anahtar sözcüklere yer verilmiştir.

Tablo 4. WoS'ta kayıtlı makale türünde araştırmalarda en çok kullanılan ilk on anahtar sözcük analizi

No.	Anahtar Sözcük	Tekrarlanma Sayısı
1	<i>Fear of crime</i> (Suç korkusu)	669
2	<i>Crime</i> (Suç)	118
3	<i>Victimization</i> (Mağduriyet)	110
4	<i>Fear</i> (Korku)	74
5	<i>Gender</i> (Cinsiyet)	63
6	<i>Perceived risk</i> (Algılanan risk)	37
7	<i>Violence</i> (Şiddet)	35
8	<i>Disorder</i> (Düzensizlik)	33
9	<i>Community policing</i> (Toplum destekli polislik)	33
10	<i>Crime prevention</i> (Suçun önlenmesi)	33

En çok kullanılan anahtar sözcük grubu 669 tekrar ile “*fear of crime*”; 118 tekrar ile “*crime*”; 110 tekrar ile “*victimization*”; 74 tekrar ile “*fear*”; 63 tekrar ile “*gender*” anahtar sözcükleridir. Suç korkusu ile mağduriyet geçmişinin olup olmaması arasında çok güçlü bir ilişkinin var olduğu ve araştırmalarda en fazla dikkate alınan değişkenlerden bir tanesinin “cinsiyet” olduğu daha önce belirtilmişti. Dolayısıyla, “*victimization*” ve “*gender*” sözcüklerinin anahtar sözcüklerin başında geliyor olması anlaşıldır.

Araştırmaların Bağlı Oldukları Disiplinler Analizi

Makalelerin en çok hangi disiplinler kapsamında yayınlandığı da analize dâhil edilmiş olup; suç korkusu ile ilgili araştırma yapan yazarların bağlı oldukları ilk 10 disipline Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. WoS'ta kayıtlı makale türünde araştırmaların bağlı oldukları ilk on disiplin

No.	İlgili Disiplinler	Makale Sayısı	1615 makale içinde %
1	Kriminoloji/Penoloji	735	% 45.511
2	Psikoloji	247	% 15.294
3	Sosyoloji	207	% 12.817
4	Hukuk	108	% 6.687
5	Çevre Bilimleri/Ekoloji	105	% 6.502
6	Sosyal Bilimler (Diğer Konular)	103	% 6.378
7	Kent Çalışmaları	86	% 5.325
8	Kamusal Çevre İş Sağlığı	83	% 5.139
9	Coğrafya	71	% 4.396
10	Kamu Yönetimi	55	% 3.406

Tablo 5'te görüldüğü gibi suç korkusu üzerine yapılan çalışmalar en çok kriminoloji alanında yayınlanmış olup; bunu psikoloji ve sosyoloji takip etmektedir. En çok yayın yapılan kriminoloji disiplini kapsamındaki çalışmalar özelinde de bir inceleme yapılmıştır. Tablo 6'da kriminoloji disiplini kapsamında hazırlanan, ilk 10'da yer alan araştırmalara, yazarlarına ve atıf sayılarına yer verilmiştir.

Tablo 6. WoS'ta kayıtlı kriminoloji disiplini kapsamında ilk onda yer alan en çok atıf alan yazarlar, makaleler ve atıf sayıları

No.	Yazarlar	Makalenin Başlığı	Yayın Yılı	Atıf Sayısı
1	Lagrange, R.L.; Ferraro, K.F. ve Supancic, M.	Perceived Risk and Fear of Crime - Role of Social and Physical Incivilities (Algılanan Risk ve Suç Korkusu - Sosyal ve Fiziksel Uygunsuzlukların Rolü)	1992	423
2	Markowitz, F.E.; Bellair, P.E.; Liska, A.E. ve Liu, J.H.	Extending Social Disorganization Theory: Modeling The Relationships Between Cohesion, Disorder, and Fear (Sosyal Dağınıklık Teorisinin Genişletilmesi: Uyum, Düzensizlik ve Korku Arasındaki İlişkilerin Modellenmesi)	2001	319
3	Gibson, C.L.; Zhao, J.H.; Lovrich, N.P. ve Gaffney, M.J.	Social İntegration, İndividual Perceptions of Collective Efficacy, and Fear of Crime in Three Cities (Üç Şehirde Sosyal Bütünleşme, Kolektif Etkinliğe İlişkin Bireysel Algılar ve Suç Korkusu)	2002	267
4	Taylor, R.B. ve Hale, M.	Testing Alternative Models of Fear of Crime (Alternatif Suç Korkusu Modellerinin Test Edilmesi)	1986	261
5	Gill, C.; Weisburd, D.; Telep, C.W.; Vitter, Z. ve Bennett, T.	Community-Oriented Policing to Reduce Crime, Disorder and Fear and İncrease Satisfaction and Legitimacy Among Citizens: A Systematic Review (Suç, Düzensizlik ve Korkuyu Azaltmak ve Vatandaşlar Arasında Memnuniyet ve Meşruiyeti Artırmak için Toplum Odaklı Polislik: Sistematik Bir İnceleme)	2014	250
6	Ratcliffe, J.H.; Taniguchi, T.; Groff, E.R. ve Wood, J.D.	The Philadelphia Foot Patrol Experiment: A Randomized Controlled Trial of Police Patrol Effectiveness in Violent Crime Hotspots (Philadelphia Yaya Devriye Deneyi: Şiddet Suçlarının Yoğun Olduğu Noktalarda Polis Devriyesinin Etkinliği Üzerine Rastgele Kontrollü Bir Deneme)	2011	249
7	LaGrange, R.L. ve Ferraro, K.F.	Assessing Age and Gender Differences in Perceived Risk and Fear of Crime (Algılanan Risk ve Suç Korkusunda Yaş ve Cinsiyet Farklılıklarının Değerlendirilmesi)	1989	242
8	Skogan, W.	Fear of Crime and Neighborhood Change (Suç Korkusu ve Mahalle Değişimi)	1986	241
9	Garofalo, J.	The Fear of Crime - Causes and Consequences (Suç Korkusu - Nedenleri ve Sonuçları)	1981	235
10	Box, S.; Hale, C. ve Andrews, G.	Explaining Fear of Crime (Suç Korkusunu Açıklamak)	1988	214

Tablo 6'da görüldüğü gibi kriminoloji disiplini kapsamında suç korkusu üzerine yapılan, ilk onda yer alan araştırmaların en eskisi 1981 yılında; en yenisi 2014 yılında yayınlanmıştır. Genel olarak araştırmaların en eskilerinin 1980 yılına ait olduğu göz önüne alındığında; "kriminoloji" disiplininin suç korkusu alanında ilk çalışılan disiplinlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Kriminoloji, suç oranlarının neden zamana ve kültürden kültüre göre çeşitlendiği; neden bazı bireylerin suç işlemeye daha fazla eğilimli oldukları; suç oranlarının neden yaş, cinsiyet ve etnik gruplara göre çeşitlilik gösterdiği, bazı davranışlar suç muamelesi görürken neden bazılarının görmediği; suçu önleyebilmek için neler yapılabileceği vb. konularda sorular sormaktadır (Walsh ve Ellis, 2007, s. 2; Gülver, 2024, s. 39). Suç korkusu üzerine yapılan çalışmaların önemli bir çoğunluğunun -yaklaşık %46 oranla- kriminoloji kapsamında yayınlanmış olması, alan yazın eksenindeki en çok atıf alan çalışmalara ilişkin değerlendirmeleri de önemli kılmaktadır. Söz konusu değerlendirmeler, Tablo 6'da yer alan, WoS'ta kayıtlı, kriminoloji disiplini kapsamında ilk onda yer alan, en çok atıf almış olan makaleler özelinde, bu makalelerdeki değişkenler ve ele alınan konular üzerinden yapılacaktır.

423 atıf sayısı ile ilk sırada yer alan, Lagrange vd. (1992) tarafından yayınlanan *Perceived Risk and Fear of Crime - Role of Social and Physical Incivilities* (Algılanan Risk ve Suç Korkusu - Sosyal ve Fiziksel Uygunluksuzlukların Rolü) başlıklı makalede yazarlar, farklı araştırmalarda yaygın bir şekilde ortaya koyulan bulgularda “mahalle nezaketsizlikleri” olarak ifade edilen, terk edilmiş dükkanlar, bakımsız arsalar, çöp, gürültü, bankta uyuyanlar, sarhoşlar ve benzerinin genellikle korku hissi yaratmada suçun kendisi kadar güçlü olduğuna dikkat çekildiğini ifade etmişlerdir. Bunun, sokaklardaki “ayaktakımının ve duvarlardaki grafitilerin” temizlenerek korku hissinin azaltılabileceği anlamına geldiğini belirtmişlerdir. Kendi araştırmalarında ise “bir dizi sosyal ve fiziksel nezaketsizliğin suça karşı iki farklı tepki üzerindeki etkisini” incelemişlerdir: “Risk algısı” ve “korku” hissi. Telefonla görüşme sağladıkları rastgele seçilmiş 1.101 ABD’li yetişkinden oluşan ulusal bir veri kümesi kullanmışlardır. Veriler, “sosyal ve fiziksel nezaketsizlik” ile “risk algısı” arasında önemli ilişkiler olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca nezaketsizlik, korkuyla da ilişkilidir ancak gücü risk algısına göre daha azdır.

Markowitz vd. (2001) tarafından yayınlanan *Extending Social Disorganization Theory: Modeling the Relationships Between Cohesion, Disorder, and Fear* (Sosyal Dağınıklık Teorisinin Genişletilmesi: Uyum, Düzensizlik ve Korku Arasındaki İlişkilerin Modellenmesi) başlıklı makalede, son sosyal düzensizlik araştırmalarına dayanarak, İngiliz Suç Araştırması’nın üç dalgasından alınan mahalle örnekleri kullanılmış; düzensizlik, hırsızlık, uyum/bütünleşme ve suç korkusu arasındaki ilişki modelleri tahmin edilmeye çalışılmıştır. “Sonuçlar bir araya geldiğinde, mahalle uyumundaki azalmaların suçu ve düzensizliği, korkuyu artırdığı ve dolayısıyla uyumu/bütünleşmeyi daha da azalttığı” ortaya koyulmuştur.

Gibson vd. (2002) tarafından yayınlanan *Social Integration, Individual Perceptions of Collective Efficacy, and Fear of Crime in Three Cities* (Üç Şehirde Sosyal Bütünleşme, Kolektif Etkinliğe İlişkin Bireysel Algılar ve Suç Korkusu) başlıklı makalede yazarlar benzer şekilde, “komşuların istekliği/gönüllülüğü ve gayri resmi sosyal kontrol ajanları olarak müdahale etme istekleri” olarak tanımlanan, “mahallenin kolektif etkinlik algılarının”, sosyal bütünleşme ve suç korkusu arasındaki ilişkide sahip olduğu aracı rolü değerlendirmişlerdir. Gibson vd. (2002, ss. 558-559) tarafından elde edilen bulgular neticesindeki analizlerde dikkati çeken bazı hususlar yer almaktadır: Onlara göre suç korkusundaki çeşitliliği açıklamaya çalışan kriminologlar, önceki mağduriyeti, düzensizliği ve toplumsal bütünleşmeyi içeren istatistiksel modeller oluşturmada “yalnızca kısmen başarılı” olmuş ve “kolektif etkinliğe ilişkin bireysel algıların yapısını” incelememiş ve/veya bütünleştirmemişlerdir; bu süreçlerin suç korkusunu açıklamaya nasıl katkıda bulunduğunu araştırmamışlardır. Bulgulara göre komşular (ve mahalle) arasındaki sosyal bağlar, güvenin oluşmasına ve komşuların uygun durumlarda gayri resmi sosyal kontrol aracı olarak müdahale etmeye istekli olacakları beklentilerine neden olan bağlanmalara yol açabilmektedir. Kolektif etkinliğe ilişkin algı arttıkça, suç korkusunun bilinen diğer öngörücülerinin etkileri kontrol edildikten sonra bile, mahalle sakinleri arasında suç korkusunu hafifletmede nispeten büyük bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Söz konusu bulgunun önemi “suç korkusu karmaşık bir sosyal sorun olmaya devam etse de bu bulmacaya önemli bir parça eklemiş oldukları” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca “sosyal bütünleşmenin” suç korkusunu açıklamada önemli bir ilk etken olabileceği; ancak komşular arasında “güven duygusunun geliştirilmesi ve gayri resmi sosyal kontrol aracı olarak hareket etme zorunluluğu duygusu etrafında birlik sağlanmasının, mahallelerin istikrara kavuşturulması veya iyileştirilmesinde daha önemli olabileceği” vurgulanmıştır.

Taylor ve Hale (1986) tarafından yayınlanan *Testing Alternative Models of Fear of Crime* (Alternatif Suç Korkusu Modellerinin Test Edilmesi) başlıklı makalede yazarlar, suç korkusunu açıklamak için kullanılan farklı teorik modelleri test etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda “düzensizlik”, “toplum kaygısı”, “dolaylı mağduriyet” modelleri analiz edilmiştir. Düzensizlik modeli kapsamında temel olarak hem sosyal hem de fiziksel sorunların olduğu yerlerde, çevrenin niteliklerinden bağımsız olarak insanların daha fazla korkuya sahip oldukları; toplumsal kaygı modeli çerçevesinde, algılanan yerel sorunların toplumsal endişeyi artırdığı; “dolaylı mağduriyet” modeli kapsamında ise yerel bağları olanların ve özellikle “kadınlar, siyahlar, yaşlılar vb.nin” suçlardan daha fazla etkilenecek korku düzeylerinin daha fazla olabileceği ortaya koyulmuştur. Ancak tüm bunların tek başına suç korkusunu açıklamada yeterli olmayacağı da dikkat çekilen hususlar arasındadır.

Gill vd. (2014) tarafından yayınlanan *Community-Oriented Policing to Reduce Crime, Disorder and Fear and Increase Satisfaction and Legitimacy Among Citizens: A Systematic Review* (Suç, Düzensizlik ve Korkuyu Azaltmak ve Vatandaşlar Arasında Memnuniyet ve Meşruiyeti Artırmak için Toplum Odaklı Polislik: Sistematik Bir İnceleme) başlıklı makalede, çoğu Amerika Birleşik Devletleri'ndeki mahallelerde yürütülen, toplum odaklı polisliğin 65 bağımsız testini içeren 25 raporun belirlendiği ifade edilmiştir. Bu raporlar incelendikten sonra bulguların, toplum odaklı polislik stratejilerinin vatandaş memnuniyeti, düzensizlik algıları ve polis meşruiyeti üzerinde olumlu etkileri olduğunu; ancak suç ve suç korkusu üzerindeki etkilerinin sınırlı olduğunu gösterdiğine dikkat çekilmiştir.

Ratcliffe vd. (2011) tarafından yayınlanan *The Philadelphia Foot Patrol Experiment: A Randomized Controlled Trial of Police Patrol Effectiveness in Violent Crime Hotspots* (Philadelphia Yaya Devriye Deneyi: Şiddet Suçlarının Yoğun Olduğu Noktalarda Polis Devriyesinin Etkinliği Üzerine Rastgele Kontrollü Bir Deneme) başlıklı makalede, Amerika Birleşik Devletleri'nin New Jersey eyaletinde bulunan Newark şehrinde, “yaya polis devriyelerinin etkinliği” araştırılmıştır. Yaya devriyelerinin toplumun polis algısını iyileştirdiği ve suç korkusunu azalttığı; ancak genel olarak suç olaylarını azaltmadığını bulunmuştur. Öte yandan devriyelerin, “Amerika Birleşik Devletleri'nde önemli bir halk sağlığı tehdidi” olarak nitelendirilen şiddet suçlarının azaltılmasına katkı sağladığı ve caydırıcı olabildiği de dikkat çekilen önemli çıktılar arasındadır.

Suç korkusu üzerine en çok çalışma yapan araştırmacılar arasında nitelendirilebilecek LaGrange ve Ferraro (1989) tarafından yayınlanan *Assessing Age and Gender Differences in Perceived Risk and Fear of Crime* (Algılanan Risk ve Suç Korkusunda Yaş ve Cinsiyet Farklılıklarının Değerlendirilmesi) başlıklı makalede, suç korkusu üzerine yapılan araştırmaların çoğunun, “kadınların ve yaşlıların suçtan çok korktuğunu” gösterdiği ifade edilmiş; bu bulguların, özellikle yaşlıların suç korkusunun, bilimsel ve popüler medyada yaygın olarak dile getirildiği vurgulanmıştır. Bu çalışmada da “algılanan risk” ve “suç korkusu”ndaki yaş ve cinsiyet farklılıkları incelenmiştir. Bulgular, kadınların, suç korkusunun nasıl ölçüldüğüne bakılmaksızın erkeklerden önemli ölçüde daha fazla algılanan risk ve suç korkusu bildirdiği; en büyük suç korkusu bildirenlerin ise yaşlı yetişkinler olduğu yönündedir. Ancak “suç korkusunun alternatif bireysel ölçütleri kullanıldığında böyle olmadığı” araştırmada dikkat çekilen hususlardandır. Kişisel suç korkusu ve mal varlığı suçu korkusu için yaşlı yetişkinlerin “daha yüksek suç korkusu seviyelerine sahip olmadığı” ortaya koyulmuş; “daha önce yapılan birçok çalışmada, ölçüm sorunları nedeniyle, yaşlı bireylerin günlük yaşamlarındaki korkunun boyutunun abartıldığı” ifade edilmiştir.

Skogan (1986) tarafından yayınlanan *Fear of Crime and Neighborhood Change* (Suç Korkusu ve Mahalle Değişimi) başlıklı makalede, “suç oranları ve yaşam kalitesinin, mahallelerin fiziksel ve sosyal özelliklerindeki değişikliklere göre değişip değişmediği” tartışılmış; “doğrudan” yanıt olarak mutlaka değişeceğinin söz konusu olmadığı ifade edilmiştir. Öte yandan, suç oranlarının ve suç korkusunun artması üzerinde “dolaylı” etkisi olan durumların olduğu; bunlar arasında “mahalle yatırımlarının azalmasının, yıkım ve inşaat faaliyetlerinin, demagojinin ve sanayisizleşmenin” yer aldığı belirtilmiştir. Artan suç korkusunun, bireylerin fiziksel ve psikolojik olarak toplum hayatından çekilmesine neden olabileceği; bunun, suçu ve düzensizliği engelleyen gayri resmi sosyal kontrol süreçlerini zayıflattığı ve bir mahallenin örgütsel yaşamında ve seferberlik kapasitesinde düşüşe neden olduğu; ayrıca korkunun, iş yaşamı koşullarının bozulmasına da sebep olabileceği değerlendirilmiştir.

Garofalo (1981), *The Fear of Crime - Causes and Consequences* (Suç Korkusu - Nedenleri ve Sonuçları) başlıklı makalede, suç korkusunun ve sonuçlarının genel bir modelini oluşturmuştur. Söz konusu model kapsamında, yaş, cinsiyet, ırk, gelir, eğitim, coğrafi konum, yaşam tarzı vb. “sosyal alanda konum”la ilişkili değişkenlerin; doğrudan deneyim, kişilerarası iletişim ve medya yoluyla “suç hakkında bilgi edinmenin”; genişlik, eğilimler, suçlu ve mağdur özellikleri gibi “suç imgelemelerinin”; suçun yaygınlığı, olasılık, incinebilirlik durumu ve sonuçları açısından “risk değerlendirmesinin”; kaçınma, korunma, önleme, sosyal etkileşim, iletişim, bilgi arayışı gibi “bireysel yanıtlar”ın suç korkusu ve sonuçları açısından dikkate alındığı görülmektedir.

Box vd. (1988) tarafından yayınlanan *Explaining Fear of Crime* (Suç Korkusunu Açıklamak) başlıklı makalede ise yazarlar, ikinci İngiliz Suç Anketi'nden alınan verileri inceleyerek, suç korkusunu açıklamak için çeşitli faktörlerden oluşan bir model oluşturmuşlardır. Cinsiyet, yaş, ırk, mahalle uyumu,

polise duyulan güven, yerel nezaketsizlik düzeyleri, mağduriyet deneyimi, risk algısı ve suçun ciddiyetinin değerlendirilmesi gibi faktörlerin hepsinin bir araya gelerek "korku"nun güçlü ampirik desteğe sahip teorik bir açıklamasını oluşturduğunu ortaya koymuştur.

Söz konusu araştırmalar, suç korkusunun nedenleri ve yansımaları çeşitlilik göstereceği için farklı değişkenlerin rolü ve suçu önleme amaçlı politikaların etkileri dikkate alınarak yapılmış araştırmalardır. Birçok araştırmada suç korkusuyla ilişkisi en çok incelenen değişkenler ve araştırma bulguları genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, öncelikle yaş, cinsiyet gibi değişkenlerin temel alındığı görülmektedir. Sosyal ve fiziksel düzensizlik işaretlerinin suç korkusu üzerindeki etkisi de birçok kez dikkate alınmıştır. Düzensizliğin ya da “sosyal nezaketsizlikler” olarak anılan durumların insanlarda korku duygusu oluşturabileceği; korku oluşturmaya bile risk algılarının artmasına yol açtığı, yukarıda yer alan araştırmalardan anlaşılmaktadır. Suç korkusunun nedensel bileşenlerinin çeşitlilik gösterdiği düşünüldüğünde, bazı araştırmalarda çevredeki sosyal ve fiziksel düzensizlik işaretlerinin korku duygusunun oluşmasındaki payının az olmasına ilişkin bulgunun ortaya çıkması anlaşılır bir durumdur. Nihayetinde suç korkusundaki nedensel temeller değişkenlik göstereceği için sonuçlar her sosyal koşulda benzer olmayabilir. Araştırmalarda, uyum ve sosyal bütünleşmenin son derece önemli olan rolüne de dikkat çekildiği görülmektedir. Sosyal bütünleşme ve uyumun güçlü olduğundan söz edilebilen mahalle ve topluluklarda, bireylerin etrafında olup bitenlere karşı duyarlı olacağını ve dolayısıyla toplumsal denetim mekanizmasının güçlü bir şekilde işlediğini ifade etmek mümkündür. Toplumsal denetim mekanizmasının güçlü olmasının da hırsızlık gibi bazı suçlarda azalma görülmesinde etkili olabileceği aşikardır. Bütünleşmenin, toplumsal denetimin güçlü olması halinde, çevresel düzensizlik işaretleri korku oluşturacak bir neden olarak görülmeyebilir. Bunların haricinde, özellikle bireyleri incinebilir kılan özellikleri bağlamında dolaylı mağduriyet deneyimlerinin de etkisinin incelenmiş olması, araştırmalarda ön plana çıkan hususlar arasındadır. Neticede suçtan örselenmek yalnızca doğrudan mağduriyetle sınırlı değildir ve dolaylı mağduriyet deneyimlerinin de suç korkusunu artırmada önemli bir rol oynayacağı söylenebilir. Yine de suç korkusunun dolaylı mağduriyet deneyimiyle olan ilişkisinin kapsamlı bir şekilde araştırılmadığının anlaşıldığını belirtmek gerekir.

Sonuç

Bu çalışmada suç korkusu alanında yapılan araştırmalar, WoS veritabanı kullanılarak bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Suç olgusu tamamen önlenebilecek bir problem olmadığı için suç olgusunun kendisi kadar önem taşıyan suç korkusu problemine ilişkin araştırmaların sürdürülmesinin de önemini koruyacağını söyleyebilmek mümkündür. Bu nedenle bibliyometrik araştırmalar, mevcut durumun analiz edilebilmesine ve bu sayede yeni araştırmalar için yol haritası sunulabilmesine katkı sağlamaktadır.

WoS veritabanında kayıtlı makale türünde araştırmaların yıllara göre dağılımı incelendiğinde, ilk çalışmaların 1980; son çalışmanın ise 2024 yılına ait olduğu görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri, suç korkusu ile ilgili araştırmaların en çok yapıldığı bölgedir. Bunu, WoS'ta kayıtlı araştırmaların yayınlandığı ilk on ülke arasında yer alan İngiltere, Avustralya, Almanya, Kanada, İspanya, İsveç, Hollanda, Belçika, İtalya takip etmektedir. Araştırmalarda en çok kullanıldığı belirlenen ilk on anahtar sözcük ve sözcük grupları; “suç korkusu”, “suç”, “mağduriyet”, “korku”, “cinsiyet”, “algılanan risk”, “şiddet”, “düzensizlik”, “toplum destekli polislik”, “suçun önlenmesi”dir. En çok atıf yapılan yazarlar incelendiğinde; *“Environment and Crime in the Inner City: Does Vegetation Reduce Crime?”* (Şehir İçinde Çevre ve Suç: Bitki Örtüsü Suçu Azaltır mı?) başlıklı makalenin yazarları Kuo ve Sullivan'ın, bu analizlerin yapıldığı sırada 722 atıf ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Makalenin yayınlandığı ülke Amerika Birleşik Devletleri'dir. WoS'ta kayıtlı makale türünde araştırmaların bağlı oldukları disiplinler incelendiğinde ise yaklaşık %46 oranla “kriminoloji” 1. sıradadır. Bunu, “psikoloji”, “sosyoloji”, “hukuk”, “çevre bilimleri”, “sosyal bilimler (diğer konular)”, “kent çalışmaları”, “kamusal çevre iş sağlığı”, “coğrafya”, “kamu yönetimi” takip etmektedir.

Suç korkusu ile ilgili araştırmalar “kriminoloji” disiplinde yoğunlaştığı için bu alanda en çok atıf alan makaleler özelinde de değerlendirmeler yapılmıştır. Söz konusu araştırmalar arasında ilk onda yer

alan makalelerden ilki 1981 yılında, sonuncusu ise 2014 yılında yayınlanmıştır. Lagrange vd. tarafından 1992 yılında yayınlanan *Perceived Risk and Fear of Crime - Role of Social and Physical Incivilities* (Algılanan Risk ve Suç Korkusu - Sosyal ve Fiziksel Uygunsuzlukların Rolü) başlıklı makale, analizlerin yapıldığı sırada 423 atıf ile ilk sırada yer almaktadır. Araştırmada suç korkusu ile ilişkisinin irdelenmesi bağlamında en dikkat çeken kavramlar “sosyal ve fiziksel nezaketsizlik” ve “risk algısı/algılanan risk”tir. Makaleye konu olan araştırma Amerika Birleşik Devletleri’nde yapılmıştır.

En çok atıf alarak ilk onda yer alan makalelerde genel olarak suç korkusuyla ilişkisi bağlamında irdelenen diğer hususlar ve sıkça yer verildiği belirlenen kavramlar özellikle şunlardır: “Düzensizlik”, “uyum/bütünleşme”, “kolektif etkinlik algısı”, “toplum kaygısı”, “mağduriyet deneyimi”, “dolaylı mağduriyet”, “incinebilirlik”, “toplum odaklı polislik”, “yaya polis devriyelerinin etkinliği”, “yaşam kalitesi”, “suç imgelemi”. Bu araştırmalarda suç korkusuyla olan ilişkisi en çok test edilen değişkenler ise özellikle şunlardır: “Yaş”, “cinsiyet”, “ırk”, “gelir”, “eğitim”. Dolayısıyla, söz konusu araştırmalarda suç korkusuyla ilişkisi ortaya koyulmaya çalışılan hususların temellendirildiği kuramlar özellikle “algılanan risk”, “incinebilirlik” ve “mağduriyet” kuramlarıdır. Bu kuramların tek başına suç korkusunun nedenlerini ve yansımalarını açıklamaya yetmeyeceğini; suç olgusunun ve haliyle suç korkusunun nedensel bileşenlerinin girift olduğunu belirtmek gerekir.

Bu çalışmada analiz edilen, özellikle “algılanan risk”, “incinebilirlik” ve “mağduriyet” kuramlarına dayandırılarak yapıldığı anlaşılan, en çok atıf yapılmış olan makalelerde, suç korkusunun “medya” faktörüyle olan ilişkisine ilginin pek olmadığı dikkati çekmektedir. Oysa medyanın -özellikle de görsel ve işitsel medyanın- izleyenleri ve/veya dinleyenleri etkileme potansiyelinin yüksek olduğu; dolayısıyla suç korkusunu etkileyebileceği aşîkârdır ancak irdelenen makaleler özelinde, medya faktörünün suç korkusuyla olan ilişkisine yer verilmediğini söyleyebilmek mümkündür. Dikkati çeken diğer bir husus, suç korkusunun “dolaylı mağduriyet” deneyimiyle olan ilişkisinin araştırmalara yansıtılma şeklidir: Suç korkusunun dolaylı mağduriyet deneyimiyle ilişkisi ele alınmakla birlikte; “kadın, siyah, yaşlı” vb. olmakla yani bireyleri özellikle incinebilir kılan özelliklerle ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Oysa suçtan etkilenmek yalnızca doğrudan suç mağduru olmakla ya da incinebilir kılan özelliklerin var oluşuyla sınırlı değildir; dolaylı mağduriyet deneyimi de bazen doğrudan mağdur olma deneyimi kadar örseleyici olabilir. Bireyler, özellikle medya aracılığıyla hiç tanımadıklarının bile suçtan zarar görerek örselenmiş olmalarına şahit olarak, duygusal anlamda olumsuz etkilenebilir, suç korkuları artabilir, "dolaylı mağdur" haline gelebilirler. Öte yandan, bireylerin duygusal yakınlık beslediği, en sevdiği kişilerin -özellikle de aidiyet duygusu taşınan aile bireylerinden biri veya birilerinin- suçtan mağdur olmalarının yol açtığı “dolaylı” mağduriyetin etkileri yaşam boyu sürebilir. Yalnızca suç korkusunu artırmakla kalmayıp, yıkıcı “öfke” duygusuna sebep olabilir. Toplumsal güven duygusunu yaralaması kaçınılmaz hale gelebilir. Bunlar vb. göz önüne alındığında, suç korkusunun dolaylı mağduriyet deneyimi ile olan ilişkisinin daha detaylı araştırılmasının ve “dolaylı mağdur” kavram kapsamının genişletilmesinin önemli olacağını söyleyebilmek mümkündür.

Suç korkusu ile ilgili araştırmaların devamlılığını koruması, bu korkunun ortaya çıkmasına yol açan bireysel ve toplumsal nedenlerin daha iyi anlaşılması ve güncel değişimlerin ortaya koyulabilmesi açısından önem taşımaktadır. Özellikle, problemin toplumsal ve çevresel nedenlerle ilgili olan yönlerinin tespit edilebilmesi; bu yönde farkındalığın araştırmalar ışığında ortaya koyulabilmesi, suç korkusuna yol açan ya da açması muhtemel olan durumları en aza indirebilecek ya da önleyebilecek politikaların hayata geçirilebilmesine destek olabilir. Örneğin, sokak ve mahallelerde ışıklandırmanın yetersiz olduğu, çevresel düzensizlik işaretlerinin (metruk binalar, çöp yığınları vb.) yaygın olduğu durumlarda suç korkusunun daha fazla olduğu ya da büyük bir korkuya yol açmasa bile risk algısını artırdığı yönünde bulguların araştırmalara yansıtılması, buna ilişkin görece daha kolay olabilecek önleme araçlarının (sokak lambaları vb.) temin edilmesini ve ilgili faaliyetlerin (temiz ve bakımlı mekânlar oluşturulması vb.) uygulamaya geçirilmesini sağlayabilir. Makro düzeyde de suçların neden olduğu suç korkusunun azalmasına destek sağlayabilecek, devlet politikalarına ilave edilmesi muhtemel olabilecek önlemler için durum analizleri ile uygulayıcılara katkı sunulabilir. Yalnızca risk algısının artıyor olması bile gündelik pratikleri aksaklığa uğratabileceğinden ve bütünleşme duygusunu örselemesi kaçınılmaz olduğundan, önleme amaçlı uygulamaların yaygınlaştırılması için çalışılması önem taşımaktadır.

Suç korkusu ile ilgili araştırmaların bibliyometrik analizini içeren bu araştırmaya, WoS *Core Collection* veri tabanında yer alan yayınlar dâhil edilmiş ve analizler de bu kapsamda yapılmıştır. Türkiye’de (TÜBİTAK, Ulakbim gibi) ve uluslararası alanda (*Scopus*, *Pubmed* gibi) diğer veri tabanlarında yer alan çalışmaların kapsam dışında tutulması, bu araştırmanın kısıtlılıkları arasındadır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Akdemir, N. (2021). Suç önlemenin teorik ve kavramsal çerçevesi. İ. H. Demircioğlu, N. Akdemir, & C. O. Tuncer (Yay. haz.), *Dünya örnekleri ile suç önleme stratejileri ve güvenlik içinde* (ss. 15-27). Türk İdari Araştırmalar Vakfı.
- Alda, E., Bennett, R. R., Morabito, M. S. (2017). Confidence in the police and the fear of crime in the developing world. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 40(2), 366–379. <https://doi.org/10.1108/PIJPSM-03-2016-0045>
- Bennett, R. R. & Flavin, J. M. (1994). Determinants of fear of crime: The effect of cultural setting. *Justice Quarterly*, 11(3), 357–381. <https://doi.org/10.1080/07418829400092311>
- Boateng, F. D. & Adjekum-Boateng, N. S. (2017). Differential perceptions of fear of crime among college students: The race factor. *Journal of Ethnicity in Criminal Justice*, 15(2), 138–159. <https://doi.org/10.1080/15377938.2017.1310683>
- Box, S., Hale, C., Andrews, G. (1988). Explaining fear of crime. *The British Journal of Criminology*, 28(3), 340-356.
- Braungart, M. M., Braungart, R. G. & Hoyer, W. J. (1980). Age, sex, and social factors in fear of crime. *Sociological Focus*, 13(1), 55-66. <https://doi.org/10.1080/00380237.1980.10570360>
- Callanan, V. J. (2012). Media consumption, perceptions of crime risk and fear of crime: Examining race/ethnic differences. *Sociological Perspectives*, 55(1), 93–115. <https://doi.org/10.1525/sop.2012.55.1.93>
- Clemente, F., Kleiman, M. B. (1977). Fear of crime in the United States: A multivariate analysis. *Social Forces*, 56(2), 519–531. <https://doi.org/10.1093/sf/56.2.519>
- Craske, M. G. (2003). *Origins of phobias and anxiety disorders: Why more women than men?* Elsevier.
- Curiel, R. P., Bishop, S. T. (2018). Fear of crime: The impact of different distributions of victimisation. *Palgrave Communications*, 4(1), 1-8. <https://doi.org/10.1057/s41599-018-0094-8>
- Ditton, J., Bannister, J., Gilchrist, E., Farrall, S. (1999). Afraid or Angry? Recalibrating the ‘Fear’ of Crime. *International Review of Victimology*, 6(2), 83–99.
- Ditton, J., Bannister, J., Gilchrist, E., Farrall, S. (1999). Afraid or angry? Recalibrating the ‘fear’ of crime. *International Review of Victimology*, 6(2), 83–99. <https://doi.org/10.1177/026975809900600201>
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133(C), 285-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Farral, S., Gray, E., Jackson, J. (2007). Theorising the fear of crime: The cultural and social significance of insecurities about crime. *Experience and Expression in the Fear of Crime Working Paper*, 5, 1-35. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1012393>
- Fred E. M., Paul E. B., Allen E. L., Liu, J. H. (2001). Extending social disorganization theory: Modeling the relationships between cohesion, disorder, and fear. *Criminology*, 39(2), 293-319. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2001.tb00924.x>
- Friedman, K., Bischoff, H., Davis, R., Person, A. (1982). *Victims and helpers: Reactions to crime*. National Criminal Justice Reference Service.
- Gabriel, U., & Greve, W. (2003). The psychology of fear of crime: Conceptual and methodological perspectives. *The British Journal of Criminology*, 43(3), 600-614. <https://doi.org/10.1093/bjc/43.3.600>
- Garofalo, J. (1981). The fear of crime - Causes and consequences. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 72(2), 839-857. <https://doi.org/10.2307/1143018>
- Gibson, C. L., Zhao, J., Lovrich, N. P., Gaffney, M. J. (2002). Social integration, individual perceptions of collective efficacy, and fear of crime in three cities. *Justice Quarterly*, 19(3), 537–564. <https://doi.org/10.1080/07418820200095341>
- Gill, C., Weisburd, D., Telep, C. W., Vitter, Z., Bennett, T. (2014). Community-oriented policing to reduce crime, disorder and fear and increase satisfaction and legitimacy among citizens: a systematic review. *Journal of Experimental Criminology*, 10(4), 399–428. <https://doi.org/10.1007/s11292-014-9210-y>

- Gordon, M. T., Riger, S., LeBailly, R. K., Heath, L. (1980). Crime, Women, and the Quality of Urban Life. *Women and the American City*. 5(3), 143-160. <https://doi.org/10.1086/495716>
- Gustafson, P. E. (1998). Gender differences in risk perception: Theoretical and methodological perspectives. *Risk Analysis*, 18(6), 805-811. <https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.1998.tb01123.x>
- Güteryüz, İ., Yılmaz, B. K. (2020). Change management in Turkish literature: A bibliometric analysis. *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 11(40), 380-416.
- Kuo, F.E., Sullivan, W.C. (2001). Environment and crime in the inner city: Does vegetation reduce crime? *Environment and Behavior*, 33(3), 343-367. <https://doi.org/10.1177/0013916501333002>
- LaGrange, R., Ferraro, K. F. (1989). Assessing age and gender differences in perceived risk and fear of crime. *Criminology*. 27(4), 697-719. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1989.tb01051.x>
- LaGrange, R. L., Ferraro, K. F., Supancic, M. (1992). Perceived risk and fear of crime: Role of social and physical incivilities. *Journal of Research in Crime and Delinquency*. 29(3), 311-334. <https://doi.org/10.1177/0022427892029003004>
- Lane, J. (2015). "Fear of Crime" in International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition). 03.02.2024 tarihinde <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/fear-of-crime#:~:text=Fear%20of%20crime%20is%20an,%2C%201995%3B%20Warr%2C%201985> adresinden alındı.
- Lebowitz, B. D. (1975). Age and fearfulness: Personal and situational factors. *Journal of Gerontology*, 30(6), 696-700. <https://doi.org/10.1093/geronj/30.6.696>
- Lim, H., & Chun, Y. (2015). The limitations and advancements in measuring fear of crime. *Journal of Public Administration and Governance*. 5(2), 140-148.
- Mawby, R. I. (1986). Fear of crime and concern over the crime problem among the elderly. *Journal of Community Psychology*, 14, 300-306. [https://doi.org/10.1002/1520-6629\(198607\)14:3<300::AID-JCOP2290140308>3.0.CO;2-V](https://doi.org/10.1002/1520-6629(198607)14:3<300::AID-JCOP2290140308>3.0.CO;2-V)
- Moore, M. H., Trojanowicz, R. C. (1988). *Policing and the Fear of Crime. Perspectives on Policing*. 3. US Department of Justice, Office for Justice Programs.
- Okubo, Y. (1997). Bibliometric indicators and analysis of research systems: Methods and examples. *OECD Science, Technology and Industry Working Papers*, 1, 3-68. <https://doi.org/10.1787/18151965>
- Pain, R. (2001). Gender, race, age and fear in the city. *Fear and The City*, 38(5/6), 899-913. <https://doi.org/10.1080/00420980120046590>
- Pantazis, C. (2000). Fear of crime, vulnerability and poverty: Evidence from the British crime survey. *The British Journal of Criminology*. 40(3), 414-436. <https://doi.org/10.1093/bjc/40.3.414>
- Ratcliffe, J.H., Taniguchi, T., Groff, E.R., & Wood, J.D. (2011). The Philadelphia foot patrol experiment: A randomized controlled trial of Police patrol effectiveness in violent crime hotspots. *Criminology*. 49(3), 795-831. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2011.00240.x>
- Rountree, P. W., & Land, K. C. (1996). Perceived risk versus fear of crime: Empirical evidence of conceptually distinct reactions in survey data. *Social Forces*, 74(4), 1353-1376. <https://doi.org/10.2307/2580354>
- Scott, H. (2003). Stranger danger: Explaining women's fear of crime. *Western Criminology Review*, 4(3), 203 - 214.
- Skogan, W. G. (1987). The impact of victimization on fear. *Crime & Delinquency*, 33(1), 135-154. <https://doi.org/10.1177/0011128787033001008>
- Skogan, W. G. (1987). The impact of victimization on fear. *Crime & Delinquency*, 33(1), 135-154. <https://doi.org/10.1177/0011128787033001008>
- Stanko, E. A. (1995). Women, crime, and fear. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 539, 46-58. <https://doi.org/10.1177/0002716295539001004>
- Taylor, R.B., & Hale, M. (1986). Testing alternative models of fear of crime. *The Journal of Criminal Law and Criminology*. 77(1), 151-189. <https://doi.org/10.2307/1143593>
- The New York Times. (May 9, 1982). "Abuse of Elderly is Discussed" 03.02.2024 tarihinde <https://www.nytimes.com/1982/05/09/archives/abuse-of-elderly-is-discussed.html> adresinden alındı.
- Will, J. A., McGrath, J. H. (1995). Crime, neighborhood perceptions, and the underclass: The relationship between fear of crime and class position. *Journal of Criminal Justice*, 23(2), 163-176. [https://doi.org/10.1016/0047-2352\(95\)00004-A](https://doi.org/10.1016/0047-2352(95)00004-A)

Millî Mücadele Yılları Cephe Gerisinde Ulusal Bilinç ve Karşıtlığı: Batı Cephesinde Muhtarlar ve İmamlar

National Consciousness and Opposition Behind the Front in the Years of National Struggle: Mukhtars and Imams on the Western Front

Özlem ÇANKAYA*

Öz

Millî Mücadele yılları, siyasî, askerî ve sosyal yönüyle defalarca ele alınsa da bu çalışmalarda insan teması arka planda kalmıştır. Halbuki, bir savaş içerisinde olmak ve bu savaşın kurtuluş savaşı mahiyetinde olması insan hikâyesini anlamlı kılar. Dolayısıyla topyekûn savaşın yegâne unsuru her bir bireyin kendisidir. Mütareke dönemi ve Millî Mücadele yılları boyunca insanlar, kurtuluşu istemekte ancak kurtuluş yolunu hangi bayrağın peşinden giderek bulacağını bilmemekteydi. İşte Millî Mücadele yılları anlatılarını besleyen bu tereddüt ve çelişkiler, trajik olduğu kadar çok katmanlıdır. Bu katmanlı yapı “Savaş ve Toplum” perspektide ele alındığında karşımıza yeni kavramları getirmiştir. Modern bir kavram olan topyekûn seferberliğin etki ve derinliği daha önce hiç görülmediği kadar gündelik hayatla yoğruluyordu. Sıradan insanın savaş teamülü, kahraman yarattığı kadar ikna, rıza, inanç ve direnç gibi olumsuz çağrışımları da kapsamaktadır. Artık sıradan insan, meçhul olmaktan çıkarak kahramanlık sıfatlarını da marifet saymadan bazen fedakârlık, bazen korku gibi birbirleriyle çelişir rollerin aktörü haline gelmişti. Özellikle Cihan Harbinin bu düzlemde yarattığı kimlik kargaşası ve *ev cephesinin* gündelik hayatın fiziksel mekanlarla sınırlanamayacak kadar katmanlı olması, Zafer Toprak’ın ifadesiyle “içtimai vicdanları” şekillendirip sıradan kişi üzerinde seferberlik tasavvuru yaratmıştı. Bu temsilden yola çıkarak halkın seferberlik karşısında tavrını oluşturup yönünü belirleyen unsurlardan olan muhtar ve imam gibi devlet görevlilerinin yarattığı yerel düzeydeki ulusal bilinç ve karşıtlığı bu makalenin konusudur. Dolayısıyla, seferberliği bu sefer devlet gözüyle değil “aşağıdan tarih” bakış açısıyla devlet-toplum ilişkisinin önemli maddi dinamiklerinden olan muhtar ve imam gibi yerel unsurlar üzerinden *ev cephesinde* seferberliğe olan bireysel ve kolektif etkileri bağlamında başta daha önce yapılmış sözlü tarih anlatıları olmak üzere dilekçe, mahkeme zabıtları ve doğrudan dönem insanıyla diyaloga girmemizi sağlayacak edebi metinler yoluyla iletişim kurmak dönemi algıladığımız perspektifi güçlendirir. Böylece mikro hikâyelerle ele alınan sıradan insanın makro düzeyde panoraması çizilecektir.

Anahtar sözcükler: Millî Mücadele, cephe gerisi, ulusal bilinç, muhtarlar, imamlar.

Abstract

The National Struggle Years, while extensively studied in their political, military, and social aspects, have often neglected the human element. However, being in a war and the fact that this war is a war of liberation makes the human

* Doktora Öğrencisi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı. E-posta: ozlem.cankaya10@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3062-0318

story meaningful. Therefore, the most important element of total war is the individual. During the Armistice period and the years of the National Struggle, although people wanted liberation, they did not know how to achieve it. These hesitations and contradictions that feed the narratives of the years of the The National Struggle are as multi-layered as they are tragic. When this layered structure is analyzed from the perspective of "War and Society", some new concepts are introduced. Accordingly, the modern concept of total mobilization was now also affecting daily life. The ordinary people's war practice includes negative connotations such as persuasion, consent, belief and resistance as much as it creates heroes. The common man had ceased to be an unknown and had become the actor of contradictory roles such as sacrifice and fear, sometimes without the attributes of heroism. In particular, the identity confusion created by the First World War and the lack of spatial boundaries of the home front had shaped "social consciences", in the words of Zafer Toprak, and created an imagination of mobilization in ordinary people. Based on this representation, the local level national consciousness and opposition created by state officials such as mukhtars and imams, who were among the elements that formed the attitude of the people towards mobilization and determined its direction, are discussed in this article. Therefore, this time the mobilization will be evaluated from the perspective of "history from below" rather than from the eyes of the state. In the context of individual and collective effects on the mobilization on the home front through local elements such as mukhtars and imams, which are important material dynamics of the state-society relationship, communicating through oral history narratives, petitions, court records and literary texts that will allow us to enter into dialogue directly with the people of the period strengthens the perspective from which we perceive the period. In this way, the story of the ordinary people, which is dealt with in micro stories, will be told on a macro level.

Keywords: The National Struggle, home front, national consciousness, *mukhtars*, *imams*.

Giriş

Millî Mücadele yıllarında (1919-1923) topyekûn savaşın gündelik hayatla ilişkilendirilmesi kadar, gündelik hayat da savaşla ilişkilendirilmelidir. Katman katman tepeden başlayarak merkezden idareye yayılan topyekûn savaşa ikna, rıza ve çağrı doğrudan köy ve kasaba yaşamının kendisiyle bağıntılıdır. Anı, dilekçe, sözlü tarih ve edebiyat anlatılarında sıklıkla muhtar ve imam gibi görevlilerin, halkın seferberliğe iştirak edip etmemesini belirleyen ve onu şekillendiren yerel unsurlar olduklarını görmekteyiz. Aslında bu kimselerin, sosyal statü çerçevesinde çevresindekilerin toplum içinde onlara uygun gördükleri mevki temsil etmesi beklenirken mesleklerindeki işlevsellik onları Millî Mücadele için stratejik bir konuma sokmuştur. Bu stratejik konum, onlara belki de tüm köy veya kasabayı tek başlarına ikna edebilecek gücü vermektedir. Günlük hayatı düzenleme hatta günlük hayatı yönetme yetisi bu statünün dinamik yanı ve dolayısıyla bu görevlilere biçilen mevkiinin aktif uygulama biçimidir. Yani yerel halk, bu dinamik sosyal statünün etkisiyle, yerel idarecilerin yönlendirmelerine kolektif olarak ikna olabileceği gibi teker teker de onlara güvenerek mücadeleye daha ılımlı yaklaşabilir ya da en azından olan biteni kolayca idrak edebilirdi. Bununla birlikte küçük yerlerde ve geleneksel toplumlarda kolektif bilincin yerini kolay kolay başka bir şey alamadığından *köy meydanıyla* temsil bulan muhtar, imam ve ihtiyarlar heyeti gibi unsurlar, bu kolektif temsilin bir nevi yönlendiricisi konumundadır. Büyük Millet Meclisi tarafından oluşturulan İrşad Heyeti temsilcileri kadar, Yunan işgalciler de bu aktif dinamiğin farkındaydı. Dolayısıyla bu yerel yöneticiler, hükümet ya da Yunan işgalciler tarafından yerel halkla aralarındaki köprü vazifesi görmüştür. Ancak topyekûn savaşın doğası gereği devlet, yerel birimler aracılığıyla otoriterliğini sarsmadan özellikle taşrada kendini var etmek için bu yerel unsurların etki gücünden faydalanırken bu kimseler, "devlet/hükümet" tasavvurunu kendileriyle somutlaştırarak seferberlik açısından tehlikeli hale de gelebiliyordu.

Millî Mücadele yıllarına dair yeni hareket alanı bulan bu makale, her ne kadar mikro bir çalışma olsa da *ev cephesindeki* merkezi hareket unsurlarına dikkat çekmeyi amaçlar. Bu dönemde doğrudan halk, muhtar ve imam arasındaki kişisel ilişkilere dair ulaşabileceğimiz en iyi diyalog örnekleriyle İstiklal Mahkemeleri, anı, günlük ve edebi malzemelerin yanı sıra Afyonkarahisar Tarım ve Orman Bakanlığı 5. Bölge Başkomutan Tarihi Millî Park Müdürlüğü, Afyonkarahisar Zafer Müzesi Arşivinde (BTMP) bulunan, Kara Kuvvetleri Yurtiçi Batı Bölge Komutanlığı tarafından 25 Ocak 1982 günü Mahmut Boğuşlu imzalı ve 3305-82/81 sayılı "1919-1922 Yılları Arasında Köy ve Kasabalarda Yaşayan ve Yaşatılan Anılar" konu başlıklı ilgi yazısına göre hazırlanan Afyonkarahisar, Eskişehir, Kütahya ve Uşak olmak üzere dört il valiliğine gönderilen ve tanıklarla yapılan söyleşi içerisinde karşılaşmaktayız. İlgili yazıyla bu emri alan İl Millî Eğitim Müdürlükleri, bu talimatı kasaba ve köylere kadar yayarak tespit edilen anıları dosya ve bant

halinde toplayıp göndermiştir. Çoğunlukla okul müdürü başkanlığında imam, muhtar, öğretmen, kütüphane memuru, dernek başkanları ve kimi zamanda öğrenciler huzurunda mülakat gerçekleşmiştir. Buna göre ilgili yazıyla gönderilen daha önceden Yurtiçi Batı Bölge Komutanlığı tarafından hazırlanmış 22 soruluk mülakat soruları, yaşayan canlı tanıklara sorulmuş, cevaplar ise kimi zaman daktilo yazısı ile, kimi zaman doğrudan el yazıyla, kimi zaman ise bant halinde 19 Mayıs 1982 gününe dek tamamlanmış halde gönderilmiştir. Buna göre Kurtuluş Savaşı tanıklarının ifadelerinin olduğu bilgileri içeren 123 adet dosya, diğer zikredilen kaynaklarla beraber bu makale kapsamında ayrıca incelenmiş olup, muhtar ve imam gibi sıradan yerel yöneticilerin Millî Mücadele yıllarında *ev cephesi* üzerindeki merkezi konumu tartışılacaktır.

Ev Cephesinde Muhtar: “Muhtar ne demek?... Halife Postundan sayılır.”

Öncelikle “mahalle veya köyün işlerini yönetmek için atanmış/seçilmiş idareci” (Akyıldız, 2006, s. 51) anlamına gelen ve ilk defa 1829’da İstanbul’da uygulamaya konulan muhtariyet makamı, mahalle ve köyde güvenliği sağlama, vergi tevzi ve toplanmasına yardımcı olma, seyahat belgelerini kontrol etme, yerleşmelerde yer gösterme, ölüm ve göç kayıtlarını tutma, celbe yükümlülükleri takip etme ve kolluk kuvvetleriyle iş birliği yapma gibi pek çok görevden sorumludur (Akyıldız, 2006, s. 52). Daha önceki yıllarda bu görevi, maaşı vakıf gelirinden tahsis edilen imamlar yapardı. Ancak hem denetim hem de yönetim fonksiyonu Tanzimat Dönemine dek sürecek olan imamların, mahalleye gelip gidenlerin mürur tezkirelerini kontrolde ihmal ve yolsuzlukları görüldüğünden her mahalle ve köye ayrıca muhtar tayin edilmişti (Ortaylı, 2018, s. 44, 45).

1982 yılında yapılan Başkomutan Tarihi Millî Park Müdürlüğü Arşivi (BTMP), Kurtuluş Savaşı Sözlü Tarih Çalışmasına göre, tanıkların hem Yunan işgali karşısında kendilerini konumlandığı konum hem de devletle özdeşleştirmede muhtar, yerel düzeyde önemli figürlerdendir. Örneğin, hazırlanmış sorular içerisinde muhtara dair herhangi bir soru yer almamasına rağmen canlı tanıklara kendileri olsa neler sorabileceği sorusu yönlendirildiğinde kimi tanıklar, “*Muhtar ve imamların İstiklal Savaşında savunmamızla ilgili ne gibi rolleri olmuştur*” sorusunun sorulara eklenmesi ister (BTMP, 15. Klasör, Kütahya, Altıntaş ilçesi, Keçililer köyü, isimsiz anlatı, s. 10; BTMP, 8. Klasör, Afyonkarahisar, Emirdağ ilçesi, Davulga köyü, Mustafa Yıldız ve Osman Yalak’ın anlatısı, s. 6). Demek ki Millî Mücadele yıllarında devlet ve halk arasında olduğu kadar, düşman ve halk arasında da köprü görevi gören muhtar, halk için gözden kaçırıldığı düşünülen yerel bir ayrıntıdır.

Edebiyat cenahında da sıkça kullanılan muhtar figüründe genelde güç temsili vardır. Örneğin, Kemal Tahir, *Köyün Kamburu* romanında muhtar olarak seçilecek kişinin varlıklı olması gerektiğine dikkat çeker: “*Köy yerinde fukaradan muhtar görülmüş müdür? Fukara kısmı oda mı açabilir, gelen giden memura zaptiye sofa mı dönebilir, eşkiyaya, garibe yatak mı serebilir*” (Tahir, 1999, s. 157). Çiftlik köyünden isimsiz bir anlatı da bu romana paralel olarak güç faktörünü doğrular; Çoban Özü köyünden Muhtar Ahmed, köyün hem muhtarı hem imamıdır. Köy, iki cephe arasında olduğundan Ahmed, Yunana yardım yapmak zorunda kalmış ve üstelik Torzlar köyündeki Yunan subayına bizzat tanışır. Daha da ilginç tüm bu olan bitenden Akıncı Alayı komutanı Binbaşı İhsan Bey’in de haberi vardır ve olanlara tepkisiz kalmayı tercih etmiştir. (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Banaz ilçesi, Çiftlik köyü, isimsiz anlatı, s. 15).

Diğer yandan muhtarın güçlü olduğu kadar adil olması da beklenir: “*Muhtar, kitaba göre adalet isterim. Muhtar ne demek... Halife postundan sayılır*” (Tahir, 1999, s. 110). Tahir’in *Köyün Kamburu* romanında geçen bu temsili sözlerini, hakikatte de görmekteyiz. Aldığı sorumluluklarla kaza ve köyü denetleyen muhtarın, devlet ve ahalî arasında iletişimi sağladığı (Çadırcı, 1970, s. 409) ve beyannameleri köylere ulaştırmakla vazifelendirildiğini bilmekteyiz. Bu bakımdan muhtar, bir yanı sıra sivil ve askeri olarak “*devletin gözü kulağı*” iken diğer yanı sıra devlete karşı köyü temsil eder ve *zincirleme olarak tüm köyün kefilidir* (Ortaylı, 2018, s. 47). Dolayısıyla muhtar, sadakatinden, korkusundan ya da kişisel hırslardan beslenerek mevzilendiği konumu kendisi belirler, böylece *diğer tarafı* karşısına alır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Yaban* romanındaki muhtar örneği bu bakımdan dikkate değerdir:

... İşte' diye, mırıldandı ve elinin tersiyle bana jandarmaları, muhtar, gösterdi. Muhtar, iki jandarmanın ortasında, artık köylülükten çıkmış, bir hükümet memuru gibi duruyor. Kendisine verilen damgalı ve matbu kağıtları dikkatle gözden geçiriyor. Hepsini, birer birer inceliyor... Onun bu tarafını görmemiştim. Muhtar, bütün resmi otoritesini takındı... (Karaosmanoğlu, 2014, s. 53)

Bu muhtar örneğindeki gibi halk ve devleti karşı karşıya koyduğumuzda muhtar, bu ikisi arasında arabulucu görevi görür. Artık köylülükten çıkarak devlet adamı görünümündedir. Muhtar, halkı birebir tanıdığı ve onlara *bir karış mesafede* olduğu kadar aynı zamanda devletin de adamıdır ve idealde bu terazinin dengesini bulmak zorundadır. Ayrıca kişiler arasında çıkan anlaşmazlıkların resmi yargı organlarına yansıtılmadan muhtar tarafından köy içinde çözümlendiğini görmekteyiz. Hatta köyde karı-koca anlaşmazlıklarında bile ilk koştukları yerdir: "*Topal Ayşe, suçsuz günahsız, sopa yemekten usanmış, Muhtar Kadir ağasına gidip dert yanmayı çoktan tasarlamıştı. Hemen kâhya odasına koştu. Yaşlılar kuruluna bir güzel ağladı*" (Er, 1986, s. 70). Bu roman örneğindeki gibi köy muhtarı yerine ihtiyarlar heyeti de köy içinde söz sahibi olabilir. Mazhar Müfit Kansu, muhtarla beraber üç kişiden oluşan köy heyetinin en önemli görevinin halkın durumunu devlete haberdar etmek olduğundan bahseder (Kansu, 2019, s. 121). Yunan askerleri, işgal ettiği yerlerde muhtara iş bırakmadan işlerini o çevrelerde koordine ettiği kendisinden sekiz-on kişiyle yürütürken (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Banaz ilçesi, Ayvacık köyü, Mustafa Doğan ve Ali Uğur'un ortak anlatıları, s. 16) çoğu zaman ayrı bir teşkilat kurmadan muhtemelen makul, mazlum ve yönetilebilir gördüğü muhtarlarla iş birliği yapmayı tercih etmiş ve onları tüm köyden sorumlu tutmuştur. Örneğin, Eskişehir, Kızılınler köyünden Mustafa Aydın'ın anlatısına göre, Yunan ayrı bir teşkilat kurmamış, köy muhtarı ve komutanları onlarla iş birliği yaparak kendi tabiriyle "*daha kötü şeyleri önlemiştir*" (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Çifteler ilçesi, Kızılınler köyü, Mustafa Aydın'ın anlatısı, s. 2). Benzer şekilde, M. Aşağı Söğütünü köyünden Osman Özer'de Yunan'ın herhangi bir teşkilat kurmadan gerekenleri uzaktan muhtarın zoruyla yapmaya çalıştıklarını anlatır (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Çifteler ilçesi, M. Aşağı Söğütünü köyü, Osman Özer'in anlatısı, s. 7). Uşak, Ulubey ilçesinde de mahalle muhtarlarının tespit ettiği sıraya göre tüm mahalleli 40-50 kağıyla toplanan un, yumurta, saman ve arpaları taşımak zorunda kalmıştı (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Ulubey, Merkez, isimsiz anlatı, s. 2). İbrahim Güvenir'in anlatısına göre, Yunana Bolvadin'de konaklarken köylerine sık sık gelip muhtarı bulduklarını ve onu vasıtasıyla yumurta, tavuk gibi yiyecekler toplayıp döndüklerini anlatır (BTMP, 4. Klasör, Afyonkarahisar, Bolvadin ilçesi, Dişli Kasabası, İbrahim Güvenir'in anlatısı, s. 17).

Yunan askerleri, karargâh kursun kurmasın muhtar vasıtasıyla köy ve kasabaları rahatlıkla koordine edebilir ve istediği kişileri su taşıtma, mevzi kazdırma, yaralı ve cephe taşıma gibi angarya işlerde rahatça çalıştırabilirdi. Muhtar ise, Yunan askerlerince aldığı emirleri kapı kapı dolaşarak yerine getirebileceği gibi köy meydanında da bu işleri yürütüp köylüden hayvan ve yiyecek temin etmekteydi. Buna göre köy meydanı, gündelik hayat akışının nabzını tutan, köy bilincini çevreleyen, genişleten ya da çitleyen yerlerdendi. Burada, birbirini tanıyan ve birbirinin kefilisi olan insanlar yaşamaktaydı. Özer Ergenç'in tabiriyle bu bağlılık ve tanışıklık nispeten küçük bir çevrede de olsa devletin kurallarını kapsar (Ergenç, 1984, s. 78). Artık savaş içerisindeki kuralları yaratması gereken *devlet* ise korku yoluyla şimdilik Yunan idareciler olmuştur.

Afyonkarahisar, Yeniköy'den Halil Sepetçi'ye göre, Yunan tüm hayvanları köy meydanında toplayarak seçerdi (BTMP, 8. Klasör, Afyonkarahisar, Emirdağ ilçesi, Yeniköy, Halil Sepetçi'nin anlatısı, s. 8). Bir başka örnekte de Uşak, Bozlar köyünde, muhtar ve yanına aldığı halktan adamlar, köy meydanında en iyi hayvanları toplayarak Yunan'ın karargâh kurduğu yerlere götürerek teslim etmekteydi (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Eşme ilçesi, Bozlar köyü, Ayşe Demirci, Mehmet Diker'in ortak anlatıları, s. 10). Dolayısıyla, muhtar vasıtasıyla mutfak işlerinden sorumlu tutulan köy halkı, Yunan karargâhı nerede olursa olsun onu beslemek zorundaydı. Eskişehir Bozan Kasabası'ndan Mehmet Yalvaç'a göre, Yunan komutanı Alpu'daki karargâhından muhtara haber göndererek 300 koyun istemiş, kasaba halkı da muhtar vasıtasıyla bunu tamamlayıp göndermiştir (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Çifteler ilçesi, Bozan Kasabası, Mehmet Yalvaç'ın anlatısı, s. 4). Böylece işgal karşısında halk, sadece Yunanı

beslemekle kalmıyor, muhtar vasıtasıyla ona tabii de olmak durumunda bırakılmıştı. Yıldırım Kemal köyünden Halil Güleç, Yunan karakollarının muhtarları aracı olarak kullandıkları ve vesikayı bile artık onun vasıtasıyla aldıklarından bahseder (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Yıldırım Kemal köyü, Halil Güleç'in anlatısı, s. 6). Hatta bizzat muhtara bile Yunanlar tarafından vesika verildiği zaman olmuştur (BTMP, 4. Klasör, Afyonkarahisar, Bolvadin ilçesi, Taşlıdere köyü, isimsiz anlatı, s. 6). Böylece Yunan askerleri, çoğunlukla kendi işlerini kendi koordine etmektense bu örneklerdeki gibi köylüyü tanıyan, onlara kefil olan ve *konfor alanları* içerisindeki muhtara görev vermekten hiç çekinmiyorlardı. Gerçekte devlet temsilcisi ve *devletin gözü kulağı* olması gereken muhtarlar ise, iki ateş arasında kaldığından artık bu işi yapmaktan itinayla kaçınıyorlardı. Örneğin, Afyonkarahisar, Eğice köyünden Hasan Kılıç'ın anlatısına göre, Yunan askerleri muhtara eziyet ettiklerinden artık muhtarlığı kimse istemiyordu. İşgalden beri köy idaresine sırayla birer hafta köylüler bakıyordu (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Eğice köyü, Hasan Kılıç'ın anlatısı, s. 5). Zaten asayiş ve güvenlikten sorumlu olan muhtarın sadece kendisini değil, zaman zaman ailesini de çeteciler ya da işgalcilerden koruyamadığı durumlar yaşanmıştı (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. ŞFR. 622/77; DH. EUM. AYŞ 6/40; DH.EUM.AYŞ. 23/18; DH. ŞFR 615/95; DH. EUM.AYŞ. 54/56; DH. EUM. AYŞ. 1/10). Örneğin, Hoca İbrahim Efendi, kızını Yunan işgalcilerden koruyamadığından Hariciye Nezaretince Yunan makamlarına teşebbüste bulunmasını ister (BOA, DH. EUM. AYŞ. 54/56). Yaşanan bu olaylar karşısında daha fazla dayanamayan muhtarlar, köyünü bırakarak kaçamaya başlar (BOA, DH. EUM. AYŞ. 55/90).

Diğer yandan halka göre, devlet otoritesinin cisimleşmiş hali olan muhtar, devletle eş değer görülmüştü. Bunların mevzilendikleri alan ise köylünün neredeyse tamamını etkilemekteydi. Rahmi Apak, bu durumlar için “muhitin psikolojisi” terimini kullanır (Apak, 1990, s. 20). Örneğin, *Yaban* romanında muhtarın gaddarca söylemi ele alınır: “Ona göre, Kemal Paşa'nın açtığı yol, çıkmaz bir yolmuş çünkü padişah kendisiyle beraber değilmiş. Padişah, düşmanla çoktan barış yapmış. Çünkü... düşman yalnız İzmir'de çoğunup otururken, Kemal Paşa'nın ettiklerine kızıp; daha ileriye varmış. Bursa'ya kadar gelmiş. Nihayet geçen gün, İnönü'ye dayanmış” (Karaosmanoğlu, 2014, s. 37-38). Yani muhtar için, içinde bulunulan durumun suçlusu Mustafa Kemal'dir. Bu gibi sözler halkı etkilemeye oldukça müsait kışkırtıcı ve akılda kalıcı sözlerdir. Bu temsilden yola çıkarak benzer durumla gerçek hayatta da karşılaşmaktayız. Örneğin, Uşak, Aygan Kasabasında halk, Mustafa Kemal ismini ve halkı kurtaranın o olduğunu muhtardan duyduklarını yıllar sonra bile anımsar (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Ulubey ilçesi, Avga Kasabası, isimsiz anlatı, s. 6).

Öte yandan, muhtarın tarafgirliği seferberliğe katılımı etkilediğinden onun vaziyeti köyü “damgalayabilir”. Böylece, muhitin kolektif temsilcisi olan muhtar, gerekirse halkın ahvali ya da güvenliği için kolaylıkla sorgulanabilir. Örneğin Rahmi Akbaş, anılarında atandığı köyde ilk iş olarak muhtarı sorguladığından bahseder. “Hangi ailelerin mücadele yanlısıdır, kimlerin ailelerinde firari askerler vardır ve bunlar nerededir?” gibi sorularla halkın, dolayısıyla muhtarın tarafgirliğini anlamaya çalışmıştır (Akbaş, 2011, s. 65). Uşak, Sorkun köyünden Ramazan Yektar'ın anlatısına göre, “Yunan işgali sırasında Yunan yüzbaşısı köyümüz muhtarınız mahiyetine çağırır ve muhtara ‘Yunan mı cesur Kemal mi?’ diye sorar. Muhtar da ‘bu beni deniyor’ diye korkusundan ‘Yunan cesur’ cevabını verir” (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve köyleri, Merkez, Sorkun köyü, Ramazan Yektar'ın anlatısı, s. 13). İlginç bir başka hikâye ise Uşak, Çiftlik köyünde Yunancı Mustafa lakaplı kişi, Türk çetelerini Yunan karakoluna haber vereceğini söyler. Başta Muhtar Latif Çavuş, buna engel olmak istese de Yunan korkusundan karşı gelemmez. Mustafa, Yunanlara haber vermesinin ardından kısa bir süre sonra muhtara “ölünüz var, alın” diye haber gelir. Daha sonra anlaşılmıştır ki Yunan subayı “Kendi milletine faydası olmayan kişinin bize faydası olmaz” diyerek Yunancı Mustafa'yı öldürmüştür (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Banaz ilçesi, Çiftlik köyü, isimsiz anlatı, s. 15).

Afyonkarahisar'ın Basırlar köyünden Hüseyin Kuruağaç'ın anlatısı ise, muhtarın Yunan ve halk üzerindeki tesirini anlamamız açısından ilginçtir: “Ali İhsan Paşa düşman hatlarına girer ve Yunan askeri başlarında bir kumandan ile kovalarlar. Ayazın muhtarı bizim burada idi. Ali İhsan Paşa'ya bir korucu gibi oğlum ekinlerdeki şu hayvanları çıkar, ne duruyorsun. Git çabuk getir diyerek bir tokat attı. Ali İhsan Paşa hayvanları çıkarmaya gitti. Bu durumu gören Yunan kumandanı hiç şüphelenmeden geri gitti” (BTMP, 1.

Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye ilçesi, Basırlar köyü, Hüseyin Kuruağaç'ın anlatısı, 5). Böylece Ayazini'nin muhtarı Ali İhsan Paşa'yı ve köyü kurtarmıştır. Muhtarın, Yunan karşısındaki bu oyunu ve Ali İhsan (Sabis)'in ona verdiği yetki, muhtarın Yunan üzerindeki tesirini anlamamız açısından önemlidir. Bir başka ilginç örnek ise, Uşak, Elmacık köyünden Arif Erfidan'ın bizzat yaşadığı, Yunan askerlerinin muhtarı kandırarak denetlediği ve ne tarafa hizmet ettiğini anlamaya çalıştığı hikâyesidir. Bunu aynen Arif Erfidan'dan aktarmak gerekirse: “*Köye gelen iki Yunan süvari, dayım ve ben koyun güderken yanımıza gelerek bizden Türk askeriyiz diyerek onlara yardım edip muhtarın yerini tarif isterler. Muhtar Mustafa'ya Türkler için erzak toplatırlar. Ardından başka dört Yunan askeri gelerek bize ve muhtara Türklere yardım ettiğimiz gerekçesiyle işkence etmeye başladılar. Muhtarı ayaklarından bağlayıp ipe astılar. İşkenceye dayanamayınca 'hayır o askerler sizdiniz, biz Yunan askeri olduğunuzu bildiğimiz için yardım ettik' dedik, bizi tebrik ettiler ve öylece kurtulduk*” (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Merkez, Elmacık köyü, Arif Erfidan'ın anlatısı, s. 4). Bu, Yunan askerinin türlü oyunlar kurarak muhtarın sadakatini sorgulaması örneği, o dönemde muhtarın mevzilendiği yeri göstermesi açısından önemlidir. Diğer yandan bazen de tam tersi durumla da karşılaşabiliriz. Örneğin, Eskişehir, Hamidiye köyünden Ahmet Tuna, Osman Çelik ve Recep Aktaş'ın ortak anlatılarında, Bulgar asıllı olduğu söylenen Yunan komutan, önce köyü yakacakken muhtarın eski hırkasının ucundan tutup “*bundan başka bir şeyim yok varın yakın*” demesi üzerine kaçırılan muhtara yakınlık duymuş ve insafa gelip “*Bu köyü varsın benden sorsunlar*” diyerek köyü yakmaktan vazgeçmiştir (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Mihaliççik ilçesi, Hamidiye köyü, Ahmet Tuna, Osman Çelik ve Recep Aktaş'ın ortak anlatıları, s. 14).

Böylesine merkezi konumda bulunan muhtara *Köyün Kamburu* romanında verilen değer şu sözlerle anlatılır: “*Bu seferberlikte bir köyün işlerini çevirmek ordu komutanlığından zor... Kaçaklar için kura pusulaları için askerlik dairesine gidersin, mültezimle boğuşur köyün hakkını ararsın. Her bir işimizi güzelce görürsün. Senin gibi hafızdan bir muhtar, köy yerinde hepimize lazım*” (Tahir, 1999, s.161). Bu romandaki temsil gibi, gündelik hayatın her anında muhtarı örnek alırdı halk ve onun verdiği hükme kolaylıkla boyun eğdi. Böylece, zaten devlet görevi olarak askerlik şubesinden gelenlerin isimlerini çağırma ve dolayısıyla ikna görevi muhtarlara verilmişti (Akbaş, 2011, s. 151). Müfrezeler, köylere gelir muhtarla iş birliği yaparak asker kaçaklarının adlarını köy meydanında okur ve haneye ilan ederdi (ATASE, İSH, Kutu: 1328, Gömlek: 1, Belge: 1ct). Muhtar, gerektiğinde süre verir ve yakınları varsa onlarla konuşurdu. Hatta bazen belli bir ücret karşılığında asker kaçagını bizzat yakalayacağını söylerdi (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 18, Esas 25, 3 Kasım 1920). Böylelikle muhtar, seferberlik işlerinden doğrudan sorumlu olduğundan aslında kendi inisiyatifini kullanmaktan da çekinmezdi. Afyonkarahisar'ın Elvanpaşa köyünde düşmanın yaklaştığı söylentisi üzerine karakol, köyün muhtarı tarafından bilgilendirilir, Hakkı Uyan, muhtar tarafından karakola çağırılmış ve kendisine bundan sonra tepede nöbet tutacağı emri verilmiştir (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Elvanpaşa köyü, Hakkı Uyan'ın anlatısı, s. 4).

İlginç bir hatırayı Deresenek Köyünden Ahmet Zeybek'ten dinleriz. “*...Anam karşıma çıktı, bana arkadaşlarını götürdüler dedi. Köye vardık muhtar bana 'Ahmet sallayiver bakalım, bir daha jandarma gelsin o zaman gidersin' dedi*” (BTMP, 6. Klasör, Afyonkarahisar, Çay ilçesi, Deresenek köyü, Ahmet Zeybek ve eşinin anlatısı, s. 9). Köy bekçisinin zoruyla Ahmet (Zeybek)'i alırlar ve muhtar odasında jandarmayla bekletirler. Benzer hikâyeyi de Eskişehir İstiklal Mahkemesinde yargılanan Abdullah anlatır. Ona göre, kendisi bayram izni nedeniyle köyüne gitmiş ve dönüşte kıtasına yetişememiştir. Muhtara gidip durumu anlatmışsa da muhtar, kendisine köyde beklemesi gerektiğini söylediğinden beklediğini beyan etmiştir. Ardından çetelere katılıp firar ettiğinden 80 değnek darp ve beş ay pranga-bend cezası almıştır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 18, Esas 25, 3 Kasım 1920). Demek ki gerektiğinde inisiyatif alabilen köy muhtarı, kişileri gayri resmi olarak da görevlendirebiliyordu. Mesela Afyonkarahisar, Derbent köyünden Muhtar Hüseyin Ağa, çocukları, kadınları ve ihtiyaçları kendi inisiyatifinde toplayarak cephaneyi yüklemiş ve kağınları koşturmuştur (BTMP, 8. Klasör, Afyonkarahisar, Emirdağ ilçesi, Derbent köyü, isimsiz anlatı, s. 6).

Diğer yandan, millî kuvvetler tarafından aksi iddia edilmedikçe muhtar, millîci olarak görülüyordu. Örneğin, Yenikarabağ köyünde Türk askerleri cepheden “*Müjde Afyonkarahisar'ı bozduk, muhtarınıza haber verin.*” diyerek gelmişlerdi (BTMP, 4. Klasör, Afyonkarahisar, Bolvadin ilçesi, Bolvadin Merkez,

Yenikarabağ köyü, Mustafa Çiftçi'nin anlatısı, s. 4). Afyonkarahisar, Eskiyeir köyünden Mehmet Güneş, Yunan uçağı köylerini vurduğunda köye gelen Türk gözcü süvarilere kılavuz olarak muhtarın emriyle görevlendirildiğinden bahseder (BTMP, 11. Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye ilçesi, Eskiyeir köyü, Mehmet Güneş'in anlatısı, s. 3). Aslında muhtar, tüm köyün kefil olarak herkesten sorumluydu. Örneğin, Tınaztepe'de Veli isimli şahıs, Yunan tarafıyla birlik olup Türkler aleyhine çalışırken bunu haber alan Muhtar Deli Murat, bu kişiye mâni olmuş ve köy halkını Yunan askerlerine karşı korumuştur (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Tınaztepe Kasabası, Ahmet Söylemez'in anlatısı, s. 10). Zaten Yunan komutanları, kendi yanında hissetmediği muhtarı karşısına almaktan hiç çekinmemiştir. Örneğin, Uşak, Elmacık köyünde belli aralıklarla köye gelen Yunan askerleri, Hasan'ın babası Muhtar Mustafa'yı karakola çağırarak istihbarat bilgileri istemiş ve Mustafa'nın bilgi vermemesi üzerine ona işkence etmiştir (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Merkez, Elmacık köyü, Hasan Akkışla, Hasan Çelebi, Hasan Erten'in ortak anlatıları, s. 3). Bununla birlikte muhtar, sadece kendi köyünden değil, başka köylerden de kendini sorumlu hissederek halka ve Millî Mücadeleye yardım sağlamıştır. Örneğin, Afyonkarahisar, Çıkrık köyünden Salih Uysal'ın anlatısına göre, Yunan çekilirken Salih ve arkadaşlarını yakalamış ve süngülemiştir. Bunu haber alan Kumartaş'ın Yunan askerlerince seçilen köy muhtarı İbrahim Çavuş, binbaşıya yalvarmış ve Salih ve arkadaşlarının hayatını kurtarmıştır (BTMP, 1. Klasör, Afyonkarahisar, Merkez, Çıkrık köyü, Salih Uysal'ın anlatısı, s. 4). Demek ki muhtar, Yunan idareciler tarafından seçilmiş olsa bile bir başka köy halkına da yardım etmekten çekinmemiştir.

Öte yandan, Millî Mücadele yıllarında muhtarın kolay bir av olabildiği gibi, avcı rolüne de girdiğini görürüz. Buna göre *millîcilere* katılmak için halkı kanallere edebilir ya da bir av gibi halkı çetecilere ya da düşmana yem edebilirdi. Örneğin, çete kuran Yuvacık köyü muhtarı Vaha, köylerden adam toplayarak köylülere eziyet eder (TİTE, 3. Cilt, 59/54). Anılar ve sözlü tarih anlatılarında muhtarların kuşandığı devlet zırhına rağmen korkudan ya da mecburiyetten çetecilere ve işgalcilere yardım ettiği örnekler sıkça geçer (Babuş, 2013, s. 113). Örneğin, Eskişehir Büyükdere köyünde, Kuva-yı Milliye namına bedelsiz arpa ve hindi toplayan ve çetecilere yardım eden Muhtar Şükrü, Eskişehir İstiklal Mahkemesinde yargılanmış ancak ceza almamıştır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi Kararlar Ve Mahkeme Zabıtları*, Karar 53, Esas 45). Bir başka örnekte ise Eskişehir Sevinç Karyesi Timurbey müfrezesi efratları, Muhtar Mestan'ın getirdiği yemekleri beğenmemiş ve muhtara kırbaça saldırıp onu darp etmişlerdir (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 20, Esas 50). Karşı bir örnekte ise Türk çeteci ve Yunan müfrezesi arasında kalan köy muhtarı Hacı Efendi, çetecilere yardım ettiği için bu sefer Yunan askerlerince tutuklanmıştır (BOA, DH. EUM. AYŞ. 57/79).

Bir yanda işgal ve bir yanda çeteciler arasında bocalayan köy muhtarı, ne tarafa hizmet edeceğini kestiremediği gibi diğer yandan da köyü ve köylüyü korumaya çabalamaktaydı. Bu sebeple Yunana yardım eden muhtarlarda yok değildi. Örneğin, Afyonkarahisar, Taşoluk Kasabasında Hasan Sağlam, Yunan askeri gelince kasaba muhtarının onlara yumurta, ekmek ve tavuk vererek işgale engel olduğunu anlatır (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Taşoluk Kasabası, Hasan Sağlam'ın anlatısı, s. 6). Bu gibi, köyü işgalden kurtaran ve “kahraman” olarak anılan muhtar figürü çoğunluktadır. Örneğin, Uşak, Yaşamışlar köyünden Muhtar Halil Cengiz, çok ilginç bir muhtar figürüdür. Buna göre köye inen Yunan fırkasına yer temini karşılığında köye hiçbir zarar getirtmemiştir. İlk anda silah sesini duyup kaçmak isteyen köylüleri durdurup “*Kaçmak meseleyi halletmez*” diyerek köylüleri bırakmamış ve köylü bu bakımdan çok memnun olmuştur. Ali İhsan Paşa geldiğinde ise çevredeki cepheleri gezdirip bilgi toplayıp harita çizmiştir. Fakat bazı yabancı köylüler, Halil Cengiz'i Yunan komutana *Millîci* diye şikâyet edince onu öldürmek için çeşitli tertipler kurulmuştur. Kendisini öldürmek isteyenlerden akıllı çıkıp onları kendi öldürmüştür. Böylesine güçlü Muhtar Halil Cengiz, aslında Yunana yer temin ettiğinden “iş birlikçi” damgası yemesi gerekirken gösterdiği yararlılıklar onu “kahraman” yapmıştır. Aslından son derece akılcı davranan muhtar, yıllar sonra bile canlı tanık Mehmet Cengiz tarafından, Yunan komutanına yardım edip yer temin etmesine rağmen köyüne zarar getirtmediğinden “kahraman” olarak anılması anlık eylem ve kavramların belki de ne kadar değişken olduğunu hatırlatır (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Merkez, Yaşamışlar köyü, Mehmet Cengiz'in anlatısı, s. 6). Tam tersi örneğe ise, Uşak, İkisaray köyünden Mehmet Atay'ın anlatısında rastlanır. Buna göre Yunan başçavuş, yerli Rumlar aracılığıyla muhtardan silah toplaması karşılığında köyü yakmayacaklarını söylemiştir. Muhtar, tüm bu plana sadık kalıp köyü kurtarsa

da bir sonraki sefer Yunanın istediği yiyecekleri hazırlamadığından hem kendisi hem de karısı Yunan askerleri tarafından öldürülmüştür (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Merkez, İkisaray köyü, Mehmet Atay'ın anlatısı, s. 19).

Diğer yandan, bazen muhtarın suçlu olmadığı zamanlarda halk, muhtarın kendisini devletle özdeşleştirdiğinden devlete karşı olan tüm öfkesini muhtardan çıkarabiliyordu. Çeşitli sebepler öne sürülerek muhtarların halk tarafından darp edildiği kayıtlarda geçer (BOA, ŞD. 50/16; DH. EUM. AYŞ. 13/65). Bu bakımdan çetecilere, halka ya da Yunan askerlerine yardım edip etmeme meselesi, muhtarlar için tam bir çıkmaza dönüşmüştü. Bu tereddüt haliyle baş etmek aslında biraz da muhtarın kıvrak zekasına kalmıştı. Örneğin Uşak, Çamyuva köyünden Mehmet Sezer'in anlatısına göre, Türk askerlerinin köye geleceği haberi üzerine köyün muhtarı tarafından hazırlıklar yapılmıştır. Ancak gelen kuvvetin Yunan kuvveti olduğu anlaşıncı muhtar, kurnaz davranarak bu hazırlığın General Tripkolis için yapıldığını söylemiş ve onları inandırmıştır. Yorgun Yunan askerleri, bu fırsatı kaçırmamış, yiyecekleri yemiş, köye de zarar vermeden çekip gitmişlerdir (BTMP, 12. Klasör, Uşak, merkez ve köyleri, Merkez, Çamyuva köyü, Mehmet Sezer'in anlatısı, s. 23). Benzer bir başka örnekte Afyonkarahisar, Devlethan köyünde Yunan, köylü kadınların peşine takılınca Muhtar Halil Hoca, kadınları kurtarmak için tercüman aracılığıyla üç Yunan subayını devreye sokar. Ardından onlar için on tavuk hazırlayarak heybelerine koyup gitmelerini sağlamıştır. Ardından gelen Millî hükümet içinde ayrıca giyecek ve yiyecek toplatarak yetkililere teslim etmiştir (BTMP, 7. Klasör, Afyonkarahisar, Sandıklı ilçesi, Devlethan köyü, Gazi Mahmut Daştan'ın anlatısı, s. 5). Muhtar Halil Hoca gibi akılcı davranan muhtarlar, anlık kurtuluş çabaları göstererek isyan edip çatışmadan diyalog yoluyla hem köyü ve köylüyü korumuş hem de Millî hükümete yardımdan çekinmemiştir.

Aslında ne tarafa hizmet edeceğini “o anlık” kestirebilen muhtarlar şanslıdır. İşte muhtarların bu tereddütleri, aslında Millî Mücadele yılları açısından önemli bir mikro temsil sayılabilir. Tarık Buğra'nın *“Yollar arasında sallantı geçirenlerin trajedisi hainlik değildir... Hain olmak kolay değildir; hele vatan haini olmak hiç kolay değildir. Kuva-yı Milliye'ye güvenmeyenlere de hain demek kolay olmamalıdır”* (Görkem, 1977, s. 5) derken kastettiği budur. Tıpkı sivil halk ve asker gibi, yerel idarecilerin kendisi de ne tarafa inanacağı konusunda tereddütlü günler geçirmiştir. Artık eşkıya ve Yunan işgali ile iki ateş arasında kalmaktan tamamen bıkmış olan muhtarlar, bireysel ya da toplu dilekçelerle sıklıkla hükümetten yardım talebinde bulunmaktan çekinmemişlerdir (BOA, DH. EUM. 2. Şb 72/58; DH. ŞFR. 626/128; DH. ŞFR. 97/218; DH. EUM. AYŞ. 75/87). Ayrıca muhtarların, sadece eşkıya korkusundan değil, pek çok konuda da halk için talep ve şikâyetleri vardır. Örneğin, muhtar halkın acil ihtiyaçlarını listeleyerek bunları talep edebilir (BOA, DH. İ. UM. 20/12) ya da işgal karşısında halkın zararlarının tanzim edilmesini bekleyebilirdi (BOA, Hariciye, SYS. 34/54/6).

Diğer yandan muhtarın her zaman etik davranışlarda bulunup görevini layıkıyla yaptığı söylenemez. Örneğin muhtar, hazırlaması gereken ilmühaberler için sahte belge düzenleyebilir (BOA, DH. HMS. 3/2; YB. 021 117/307; DH. EUM. KLH. 4/33) ya da rüşvet talep edebilirdi (BOA, DH. KMS. 55/49). Halk, Yunan askerlerince kendisini angaryada çalıştıran ve bu düzeni sağlamaktan sorumlu olan muhtara rüşvet de vermekten çekinmiyordu. Örneğin, Hacı Nuri Yağcı, Yunanlara geri hizmetten kurtulmak için muhtara 45 lira sarı lira rüşvet vermiştir (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Çifteler ilçesi, Esnemez köyü, Hacı Nuri Gündüz ve Hacı Halil Yangın'ın ortak anlatıları, s. 14).

Muhtar ve rüşvet işi, aslında o kadar sıradanlaşmıştır ki Uşak, Ulupınar köyünde yapılan söyleşiye muhtara rüşvet teklif edilip edilmediği sorulara eklenmiştir (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz ilçesi, Ulupınar, isimsiz anlatı, s. 8). Bir başka örnekte hükümete ait mahrem şifreyi tütün tüccarlarına para karşılığı verdiği için Ahurköy muhtarı Sadık Efendi, Eskişehir İstiklal Mahkemesinden yargılanır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 75, Esas 207). Bu tarz durumlarla sıklıkla karşılandığından halkın doğrudan doğruya ya da imam vasıtasıyla şikâyetle bulundukları olmuştur (Çadırcı, 1970, s. 413; BOA, YB. 021. 116/480; DH. EUM. AYŞ. 13/80). Bu şikâyetler genellikle dikkate alınmış ve yapılan tahkikat sonucu gerektiğinde mevcut muhtarın yerine bir başkası tayin edilmiştir (BOA, ŞD. 2252-21). Öte yandan bazen de muhtarın kendisi rüşvet vererek halkı kurtarır. Örneğin, Afyonkarahisar, Basırlar köyünden Hüseyin Kuruagaç, Karabiber lakaplı Yunan komutanının, Deli Mehmed'i öldürmemesi karşılığında 3-4 domuz

teklif ederek Deli Mehmet'in serbest kalmasını sağlamıştır (BTMP, 1. Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye ilçesi, Basırlar köyü, Hüseyin Kuruoğlu'nun anlatısı, s. 5).

Köylüyü mobilize etme süreci, çeşitli zamanlarda muhtar gibi yerel idarecilerin elinde olduğundan bazen de asker kaçağına sempati, akrabalık ya da hemşehrilik bağıyla muhtarın bu süreci zedelediği durumlar olmuştur. Örneğin, Musavvah köyünün muhtarının oğlu Utbe, babasına güvenerek firar edip köyde saklanmış (Elcezire İstiklal Mahkemesi, Sıra 49, 18 Nisan 1923). Benzer şekilde İznik, Çampınarı köyü muhtarı olan Abdullah hem oğlu Veli'ye hem de diğer asker firarilerine yardım etme suçundan yargılanır (Eskişehir İstiklal Mahkemesi, Karar 140, Esas 246, 16 Şubat 1921). Sadece akrabalık ilişkileriyle değil, muhtarın belki de hemşehrilik bağıyla yardım ettiği asker firarileri de olmuştur. Örneğin Muhtar Abo, köylüsü Rıza, Selim ve Ferhan'ı firar ettiği günden beri köyde saklamaktadır (Elcezire İstiklal Mahkemesi, Sıra 35, 5 Nisan 1923). Timurlu köyünden Ömer'in firarinden de yine Muhtar Ahmed suçlanmıştır (Eskişehir İstiklal Mahkemesi, Karar 16, Esas 227, 3 Ocak 1921). Benzer örneklerle asker firarilerini saklayarak onlara yardım eden pek çok muhtarın İstiklal Mahkemelerince cezalandırıldıklarını görüyoruz (Elcezire İstiklal Mahkemesi, Sıra 32, Esas 96; Eskişehir İstiklal Mahkemesi, Karar 140, Esas 246). Üstelik muhtarlar, sadece asker firarilerine yardım edip onları saklamakla kalmamış, onlara yardım etmesine rağmen firariler tarafından çeşitli işkencelere de maruz kalıp hırpalanmıştır. Örneğin, Camiikebir Mahallesinden Halil, kıtasından firar ederek çok çeşitli suçlara karışmış ardından hem amcası hem de köyün muhtarı olan Hafız Osman'ı ve kuzenini önce tutsak edip sonra katlettiğinden idam cezası almıştır (Eskişehir İstiklal Mahkemesi, Karar 25, Esas 30, 8 Kasım 1920).

Bazen de muhtar, aile, hemşehrilik ya da rüşvet vasıtasıyla belgeleri tahrif edip görev suiistimalini evrak üzerinden yapar (Elcezire İstiklal Mahkemesi, Sıra 45, Esas 95; Elcezire İstiklal Mahkemesi, Sıra 55, Esas 147, Elcezire İstiklal Mahkemesi, Sıra 71/72, Esas 136; DH. İ. UM. 11/9; DH. EUM. EK. 51/86). Örneğin, Araç'ta Muhtar Osman, Bekir'i askerlikten kurtarmak için, iki biraderinin vefat ettiğine dair sahte mazbata hazırlamış ve İhtiyar Heyeti mühürlerini ele geçirme suçundan beş sene müddetle kürek cezasına çarptırılmış (Açık Söz gazetesi, 10 Ocak 1921). Camiikebir Mahallesi'nden Mehmed Behçet ise askere gitmemek için, Halep'te iş gördüğüne dair gerçek olmayan vesika düzenleme suçundan yargılanmıştır (Elcezire İstiklal Mahkemesi, Sıra 32, 5 Nisan 1923). Mehmed Behçet, bu vesikayı tek başına düzenlemediği gibi Camiikebir imamı, muhtarı ve azanın yardımıyla yapmıştır. Artık firar için alınan rüşvet o derece fazladır ki rüşvet aldığı için, sopa yiyen muhtarlara anılarda sık sık rastlarız (Kodaman, Tızlak, 2006, s. 16). Bekir Eliğin'in Onlar Savaşırken adlı romanında ise her gece bir kaçak yakınıyla muhtar arasında yapılan pazarlık anlatılır. Ziyaretler, dayaklar, dedikodular bu pazarlığın değişmez unsurudur (Eliğin, 1978, s. 70). Bununla birlikte muhtar, kendisinden talep edilen neferleri getirmede İstiklal Mahkemesince kolayca yargılanabilmekteydi (Elcezire İstiklal Mahkemesi, Sıra 49, Esas 90). Örneğin Koçhisar ilçesi, Sekü köyü muhtarı Süleyman Fevzi Çavuş, askerden aldığı rüşvetler nedeniyle yargılanıp her ne kadar beraat etse de hakkındaki söylentiler çoğaldığından Kastamonu İstiklal Mahkemesi tarafından muhtarlık hakkı elinden alınmıştır (Kastamonu İstiklal Mahkemesi, Karar 9, Esas 9, Dosya 91/1483). Diğer yandan ilginç bir örnek, Eskişehir'de müsellahan askerden firar etmiş yeğeni Halil'i koruyup onu derdest etmek isteyenleri gasp ettiğinden Muhtar Hafız Osman'a verilen idam cezasıdır (Eskişehir İstiklal Mahkemesi, Karar 25, Esas 30). Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, Ankara hükümeti topyekûn seferberlik meselesini ciddiye almakta ve buna engel olacak muhtar dahil her kimse cezasını vermektedir. Çünkü muhtarın kendisi doğrudan tüm köyün vekili kabul edilmektedir.

Pelin Böke'nin sözlü tarih anlatılarında, evine Yunan bayrağı asarak çocuğunun düğününü yapan muhtardan bahsedilir. "Hatice'nin babası, o vakit muhtardı, Yunan bayrağı astı onun düğününde. Karakoldaki askerleri davet etti..." (Böke, 2006). Bu gibi olaylar, aslında bir savunma mekanizması gibi görülen "özdeşleşme" hali olsa da toplum nezdinde iş yer yer "hainliğe" kadar varmıştır. Örneğin, Uşak, Çöğürçü köyünden Muhtar Mehmet, işgal günü sığır güderken bir anda köyü basan Yunan askerleri kendisinin cebinde bulunan parayı ve mühür almaları üzerine onlara 8-10 saat boyunca kılavuzluk yapmış ve nihayet işleri bitince parasını geri alabilmiştir (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Banaz ilçesi, Çöğürçü köyü, Mahmut Metin'in anlatısı, s. 3). Elbette Mehmet'in mecbur kalmış olması bu durumu tartışmaya açsa da kimi zaman kılavuzluk yapanların bilerek Yunan askerlerini pusuya düşürdüklerine şahit olmaktayız (BTMP, 12. Klasör, Uşak Merkez ve köyleri, Merkez, Bozkuş köyü,

İbrahim Bursa'nın anlatısı, s. 10; BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Büyükturak Kasabası, İbrahim Karakülâh, Veli Cimi ve İbrahim Kavas'ın ortak anlatıları, s. 4). Diğer yandan muhtar bazen de Yunana açıkça destek vermekten çekinmez. Örneğin, yukarıda ismi zikredilen Mehmet Yalvaç, o zamanlar Yunan'ın idare yönünden değişiklik yapmayarak mevcut muhtarın koluna Yunanca "muhtar" yazısı taktıklarını anlatır (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Çifteler ilçesi, Bozan Kasabası, Mehmet Yalvaç'ın anlatısı, s. 6).

Millî Mücadele yılları boyunca her zaman bir "öteki" ile iş birliği yapmak elbette bir yanıyla hayatta kalmanın en kısa yoluydu. Hemen hemen tüm savaşlarda görülen bu davranış tipine "hain" yaftası yapıştırmak yerine bir tereddüt hali olarak düşünmek daha anlamlıdır. Selek'e göre Anadolu İhtilalinin karakteristiği de bu karşı hareketlere istekli/isteksiz katılımdan gelir (Selek, 1987, s. 69). Ankara hükümeti, bu tereddüdü ve "cehaleti" her zaman cezalandırmamış aksine çoğu hafif durumları uyarmakla yetinmiştir. Örneğin, Yenişehir'de Yunan işgalcilerine yol gösteren Muhtar Mehmet, Eskişehir İstiklal Mahkemesince yargılanmış ancak buna cesaret gösterip göstermediği ispatlanamadığından ceza almamıştır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 40, Esas 8). Ankara hükümeti, halkı savaşa mobilize ederken halka yakın muhtar gibi yerel görevlileri kendilerine yakın tutmaya çabalamış ve cezaları olabildiğince hafifletmiştir. Diğer yandan tıpkı Ankara hükümeti gibi, Yunan işgalcilerde muhtarın köylü ve kasabalı üzerindeki tesirinin farkındaydı. Muhtara verilen mesuliyet ve sorumluluklar, aslında onunla bağ kurma amacı taşır. Örneğin işgalciler, tüm ahaliden toplanması gereken silahların mesuliyetini muhtara vererek aralarında ilişki bağı kurmuştur (BOA, DH. EUM. AYŞ. 49/74; DH. EUM. AYŞ. 50/33). Hatta Ezine Yunan işgal kumandanı, Ezine'deki bütün köylerin muhtarlarını ordugâhına çağırarak, onlara bazı gönül alıcı ikramlardan sonra kendilerine işgal kuvvetlerince iyi muamelede bulunulduğundan şükranlarını ifade eden bir mazbata suretini tasdik ettirerek bunu sulh konferansına delil olarak göndermek istemiştir (BOA, DH. İ. UM. 20/14). Benzer örnek, Tavşanlı köy heyetinden zorla Yunan askerlerinden memnun olduklarına dair mazbata almaya zorlaması olmuştur (BOA, DH. EUM. AYŞ. 48/45).

Muhtar, her ne kadar bir yanıyla hayatta kalma iç güdüsüyle diğer yanıyla da halkı koruma gayretiyle hareket etse de halk gözünde her zaman "*halife postundan*" sayılmamıştır. Gerek halk gerek eşkıya çeteleri gerek Ankara hükümeti ve gerekse de Yunan işgalciler tarafından muhtarın hırpalandığı çok zaman olmuştur. Başta hakaret olmak üzere (BOA, DH. EUM. AYŞ. 48/49) dayak gibi çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Örneğin Muhtar Hasan Efendi, Fransız işgalcilere yardım etmediğinden onlar tarafından cezalandırılmıştır (BOA, DH. EUM. AYŞ. 18/35). Uşak, Hacım köyünden Kazım Erol'da köy muhtarının her türlü baskı ve şiddet gördüğünü anlatır (BTMP, 13. Klasör, Uşak, Karahallı ve Sivaslı ilçeleri, Sivaslı ilçesi, Hacım köyü, Kazım Erol'un anlatısı, s. 11). Zehra Tanrıöver ise o yıllarda muhtar olan babasının çok zahmet çektiğini sorulan soru üzerine anlatır (BTMP, 16. Klasör, Afyonkarahisar, Çay Merkez, Aktaş, Çengel, Demirağaç, Orta, Tekke, Taşkapı, Cedit ve Aşağı mahalleleri, Zehra Tanrıöver'in anlatısı, s. 24). Öyle ki Uşak, Ortaköyde ise Yunan köye girer girmez ilk olarak köy muhtarını bacağından vurmuştur (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Ortaköy, isimli anlatı, s. 9).

Her türlü olaydan sorumlu tutulan köy muhtarları, bazen de sebepsiz yere sırf üstlendiği vazifesi gereği öldürülmüştür. Örneğin, Kütahya, Çal köyünden Hüseyin Uygeç'in anlatısına göre, Türk ordusunun kendi köylerinin etrafını çevirmesi üzerine Yunanlar bunun karşılığında köy muhtarını öldürmüşlerdir (Metin, 2021, s. 212). Kütahya, Dümrek köyünde köy muhtarı Durmuş, köye gelen Türk yüzbaşı ve keşif kollarına yardım edip emirlerine girdiğinden Yunan askerlerine şikâyet edilmiş ve bunun üzerine dövülerek öldürülmüştür (BTMP, 15. Klasör, Kütahya ve ilçeleri, Tavşanlı ilçesi, Dağdemirli, Dümrenkulu, Gümüşgülcük köyleri, Dümrek köyü, isimli anlatı, s. 23). Uşak, Koyunbeyli köyünde ise Yunan, köye girip köy halkını harman yerinde topladıktan sonra muhtardan köyde bulunan silahlar hakkında bilgi ister. Muhtar ise buna karşılık vermediğinden köyde bulunan herkes cezalandırılmış ve daha da vahimi muhtarı ayaklarından aşağı asarak sallandırıp diri diri yakmışlardır. Üstelik bu durumu canlı canlı muhtarın karısına izletmişlerdir (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Koyunbeyli köyü, İsmail Uzun'un anlatısı, s. 18).

Ev Cephesinde Manevi Önder: Köy İmamı

Muhtar, bir yanıyla işgalci bir yanıyla da çeteci olmak üzere *omzundaki kamburuyla* seferberlik için toplumu savaşa kanalize etmede devlet ayağında aktif görevleri temsil ederken köy imamı, mevkii gereği genelde ikna ve rol model sürecinde rol oynamıştır. II. Mahmut döneminde kurulan muhtarlık teşkilatı, imamların yönetici ve denetleyici kimliklerini ikinci plana atmıştı. Bu tarihten sonra imamlar, daha çok dini konularda rehberlik ve halkı dini konularda aydınlatma göreviyle meşgul olmuştur. Artık muhtar olan kimsenin aynı zamanda imam olmasının caiz olmadığı ilan edilmiştir. (BOA, ŞD. 50/21) Ancak bazen de imamla muallimin aynı kişi olduğunu görülmektedir (Araz, 2017, s. 108, 121; BOA, HR. UHM. 205/49; Ergenç, 1984, s. 69, 78). Örneğin, imamlık vazifesinin yanı sıra yürütmekte olduğu muallimlik görevinden ayrılmak isteyen Hafız Fettah, dilekçe verse de muallimlikten çekilmesi uygun bulunmamıştır (BOA, YB. 021 116/437). Böylece karışıklık kimi zaman bazı köylerde devam etmişse de imam ve muhtarlar, toplu ya da bireysel dilekçelerle haklarını korumaya çalışmışlardır (BOA, YB. 021 117/454).

Osmanlı örgütlenmesinde camilerde görevler, özellikle küçük yerleşim yerlerinde genelde babadan oğula ya da aile bireylerinden birine geçerdi. Ancak mahalle halkının da atamalarda etkisi olurdu. Bu atamalarda imtihandan elde edilen başarı belirleyici olmakta ve dinî bilgi yönünden daha üstün olanlar tercih edilmekteydi (Beydilli, 2001, s. 4). 1921 yılına gelindiğinde BMM tarafından çıkarılan *Köy İmamları Hakkında Lâyihayı Kanuniye* göre köy imamları, sınava tabi tutulacak ve Şeriiye ve Evkaf Vekaletince verilen program çerçevesince yapılan sınavda iyi not alanlara ehliyetname verilecektir. (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kararlar Daire Başkanlığı 30-18-1-1-3/29/12-05.07.1921) İmamların vazifeleri, Şeriiye ve Evkaf Vekaletince talimatname ile tayin olunur ve imam, yasaya tabi olarak uygun görülen yerlerde vaaz verecektir. Bu kapsamda imam, yalnızca namaz kıldırarak, Kur'an ve mevlid okumak gibi sırf dini hizmetlerle uğraşmakla kalmaz, aynı zamanda görev yaptığı yerin pek çok sosyal ve idari problemlerini çözümlemeliydi. Böylelikle, Osmanlı yönetimi imam gibi ileri gelenleri, büyük yetki ile donatarak mahallenin güven ve düzenini sağlamalarını istemiş ve ortaya çıkan olaylardan onları sorumlu tutmuştur (Beydilli, 2000, s. 181).

Köy imamlarının bir başka görevi ise, köy halkı için öğrenme, onlara öğretme ve ideal örnek olarak model olmaktır. Bu nedenle din hizmetlerini yürüten kişinin hizmet vereceği kitleyi dinsel, psikolojik ve sosyokültürel niteliklerini tanıması ve onlara pedagojik yaklaşabilme becerisine sahip olması gerekir. Böylece, nerdeyse kolektif olarak tüm köyün sorumluluğunu üstlenmek zorunda olan imamların, insanları savaşa mobilize etmesi ve kapılarını gerektiğinde köy halkına açması beklenir. Örneğin, imamlar, köylerde *Millicileri* camilerde misafir eder ya da yollarda rehberlik eder (Toker, 2017, s. 189). Feridun Kandemir'in anlatısına göre Sıtkı Hoca, cuma namazı sonrasında "*zopalarınızı hazır edin*" diyerek meydana çıkmış ve köy halkı da imamı dinleyerek teşkilata başlamıştır (Kandemir, 1964, s. 46). Bir başka örnek ise, Aydın köyündendir: "*Ali İhsan Paşa, köyümüze uğramış. Köyün imamına 'Hocam, sen ortada bulunacak şahısmışsın da kenarda bulunmuşsun, senden bir ricam ve nasihatim köyün kadını, erkeğini, yaşlısını, gencini camide topla, bizim için ordumuz için dua etsinler, şafakta düşüğümüz var' demiştir*" (BTMP, 3. Klasör, Afyonkarahisar, Şuhut ilçesi, Aydın köyü, Ali Çelik, Halil Karakuyu ve Ahmet Tınastaş'ın anlatısı, s. 10). Halkı tanımak ve yönlendirmekle en az muhtar kadar yükümlü olan imamın köy meydanındaki vaazları savaşa çağrının en somut delilidir. Bursa, Dobruca köyünden Mahmud Ağa'nın işgal sırasında neredeyse tüm evi yanmış, bir oğlunu da esir bırakmıştır. Böylece Mahmud Ağa, imamin evine sığınmak zorunda kalmıştır (*Bursa'da Yunan İşgalinin Bilançosu: Menhubat Komisyonun Bursa Tutanakları*, 2022, s. 24, 25, 27). Benzer bir örnek olan Eskişehir, Ören köyünden Havva Atas'ın kendi yaşadığı olayı aynen aktarmak gerekirse: "*Beyim askerdeydi bir çocuğumla ben yalnız kalıyordum. Düşman köye gelince köyün hocası, beni evine götürüp hanımıyla bizi eve kapattı ve kapıda dikildi. Gelen Yunan kuvvetleri ondan yiyecek istedi, o da vermek zorunda kaldı*" (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Mihalicçık ilçesi, Ören köyü, Havva Atas'ın anlatısı, s. 10). Böylelikle, halk sadece imama güvenip inanmakla kalmaz onu sığınılacak bir liman olarak da görür.

Mahalle ve köy ahalisinin *cemaat* olarak anılması ise imamı, mahallenin temsilcisi durumuna sokar. Ergenç, imamın camiye sürekli gelme ve göz önünde olma meselesinin mahalleli için güvenilirlik ölçüsü olduğunu söyler (Ergenç, 1984, s. 73). Böylece ahali, imama güvenebilir ve onun yol göstericiliğine tam

inanç besleyerek onu örnek alabileceği bir konuma koyar. Özellikle, köyde mevcut olan birincil ilişkiler nedeniyle gelenekler ve inançlar, sosyal kontrolde önemli rol oynar. Köy imamları, kırsal alanda liderlikle çatışmaları önler, ortak çıkarları tespit eder ve planlayarak düzenlemeyi sağlar. Tüm bunlar bakımından köy imamları gerek firarileri cepheye gönderme hususunda gerekse de halkın ikna sürecinde önemli unsurlardandır (Akbaş, 2011, s. 83).

Halkı mobilize etmede önemli bir misyonu olan imam, eğer buna taş koyar ve görevini ihmal ederse İstiklal Mahkemelerince kolayca yargılanabilmekteydi. Örneğin, köylerinde firari bulunduğu halde ihbar etmeyen İmam Hakkı, bir ay hapis ile 100 lira para cezasına çarptırılmıştır (*Açık Söz gazetesi*, 29 Ağustos 1921). Benzer şekilde askeri terhis ettirmek için Mehmed'in yıllar önce ölmüş annesini yeni vefat etmiş gösteren Urfa Arabmeydanı Mahallesi imamı Mustafa, vesikayı değiştirip imzayı taklit ettiğinden bir gün hapis ve 1000 kuruş para cezası almıştır (*Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 45, 17 Nisan 1923). Burada da görüldüğü üzere imam, devlet görevlisi olduğu halde köylüye onun lehine bir yakını gibi yardım etmekten çekinmemiştir. Bazen de halk, güvenli liman olarak gördüğü imamın yeni atanıp köylüyü tanımamasını fırsat bilerek askerden kaçabiliyordu. Örneğin, mükerrer firari Hasan, köye yeni atanan İmam Halil Efendi'nin kendisini tanımamasından istifade ederek belge tahrifi yapmıştır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 4, Esas 175). Bu örnekteki gibi imam, aslında köyün ve hatta seferberliğin önemli bir itici gücünü ve kontrol mekanizmasını oluşturur. Ancak bu kontrol ve güvenirliliğine rağmen imamlar, sahte şahadetname verme ya da belge tahrifi gibi suçların yanı sıra fiili olarak karıştığı suçlarla da yargılanabilmekteydi. Örneğin, Gelengeç köyünden İmam Mehmed, jandarmaların önünü keserek memur oldukları kafilden asker kaçırma suçundan yargılanmıştır (*Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 85, 12 Mayıs 1923).

Böylelikle, halkın manevi önder olarak gördükleri din adamlarına olan bağlılığı/bağımlılığı zaman zaman halkı mobilize etme noktasında direnç gösterir. Örneğin Rahmi Apak, Ramazan münasebetiyle camide vaazda bulunan hocaya, firari efratları kıtaya ilhak etmeleri için vaaz ve nasihat teklif edince bu adamların nasihat edemeyecek kadar nefsinde korkaklık gösterdiklerini söyler (Apak, 1990, s. 87). Ciddi insani zafiyet taşıyan bu tipler, halkın dini katı bir tevekkül aracı olarak kabul etmesinden faydalanır. Fazıl Doğan da hocaların halk üzerindeki etkisini bildiğinden “*Köylü ile eski sohbetlerimizi arada hiç ihmal etmiyordum. Mektep hocaları ve özellikle nahiye ve köy öğrencileriyle daima temastaydım. Arada ders de veriyordum. Bazı cahil hocaların çevrelerine yanlış telkinlerine meydan bırakmıyordum.*” der. (Doğan, 2000, s. 19) Hakikaten de hocaların sözüne çabuk gelen halk, ister istemez yanlış tarafa yönelebiliyordu. Örneğin, Bolu’da cami imamı, çarşı ortasında halkı etrafında toplayarak hükümet meydanında hükümet memurlarını kapı dışarı eder (Apak, 1990, s. 143). Buğra’da imamlara olan bağlılığa şerh koyulması gerektiğine şu örnekle dile getirir: “*Büyük tedirginliğin ruhları sarması için mavzere de lüzum yok, hatta bir namazdan sonra biri, bir namazdan sonraki öteki konuşan ve birbirlerinin zıddını söyleyen vaizlere de lüzum yoktu*” (Buğra, 1986, s. 164). Zaten edebiyat dünyasında *Şair Evlenmesi*’nden (Şinasi, 2008) beri din adamları problemliliği tip olarak ele alınmaktaydı. Örneğin, *Vurun Kahpeye*’de Hacı Fettah (Adıvar, 2007) ve *Yorgun Savaşçı*’da (Tahir, 1999) Hacı Nizamettin böyle tiplerdendir. Ankara hükümetine en çok zorluk çıkartanların başında bu grubun olmasını eleştiren Tahir, bu dönemde sahtekâr din adamlarının gerçek yüzlerini göstermek istemiştir: “*Bir kere şerefine diyecek olmaz. Camiin yanındaki imam evine yerleşir, bir de karı alırsın. Seneden seneye fitreler yağar, marazlara oku, muska yaz, paraları toplar*” (Er, 1986, s. 91). İmamlığın kazançlı bir iş olması *Köyün Kamburu*’nda da ele alınır: “*Bu dünyada mollalıktan daha rahatı yoktur. Köylü kısmı on yıl yaşarsa, imam, hoca kısmı en azından otuz yıl yaşar. Neden mi? Toprakla boğuşup yıpranmadığından*” (Tahir, 1999, s. 96).

Tüm bunlara rağmen, Millî Mücadele yılları boyunca imamlardan tıpkı muhtarlar gibi ama bu sefer daha çok manevi olarak halkı topyekûn seferberliğe mobilize etmesi beklenir. Böylelikle imam, hem örnek teşkil etmeli hem de vaazlarla ahaliyi savaşa hazırlamalıdır. Son dönemlerde ve özellikle harp senelerinde ağırlıklı olarak köylerde imamların askere alınması neticesinde dini hizmetlerin aksama göstermesi yoğun şikâyetlere sebebiyet verdiğinden bu tür imamlar, askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur (Beydilli, 2001, s. 68). Bu gelenek, Millî Mücadele yılları boyunca da devam etmiştir. Seferberlik ilanıyla ellerinde belge olması şartıyla (BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-34) imamlar, askerlikten muaf tutulmuşsa da emsalleri silah altında alınmadan önce imam olduklarına dair ilmühaber veya mazbata ibraz etmedikleri takdirde askere alınırlar (BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-38). Diğer yandan bunun için sahte belgeler

düzenlenebildiği gibi yanlışlıkla askere alınıp buna itiraz edenlerde oluyordu. Örneğin, Molla Ahmed ve İsmail Hakkı itiraz dilekçesi yazarak muaf tutulmak ve eve geri dönmek isterler (BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-64-13). Bir yanda da imamlar, askerlikten muaf tutulduğu için halkça şikâyet edilebiliyordu (BOA, 56/378/11).

Öte yandan, seferberliğe kendi rızasıyla katılıp gazi ve şehit olan imamlar da yok değildi. Örneğin Uşak, Çalıkhasan köyünden İzzet Yıldırım'ın anlatısına göre, *Deli imam* denilen Mehmet isimli şahıs, savaş meydanında gözüne şarapnel parçası gelerek yaralanmış ve gözü kör olarak köye dönmüştür (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme ve Ulubey ilçeleri, Eşme ilçesi, Çalıkhasan köyü, İzzet Yıldırım'ın anlatısı, s. 12). Benzer şekilde Uşak, Dumanlı köyünden köy imamı Mustafa Boran, Kuva-yı Milliye kuvvetleri içerisinde Yunan kuvvetleri karşısında yüzünden yaralanmıştır (BTMP, 13. Klasör, Uşak, Karahallı ve Sivasslı ilçeleri, Karahallı ilçesi, Dumanlı köyü, Yusuf Cengiz, Selim Tekin, Nuri Alp, Ali Han, Elif Han ve Selim Tekin'in ortak anlatıları, s. 8). Zaten cephelerde çeşitli vesilelerle bulunan tabur imamları, vaazları, duaları ve telkinleriyle askerle olan iletişimde etkin bir rol oynar. Askere alınan erler, tabur imamları tarafından askerliğe ikna edilmeye çalışılmaktaydı (Beşikçi, 2016, s. 1, 19).

Köyün Kamburu romanında geçen “*Bizi çamurlamak dinin temelini çamurlamakla bir... çünkü hoca kısmı, bugüne bugün dinin temelidir*” sözleri gerçek hayatta halkın düşüncesiyle paraleldir (Er, 1986, s. 91). Halk bazı ihtiyaçlarına rasyonel olmasa bile, karşılık verebildiğinden dolayıdır ki her ne olursa olsun hocalığa ve hocaya önem vermektedir. Örneğin, Afyonkarahisar Sultandağından İsmail Türkyılmaz, “*Şiħ Dede dedikleri bir adam vardı. Bu zat oldukça derin bilgili bir hoca idi. Yunan Çay'a geldiği zaman halk kaçmak istemiş. Bu kişi camiye çıkıp bir ezan okuyarak 'Ben şimdi dua edeceğim ve düşman buralara giremeyecek' diyerek halkı yatıştırmış ve bu kişi sonradan çok tutulmuş*” diye anlatır hocaların toplum nezdindeki önemini (BTMP, 5. Klasör, Afyonkarahisar, Sultandağı ilçesi, Merkez, İsmail Türkyılmaz'ın anlatısı, s. 17). Bir başka örnek ise, Kütahya, Dağdemir köyünden Hatice Ünveren, hoca olan dedesinin “*Gündoğdu'dan bir paşa çıkacak. O paşa her yeri düzeltecek*” dediğinden övgü ve inançla bahseder (BTMP, 15. Klasör, Kütahya ve ilçeleri, Tavşanlı ilçesi, Dağdemirli, Dümrenkulu, Gümüşgülcük köyleri, Dağdemir köyü, Hatice Ünveren'in anlatısı, s. 4). Hocalara halk kadar, resmi görev yapan kişilerin de saygı gösterdiklerini, örneğin herhangi bir nedenle köyde arama yapılırken hoca ve imam evlerine uğranmadığını anlatan sözler *Büyük Mal* romanından alıntıdır: “*Salt Toprak Hatun'un evi mi aranmadı? Laplap imamın evi de aranmadı. Laplap İmamın gelini hemen atıldı. Örneğini iyi seçemedin Emey abla, bizim evimiz imam evidir. Osmanlı'nın zagonunda yoktur imam evi aramak*” (Er, 1986, s. 92). Böylelikle imam, köyün ya da kasabanın yükünü tıpkı muhtar gibi üstlenerek cefasını da çekmiştir. Afyonkarahisar'ın Düzlülce köyünde, Yunan komutanı köyün imamını çağırması ve “*Türk hükümeti mi iyi biz mi*” diye sorunca hoca, “*Siz kalleşsiniz*” diye yanıt verdiğinden kendisini öldürmek istemişlerse de orada bulunan halk, hocayı kaçırarak kurtarmıştır (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Banaz ilçesi, Düzlülce köyü, Mehmet Yavuz'un anlatısı, s. 12). Benzer şekilde yukarıda bahsi geçen köy imamı Mustafa Boran'ı Yunan askerleri, kurşun yağmuruna tuttuğunda bir kadın hemen evine alıp saklamış ve imamı korumuştur (BTMP, 13. Klasör, Uşak, Karahallı ve Sivasslı ilçeleri, Karahallı ilçesi, Dumanlı köyü, Yusuf Cengiz, Selim Tekin, Nuri Alp, Ali Han, Elif Han ve Selim Tekin'in ortak anlatıları, s. 8).

Böylelikle halk ve imam karşılıklı olarak birbirlerine saygı duyuyor ve birbirini koruyup kollamaya çalışıyorlardı. Örneğin, Afyonkarahisar, Davulga köyünden Mustafa Yıldız ve Osman Yalak'ın ortak anlatılarında Asım (Bartal) hoca'nın dil bilmesi sayesinde Yunan komutanlarla anlaşarak teslim bayrağı çekip gittiklerini anlatırlar. Asım Hoca, onların gözünde bir kahramandır (BTMP, 8. Klasör, Afyonkarahisar, Emirdağ ilçesi, Davulga köyü, Mustafa Yıldız ve Osman Yalak'ın anlatısı, s. 4). Doğal olarak imamların halka tesir edip onu yönlendirebilme nüfuzuna sahip olması Yunan işgalciler tarafından da fark edilmiş ve bunu kullanmışlardır. Ancak imamın halk üzerindeki bu nüfuzuna rağmen imam, Yunan askerlerine karşı geldiğinde ona eziyet etmekten çekinmemişlerdi. Örneğin, Afyonkarahisar, Döğler Kasabasında Kar Hafız Hoca, Yunan askerlerine bilgi vermediğinden dışları sökülür (BTMP, 10. Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye ilçesi, Döğler Kasabası, Salih Babayigit'in anlatısı, s. 7). Yunan askerleri, imam ve hocalara sadece eziyet etmekle kalmamış, onları öldürmüştür de. Örneğin, Afyonkarahisar, Elvanpaşa köyünde cami imamı Hüseyin, Yunan askerlerine halkın sakladığı para ve mücevherlerin yerini söylemediğinden şehit edilmiştir (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Elvanpaşa

köyü, Hakkı Uyan'ın anlatısı, s. 4). Benzer şekilde Sandıklı Ürküt köyünden Ali Altınpınar'ın anlatısına göre Yunan askerleri, Başağaç köyünde Ömer hocayı minareden sallandırmışlardır (BTMP, 7. Klasör, Afyonkarahisar, Sandıklı ilçesi, Ürküt köyü, Ali Altınpınar'ın anlatısı, s. 13). Afyonkarahisar, Çay ilçesinde ise, Yunan askerleri ibadeti engellemiş, ezan okutmamış ve üstelik okuyan hocayı öldürülmüştür (BTMP, 16. Klasör, Afyonkarahisar, Çay Merkez, Aktaş, Çengel, Demirağaç, Orta, Tekke, Taşkapı, Cedit ve Aşağı mahalleleri, isimsiz anlatı, s. 12). İmamların çektiği bu eziyetler, sadece Yunan karşısında değil çeteciler karşısında da devam etmiştir. Örneğin Uşak, Ağabey köyünde Yunan karakolu ile ilişki kuran İbrahim Bey çetesi, devamlı olarak Ağabey köy halkının büyükbaş, küçükbaş ve kümes hayvanlarını zorla toplayarak Yunanlara götürüp teslim etmekteydi. Bu duruma köyden sadece köyün imamı Molla Mustafa tepki göstermişti. Çeteciler ise Molla Mustafa'yı isyancı olarak Yunan'a ihbar etmişlerdir. Yunan askerleri ise, köyü basarak Molla Mustafa'yı camide yakalamış ve köyün meydanına getirerek çocuk ve yaşlıların gözü önünde kulağını ve burnunu keserek işkence yapıp ve başını gövdesinden ayırmıştır (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Eşme, Merkez, Ağabey köyü, isimsiz anlatı, s. 1). İmamların bu köylüyü koruma iç güdülerini, Mustafa Kemal'in de dikkatini çekmiştir. Uşak, Bölme köyünden isimsiz bir anlatıya göre, *"Mustafa Kemal, teftişe geldiği bir gün köyün tepesine çıktı. Oraya top yerleştirip, istihkam kurmak istedi. Köyün hocası buraya top kurulursa köy batar dedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal 'Hoca ben Türkiye'yi kayırıyorum sen köyünü kayırıyorsun' dedi. Daha sonra top kurulmadı"* (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Bölme köyü, isimsiz anlatı, s. 14).

Köy imamlarının toplumsal alandaki statüsü ve bu statünün getirdiği roller, onların sosyal alandaki liderlik durumlarıyla ilişkilidir. Kırsal alanda köy imamlarının liderlik konusunda başarılı olmaları ve halk tarafından saygı görmeleri ise halkın her alandaki problemlerine çözüm üretmeleriyle yakından ilgilidir (Yavuz, 2015, s. 33). İrfan Orga romanında, küçüklüğünde ona imamın berber çıraklığı işi bulduğunu anlatır (Orga, 2006, s. 188). Şehitlerin cenazelerinin köyün imamına teslim edilmesi gibi (Peker, 1955, s. 396) okuma yazması olmayan halkın, gelen mektupları okutup güvenebileceği yegâne insanlardandı imamlar. Karaosmanoğlu'nun *Hikâyeler*'inde *Zeynep Kadın*'ın imam efendiye mektubu okutmak üzere gittiği evinde aldığı şehit haberi üzerine, imamın sözünü dinleyerek ağlamamıştır (Karaosmanoğlu, 2012, ss. 93-97). Yine Karaosmanoğlu'nun *Yaban* romanında ise çocukların okul diye gittikleri yer imamın evidir. Heceleyle heceleyle okuyan köyün imamı dışında kimse okuma ve yazma bilmemektedir: *"Bir gün, uçaklar, gene aşağıya kağıt atmaya başladılar... Alan, bir süre kağıdı okumağa çalışıyor, sonra beceremeyip katlıyor, katlıyor ve bir muska gibi kuşağının içine yerleştiriyor. Bazısı gidip imamı buluyor: – Okuyuverene, bakalım ne diyor? İmam hecelemeğe başlıyor..."* (Karaosmanoğlu, 2014, s. 112). Böylece hocaların halka; halkın da hocalara olan yakınlığı ve tesiri hem Yunan işgalciler hem de Ankara hükümeti tarafından bilinmekte ve her daim ondan medet umulmaktaydı. Ankara hükümeti imam gibi ulema ve münevver kişilerden İrşad Heyetleri oluşturulması ve bu heyetlerin birbirleriyle devamlı irtibat halinde olarak imamlara gerektiğinde kayıt tutması görevini yüklemişti (Köstüklü, 1988, s. 264). Bu yüzden imam tıpkı muhtar gibi hem Ankara hükümeti tarafından İrşad Heyetlerince hem de işgalci Yunan kuvvetlerince halk üzerine seferberliği temin maksatlı vasıta kılınır.

Böylelikle muhtar ve imam gibi yerel idareciler, halkı seferberliğe mobilize etmenin önemli vasıtalarındandır. Halk da onları devletin birer mikro temsilcisi olarak görür. Ancak bu durum çeşitli zamanlarda bazı sorunları gündeme getirmiştir. Apak, böyle bir durumdan veryansın etmiştir: *"Kendi millettaşlarını ve asker arkadaşlarını kasabada bir geceden fazla kalmasına razı olmayan ve onlara derhal çekip defolmalarını tavsiye eden bazı yerlerin Şube Reisi ve Belediye reisleri var. Sakarya'ya doğru yapılan ricatta perişan olarak çekilen subay ve memur ailelerin bir gece bile köylerde yatmasına izin vermeyen köyler var"* (Apak, 1988, s. 90). Bekir Sami Bey, Salihli'de halkı gönüllü birliğe katılmaya ikna edememelerinin sebebi olarak kaymakamı gösterir (Gürler, 1994, s. 107). Benzer bir örnekte Uşak'tan Nuri Çalık'a göre, Belediye reisi Hulusi Acemoğlu sadece şahıs menfaatine hizmet etmektedir (BTMP, 13. Klasör, Uşak, Merkez, Nuri Çalık'ın anlatısı, s. 3). Şabanzade Mustafa ise, belediye reisini halkın namusunu korumamakla suçlayıp dilekçe vererek şikâyetle bulunmuştur. Kendisi askerdayken belediye reisinin oğluyla evlendirilen nişanlısını koruyacak ne hükümet ne devlet kimse yoktur (BOA, DH. İ. UM. 19/3/1/092). Şabanzade Mustafa'nın devlete isyan ederken kullandığı dil ağırdır. Eşkıyalık böylesine kol

gezerken hükümet halkın “ağzına bal çalıp” kız alıp vererek düğünler yapmaktadır. “İlaç hastanın, zehir yılanın hakkıdır” diyerek isyan ettiği devletten birçok defa yardım talep eder.

Sonuç

Millî Mücadele yıllarında, savaştan yeni çıkan halkın topyekûn seferberlik tasavvuruna bakıldığında çıplak gözle görülmeyen zihin müktesebatı ve halkın Millî Mücadeleye olan fikri orandaki bağlılığı, o dönem insanının hikâyesinin aslında birer tipoloji değil tamamen ferdi kaygılarla hareket eden mikro hikâyelerden oluştuğu gözlemlenir. Bu makale, sıradan insanın seferberlik tasavvurunu gözlemlemiş bu tasavvuru, kişinin devletle özdeşleştirebildiği muhtar ve imam gibi devletin yerel temsilcileri üzerinden ele almıştır. Buna göre gönüllük ve rıza kadar ikna, direnç ve direnişi de yaratan süreç, oldukça tereddüt içermektedir. Herkesin kolayca “eylem adamına” dönüşemediği bu savaşta da tıpkı diğer savaşlarda olduğu gibi yeni kavramlar ortaya çıkmıştır.

Ferdin dramının toplumsal dramla iç içe geçmesiyle şu an için karışık olmayan sınırlar, o dönemde oldukça karışık ve tehlikeliydi. Doğrudan iktidar boşluğundan yararlanan bu tip durumlar, halkın düşmana olan temayülünü de zorluyordu. İçinde bulunduğu durumu “*ha! deyince kavrayamayan*” herkes gibi muhtar ve imam da bazen kendi canını koruma gayesiyle bazen de halk için bir başka şimdinin “yanlışına” kolaylıkla düşebilirdi. Bir bakıma inanç ya da direnç, şans eseri *es kaza bir kurşun gibi* içinde bulunduğu köy ve mahalle gibi kolektif mekânlarla çevresindeki insanların bilincine sirayet edebilirdi. Rahmi Apak, bu durumlar için “muhtin psikolojisi” terimini kullanır. Yani o gün hükümet, yönetici, komutan ya da daha mikro olarak muhtar, imam, ağa gibi yerel yöneticilerin içinde bulunduğu hâkim hava neyse bu zihniyet, sirayet yoluyla çevreye yayılır. Gün gün çok değişken vaziyetteki bu durum, Millî Mücadeleyi besleyen çelişmeleri ve halkın trajik tereddüdünü oluşturur.

Gerek Ankara hükümetinin seferberlik çabalarının merkezinde olması, gerek Yunan işgalcilerinin yerel halk üzerindeki nüfuzunu fark etmesi gerekse de çetecilerin “tanınırlığıyla” olan mücadelesi muhtar ve imam gibi yerel görevlileri etkilemiş ve *ev cephesinin* merkezine onları koymuştur. *Halife postundan* sayılan ve fiiliyatta savaşa halkı kanalize etmesi gereken muhtar ve *ev cephesinin* manevi önderi olan imam, *muhtin psikolojisinin* belirleyici unsurudur. Onların tereddütleri ve zaman içerisinde gelişen inançları ise köy ve kasabaya sirayet yoluyla yayılmış ve Millî Mücadelenin *ev cephesini* oluşturmuştur. Bu makalede muhtar ve imamın Ankara hükümetinden aldığı destekle halkı seferberliğe ikna etmeleri ama aynı zamanda kendileri avcıyken av konumuna düşmeleri, Yunan işgalcilerinin kendilerinin halk üzerindeki nüfuzlarını fark ettikten sonraki davranış ve tehdit biçimleri, eziyetleri, aynı anda çetecilerle olan mücadeleleri ve tüm bunlara rağmen kendi can korkusu ve görev bilinciyle düştükleri buhrandan sağ çıkabilmek için giriştikleri mücadelenin ya da içine düştükleri *dehlizlerin* köy meydanında temsil edilen hikâyesi, başta birebir o günleri yaşayan sıradan insanların sözlü tarih anlatıları olmak üzere, edebiyat ve psikoloji temelli incelenmeye çalışılmıştır.

Bu makale, her ne kadar mikro bir çalışma olsa da köy ve mahallelerde hizmet eden muhtar ve imam gibi yerel görevlileri ele alırken onların ulusal bilince katkısı ve tahrifatını *muhtin psikolojisi* üzerinden açıklar. Böylelikle sıradan insanı sıradanlıktan kurtaran hayatta kalma güdüsü, değişim, çelişki, mahcubiyet ve mağduriyet gibi gündelik sorunların üstesinden onun içini oyarak gelen, mücadeleye katkı sağlayan ya da bedelini ödemek zorunda kalan bu unsurlara bakış, Millî Mücadele yıllarının hikâyesine yeni ve daha derin perspektifle bakma imkânı verir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

Açık Söz gazetesi, 29 Ağustos 1921.

Adıvar, H. E. (2007). *Vurun kahpeye*. Can Yayınları.

Afyonkarahisar Başkomutan Tarihi Millî Park Müdürlüğü (BTMP), Afyonkarahisar Zafer Müzesi Arşivi, Türk Kara Kuvvetleri Yurtiçi Batı Bölge Komutanlığı 25 Ocak 1982 günü Mahmut Boğuşlu imzalı ve 3305- 82/81 sayılı “1919-1922 Yılları Arasında Köy ve Kasabalarda Yaşayan ve Yaşatılan Anılar” başlıklı ilgi yazısına göre hazırlanan:

1. Klasör, Afyonkarahisar, Merkez.
3. Klasör, Afyonkarahisar, Şuhut.
4. Klasör, Afyonkarahisar, Bolvadin.
5. Klasör, Afyonkarahisar, Sultandağı.
6. Klasör, Afyonkarahisar, Çay.
7. Klasör, Afyonkarahisar, Sandıklı.
8. Klasör, Afyonkarahisar, Emirdağ.
9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa).
10. Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye 1.
11. Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye 2.
12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri.
13. Klasör, Uşak, Karahallı ve Sivasslı.
14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme ve Ulubey.
15. Klasör, Kütahya ve İlçeleri.
16. Klasör, Eskişehir ve İlçeleri.

Akbaş, R. (Hazırlayan). (2011). *Söğütlü Jandarma Onbaşı Ali'nin Millî Mücadele anıları*. Yeditepe Yayınları.

Akyılmaz, A. (2006). “Muhtar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 31. TDV Yayınları.

Apak, R. (1990). *İstiklal Savaşında Garp Cephesi nasıl kuruldu?* TTK.

Apak, R. (1988). *Yetmişlik bir subayın hatırları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Araz, Y. (2017). *16. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına Osmanlı toplumunda çocuk olmak*. Kitap Yayınevi.

ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi), İSH, Kutu: 1328, Gömlek: 1, Belge: 1ct.

Babuş, F. (2013). *Savaş yıllarından anılar*. Ozan Yayıncılık.

Beşikçi, M. (2016). Askeri odernleşme, askeri disiplin ve din: Düzenli kitle orduları çağında Osmanlı Ordusu'nda tabur imamı. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1(1), 1-33.

Beydilli, K. (2000). Osmanlı Devleti'nde imamlık. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (Cilt 22)* içinde (ss. 181-186). TDV Yayınları.

Beydilli, K. (2001). *Osmanlı döneminde imamlar ve bir imamın günlüğü*. Tarih ve Tabiat Vakfı Basımevi.

Böke, P. (2006). *İzmir 1919-1922 tanıklıkları*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Buğra, T. (1986). *Küçük ağa*. Ötüken Yayınları.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA): Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-34; Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-38; Diyanet İşleri Reisliği, 7-64-13, Kararlar Daire Başkanlığı 3/29/12.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): DH. ŞFR. 97/218; DH. ŞFR. 615/95; DH. ŞFR. 622/77; DH. ŞFR. 626/128; DH. EUM. AYŞ. 1/10; DH. EUM. AYŞ. 6/40; DH.EUM. AYŞ. 13/65; DH.EUM. AYŞ. 13/80; DH. EUM. AYŞ. 18/35; DH. EUM. AYŞ. 23/18; DH. EUM. AYŞ. 48/45; DH. EUM. AYŞ. 48/49; DH. EUM. AYŞ. 49/74; DH. EUM. AYŞ. 50/33; DH. EUM. AYŞ. 54/56; DH. EUM. AYŞ. 55/90; DH. EUM. AYŞ. 57/79; DH. EUM. AYŞ. 75/87; DH. EUM. 2.Şb. 72/58; DH. EUM. KLH 4/33; DH. HMS. 3/2; DH. İ. UM. 19/3/1/092; DH. İ. UM. 20/12; DH. İ. UM. 20/14; DH. KMS. 55/49; 56/378/11; Hariciye SYS. 34/54/6; HR. UHM. 205/49; ŞD. 50/16; ŞD. 50/21; ŞD. 2252 – 21; YB. 021 116/437; YB. 021 116/480; YB. 021 117/307; YB. 021 117/454.

Çadırcı, M. (1970). Türkiye’de muhtarlık teşkilatı. *Belleten*, 34(135), 409-420.

Doğan, F. (2000). *Millî Mücadele hatıralarım*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Duben, A. ve Behar, C. (2014). *İstanbul haneleri: Evlilik, aile ve doğurganlık 1880-1940* (N. Mert, Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Elcezure İstiklal Mahkemesi kararlar ve mahkeme zabıtları (2015). Cilt III, TBMM Başkanlığı Adına Yayınlayan: İrfan Neziroğlu, TBMM Kütüphane Ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.

Eliçin, B. (1978). *Onlar savaşıırken*. Okar Yayınları.

Er, T. (1986). *Kemal Tahir'in altı romanının halkbilimsel açıdan değerlendirilmesi*. Feryal Matbaacılık.

- Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı şehrindeki Mahalle'nin işlev ve nitelikleri üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, 4, 69-78.
- Eskişehir İstiklal Mahkemesi kararlar ve mahkeme zabıtları* (2015). Cilt IV, TBMM Başkanlığı Adına Yayınlayan: İrfan Neziroğlu, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.
- Görkem, İ. (1977). Küçük ağa Ankara'da. *Hisar Dergisi*, 157, 15-17.
- Gürler, H. (1994). *Kurtuluş savaşında Albay Bekir Sami Günsav (Mayıs-Haziran 1919)*. Genelkurmay Basımevi.
- Kandemir, F. (1964). *Millî Mücadele başlangıcında Mustafa Kemal arkadaşları ve karşıındakiler*. Ercan Matbaası.
- Kansu, M. M. (2019). *Erzurum'dan ölümüne kadar Atatürk'le beraber* (Cilt 1). TTK.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2012). *Hikâyeler*. İletişim Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2014). *Yaban*. İletişim Yayınları.
- Kastamonu İstiklal Mahkemesi*. (2023). Cilt 11/1, TBMM Başkanlığı Adına Yayınlayan: Mehmet Ali Kumbuzoğlu, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.
- Köstüklü, N. (1988). Millî Mücadele de Keçiörlü. *Atatürk Yolu Dergisi*, 1(2), 257-280.
- Kodaman, B. ve Tızlak, F. (2006). *Bir kalpaklının Millî Mücadele günlüğü*. Süleyman Demirel Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Metin, B. (2021). Tanıkların hatıralarına göre Millî Mücadele yıllarında Kütahya. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 67, 205-221.
- Orga, İ. (2006). *Bir Türk ailesinin öyküsü*. Everest Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2018). *Osmanlı toplumunda aile*. Timaş Yayınları.
- Peker, N. (1955). *İstiklal Savaşı resim ve vesikalarla İnebolu, Kastamonu ve havalisi deniz ve kara harekâtı*. Gün Basımevi.
- Selek, S. (1987). *Anadolu ihtilali*. Kastaş Yayınları.
- Tahir, K. (1999). *Köyün kamburu*. Adam Yayıncılık.
- Tahir, K. (1999). *Yorgun savaşçı*. Tekin Yayınevi.
- Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE). 3. Cilt, 59/54.
- Toker, M. (2017). *Dönemin tanıklarından Millî Mücadele hatıraları*. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Şinasi. (2008). *Şair evlenmesi*. Anonim Yayınları.
- Yaşayanlar, İ. (Yay. haz.). (2022). *Bursa'da Yunan işgalinin bilançosu: Menhubat Komisyonu'nun Bursa tutanakları*. Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Yavuz, E. (2015). Türkiye'de köy imamlarının sorunları: Pınarbaşı örneği [Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Görsel-Yazınsal Eser Olarak Şiir¹ Poetry as Visual-Literary Work

Memet Metin BARLIK*, Merve Betül GÖRMEZ**

Öz

Geleneksel söz-dizim kurallarını en aza indirgeyerek gelişmiş görsel yöntemlerle okuyucuya hitap eden ‘görsel şiir,’ edebi ve görsel sanat dalları arasındaki iletişim ve etkileşimi özgürleştiren bir tarz olarak tanımlanmaktadır. Şiirde, belirli bir temanın görselliğini ön plana çıkaran bir yaklaşım ve hassasiyetle zemine yansıtılması öncü (avant-garde) gelenekle ortaya çıkan önemli bir yeniliktir. Şiirin yazıldığı zemin üzerindeki ‘etkisiz’ alanı etkinleştiren ‘görsel şiir,’ şairin yetisel ve anlatı dilini kullanmadaki ustalığının yansıması olan yapısal, teknik ve semantik niteliklerin bir kenara bırakılarak, tercih edilen temanın, basılı, çizilmiş veya boyanmış bir görsellikle okuyucuya sunulmasını hedefler. Bu anlamda ‘görsel şiir,’ minimalist yansımalar ve neo-barok çizimler gibi anlatı ve kompozisyon stratejilerinin tüm repertuarından yararlanarak şiir diline yeni bir yöntem kazandırır. Bu çalışma, Amerikan şiirinde 20. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan görsel şiiri incelemeyi ve görselliğin şiir diline olası katkılarını irdelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Görsel şiir, görsel şiirin eleştirisi ilkeleri, resimsel şiir.

Abstract

Visual Poetry, which appeals to the reader with advanced visual methods by minimizing traditional syntax rules, is defined as a school that liberates communication and interaction between literary and visual arts. This important innovation, which emerged with the avant-garde tradition, aims to reflect a certain theme on a space with such an approach and sensitivity that brings visibility to a poem. The feature of activating the ‘inactive’ area on the ground on which the Visual Poetry is written, allows the preferred theme to be presented to the reader with a printed, drawn, or painted image, leaving aside the structural, technical, and semantic qualities that the poet gained from his mastery in using his talent and expressive language. In this sense, Visual Poetry brings a new method to the language of poetry by making use of the entire repertoire of narrative and compositional strategies such as minimalist reflections and neo-baroque drawings. This study aims to examine the Visual Poetry that has emerged in American poetry since the beginning of the twentieth century and to examine the possible contributions of visibility to the language of poetry.

Keywords: Visual poetry, principles of visual criticism in poetry, pictorial poetry.

¹ Bu çalışma 16-18 Kasım 2022’de düzenlenen *International Anglo-American Cultural and Literary Studies Symposium*’da sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

* Doç. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: drbarlik@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3615-7240

** Arş. Gör. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: mervebetulgormez@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6877-7663

Giriş

Yazar veya şairin kaleminden çıkan metnin analizi için takip edilen yöntem ve/ya yaklaşımlar, hem eserin vermek istediği mesajın doğru anlaşılmasını hem de içerdiği estetik unsurların belirlenmesini sağlar. Söz konusu çözümleme sürecinde, tercih edilen yaklaşımların nasıl kullanılması gerektiği, edebiyat teorisyenlerinin odaklandığı noktadır. Ancak analiz teorileri için kullanılan yöntemler, çoğunlukla, tarihi ve sosyal olayların etkisiyle şekillenen, dönemden döneme, kültürden kültüre, hatta kişiden kişiye değişiklik arz edebilen kıstaslar içerir. Söz konusu değişkenlik, hem yazar veya şairin edebî dilini hem de okuyucunun anlama ve yorumlama şeklini geleneksel normlardan uzaklaştıran veya tümüyle devre dışı bırakan boyutlarda olabilmektedir. Örneğin, modern çağda giderek önem arz eden görsellik (visuality) şiir diline de yansdı ve ‘görsel şiir’ olarak tanımlanan bir tarzın oluşmasının zeminini hazırladı. Görsel şiir tarzının oluşum aşamalarını ve temel özelliklerini incelemek ve Batı’daki yansımalarını irdelemek bu çalışmanın birincil hedefini oluşturmaktadır. Bu amaçla, tartışmanın genel anlamda odaklandığı nokta, esinini modern Batı kültürünün ‘görsellik’ (visuality) unsuruna verdiği önemden ve sanat alanındaki öncü (avant-garde) yaklaşımın ‘yenilikçilik’ tutkusundan alan şiir dilinin uğradığı ‘değişiklikleri’ belirlemek ve söz konusu değişikliklerle şiir analizinin geleneksel yaklaşımlardan koparılma sürecine dikkat çekmektir.

“İnsan olarak var oluşun ne anlama geldiğini anlamanın aracı olarak” (Brich, 1989, s. 5) tanımlanan dilin, henüz yazılı metne dönüşmemiş olan sözlü boyutu (orality), dilin hayat bulduğu, yani, konuşulduğu aktif (parole) boyutudur. Nitekim Heidegger (1971, s. 187), “insanı insan olarak tanımlamanın, konuşma yetisiyle doğrudan ilintili olduğunu” savunur. İnsan bilisinin bir ürünü olarak kabul edilen dilin, bilinen insanlık tarihinden bu yana, tüm kültürlerdeki en temel işlevinin iletişim olduğu kabul edilmektedir (Alexander, 2004, s. 1; Khan, 2015, s. 54). İnsanın kendini ifade etme aracı olmaktan soyutlanamayan dil, özneler arası iletişimden, bu iletişim ve etkileşimle oluşan folklor bağlamından ve kurumlar arası kültürel birikimin paylaşılmasından beslenir. Bu iletişimsel işleviyle dil hem sıradan deneyimlerimizin, hem de edebî alandaki sanatçının (şair, yazar vs.) birtakım sanatsal öğeler katarak okuyucuya sunduğu eserlerin ortak aracıdır. Dilin aktif olmayan, yani henüz söze dönüşmemiş ilksel bağlamı (non-verbal context), işlevsiz kelimeler dünyasıdır. İkincil olarak tanımlanabilecek aktif bağlam (verbal context) ise, sanat ve sanatçının alternatif nüshalarını yaratmak için üzerinde çalıştığı boyutudur. Dili edebî bir boyuta taşıyan yazar, şair, vs. duygu ve düşüncelerini ifade ve sunum arayışında her iki bağlamı da esin kaynağı olarak kullanır.

Sanat ve sanatçının ortaya çıkış nedeninin sanatın kendisi olduğunu savunan Heidegger (1971, s. 19), sanat eseriyle ilgili asıl önemli unsurun, onun bir anlam ile yüklü olması ve yüklendiği anlamı kamulaştırması [okuyucuya ulaştırması] olduğunu belirtir. “Retorik gelenekten bugüne, edebî sanatın dikkate alınan birincil özelliği, – Heidegger’in de işaret ettiği – anlamı ‘edebî’ ve/ya ‘şiirsel’ bir dil ile aktarmasıdır” (Brich, 1989, s. 110); yani, sanatçının dili kullanma ustalığının göstergesi olan ‘estetik’ unsurlardır. Haselstein (2003, s. 11), “üst düzey bir iletişim ve deneyim tarzını ifade eden ‘estetik’ kavram olmadan, edebi ve kültürel çalışmalarla ilgili bir hedefin ya da bir çalışma alanının varlığını ispat eden bir neden olmadığını” iddia eder. Şair veya yazarın kalem ustalığını yansıtan ve yazdığı eserin ‘estetik/edebî’ açıdan değerlendirilmesini sağlayan öğeler, - hayal ve gözlem gücü, bilgi birikimi, fikir organizasyonundaki mahareti ve dil dağarcığından seçtiği kelime ve ifadelerle oluşturduğu özgün anlatı tarzı – geleneksel edebi ölçünün temel normlarını oluşturur.

Modern Batı kültürünün yapısal öğelerinden biri olan ve sosyal gerçekliğiyle ‘görselliğin’ (visuality), edebi sanatlarda, kitap merkezli bir kültürden ekran merkezli bir kültüre geçişte etkin bir rol oynadığı gözlenmektedir. Görsel kültürün çağdaş yaşamın önemli bir parçası ve keşfedilmesi gereken önemli bir yaşamsal varlığı olduğunu savunan Foster (1988, ss. 3-4), özellikle, Modern Batı kültüründe sanatsal yaklaşımların görsel duyuya (sense of sight) hitap etme eğilimine sahip olduğunun altını çizer. Örneğin, modern kültürle birlikte, doğrusal yazın teknikleriyle zemin üzerine aktarılan şiirin, geleneksel dil yapısı bakımından ciddi bir değişime uğradığı ve görselliği merkeze alan sanatsal eğilim ve avant-garde (öncü) akımın yenilikçi girişimlerinin etkisiyle, çeşitli ‘görsel’ yöntemler kullanılarak okuyucuya/izleyiciye sunulduğuna tanık olunur. Diğer bir deyişle, şairin dili kullanma ustalığını yansıtan yapısal, teknik ve semantik nitelikler bir kenara bırakılarak, basılı, çizilmiş veya boyanmış resimlerle belirli bir temayı temsil

eden görsel formlar da şiir dilinin yenilikçi formları olarak kabul edilir. Boylan (2020, ss. 3-4), *Görsel Kültür* adlı eserinde, görsel ifadenin kavramsal anlamıyla, bir mekâna yerleştirilen malzeme ve o malzemenin düzenlenmesiyle ilgili her kararın, bütünsel ve sürükleyici bir deneyim yaratma amacı güttüğünü, doğa ve öznelilik hakkında birtakım fikirler, ilişkiler ve duyguları işaret ettiğini ve nesnelerin, varlıkların ve mekânın karşılıklı birtakım ilişkilerini yansıttığını belirtir. Boylan'ın işaret ettiği boyutuyla şiir diline yansıtılan görselliğin, sınırsız öznel ifadeleri içeren karmaşık bir resim oluşturacağı ve okuyucu/izleyicinin anlamlandırma seçenekleri ile gerçek mesaj arasında muğlaklık, farklılık ve çelişkilerin olabileceği öngörülebilir.

Aslında Batı kültüründeki görsellik olgusu, Rönesans ve bilimsel devrimle başlayan Modernitenin oküler (görme merkezli) yapısı, matbaa, teleskop ve mikroskop gibi icatların keşifleriyle pekişen bir sürecin ürünüdür. Bu süreç, 19. yüzyılda fotoğraf ve sinema alanında yaşanan gelişmeler ve Batı'da fotoğraf merkezli teknolojik değişimlerle devam eder (Foster, 1988, s. 5). Batı kültüründeki görselliğin, hem kapsamlı ve önemli bir tarihe sahip olduğunu, hem de Batı tarihinin kilit noktalarından birini oluşturduğunu iddia eden Mirzoeff (2011, s. xiv), görsellik ve onun tarihi görselleştirmesinin, Batı'nın kendini nasıl tarihselleştirdiğinin ve diğerlerinden nasıl ayırt ettiğinin bir parçası olduğunu savunur. Öte yandan, Haselstein (2003, s. 7), son iki yüzyıl boyunca görsel kültürün gelişiminde rol oynayan en belirleyici unsurun “yetkilendirme ve yetkiden arındırma diyalektiği” olduğunu iddia eder. Sanat dünyasında da modern çağın temel sanatsal dokusu olarak ön plana çıkan görselliğin, görsel alt kültürlerin farklılaşmasıyla karakterize ekollerin oluşmasını sağlayan önemli bir etken olduğu gözlenmektedir. Bu sürecin etkisiyle, yirminci yüzyılın başlarında, görsel sanat yaklaşımı, belirli görsel özerklikleri kavrama anlayışına dayanan eğilimlerin ortaya çıkmasını sağlar ve 1910 ile 1913 arası yıllarda, ressamlarla birlikte çalışan şair ve yazarlar, yaratıcı tipografi, yeni şiirsel ritimler, yaratıcı dil biçimleri ve sanatsal görüntüler içeren avant-garde kitaplar yayınladılar (Sackner, 1986, s. 70).

Şiir dilinin böylesi bir değişime uğramasının nedenlerinden biri de bilimsel gelişmelerin görselliği önemsemesidir. Nitekim Altieri (2006, s. 3), bilim alanındaki gelişmelerin gün yüzüne çıkardığı gerçekliğin, şairlerin hassas betimleme ve sembolik temsil ideallerinden uzaklaşmalarına ve bilimsel gerçeklikle uyuşan şiirsel bir sunum tarzı keşfetme arayışına girmelerine yol açtığını belirtir. Bu anlamda, yirminci yüzyılın bilim dünyasının önemseydiği görsel veya resimsel yaklaşım, dönemin şiirinin yansıtılış şeklini de etkilediği ve şairlerin, izlenim, renk, kompozisyon, biçim ve diğer görsel formlarla okuyucu/izleyiciye ulaşmayı tercih ettiği bir eğilimin olduğu gözlenmektedir. Çünkü şairler bilim çağının şairleriydi ve üslupları bilimsel yönetime olan inançlarını pekiştiren ve bilimin gerçeği ele alma yöntemini onaylayan bir tarz olmalıydı. Yani, pozitivist bilimin epistemolojik temelini yansıtan gerçekler, şairler için de geçerli bir esin kaynağı oldu. Böylece klasik şiirin zorunlu özellikleri olan olay örgüsü, mekân ve zamanın birliği önemini yitirdi ve onun yerine, modern bilimin görselliğini (visuality) öne çıkaran pozitivist öğeler tercih edildi ve bu epistemoloji, şiirin görsel kalitesinin temel dayanaklarından biri haline geldi. Sonuç olarak, modern bilimin temelinde öncelikli etkinliği olan ‘görsellik’ edebi sanata da yansımış oldu ve insan ile dış dünya arasındaki entelektüel iletişimi resmeden ‘görsel algı,’ şairin bireysel yansımalarını resmettiği bir ekol haline geldi; çünkü hayal gücüyle oluşturulan görsel ifade tarzının daha kalıcı bir fiziksel etkiye sahip olduğuna inanıldı.

Bu bağlamda, bu çalışmada, yirminci yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan görsel Şiir merceği altına alındı. Çalışmanın birinci bölümünde, görsel unsurların şiir dilinde meydana getirdiği değişikliğe dikkat çekmek amacıyla, klasik/geleneksel şiir dilinin kısa bir tanımlaması yapıldı. İkinci bölümde, sanat dünyasındaki avant-garde (öncü) akımın görsel şiir üzerindeki etkisi incelendi. Üçüncü bölümde, görsel Şiirin belirgin özellikleri ve Amerikan şiirindeki yansımaları özetlendi ve Sonuç ve değerlendirme bölümünde, görsel şiirin şiir diline yaptığı olası katkılar ve değerlendirme kriterleri tartışıldı.

Klasik/Geleneksel Şiir Dili

Edebi olarak kabul edilen bir eser hakkında yazılan deneme, onun neden edebi olarak değerlendirildiğinin bir açıklaması niteliğindedir. Ancak detaylı bir eleştirel bilgi ile donanımlı eleştirmenler bile, bir metnin edebi olarak değerlendirilmesinde farklı veya zıt görüşlere sahip olabilir. Edebi bir eserin, örneğin Batı edebiyatının estetik manifestosunu belirleyen duayenler olarak bilinen Homer, Vergil, Dante,

Cervantes, Shakespeare ve Goethe'nin eserleri gibi klasikleşmiş büyük kitaplardan biriyle gözlemlenebilir özellikleri paylaşp paylaşmadığına dair bir araştırma, belirli kalıplara göre çerçevesi daraltılmış bir incelemeyi yansıtır. Diğer bir deyişle, klasikleşmiş büyük edebi eserlerin tanımlayıcı özelliklerinin edebî, estetik ve etik değerler konusunda belirleyici olduğu savıyla hareket eden bir eleştirmen, birçok roman, tiyatro oyunu veya şiirin, beklenen değerlere sahip olmadığı gerekçesiyle edebi olmadığına karar verebilir. Ancak, daha geniş bir perspektiften bakıldığında, edebi düzeyi yüksek veya düşük eserlerin, yani hem iyi hem de kötü örneklerin olabileceği ve edebi üstünlüğün türün tanımlayıcı özelliğiyle aynı şey olmadığı anlaşılır.

Eagleton (1996, s. 9), “‘edebiyatın’ çok değerli bir yazı türü olduğu” önermesinin mantıklı görüldüğünü, ancak bu kıstasın, ‘tarafsızlık’ ögesini bir yanılısamaya dönüştürebileceğini, bu tür bir yaklaşımla, her şeyin edebiyat olarak değerlendirilebileceğini ya da sorgulanamaz bir şekilde edebi kabul edilen her şeyin edebi olmaktan çıkabileceğini savunur. Bu tür bir önermeden yola çıkıldığında, ‘edebi değer yargılarının’ özne olmasından kaynaklanan sınırsız değişkenlik unsurunun, ‘edebi dil’ konusunda standart bir değerlendirme ölçütünün oluşturulmasına engel olduğu sonucuna varılır. Çünkü sözlü ya da yazılı herhangi bir metni ‘edebi’ veya ‘şiirsel’ olarak değerlendiren okuyucunun değerlendirme kıstaslarının, onun özgün doğası ve sosyal yaşamıyla bağı olan, algı ve değer yargılarıyla doğrudan ilintili olan bir kapsam içerdiğinin unutulmaması gerekir. Dolayısıyla, dilin ‘edebi’ ya da ‘şiirsel’ olduğunu ölçen ve/ya yüzde yüz geçerliliği olan edebi bir eleştirel yargı veya yorum ölçütü pek olası görülmemektedir. Ancak özne değer yargılarının neden olduğu değişkenliğe rağmen, klasik veya geleneksel şiir dili için, geçmişten bugüne, birtakım eleştirel kıstasların olduğu söylenebilir.

Şiir, aşk, adalet, sadakat, nefret, korku, ölüm vs. gibi temalar hakkında ne düşündüğümüzü ve kendimizi nasıl ifade ettiğimizi gösteren ve neden bu tür duyguları yaşadığımızı sorgulamamızı sağlayan edebi bir metindir. Bu yönüyle şiir, şair ve okuyucularına, dili farklı boyutlarda kullanabilen bir varlık olmanın ne olduğunu, farklı zaman ve mekânlarda, karmaşık kurumsal ve bilişsel boyutlarda yaşayan toplumların, zaman ve enerji harcayarak dönüştürdüğü değerlerin içeriğini görmelerini sağlar. Aktarım tarzında bireysel farklılıklar olsa da genel anlamda şiir, edebi yazın dallarından biri olarak, insanlık tarihinin sanat sayfalarından birini dolduran önemli bir güç barındırır. Şiirin birincil boyutu bir iletişim aracı olmasıdır; yani şiir, her şeyden önce, şairin deneyimini okuyucuyla paylaşma aracıdır. Şiirsel ifadenin içerdiği estetik işlevde ise, dikkat şairin tarzını belirleyen dilsel tercih üzerine yoğunlaşır ve bu boyut, şiirin salt iletişim aracı olma amacından fazlasını içerir. Şiir dilinin salt güzellik simgeleriyle sınırlandırılması, onun anlam ve kapsamını daraltır; yani, şiir dili dendiğinde yalnızca süslü ifadeler akla gelmemelidir. Şiirin, duygusal deneyimleri aktaran veya duygu ve deneyimleri somutlaştıran dil veya ‘mecazla’ tanımlanması da onu tüm özellikleriyle yansıtmaz; örneğin, özgünlük ve bireysellik de şiirsel dili karakterize eden temel öğelerdendir. Bu nedenle, şiirsel dilin seçki ve yansıtma üslubunun, şairin paylaşım tercihi kadar özgün bir konu olduğunu belirtmek gerekir.

Örneğin, *Lyrical Ballads*'ın (1800) önsözünde, İngiliz Romantik Şiiri'nin ilkelerini ilan eden W. Wordsworth, (1770 – 1850) şairin “insanlara hitap eden bir insan” ve kullandığı dilin, “gerçek dünyada yaşayan insanlar tarafından konuşulan doğal dilden bir seçki” olduğunu belirtir (Gamer ve Porter, 2008, s. 171). Ancak, aynı dönemin önemli isimlerinden S. T. Coleridge, (1772 – 1834) *Biographia Literaria*'da, (1817) “gerçek hayatta konuşulan doğal dilin, üst düzey şiirsel bir üslubun oluşturduğu yaratıcılıktan ve yansıtıcı olma özelliğinden yoksun olduğunu savunur” (Welsh, 1978, s. 4). Wordsworth'ün anlaşılabilir halk dili seçkisi ilkesine ek olarak altını çizdiği ikinci bir öğe ise tutkudur: Wordsworth, “bir şiirin konusunun, ifade edilme aracının ve sonuçta ortaya çıkan etkinin ‘tutkudan’ kaynaklandığını, şiir dilinin, üslubunun ve biçiminin, aslında şiirin yansıtmak istediği ‘tutkuya ulaşma’ aracı olduğunu iddia eder” (Robinson, 2010, s. 18). Wordsworth'ün işaret ettiği şiirsel dili gündelik dilden ayıran ‘tutku’, aslında, Coleridge'in “üst düzey şiirsel dili” tanımlayan öğe olarak da değerlendirilebilir. Wordsworth'ün şiir dilini tanımlarken altını çizdiği ‘tutku’ ile yansıtılan “doğal seçkinin içerdiği ritim, mecaz ve diksiyon gibi sanatsal araçlar,” dilin ham halinden şiirsel dile dönüştürülmesini işaret eder; ancak şairin, ham dilden aldığı seçkinin sade ve anlaşılır estetiğini koruması ve tarzı görünmez kılan süslemelerden uzak olması gerekir (Galce, 1978, s. 4). Wordsworth'ün şiir dili tercihindeki ‘doğal seçki’ yaklaşımını bir adım daha ileri götüren Andrew

Welsh (1978, s. 3), “şiiir dilinin, doğanın saf/katıksız hazinesinden alınan esinden uzaklaştıkça yozlaştığını, hileler, tuhaf hiyeroglifler ve bilmecelerden oluşan rengârenk, maskeli bir baloya dönüştüğünü” savunur.

Şiirdeki işitsel ve görsel sanatı yansıtan öğeler şiir dilindeki temel parçacıklardır ve bu öğeler arasındaki bağ şiirin temel yapısını oluşturur. Ölçü kullanımıyla oluşan ‘ritim’, şiiri gündelik konuşma dilinden ve diğer edebi sanat türlerinden ayıran özelliklerinden biridir. Vezinsel ritmin yanında, tekrarlanan kelimelerin sesleriyle oluşan armoni (iç ritim), aliterasyon, asonans, tekerleme ve diğer melodik tonlar, şiir dilinin işitsel akordunu ve şairin tonlama algısıyla oluşturduğu özgün tarzı yansıtır. Şiirsel dilin özelliklerinden biri de resimsel ve mekânsal (spatial) yansımalarıdır; şiirin yazıldığı zemin üzerindeki görüntüsünü oluşturan görsel öğelerdir. Söz konusu görsel öğeler, sembolik ve/ya kavramsal imgeleri, temeli amblem geleneğine dayalı kapsamlı bir sanatı ve görsel bir tasarımı yansıtır. Bu anlamda, görsel yansımayı güçlendiren birtakım sanatsal öğelerden de söz edilebilir. Örneğin, mecazi mesajlar içeren yapıtlar bunlardan biridir. Mecaz, mekânsal yapılanmayı düzenler ve şiirdeki imge hiyerarşisi, resimsel veya mekânsal formun oluşturulmasında etken bir kavramsal öğedir. Diğer bir deyişle, şiir dilinin derin yapısını yansıtan sentaks, yüzeysel yapısını ortaya çıkaran ses ve ritim “şiirsel yapıların mekânsal/sessiz ve zamansal/akustik boyutu arasındaki karşılıklı ilişkinin” önemini gösterir (Bradford [a], 1993, s. 128).

Bir şiiri görmenin (okumanın) ve onu duyarak anlamamanın iki ayrı bilişsel boyuta sahip olduğunu düşünmek, sessiz/görsel dilin de bir anlam ifade edebileceği ve bunu şiirin akustik boyutundan bağımsız yapabileceği anlamına gelir. Ancak, sesler ve sözcükler arasındaki bu özel ilişkiyi birbirinden ayırmak, yani, şekil ve konuma farklı bir anlam yüklemek, lineer ifadeyi temsil eden kelimelerin anlam kaybına uğramasına neden olabilir. Diğer bir deyişle, şiiri oluşturan üç temel öğeyi, – ‘yazınsal/görsel,’ ‘akustik’ ve ‘semantik’ – birbirinden ayırarak, her birinden farklı bir edebi/estetik tat alma beklentisi içinde olmak, ya da birinin diğerinden daha az veya daha çok değerli olduğunu düşünmek, klasik şiir anlayışıyla çelişen bir yaklaşımı işaret eder.

Yirminci yüzyılın şiir dilini analiz etmenin önceki yüzyıllara göre daha zor olduğunu belirten Jeffries (1993, ss. 4-5), şiir dilinin özellikle 1960’ların “her şey uyar” felsefesinden kalıcı olarak etkilendiğini ve sonuç olarak, uyum ve devrim arasındaki dalgalanmalardan etkilenen ekollerin, şairlerin bireysel form ve üsluplar kullanmakta özgür oldukları bir yaklaşımı yansıttığını aktarır. Yüzyılın ikinci yarısında şiir alanındaki en yeni ve en cüretkâr özgürlüklerden birinin, şiirsel formdan tamamen vazgeçmek olduğunu iddia eden Jeffries, yüzyılın sonlarında ise, somut form seçeneklerinin sınır tanımazlığının dikkat çektiğini belirtir.

Öncü (Avant-Garde) Akımın Görsel Şiirin Oluşmasındaki Etkisi

Yirminci yüzyılın başından itibaren, sanat alanındaki öncü yaklaşımın ‘görsel’ deneyimle etkileşim sürecini, dönemin sosyal altyapısı ile ilintilendiren Cotington (2015, ss. 27-28), sanatsal faaliyetlerin özelleştirilerek tüketim alanlarına sunulmasının, güzel sanatlar ile dekoratif sanatlar arasındaki ayrımı bulanıklaştırdığını, bu faktörün, sürekli yenilik arayışı içinde olan avangardizmin ortaya çıkışında büyük rol oynadığını iddia eder. Bu anlamda avant-garde kesimin, kültürel ve sosyal akımların dışında kalan, ancak yol gösteren ya da onları eleştirebilen marjinal sanatçı toplulukları temsil eden bir rol üstlendiği söylenebilir. Cotington, toplum ve toplumsal ilişkiler giderek daha fazla yönetilir hale geldikçe, sanatçının yaratıcı yetileriyle alternatif değerler dizisi üretmede etkin rol aldığını, böylece, sanatın giderek ‘yaşam tarzı tüketimi’ denilen şeyle daha fazla bütünleştiğini ve avant-garde teriminin, otoriter ile özgürlükçü, radikal siyaset ile estetikçi özerklik arasındaki çelişkiyle oluşan tüketimci yeniliği benimsemeyerek, bu yenilikçiliği sanat dünyasına da taşıdığını savunur. Adorno (1984, s. 295), Cotington’ın belirttiği, toplum, ekonomi ve sanat etkileşiminin hız kazandığı kültür ortamında, “paradoksal bir şekilde, burjuvanın ekonomik saygınlık gibi estetik erdemlerinin, anti-burjuva olarak avangard sanata aktarıldığı” görüşündedir. Peter Bürger (1984, s. 49), Adorno’nun ‘anti-burjuva’ görüşünü bir adım daha ileri götürür ve Avrupa’daki avant-garde hareketin, “burjuvanın toplumdaki statüsüne bir saldırı olarak görülebileceğini” belirterek, avant-garde yaklaşımın “yalnızca sanatın bireysel üretimini değil aynı zamanda bireysel algısını da reddettiğinin” altını çizer (1984, s. 53).

Ekonomi ve sanat dünyası arasındaki bu etkileşim ünlü sosyolog Bourdieu'nun "kültürel üretim alanı" ile ilgili öne sürdüğü ilkeleri hatırlatır: Bourdieu (1993, s. 9), modern batı toplumlarındaki kültürel üretim alanının, iki karşıt ilke olan "heteronomi" (dış güçlere bağımlılık) ve "özerklik" (onlardan bağımsız olma) ilkeleriyle yapılandırıldığını ileri sürer. Birinci ilkeye göre, bir sanat eseri veya başka herhangi bir kültürel ürün, niceliksel açıdan tutulduğunun göstergesi olan ticari başarısının derecesine göre değer kazanır. İkinci ilkeye göre ise, bir sanat eserine veya başka herhangi bir kültürel ürüne, niceliksel başarının eksikliğinden dolayı, geniş izleyici kitlesi tarafından değil, benzer işleri yapan kitle tarafından değer verilir. Avant-garde yaklaşımın yenilikçi ilkesinin de sosyal ve ekonomik alanda bu tür bir zihniyet ile işlevsel bir alan elde ettiği söylenebilir.

Oxford Edebi Terimler Sözlüğü, "öncü/yenilikçi" ifadesinin, Fransız kültüründe, askeri ve politik terminolojide kullanılan ve bir ordu veya siyasi hareketin öncüsü anlamına gelen 'avant-garde' teriminden geldiğini ve 19. yüzyılın sonlarından bu yana, "gelenekle karşı çıkış argümanı ile ortaya çıkan sanat anlayışında yer alan sanatçı ve yazarlar topluluğu" için kullanıldığını aktarır (Baldick, 2001, s. 23). *Çağdaş Sanatın Tarihsel Sözlüğü* ise 'avant-garde,' 'advance guard' veya 'vanguard' terimleriyle, "gelenek karşıtı bir geleceğe öncülük etmek için yaratıcı entelektüel veya politik çabaların işaret edildiğine" dikkat çeker: 'Avant-garde' ifadesinin, genellikle 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen yenilikçi yaklaşımı, deneysellik ve/ya uyumsuzluğu çağrıştırdığını ve görsel sanatlar, müzik, edebiyat ve diğer sanat dallarında ortaya çıkan bir dizi akımın yer aldığı bir dönemi simgelediğini aktarır (Morgan, 2016, s. 16).

Sackner'a göre (1986, s. 61), avant-garde şair ve yazarlar, yirminci yüzyılın başlarında adından söz ettiren, toplumun sanatsal tercihlerini etkilemeyi umarak, yenilikçi edebi formlar sentezleyen ve 'Somut' ve 'görsel şiirin' (Concrete and Visual poetry) oluşmasında rol alan çağdaş sanatçıları ve onları takip eden Dadaist ve Sürrealist akımları etkileyen kuşaktır. Şiirde dekoratif bir edebi niteliği benimseyen avant-garde yaklaşım, tipografik yapıyı yansıtan harfler, kelimeler, paragraflar ve resimlerin sayfa üzerindeki olağandışı yerleşimiyle hem edebi, hem de yapısal açıdan önem arz eden tasarım ve sembollerle okuyucu/izleyiciye dinamik mesajlar vermeyi hedefler. Avant-garde şair ve yazarlar, sanat eserlerindeki resim, desen, ikon, sembol, kod ve harflerin kullanımını; boyut, biçim, mürekkep, boşluk, kâğıt ve ciltlemeyi, metnin kendisi kadar önemli bir yaratıcılık ürünü olarak kabul ederler. 1960 ve 1970'lerde metin ve görüntü uyumu ile çalışan bu şair ve sanatçıların ürettiği eserler, somut ve görsel şiirin temelini oluşturur ve söz konusu akım, 1980'lerde görsel materyal kullanımını zenginleştirerek eser üretmeye devam eder (Sackner, 1986, s. 62). Cotington (2015, s. 29), 'sanatsal avant-garde' teriminin kapsayıcı anlamıyla, güzel ve dekoratif sanatların yanı sıra, edebiyat, müzik, tiyatro, fotoğraf ve film alanlarındaki sanatsal medyayı, özellikle deneysel uygulamalara kendini adanmış ve görselliği ön plana çıkaran sanatçıları işaret ettiğini, ancak bu medyatik uygulamaların her birinin, farklı faktörlerle şekillenen kendi topluluklarının olduğunu belirtir.

Öncü hareketin ulus ötesi alanlarda, sistematik estetik çabalar şeklinde yürütüldüğünü ve nadiren tek ülke, tek dil veya tek milliyetle sınırlı olduğunu belirten Hjartarson (2019; xii), ulusal bir çerçeve içinde değerlendirildiğinde, avant-garde girişimlerin genellikle izole, dağınık ve parçalı görüldüğünü; kimi girişimlerin uzun süre garip, anlaşılmaz veya okunamaz olarak kaldığını; bunun nedeninin, düşünsel ve kültürel bir çerçeveden yoksun olmasından kaynaklandığını iddia eder. Hjartarson'un tespitlerini onaylar bir görüşe sahip olan Morgan (2016, s. 16), modern yaklaşımın teşvik ettiği ve gelişen-değişimi simgeleyen bir evrilmeyi vaat eden avant-garde yaklaşımın, ortak bir hedefe sahip olmadığını, ilerleme, gelişim, yenilik ve değişim kavramlarının zamanla değer kaybına uğradığını belirtir. Avant-garde akımda ortak bir hedef birliğinin oluşmama nedeninin iç farklılıklardan kaynaklandığının altını çizen Hjartarson (2019, s. xiii), biçimcilik, gerçekçilik, ezoterizm ve dışa dönük politik eylem, toplumdan kopuş, yenilenen sanat ve günlük yaşam füzyonları arayışında olan bu gruplar arasında karmaşık çatışmaların devam ettiğini iddia eder.

Rimbaud'dan çağdaş öncü sanata, yasak olana karşı çıkma eğiliminin hiç bitmediğini ve gerçekleşen değişikliğin toplumun temel yapısından daha ileri bir boyuta ulaşamadığını savunan Adorno (1984, s. 295), 'modern' kavramının, geçmişle olan ilişkisinden dolayı, büyümlü bir keşifle uzlaşmayan soyut bir kavram olduğunu, bu nedenle, yakın gelecekte olacak olanı söyleyemediğini, ancak yine de hep aynı olanın tekdüzeliğine karşı çıkmak için yeniyi aramak zorunluluğu hissettiğini iddia eder. Öte yandan, "çağdaş sanatın tarih meleşiminin geçmişe dönük olduğunu, ancak geçmişi bir felaket yığını olarak gördüğünü"

belirten Zhilyaev (2015, s. 22), Adorno'nun sanatçının 'geçmiş,' 'modern' ve 'gelecek' ile ilgili kaygılarının, üretilen sanat eseri üzerindeki etkisini onaylayan bir görüşe sahiptir. Zhilyaev, "sanatçının daha iyisini keşfetme hedeflerinin onun geçmişte kalmasına izin vermediğini," bu nedenle, gelecekte "sanatsal umutların tüm özlemlerini barındırabilecek mutlu bir cennet yaratma hayaliyle" kayda değer eserler üretme çabasında olduğunu savunur.

Hobbs (1997, ss. 15-16), avant-gardın çöküşünün, metalaşmanın kitle kültürüne dönüşmesi, Soğuk Savaş'ın politik iklimiyle sol kanadın liberal-demokratik ideolojiye evrilmesi ve avant-gardın entelektüel ve kurumsal olarak akademi ve müze alanlarına kabulünden kaynaklandığını iddia eder. Greeme (2016, s. 2), bu feragatle, "avangardın yalnızca burjuva kültürünün bir ürünü olmakla kalmadığını, aynı zamanda burjuva ideolojisinin bir üreticisi olduğunu" savunur. Huyssen (1986, s. 11) ise avant-garde yaklaşımın hatasının, kaderini dikkat çeken makineler ve kitle iletişim araçları yığına bağlamaya çalışması olduğunu, "böylece hem burjuvanın teknoloji algısını hem de 'doğal,' 'özerk' ve 'organik' olan sanat kavramlarını göz ardı ettiğini" iddia eder.

Görsel Şiirin Belirgin Özellikleri ve Amerikan Şiirindeki Yansımaları

Özellikle bilgisayar teknolojisinin aracılık ettiği alanlarda, sanat dalları arasındaki iletişim ve çapraz etkileşimi mümkün kılan farklı şiirsel uygulamaların ortaya çıktığı dönemin bir ürünü olan 'görsel şiir' tartışılırken, 'somut şiir' sonrası dönemde, yazılı veya basılı dili temel alan hiper-medya ve video sanatını içeren bir kapsamla ele almak gerekir. Örneğin, 1950 ve 1960'lardan sonraki dönem şiirindeki görsel dönüşümü etkileyen önemli öğelerden biri kişisel bilgisayarla sanatın dijital bir boyut kazanmasıdır. Bu anlamda, sanal dünyanın sağladığı olanakların, şiirin nitel ve nicel anlamda estetik alanın sınırlarını aşmaya ve görselleştirilen şiiri yeniden tanımlamaya teşvik ettiğini belirtmek gerekir. Sonuç olarak, 'medya şiiri' olarak sınıflandırılan, kinetik şiir, video şiiri, etkileşimli şiir, animasyonlu şiir, kuantum şiiri, göçebe şiiri, sanal şiir, biyo-şiir ve dijital şiir gibi şiir türleri gelişir. Böylece, teknolojik olanaklarla ortaya çıkan 'görsel şiir' akımları, hem radikal yansımalarıyla, hem de estetik ve karmaşık entelektüel yapılarıyla dikkat çeken bir ivme kazanır ve teknolojinin sağladığı imkânlar, çağdaş şairlerin sanatlar arası iletişimi sağlayan yeni bir dil yaratma hayalini deneyimlemelerine destek olur (Bohn, 2011, s. 141).

Polkinhorn'a (1993, s. 391) göre, geleneksel anlatıma dayanan lineer şiir ile görsel sanatlar arasında bir 'ara-ortam' alanını işgal eden görsel şiir, negatif alanı vurgulayan, sıklıkla eserin basıldığı, çizildiği veya boyandığı alt zemini etkinleştiren çeşitli yansımalarla okuyucu veya izleyiciye hitap eden şiirdir. Higgins (1987, s. 109), "şiirsel dışavurumun görsel yansımalarından ve şiirin görsel sanatlarla olan etkileşiminden doğan gücü ön plana çıkaran 'görsel şiiri' edebi ve görsel sanatlar arası bir ekol olarak" tanımlar. Görsel şiirin, dili görsel sanatlarla harmanlayan yapısı, okuyucu veya izleyiciye ulaşma yöntemini sorgulamayı da beraberinde getirir. Bu yöntemlerden biri, dizesel ve/ya sözdizimsel kavramsallaştırmayı vurgulayan kitap şeklindeki sunumdur. İkincisi ise, mekânsallık ve görsel algıyı vurgulayan yöntemdir; yani, eserlerin bir galeri veya müzede sergilenmesidir. Willard Bohn görsel şiirin iki boyutlu hitabını şöyle tanımlar:

Görsel şiiri, görülmesi gereken şiir olarak tanımlayabiliriz. Resim ve şiiri birleştiren bu form, ne bir uzlaşma ne de bir kaçınmadır, ancak her iki aracın bir sentezidir. Dönemin yeni radikal icatlarından (veya yenilenen icatlarından) biridir. Yazılı sözcüğün getirdiği ikili bakış açısını ortadan kaldırmayı amaçlar. Her harf sözel bir dizine bağlı bir birim olmanın yanında, aynı zamanda görsel bir dizine de aittir. Okuyucu dilsel mesajı deşifre ederken, görsel mesajı satır satır takip eder. Böylece eser, şiir ve resim olarak aynı anda var olur. Hemen hemen her durumda görsel boyut, sözlü metni geliştiren ve genişleten şiirin ayrılmaz bir parçasıdır. En iyi şiirde, bu iki düzey arasında deneyimimizin derinliğini ve genişliğini artıran sürekli bir diyalog vardır. (1990, ss. 229-230).

Görsel şiir, geleneksel sözdizim ile oluşturulan, ancak yatay dizelerin algılanabilir bir şekli yansıttığı Desen Şiir'den (Pattern Poetry); sentaks ve anlambilimden tamamen ayrı olan ve dile karşı materyalist bir tutum sergileyen Somut Şiir'den, (Concrete Poetry) William Blake'in "kelime + resim" uyarlamasından ve

1970'lerin popüler şiir tarzı olan Poesia Viva'dan farklıdır (Kostelanetz, 2019, s. 659). Görsel şiirin, Somut şiir akımının ikinci aşaması olarak kabul gördüğünü ve sözsüz şiir arayışıyla karakterize edilen Süreç-şiirindeki dil ve şiir iletişimine son verme deneyimiyle doruğa ulaştığını belirten Polkinhorn (1993, s. 397), bu hareketin altyapısını, 1950'lerin ortalarında grafik ve görsel unsurları sözlü işaretlere dönüştüren Wladimir Dias-Pino'nun somut şiirlerinin oluşturduğunu iddia eder.

Lineer şiiri, baskı ve şövale tablosu gibi sanatlarla, kültürel ve göstergebilimsel etkileşimle paylaşan ve güçlendiren görsel şiir, grafiksel unsurlardan ve dili birleştiren karma bir formdan oluşur. Bu nedenle hem lineer yazının hem de dil dışı görsel imgenin altında yatan epistemolojik varsayımların sorgulamasını teşvik eder. Bu unsur, görsel şiirin biçimsel açıdan farklı bir anlam ürettiğine ve yeni bir sanatsal formula, genellikle incelenmemiş kavramsal boyutların vurgulandığına işaret eder (Polkinhorn, 1993, s. 392).

Bohn (2011, ss. 13-14), 1978'den bu yana, biriken deneyimler ve saygın teorik bilgi dağarcığıyla meşru bir tarz olarak okuyucu/izleyiciye hitap eden görsel şiirin, son otuz yılda meşru bir şiirsel akım haline geldiğini, sanatsal formunun incelenmesini ele alan birçok kitabın yayınlandığını ve dünyanın dört bir yanından binlerce çağdaş görsel şiirin bu tarzı desteklediğini aktarır. Öte yandan, görsel Şiir meraklıları için, "Poem Generator" adlı bir web sitesinin oluşturulduğu ve Miami Üniversitesi'nde ve Rhode Island Tasarım Okulu'nda, görsel şiirin eğitim ve öğretimi için kredi verildiği ve bu akımı tanıtan Ruth ve Marvin Sackner müzesinde, yetmiş binden fazla somut ve görsel şiir arşivinden oluşan eserin sergilendiği bilinmektedir.

Davidson (2004, s. 99), görsel şiirin tipik yapısını yansıtan özelliklerden, sözel olmayan işaretlerin, silinmiş veya gizlenmiş sözlü malzemenin ve olağan sözdizimsel yapıların dışında bir dilin kullanılmasının, şiirlerin hem anlamsal hem de biçimsel yönlerinin dikkate alınmasını gerektiren okumayı zorlaştırdığını belirtir. Görsel şiiri okumanın belirli bir ön çalışmayı gerektirdiğini işaret eden Polkinhorn (1993, s. 393), görsel şiir eleştirisinde, her şeyden önce yer, tarih ve toplumsal konuları içeren altyapının, örneğin, sanatçıların çalışma koşulları, eserleri somutlaştırma ve dağıtım şekilleri, ilgili ülke veya sınıfa özgü koşullar ve alternatif kültürel alanların belirli bir toplumundaki görece mevcudiyeti gibi unsurların önceden araştırılması gerektiğini belirtir. Bu tür bir ön araştırma, görsel şiirin sunduğu biçimsel sınırların, olması gereken bir perspektiften okunmasını sağlayacaktır. Çünkü görsel şiir, sunduğu 'imgenin' politik ve psikanalitik boyutlarıyla ele alınmasını sağlayan bir özellik arz eder. Örneğin, belirli bir toplumun görsel medyasından (basılı reklam, televizyon, video, film, fotoğraf) yararlanarak, o toplumdaki görsel imgenin rolünün farklı açılardan sorgulanmasını gündeme getirebilir.

Amerikan şiirinde, yüzyılın başındaki edebi ortam, 1920'lerin Amerikan şairlerinin sıra dışı bir başarıya imza atacaklarına dair bir ipucu vermez, ancak yenilenen bir şiir diline dönüşün, Pound geleneğindeki imgeci şiirin somut görselliğini benimsemekle mümkün olabileceğine inanılır (MacGowan, 2004, s. 11). Bu anlamda, eleştirmenler Amerikan şiirindeki 'görsel' eğilimin altyapısının William. C. Williams tarafından hazırlandığı görüşünü savunur. Örneğin, Sayre (1983, s. 3), Williams'ın yazılı metnin yanı sıra sözü ve sunumu önemseyen şair kuşağı olan Charles Olson, Robert Creeley, Robert Duncan, Allen Ginsberg ve Denise Levertov gibi şairler tarafından yeterince anlaşılmadığını, onun şiir dilindeki değişken yapısının dayandığı şeyin, 'ses' değil, 'görsel' unsur olduğunu iddia eder. Sayre'nin dikkat çektiği noktadan hareketle Williams'ın, modern ressamlarla olan iletişiminin de etkisiyle, şiir dilini 'görsel' öğelerle yeniden şekillendirme ve özne-nesne ikiliğini bir araya getirerek hem bakılan hem de duyulan bir metin yaratmak eğiliminin olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, Charles Olson, Robert Creeley, Robert Zukofsky ve E. E. Cummings'i 'Amerikan İdeogramı' olarak tanımlayan Bradford (1993, s. 146), söz konusu kuşağın, deneysel yaklaşımlarla keşfetmeye çalıştığı şeyin, semboller dizisinin veya onların zamansal ilişkilerinin aktarılma istenen fikir veya izlenim üzerinde etkili olabileceği fikri olduğunu belirtir (1928, s. 112).

Amerika'da, şiir dilinde 'somut' ve 'görsel' unsurların Beat Kuşağı tarafından benimsenmediği dikkat çekicidir; nitekim Marjorie Perloff (1991, ss. 93-133), "somut söylemin siyasi potansiyeli olan Allen Ginsberg ve onun kuşağı tarafından önemsenmediğini" dile getirir. Ancak Amerika'da soyut dışavurumculuğun sanat camiasında 1950'lerin başından itibaren etkili olmaya başladığının izlerinin görülmeye başladığını belirten Polkinhorn (1993, ss. 483-489), 1960'larda Fluxus sanatçılarının ortaya çıkmasıyla, dilin 'görsel' özelliklerine ve 'görsel şiirin' farklı biçimlerine ilgi duyulmaya başladığını ileri sürer. 1950'lerin sonları ve 1960'ların başındaki şairlerin somut tekniklere yönelmesini, biçimciliğin öz-

yeterliliğine olan inancın ve modernizmin belirsizliğinin bir yansıması olarak değerlendiren Moraru (1998, s. 253), bu dönemde yetişen şairlerin, ahlaki ve politik açıdan daha net bir tutum sergilemek adına, anlatı biçimine bir yenilik getirmeyi hedeflediklerini savunur. Hickman (2015, s. 7), Amerikan avant-garde şiirinin, alternatif politik görüşler yansıtmayı ve deneyimsel form çatışmalarının ötesinde bir tarz oluşturmayı hedef edinmesini, içinde yaşanan dönemin özgün ve somut siyasi karakteriyle ilintilendirir ve söz konusu dönemin, devrim niteliğinde değişiklikleri gerektiren bir potansiyele sahip olmasının bireyselci yaklaşımları teşvik ettiğinin altını çizer.

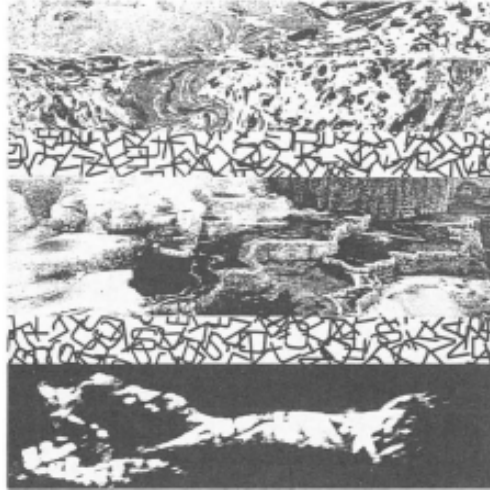
Yirminci yüzyıl Amerikan şiirinin avant-garde kanadının en belirgin özelliklerinden birinin, ezoterik öğretilerle, geleneksel kültür karşıtı doktrinler oluşturan şairlerin, (Örneğin, Ezra Pound'un 'vortisizmi,' Louis Zukofsky'nin 'nesnelciliği,' Charles Olson'un 'projektivist' eğilimi, Robert Bly'nin 'derin imge' keşfetme iddiası ve Charles Bernstein'in 'dil şiiri' gibi) daha anlaşılabilir olmak adına, bir tür mistik liderlik anlamına gelen 'şair-guru' olarak, müstakbel takipçilerden bir dizi sezgisel veya rasyonel olmayan önermeleri kabul etmelerini istediklerini iddia eden Fredman (2020, s. 13), Amerikan avant-garde şairlerin yalnızca 'inanırları' kendi saflarına davet ettiklerini ve anlayamayan veya yanlış olarak kabul edilenleri uzak tuttuklarını belirtir. Fredman, bir doktrine bağlılığın, estetik bir karardan fazlasını içerdiğini, çünkü ustanın, şiiri ve poetikayı göksel, politik veya erotik alemlere bağlayan ezoterik bir anahtar olarak gördüğünü, bu anlamda, yirminci yüzyıl Amerikan şiirindeki birçok hareketi çevreleyen ve kısmen felsefi veya yarı-dini bir boyutu içeren mistik bir üslubun var olduğunu savunur.

Creeley (1966, s. 16), "Biçimin, içeriğin uzantısından başka bir şey olmadığına" inanmanın, görsel şiiri oluşturan temel yaklaşımın merkezinde olduğunu savunur. Diğer bir deyişle, görsel şiirdeki, harfler, çizgiler, sözcükler ve kıtaların tipografik ve ikonik yapılandırılmalarıyla oluşturulan imge veya figürler kastedilen anlamı mecazen temsil eden tablolarıdır. Gertrude Stein'in avant-garde metinlerinin, Ezra Pound, T. E. Hulme, H. D., William Carlos Williams ve E. E. Cummings'in imgeci şiirleri ve teorik denemelerinin ve Wallace Stevens'in geç modernist çalışmalarının, Amerika'da görsel şiirin oluşmasında etkin bir rolü olduğunu savunan Moraru (1998, ss. 253-254), hem Louis Zukofsky hem de Charles Olson'ın pek çok şiirde görsel araçlar kullandığını ve lineer yazının somut şekillere dönüştüğü görsel metinler ürettiklerini aktarır. Görsel şiirin ortaya çıkışının bir birikim meselesi olduğunu savunan Higgins (1987, s. 3), 1950'ler ve 1960'larda görsel şiirler üreten şairlerin, dada ve fütürist öncülerinin ve onların şiirlerindeki ikonoklastik geleneğin bilincinde olduklarını belirtir.

Güney Amerika ülkelerinde Somut şiirdeki gelişmeleri büyük ölçüde etkileyen Sembolist (Mallarmé) ve avant-garde (Guillaume Apollinaire) akımların, Amerikan şiirindeki Imagists (imgeci) kuşaklar tarafından tüketildiğini belirten Moraru (1998:253), 1950'ler ve 1960'ların başlarındaki Amerikan şiirinin, bu nedenle, tarihsel, politik ve estetik açıdan yabancıların izini süremediğini, ancak bu iddianın, dönemin şairlerinin somut (Concrete) ya da görsel (visual) şiir yaratmadığı anlamına gelmediğini belirtir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika'nın deneysel şiirinin, programlı bir şekilde, politik konulara ilgi duyduğunu belirten Hickman (2015, s. 2), Fransız [sembolist] teorisinden ve onu Amerikan şiirsel bağlamına başarılı şekilde aktaran Dil şiirinden (Language Poetry) etkilenen şair ve eleştirmenlerin, şiir tekniği ile ilgili konuları, geniş tarihi süreçler içinde, anlam üretmeyi, metalaştırmayı ve gelenekten özgürlüğe geçişi teorik olarak uygulamayı başardıklarını iddia eder. Şiirdeki görsel formlara duyulan eğilim, kavramsal sanat (conceptual art) ve minimalist hareketin öncülerinden Solomon Sol LeWitt (1928 – 2007), Lawrence Weiner (d. 1942) ve John Baldessari (1931 – 2020) gibi isimlerin katkılarının olduğunu dile getiren Moraru (1998, s. 253), Amerika'daki çağdaş şiirsel akımların, Mary Ellen Solt, Jonathan Williams, Emmett Williams, Aram Saroyan, Richard Kostelanetz, Ronald Johnson, Robert Lax, Carl Fernbach-Flarsheim, Dick Higgins veya Larry Freifeld gibi isimler tarafından 'görsel şiir' yansımalarıyla örneklendirildiğini belirtir.

Somut şiir sonrası dönemde, yazılı veya basılı dili temel alan hipermedya ve video sanatının, özellikle de daha önce ayrı olan sanatsal uygulamaların çapraz etkileşimlerini mümkün kılan bilgisayarın görsel şiirin çoğalarak yayılmasında etkin rolü olduğunu belirten Polkinhorn (1993, s. 489), Amerika'da görsel şiirin, *Central Park*, *PhotoStatic*, *Score*, *Inkblot*, *Generator*, *Kaldron*, *American Book Review*, *Lost & Found Times* ve *Afterimage* gibi dergiler aracılığıyla düzenli olarak yayınlandığını ve Kuzey Amerika'da görsel şiiri temsil eden sanatçı-yazarlar arasında, Mikel And, Guy Beining, John Bennett, Jake Berry, Dick

Higgins, Crag Hill, Karl Kempton, Richard Kostelanetz, Stephen-Paul Martin, Mike Miskowski, Liz Was, Chris Winkler, Karl Young ve Paul Zelevansky gibi isimlerin sayılabileceğini aktarır.

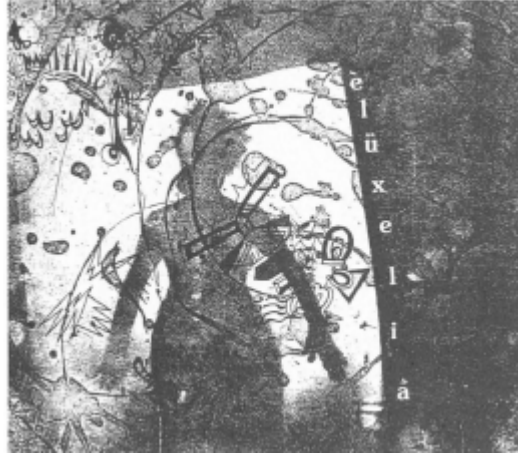
Şekil 1. Miekal And'in "The Electric Samara Lightbook" şiirinden (Kaynak: Polkinhorn, 1993, s. 491)

Üç ayrı katmanlı bu şiirin üst katmanında karmaşık bir desen yer alır. "Samara" kavramının anlamı "doğada rüzgarla yayılan tohumlar" demektir. Buradan yola çıkıldığında desenlerin doğayla ilişkili olduğu söylenebilir. Böylelikle ilk katmanda doğanın kaotik yapısının veya evrenin karışıklığının simgelendiği görülür. İkinci katmanda ise görselin yanı sıra karmaşık ve üst üste binmiş harf veya sözcükler bulunur. Okunması zor olacak şekilde dizilmiş bu harf veya sözcükler dil ve iletişimin bazen çok karmaşık hale gelebileceğini düşündürür. Siyah- beyaz kontrastı ile öne çıkan alt katman ise zıtlıkları veya ikilikleri simgeler. Bu yönüyle insanın içsel çatışmalarına da bir gönderim vardır. Şiirin başlığından da yola çıkıldığında burada teknolojinin çift yönlü etkilerinin de konu edilmiş olabileceği sonucuna varılabilir. Şiirin genel değerlendirmesi yapılacak olursa, metin ve görsel katmanların iç içe olması izleyiciyi farklı yorumlara yönlendirir. Kaotik yapı, modern dünyanın karmaşıklığını, doğa ve teknoloji arasındaki etkileşimi, insanın bu ikisi arasındaki yerini ve dilin iletişimdeki sınırlarını yansıtır gibidir.

Şekil 2. John M. Bennett'in "Utter Utter" şiirinden (Kaynak: Polkinhorn, 1993, s. 490)

Bannett, bu şiiriyle dilin sınırlarını zorlayarak okuyucunun dil ile olan ilişkisini yeniden değerlendirmesini sağlar. Anlam, sözcüklerin geleneksel anlamlarının ötesinde, bu sözcüklerin görsel konumlarından, tekrarlarından ve dilsel yapıların bozuluşundan ortaya çıkar. Böylece Bannett, dilin sadece anlam olarak değil aynı zamanda biçim olarak genişletilerek çok katmanlı bir anlatıya dönüşebileceğini okuyucuya gösterir.

Şekil 3. Liz Was'ın "Onion Leaves, Her Map Untended" şiirinden (Kaynak: Polkinhorn, 1993, s. 491)

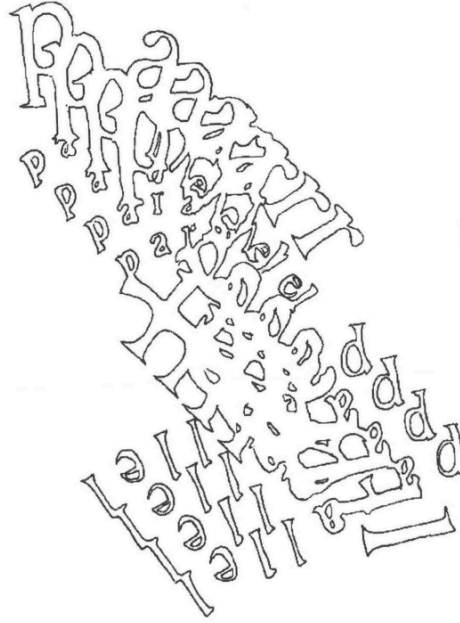
Was'ın bu görsel şiiri, kaotik bir düzen ve soyut şekillerin birleşimiyle dikkat çeker. Anlamsız harfler de anlam karmşası ve belirsizliğin bir göstergesi olarak kendini gösterir. Görselde diğer her şey kaotik bir görüntü sunarken belirgin hatlarla çizilmiş olan insan figürü görselin merkezinde yer alır. Bu durum insanın anlam arayışını ve kaotik, belirsiz durumlarla yüzleşmeye çalışmasının bir göstergesidir.

Şekil 4. Stephen- Paul Martin'in "Feeling" şiirinden (Kaynak: Polkinhorn, 1993, s. 488)

Bu görsel şiirde anlam hem kelimelerin anlamıyla hem de kelimelerin sayfa üzerindeki yerleşimleriyle şekillenir. Martin, duygusal bir deneyimi aktarmak için kelimeleri belirli bir şekilde düzenler. Diğer bir

değişle kelimelerin boyutları, şekilleri, sayfadaki konumları şiir temasına katkı sunar ve aynı zamanda duygusal bir yoğunluk yaratır. Örneğin dağınık şekilde yerleştirilmiş olan sözcükler bir duygu karmaşasını temsil ederken; bir düzen içinde yerleştirilmiş olan kelimeler, kontrol altında tutulan duyguları temsil ediyor olabilir. Fakat öne çıkan görseldeki iki kişinin yüz ifadeleri ve pozisyonları hem duygu karmaşasını hem de kontrol altına alınmaya çalışan duyguları okuyucuya aktarmak istediğinin bir göstergesi olduğu izlenimi uyandırmaktadır.

Şekil 5. Crag Hill'in "Parallel" şiirinden (Kaynak: Polkinhorn, 1993, s. 490)

Crag Hill bu şiiriyle anlamı geleneksel şiir kabulünün ötesine taşır. Kullandığı kelimeler, boşluklar ve tipografi sayesinde okuyucu kelimelerin anlamının yanı sıra bu kelimelerin sayfa üzerindeki yerleşimini de dikkate alır. Hill, bu eserde "paralel" kavramına içerik ve biçimsel bir yaklaşım sunar. Harfler ve kelimeler sayfaya paralel olarak yerleştirilmiştir ve böylelikle okuyucunun şiire farklı açılardan yaklaşabilmesi olanaklı hale gelir. Kelimeler yan yana yerleştirilerek anlamın hem dilsel hemde görsel olarak oluşması sağlanır. Sonuç olarak şiirin anlamı oluşan bu paralelliğin etkileşimi ve okuyucu tarafından algılanma biçimine göre ortaya çıkar ve her okumada şiirin yeni bir katmanının ortaya çıkması mümkün hale gelir.

Sonuç ve Değerlendirme

Baskının icadından sonraki dönemde, bireysel ve toplumsal mesajlara aracılık eden sanat eserlerinde kullanılan imgenin okuyucu üzerindeki etkisi hissedilmeye başlandı. Ancak görüntüyü veya sunum kültürünü önemseyen eğilim, temelini on dokuzuncu yüzyıldan alan bir kavramdır; yazılı basının aracılık ettiği magazin kültürü ve fotoğraf, film ve televizyonun sağladığı olanaklarla yaygınlaşan 'görsel imge,' hem kolektif gerçekliğin hem de bireysel kimliğin küresel kültür içindeki yerini belirleyen baskın bir iletişim aracı oldu. Böylece, gelişmiş teknolojilerin katkısı ve küresel medya aracılığıyla çoklu olarak üretilip dağıtılan eserler, 'görüntüye' meraklı okuyucu/izleyicilere ulaştırıldı. Bu görsel kavram ve söylemler, tüm sosyal, politik, sanatsal ve kültürel mesajların temel aracı haline gelerek, anlamı güçlendiren, düzenleyen ya da özgürleştiren bir öge olarak kullanıldı; sonuç olarak, kelime ve imgeler, birbirleriyle uyumlu veya çelişen karmaşık bir ikonografi sistemi içinde mesaj iletmek için yetkilendirilmiş oldu.

Genel bir başlıkla 'Modernizm' olarak adlandırılan dönemin sanat dünyasında bıraktığı izlerden biri, avant-garde (öncü) olarak tanımlanan şair, yazar ve sanatçı grubun, estetik form arayışlarıyla 'yenilikçilik'

kavramının sınırlarını zorlama girişimidir. Modern dönemin karşı karşıya kaldığı önemli tarihsel ve sosyal olaylar, – dünya savaşları, bilimsel ve teknolojik gelişmeler, hızlı kentleşme, küresel pazarların yaygınlaşması, insan haklarını, ırksal farklılıkları, cinsiyet rollerini ve küresel kültürü yeniden tanımlayan liberal yaklaşımlar, inançsal ve felsefi değerlerin yeniden yorumlanması ve demokrasi, komünizm, faşizm ve milliyetçilik gibi kitlesel yönetim modellerinin tartışılması – avant-garde yaklaşımın altyapısını hazırlayan gelişmelerdir. Bu nedenle, sanatsal avant-garde, hem sanat ve siyaset arasındaki ilişkiyi hem de sanat ve modern deneyimler arasındaki ara yüzü masaya yatıran bir karaktere sahiptir. Görsel şiir, söz konusu öncü yaklaşımın bu tür bir sorgulamayı yaparak, verilmek istenen mesajı iletmek için denenen bir sanat biçimi olarak değerlendirilebilir.

Şiirin ‘görsel’ olarak nitelendirilmesi, şiir dilinde baskın olan boyutunun ‘görsellik’ olduğunu önceleyen bir tanımlamadır ve ‘akustik ve ‘semantik’ yapıyı ikincil plana atmaktadır. Anlambilim açısından bulanık bir boyut içeren ‘görsel şiir,’ dil olarak veya dil yerine kullanılan sembol ve/ya göstergelerin statü ve işleyişleriyle ilgili genel bir teoriden yoksun görünmektedir. Çünkü görsel şiir için kullanılan semboller farklı nedenlerle sınırlansa bile, genel bir sembol teorisinin dışında kalan sembollerin kullanılmasının sınırlarının belirlenmesi sorunu ortaya çıkar. Öte yandan görsel şiiri, dil kullanımının tamamen farklı ve benzersiz bir biçimi olarak değerlendirmek, şiir dilini tümüyle bireysel bir kanaatle tanımlamak anlamına gelir. Bu durumda, görsel şiiri kapsamlı bir şekilde karakterize etmek gerekir ki, bu girişim, hem metin oluşturma ilkelerinin bir tipolojisinin veya sınıflandırmasının belirlenmesi, hem de söz konusu dilin kavramsal olarak altında yatan estetik ve değerlendirme ilkelerinin açıklaması demektir. Bu tür bir yaklaşım kolay görünse de özellikle anlamlandırma konusu ile ilgili kıstasların muğlak kalacağı açıktır.

Farklı bir görselliği yansıtan kaligramlarla okuyucuya hitap eden ‘Somut şiir’ ve 1960’larda İtalya’da ortaya çıkan ‘poesia visiva’-nın anti-entelektüel deneysel formlarının etkisiyle ortaya çıkan görsel şiir, işaretler arası anlamların okunup anlaşılması için bir göstergeler zinciri sunar. Bu nedenle, geleneksel görsel sanatlar veya onlardan yararlanarak oluşturulan teorik yaklaşımlarla tanımlamak yetersiz kalır. Çünkü eserin biçimsel sınırlarının detaylı bir şekilde araştırılması, yani, yer, dönem ve sosyal bağlamların dikkate alınması gerekir; örneğin, sanatçıların içinde yaşadığı koşullar, somut anlatıların yansıttığı kültür, okuyucunun kitleye ulaşma şekilleri, ilgili toplum veya sınıfa özgü koşullar; alternatif kültürel mekânlar ve toplumun görelî yapısı gibi etkenler göz önünde bulundurulmalıdır.

Salt duyuşsal ve anti-entelektüel yansımaların dışında, farklı anlam düzeylerinin kazanılmasını teşvik eden görsel şiir, okuyucuya sunulan klasik avant-garde geleneğin deneysel formüllerine yeni bir boyut kazandırır. Sergilediği ‘tümel resmin’ ortaya koyduğu somut tarzın belirgin ve dolaysız olması, görsel şiirin, politik ve psikanalitik mesajları aktarmada, diğer ilgili sanatsal formlardan daha etkili olabileceğini öngörür. Ancak semantik seçimi karakterize eden tümel resim, görsel şiiri izleyen kişiyi, her çalışmada sunulan işaret kombinasyonunu dikkatle deşifre edeceği bir tür okumaya zorlar ve bu tür bir okuma, resmin içerdiği göstergeler ve görsel ikonlarla simgeleşmiş sembollerin oluşturduğu sözdiziminin deşifre edilmesini gerektirir. Çünkü bir manzara veya bir gün batımının aksine, görsel bir şiir doğal dünyaya ait olmayan bir resim sunar. Tıpkı duygu ve düşünceleri temsil eden bir metin gibi, şairin farklı bir dil ile kendini veya vermek istediği mesajı aktaran bir resimdir. Diğer bir deyişle, sanatçı belirli bir mesajı görsel unsurlar kullanarak kodlar ve okuyucu/ izleyici onu çözmeye çalışır. Edebi metinlerde olduğu gibi, şair-ressamın oluşturduğu görsel kodlamalar içinde yaşanan dünya ile ilgili yorumlar aktarır. Bu anlamda görsel şiirlerin her birinin, önemli bir estetik işlev olan entelektüel boyut ile sanatın sezgisel boyutunu birleştirdiği ve bu ikili bileşimle, okuyucu/izleyiciye hem edebi hem de sanatsal ilhamı buluşturan estetik deneyimler sunduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, görsel şiirin oluşum süreci, basit bir yansıtma/aktarım tarzının öyküsü değil, görsel ve edebi duyguları birleştirmenin ve/ya bu iki alanın kapsadığı deneyimi estetik bir bütün olarak bir araya getirmek için süregelen insanî bir arzunun öyküsüdür. Bu arzunun bir akıma dönüşerek yaygınlaşması, modern/postmodern okuyucunun basılı sayfayı, yazılı (okunacak) sayfaya tercih etmesi anlamını da taşımaktadır. Ancak şiirin görsel/resimsel boyutu, okuyucunun tam olarak emin olamadığı karmaşık gözlemler, dikkat çekici deneyim ve anlamlar içermektedir ve asıl sorun, bu minimalist imgeler, kabataslak çizimler, şematik figürler ve afişsel öğelerle aktarılan mesajların ve yüzeysel anlamın sınırlarını aşan mecazların okunabilirliğini sağlayan bir yöntemin belirlenmesidir.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: MMB; Veriyi düzenleme: MMB, MBG; Veri Analizi: MMB; Araştırma: MMB, MBG; Yöntem: MMB; Proje yönetimi: MMB; Kaynaklar: MMB, MBG; Yazılım: MBG; Gözetim: MMB, MBG; Onaylama: MMB, MBG; Görselleştirme: MMB, MBG; Taslak metin yazımı: MMB; Gözden geçirilmiş metin yazımı: MMB.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Adorno, T. W. (1984). *Aesthetic theory*. Routledge.
- Altieri, C. (2006). *The art of twentieth-century American Poetry: modernism and after*. Blackwell Publishing.
- Baldick, C. (2001). *The concise Oxford dictionary of literary terms*. Oxford University Press.
- Bohn, W. (1990). Theory and practice of visual poetry. *Neohelicon*, 17(2), 229-237.
- Bohn, W. (2011). *Reading Visual Poetry*. Fairleigh Dickinson University Press.
- Boylan, A L. (2020). *Visual culture* MIT Press.
- Bradford, R. (1993). *A linguistic history of English Poetry*. Routledge.
- Bradford, R. (1993). *The look of it: a theory of visual form in English Poetry*. Cork University Press.
- Birch, D. (1989). *Language, literature and critical practice*. Routledge.
- Bürger, P. (1984). *Theory of the Avant-Garde* (M. Shaw, Trans.). University of Minnesota Press.
- Alexander C. M. S. (2004). *Shakespeare and language*. Cambridge University Press.
- Clüver, C., Engelberts, M., & Plesch, V. (Eds.). (2015). *The imaginary: Word and image*. Brill Rodopi.
- Conrad, P. (1928). Visual Poetry. *Poetry*, 32(2) 112-114.
- Creeley, R. (Ed.) (1966). *Selected writings of Charles Olson*. New Directions.
- Davidson, I. (2004) Visual poetry as performance. *Performance Research: A Journal of the Performing Arts*, 9(2), 99-107.
- Eagleton, T. (1996). *Literary theory: an introduction*. Blackwell Publishing.
- Pound, E. (1954). The Later Yeats. In Eliot, T. S. (Ed.). *Literary Essays* (p. 380). New Directions.
- Foster, H. (1988). *Vision and visibility*. Bay Press.
- Fredman, S. (2020). *American poetry as transactional art*. The University of Alabama Press.
- Haselstein, U., Ostendorf, B., & Schneck, P. (Eds.) (2003). *Iconographies of power: the politics and poetics of visual representation*. Universitätsverlag Winter GmbH.
- Heidegger, M. (1971). *Poetry, language, thought* (A. Hofstadter, Trans.). Harper Perennial.
- Hobbs, S. D. (1997). *The end of the American avant-garde*. New York University Press.
- Hickman, B. (2015). *Crisis and the US avant-garde: poetry and real politics*. Edinburgh University Press.
- Higgins, D. (1987). *Pattern poetry: guide to an unknown literature*. State University of New York.
- Hjartarson, B. (2019). *A cultural history of the avant-garde in the Nordic countries 1925-1950*. Brill Rodopi.
- Huyssen, A. (1986). *After the great divide: modernism, mass culture, postmodernism*. Indiana University Press.
- Israel-Pelletier, A. (2012). *Rimbaud's impressionist poetics vision and visibility*. University of Wales Press.
- Jeffries, L. (1993). *The language of twentieth-century poetry*. Macmillan Press Ltd.
- Kostelanetz, R. (2019). *A dictionary of the avant-gardes*. Routledge.
- Lord, A. B. (1991). *Epic singers and oral tradition*. Cornell University Press.
- MacGowan, C. (2004). *Twentieth-century American poetry*. Blackwell Publishing.
- Mirzoeff, N. (2011). *The right to look: A counterhistory of visibility*. Duke University Press.
- Moraru, C. (1998). Topos/typos/tropos: Visual strategies and the mapping of space in Charles Olson's poetry. *Word & Image*. 14(3), 253-266.
- Morgan, A. L. (2016). *Historical dictionary of contemporary art*. Rowman & Littlefield.
- Perloff, M. (1991). *Radical artifice: writing poetry in the age of media*. The University of Chicago Press.

- Polkinhorn, H. (1993). Visual poetry. *Visible Language*, 27(4), 391-493.
- Porter, D., & Gamer, M. (2008). *Lyrical ballads: 1798 and 1800 William Wordsworth and Samuel Coleridge*. Broadview Press.
- Robinson, D. (2010). *William Wordsworth's poetry: a reader's guide*. Continuum.
- Sackner, R. (1986). The Avant-Garde Book: Precursor of Concrete and Visual Poetry and the Artist's Book. *The Journal of Decorative and Propaganda Arts*, 2(Summer - Autumn, 1986), 60-77.
- Sayre, M. H. (1983). *The visual text of William Carlos Williams*. University of Illinois Press.
- Shawcross, J. (ed.) (1907). *Biographia literaria*. Oxford University Press.
- Welsh, A. (1978). *Roots of lyric primitive poetry and modern poetics*. Princeton University Press.
- Zhilyaev, A. (2015). *Avant-garde museology*. V-A-C Foundation, University of Minnesota Press.

Frederic Jameson’ın Çalışmalarının Yorumlanması Üzerine Bir Deneme An Essay on the Interpretation of Frederic Jameson’s Works

Arif AKBAŞ*

Öz

Bu makalede Fredric Jameson’un en son yayımlanan yapıtı; “*Benjamin Dosyaları*” tanıtılacak ve kitap hakkındaki incelemelere değinilecektir. Fredric Jameson, Amerikalı bir edebiyat eleştirmeni, filozof ve Marksist siyaset teorisyenidir. Kendisi en çok çağdaş kültürel eğilimler üzerine yaptığı analizlerle, özellikle de postmodernite ve kapitalizm üzerine yaptığı analizlerle tanınmaktadır. Jameson’un en tanınmış kitapları arasında *Postmodernizm veya Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı* ve *Siyasi Bilinçdışı* yer almaktadır. Hocası Erich Auerbach’ın Jameson’un düşüncesi üzerinde kalıcı bir etkisi vardır. Bu, Jameson’un 1961’de *Sartre: Bir Tarzın Kökenleri* adıyla yayınlanan doktora tezinde zaten açıkça görülmektedir. Auerbach’ın kaygıları Alman filoloji geleneğine dayanmaktaydı. Üslup tarihi üzerine çalışmaları, edebi biçimi sosyal tarih içinde karşılaştırmalı olarak analiz etmekteydi. Jameson da Jean-Paul Sartre’in eserlerindeki şiir, tarih, filoloji ve felsefenin eklemlenmesini inceleyerek bu adımları takip etmiştir. Jameson’un tezi, uzun bir Avrupa kültürel analiz geleneğine dayanmasına rağmen, Anglo-Amerikan akademisinin hâkim eğilimlerinden (felsefe ve dilbilimde ampirizm ve mantıksal pozitivizm ve edebiyat eleştirisinde Yeni Eleştirel biçimcilik) belirgin biçimde farklıdır. Sartre’a olan ilgisi Jameson’u Marksist edebiyat teorisi üzerine yoğun bir çalışmaya yöneltir. Jameson’un Marksizme doğru kayması, aynı zamanda Yeni Sol ve pasifist hareketlerle artan siyasi bağlantısının yanı sıra, Jameson’un bunu “Marksizmin canlı ve kolektif bir hareket ve kültürel açıdan üretken bir güç olduğunun” bir işareti olarak aldığı Küba Devrimi tarafından da yönlendirilmekteydi. Çalışmalarında son dönemde edebi teoriye odaklanmıştır. O’nun düşüncelerinde Louis Althusser, Herbert Marcuse, Walter Benjamin, Theodor Adorno, Ernst Bloch, György Lukács, Kenneth Burke gibi *Frankfurt Okulu*’nun entelektüellerinden bariz etkiler mevcuttur. Kültürel eleştiriye Marksist teorinin ayrılmaz bir özelliği olarak gören Sartre’ye ise ayrı bir önem vermektedir. 1969’da Jameson, San Diego’daki Kaliforniya Üniversitesi’ndeki birkaç yüksek lisans öğrencisiyle birlikte *Marksist Edebiyat Grubu*’nu kurmuştur. Ortodoks Marksist ideoloji görüşü, kültürel “üstyapının” tamamen ekonomik “temel” tarafından belirlendiğini savunurken, Batılı Marksistler kültürü, ekonomik üretim ve dağıtım veya siyasi güç ilişkilerinin yanı sıra tarihsel, toplumsal bir olgu olarak eleştirel bir şekilde analiz etmişlerdir. Tarih, Jameson’un edebi metinlerin hem okunmasına (tüketilmesine) hem de yazılmasına (üretimine) ilişkin yorumunda giderek daha merkezi bir rol oynamaya başlamıştır. Jameson, Hegelci-Marksist felsefeye tam teşekküllü bağlılığını, açılış sloganı “her zaman tarihselleştirmek” olan *Siyasi Bilinçdışı: Sosyal Sembolik Bir Eylem Olarak Anlatı*’nın yayınlanmasıyla göstermiştir. Jameson, Eleştirel Teori ve Frankfurt Okulu’nun en önemli ideologlarından/ düşünürlerinden biri olan Walter Benjamin’i bağlı olduğu Marksist eleştiri ekolü bağlamında inceleyip tartışmıştır. Walter Benjamin, Alman asıllı filozof, kültür eleştirmeni, medya teorisyeni ve denemeci idi. Alman idealizmi, Romantizm, Batı Marksizmi, Yahudi mistisizmi ve Neo-Kantçılığın unsurlarını birleştiren eklektik bir düşünür olan Benjamin, estetik teorisine, edebiyat eleştirisine, tarihsel materyalizme kalıcı, etkili katkılarda bulunmaktadır.

Anahtar sözcükler: Edebiyat teorisi, Fredric Jameson, Walter Benjamin, Frankfurt Okulu, Marksist eleştiri.

* Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı. E-posta: arifakbas@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-8480-4350

Abstract

In this essay, Fredric Jameson's most recently published work, *The Benjamin Files*, will be introduced, and reviews of the book will be discussed. Fredric Jameson is an American literary critic, philosopher, and Marxist political theorist. He is best known for his analyses of contemporary cultural trends, particularly those concerning postmodernism and capitalism. Among Jameson's most well-known books are *Postmodernism*, or *The Cultural Logic of Late Capitalism* and *The Political Unconscious*. His mentor, Erich Auerbach, had a lasting influence on Jameson's thought. This is already evident in Jameson's doctoral thesis, published in 1961 under the title *Sartre: The Origins of a Style*. Auerbach's concerns were rooted in the German philological tradition. His works on the history of style analyzed literary form in a comparative manner within social history. Jameson followed these steps by examining the articulation of poetry, history, philology, and philosophy in the works of Jean-Paul Sartre. Jameson's thesis, though rooted in a long tradition of European cultural analysis, differs significantly from the dominant tendencies in Anglo-American academia (empiricism and logical positivism in philosophy and linguistics, and New Critical formalism in literary criticism). His interest in Sartre led Jameson to a focused study of Marxist literary theory. Jameson's shift towards Marxism was also driven by his increasing political connections with the New Left and pacifist movements, as well as the Cuban Revolution, which Jameson saw as a sign that "Marxism was a living and collective movement and a culturally productive force." In his recent work, he has focused on literary theory. His thoughts show clear influences from intellectuals of the Frankfurt School, such as Louis Althusser, Herbert Marcuse, Walter Benjamin, Theodor Adorno, Ernst Bloch, György Lukács, and Kenneth Burke. He places special importance on Sartre, who viewed cultural critique as an integral feature of Marxist theory. In 1969, Jameson, along with several graduate students at the University of California, San Diego, founded the Marxist Literary Group. While orthodox Marxist ideology argues that the cultural "superstructure" is entirely determined by the economic "base," Western Marxists have critically analyzed culture as a historical and social phenomenon alongside economic production and distribution or political power relations. History has increasingly taken on a central role in Jameson's interpretation of both the reading (consumption) and writing (production) of literary texts. Jameson demonstrated his full-fledged commitment to Hegelian-Marxist philosophy with the publication of *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*, whose opening slogan was "always historicize." Jameson has studied and discussed Walter Benjamin, one of the most important ideologists/thinkers of Critical Theory and the Frankfurt School, within the context of the Marxist critique school to which he belongs. Walter Benjamin was a German-born philosopher, cultural critic, media theorist, and essayist. An eclectic thinker who combined elements of German idealism, Romanticism, Western Marxism, Jewish mysticism, and Neo-Kantianism, Benjamin made lasting and influential contributions to aesthetic theory, literary criticism, and historical materialism.

Keywords: Literary theory, Fredric Jameson, Walter Benjamin, Frankfurt School, Marxist criticism.

Giriş

Fredric Jameson, son yüzyılın en etkili ve saygın edebiyat teorisyenlerinden biridir. Jameson, eğitim hayatını Münih, Berlin ve Amerika Birleşik Devletleri'nde tamamlamıştır. Doktorasını Erich Auerbach'ın danışmanlığında Jean-Paul Sartre üzerine yapmıştır. Jameson, "Neo-Marksizm"e bütünlük kavramına yaptığı vurguyla, Hegel'e içkin eleştirinin yanı sıra Georg Lukács, Ernst Bloch, Theodor W. Adorno, Walter Benjamin, Herbert Marcuse özellikle de Sartre'in eserlerinden güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Louis Althusser en çok eleştirel teori ve post-Marksizm geleneğinde bir teorisyen olarak bilinmekteydi. Jameson, bu geleneği 1950'li yıllarda ABD'de daha önce bilinmeyen Batılı dogmatik olmayan Marksizmi tanıttı ve böylece ABD'de yeni solun gelişmesinde rol oynamıştır. Düşünür ayrıca postmodernizmin ilk (öncü) teorisyenlerinden ve eleştirmenlerindendir (Jameson, 1989, s. 31).

Analizlerinde moderniteye yön veren fikirlerin somutluğunu ve biçimini kaybettiğini anlatmaktadır. Modern zamanların büyük makinelerinin ve hızlı araçlarının simgesel enerjisinin yerini resim yüzeyleri veya bunların ifadesiz gövdeleri almıştır. Postmodernizmin teknolojik yenilikleri yalnızca hâlihazırda var olan şeylerin sanal olarak yansıtılmasını kolaylaştırmıştır. Postmodernizm, gerçek dünya ile kültürel sembol dünyası arasındaki farka dair duyguyu kaybetmiştir. Burada Jameson Baudrillard'ın simülakr kavramını takip ederek, şizofreni dünyasını hatırlatan özelliklerle karakterize edilen bir görüşü benimsemektedir. Jameson, postmodernizmin aynı anda olumlu ve olumsuz olarak düşünülmesi çağrısında bulunmaktadır. Postmodernizmin tüm özellikleri, sonuçta modernitenin sadece abartılmış özellikleridir. Ancak onun geleceğin kaybı, teşhisi, postmodernizmin ağırlıklı olarak olumsuz değerlendirilmesine yol açmaktadır (Leitch, 1992, ss. 11-122). Aynı zamanda Jameson, o zamanlar Marksizme alternatif düşünce ekolü olan yapısalcılık üzerinde de çalışmıştır. Tarih, Jameson'un edebi metinlerin okunmasına (tüketilmesine) ve yazılmasına (üretimine) ilişkin yorumunda merkezi bir rol

oynama eğilimindedir. Jameson, Hegelci-Marksist felsefeye olan bağlılığını, sloganı “her zaman tarihselleştirmek” olan Siyasi Bilinçdişi: Sosyal Sembolik Bir Eylem Olarak Anlatı’nın (1981) yayınlanmasıyla gösterir. Jameson’ın çalışmaları temelde; Alman filoloji geleneği, Marksizm üzerine araştırmalar, Yapısalcılığın analizi, Hikâye ve tarih, Postmodernitenin eleştirisi konularına odaklanmaktadır.

Jameson’un Eserlerinde Ötekilik Retoriği ve Marksist ‘Ulusal Alegori’

Fredric Jameson, 1960’lardan itibaren 30 civarında eser kaleme almıştır. Bu eserlerin her biri birbirinden ilginç konuları kapsamaktadır. Onun ilk kitabı Sartre: The Origins of a Style (*Sartre: Bir Stilin Kökenleri*)dir. Bu eser yalnızca Sartre’in eserlerini estetik bir perspektiften biçimsel olarak analiz etmek için değil her şeyden önce edebiyat tarihinde Sartre’in yerini almak için çarpıcı bir girişimdir. Sartre’in yazılarının bir incelemesi olarak bu çalışma, modernist gelenek ile Sartre’in anlatısı veya üslup prosedürleri arasındaki karşıtlığı dile getirmektedir. Daha geniş bir metodolojik perspektiften bakıldığında Jameson, anlatı ile anlatının kapanışı arasındaki ilişki, öykü anlatma olasılığı ve verili bir toplumsal formasyonda yapısal olarak mevcut olan -sosyal ve varoluşsal- deneyim türleri arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. (Jameson, 1961, ss. 2-4) *Marxism and Form: Twentieth Century Dialectical Theories of Literature*’de (*Marksizm ve Biçim: Yirminci Yüzyıl Diyalektik Edebiyat Kuramları*) önde gelen Avrupalı Marksist teorisyenlerin (T. W. Adorno, Walter Benjamin, Herbert Marcuse, Ernst Bloch, Georg Lukács ve Jean-Paul Sartre) o zamanlar büyük ölçüde ihmal edilen çalışmalarına dair öncü bir açıklama sağlamıştır. Bu kitap söz konusu düşünürlerin İngilizce konuşulan dünyada daha geniş bir tanınırlık kazanmasını sağlamıştır. Jameson, her teorisyeni ayrıntılı bir şekilde inceleyerek geniş bir etkiye sahip eleştirel bir yaklaşım geliştirmiştir. Sanat ile sanat yapımının tarihsel koşulları arasındaki bağlantıyı, özellikle de kültürel eserlerin estetik biçim soyutlamaları yoluyla koşullarını nasıl çarpıttığını, bastırdığını veya dönüştürdüğünü analiz etmek için bir çerçeve sağlamıştır. Jameson’un bu Hegelci Marksizmin eleştirel düşüncesine ilişkin sunumu, Anglo-Amerikan deneycilik ve hümanizm geleneğine keskin bir alternatif sağlamaktadır. Bu model daha sonra estetik eleştiride baskın metodolojiler haline gelen postyapısalcılık ve yapısöküme karşı ikna edici bir alternatif oluşturmaktadır. (Jameson, 1971, s. 48) *Marxism and Form*’den bir yıl sonra yayımlanan *The Prison-House of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism*’de (*Dil Hapishanesi: Yapısalcılığın ve Rus Biçimciliğinin Eleştirel Bir Açıklaması*) biçimcilik ve yapısalcılığın kapsamlı bir tarihsel, felsefi tanımını yapmaktadır. Her iki kitap da Jameson’ın ana entelektüel mirasının merkezinde yer almaktadır: Kültürel teori ile edebi yorumda Batı Marksizmi geleneğini tanımlamak ve genişletmek için yazılmışlardır. Fredric Jameson’un Yapısalcılık ve Rus Biçimciliği üzerine incelemesi aynı zamanda bu yaklaşımların temel metodolojilerinin bir eleştirisidir. Saussurecü dilbilimin eşzamanlı yöntemleri ile zaman ve tarihin gerçeklikleri arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturarak iki hareketin ön varsayımlarını açığa çıkarmaktadır (Jameson, 1972, s. 20).

Fables of Aggression: Wyndham Lewis, the Modernist as Fascist’de (*Saldırganlık Masalları: Wyndham Lewis, Faşist Olarak Modernist*) Wyndham Lewis’in romanları genellikle onun bir ara arkadaşı ve işbirlikçisi olan büyük modernistlerin (Joyce, Pound, Eliot, Yeats) çalışmalarıyla ilişkilendirilmiştir. Lewis’in özgünlüğü ancak bu yazarlardan farklı olarak onun özünde politik bir romancı olduğu anlaşıldığında tam olarak kavranabilir. Artık klasikleşmiş olan bu çalışmada Fredric Jameson, Lewis’in patlayıcı dil pratiğinin -diğer İngiliz veya Amerikan modernizminden tamamen farklı olarak- politik ve sembolik bir eylem olarak kavranabileceği bir çerçeve önermektedir. Bununla birlikte yazar Lewis’in eserlerinin kaçınılmaz ve çoğunlukla skandal niteliğindeki ideolojik içeriğiyle yüzleşmeden, Lewis’in tarzının enerjisine hayran olmamızı istememektedir. Saldırganlık ve cinsiyetçilik, ırksal - ulusal kategorilerin tercih edilmesi, faşizmle kısa süreli flört veya kökleşmiş ideolojik bir içerik demektir. Zamanının neredeyse tüm siyasi ve karşıt kültür eğilimlerine karşı güçlü polemikleri besleyen huysuz muhalifliktir. Saldırganlık Masalları Lewis’in eşsiz anlatı külliyatının oluşturulduğu pek çok farklı sembolik çözüm sunduğu çelişkilerin dinamik bir modelini oluşturmak için anlatı analizi/ göstergebilim, psikanaliz ve ideolojik analiz yöntemlerinden yararlanmaktadır. Jameson’un Wyndham Lewis hakkındaki küçük kitabı, Lewis’in kendisini ele alması kadar diğer iki önemli katkısı açısından da önemli ve pek çok bakımdan parlak bir çalışmadır. Modernizm ideolojisinin anlaşılmasına yardımcı olur ayrıca sosyo-politik bir anlayışa karşı psikoanalitik eleştiri teorisini öne sürmektedir. Jameson hem ayrıntılara hem de Lewis gibi bir yazarın gündeme getirdiği daha geniş

entelektüel ve politik konulara karşı duyarlıdır. Hüküm süren tarih dışı biçimci eleştiriye karşı ciddi, zorlayıcı ve son derece zekice bir alternatif sunar (Jameson, 1979, ss. 4-8).

The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act (*Siyasi Bilinçdışı: Toplumsal Sembolik Bir Eylem Olarak Anlatı*) zamanının ötesinde bir eser olarak değerlendirilmektedir. Bu kitap, klasik bir eserin ne olduğuna dair yeni ölçütler ortaya koymaktadır. Söz konusu çalışmada, Fredric Jameson edebiyatın kültür içerisindeki karmaşık konumunu ve işlevini analiz etmektedir. Dönüm noktası niteliğindeki bir yayın olan Siyasi Bilinçdışı, yirminci yüzyılın en anlamlı eserlerinden biridir. Kitabın içeriği; Yorum Üzerine: Toplumsal Sembolik Bir Eylem Olarak Edebiyat, Büyülü Anlatılar: Tür Eleştirisinin Diyalektik Kullanımı Üzerine, Gerçekçilik ve Arzu: Balzac ve Özne Sorunu, Otantik Hınç: George Gissing'in "Deneyisel" Romanlarında Genel Süreksizlikler ve İdeologemler, Romantizm ve Şeyleşme: Joseph Conrad'da Olay Örgüsünün İnşası ve İdeolojik Kapanış, Sonuç: Ütopya ve İdeolojinin Diyalektiği bölümlerinden oluşmaktadır. Bu kitap edebi metinlerin politik yorumunun önceliğini tartışmaktadır. Siyasi perspektifi, günümüzde geçerli olan diğer yorumlama yöntemlerine (psikanalitik veya mitsel, üslupsal, etik, yapısal) isteğe bağlı bir yardımcı yöntem olarak değil, daha ziyade tüm okumaların/ tercümelerin mutlak ufku olarak kavramaktadır. Bu, belli metinlerin sosyal ve tarihsel, hatta bazen politik bir yankıya sahip olduğu yönündeki herkes tarafından kesinlikle kabul edilebilir olan mütevazı iddiadan çok daha aşırı bir konumdur. Geleneksel edebiyat tarihi elbette ki bu gibi konuların araştırılmasını hiçbir zaman yasaklamamıştır. Marksist tarih vizyonu, gözlemlediğimiz gibi, bazen "komik" bir arketip veya "romantik" bir paradigma olarak tanımlanmaktadır. Burada kastedilen, güvenli bir geleceğin kurucu veya kurtarıcı perspektifidir. Roman, önceki bölümlerde tanımlandığı anlamda türün sonudur: Bir kabuk ya da dış iskelet gibi gizlenen dış biçimi, ev sahibinin neslinin tükenmesinden çok sonra bile ideolojik mesajını yaymaya devam eden bir anlatı ideologemidir. Çünkü roman, on dokuzuncu yüzyıldaki olgun ve orijinal olanaklarını araştırırken, bu türden dışsal, geleneksel bir biçim değildi. Daha ziyade, bu tür biçimler ve bunların kalıntıları -miras alınan anlatı paradigmaları, geleneksel edimsel ya da proairetik şemalar- romanın üzerinde çalıştığı hammaddelerdir ve bunların "anlatılmasını" "gösterilmesini", yabancılaştırıcı bir yapıya dönüştürür. İdeoloji zorunlu olarak bireysel öznenin libidinal yatırımını ima eder, ancak ideolojinin anlatıları - hatta hayali, hayal kuran veya arzuları gerçekleştiren metin olarak adlandırdığımız metinler bile - malzemeleri ve biçimleri bakımından eşit derecede zorunlu olarak kolektiftir. Belirli bir dönemin kültürünün veya "nesnel ruhunun" yalnızca miras alınan sözcüklerle ve kavramsal kalıntılarla değil, aynı zamanda ideologemler olarak adlandırdığımız toplumsal açıdan sembolik türden anlatı birlikleriyle de dolu bir ortam olduğunu hatırlatmamız gerekir. Yüksek natüralizmin rüzgârsız kapanışına Joseph Conrad'ın çalışmalarından daha yabancı hiçbir şey yoktur. Belki de tam da bu nedenle, seksen yıl sonra bile, yeri hala istikrarsız, kararsız ve çalışmaları sınıflandırılmaz; yüksek edebiyattan hafif okuma ve romantizme doğru yayılıyor, en zorlu üslup ve eleştiri uygulamalarıyla büyük oyalanma, dikkat dağıtma alanlarını geri kazanmaktadır. Proust ile Robert Louis Stevenson arasında bir yerde kararsız bir şekilde süzülmemektedir. Conrad, çağdaş anlatının ortaya çıkışında aslında stratejik bir fay hattına işaret ediyor; yirminci yüzyılın edebiyat ve kültür kurumlarının yapısının görünür hale geldiği bir yerde bulunmaktadır. Politik bilinçdışı anlayışı, belirli stratejik anlarda, geleneksel olarak Marksist ideolojik analiz pratiğiyle ilişkilendirilen amansız polemik ve gizemi ortadan kaldıran prosedürlerden kendisini uzaklaştırma eğilimindedir. Artık bu konuyla doğrudan yüzleşmenin ve bu tür değişiklikleri daha ayrıntılı olarak açıklamanın zamanı gelmiştir. Marks'ın en etkili dersi -onu çağdaş kültür ve toplumsal yaşamın en büyük olumsuz teşhisçilerinden biri olarak Freud ve Nietzsche'nin yanına koyan ders- elbette haklı olarak yanlış bilinç ve sınıf önyargısı olarak yerini alınmıştır (Jameson, 1981, ss. 9-16).

Postmodernism and Cultural Theories'de (*Postmodernizm ve Kültürel Teoriler*) yazar geç kapitalizmin kültürel özelliklerine odaklanarak, geç kapitalizmin ticarileşmesinin yalnızca tüm maddi ürünlere yansımadığına, aynı zamanda çeşitli manevi alanlara da nüfuz ettiğine, teorinin kendisinin bile bir meta haline geldiğine ve üst yapının benzeri görülmemiş oranda bir rol oynadığına inanmaktadır. Çok etniklilik, merkezsizlik, otorite karşıtlığı, anlatsal, parçalı ve derin kavramların eksikliği bu dönemin kültürünün özellikleridir. "Postmodernizm" bu kavramların özetidir (Jameson, 1987, s. 1). The Ideologies of Theory. Essays 1971-1986. Vol. 1: Situations of Theory (*Teorinin İdeolojileri. Denemeler 1971-1986. Cilt 1: Teorinin Durumları*) ile The Ideologies of Theory. Essays 1971-1986. Vol. 2: The Syntax of History (*Teorinin İdeolojileri. Denemeler 1971-1986. Cilt 2: Tarihin Sözdizimi*) kitapları teorinin durumları ile tarihin sözdizimini incelemektedir. Kitabın birinci cildinde; Metayorum, Metnin İdeolojisi, Lacan'da İmgesel ve Simgesel, Tarihte Eleştiri, Sembolik Çıkarım veya Kenneth Burke'de

İdeolojik Analiz, Şekilsel Görelilik veya Tarih Yazımının Politikası, Modernizm ve Bastırılanları veya Anti-Sömürgeci rolünde Robbe Grillet, Ahlak ve Etik Maddeleri: Alasdair MacIntyre’da Aristotelesçi Marksizm anlatılmaktadır. (Jameson, 1988, ss. 4-9) İkinci ciltte ise Kaybolan Aracı veya Hikâye Anlatıcı rolünde Max Weber, Mimarlık ve İdeolojinin Eleştirisi, Zevk: Siyasi Bir Mesele, Adalar ve Siperler: Nötralizasyon ve Ütopyaçı Söylemin Üretimi, Teorinin Siyaseti: Postmodernizm Tartışmasında İdeolojik Konumlar, Mağaranın Ötesinde: Modernizmin İdeolojisinin Gizemini Çözmek, Brecht-Lukacs Tartışması Üzerine Düşünceler, Marksizm ve Tarihselcilik, 1960’ların dönemlendirilmesi tartışılmaktadır. (Jameson, 1988, ss. 8-10) Yazarın seçtiği bu konular entelektüel açıdan oldukça kıskırtıcıdır.

Nationalism, Colonialism, and Literature, (*Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Edebiyat*) üç entellektüelin ortaklaşa yaptıkları çalışma sonrasında ortaya çıkmıştır. Terry Eagleton, ilk olarak Field Day Theatre Company tarafından broşür olarak yayınlanan üç zarif ve önemli makalesinde milliyetçiliği analiz ediyor ve milliyetçiliği zorunlu olarak kuşatan radikal çelişkileri tespit etmektedir. Fredric Jameson, bireyin sınırlı deneyimi ile onu yöneten dağınık koşullar arasındaki çelişkinin peşine düşmüştür. Edward Said ise Yeats’in çalışmalarını sömürgecilikten kurtulma sürecinin örnek ve erken bir örneği olarak incelemektedir. (Eagleton, Jameson & Said, 1988, ss.1-5) Late Marxism: Adorno or The Persistence of the Dialectic’e (Geç Marksizm: Adorno veya Diyalektiğin Kalıcılığı) göre bir takım çağdaş teorisyenler, “bütünselleştirme” ve “kimlik”e saldırı adına, Marksizmin diyalektik ve ütopyik projelerini postmodernizm veya “post-politika”nın tıkayıcı deliğinden aşağıya atmakla meşgullerdir. Yirminci yüzyılın en büyük filozoflarından biri olan Theodor Adorno’nun yakın zamanda yaptığı yorum buna bir örnektir. Fredric Jameson, Adorno’nun yapıtlarının, özellikle de onun felsefe ve estetik üzerine temel yapıtlarının kökten farklı bir şekilde okunmasını önermektedir: Negatif Diyalektik ve Estetik Teori’de Jameson, Adorno’nun Marksizmin gelişimine katkısının benzersiz ve vazgeçilmez olduğunu ikna edici bir şekilde savunmaktadır. Adorno’nun estetik üzerine çalışmasının yapısökümcü işlemleri nasıl gerçekleştirdiğini, ancak artık kanonik yapısökümcü yazı türüyle keskin bir ayrım içinde olduğunu da göstermektedir. Adorno’nun felsefeyi tam zamanında onaylamasının karmaşıklığını, bunun büyük teorinin “sonu”ndan sonraki olasılığını araştırmaktadır. Her şeyden önce, Adorno’nun kültürümüzün biçimleri içinde bir bütünlük olarak geç kapitalizme yaptığı vurgunun inceliğini ve zenginliğini aydınlatmıştır. Geç Marksizm anlaşılabilirliğiyle, Jameson’ın eleştirel, ütopyik zekasına hala sadık kaldığı anlaşılmaktadır (Jameson, 1990, s. 7).

Signatures of the Visible’de (*Görünenin İmzaları*) eserinde Fredric Jameson, kendisini Amerika’nın en gözlemci kültür yorumcularından biri olarak kanıtlamıştır. Görünenin İmzaları’nda Jameson dikkatini, çağımızın belirleyici kültürel biçimi olarak romanın yerini alan sanat biçimi olan sinemaya çevirmektedir. Post-modern ve tarih karşıtı bir kültürde gelişen bir biçimi tarihselleştirerek, The Shining, Dog Day Afternoon ve Alfred Hitchcock’un eserleri gibi filmlerin alegorik ve ideolojik boyutlarını araştırmaktadır. Kitabın içeriği; giriş bölümü dışında, Kitle Kültüründe Şeyleşme ve Ütopya, Çağdaş Kitle Kültüründe Sınıf ve Alegori: Siyasi Bir Film Olarak Köpek Günü ve Öğleden Sonra, Diva ve Fransız Sosyalizmi, ‘Yıkıcı öğeye dalma’: Hans-Jurgen Syberberg ve Kültür Devrimi, The Shining’de Tarihselcilik, Hitchcock’u Alegorileştirmek, Filmde Büyülü Gerçekçilik Üzerine, İtalyan Sinemasının Varlığı kısımlarından oluşmaktadır (Jameson, 1990, ss. 1-5).

Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism’de (*Postmodernizm veya Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı*) yazar, Marksist bir perspektiften modernizm ve postmodernizmin eleştirisini sunmaktadır. Kitabın ilk kırıntıları New Left Review’da 1984 yılında yayınlanan bir makale olarak başlamıştır. Jameson’a göre postmodernizm, kültürlerin kitle iletişim araçları (“kitle kültürü”) aracılığıyla oluşturulduğu göz önüne alındığında, zorlayıcı fakat oldukça nüfuz edici bir alandır. Bu sözde kitle kültürü dolaylı olarak bizi ideolojilerimizi şekillendirmeye zorluyor ve Jameson’un hegemonya dediği bir süreç olan medya kültürünün etkisi altına sokmaktadır. Ancak bu hegemonyanın sömürgecilik sonrası sömürgecilik fikriyle hiçbir ilgisi yoktur; daha ziyade medya ve kapitalizmin insanların düşüncelerini, yaşam tarzlarını sömürgeleştirmede en önemli rolü oynadığı postmodern dünyada bir hegemonya biçimidir. Jameson, postmodernizmin geleneksel ideolojilerin çağının sonu olduğunu savunmaktadır. Geleneksel ideolojilerin sonu estetik üretimlerin yeni dalgasında görülmektedir. Yazar, Örnek olarak mimariyi ve resmi kullanmaktadır. Mesela Van Gogh’un “Köylü Ayakkabıları” ile Andy Warhol’un “Elmas Tozu Ayakkabıları”nı karşılaştırarak modernizm ve postmodernizm zihniyetleri arasındaki farkları ortaya çıkarmaktadır. Jameson’a göre kapitalizmin yönlendirdiği kitle kültürü olarak postmodernizm, günlük hayatımızın her alanına nüfuz etmektedir.

İstese de istemesek de onu içimize çekiyoruz. Bu da onu kitlelerin “popüler” kültürü haline getirmektedir. (Jameson, 1991, ss. 7-8) Kitabın içeriği; Kültür: Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı, İdeoloji: Postmodernitenin Kuramları, Video: Bilinçdışı Olmadan Gerçeküstücülük, Mimarlık: Dünya Sistemindeki Mekânsal Eşdeğerleri, Cümleler: Okuma ve İş Bölümü, Ütopyanın Sona Ermesinden Sonra Uzay Ütopyacılığı, Teori: Postmodern Teorik Söylemde İçkinlik ve Nominalizm, İktisat: Postmodernizm ve Piyasa, Film: Günümüze Nostalji, Sonuç: İkincil Açıklamalar kısımlarından oluşmaktadır. Postmodern kavramını, en başta tarihsel düşünmeyi unutmuş bir çağda, bugünü tarihsel olarak düşünme çabası olarak kavramak en güvenli yoldur. Bu durumda, ya daha derin, önlenemez bir tarihsel dürtüyü (ne kadar çarpık bir tarzda olursa olsun) “ifade eder” ya da belirsizliğin hangi tarafına bağlı olduğunuza bağlı olarak onu etkili bir şekilde “bastırır” veya başka yöne çevirir. O halde postmodernizm, postmodern bilinç, öncelikle değişim ve modifikasyonların katıksız sıralanmasından oluşan kendi olasılık koşulunu teorileştirmekten başka bir anlama gelmeyebilir. Modernizm de takıntılı bir şekilde yeniyi düşündürmektedir (Jameson, 1991, s. 12).

The Geopolitical Aesthetic: Cinema and Space in the World System (*Jeopolitik Estetik: Dünya Sisteminde Sinema ve Mekân*) ilk kez Siyasi Bilinçdışı'nda sunduğu teorik sistemin göz kamaştırıcı bir damıtılması ve uygulanmasıdır. Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Tayvan, Fransa ve Filipinler'den çağdaş filmler alan Jeopolitik Estetik, son on yılın en ilginç filmlerinden bazılarının bir okumasını ve postmodern dünyadaki filmsel temsilin genel bir değerlendirmesini yapmaktadır. Fredric Jameson bazı temel soruları soruyor: Çağdaş filmde temsil nasıl işliyor? Çağdaş sinema giderek daha karmaşık ve uluslararası bir toplumsal gerçekliği nasıl temsil ediyor? Jameson'un sofistike ve kuramsal açıdan bilgilendirilmiş okumaları, Godard'ın Tutkusu, Pakula'nın Başkanın Tüm Adamları, Yang'ın Teröristi, Tahimik'in Parfümlü Kâbusu, Tarkovski'nin Andrei Roublev'i gibi farklı filmlerin benzer temsil sorunlarıyla nasıl yüzleştiğini vurgulamaktadır. Kitapta Colin MacCabe'nin önsözü dışında; Giriş: Manzaranın Ötesinde, Bir Komplo Olarak Bütünlük, Çevresel Gezintiler, Sovyet Büyülü Gerçekçiliği Üzerine, Taipei'nin Yeniden Haritalanması, Geç Godard'da Yüksek Teknoloji Kolektifleri, 'Art Naif' ve Dünyaların Karışımı bölümleri yer almaktadır (Jameson, 1992, ss. 6-7).

The Seeds of Time: The Wellek Library lectures at the University of California, Irvine'de (*Zamanın Tohumları: Irvine, Kaliforniya Üniversitesi Wellek Kütüphanesi'nde verilen dersler*) uzun zamandır önde gelen Amerikalı Marksist teorisyenlerden kabul edilen Fredric Jameson, The Seeds of Time'da geç kapitalizm altındaki postmodernizm araştırmasına devam etmektedir. Üç bölümde Jameson Ütopya problemini sunarak kültürel şimdiki zamanı teşhis etmeye ve kesin olarak tahmin edilmesi neredeyse imkânsız olan bir dünyanın geleceğine dair bir perspektif açmaya çalışmaktadır. Jameson'un deyimiyle “geleceğin anlatılması”, “kusurlu bir güverte” ile “postmodernitenin çatışkısı”, postmodernite çağındaki entelektüel tartışmanın görünüşte çözülemez paradokslarına dikkat çekmektedir. Jameson, bu paradokslarla “doğa” fikri, temelcilik karşıtlığı ve özcülük karşıtlığı terimleriyle, çağdaş toplumun Ütopya fikrini dikkate almayı reddetmesi veya yetersizliği etrafında döndüğünü öne sürmektedir. Jameson, geleceğin odağı olan bu tartışmalarla “temsil edilemez dış görünüşün” taslağını çıkarmaya çalışmaktadır. “Ütopya, Modernizm ve Ölüm”de Jameson, 1920'lerde Sovyet yazar Andrei Platonov tarafından yazılan büyüleyici ve dehşet verici Ütopik kurgu Chevangur üzerine derin derin düşünmektedir. Meta fetişizminin toplumsal ilişkiler üzerinde geç kapitalizm döneminde Birinci Dünya'da gördüğümüz kadar derin bir etkiye sahip olmadığından, komünizmin İkinci Dünyasındaki ütopik vizyonların benzersiz karakterini tartışmaktadır. Zamanın Tohumları, postmodernin sınırlarını önermek amacıyla çağdaş mimari trendleri inceleyerek “Postmodernizmin Kısıtlamaları”nda yoluna devam etmektedir (Jameson, 1994, ss. 10-19).

Bertolt Brecht'in mirasını ister unutmak ister siyasetini karalamak isteyenler tarafından çokça tartışılmaktadır; ancak onun yirminci yüzyılın seçkin siyasi oyun yazarı ve şairi olarak itibarı Brecht and Method (*Brecht ve Yöntem*) eleştirel eserinde unutulmaz bir şekilde yerleşmiş durumdadır. Fredric Jameson, Brecht'in draması ile siyaseti arasındaki karmaşık bağlantıları zarif bir şekilde inceliyor. Bunların son derece sorunlu bir dönemde nasıl benzersiz ve güçlü bir etki oluşturmak üzere bir araya geldiğini göstermeye çalışıyor. Jameson, Brecht'in yöntemini, bireylerin kendilerini tarihsel olarak konumlandırmaları, kendileri hakkında üçüncü şahıs olarak düşünmeleri; bu öz-düşünmeyi kullanmaları için bir boşluk açan, çok katmanlı bir yansıma, öz-düşünüm, referans ve kendine gönderme süreci olarak görmektedir. Yargılamanın temeli olarak tarihteki projeksiyon her zaman açıktır. Brecht'in külliyyatının tamamındaki ayrılık, mesafe, çokluk, seçim ve çelişki temalarını vurgulayan Jameson'un çalışması, Brecht'in yaşadığı dönemde yayınlanmamış Me-ti adlı şifreli bir çalışma olan *Bükülmeler ve Dönüşler*

Kitabı'yla diyalog kurmaktadır. Jameson, bu metni, Brecht'in diyalektik üzerine eleştirel düşüncelerini ve onun akışı, değişimi yahut ebedi olmayana yönelik doğaya dayalı büyüsunü anlayanın anahtarı olarak görmektedir. Jameson'a göre Brecht kuralcı değil, icracıdır. Oyunları yanıtlar sağlamaz ancak insanlara düşünme eylemini nasıl gerçekleştireceklerini, yanıtları kendilerinin aramaya nasıl başlayacaklarını göstermeye çalışır. Brecht dönüşümün kesintisizliğini temsil ederken aynı zamanda onu yabancılaştırıyor, kesintiye uğrattıyor, dışsallaştırarak anlaşılır kılıyor. Ve böylece analiz yoluyla parçalandığında, yeni bir yasa altında yeniden yapılandırılması olanağı ortaya çıkıyor (Jameson, 1998, s. 240). [Bertolt Brecht, Alman bir tiyatro uygulayıcısı, oyun yazarı ve şairdi. Weimar Cumhuriyeti döneminde reşit olan sanatçı, oyun yazarı olarak ilk başarılarını Münih'te elde etti ve 1924'te Berlin'e taşındı. Burada Kurt Weill ile *Üç Kuruşluk Opera*'yı yazdı ve besteci Hanns Eisler ile ömür boyu sürecek bir iş birliğine başladı. Bu dönemde Marksist düşünceye dalmış, didaktik *Lehrstücke*'yi yazmış ve epik tiyatronun önde gelen teorisyenlerinden biri olmuştur.].

The Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern, 1983-1998 kitabıyla (*Kültürel Dönüş: Postmodern Üzerine Seçilmiş Yazılar, 1983-1998*) geç kapitalizm kültürü üzerine en güçlü yazılarını bu önemli ciltte bir araya getirmiştir. Pastiş, nostalji ve mimarlık üzerine klasik anlayışlar, finans sermayesi, sonsuz gösterinin yönlendirdiği bir çağda tarihin, teorinin, Marksizmin ve konunun durumuna ilişkin makalelerin yanında yer almaktadır. Daha önceki makaleleri etrafında alevlenen tartışmaları inceleyen Jameson, eleştirilere yanıt veriyor ve postmodernizmin önde gelen dost, düşmanlarının teorik konumlarının haritasını çıkarmaktadır. Kitabın içeriği; Postmodernizm ve Tüketim Toplumu, Postmodern Teoriler, Marksizm ve Postmodernizm, Postmodernitenin Çatışkıları, 'Sanatın Sonu' mu, 'Tarihin Sonu' mu? Postmodernitede İmgenin Dönüşümleri, Kültür ve Finans Sermayesi, Tuğla ve Balon: Mimarlık, İdealizm ve Arazi Spekülasyonu bölümlerinden oluşmaktadır. (Jameson, 1998, ss. 9-11) The Jameson Reader (*Jameson Okumaları*) Michael Hardt ve Kathi Weeks'in editörlüğünde hazırlanmıştır. Bu kitap, Frederic Jameson'un geniş yazı yelpazesinden önemli makaleleri - alıntıları bir araya getirerek, onun düşüncesinin inceliklerine erişilebilir bir giriş sağlayarak, çalışmalarının yeni ve heyecan verici yönlerini ortaya çıkarmaktadır. Kitap *Bölüm I: Yorumlama Paradigmaları; Yorumlama Üzerine: Sosyal Sembolik Bir Eylem Olarak Edebiyat, Diyalektik Eleştiriye Doğru*, T. W. Adorno, Roland Barthes ve Yapısalcılık, Lacan'da İmgesel ve Sembolik, *Bölüm II: Marksizm ve Kültür; Jargon Üzerine, Temel ve Üstyapı, Kitle Kültüründe Şeyleşme ve Ütopya, Marksizm ve Teorinin Tarihselliği: Xudong Zhang'ın Röportajı, Gerçekte Var Olan Marksizm Üzerine Beş Tez, Bölüm III: Postmodernizm; Mağaranın Ötesinde: Modernizmin İdeolojisinin Gizemini Çözmek, Postmodernizm veya Geç Kapitalizmin Kültürel Girişi, Postmodernitenin Çatışkıları, Kültür ve Finans Sermayesi, Bölüm IV: Bilişsel Haritalama Alıştırmaları; Bilişsel Haritalama, Çağdaş Kitle Kültüründe Sınıf ve Alegori: Siyasi Film Olarak Köpek Günü Öğleden Sonra, Wyndham Lewis'te Ulusal Alegori, Çokuluslu Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Edebiyatı, Komplo Olarak Bütünlük, Bölüm V: Ütopya; Giriş/ Prospektüs: Marksizmin Ütopik Düşünceyle İlişisini Yeniden Düşünmek, Le Guin'de Dünyanın İndirgenmesi: Ütopik Anlatının Ortaya Çıkışı, Ütopya ve Anti-Ütopya makalelerinden oluşmaktadır (Jameson, 1998, ss. 10-18).*

Modernite ile modernizm kavramları, çağdaş felsefe ve kültür teorisinde en tartışmalı; en hararetle tartışılan kavramlar arasındadır. A Singular Modernity: Essay on the Ontology of the Present (*Tekil Bir Modernite: Şimdiki Zamanın Ontolojisi Üzerine Bir Deneme*) isimli bu müdahalede, postmodernitenin belki de en etkili ve ikna edici teorisyeni Fredric Jameson, bu kavramları taze; aydınlatıcı bir şekilde araştırıp tartışmaktadır. Modernite tartışmalarının ve yeni sanatsal modernizm teorilerinin olağanüstü yeniden canlanması son günlerde tekrar yaygınlık kazanmıştır. Modernizm kendi hakkını bir şekilde toplumlara dayatmaya devam etmektedir. Kapitalizme alternatiflerin (geçici olarak) ortadan kalkmasının, 'moderniteyi' toplumsal bir ideal olarak yeniden canlandırmaya yönelik evrensel girişimde rol oynadığı açık olarak görünmektedir. Ancak kavramın paradoksları, onun meşru tarihini göstermekte ve aynı zamanda kötüye kullanımını önlemek için bazı kurallar önermektedir. Sorunsalın bu ana yorumunda Jameson, her iki kavramın da kusurlu olduğu, ancak yine de teorileştirmeyi iddia ettikleri olgunun doğasına ilişkin ipuçları verdiği sonucuna varmaktadır. Her iki terimi de (bu kadar geç bir tarihte muhtemelen ortadan kaldırılamayacak) sağduyulu ve ihtiyatlı bir şekilde araştırması, mevcut siyasi/ sanatsal durumlarımızı netleştirmemize yardımcı olmaktadır (Jameson, 2002, ss. 10-12).

Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions'ta (*Geleceğin Arkeolojileri: Ütopya Adındaki Arzu ve Diğer Bilim Kurguları*) Birinci Dünya'nın baş döndürücü teknolojileri, Üçüncü Dünya'nın toplumsal çözülüşüyle karakterize edilen küreselleşme çağında ütopya

kavramı hâlâ anlamlı mıdır sorusuna cevap aranmaktadır. Geleceğin Arkeolojileri, Jameson'un Postmodernizmden bu yana en önemli eseri olan *Geç Kapitalizmin Kültürel Mantiği*'ndaki bu biçimin Thomas Moore'dan bu yana gelişimini araştırıp komünizm sonrası çağda ütöpik düşüncenin işlevlerini sorgulamaktadır. Ütopya ile bilimkurgu arasındaki ilişki, ötekiliğin temsilleri vs. birlikte açıklanmaktadır. Yabancı yaşam ve yabancı dünyalar sürüp gitmektedir. Philip K. Dick, Ursula LeGuin, William Gibson, Brian Aldiss, Kim Stanley Robinson ve daha fazlasının eserleri üzerine yapılan bu çalışma aracılığıyla geleceğin arkeolojileri araştırılmaktadır. Jameson'un "Ütopya Denilen Arzu" da dahil olmak üzere önemli makaleleri, ütopyaya dair karşıt tutumların incelenmesi ve onun bugünkü siyasi değerinin değerlendirilmesiyle sonuçlanmaktadır. Geleceğin Arkeolojileri kesinlikle şimdiye kadar yapılmış en çarpıcı bilim kurgu çalışmaları arasında yer almaktadır. Jameson'un farklı materyal ve teorileri birbirine bağlama becerisi, birçok iç görüşünün anlamlılığı; tutkulu inancı bu kitabı değerli kılmaktadır (Jameson, 2005, ss. 3-7).

The Modernist Papers (*Modernist Makaleler*) Jameson'un dinamik/ keskin düşüncelerini on dokuzuncu ve yirminci yüzyılların modernist edebiyatına aktardığı bir analiz yahut eleştiri gücüdür. Jameson, Baudelaire, Rimbaud, Mallarmé, Wallace Stevens, Joyce, Proust ve Thomas Mann'ın çalışmaları da dahil olmak üzere modernist şiiri tartışmaktadır. Carlos Williams'ı ve Amerikan destanını ele alarak Amerikan edebiyat alanının tuhaflıklarını araştırmaktadır. Gertrude Stein'in dil teorilerini incelemektedir. Modernizmi basit bir Batı fenomeni olarak görmeyi reddederek, aynı zamanda onun Japonca ifadesine de yakın ilgi gösterirken, yirminci yüzyıl siyasetinin geç modernist temsiline karmaşıklıkları Peter Weiss'in romanıyla ilgili sonuç bölümünde dile getirilmektedir. Dönemin edebiyatına ilişkin önceki anlayışlarımıza meydan okuyan bu anıtsal çalışma, modernizmin klasik incelemesi olarak kabul edilebilecek bir eserdir. Jameson, bir direnişin estetiği çerçevesinden modernizme bakmaktadır. Kitabın içeriğini incelediğimizde; Bütünlüğün Şiiri, Celine ve Masumiyet, Magic Mountain'da Üç Formlu Üretim, Kafka'nın Diyalektiği, Alegori ve Tarih: Doktor Faustus'un Yeniden Okunması Üzerine, Tarihte Ulysses, Modernizm ve Emperyalizm, Joyce mu, Proust mu? Wallace Stevens'da Egzotizm ve Yapısalcılık, Modernist ve Postmodernist Olarak Baudelaire, Rimbaud ve Uzamsal Metin, Üç Modern Ressamın Libidinal Ekonomisine Doğru, Vizyon Üzerine Bir Not, Alternatif Modernitelerin Aynasında, Söseki ve Batı Modernizmi, Materyalist Mallarme, Gertrude Stein ve Konuşmanın Bölümleri, "Krallar Gibi Deliler", Değişimin Coşkusu, "Radikal Anların Anıtı" yazılarıyla karşılaşmaktayız (Jameson, 2007, ss. 7-10).

Jameson on Jameson: Conversations on Cultural Marxism'deki (*Jameson, Jameson Üzerine: Kültürel Marksizm Üzerine Konuşmalar*) siyaset ile kültürün kesişimlerine ilişkin fikirleri, beşeri bilim ve sosyal bilimlerdeki eleştirel manzarayı yeniden şekillendiren teorik bir yenilikçiliktir. 1982 ile 2005 yılları arasında yapılan on röportajı bir araya getiren *Jameson on Jameson* düşüncesine yeni başlayanlar için ikna edici derecede samimi bir giriş ve daha derin bir anlayış arayanlar için zengin bir aydınlatma ve açıklama kaynağıdır. Jameson entelektüel, politik meşguliyetlerini en önemlisi de kapitalizmi ve onun doğurduğu kültürü eleştirisinin bir yolu olarak Marksizme olan bağlılığını tartışmaktadır. Postmodernizm, diyalektik, meta-yorum, politik bilinçdışı, ütöpik, bilişsel haritalama ve mekansallaştırma gibi temel kavramlarının çoğunu açıklamaktadır. Jameson on Jameson, Jameson'un çağdaş kültüre (mimari, sanat, sinema, edebiyat, felsefe, siyaset, psikanaliz ve kentsel coğrafya) ilişkin olağanüstü kavrayışının yanı sıra düşüncesinin coğrafi kapsamının Batı'nın Avrupa merkeziliğine karşı oluşturduğu meydan okumayı da sergilemektedir. Amerika Birleşik Devletleri, Mısır, Kore, Çin, İsveç ve İngiltere'den başarılı akademisyenler tarafından yürütülen röportajlar, Jameson'un fikirlerinin geniş uluslararası önemi ve küreselleşmenin mevcut aşaması da dahil olmak üzere farklı kültürel, politik bağlamlarda uygulanabilirliği ile sonuçları hakkındaki düşüncelerini ortaya çıkarmaktadır. Bu kitapta Jameson sırasıyla; Leonard Green, Jonathan Culler, Richard Klein, Anders Stephanson, Paik Nak-chung, Sabry Hafez, Abbas Al-Tonsi, Mona Abousenna, Stuart Hall, Michael Speaks, Horacio Machín, Sara Danius, Stefan Jonsson, Xudong Zhang, Srinivas Aravamudan ve Ranjana Khanna ile görüşmeler yapmıştır. Röportajları değerlendiren filozof: "Bu röportajlarla ilgili karışık hislerimin onların kalitesiyle pek ilgisi yok. Bazen, sadece ne söylediğimi değil, aynı zamanda olayı ve ilk başta sorulan soruyu da unuttuğum için, yanıtlarıma hayranlık duymaya kendimi kaptrabiliyorum. Bununla birlikte, çoğunlukla, hayran olunması gereken, görüşmecinin becerisidir; incelikli ve zorlu bir biçimde, kendi stratejisi ve taktikleri vardır. Böylece uygulayıcıları da konuları kadar parlama şansına sahip olur: O halde iki sesin bir araya gelmesi ne hoştur" değerlendirmesinde bulunmaktadır (Jameson, 2007, ss. 1-10).

The Ideologies of Theory kitabı güncellenen ve ilk kez tek bir ciltte sunulan *Teorinin İdeolojileri*, Fredric Jameson'un eleştirmen olarak uzun kariyerini kapsayan teorik makalelerini bir araya getirmektedir. Eleştirel yorum ile Marksist entelektüel gelenek arasındaki gerilimle dolu bir alanı işgal eden, edebiyat bilimi ve siyasi tarih gibi ikiz kutuplar tarafından askıya alınan bir çalışmalar bütünü haritasını çizmektedirler. Jameson'un çalışması metnin sınırlarını zorluyor ve edebiyat ile psikanaliz, felsefe ve kültürel teori disiplinleri arasındaki etkileşimi ortaya koyuyor; bunların hepsinin kendi ideolojik ortamlarından ayrılamaz olduğu göstermektedir. Bu ciltteki makaleler ideolojik analizden gündelik hayatın fenomenolojisine doğru bir geçişin izini sürüyor ve ampirizm ile idealist felsefenin eşzamanlı eleştirisi olarak teorinin gerekliliği konusunda titiz ve tutkulu bir argüman oluşturmaktadır. Bu çalışmanın muhtevası *Birinci bölüm*: Teorinin Durumları; Metayorum, Metnin İdeolojisi, Lacan'da İmgesel ve Simgesel, Tarihte Eleştiri, Sembolik Çıkarım veya Kenneth Burke ve İdeolojik Analiz, Şekilsel Görellik veya Tarih Yazımının Şiiri, Modernizm ve Bastırılanları veya Anti-Sömürgeci rolünde Robbe-Grillet, Ahlak ve Etik Öz veya Aristotelesçi Marksizm, Alasdair MacIntyre'de Ahlak ve Etik Öz veya Aristotelesçi Marksizm, Negt ve Kluge Üzerine, Benjamin'in Okumaları, Jean-François Lyotard'ın Postmodern Durum adlı eserine önsöz, Jacques Attali'nin Gürültüsüne Önsöz: Müziğin Ekonomi Politikası, Teorik Tereddüt: Benjamin'in Sosyolojik Selefi, Teori Nasıl Tarihselleştirilmemeli? *İkinci bölüm*: Tarihin Söz Dizimi; Kaybolan Aracı veya Hikâye Anlatıcı rolünde Max Weber, Mimarlık ve İdeolojinin Eleştirisi, Zevk: Siyasi Bir Konu, Adalar ve Hendekler: Nötrleştirme ve Üretimin Ütopik Söylemi, Mağaranın Ötesinde: Modernizmin İdeolojisinin Gizemini Çözmek, Reflections on the Brecht-Lukács Debate, Marksizm ve Tarihselcilik, 60'ları Dönemlendirmek, A. J. Greimas'ın Anlam Üzerine Önsözü: Seçilmiş Göstergebilim Kuramındaki Yazılar, Batı Öznelliğinin Cinsel Üretimi Üzerine, Uzak ve Sıkışıklık: Rem Kool Haas ve S, M, L, XL, Geleceğin Şehri, Marc Angenot ve Bir Yılın Edebiyat Tarihi, "Kültürel Çalışmalar" Üzerine, Geçiciliğin Sonu makalelerinden oluşmaktadır (Jameson, 2009, ss. 5-10).

Valences of the Dialectic (*Diyaletğin Değerleri*) eserinde tanınmış kültür eleştirmeni Fredric Jameson, diyalektik düşünceyi yarım yüzyıldır araştırdıktan sonra, Batı felsefesinde yanlış anlaşılan ama hayati önem taşıyan bir noktaya ilişkin kapsamlı bir çalışma sunmaktadır. Bir fikrin, kendi doğasındaki çelişkilerden kaynaklanan çatışmalar yoluyla evrim kavramı olan diyalektik, iki yüzyıllık Batı felsefesini hızla dönüştürmüştür. On dokuzuncu yüzyıl düşüncesine egemen olan Hegel'e göre bu metafizik bir sistemdi. Marks'ın eserlerinde diyalektik, materyalist tarihsel analizin bir aracı haline gelmiştir. Jameson, Rousseau, Lukács, Heidegger, Sartre, Derrida, Althusser gibi düşünürlere referansla, tartışmayı metalaşma ve küreselleşme düşüncesinde bağlamsallaştırarak, bu felsefi geleneğin tarihinde ortaya çıkan sorulara teorik bir inceleme getirmektedir. Diyaletğin Değerleri, titiz ve bilgili bir incelemeyle, "mekânsal" bir diyalektiğin yeniliğine doğru bir hareketin haritasını çıkarmaktadır. Jameson, yirmi birinci yüzyıl için diyalektik düşünceyi yeniden canlandıran yeni bir düşünce sentezi sunmaktadır. Diyaletik düşünceye derin bir katkı sağlamaktadır. Kitabın içeriği altı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler içinde; *Bölüm I*: Diyaletğin Üç İsmi; Diyaletğin Üç Adı, *Bölüm II*: Geri Kaldırılmadan Hegel; Hegel ve Şeyleşme, Hegel'in Çağdaş Eleştirmenleri, *Bölüm III*: Yorumlar; Marks'ın Çalınan Mektubu, Deleuze ve Dualizm, Yarım Kalan Bir Proje Olarak "Tarih ve Sınıf Bilinci", Sartre'in Eleştirisi, Birinci Cilt: Giriş, Sartre'ın Eleştirisi, İkinci Cilt: Giriş, *Bölüm IV*: Girdiler; Metalaşma, Kültürel devrim, Diyaletğin Kalıcılıkları: Üç Mekân, Siyasi bir düşünür olarak Lenin, Rousseau ve Çelişki, İdeolojik Analiz: Bir El Kitabı, *Bölüm V*: Siyaset; Aslında Mevcut Marksizm, Kopyalama Olarak Ütopya, Felsefi Bir Konu Olarak Küreselleşme, Siyasi Strateji Olarak Küreselleşme, *Bölüm VI*: Tarihin Değerleri; Tarihin Değerlilikleri, Zamanın ortaya çıkması, Zamansallık ve Figürasyon, Ricoeur'un Projesi, Aristoteles ve Göstergebilim, Anlatının Fenomenolojisi, Augustine, Aristoteles'e Karşı, Ricoeur'un Üç Taklidi, Eudamonikler, Kanunun kapatılması, Modernizm ve Zaman Kategorileri, Tarihçilerin Zamanı, Tarihin Ortaya Çıkması, Taraf Olmak, Peripeteia, Anagnorisis ve Pathos çalışmaları bulunmaktadır (Jameson, 2009, ss. 4-12).

Yazar, The Hegel Variations: On the Phenomenology of Spirit'te (*Hegel Çeşitlemeleri: Tinin Fenomenolojisi Üzerine*) Hegel'in temel metni olan Tinin Fenomenolojisi'ne ilişkin yeni bir okuma sunmaktadır. Fenomenoloji'yi Mutlak Tin'le biten kapalı bir sistem olarak görenlerin aksine Jameson'un okuması, Hegel'in kendisini henüz sistematik bir felsefe (Hegelcilik) çerçevesinde yeniden yapılandırmadığı, diyalektiğin uğraklarının ve onun diyalektik anlarının ele alındığı açık bir yapıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Fenomenolojide seviyeler henüz resmileştirilmemiş ve tam manasıyla açıklanmamıştır. Hegel'in metni, kavramsal ilişkiler üzerinde göz kamaştırıcı çeşitlilikte değişiklikler

gerçekleştirir; terimlerin donmasına ve tamamen felsefi adlandırılmış kavramlarda somutlaşmasına asla izin vermez. Fransız Devrimi sonrasındaki neticeler, Jameson tarafından, Fukuyama'nın "Tarihin Sonu"nun tersine, siyasi ve toplumsal olan arasında geçici bir çıkmaz olarak yorumlanmaktadır. "Efendi-köle diyalektiği", dilsel öznel, anlatımsal üretim ('ruhun hayvan krallığı'), Antigone'deki normatif bölünme gibi temalara ayırt edici bir ışık tutan yazar 'teleolojik olmayan' bir okumayla Hegel'i tekrar yorumlamaktadır. Varyasyonlar, Jameson'un Hegelci Marksizmle ilişkisini daha da karmaşık hale getirmek için tarih mealeğiyle ne kadar inatla mücadele ettiğini göstermektedir. *Hegel Çeşitlemeleri* on bir bölümden oluşmaktadır: Kapanış, Organizasyonel Sorunlar, İdealizm, Dil, Muhalefet, Faaliyet Etiği (şeyin kendisi), İçkinlik, Kolektiflik Olarak Ruh (Antigone veya Birden İkiye), Devrim ve "Tarihin Sonu", Kültürel Üst Yapı Olarak Din, Mutlak Narsizm (Jameson, 2010, ss. 3-11).

Representing 'Capital': A Reading of Volume One'da (*Kapitali Temsil Etmek: Birinci Cildin Bir Okuması*) Karl Marks'a bir selamdır. Fredric Jameson'un, Marks'ın başyapıtı ile ilgili kitap uzunluğundaki ilk çalışması olan Temsil Edilen Kapital, Marks'ın düşüncesinin ilerleyişini sanki bir müzik notasıymış gibi kaydeden eşsiz bir bilimsel çalışmadır. Ortaya çıkan metinsel manzara, çözüme ulaşmaya çalışan, yeni antinomilere ve yeni bir ileri harekete yol açan paradokslar, çelişkilerin ortamıdır. Bu devasa parçalar, sermayenin kendisinin yaptığı gibi bir araya gelmek ve yeni düzeylerde gelişmek için birbirleriyle örtüşmektedir. Çoğu yorumcu/ okuyucu kendi içlerinde bilinmeyene doğru çok fazla sıçrama anlamına gelen ilerici genişlemelerle aştığı engellere karşı tökezlemektedir. "Das Kapital" felsefesi çok güçlü bir yapıttır. Bu kitap Marksizm tarihine hem bir giriş hem de bir müdahaledir. Yazar bunu yazmış olduğu için mutludur çünkü akademideki hiç kimse Fredric Jameson'la aynı enerjiye sahip değildir ve hiç kimse onu tekrar yenileyerek yazamamıştır. (Jameson, 2011, ss. 3-9) The Antinomies of Realism (*Gerçekçiliğin Çatışkıları*), on dokuzuncu yüzyıl gerçekçi romanının tarihidir ve onun mirası, tarihin hareketinin yeniden yaratılmasını imkânsız kıldığı sanatsal başarılarla dair en ufak bir nostalji parıltısı olmadan anlatılmaktadır. Fredric Jameson, konuya gerçekçiliğin ortaya çıkışının toplumsal, tarihsel önkoşulları açısından yaklaşıp sanatsal ve edebi gerçekçiliğin en etkili teorilerini incelemektedir. Realist romandaki bedene ve onun duygu durumlarına gösterilen ilgiyi, tarihin sınırları içinde bireysel gerçekleşme arayışına odaklanmayla birleştirmiştir. Kitabın ilk bölümünde: Gerçekçilik Çeşitleri; Gerçekçiliğin İkiz Kaynakları: Anlatı Dürtüsü, Gerçekçiliğin İkiz Kaynakları: Duygulanım veya Bedenin Şimdiki Zamanı, Zola veya Duygulanımın Kodlanması, Tolstoy veya Dikkat Dağıtma, Pérez Galdos veya Kahramanlığın Zayıflaması, George Eliot ve Mauvaise Foi, Gerçekçilik ve Türein Çözülmesi, Şişmiş Üçüncü Kişi veya Gerçekçilikten Sonraki Gerçeklik, Coda: Kluge veya Duygulanımdan Sonra Gerçekçilik konularının çözülmesi yapılmaktadır. Metaryalin Mantığı isimli ikinci bölümde; Zamanın Deneyleri: İlahi Takdir ve Gerçekçilik, Savaş ve Temsil, Günümüz Tarihi Romanı ve Onun Stilistik Olarak Mümkünlüğü makalelerine yer verilmiştir (Jameson, 2013, ss. 1-15).

The Ancients and the Postmoderns: On the Historicity of Forms'da (*Eskiler ve Postmodernler: Formların Tarihselliği Üzerine*) anlatıldığı gibi antik çağ Rönesans'a ne kadar uzaksa, ileri modernizm de artık bize o kadar uzaktır. Fredric Jameson, bu sefer resim (Rubens) ve müzik (Wagner ve Mahler) alanındaki modernist çalışmaların, çeşitli postmodern deneylerin yanı sıra (filmde) geç modernist çalışmalarla karşı karşıya geldiğini söylemektedir. Büyük yeni çalışmasının önermesi budur. Bilimkurgudan The Wire'a, operadaki "Eurotrash"tan Altman ve Doğu Alman edebiyatına kadar bunların hepsi, farklı şekillerde, belirli bir toplumsal bütünlüğü kavramak için yeni biçimler icat etmeye çalışmaktadır. Jameson, tarihsel dönemler boyunca anlatı sorununun birçok biçimsel değişim ve metamorfozla varlığını sürdürdüğünü ileri sürmektedir. Kitabında; *birinci bölüm*: Klasizm'de; Anlatı Bedenleri: Rubens ve Tarih, Dramatist ve Alegorist olarak Wagner, Mahler'de Aşknlık ve Film Müziği, *ikinci bölüm*: Sinemada Geç Modernizm'de; Angelopoulos ve Kolektif Anlatı, Sokurov'da Tarih ve Ağıt, Decameron olarak Dekalog, *üçüncü bölüm*: Adaptasyon Olarak Postmodern Deney'de; Eurotrash mı yoksa Regieoper mi? Altman ve Ulusal-Halk mı, yoksa Sefalet ve Bütünlük mü? Küresel Bir Nöromanser, The Wire'da Gerçekçilik ve Ütopya, Dresden Saatleri, Karşı Olgusal Sosyalizmler, Kirli küçük sır temalarına dikkat çekmektedir (Jameson, 2015, ss. 3-31).

Fredric Jameson'un çığır açıcı makalesi An American Utopia: Dual Power and the Universal Army (*Bir Amerikan Ütopyası: İkili Güç ve Evrensel Ordu*), özgürleşmiş bir toplumu neyin oluşturduğuna dair standart solcu kavramları kökten sorgulamaktadır. Burada, diğer şeylerin yanı sıra, genel zorunlu askerlik, herhangi bir komünist toplum için temel bir meydan okuma olarak kıskançlık ve kızgınlığın tam olarak kabul edilmesi, iş ile boş zaman arasındaki ayrımın üstesinden gelinemeyeceğinin kabul edilmesi savunulmaktadır. Yeni bir dünya yaratmak için öncelikle dünyayı tasavvur etme

şeklimizi değiştirmeliyiz. Jameson'un metni, küresel kapitalizmin alternatifleri üzerine bir tartışmayı tetiklemek için ideal bir konumdur. Jameson'un makalesine ek olarak bu ciltte filozofların, politik ve kültürel analistlerin [Jodi Dean, Saroj Giri, Agon Hamza, Kojin Karatani, Kim Stanley Robinson, Frank Ruda ve Kathi Weeks] yanı sıra Jameson'un kendisinin yazdığı bir sonsöz de yer almaktadır (Jameson, 2016, s. 19). Kitaba Slavoj Žižek güzel bir önsöz yazmıştır. Kitabın içeriğini incelediğimizde başlıca Hayallerimizi Sansürleme İhtiyacı, Bir Amerikan Ütopyası, Mutt ve Jeff Düğmeye Bastı, Çift Güç Redux, Bir Mutlu Kaza Ütopya, Diğer Sahneden Başka Sahneye Eyalet: Jameson'daki İkili Gücün Diyalektiği, Bir Japon Ütopyası, Jameson ve Yöntem: Açık Komik Ütopyaçılık, Ekim Sonrası Şubat Öncesi: İkili Figürlerin Gücü, Ütopik Terapi: Çalışmak ve Çalışma Dışı Siyasi Hayal gücü, Hayal Gücünün Tohumları, Bir Amerika Ütopyası'na Sonsöz konularının işlendiğini görmekteyiz (Jameson, 2016, ss. 5-6).

Amerikan yaşamının göz kamaştırıcı bir stilisti ve tasvircisi olan Raymond Chandler, hem ucuz kurgu hem de modernizm arasında yer alan edebiyat tarihinde benzersiz bir yere sahiptir. Raymond Chandler: The Detections of Totality'da (*Raymond Chandler: Bütünlüğün Tespitleri*) Chandler incelenmektedir. 1939'da yayınlanan Büyük Uyku'yla polisiye romanda silinmez bir iz bırakmıştır. Fredric Jameson, Chandler'in yapıtlarının hem yazıldığı bağlamı hem de yansıttığı toplumsal dünyayı veya bütünlüğü yeniden yapılandıran bir yorum sunmaktadır. Chandler'ın değişmez ortamı Los Angeles, hem Amerika Birleşik Devletleri'nin bir mikrokozmosu hem de geleceğinin bir ön düzenlemesi olarak ortaya çıkmaktadır. Los Angeles, taviz vermeyen bir doğa tarafından çeşitli farklı mahallelere ve özel dünyalara benzersiz bir şekilde dağıtılmış bir megalopolistir. Ancak özünde kentsel ve mekansal olan bu çalışma aynı zamanda bir boşluğa, ölümden başka bir şey olmayan bir yokluğa doğru çekilmiş gibi görünmektedir. Chandler'la birlikte gerilim türü metafizik bir hal almaktadır (Jameson, 2016, ss. 4-11).

Eserlerin anlamları yoktur, anlamları emerler: Bir eser libidinal yatırımlar için bir makinedir [siyasi yatırımlar da dâhil]. Allegory and Ideology (*Alegori ve İdeoloji*) tam olarak bu konuya odaklanmıştır. Bu, karşılaştırılmazlıkları ayıklayan ve çelişkileri kaydeden bir süreçtir. (Ki bu onları çözmekle aynı şey değildir!) Yorumların kaçınılmaz ve hoş karşılanan çatışması - söylemsel, ideolojik bir mücadele - bu nedenle, çoklu anlamların bu eşzamanlı işlenmesine ilişkin bir açıklamayla desteklenmesi gerekir. Liberal çoğulculuklara ve hoşgörülü (ya da hoşgörüsüz) göreceliklere terk edilmek yerine belirli bir sistematiğe bulunmak gerekmektedir. Bu "yöntem" hakkında bir kitap değil ama biyolojik bireyselliklerimizi, kolektif tarih ve sınıf mücadelesine gömülmemizi; bedensiz yeni bir bilgi dünyasına yabancılaşmamızı yansıtan heterojenlikleri tek nefeste bir arada tutabilecek bir diyalektik önermektedir. [Bu ise ideolojik bağlamda bir soyutlanmayı gerektirir.] Felsefenin kuru laikliklerinden kaçınan Walter Benjamin bir keresinde eski bir teolojinin zengin figüratifliğini ve alternatifini tavsiye etmiştir. Bu ruhla burada antik alegorinin eski Ptolemaik sistemlerine ve onun çoklu düzeylerine geri dönüşmektedir. Bunu ilk defa Jameson, "Siyasi Bilinçdışı"nda işlemiştir. Dante, Spenser ve Goethe'nin Faust'unda açıkça alegorik yapıtlarının epik karmaşıklıklarının yanı sıra müzikteki senfonik biçim ve romanın hem postmodern hem de Üçüncü Dünya yapısına karşı durumu test edilebilir. *Ulusal Alegori* üzerine makale teorik bir yorumla birlikte burada yeniden basılmıştır ve bu arada alegorik bir duygu tarihi, çağdaş jeopolitik bağlamda prova edilmiştir. Alegori ve İdeoloji, antik bir biçimi yenilenmiş bir politik aciliyete yüklemektedir. Bunun özünde, tarihe hiçbir zaman doğrudan ulaşamayacağımıza dair melankolik inanç yatmaktadır. Bütün bunlara rağmen, Alegori ve İdeoloji antik bir biçimi yenilenmiş bir politik aciliyetle suçlamaktadır. Sonlara doğru nadir görülen bir otobiyografik düşüncede Jameson, Althusser'in "son kertedeki yalnızlık anı asla gelmez" şeklindeki aforizması üzerine düşünmektedir. "Artık bunun, hiçbir zaman doğrudan veya dolaysız bir Tarih deneyimine sahip olmadığımız anlamına geldiğini düşünüyorum" demektedir (Jameson, 2019, s. 334). Sanat eserleri bizim en büyük umudumuzdur, ancak ifade ettikleri şeylerden ziyade ifadedeki bocalamalarıyla. Düşünme ve eyleme geçme konusunda bu umudun ne kadar güçlü olabileceği ise daha az kesindir.

Jameson'ın Benjamin Dosyaları: Walter Benjamin'in İzinde Eleştirel Bir Yolculuk

Fredric Jameson'ın en son yazdığı kitap The Benjamin Files (*Benjamin Dosyaları*) hakkındadır. Benjamin Dosyaları Benjamin'in tüm önemli eserlerinin kapsamlı bir yeni okumasını ve çok sayıda kısa kitap eleştirisi, notu vedâhi mektubunu sunmaktadır. Onun öncüllüğü, Benjamin'in, kavramsal ilgileri

aynı zamanda yazarlık mesleğinin çekim gücünü de hisseden anti-felsefi, anti-sistematik bir düşünür olduğudur. Sonuçta birbiriyle örtüşen ve çoğu zaman çelişiyor gibi görünen dil alanlarının, tematik kodların bir arada ya da çeşitliliği ortaya çıkmıştır. Benjamin'in mistik ya da teolojik yanı ile onun politik yönü arasındaki çok tartışılan gerilimi açıklığa kavuşturmamızı sağlayacak bir görüş veya tarihsel eğilim gerekmektedir. Onun mirası üzerine arkadaşları Scholem, Adorno ve Brecht'in taraftarları arasındaki üç yönlü çekişme de bu konumdan bakıldığında daha iyi anlaşılabilir. Bu, Brechtien bakış açısına çoğu etkili akademik çalışmadan daha fazla hak kazandırır. Benjamin'in külliyyatı, dile ve temsile felsefi veya kavramsal birlik yerine verdiği öncelik bakımından çağdaş teorinin bir öngörüsüdür. Bu kitapta onun siyasi motivasyonları, en kısa makalelerden en iddialı projelere kadar yazıları boyunca Tarihin her yerde mevcut olmasına dikkat edilerek açıklığa kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Onun açık programı – “krizi dilin kalbine aktarmak” ya da başka bir deyişle, en küçük edebi olguda iş başında olan sınıf mücadelesini tespit etmek - okuyucunun kendisini ilgilendiren dilbilimsel ya da temsili edebi meseleleri tekrar eski dillere çevirmesini gerektirir. Her yerde mevcut olan düşünce ancak çoğu zaman yalnızca örtülü olarak politik olanlardır. Şimdiki tarihin sonrası, erişmemiz gereken başka bir döneme ait olanlardır. Jameson, Benjamin'i kendi yakın, daha geniş bağlamlarına ustaca konumlandırıyor ve Benjamin'in düşüncesindeki biçim ile içerik arasındaki sıkı, karşılıklı bağlantıları ortaya çıkaran dikkatli; yakın bir okuyucudur (Jameson, 2020, ss. 5-6).

Walter Benjamin'in çalışmaları kandırmaya, öğretmeye, kışkırtmaya, aydınlatmaya ve çıldırtmaya, hatta ilham vermeye devam etmektedir. İdeal okuyucu diye bir şey yoktur, ancak Jameson, sadece müthiş analiz ve sentez gücü nedeniyle değil, yalnızca Benjamin'in ilgilendiği materyal ile metinlerin hakkını verme konusunda çoğu kişiden çok daha hazırlıklıdır. Jameson'un başlıca uzmanlık alanlarından biri olan 19. yüzyıl Fransız edebiyatı (kültürü ve tarihi), Benjamin'in 1930'lardaki ana ilgi alanıyla örtüşmektedir. Buna Marksizmin tarihine ve ona eşlik eden siyasete ilişkin derin bilgiyi de ekleyebiliriz. Jameson, ayrıca felsefe konusunda pek çok iyi edebiyat eleştirmeninden çok daha iyi bir temele sahip ve hem yakın hem de çok yakın olmayan disiplinlerde (film, mimarlık, sosyoloji, şehircilik, vb.) oldukça bilgili veya ilgilidir. Üstelik popüler kültüre olan uzun süredir devam eden ilgisi ve onu tüketmesi Benjamin'deki dürtülerle paralellik göstermektedir. Artı, Benjamin'in önemseydiği düşünürlerden ikisi hakkında kitap uzunluğunda çalışmalar yazdı: Brecht ve Adorno. Hatta bir tür Berlin hayranıdır. Benjamin'in konularının çeşitliliği, yoğunluğu ve bunları nasıl ele aldığı konusunda çok az kişi bu kadar bilinçli olabilir (Balfour, 2021, ss. 1-2).

1969'da Hannah Arendt, Walter Benjamin'in makalelerinin öncü bir çevirisini yayımladığında (Walter Benjamin, *Illuminations*, 1969), Benjamin'in itibarı daha yeni yeni yerleşmeye başlıyordu. Ancak şimdi, kesinlikle 20. yüzyılın ilk yarısının en ünlü bilimsel yazarıdır ve tamamlanmamış Pasajlar Projesi için çok sayıda not içeren, Harvard Üniversitesi'nin anıtsal bir yayın projesinin konusudur. Benjamin'i sınıflandırmak zordur. Doktora tezi ezoterik bir konu olan Alman barok draması üzerineydi. Fakat o aslında entelektüel bir tarihçi değildi. Proust'u tercüme etti ve Kafka'nın ilk hayranlarından biriydi. Ancak o öncelikle bir edebiyat eleştirmeni de değildi. Marksizm hakkında yazdı. Ancak ona siyaset filozofu denemezdi. Sinemayla ilgili öncü bir çalışma yayınladı. Ancak kitle kültürüne pek bağlı değildi. Sık sık sanat eleştirmenlerini etkilemiştir. Ama o bir sanat tarihçisi de sayılmazdı. Ve 1900'lerde Berlin Çocukluğu adlı eserini yazdı ama aslında yaratıcı bir yazar değildi. Yahudi mistisizmi ve onun Weimar Cumhuriyeti Siyonizmiyle ilişkisi ilginizi çekiyorsa; Fransız modernizminin solcu bir toplumsal tarihini arıyorsanız; filmin politik potansiyelinin incelikli bir açıklamasını istiyorsanız; eğer radikal bir Marksist tarih yazımı istiyorsanız Benjamin'de ilginizi çekecek çok şey bulacaksınız. Benjamin'in yazdığı (ve birçoğunu ele aldığı) her konu hakkındaki tartışmaları ilgi çekicidir. Dolayısıyla onun hakkında yazmaya Amerikalı Marksistlerin duayeni Fredric Jameson'dan daha uygun olan birini düşünmek zordur. Otuz yıl önce Jameson, kültür, ideoloji, video, mimari, cümleler, mekân, teori, ekonomi ve film üzerine bölümler içeren Postmodernizm veya Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı ile ününü kazandı. Kendi zamanında, Hegel'in *Zihnin Fenomenolojisi* (1807) genişliği açısından etkileyiciydi. Ancak Jameson'la karşılaştırıldığında felsefik açıdan Hegel yalnızca mütevazı bir hırsa sahiptir. Ve eğer Hegel'de olduğu gibi, onun hem politik iddiaları hem de bu kadar çok detaydaki ustalığı konusundaki eleştirel kapasitenizi bir anlığına askıya almaya istekliyseniz, o zaman onun analizinin derinliğinden etkilenmemek mümkün değildir (Carrier, 2021, ss. 1-2).

Kitabın olumlu yönlerinden biri, materyallerin düzenli bir şekilde sunulmasıdır. Başlıkta da belirtildiği gibi, tarih ve şehir üzerine dosya benzeri bölümler içermesi beklenen bir yapıdır. Ancak “Uzaysal Cümle” ve “Kozmos” ile ilgili bölümler çok daha az apaçık şeylerdir. Benjamin literatüründe

neredeyse benzersizler ve yeni bir şey söyleme vaadini yerine getiriyorlar. Bunlardan ilki, Jameson'un bir biçim olarak cümleye olan sürekli yatırımıdır; dikkati, Benjamin'in sözdizimi ve sözdizimleri hakkında, özellikle de muhteşem Tek Yönlü Sokak [Pasajlar] hakkında güzel sayfalar açılmasını sağlamaktadır. Süreksizlikler kendi içlerinde olmayan küçük kesitler arasında meydana gelir. Bu minyatür bütünlükler, Benjamin'in monad hakkındaki düşüncesiyle ve monad aracılığıyla bağlantılı görünüyor; Leibnizci kategori, Benjamin'in Alman Trajik Dramasının Kökeni'ndeki epistemolojik varlıkları nasıl tasarladığı açısından hayati öneme sahiptir. Bu küçük bütünlükler, genel olarak Benjamin'in baştan çıkarıcı metaforları ve kısa alegorileri gibi, çoğu zaman kendilerinin ötesinde bir şeyler önerirler. Bütünlüğün fikrine, gerçekliğine ve eklemelenmesine Jameson kadar bağlı olan bir düşünür neredeyse yoktur. Belirli parçaların belirli bütünlükleri temsil etmesini isteme eğiliminin yanı sıra, Benjamin genellikle diyalektik bütünlük düşüncesinden kaçınır; Hegel hakkında nadiren iyi bir söz ya da fikir sahibi olmuştur. Büyük anlatılara, özellikle de ilerleme anlatılarına, moda olmadan çok önce direndi; bunun nedeni kısmen tarihin (eylemlere geçildiği, algılandığı ve hakkında yazıldığı şekliyle) bir an ile diğeri arasındaki bir ilişki meselesi olduğunu düşünmesiydi. Bu nedenle, sivri tarihsel olayları - en dikkat çekici olanı devrimleri - önceki olaylardan alıntılar olarak düşünme eğilimi vardı. Ve tarihin - her zaman garanti edilemeyen - okunabilirliği yahut "tarihsel yöntemin filolojik bir yöntem olduğu" iddiası da buradan kaynaklanmaktadır (Balfour, 2021, ss. 3-4).

Benjamin Dosyaları her şeyi diğer her şeye atıfta bulunarak açıklıyor; öyle ki çoğu zaman anlatıyı tamamen anlaşılmaz kılıyor. Örneğin Benjamin'in Charles Baudelaire'e dair üslup analizine ilişkin açıklamasında Jameson şunu söylemektedir: "Sözde üslup çalışmalarının tüm büyük yorumları, her zaman gestusun mantığına gizli bir bağlılığı kabul etmiştir. (Yine Spitzer'i ya da Sartre'ın Faulkner'ın ya da Dos Passos'un üslubunun yer aldığı edebi makalelerini düşünüyorum.) Camus'un Yabancı'sı pek çok metafizik eylem olarak kavranmaktadır (Benjamin, 2020, s. 29). Spitzer, Sartre, Faulkner, Dos Passos ve Camus'un bu metinlerini bilerseniz bile, bu referansları tutarlı ve açık bir ifade halinde düzenlemek kolay değildir. Yine de Benjamin Dosyaları az anlaşılır olsa da çoğu zaman muhteşemdir. Jameson neden Amerika'da sosyalizm olmadığını soruyor? "Cevap 'ırk' gibi görünüyor." Burada makul bir şekilde klasik Marksist teorideki gerçek bir boşluğa işaret etmektedir. Bu arada, Benjamin'in fotoğraf üzerine kısa makalesinin "her türlü modern görsel analizi" (Michael Fried'in özümsemesi, Roland Barthes'ın Punctum'u, Rosalind Krauss'un 'optik bilinçdişi' versiyonu) değerlendirmek için kullanılabileceğini öneriyor. Eğer Benjamin'in yazılarını tanıtan sistematik bir açıklama ararsanız, bunun gibi pek çok yanı olan Benjamin Dosyaları ciddi anlamda sinir bozucu olacaktır. Jameson, Krauss'un sanat tarihine Jameson'dan ilham alan bir bakış açısı kazandıran ufuk açıcı makalesi "Genişletilmiş Alanda Heykel" (1979)'de kullandığı gibi, ancak nasıl çalıştıklarına dair herhangi bir açıklama eklemeyen, bir dizi Greimas göstergebilimsel karesini bile içermektedir. Jameson, Benjamin'in ünlü makalesi "Teknolojik Yeniden Üretilirliği Çağında Sanat Eseri"ndeki "düzeltilemez odak eksikliğine" de dikkat çekmektedir (Carrier, 2021, ss. 3-4).

Sonuç

Jameson'un Benjamin'in 11 sayfalık "Tarih Felsefesi Üzerine Tezler" hakkındaki açıklaması, düşüncesine ulaşmak/ nüfuz etmek için gereken mücadeleye değmektedir. Makalede Benjamin, tarihselcilik ile tarihsel materyalizm arasında bir ayrım yapmaktadır. Tarihselciler geçmiş kendi terimleriyle anlamaya çalışırken, tarihsel materyalistler geçmiş bugünün maddi koşulları aracılığıyla görmeyi arzular. Bu, Benjamin'in kültürel hazinelerle ilgili meşhur tanımlamasına yol açmaktadır: "Aynı zamanda barbarlığın da belgesi olmayan hiçbir uygarlık belgesi yoktur." Tarihselciler, galiplerle empati kurarlar; bu tarihsel materyalistin, tarih kavramını günümüze uzanan doğrusal bir yörünge olarak reddederek baktığı bir perspektiftir. Paul Klee'nin artık meşhur olan tablosu "Angelus Novus", Benjamin'in 1920'de satın aldığı ve üzerine bir makale yazdığı sanat eseridir. Geçmişin yıkıntılarıyla yüzleşen, kanatları açılan melek geleceğe doğru uçar. Burada Benjamin'in Marksizmi ile teolojik düşüncesi arasındaki ilişkiyi görmekteyiz. Jameson'un belirttiği gibi, geçmiş olaylar "acı çekmek" ve ölüm kadar kesindir. Gelecekteki olayların tamamlanmasını talep etmek; onların kurtuluşuna ilişkin kişisel bir isteği talep etmektir. Bu bedensel diriliş değildir, onları gerçekleştirmeye yönlendiren bir yeniden canlandırma. Tarihsel materyalist, tarihselcinin homojen, boş zamanını değil, Mesihsel anların potansiyelini kabul eder. Benjamin şöyle yazar: "Mesih'in girebileceği dar kapı" böylece olup biten "yeni tür bir zamansallığın inşasıdır." Jameson meleşti Benjamin ve Kafka'nın artık meşhur olan

bir alıntısını kullanması ile ilişkilendirir: Umut vardır ama bizim için yoktur. Tarihsel bir materyalist tarafından günümüzün tarihi nasıl olurdu? Bu sorunun yanıtlanması gerekiyor; bu da artık umutlu olmamız için bir neden olduğu anlamına gelmektedir (Carrier, 2021, s. 8).

Benjamin Dosyaları, dokuz bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler sırasıyla Yelkenlerdeki Rüzgâr, Uzaysal Cümle, Kozmoz, Doğa Ağlıyor, Fizyognomik Döngü, Uzay ve Şehir, En Önde Gelen Alman Edebiyat Eleştirmeni, Kitlelerin Eli ve Gözleri, Tarih ve Mesih şeklindedir (Jameson, 2020, s. 4). Jameson, Benjamin'i kendi yakın ve daha geniş bağlamlarına ustalıkla konumlandırmıştır. Benjamin'in düşüncesindeki biçim ve içerik arasındaki sıkı, karşılıklı bağlantıları ortaya çıkaran dikkatli; yakın bir okuyucudur. Jameson, iddiasını ortaya koyarken, Benjamin'i doğrudan Marksist geleneğin içine yerleştirirken, aynı zamanda onun düşüncesindeki benzersiz ve karmaşık olan her şeyi de korumaktadır. Jameson, Benjamin Dosyaları'nı hazırlarken diyalektik, diyalektik materyalizm, Hegel araştırmaları, geç kapitalizm, edebi gerçekçilik, edebiyat teorisi, Marksist eleştiri, modernizm, postmodernizm, siyasi bilinç, psikanalitik sosyoloji, ütopya vs. kaynaklanan birikimini kullanarak Walter Benjamin'i değerlendirmektedir.

Eleştirel ekollerin sayısı kadar Walter Benjamin'in versiyonları da sanat camiasında dolaşımda görünmektedir. W. Benjamin, kültürel çalışmaların ilk uygulayıcılarından biriydi. Yeni tarihselci, post-yapısalcı, avant la lettre, [mektuptan önce] seküler bir teolog ve tabii ki kendine özgü bir tür gizli Marksist olan Benjamin, anlaşılması oldukça zor olan bir filozoftur. Fredric Jameson'u tanıyan hiç kimse, görünüşte çelişkili olan bu Benjamin'leri, onun yeni kitabı The Benjamin Files'in diyalektik akışında bir araya getirmesine şaşırmayacaktır. Jameson şöyle yazıyor: "Benjamin'in düşüncesinde, çeşitli farklı dil alanlarının veya kümelerinin varlığı, felsefi bir göreliliği değil teorik dillerimizin o anki tarihsel duruma bağlı olarak değiştirildiği gerçeğini temsil eder." Yani her şey aslında ona göre siyasete/ideolojiye bağlıdır. Benjamin "tutarlılığı ya da bu tür kodların sentezini oluşturmayı" amaçlamıyordu. Bunun yerine "tam tersini önerip; ana, krize, ihtiyaca uyum sağlamaları" önemsemektedir. Dolayısıyla Benjamin, Jameson'a göre, çalışmaları paradoksal bir şekilde süreksizliğe yatırımla tanımlanan temelde tarihsel bir düşünürdür. Ancak bu süreksizlik salt yapısalcılık sonrası bir fetiş değildir. Aksine Benjamin, "gelenek ve süreklilik kategorisinin bize fazlasıyla sağladığı tarihin ideolojik tablolarına" karşı derin bir tiksinti duymaktadır (Stasi, 2021, s. 422).

Benjamin'in en önemli kavramlarından biri diyalektik imgedir - geçmişten bir anın, kendi zamanımızla ilişkisi nedeniyle tarihin ideolojik sürekliliğinden dışarı atıldığı süreç - ve bu, Benjamin'in anının, onun bu anın üzerinde verdiği mücadeleyle birlikte nasıl olduğunu görmemize yardımcı olur. Kitlelerin kaderi, birbiriyle rekabet eden sağ ve sol popülizmlerle örtüşmektedir. Jameson'daki "sosyalizmin" üretici güçlerin sürekli artan gücünün üretken kullanımına ilişkin bir teori/ politika olduğu konusunda hemfikirsek, o zaman Benjamin'in çalışmasını - ve nihayetinde Jameson'un kendi çalışmasını - ele geçirmeye yönelik benzer bir çaba olarak görebiliriz. O zamanda hiçbir şekilde garanti edilemeyen bir gelecek için kültürel üretim güçleri sorgulanmaktadır (Stasi, 2021, s. 426). Bütün bunlar elbette Benjamin'i, gerçek politikadan uzaklığıyla Perry Anderson'ın tanımladığı Batı Marksizmi geleneğinin tam anlamıyla içine yerleştirmektedir. Jameson'un da kabul ettiği bir gerçektir bu. Kültürel analiz biçimini tatmin edici bulup bulmamamız "büyük ölçüde kişinin kültüre atfettiği tarihsel değere ve üstyapıların üretim tarzının aktif bir parçası olarak görülme biçimine bağlıdır." Jameson'un yöntemi başka bir yanıt öneriyor: Görünüşte en soyut teorileştirme bile, uygun şekilde tarihselleştirildiğinde kendi politikasını bulabilir (Stasi, 2021, s. 425).

Fredric Jameson'un çalışmaları ve 'Benjamin Dosyaları' hakkında notları onu biraz daha Marksist bir renge büründürmektedir. Benjamin, sosyal demokrat ve komünist işçi hareketlerinin "tarihçiliğe" yönelik çifte eleştirisine; iyimserliğine, tarihsel tezler üzerine notlarda sıklıkla alıntılanan şu pasaj ile eleştirel bir şekilde karşı çıkmaktadır. "Marks diyor ki devrimler dünya tarihinin lokomotifidir. Ama belki de durum tamamen farklıdır. Belki de devrimler bu hatlar boyunca ilerleyen insan ırkının acil durum frenine ulaşmasıdır" (Benjamin, 2019, s. 1232) Benjamin'in olaylara ve olgulara eleştirel bakışı sınırlayan Marksizm de dâhil olmak üzere sosyal bilimlerin yerleşik kavramlarına karşı ideolojik direnişin bir örneği olarak görülmesi daha doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz. Frankfurt Okulu uzmanı David Kaufmann'a göre "Benjamin'in yerini tespit etmek her zaman zor olmuştur. Marksist sapmacı, Yahudi sapkın, muhalif sosyal teorisyen, yapı sökümlü ruhlu; pek çok kişi için çok şey ifade ediyordu. Onun ne yaptığını anlatmak da bir o kadar zor; bunun nedeni kısmen Amerika'nın bu tür entelektüeller yetiştirmemesinden kaynaklanıyordu. Başlıca eserleri 1920'lerde Berlin'de, ardından 1930'larda Paris'te yazılmıştır; Benjamin, Almanya'nın en iyisi olmayı istese de

yalnızca bir kitap eleştirmeni değildi. Pek çok eserinin çoğu gazeteler için yazılmış olmasına rağmen pek gazeteci de sayılmazdı. O bir filozof değildi ama öyle kabul ediliyordu. Eski moda bir ifadeyle söylersek Benjamin edebiyatçı bir adamdı. Ancak bu bile adil olmayacaktır” (Kaufmann, 2010, s. 3).

Sonuç olarak, Fredric Jameson’ın çalışmaları, çağdaş kültürel eleştirinin en önemli ve etkili örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Postmodernizm, kapitalizm, tarih ve edebiyat teorisi üzerine geliştirdiği kapsamlı analizler, eleştirel düşünceye ya da edebi incelemelere derinlik kazandırmıştır. Jameson’ın teorik yaklaşımları, sadece edebiyat dünyasında değil, aynı zamanda sosyal ve politik alanlarda da geniş bir yankı bulmuştur. Çalışmalarında tarihsel materyalizmi merkeze alarak kültürel üretimin toplumsal bağlamını çözümlemesi hem edebiyat eleştirisinde hem de kültürel incelemelerde yeni ufuklar açmıştır. Jameson’ın eserleri, kültürel yapıları tarihsel ve ideolojik arka planlarıyla anlamlandırma çabası içinde olan eleştirmenler için güçlü bir rehber niteliğindedir. Bu bağlamda, onun çalışmaları, günümüz kültürel teorilerinin anlaşılması ve geliştirilmesi adına vazgeçilmez bir kaynak olmaya devam edecektir.

Fredric Jameson’ın kültürel teorisi, Marksist düşünceye dayanan ve tarihsel materyalizm temelinde kültür, toplum ile ekonomi arasındaki ilişkiyi inceleyen bir yaklaşımdır. Jameson, kültürel ürünleri (edebiyat, sanat, popüler kültür) sadece estetik eserler olarak değil, aynı zamanda toplumsal, tarihsel ve ideolojik süreçlerin yansımaları olarak ele alır. Kültürün kapitalizmle olan ilişkisini, özellikle postmodernite çağında, derinlemesine analiz eder. Jameson, her kültürel ürünün tarihsel bir bağlama yerleştirilmesi gerektiğini savunur. Ona göre, sanat ve edebiyat gibi kültürel formlar, belirli bir tarihsel dönemin toplumsal/ ekonomik yapılarıyla doğrudan bağlantılıdır. Kültür, kapitalist üretim biçiminin bir parçasıdır ve bu bağlamda toplumsal/ ekonomik yapıların bir yansımasıdır. Bu yüzden eserlerin tarihsel bağlamdan bağımsız incelenmesini yetersiz bulur. Jameson’ın en bilinen katkılarından biri, postmodernizm üzerine yaptığı analizlerdir. Postmodernizmi, “geç kapitalizmin kültürel mantığı” olarak tanımlar. Ona göre, postmodernizm, kapitalizmin küresel aşamasının ideolojik bir yansımasıdır. Bu dönemde sanat ve kültür, önceki modernist yaklaşımlardan farklı olarak, tarihsellikten uzaklaşmış yahut yüzeysel bir eklektisizm kazanmıştır. Postmodern kültür, ironik bir biçimde, derinlik yerine yüzey, içerik yerine biçim ve özgünlük yerine tekrar üzerine kuruludur. Jameson’ın bir diğer önemli katkısı, Siyasi Bilinçdışı (The Political Unconscious) adlı eserinde ortaya koyduğu teoridir. Bu eserde, edebi metinlerin ve kültürel formların toplumsal/ ideolojik yapılarla olan ilişkilerini ele alır. Jameson açısından her kültürel ürün, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, belirli bir toplumsal düzenin ideolojik izlerini taşır. Bu yüzden edebiyat, bireysel bir yaratımdan çok, toplumsal semboller aracılığıyla ifade edilen politik bir eylemdir. Jameson’ın kültürel incelemeler için önerdiği üçlü şema, kültürel ürünlerin farklı seviyelerde yorumlanmasını sağlar: Metin içi anlam; eserin kendi içsel yapısı ve anlamıdır. Toplumsal sembolik anlam; eserin toplumsal koşullar içerisindeki işlevidir. Tarihsel anlam; eserin tarihsel süreç içerisindeki yeri ve ideolojik yapılarla ilişkisidir. Jameson, Hegelci diyalektik yöntemi benimseyerek kültürel analizlerinde totalite kavramına odaklanır. Ona göre, her kültürel ürün, yalnızca kendi başına değil, daha geniş bir toplumsal ve tarihsel sistemin parçası olarak anlaşılmalıdır. Parçaları bu bütünle ilişkilendirilerek analiz etmek, eserlerin derin yapısını ve toplumsal işlevini anlamaya yardımcı olur. Marksist düşünceye uygun olarak, Jameson kültürü “üstyapı” (superstructure) olarak ele alır ve bunun ekonomik/ toplumsal “alt yapı” (infrastructure) tarafından belirlendiğini savunur. Ancak bu ilişki, klasik Marksist anlayıştaki kadar mekanik değildir; Jameson’a göre kültürel formlar, ekonomik yapıların sadece pasif yansımaları değil, aynı zamanda bu yapılarla etkileşim içinde olan aktif unsurlardır.

Çıkar çatışması:

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Mali destek:

Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.

Etik kurul onayı:

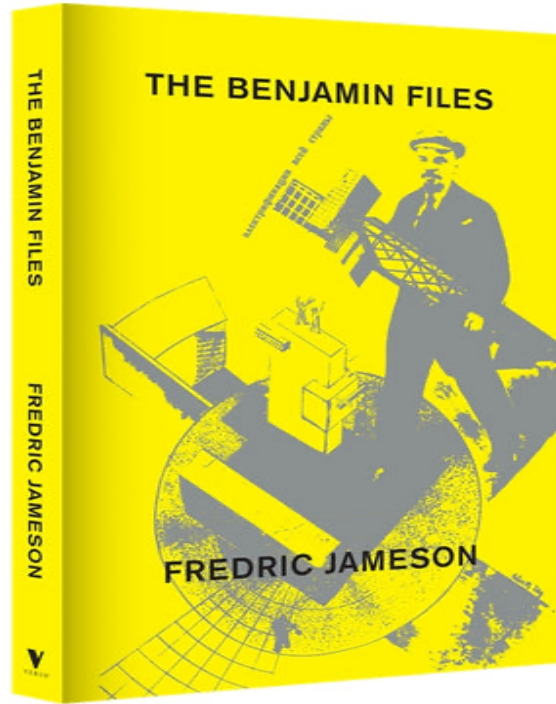
Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Balfour, I. (2021). Totally: Fredric Jameson on Walter Benjamin. <https://lareviewofbooks.org/article/totally-fredric-jameson-on-walter-benjamin/> Erişim Tarihi: (05.10.2023).
- Benjamin, W. (2019). *Gesammelte Schriften. Unter Mitwirkung von Theodor W. Adorno und Gershom Scholem hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser*. Band 1-3: Anmerkungen der Herausgeber. 9. Auflage. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

- Carrier, D. (2021). A deep dive into Walter Benjamin. <https://hyperallergic.com/650613/a-deep-dive-into-walter-benjamin-by-fredric-jameson/> Erişim Tarihi: (05.10.2023).
- Jameson, F. (1961). *Sartre: The origins of a style*. Yale University Press.
- Jameson, F. (1971). *Marxism and form: Twentieth Century dialectical theories of literature*. Princeton University Press.
- Jameson, F. (1972). *The prison-house of language: A critical account of structuralism and Russian formalism*. Princeton University Press.
- Jameson, F. (1979). *Fables of aggression: Wyndham Lewis, the modernist as fascist*. University of California Press.
- Jameson, F. (1981). *The political unconscious: Narrative as a socially symbolic act*. Cornell University Press.
- Jameson, F. (1987). *Postmodernism and cultural theories*. Shaanxi Normal University Press.
- Jameson, F. (1988). *Nationalism, colonialism, and literature*. University of Minnesota Press.
- Jameson, F. (1988). *The ideologies of theory. Essays 1971–1986. Vol. 1: Situations of theory*. University of Minnesota Press.
- Jameson, F. (1988). *The ideologies of theory. Essays 1971–1986. Vol. 2: The syntax of history*. University of Minnesota Press.
- Jameson, F. (1989). Marxism and postmodernism. *New Left Review* 176(6), 31-45.
- Jameson, F. (1990). *Late Marxism: Adorno or the persistence of the dialectic*. Verso.
- Jameson, F. (1990). *Signatures of the visible*. Routledge.
- Jameson, F. (1991). *Postmodernism or the cultural logic of late capitalism*. Duke University Press.
- Jameson, F. (1992). *The geopolitical aesthetic: Cinema and space in the world system*. Indiana University Press.
- Jameson, F. (1994). *The seeds of time. The Wellek Library lectures at the University of California, Irvine*. Columbia University Press.
- Jameson, F. (1998). *Brecht and method*. Verso.
- Jameson, F. (1998). *The Cultural turn: Selected writings on the postmodern 1983–1998*. Verso.
- Jameson, F. (1998). *The Jameson reader*. M. Hardt and K. Weeks (Eds.). Blackwell.
- Jameson, F. (2002). *A Singular modernity: Essay on the ontology of the present*. Verso.
- Jameson, F. (2005). *Archaeologies of the future: The desire called utopia and other science fictions*. Verso.
- Jameson, F. (2007). *Jameson on Jameson: Conversations on cultural Marxism*. I. Buchanan (Ed.). Duke University Press.
- Jameson, F. (2007). *The Modernist papers*. Verso.
- Jameson, F. (2009). *The ideologies of theory*. Verso.
- Jameson, F. (2009). *Valences of the dialectic*. Verso.
- Jameson, F. (2010). *The Hegel variations: On the phenomenology of spirit*. Verso.
- Jameson, F. (2011). *Representing 'capital': A reading of volume one*. Verso.
- Jameson, F. (2013). *The antinomies of realism*. London Verso.
- Jameson, F. (2015). *The ancients and the postmoderns: On the historicity of forms*. Verso.
- Jameson, F. (2016). *An American utopia: Dual power and the universal army*. S. Žižek (Ed.). Verso.
- Jameson, F. (2016). *Raymond Chandler: The detections of totality*. Verso.
- Jameson, F. (2019). *Allegory and ideology*. Verso.
- Jameson, F. (2020). *The Benjamin files*. Verso.
- Kaufmann, D. (Aralık 28, 2010). *Gathering Storm*. Tablet Magazine. <https://www.tabletmag.com/> Erişim Tarihi: (05.10.2023).
- Leitch, V. B. (1992). Postmodern culture: The ambivalence of Fredric Jameson [Review of *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*, by F. Jameson]. *College Literature*, 19(2), 111-122. <http://www.jstor.org/stable/25111972>
- Stasi, P. (2021). The Benjamin files. *Socialism and Democracy*, 35(2-3), 422-426. <https://doi.org/10.1080/08854300.2021.1981694>

EKLER

Fredric Jameson'un "Benjamin Dosyaları" kitabı, Kaynak: <https://www.versobooks.com/en-gb/products/203-the-benjamin-files> Erişim Tarihi: (05.10.2023).

Fredric Jameson son kitabını anlatırken, Kaynak: <https://www.versobooks.com/en-gb/blogs/news/4940-fredric-jameson-bookshelf> Erişim Tarihi: (05.10.2023).

Mâbet Bekçileri: Necip Fazıl Kısakürek ve Rasim Özdenören’de Çağ Eleştirisi ya da Camiden Çağa Sesleniş

Guardians of the Temple: Criticism of the Era or Address to the Era from the Mosque in
Necip Fazıl Kısakürek And Rasim Özdenören

İbrahim BİRİCİK*

Öz

Edebiyatın toplumsal hayatı etkilemesi ya da yansıması inkâr edilemez bir gerçektir. Romanın sadece sokağa tutulan bir ayna değil aynı zamanda yazarın zihnine tutulan bir ayna olduğu 20. ve 21. yüzyıl sanat akımlarıyla da bilinmektedir. Türkiye’nin Tanzimat’tan itibaren modernleşme ve Batılılaşma serencâmının hâlâ rayına oturamamasından kaynaklı kültürel travmalar, kendini gerçek hayatta gösterdiği için bu durumun edebî eserlere yansması kaçınılmaz olur. Böylelikle edebî eserler, ideolojilerin ifade aracına dönüşür. 1950 sonrası Türk edebiyatında bu ideolojinin taşıyıcısı iki edebî-entelektüel İslamcı kurucu figür olan Necip Fazıl Kısakürek ve Rasim Özdenören’dir. Onların hikâye ve romanlarıyla modernleşmenin çarpıklığını gözler önüne sermesi ve bunu caminin içinden veya camiye seslenerek yapmaları sembolik bir anlam taşır. Çünkü onların eleştiri ve itirazlarını, dinin kurucu unsuru ve hafıza-mekân veya kimlik belk-mekân olan cami odağında dile getirmeleri, onların caminin sosyolojik işlevselliğine dikkat çekmek istemelerinden kaynaklanır. Bu makalede amaç; Necip Fazıl’ın “Hasene Bacı” hikâyesi ve Rasim Özdenören’in “Gül Yetiştiren Adam” romanı üzerinden Türkiye’nin modernleşmesinin kültürel yabancılaşmaya neden olduğunu, dinin kurucu mekânı camilerdeki değişim üzerinden gözler önüne sermektir. Çağın kötü hasletlerinden kurtulmanın sığınak mekânı olan camilerde bile sergilenen bilinçsiz Müslüman prototipi, bu iki eser aracılığıyla eleştirilmektedir. Böylelikle her iki yazar ve eserin kahramanı gerek maddi gerekse manevî alanda mâbetlerin bekçisi olmaktadır.

Anahtar sözcükler: Modernleşme, cami, İslamcılık, roman ve hikâye.

Abstract

It is an undeniable fact that literature affects or reflects social life. It is also known from the art movements of the 20th and 21st centuries that the novel is not only a mirror held up to the street, but also a mirror held up to the mind of the author. Since the cultural traumas resulting from the fact that Turkey's modernization and Westernization process since the Tanzimat period has still not been on track, it is inevitable that this situation will be reflected in literary works. Thus, literary works become a means of expression of ideologies. The carriers of this ideology in Turkish literature after 1950 are Necip Fazıl Kısakürek and Rasim Özdenören, two literary-intellectual Islamist founding figures. It has a symbolic meaning that they reveal the distortions of modernization through their stories and novels and that they do this from within the mosque or by addressing the mosque. Because their criticism and objections are focused on the

* Dr. Milli Eğitim Bakanlığı, Öğretmen. E-posta: ibrahim.bd@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0046-5652

◇ Alan Editörü / Field Editor: Hayrunisa TOPÇU

mosque, which is the founding element of religion and memory-space or identity memory-space, because they want to draw attention to the sociological functionality of the mosque. The aim of this article is to reveal how Turkey's modernization has caused cultural alienation through the changes in mosques, the founding places of religion, through Necip Fazıl's story "Hasene Sister" and Rasim Özdenören's novel "The Man Who Grows Roses". The unconscious Muslim prototype, which is exhibited even in mosques, which are places of refuge to escape from the evil traits of the age, is criticized through these two works. Thus, both authors and their heroes become the guardians of temples both materially and spiritually.

Keywords: Modernization, mosque, Islamism, novel and story.

Giriş

İlk yazılı kitabelerden olan Orhun Abidelerinde yapılan uyarılar, dönemin toplumsal durumundan ve şartlarından haber verdiği gibi geleceğe mesaj yüklü düşünceler de göndermektedir. Edebî metinlerin sadece estetik haz ve duyguların dışavurumu olmadığı, bu tarz kitabelerden anlaşılır.

Türk edebiyatının ilk dönemlerinin metinlerine bakıldığında *Siyasetname*’den *Kutadgu Bilig*’e, *Divan-ı Hikmet*’ten Ziya Paşa’nın *Terci-i Bend*’ine kadar çoğu eserde fikrin izlerine rastlanır. Bu düşünce yükünde muhakkak, toplumsallığın önemli bir payı olduğundan Türk edebiyatı tarihinde poetik ile politik, düşünce ile estetik, teorik ile pratik, ideoloji ile duygu birbiriyle hemhâl olur.

Tanzimat, Islahat hareketleri de dâhil olmak üzere 1920’lerde daha çok ivme kazanan Batılılaşma hareketlerinin büyük kısmı bir yabancılaşma sürecidir. Çünkü köklü değişimlerde bir yabancılaşma faktörü olduğu gibi bu durumlarda, serbest kültür değişimlerinden ziyade bir zorunluluk göze çarpar. Batı’nın asırlardır kendi içinde sebep-sonuç ilişkisine bağlı ve birey-toplum-devlet ekseninde çatışmalarla bir uzlaşma ile neticelenen toplumsal normları, Aydınlanma düşüncesi, Rönesans, Reform hareketleri, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali ile siyasi, kültürel, dini ve teknik boyutta yeni önermeleri, onlara olağan bir modernleşme sürecini sunar. Doğu’nun bu sürece, hazır kalıplarla girmeye niyet etmesi; gerek devlette gerekse de toplumda hikmet basamaklarına muhalif bir durum ortaya çıkarır ve bu durum, başarısızlığın ve çatışmanın oluşmasına sebeptir. Batı medeniyetini anlamadan onu taklit etmek, onun aslını yaşatacağı gibi toplumun kendinden uzaklaşmasına ve öz kimliğine ve dinine de yabancılaşmasına neden olur. Sonunda da kadim geçmiş ve kültürel değerler inkâr edilmeye başlar.

Osmanlı-Türk modernleşme macerasının devlet erki ile topluma empoze edilme durumu, asırlardır süren bir kimlik karmaşasına, kültür yabancılaşmasına ve geç kalınma endişesine yol açar. Bireyin kolektif bilinçaltında asırlardır hükmü altında titrettiği bir Batı medeniyetinin son iki yüz yıldır tesiri altına girmek, gerek bireyde gerekse de devlet aklında toparlanması uzun süren travmalara yol açar. Bundan dolayı Batılılaşma macerasının çarpık, hızlı, sindirilememiş ve yüzeysel bir şekilde uygulanmaya çalışılması, her iki medeniyet arasında sentez düşüncesinden uçtan uca savrulan radikal ideolojileri netice verdiğinden farklı konumlanmalar ortaya çıkar. İslamcılık da bunlardan biridir. Onun Türkiye’deki temsilcileri Necip Fazıl Kısakürek ve Rasim Özdenören olduğu için eserlerini bu minvalde hazırlamaları kaçınılmazdır. Necip Fazıl ve Rasim Özdenören; kaleme aldığı eserleri ile toplumdan devlete kadar medeniyet tasavvuru üzerine eserler üreterek Türk düşünce hayatında önemli bir yer edinirler.

Berna Moran Türk romanı özelinde 1950’ye kadar etkin temanın Doğu-Batı çatışması üzerine kurgulandığını söylese de bu Doğu-Batı çatışmasının kendini köy, işçi, darbe romanları ve postmodern tarihî romanlarda gizil bir tema olarak varlığını sürdürdüğü gözlemlenir. Fethi Naci’nin de değindiği gibi Türkiye’nin gizli tarihinin romanlarda aranılması gerekliliği, muhakkak ki romanın tarihten psikanalitiğe kadar ulaşılabilir olan kurgusal genişliği ve kavramsal derinliğinden kaynaklanmaktadır. Besim Dellaloğlu (2023, s. 164) romanı, ülkenin modernleşme tecrübesinin temel kurumlarından biri olarak görür. Hikâye de her ne kadar kurgusal olarak roman kadar geniş, uzun ve zengin olmasa da değindiği meseleler yönüyle toplumsallıktan bigâne değildir.

Roman teorisi ile ortaya konulan sosyolojik bir gerçeklik, romanların tarihi aydınlatmadaki işlevi ile paralellik arz eder. Şerif Mardin’in *Araba Sevdası* romanı üzerinden “*Bihruz Sendromu*”nu tespit ederek bir devrin sosyolojisini yapması, Ziya Gökalp’ın romancılara seslenerek işlerinin ne kadar önemli olduğunu vurgulaması, bir iktisatçı olan Mustafa Özel’in ve bir sosyolog olan Besim F. Dellaloğlu’nun romanlar üzerine yaptığı çalışmalarda önemli sosyolojik gerçekliğin tespitlerinde bulunması, aslında roman-hayat

etkileşiminin yansımasıdır. Buna binaen Mustafa Özel'in Allah'a "imandan, Kurandan ve romandan ayırmaması" için yaptığı dua, romanın hayatımızdaki yeri için önemli bir istençtir (Biricik, 2023b, s. 7).

Namık Kemal'in "Ölürsem görmeden millette ümmid ettiğim feyzi/Yazılsın seng-i kabrimde vatan mahzun, ben mahzun" diyecek kadar sanatı aracılığıyla hedefe odaklanması; Mehmet Akif'in yazdığı *Gece* şiirine binaen Hasan Basri Çantay'ın "Hazret sen vadiyi değiştirmişsin" demesi üzerine Mehmet Akif'in "Benim aslı vadem bu idi. Ben şiirlerimi cemiyete faideli olsun diye yazdım." itirafıyla kendi fitratındaki şiir estetiğinden kendi toplumu uğruna fedakârlık göstermesi, şiiri ve sanatı; hakikat-i mutlak olan Allah'ı arama ve bulma işi olarak gören Necip Fazıl'ın, romanın işlevini "nereden başlayıp nereye gittiğine dair bir fikri, içinde mesele, beyin sancısı, ruh hafakanı çöreklenen" satırlar olarak ele alması; ayrıca edebiyat, ideoloji ve hayat arasındaki bereketli döngüyü gösterir. Nitekim yazarların ele aldıkları eserlerde; dertlerini, ideolojilerini, amaçlarını ne derece eserlerde estetikle hemhâl ettikleri görülmektedir. Fredric Jameson'ın "ulusal alegori", Şerif Mardin'in "daemon yokluğu" ve Tanpınar'ın "trajedi yokluğu" iddiaları da Türk romanındaki idea ile ideolojinin poetik ile politığın estetize edilip edilmediğine yönelik ortaya çıkar (Biricik, 2023b, s. 8).

Toplum hayatına etkili bir şekilde yansıyan, toplumun kırılma noktalarındaki ve bireyin trajedisine neden olan her olay, kültür hayatının derinliklerine etki ettiği için edebiyatta yansımasını bulur. Mehmet Tekin'e (2001, s. 15) göre roman hem bir türün adı, hem de bir anlatım biçimidir. Mehmet Kaplan'a göre ise bir kavram olarak roman, hayatı tüm yönleriyle kuşatması bakımından kavrayarak his ve idrâkin işin içinde çok boyutlu bir şekilde olduğu bir duyuş ve görüş tarzıdır (Kaplan, 1990, s. 15). Peyami Safa'nın; romanı, ferdin ve cemiyetin aynası olarak görmesi ile Kemal Tahir'in; romanı, ferdin dramında toplumu görmesi paralellik arz eder (Ayyıldız, 2011, s. 89).

Bireyin gerçekliğine ve toplumun değişim ve dönüşümüne tanıklık eden roman, bu özellikleri itibariyle yazılmış olduğu sosyal ortamdan ayrı düşünülemez. Roman yazarı da içinde bulunduğu topluma bigâne kalamayacağı için gözlemlediği nesnel gerçekliği öznel ve estetik tasarımlarla esere yansıtır. Yazarın kendine özgü kurgusal gerçekliği estetik bir form ile esere dönüştürme sürecinde etkili olan roman unsurlarından biri de mekân seçimidir. Çünkü mekân, roman kahramanlarının kişilik özelliklerinin, kültürel ve ekonomik yapılarının şifrelerini verir. A. İhsan Kolcu'ya (2006, s. 23) göre mekân; roman kişilerinin fiziksel, toplumsal ve psikolojik yapılarından ayrı düşünülemez. Modern zamanların bir ifadesi olan roman da psiko-sosyolojik derinliğe sahip olan insan-hayat ve toplumu çok boyutlu ele almaya çalışır. Bu psiko-sosyolojik dünyanın sınırlarını ortaya koymaya çalışan mekân ise romanın fizyolojik platformuna dönüşür. Nitekim bir roman dekoru olarak karşılaşılan mekân unsuru, romana bizzat etki eden bir figür olurken bazen de roman kahramanlarının ruhsal sınırlarını ortaya koyan önemli bir aktör görevindedir (Şengül, 2010, s. 529).

Necip Fazıl ve Rasim Özdenören; modernleşme süreci ile değerlerinden ödün vermeye ve yozlaşmaya başlayan Türk toplumunun anlam kodlarına, kadîm inanç geleneklerine ve varlık tasavvurlarına dönme, hatırlama ve duyumsama adına bir çağ eleştirisinde bulunurlar. Bu çağ eleştirisini yaparken mevzilecekleri bir mekâna ihtiyaç duyarlar. Bu mekân, kendi inanç değerlerinin en kutsal mekânı olan ve halk arasında Allah'ın evi olarak kabul edilen camilerdir. Camiler, bir mâbet olarak İslam'ın yaşandığı ve inanç olarak ruh ve akıllara tahkim edildiği kutsal bir mekândır. Bu iki yazar, medeniyet tasavvurlarını ve inanç savunularını yaparken değer dünyalarındaki işlevsel düşüncelerini mekân olarak cami üzerinden toparlamaya çalışırlar. Kurgularındaki kahramanların (Hasene Bacı ve gül yetiştiren adam) da itirazları ve çağa eleştirileri, neden-sonuç ilişkisi içinde değer düşüklüğüne uğratılan kutsal mekân olan caminin izzetini kurtarmaya yöneliktir. Genel olarak bakıldığında cami, her iki yazarın da çağ eleştirisi yapmak için temerküz mekânıdır. Bu iki yazarın bu toplumsal travmayı, Türk toplumunun en önemli kültürel bileşenlerinden dinî veçhesinin hafıza-kimlik-mekân olan camiler üzerinden nazara vermeleri; değişimin, dejenerasyonun ve yabancılaşmanın ne kadar etkili olduğunu göstermek istemelerinden kaynaklanır.

Bu çalışmada içerik analizi metodu kullanılarak "Hasene Bacı" hikâyesi ile "Gül Yetiştiren Adam" romanının içerisindeki anlam kodları ve göndermeleri çalışmanın iddiasına mâtuf bir şekilde incelenmiştir. Tarihi ve sosyolojik eleştiri kuramı da kullanılarak incelenen bu çalışmada her iki yazarın da eleştirilerini içerisinde yaşadıkları dönem bağlamında yaptıkları gözlenmiştir.

Cami: İctimai Jeolojinin Merkezi

Cami ve mescitler, Hz. Peygamber Muhammed (S.A.V.) zamanından itibaren sadece ibadet edilen mekân olarak değil aynı zamanda toplumsal meselelerin görüşüldüğü (meclis, okul, karargâh vb.) bir çözüm merkezi hüviyeti de sergilemektedir. Nitekim Hz. Peygamber Muhammed’in (S.A.V.) kurduğu Mescid-i Nebevi, bir eğitim-öğretim merkezi olmasının yanı sıra halkın toplanma merkezidir (Yazıcı, 2012, s. 30). Cami, etimolojik olarak “toplayan ve bir araya getiren” anlamına gelmesinin yanında İslam dininde mâbet, “cami” olarak da bilinir (Acar, 2023, s. 122). Ancak bu mâbedin sadece tuğla, kerpiç, çimento vb. meydana gelmediği unutulmamalıdır.

Caminin toplumsallığına ve örgütlülüğüne binaen münafıklar tarafından kurulan “mescid-i dırar”, peygambere suikastın tertiplendiği bir mekân olduğu için fitne ve fesadın da merkezi olarak görülerek bizzat Hz. Peygamber tarafından da yıktırılır (Akt. Kubat, 2020, s. 14). Ahmet Hamdi Tanpınar da camilerin bu sosyolojik işlevselliğine vurgu yapmak için bu hafıza-mekânları, içtimai jeolojinin merkezi olarak görür. Camiler, aynı zamanda hafıza-mekânlardır. Çünkü temsiliyet bakımından İslam dininin bütün hükümlerini uygulamaya çalışan toplumlarda iman, itikat, akide ve ibadet olgularının taşıyıcı ve uygulayıcı merkezleridir. Buna binaen çevresiyle bütünleşmeye açık bir varlık özelliğinde olan insan, mekânın kendi üzerindeki etkilerini üzerinde gösterir (Biricik, 2016, s. 96).

Cami olarak adlandırılan kutsal mekân da dinî hafızanın muhafazası için kimliksel göndermelerin yapıldığı bir alana dönüşür. Camilerin insan ve toplum üzerindeki etkisine binaen devlet büyükleri öncelikle hep kendi adlarına cami ve külliye yaptırır. Böylelikle günlük yaşam bu camilerin etrafında şekillenerek pazar, ticarethane, hamam, kütüphane ve okul ile şehrin bir yaşam kültürü oluşur (Yiğit, 2012, s. 98). Cami, aynı zamanda bir medeniyet de üreten İslam dininin uygulama merkezi olması hasebiyle İslam medeniyeti üzerinde meydana gelen değişimleri ve dönüşümleri kendinde gösterir. Caminin bu sosyolojik işlevselliğine Beşir Ayvazoğlu (2013, s. 140) da caminin daima merkez olduğunu belirtir ve camilerin sadece ibadet için değil her türlü sosyal faaliyet için kullanıldığını vurgular (Ayvazoğlu, 2013, s. 220-221).

Tanpınar, camilerin içinde icra edilen iman-itikat ve ibadetleri, şer’i noktada değil içtimai noktada topluma sunduğu ve topluma has hayat şekilleri ile değerlendirir. Dinin sadece imandan oluşmadığı bunun yanında amelin de mühim bir işlevinin olduğu hatırlandığında toplumsal noktada dinî yaşayışın da önemi büyüktür. Nitekim *Sahnenin Dışındakiler* romanında Elâgöz Mehmet Efendi Camii, içtimai jeolojinin merkezi olup çevresinde oluşturulan mahalle bu merkeze göre dizayn edilir. Tanpınar, romanında bunu şu cümlelerle ifade eder: “iman dediğimiz duyguyu içinde duysun veya duymasın, herkes evinden çıkarken onun kisvesine bürünürdü. İman, sadece bizi Allah’a bağlayan bağ değil, müşterek kıyafet, yüz ifadesi, muaşeret şekli, hülâsa cemiyet hayatında nezaket ve merasim dediğimiz şeylerin, yani karşılıklı münasebetlerin tek kaynağıydı.” (Tanpınar, 2014, s. 22).

Sezai Karakoç da caminin İslam medeniyetinin doğurgan bir kurumu olduğunu söyler ve onu ana rahmine benzeterek onun şehri doğurduğunu belirtir (Akt.: Kula, 2018, s. 20). Ekrem Işın (1985, s. 538), Osmanlı’daki cami merkezli mahalle sistemini anlatırken caminin mahallenin gündelik hayatı, ekonomik, kültürel ve dinî pratikleri yansıtmasının yanı sıra kent hayatının da kurucu bir ögesi olduğunu belirtir.

Tüm bu anlatılanlar muvacehesinde dinî kimlik ve inancın uygulama, toparlama merkezi olan camilerde toplumsal kimliğin inşasına etki eden yoğunluk, toplumun kültürel ve dinî değerlerini muhafazada etkilidir. Bunun için modernleşme ile camilerde kaybedilen bu kimlik, yine camilerde bulunma ümidiyle her iki eserin kahramanı, çarpık modernleşme ile dinî değerlerin hükmünü kendi üstünde gösteremeyen insanlara karşı bu uyandırmayı yine camiler üzerinden yapmaktadır. Böylelikle camiler hem inanç ekseninde hem de sosyolojik düzlemde İslâm ümmetinin bütünlüğünü sağlar (Kubat, 2020, s. 9). Ancak modernleşme olgusunun yanlış algılanarak gelenek ve göreneklerin deforme olması ümmet bilincinin ve tevhit akidesinin de sarsılmasına neden olur. Her iki kahraman bu çözümlüşe camilerden seslenerek ya da camilere seslenerek dikkat çekmek ister.

Camiye gelip Müslümanların yüzlerine ne kadar yozlaştıklarını ve rehavete kapılarak dinden ne kadar uzaklaştıklarını söyleyen edebî metinlerde iki kurgu karakter dikkatlerden kaçmaz. Küll’de ne varsa cüzde de o vardır, kaidelerinden hareketle toplumsal olayların kendini edebî eserlerde yansıması kaçınılmazdır. Bu noktada edebî metinler hiçbir zaman hafife alınmamalıdır. Stendhal, romanı sokağa tutulan bir aynaya

benzetse de bu aynanın yazarın zihnine de tutulduğu unutulmamalıdır. Özellikle kültürel yabancılaşma ile meydana gelen başkaldırı durumu, Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında ilgiyle ele alınan konuların başında gelir (Erol & Erol, 2017, s. 120). Bu konu, roman ve hikâyelerdeki kurgularıyla kendini gösterir. Bu iki kurgu kahramanlardan biri Necip Fazıl'ın 1965'te kaleme aldığı *Hasene Bacı*'sı; diğeri ise Rasim Özdenören'in 1979'da yazdığı *Gül Yetiştiren Adam*'dır. Her iki kahraman da caminin içinde caminin içinden aslında dışarıya dış dünyaya doğru kendilerini doğru bildiklerini haykırırlar. Kahramanlardan önce yazarlarına baktığımızda her iki yazar da Türkiye'de İslamcılık akımının tesisinde önemli bir yere sahiptir.

İslamcılık: Modernleşmenin Bağımlı Değişkeni

İslamcılık, haddizatında başlıkta da belirtildiği gibi modernliğin, modernitenin ve modernleşme sürecinin bağımlı değişkeni olmaktadır. Çünkü modernleşme süreci ile birlikte teknikten tefekküre, sosyal hayattan düşünceye kadar toplumun ve bireyin anlam kodları değişmeye başlar. Toplumsal zihin, bu süreçte deforme olmaya yüz tuttuğundan dolayı bir din olarak İslamın da bu modernleşme sürecinden etkilenmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bundan dolayı İslamcılık, modernleşmeye bağlı ve bağımlı bir şekilde kendi anlam kodlarında ve içtihadında değişime uğramaktadır.

Muhittin Bilge'ye (2015, s. 93) göre son yüz elli yılda çıkan modernliğin ürünü olan kavramlar gibi İslamcılık da bundan nasibini alır. Bunu İsmail Kara'da (2004, s. 41) tüm türevleriyle İslamcılığın modernliğin ürünü olduğuna dair kendi tespiti de teyit eder. İslamcılık, Batı'nın kendini tek iktidar olarak dünyaya empoze etmeye çalıştığı ve modernleşmenin dinamiklerini kullanarak Batı-dışı dünyayı fiziki ve kültürel cendereye almaya çalıştığı modern oryantalist dönemde Batı ile gerek uzlaşa ile gerekse de tepki göstererek teori üretmeye çalışan bir ideoloji olarak ortaya çıkar. İslam âleminin değişik bölgelerinde farklı tepki ve tavırlarla kavramsal alanını genişleten İslamcılıkta Osmanlı'nın son dönemlerinde bir uzlaşa görülür. Çünkü bu uzlaşıda ihya-ıslah-tecdid algısı önemlidir. Burada İslam, modernlik içinde yorumlanırken bazen de modern değerler İslam'a göre yorumlanır.

Asırlardır belli bir yorumlama sistematığı içinde ele alınan İslamî hükümlerin, modernleşme karşısında tavır almada, yangından mal kaçırmaya kuralsız ve ferdî yorumlarla anlamları daraltılır. Genel olarak İslamcılık düşüncesindeki medeniyet algısı, insanlığın ortak mirası algısı üzerine oturtulduğu için “müminin yitik malı” hadisinden hareketle yenilik nerde görülsün alınmalı, anlayışı ortaya çıkar. Bunun yanında tarihte var olmuş bir İslam medeniyeti, tarihteki aksiyomuna göre değil bir savunma mekanizması gibi Batı medeniyetinin önceliklerine göre kurgulanır ve güncelle sunulur. Bunda yenilgiyi kendine yedirememe durumu da vardır. Nitekim Cemil Aydın'a göre 19. yüzyıl Müslüman entelektüelleri de saldırı altında olduğu anlaşılan İslam dünyasının itibarını yükseltmek için İslam medeniyeti kavramını dillerine pelesenk ederler (Aydın, 2021, s. 23).

Müslüman kalarak da modernleşilebilir düşüncesi ve modern Türkiye Cumhuriyeti'nin yaptığı inkılâp hareketleri ile yapılan çarpık modernleşme, onların Müslümanlıklarını tehdit eder. Ancak buna karşı radikalleşemeyen bir İslamcılık anlayışı, kendini milliyetçi-muhafazakârlık ekseninde şekillendirir. İslamcılık, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerinde böylelikle yeni şartlarda yeniden var kılınmaya çalışılan bir harekete dönüşür. Bedri Gencer'in (2013, s. 70) tabiriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e şeriatçılık odaklı yaklaşımdan yumuşak bir muhafazakâr ideoloji olan medeniyetçiliğe bir İslam tipolojisi geçişi yaşanır.

Nitekim İsmail Kara (2013, s. 26-42), İslamcılığın dönemselleşmesini şu şekilde yapmaktadır: İttihad-ı İslam dönemi (1870-1908), 2. Meşrutiyet Dönemi başlangıçlı İslamcılık dönemi (1908-1918), Cumhuriyet özelinde milliyetçi-muhafazakâr dönem (1924-1960), radikal ve entelektüel İslamcılık (1960-1980), uyum ve entegrasyon dönemi (1980 sonrası)dir. İsmail Kara'nın dönemselleştirmesine göre Necip Fazıl ve Rasim Özdenören'in yazdığı bu eserler, radikal ve entelektüel İslamcılık dönemine tekabül etmektedir. Kenan Çağan'ın aktardığına (2015, s. 176) göre de ilk İslamcılar ulema kökenli iken 1950 sonrasında İslamcılar seküler eğitimden geçmiş ve çağın şartlarını İslam'a göre yorumlayacak kapasitede olan farklı meslek erbâbından olan aydınlardır. Cumhuriyet ile çatışma yaşamak istemeyen İslamcı münevverler, siyaset ve kültürel geleneklerini farklı bağlamlarda ve işlevselliklerde yeniden dizayn ederek Türk modernleşme sürecinin bir parçası olurlar (Duran ve Aydın, 2016, s. 312).

Ercan Yıldırım (2022, s. 246) 1950’ler İslamcılığını varlık-yokluk 1960’ları kabul ve yerleşme ile 1970’leri arayış ile imlemektedir. Hatta 1970 İslamcılığında devletle çatışacak bir radikalleşmenin görülmesinde kırdan kente göç ile beraber ortaya çıkan yeni kuşak İslamcı aydın tipolojisinin etkisi vardır (Yıldırım, 2022, s. 245). Murat Güzel’e (2020, s. 159) göre 1950 sonrası İslamcılığının “muallim-i evvel”i Necip Fazıl olurken, Mehmet Akif ve Sezai Karakoç’tan sonra Rasim Özdenören İslamcılığın dördüncü halkası olarak ortaya çıkar (Çağan, 2015, s. 194). Selçuk Çıkla’ya göre (2021, s. 72) Mehmet Akif, Necip Fazıl ve Sezai Karakoç ile İslamcı bir edebiyat kanonu, Cumhuriyet’in yerleştirilmeye çalışılan inkılâp kanonuna karşı bir karşı-kanon hareketidir. 1960’lı yıllara kadar mağdur bir söylem geliştiren İslamcılık, bu yıldan sonra dünyadaki diğer İslamî hareketlerin liderlerinin çevirileri ile ve evrensellik vurgusuyla uluslararasılığa bürünür (Aktay, 2005, s. 21). Bu tercüme hareketleri ile bir nevî, Türkiye ile İslam dünyasının birbirine sağırlaşması biter. Bu 60’lı yıllar, bilgi akınlarının ve akım furyalarının artmasıyla her anlamda her yönüyle bir küreselleşme hamlesinin gerçekleştiği dönemdir.

Büyük Doğu davasındaki ideolojik İslamcı gelenek, 1960 sonrası dönemde Sezai Karakoç’un *Diriliş* dergisi, *Yedi Güzel Adam*’ın *Mavera* dergisi, Nuri Pakdil’in *Edebiyat* dergisi ile edebî-entelektüel İslamcı çizgiye oturur. Bu sayılan hareketler arasında her ne kadar nüans farkları ve hizipleşmeler oluşmuşsa da hepsinin ortak yanı İslamî bir duyarlılıkla hareket etmesidir. İslamcı matbuatın bu dönemdeki gelişmesinde Osmanlı’nın aksine Cumhuriyet’te devlet mekanizmasından dışlanan bir hareket olması etkindir ve bu dönemde İslamcılık, entelektüel hareket özelliği kazanır (Yıldırım, 2022, s. 272).

1980 sonrası İslamcılarının da Rasim Özdenören de dâhil olmak üzere bu edebî-entelektüel İslamcı yazarların ürettiği eserlerin tedrisatından geçtiği malûmdur (Güzel, 2020, s. 167). Her ne kadar bu dönemde İslamcılarının nazarında edebiyat dendiğinde şiir tercih edilmişse de Necip Fazıl’ın yazdığı bu hikâye ile Rasim Özdenören’in yazdığı bu roman, dönem-dava-şuur-toplum unsurlarını yansıtmaları bakımından önemlidir.

Bir Modernleş(eme)me Serencâmı

Tanzimat’ı bir medeniyet kriziyle başlatan Tanpınar’ın medeniyet değiştirmedeki geç kalınlık endişesini nazara vererek devam ve bütünlük fikrinin kaybolduğuna vurgu yapması, Türk düşüncesinin, politikasının ve edebiyatının kadîm ile yeni bir medeniyet arasında beynamaz kalışının özeti gibidir. Batı kültürünün benimsenmesi, köklü değer yargılarının Batı’ya göre şekillenmesi, eğitim sisteminin bu minvalde bozulması gibi halk tarafından benimsenmeyen birtakım yeni hareketler, halk nezdinde kültürel yabancılaşmaya ve çözülmeye yol açar (Şahin ve Göküş, 2022, s. 857).

Çözülme, sadece 18. yüzyılda başlayan Osmanlı toprak bütünlüğünde değil, hem Osmanlı zihin yapılanmasında hem de toplumun gelenek ve kültüründe yaşanır. Nitekim bu tarz bir Osmanlı modernleşme bilinci, her şeyin artık eskisi gibi olmayacağını idrâki ile başlar. M. Akif İnan (2018, s. 198) durumu şu şekilde özetler: “... bir yandan uygarlığımız devletsiz kalırken öte yandan da devlet, uygarlıksız bir konuma düşüyordu.” Hüsamettin Arslan (2019, s. 39) bu zıtlıkların menşeinin Batılı hayat tarzı çeperinde büyümüş entelektüel zümre olan dönemin azınlık epistemik cemaatinin bunalımı olarak betimler. Arslan, bunu epistemik otorite boşluğuna bağlarken Jale Parla, mutlak metnin yitimi ile eşdeğer gördüğü baba (otoritesinin) yokluğuna bağlar.

İslam dininin asırlardır Türklerin gelenek ve görenekleri ile kaynaştığı göz önüne alındığında modernleşme sürecinde dinin etkisi önemlidir. Robert N. Bellah, modernleşme ile kültür ilişkilerini ele alırken dinin etkisini gözden kaçırmaz (Akt.: Altun, 2021, s. 157). Özellikle Türkiye ile Japonya’nın modernleşme süreçlerini ele aldığı çalışmasında Bellah, Japonya’nın dinsel öğretilerden yararlanarak modernleşmesini halk nazarında da meşrulaştırdığını ama Türkiye’nin kadîm geçmiş ve inancını nazara almayarak din konusunda esneme yapmadığını ve sıkıntılı bir modernleşme süreci geçirdiğini belirtir (Altun, 2021, s. 159). Nitekim bu sıkıntı, merkezden çevreye tepeden inmeci bir metotla yapıldığı için Osmanlı’daki “modern olabildiğimiz kadar” mantığı Cumhuriyetle birlikte “modern olmak zorundayız” mantığına bürünür (Can, 2021, s. 23). Tüm bunlar muvacehesinde Besim Dellaloğlu (2023: 119), Türkiye’nin modernleşmeden modernliğe evrilmeye çalıştığını ifade eder.

Hilmi Yavuz da (2010, s. 36) Türk modernleşmesinin kendi zihinsel muhtevasını oluşturamadığı için art alandaki kamusal aklın ölçüye dayandırılmadığını belirterek bu modernleşmeyi çarpık olarak görür. Bundan dolayı Yavuz, bu modernleşmeyi taklit ve yüzeyselliğe kaçtığı için “simgeler imparatorluğu” olarak görerek parçanın bütünü yerini almasının anlamı olan “metonimik” bir modernleşme olarak belirtir (Yavuz 2010: 66). Bu durum, Yavuz’a göre (1998, s. 20) modernleşememeyi hazırlar ve hızlandırır.

Mazi ile âti arasında meydana gelen bu kültürel yarıklık, her kültür dairesinin kendi bünyesinde trajediler yaşamasına neden olduğu için muhafazakârlık anlayışları birbirlerinden farklı olsa da Yahya Kemal’den Tanpınar’a, Necip Fazıl’dan Peyami Safa’ya bu kültürel yarıkları sentez arayışları ile flulaştırır. Tanpınar’ın iradî olmaktan ziyade olay ve olguların zaruretinden kaynaklı bir modernleşme anlayışı olarak belirttiği durum, Türk ruhunu ve kısacası Türk aydınını Tanzimat’tan itibaren fasit bir daire gibi içine alır. Bu fasit daire içinde kalan ve maruz kaldıkları Batı menşeli modernleşmeye karşı değer üretmemeye durumunda kalan İslamcı Türk aydınları da bu açmazları eserlerine yansıtır. Çözüm, öneri ve iddia sunarak ortaya koydukları eserlerle bu yazarlar, toplumdan da bir tepkime beklerler.

“Yaralı Bilinç” yazarı Daryush Shayegan (2017, s. 20 ve s. 63), İslam dünyasının Rönesans ve Reform hareketlerine yabancı kaldıkları için Müslümanların “geç kalışın gerçekliği” ile yüzleşerek bundan çok etkilendiklerini söyler. Bu durum da haliyle Müslüman-Türk aydınlarında da yansımaları yaralı-melez bilinçlerle ifadesini bulur. Mümtaz Turhan, bu bunalımlı hallerden kurtulmak için “Garplılaştırmanın neresindeyiz?” diye sorarak modernleşme sürecine kendince çözümler arar. Niyazi Berkes de Batılılaşmayı bir sorun olarak görerek “200 yıldır neden bocalıyoruz?” demektedir. Gerek Tanpınar gerekse de Kemal Tahir, tüm bunlar muvacehesinde Türk toplumunun “çift gerçekli” bir toplum olduklarında hemfikirdirler (Yavuz, 2018, s. 142). Bu da “bir başkadır benim memleketim, biz bize benzeriz” mottolarıyla oluşabilecek nevî şahsına münhasır bir Türk modernleşmesinin oluşmasına kapı aralar.

Mâbet Bekçileri: Necip Fazıl Kısakürek ve Rasim Özdenören

Mâbet, bu çalışmada İslamın inanç merkezlerinden biri olan camiye sembolize etmesinin yanında ele alınan yazarların din bağlamındaki tüm anlam kodlarının ve hayatı anlama ve yaşamadaki varlık tasavvurlarının sembol mekânlarından biri olmaktadır. Bundan dolayı ele alınan yazarların gerek yaşadığı dönem ve ortama gerekse de eserlerine bakıldığında bir ideal ve ideoloji olarak bir İslam savunusu yaptıkları görülmektedir.

Türk düşüncesinde önemli bir yeri hâiz olduğu gibi Türk edebiyatında da şair kimliği ile tanınan Necip Fazıl’ın en çok eser verdiği ikinci edebî tür hikâyedir. 1928’de ilk hikâye kitabını yayımlayan Necip Fazıl, 1970’te de tüm hikâyelerini *Hikâyelerim* başlığı altında tek bir kitapta toplar (Aydın, 2014, s. VIII). Çalışmaya konu alan “Hasene Bacı” hikâyesi de bu kitabında geçmektedir. Ancak daha önce Necip Fazıl’ın *Hasene Bacı* hikâyesi, 6 Ekim 1965’te Büyük Doğu dergisinin 12. cildinin 3. sayısının 12. sayfasında “Ahmet Abdülbâki” müstear ismiyle yayımlanır.

1934’te Abdülhâkim Arvâsî ile tanışarak bohem hayatı bırakan Necip Fazıl, seneler içerisinde kendi düşünce sistemini İslam içinde eriterek onun kurduğu nizam üzerine düşünce ve hayatını şekillendirir. Böylelikle o, İslamcılık düşüncesinin ideologu ve aksiyoneri olur. Ergün Yıldırım’a (2015, s. 488) göre Necip Fazıl; zamanının güncel ideolojilerinden korunmak için karşı-savunma olarak İslamı bir ideoloji haline getirir. Yurdun dört bir yanında verdiği konferanslarda, dergilere yazdığı yazılarda ve tesis etmeye çalıştığı dava şuuruyla dünyevî çıkarlar peşine düşen Müslüman tipini eleştirir ve ibadetin özünden uzaklaştıran şekilciliği yerer.

Duran ve Aydın’a (2016, s. 315) göre ülkede İslamcılığın ideolojileşmesine sebep olan öncü isim Necip Fazıl’dır. Necip Fazıl, Batı’daki buhranı fark ederek kapitalizm ve Marksizm’e vb. alternatif bir ideoloji olarak İslamcılığı sunar. Aynı zamanda Necip Fazıl’ın milliyetçilik algılamasında İslam’ı önceleyen tavırlarda bulunması, onu Türk düşüncesinde Batı’ya göre konumlanan İslamcılık-Muhafazakârlık-Milliyetçilik akımları arasında merkezî geçişken bir role büründürür (Biricik 2023a, s. 1261). Necip Fazıl, sanatı Allah’ı arama işi olarak gördüğü için kalemini İslam’ın hizmetine sunmaktan çekinmez. Nitekim 1938’te içindeki ruh girdabından kurtulmak için ve kendini davaya adanmak için banka memuriyetinden istifa ederek gazeteciliğe ve hocalığa başlar.

Batında olamazken hiç olmazsa zahirde bir şey olmaya çalış!.. Davanın cemiyet planına bağlı sözcüsü, fikircisi, aksiyoncusu. Ve bir hamlede on yıllık emeğim bulunan bankadan istifa etmiş, İstanbul’da bir akşam gazetesinin birinci sayfasında bir fıkra yeri almış, bir de yüksek tahsil kademesinde bir hocalık bulmuştum. (Kısakürek, 2012, s. 171)

Necip Tosun’a göre (2013, s. 85) Necip Fazıl, kendisine dava adamı pozisyonu çizdiği için hangi konuda eksiklik gördüyse orayı sanat ve edebiyatın kudretiyle ve fikirlerinin de yardımıyla doldurmasını bilir. Nitekim Tosun’a göre *Hasene Bacı* hikâyesiyle Necip Fazıl, yanlış İslam algısını dile getirmektedir. Çünkü Necip Fazıl’a göre dünyayı buhrana sürükleyen kapitalizm ve komünizme alternatif yegâne kurtarıcı yol İslam’dır ve İslam; kapsayıcılığı ve bütünlüklü kuşatıcılığından dolayı yanlış algılanmamalıdır (Kısakürek, 1998, s. 212).

M. Orhan Okay; tek parti devrinin düşünceyi baskı altına almaya çalışmasına ilk tepki verenlerin başında Necip Fazıl’ın olmasını, onun mizacının öfkeli, müdahaleci ve hiddetli olmasına bağlar (Akt.: Ertaş, 2019, s. 22). Gerek İslamî düşünceye alan açması gerekse de kendinden sonra gelenler için Necip Fazıl; fikir, sanat, politika ve şiirde “baba” ya da “ana” metaforuyla besleyici bir kaynak işlevselliğindedir (Somuncu 2021, s. 123). Çünkü Necip Fazıl, Osmanlı’dan itibaren kesintiye uğratılmaya çalışılan İslamî düşünceyi; modern şiir, roman ve tiyatro ile tanıstırarak İslamî entelektüel çevreyi merkezden taşraya doğru ihya ederek genişletmeye çalışan bir mütefekkindir (Arıkan, 2017, s. 253).

Ertan Örgen (2010, s. 287), onun *Diriliş* ve *Mavera* dergisinin şairlerini etkilediğini ve hatta 1960 sonrası sol kuşakta bile onun şiirlerinin tesirinin görüldüğünü söylemektedir. Fahrettin Altun, Levent Cantek’in “denetleyici kuşak”ından mülhem olarak Necip Fazıl’a atfettiği “ebeveyn refleksini” metinlerini kaleme alırken daima diri tuttuğunu ve kendisinden sonra gelenleri de etkilediğini belirtir. Nitekim Necip Fazıl, bu refleksle çeşitli aralıklarla 35 yıl boyunca yayımladığı *Büyük Doğu* dergisinin ilk sayılarından olan 11., 12. ve 18. sayılarında geniş kültür-sanat çevresinden gençleri “Büyük Doğu Akademiyası” adı altında evinde toplantılara davet eder (Anar, 2012, s. 377). Elbette bu niyette dava şuurunun olduğu bir gerçektir. Rasim Özdenören’e göre ise (2005: 143) Cumhuriyet döneminde Müslümanca düşünmenin entelektüel alanda ilk örneği Necip Fazıl olup onun öncüsü ve ondan öncesinin olmadığını savunur. Akif Emre’ye göre ise Necip Fazıl’da müşahade edilen fikir öfkesi ve ben söylemi, egoistlik ya da bencillik olarak değil silikleştirilmeye ve sıradanlaştırılmaya çalışılan Müslüman portresinin şahsiyet kazanmasına yönelik sivri ifadeleridir (Çiçek, 2021, s. 128).

Necip Fazıl’ın *Hasene Bacı* hikâyesi ile Rasim Özdenören’in *Gül Yetiştiren Adam* romanı, yazarlarının savundukları İslamcılık anlayışı ile çağın yaşantısı olan modern hayatın çatışıklığı üzerine kurgulanır. Tanıl Bora’ya göre *Gül Yetiştiren Adam* romanı, Cumhuriyet inkılapları nezdinde insanları dinden uzaklaştıran modern hayatı reddederek ömür boyu evinden çıkmayan ve gül yetiştiren sahici dindarın anlatısıdır (Bora, 2020, s. 454). Özdenören, çağa tepkisini bu romanı ile dile getirmektedir. Çünkü Özdenören (1999, s. 44), “Her sanatçı kendi çağının türküsünü söyleyen ancak bununla yetinmeyerek ‘çağın gidişatına’ da müdahale eden kişidir.” cümleleriyle de yazarın sorumluluk bilincine dikkat çeker. Hüseyin Su’ya göre (2017, s. 129-130) Rasim Özdenören Türkiye’deki entelektüel İslam düşüncesi sürecinde gerek düşünce adamı gerekse de sanatçı kimliğiyle inşa zincirinin önemli halkalarındandır.

Rasim Özdenören’e göre (2009, s. 40-53) İslam inkılâbının gerçekleşebilmesi için arınmış bir kafa yapısından başka sırf Allah’ın rızasını gözeterek yaşamak ve her işinde ihlası gaye edinerek başlamak esastır. Bundan dolayı Kenan Çağan’a (2015, s. 197) göre Rasim Özdenören, Müslümanca yaşayabilmek için Müslümanca düşünmeyi öncelemektedir. Özdenören; Necip Fazıl gibi Osmanlı’nın ihtişamlı hayatını özlemek yerine bu özlemde, asıl örneğin Asr-ı saâdet olduğunu belirtir (Akt.: Erkilet, 2018, s. 100). Verdiği bir konferansta İslam’ın bizden ne beklediğini soran Özdenören (2020, s. 200), cevabı yine kendisi vererek İslam’ın bizden medeniyet değil bizzat doğrudan doğruya İslam’ın yaşanmasını talep ettiğini belirtir. Böylelikle Batı’nın kendi elleriyle inşa ettiği kapitalist dünyaya İslam’a sahip çıkarak meydan okunabileceğini belirtmektedir (Özdenören, 2020, s. 198). “Biz Müslümanız” cümlesinin anlamını hayatı boyunca yaşamaya çalışarak yazdıkları, konuştukları ve okudukları ile bu cümlemin tefekkür derinliğini anlamaya çalışır (Su, 2017, s. 133).

Çağı Mâbetten Eleştirenler: Hasene Bacı ve Gül Yetiştiren Adam

Her iki eserin kahramanına bakıldığında onların vatan müdafaasında yer alarak belli bir cesaret gösterdikleri ve dönemin şartlarını yorumlayacak kadar da ilmi bir birikime sahip oldukları görülmektedir. “Vatan sevgisinin imandan olduğu”na dair hadis-i şerif hatırlandığında millî mücadelenin menşesinde İslamî duyarlılığın olduğu da unutulmamalıdır. Necip Fazıl’ın Hasene Bacı’sı aslen Vanlı olup 1. Dünya Savaşı’nın seferberliği ile Batı’da bir kasabaya muhacir olarak gelmiştir. “İstiklal Savaşında cepheye sırtında sandık sandık cephane taşımış... Hiç evlenmemiş... Bütün yakınlarını kaybetmiş” (Kısakürek, 2010, s. 113).

Hikâyenin anlatıcı kişisi, Batı Anadolu’daki kasabaya yedek subay olarak gider. Köylüler de kendisine ev işlerinde yardım etmesi için Hasene Bacı’yı önerirler. Anlatıcı kişinin namaz kıldığının bilinmesi üzerine Hasene Bacı, bu yardımı kabul eder. Çünkü normalde münzevî yaşayan Hasene Bacı’nın gönlü, bir evlat sıcaklığıyla anlatıcı kişiye ısınır. Rasim Özdenören’in gül yetiştiren adamı ise Maraş’ın işgalden kurtulmasında kahramanlıklar gösterir ve bu uğurda çoğu arkadaşını şehit verir. “Ne korkunç yıllardı onlar, arpa ekmeği yerlerdi ve uzak köylerden yiyecekleri gelirdi ve kıtlık, açlık savaş bir aradaydı ve dövüşmüşlerdi Kuran için, Halife için ve Fransız’ı kenti terk etmek zorunda bıraktıkları zaman kurtulduklarını sanmışlardı, oysa sonradan olanlar bambaşkaydı.” (Özdenören, 2017, s. 31).

Hasene Bacı’nın camiye ilk gelişi, halkı Kurtuluş Savaşı’na çağırmak içindir. Cuma namazı çıkışı caminin kapısından içeriye: “Müslümanlar! Kaldırın başlarınızı secdeden!... Bozun, zaten bozuk namazlarınızı! Allah’a secde edebilmek için evvela memleketinizden gavuru kovun!” (Kısakürek, 2010, s. 116) cümleleriyle seslenir. Nitekim bu uyarıdan sonra çoğu kimse Kuva-yı Milliye’ye katılır. Hasene Bacı, Batı’da Yunanlılara karşı mücadele ederken, gül yetiştiren adam Maraş’ta Fransızlara karşı vatani müdafaasını sürdürmektedir. Ancak asıl mesele, vatan kurtulduktan sonra başlar. Çünkü her iki kahraman da modernleşmenin geleneği törpüleyen uygulamalarını sessiz sedasız bir köşeye çekilerek izlemektedir.

Gölün sol kenarında “arpa anbarı haline getirilen” Selçuklu türbesinin bulunduğu kasabanın dışındaki Hasene Bacı’nın kulübesinde sabaha kadar mum yanar ve Hasene Bacı, soranlara Rabbini düşündüğünü söyler. Kasabalıya göre o, ermiş ve derin kadındır. (Kısakürek, 2010, s. 115). Hasene Bacı, çağa karşı gözlemlerinde “*Müslüman eskisi*” dediklerinden rahatsızdır. Ona göre bu Müslüman eskileri, “camileri doldurup içine giremeyenlerdir”. (Kısakürek, 2010, s. 116). Bunlardan rahatsız olan Hasene Bacı herkese “Müslüman eskisi olmaktan kurtul! Müslüman ol!” (Kısakürek, 2010, s. 117) şeklinde öğüt verir. Gül yetiştiren adam da “gezinmektedir evin içinde, kitap okumakta, düşünmektedir, yaradanı anmaktadır, yalnız onunla baş başadır, onu tespihle uğraşmaktadır.” (Özdenören, 2017, s. 18). Gül yetiştiren adam, elli yıl boyunca evinden çıkmadan gül yetiştirmektedir. Çünkü uğruna mücadele ettiği tüm değerler, modernleşmenin uğruna görmezden gelinir. Bundan dolayı gül yetiştiren adam, pasif bir direnişte bulunmaktadır.

Hasene Bacı da yazarı Necip Fazıl gibi atâletten aksiyona geçmeye çalışan ve onun işaretini veren bir ruh halindedir. Çünkü Necip Fazıl, atâletle bağdaştırılmaya çalışılan tasavvufî İslam anlayışını değiştirmeye çalışarak merkezinde “aksiyon” olan bir İslam düşüncesi kurgulamaya çalışır (Arıkan, 2017, s. 261). Nitekim hikâyedeki Hasene Bacı da gerek Kurtuluş Savaşı’nda gerekse de kasabadaki camiye ve camidekilere seslenerek onların tembellikten kurtulup aksiyona geçmelerini istemektedir. Ercan Yıldırım’a göre (2011, s. 190) Necip Fazıl; bu öyküsüyle uyuşuk ve bıkkın hale düşmüş bu kahraman toplumun yeniden dirilebileceğinin altını çizmek ister.

Gül yetiştiren adam ise Müslümanca duruşunu herkese belli etmek için “gül” çiçeği ile çevresine İslam medeniyeti düzleminde bir mesaj vermektedir: “Ne yapıyor? Çiçek yetiştiriyor. Kendisinininkinden daha iri, daha kırmızı, daha beyaz ve daha kokulu güller yetiştiren kimse yoktur. Güzel kokuyu sevmenin sünnet olduğunu bildiği için, güzel kokuyu sevebilmek adına korkunç güzel kokuları olan iri kırmızı güller yetiştiriyor.” (Özdenören, 2017, s. 32-33). Gülün Hz. Muhammed’i (s.a.v.) imlediğini bildiği için sessiz direnişini, müdahale edemediği sisteme sitemini bu şekilde yapar. Ona göre gül yetiştirmek, kutsal bir iştir ve bir hakikati hatırlatmaktır. Çünkü güzel kokuyu sevmek, sünnettir. “Peygamberimiz güzel kokuyu severlerdi, dedi, bana üç şey sevdirdi diye buyurmuşlardı bir gün. Onların biri güzel kokuydu işte.” (Özdenören, 2017, s. 36).

Dışarıdan bakıldığında gül yetiştiren adam sanki bir bekleyiş içindedir. Bekleyiş burada vaat edilen ve çaresiz olarak ikiye ayrılır. “Bir şey yapmamanın da bir eylem olduğunu çoktan anlamıştı ve protesto için evden dışarı çıkmıyordu, evden dışarı çıkmasının ve insanlar arasına karışmasının istemediği düzeni meşrulaştıracağı inancındaydı.” (Özdenören, 2017, s. 17). Şapka Kanunu’ndan dolayı evden çıkmayan Elmalılı Hamdi Yazır’ın gül yetiştiren adama benzetilmesi onun bu vaat edilen bekleyişindendir.

Cahit Zarifoğlu’na (1979, s. 35) göre gül yetiştiren adamın arkadaşları şapka kanununa muhalefetten asılır. Gül yetiştiren adam da, şapka kanununa karşı bariz ve etkili bir tepki gösteremediği, diğer arkadaşları gibi bu muhalefetten dolayı idamı göze alamadığı için evine kapanır. Gül yetiştiren adam, pasif direnişinin anlam boyutundaki sorgulamasını da yapar. “Acaba kendisi bir korkak mıydı? Kimi aldatıyordu? Ona göre, arkadaşları kelle verirken kendisinin bir yerlerde gizlenmiş olması korkaklıktı, kaçaklıktı. Bunu biliyordu. Anlıyordu. Çok iyi duyuyordu. Fakat durup dururken, kelleyi ipe uzatmak da akıl kârı değildi.” (Özdenören, 2017, s. 32).

Her iki kahramanın da bardakları, sabretmelerine rağmen dolan damlalarla taşar ve camiye gelerek cami cemaatine seslenerek kendi içlerinde yıllarca sakladıkları eleştirileri onlara haykırırlar. Hasene Bacı, yine bir Cuma günü Cuma vaazı vaktinde cemaate şunları söyler:

İmam Efendi! Sen ne söylüyorsun, kimlere söylüyorsun?... Müslümanlığı indirdiniz indirdiniz, gövdenizle yatıp kalkmaya, anlamadığınız şeylere ‘Hu’ demeye!... Haydi kalkın dökülün sokaklara! Sorun ‘emanete’ ne oldu? Nerede Müslümanlar? Nerede Müslümanların diyarı? Nedir bu köpeklerin bile sürmeyeceği hayat?... Siz de Müslüman mısınız be? Müslümanlık kim, siz kimsiniz?” (Kısakürek, 2010, s. 117-118)

Sonradan öğrenildiğine göre Hasene Bacı, bu tavrı karakol komiserine “şehirliye karşı” diyerek açıklar. Çünkü “şehirli” olarak saygı duyduğu yedek subayın camiye gitmeyerek namazlarını evde kılmasını, Hasene Bacı, camilerin işlevsizliği ve cami cemaatinin Müslümanlık değerlerini üzerlerinde göstermemesi olarak algılar. Zaten “Müslüman eskisi” diyerek eleştirdiği günün Müslümanlarını Hasene Bacı, bu şekilde camiye giderek uyarmak ve uyandırmak ister.

Her iki kahramanın eleştirilerine maruz kalan Müslüman tipolojisi, Charles Taylor’un modern birey ve toplumlarda müşahade ettiği anlam yitimi ve bunalımını yansıtır. Çünkü Taylor’a göre modernliğin üç ana sıkıntısından birincisi olan bireyci zihniyet, gelenek ve göreneklerine bağlı toplumu cemaat ve cemiyet mefhumundan kopararak yalnızlaştırır. İkincisi olan araçsal akıl ile kutsal değerlerle asırlarca oluşturulan maneviyat-zihin dünyası yerle bir edilir. Üçüncüsü ise baştaki iki sebebin neticesi olan siyasal ve ekonomik hayattaki değişimlerdir (Taylor 1995, s. 12-17). Her iki kahraman modernliğin bu sıkıntılarına uğrayan zamâne Müslümanlarından rahatsızdır.

(...)Burada aslında, Müslümanların bir iki ibadetle sınırlı din anlayışı Necip Fazıl tarafından da eleştirilir. Onun için aksiyonsuz, hareketsiz, sinmiş bir din düşüncesinin, bir ibadetin anlamı yoktur. Yedek subay da aynı şekilde gördüğü Müslüman tiplerin davranışlarından rahatsızdır. Onların camideki tavırlarından rahatsız olduğu için camiye girmez ve namazını evde eda eder. (...) (Aydın, 2014, s. 65)

Eserlerine otobiyografik unsurları çokça sığdıran Necip Fazıl, Fevzi Yetkin’e (2016, s. 133) göre bu hikâyede anlatıcı kişidir. Nitekim Necip Fazıl’ın hayatı ile bu hikâyesi paralel okunduğunda esere yansıyan otobiyografik unsurlar çokça görülmektedir. Mesela hikâyede Batı Anadolu’da bir kasaba olarak geçen yer, Necip Fazıl’ın da yedek subaylık yaptığı Isparta/Eğirdir’dir. O da göl kenarındadır. Hasene Bacı ise Necip Fazıl’ın orada tanıdığı Vanlı Fatma Nine’dır. Necip Fazıl, hatıralarına çokça değindiği “O ve Ben” eserinde “Orada göl kenarında bir evde bütün bir yaz mevsimi... Bir de Van’lı, Efendimin memleketlisi olduğu için pek sevdiğim, doksanlık ve âmâ bir kadın: Fatma nine...” (Kısakürek, 2012, s. 228) geçen bu ifadeler bile hikâyeyle yazarın hayatı arasında benzerlikleri göstermesi bakımından önemlidir.

Gül yetiştiren adam da, yaklaşık 50 yıl boyunca evinden çıkmadığı için torununun ısrarıyla sabah namazına camiye gider. Gül yetiştiren adam, uzun zamandan beri güncel çağdan uzak olduğu için gördükleri

karşısında şaşırır. İnsan, toplum ve şehrin maddî değişim ve dönüşümü onu çok etkiler. Bu durumun manevî yozlaşmayı da beraberinde getireceğini bildiği için çok öfkelenir. Değişen hayatın ve dinî değerlerin deforme olmasına üzülmüş ve namazdan sonra cami cemaatine şöyle seslenir:

Ey cemaat-i müslimîn ve gafilin... (...) Sizler nasrani misiniz? diye sordu. (...) Yoksa mecusi misiniz? dedi adam. (...) Hangi millettensiniz? (...) Şimdi namazdan çıktığınıza göre siz İslâm milletindensiniz, (...) Ama bunu ispat edebilir misiniz? Siz buraya, camiye namaz kılmaya geldiğinize göre İslâm'a uyan insanlarsınız? Fakat hani İslâm'ınız?" (Özdenören, 2017, s. 131-132)

Gül yetiştiren adamın, cemaate söylediği “benim gibi zamanın uzaklarından gelmiş bir garip sizi şu halinizle görse, vallahi size Müslümanlar demezdi.” (Özdenören, 2017, s. 133) cümlesi onun Asr-ı Saadet döneminden geldiğini ve modern çağda yaşayan bir Müslüman olduğunu vurgular. Mehmet Güneş (2014, s. 40), bu tespitin Hasan-ı Basrî Hazretlerinin Tabiîn dönemini sahabelerle karşılaştıran cümleleriyle paralellik gösterdiğini belirtir. Cemal Şakar (2011, s. 217) da gül yetiştiren bu adamın çıkışını, Hz. Yunus'un balığın karnından çıkışına benzetir.

Nitekim her iki kahraman da cami cemaatine seslenişinden sonra polisler tarafından tutuklanır ve karakola götürülür. “Ertesi gün evime gelmeyen Hasene Bacının ne olduğunu soruşturup öğrendim ki, bir gece karakolda kaldıktan sonra, iyi kalpli komiserin tavsiyesiyle yine küfesini yüklenip dağdan çalı çırpy toplamaya gitmiş... Bir daha camiye uğramayacağına dair söz vermesi istenince de şöyle demiş: - Uğrayıp da ne yapacağım?... içinde kimse yok ki?!...” (Kısakürek, 2010, s. 118). Gül yetiştiren adamın ise idamla yargılandığını romanın diğer kişisi gazetelerden okumaktadır. “80 yaşında bir adam tutuklandı... Halkı ayaklanmaya kışkırttığı iddiasıyla tutuklanan ihtiyarın akli dengesinin yerinde olmadığı sanılıyor... Evinde yapılan araştırmada Arap harfli kitaplar bulunarak el konulmuştur.” (Özdenören, 2017, s. 139-140).

Hasene Bacı ve gül yetiştiren adam, bilinçli eylemlerinin karşılığında devletin mahkemesi ve karakolu yani devletin demir yüzü ile yüzleşirler. İkisi de devletin temelini yıkmaya ve halkı kışkırtmaya yönelik fiillerden mes'ul tutulurlar. Fırat Mollaer'in (2012, s. 61) Necip Fazıl özelinde yaptığı tespitinde Necip Fazıl'ın tasavvuf bahçelerinde dolaşırken ve şiddetsizliği öğütlerken tam aksini yaparak şiddeti palazlandığı yorumu biraz aşırı ve sert olsa da sanatını davasının hizmetine sokan bir mütefekkir için eserdeki karakterlerine çağa karşı tepki verdirme beklenen bir durum olacaktır.

Gül yetiştiren adamın şahsî düzlemde pasif direnişinin anlamsal boyutu, Özdenören'in Müslümanca yaşamının ve düşünmenin temellerini oluşturduğu sembol değerlerdir (Tunç, 2019, s. 219). Modern zamanın dervişinin romanı da denilebilecek bu romanda Özdenören'in başkişinin ailesi hakkında fazla bilgi vermeyerek ayrıntıya da girmemesinde gül yetiştiren adamın yalnızlığını gözler önüne sermesi yatmaktadır. Gürhan Çopur'a (2022, s. 507) göre bu romanda yozlaşma izleği geniş yer kaplamakla birlikte gelenekten uzaklaşan, havaifleşen ve manevî anlamda çürümeye uğrayan yaşam tarzı vardır.

Gerek Hasene Bacı'nın gerekse de gül yetiştiren adamın cami cemaatine eleştirilerinde, onların dinin özünden uzaklaştığına dair inanışları hâkimdir. Cami cemaatinde gözlemlenen “dinsel yabancılaşma” kavramını; Faruk Karaca (2014, s. 108) dindarlarda gözlemlenen bulgulara binaen dinin iyileştirici etkisinin azalması, dinin geliştirici etkisinin zayıflaması olarak tespit eder. Necip Fazıl ve Rasim Özdenören'in çağına; İslam özünün daha iyi anlaşılması gerektiğini sunmaları, çağ insanının kendi üzerlerinde İslam tesirini gösterememelerine binaendir.

Ali Haydar Haksal'ın (1983, s. 43) *Adam Ölmek Bilmiyor* hikâyesinde de, başkarakter Mehmet'in camiye girerken yaşlı insanların hayata karşı umarsızlığından ve bitkinliğinden dolayı sinirlenmesine şahit olunur. “Dışlanmış yaşlılar orada banklara oturarak vakit öldürüyorlardı, onlara kızışı, onlara içerleyişi bundandı. İnsanın daha yapacağı çok şeyi vardı...” (Haksal, 1983, s. 43). Sezai Karakoç'un *Ziyaret* hikâyesinde de camiye ziyarete gelen ölümler, içerideki insanların kendilerinden daha çok bitip tükendiklerine ve caminin içinde insan olmasına rağmen caminin ölüm sessizliğine büründüğüne şahit olurlar (Akt.: Yıldırım, 2011, s. 67). Besim Dellaloğlu (2023, s. 123), bir nevî sekülerlik olarak da adlandırılabilir bu çarpık modernleşmenin sonucunu, dindarlığın içindeki maneviyatın kurumması olarak ifade ederek “maneviyatsız dindarlık” terimini kullanır.

Camilerin temsil merkezi olan dinin, modernleşme sürecinde Robert N. Bellah’ın da ifade ettiği gibi (Akt.: Altun, 2021, s. 159) Japonya’daki gibi dinî öğretilerden yararlanarak değil dinin yeri geldiğinde ikinci plana atılarak bu modernleşme sürecinin yapılması, camiye ibadete gelen toplum insanında da etkisini gösterir ve onlarda dejenere ve yabancılaşma başlar. Hüsamettin Arslan (2019, s. 33); Osmanlı’nın klasik resmî ideoloji olarak bahsettiği Sünnî İslam ideolojisi, Cumhuriyetin kurucuları tarafından reddedilip yerine pozitivist bilimsel ideoloji yerleştirilmeye başlanınca klasik gelenekle pozitivist ideoloji arasında çatışma yaşandığını belirtir. Gerek Necip Fazıl gerekse de Rasim Özdenören bu çatışmanın bilincini önce kendileriyle ortak kültür ve inanç paydasındakilere aşlamak isterler. Eserlerdeki Hasene Bacı ve gül yetiştiren adamın ilk itirazı, çağın yabancılaşmasını ve dinin muhafaza edilemediğini kendilerinde gösteren cami cemaatinedir. Rasim Özdenören, Müslümanca yaşayabilmek için Müslümanca düşünmeyi öncelediği için romanında bunu önceleyemeyen Müslümanlar, eserinde eleştirilir.

Camilerde icrâ edilen en önemli ibadet olan namazın Kuran’da Ankebut suresinin 45. ayetinde “insanları kötülüklerden alıkoyan en önemli bir faktör” olarak belirtilmesi, cami cemaatinin ne derece kötülüklerden kendilerini alıkoyduklarını sorgulamaya yönlendirmelidir. Sonuç olumsuz ise problem ciddidir. Bu da daha önce belirtilen dinsel yabancılaşmayı ortaya koyar. Bu durumun da en önemli sebeplerinden birinin çarpık modernleşme olduğu unutulmamalıdır.

Ahmet Çiğdem (2016, s. 26) Türk İslamcılığı için, dünyadaki fraksiyonlarının aksine hiçbir zaman şariat ilkelerinin uygulanabilirliğinin hedeflendiği bir toplum modeli hayal etmediğini söylese de bu iki kahramanın çarpık modernleşmenin uygulamalarından sıkılıp İslam’ın hükümlerinin yaşanabileceği çağa özelemleri açıktır. Nitekim yazarlarının gerek deneme eserlerinde gerekse de roman ve hikâyelerinde bu çağın, İslam hükümlerini deforme ettiğine dair ifadelerine rastlanır.

Sonuç

Batı medeniyetinin gerek Türk düşüncesinde gerekse de Türk siyasî ve edebî hayatında merkezi mihenk taşlarından olduğu yadsınamaz. Özellikle Batılılaşmanın kendini modernleşme olarak sunduğu son iki yüz elli yıldır, Türkiye’deki her düşünce akımı ona karşı konumlanmakla meşguldür. İslamcılık da modernliğin bağımlı değişkeni olarak üretilen ideolojilerden biri olduğu için Osmanlı’dan Cumhuriyete bu ideolojinin taşıyıcılarında Batı’ya karşı söz söyleme istenci oluşur. Gerekteğinde toplumu söz ve eserle irşâd etme geleneğini iyi bilen Türk edebiyatçıları; bir muammaya dönüşen bu sosyolojik gerçeği şiir, deneme, hikâye ve romanlarına yansıtır.

Batı’nın çürümüşlüğüne karşı her türlü Batı menşeli ideolojiye karşı İslam’ı, bir ideoloji olarak sunan Necip Fazıl’ın Batı taklidi çarpık bir Türk modernleşmesini eserleri ile eleştirmesi kaçınılmaz bir durumdur. Nitekim *Hasene Bacı* hikâyesiyle de Necip Fazıl, bu eleştirisini yapmaktadır. Rasim Özdenören de Cumhuriyet İslamcılığında Necip Fazıl’dan sonra etkin olan bir yazar olmakla birlikte eserlerini Türk modernleşmesinin eleştirisi üzerine kurgular. *Gül Yetiştiren Adam* romanı da buna binaen yazılır. İslam’ı bir vahiy medeniyeti olarak gören Özdenören, çağ karşısında eğip bükülmeyen bir Müslüman düşüncesinin Müslümanca yaşamayı kolaylaştıracağına inanır. 1979’da yayımlanan “Gül Yetiştiren Adam” romanının entrik gerilim, kurgu ve eleştirel tema olarak 1965’te yazılan Necip Fazıl’ın “Hasene Bacı” hikâyesinden etkilenmesi muhtemeldir.

Yazarları gibi kurgu kahramanları Hasene Bacı ve gül yetiştiren adam, çarpık modernleşmenin etkisinin kutsal mekân olan camilere kadar sinip cami cemaatini “yabancılaştırma”sına caminin içinden tepkiler vererek onların Müslümanca bir şuura kavuşmalarını isterler. Bundan dolayı gerek kurgu kahramanları gerekse de eserlerin yazarları, çağın modernleşme bunalımına karşı mâbedin bekçileri olma hüviyetini taşırlar. Mâbedin bekçisi olmak demek, mâbedin yani caminin değerlerini korumanın yanı sıra çağın anlam yitimi ve bunalımına maruz kalan inananları da uyandırma işlevselliğinde olmakla eş değerdir.

Camilerde toplumsal kimliğin inşasına etki eden manevî terbiye metodu, toplumun kültürel ve dinî değerlerini muhafazada asırlar boyunca etkili olur. Bunun için modernleşme ile camilerde kaybedilen bu kimlik, yine camilerde bulunma ümidiyle her iki eserin kahramanı, tehlikeli modernleşme ile dinî değerlerin hükmünü kendi üstünde gösteremeyen insanlara karşı bu uyandırmayı yine camiler üzerinden yapmaktadır. Nitekim bulunacak olan şey, kaybedilen yerededir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Acar, Ö. (2023). Sosyo-mekânsal bir sistem olarak cami. *Din Sosyolojisi Araştırmaları*, 3(4), 111-125.
- Aktay, Y. (2005). Sunuş. T. Bora, & M. Gültekingil (Yay. haz.), *İslamcılık. Modern Türkiye’de siyasi düşünce* (6. Cilt, 2. Bs.) içinde (ss. 13-25). İletişim Yayınları.
- Altun, F. (2015). Alternatif tarih yazmak: Necip fazıl kısakürek’in hafıza siyaseti. A. Öz, İ. Kara, & A. Ertuğrul (Yay. haz.), *Necip Fazıl Kitabı: Kalır Dudaklarda Şarkımız Bizim* içinde (ss. 325-366). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Altun, F. (2021). *Modernleşme kuramı/eleştirel bir giriş* (3. Bs.). İnsan Yayınları.
- Anar, T. (2012). *Mekândan taşan edebiyat/yeni Türk edebiyatında edebiyat mahfilleri*. Kapı Yayınları.
- Arıkan, K. K. (2017). Necip fazıl kısakürek: seküler muhafazakârlıktan İslamcılığa. Ö. Buçukcu (Yay. haz.), *Cumhuriyet Dönemi Türk düşüncesi/isimler, yönelimler, bakışlar* içinde (ss. 253-268). Bibliyotek Yayınları.
- Arslan, H. (2019). *Epistemik cemaat/bir bilim sosyolojisi denemesi* (7. Bs.). Paradigma Yayınları.
- Aydın, A. (2014). *Necip fazıl kısakürek’in hikâye ve romanları üzerine bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, C., & Duran B. (2016). Modern islamcılık düşüncesinin rakip oksidentalizmleri: Necip fazıl kısakürek ve Nurettin topçu’da hristiyanlık, batı ve çağdaşlık anlayışı (D. Koçyiğit, Çev.). *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 7, 307-335.
- Aydın, C. (2021). *İslam dünyası fikri/kültürel bir entelektüel tarih çalışması*. (H. Aksakal, Çev.). Alfa Yayıncılık.
- Ayyıldız, M. (2011). *Yakın dönem Türk romanı*. Akçağ Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (2013). *Aşk estetiği*. Kapı Yayınları.
- Bilge, M. (2015). *Dini, tarihi, ideolojik boyutlarıyla islamcılık*. A Kitap Bir Bin Yıl Yayınevi.
- Biricik, İ. (2016). ‘Çanakkale Mahşeri’ ve ‘Sarıkamış/Beyaz Hüzün’ romanlarında Türklerin kimliksele bellek mekânları. *Journal of Turkology*, 26(2) 95-111.
- Biricik, İ. (2023a). Necip Fazıl’ın ‘Aynadaki Yalan’ romanında islamofobi’ye karşı oksidentalist tavır. H. Aydın (Yay. haz.), *İ. Uluslararası Medya ve İslamofobi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 1253-1266). Afşar Medya.
- Biricik, İ. (2023b). *Türk romanında (1950-2000) oksidentalizm bağlamında batı algısı* [Doktora Tezi]. Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Bora, T. (2020). *Cereyanlar/ Türkiye’de siyasi ideolojiler* (7. Bs.). İletişim Yayınları.
- Can, B. (2021). *Zaman içinde mekân*. Hece Yayınları.
- Çağan, K. (2015). *Müneverden entelektüele modernleşme, islamcılık ve yerlilik*. Tezkire Yayıncılık.
- Çıkla, S. (2021). *Türkiye’de rejim ve edebiyat (1923-1950)*. Kitabevi Yayınları.
- Çiçek, D. (2021). Akif Emre’nin gözünden Necip fazıl. Necip Fazıl Dosyası: kalır Dudaklarda Şarkımız Bizim. *Muhit Aylık Edebiyat Fikir Dergisi*, 23, 126-129.
- Çiğdem, A. (2016). *Taşra epiği: Türk ideolojileri ve islamcılık*. Birikim Yayınları.
- Çopur, G. (2022). Çağına başkaldıran bir münzevi: gül yetiştiren adam romanı. Ü. Eliuz, E. Seferoğlu, E. Öksüz Güneş, & F. Uyar (Yay. haz) *Cumhuriyet Dönemi Roman Okumaları II (1950-1980)* içinde (ss. 497-512). Kesit Yayınları.
- Dellaloğlu, B. (2023). *İkondan kanona/kültür ile medeniyet arasında*. Timaş Yayınları.
- Erkilet, A. (2018). *Mazlum doğu’nun mağrur çocukları* (2. Bs.). Büyüyen Ay Yayınları.
- Erol, K. & Erol, E. E. (2017). Rasim Özdenören’in ‘Gül yetiştiren adam’ında kültürel yabancılaşmaya karşı geleneksel tepki. *Türkiyat Mecmuası*, 27(2), 119-134.
- Ertaş, M. (2019). Modern Türk Edebiyatı’nın emekleme döneminde münekkitt meselesi ve Necip fazıl. *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 125, 18-24.
- Gencer, B. (2013). Şeriatçılıktan medeniyetçiliğe İslamcılık. İ. Kara, & A. Öz (Yay. haz.), *Türkiye’de İslamcılık düşüncesi ve hareketi sempozyum tebliğleri* içinde (ss. 69-98). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Güneş, M. (2014). Gül yetiştiren adam. *Türk Edebiyatı Dergisi*, 490, 38-41
- Güzel, M. (2020). *Modern Türk ruhunun trajedisi/islamcılık, solculuk ve muhafazakârlık üzerine*. Ketebe Yayınları.

- Haksal, A. H. (1983). Adam ölmek bilmiyor. *Mavera Dergisi*, 7(74), 43-46.
- Işın, E. (1985). 19. yüzyılda modernleşme ve gündelik hayat. *Tanzimat’tan cumhuriyet’e Türkiye ansiklopedisi* (Cilt 2). İletişim Yayınları.
- İnan, M. A. (2018). *Aydınlar, batı ve biz*. İz Yayıncılık.
- Kaplan, M.(1990). *Türk edebiyatı üzerine araştırmalar*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2004). İslamcı söylemin kaynakları ve gerçeklik değeri. Y. Aktay (Yay. haz.), *Modern Türkiye’de siyasal düşünce: İslamcılık* (Cilt 6) içinde (ss. 34-47). İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (2013). Türkiye’de islamcılık düşüncesi ve hareketi üzerine birkaç not. İ. Kara, & A. Öz (Yay. haz.), *Türkiye’de İslâmcılık düşüncesi ve hareketi sempozyum tebliğleri* içinde (ss. 15-46). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Karaca, F. (2014). *Yabancılaşma ve din/dinsel yabancılaşmanın sosyal psikolojik analizi* (2. Bs.). Çamlıca Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (1965). Hasene bacı. *Büyük Doğu Dergisi*, 12(3), 12-30.
- Kısakürek, N. F.(1998). *İdeolocya örgüsü* (10. Bs.). Büyük Doğu Yayınları.
- Kısakürek, N. F.(2010). *Hikâyelerim* (19. Bs.). Büyük Doğu Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (2012). *O ve ben* (31. Bs.). Büyük Doğu Yayınları.
- Kolcu, A. İ.(2006). *Öykü sanatı*. Salkımsöğüt Yayınevi.
- Kubat, M. (2020). İslam toplumunun birlik ve beraberliğini sağlama merkezleri olarak cami ve mescidler. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 5-31. <https://doi.org/10.20493/birtop.793588>
- Kula, F. (2018). *Mekâna sinen ruh*. AHece Yayınları.
- Mollaer, F. (2012). *Üç tarz-ı siyaset üzerine eleştiri yazıları/tekno muhafazakârlık, kemalizm ve liberal sol’un eleştirisi*. Dergâh Yayınları.
- Örgen, E. (2010). *Türk şiirinde gelenek/cumhuriyet dönemi türk şiiri*. Palet Yayınları.
- Özdenören, R. (2005). Necip Fazıl Kısakürek. T. Bora, & M. Gültekinil (Yay. haz.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: İslamcılık* (Cilt 6) içinde (ss. 136-156). İletişim Yayınları.
- Özdenören, R. (2009). *Müslümanca yaşamak* (10. Bs.). İz Yayıncılık.
- Özdenören, R. (2017). *Gül yetiştiren adam*. İz Yayıncılık.
- Özdenören, R. (2020). Yeni dünya düzeninin sefaleti ve müslüman’ın medeniyet gayesi. M. S. Ercan (Yay. haz.), *Medeniyet konuşmaları* içinde (ss. 181-202). Endülüs Yayınları.
- Shayegan, D. (2017). *Yaralı bilinç* (5. Bs.) (H. Bayrı, Çev.). Metis Yayınları.
- Somuncu, S. (2021). Manevi mahdumları nazarında Necip Fazıl Kısakürek. Necip Fazıl Dosyası: Kalır Dudaklarda Şarkımız Bizim. *Muhit Aylık Edebiyat Fikir Dergisi*, 23, 117-125.
- Su, H. (2017). *Kalemin yükü* (2. Bs.). Şule Yayınları.
- Şahin, M., & Göküş, Ş. (2022). Rasim Özdenören’in Gül yetiştiren adam’ında kültür ve kimlik krizi. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Gençlik ve İnanç Eğilimleri Özel Sayısı*, 853-869.
- Şengül, M. B. (2010). Romanda mekân kavramı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(11). 528-538.
- Şakar, C. (2011). Gül yetiştiren ev. A. Dursun, & T. Karataş (Yay. haz.), *Medeniyetin burçları Rasim Özdenören kitabı* içinde (ss. 215-230). Memursen Kayseri Şubesi Kültür Hizmetleri.
- Tanpınar, A. H. (2014). *Sahnenin dışındakiler* (14. Bs.). Dergâh Yayınları.
- Taylor, C. (1995). *Modernliğin sıkıntıları* (U. Canbilen, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Tekin, M.(2001). *Roman sanatı I*. Ötüken Neşriyat.
- Tosun, N. (2013). Necip Fazıl Kısakürek’in hikâyeleri. *Türk Dili Dergisi. CIV(737)*, 85-89.
- Tunç, S. (2019). Rasim Özdenören’in ‘Gül yetiştiren adam’ anlatısına müslümanca düşünme üzerine denemeler ve müslümanca yaşamak ışığında fikrîsel bir bakış. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 212-232.
- Turhan, M.(2016). *Garplılaşmanın neresindeyiz?* Altınordu Yayınevi.
- Yazıcı, N. (2012). Bir eğitim ve öğretim kurumu olarak cami. *Cami Yazıları* içinde. DİB Yayınları.
- Yavuz, H.(1998). *Modernleşme, oryantalizm ve islam*. Boyut Kitapları.
- Yavuz, H.(2010). *Alafrangalığın tarihi*. Timaş Yayınları.
- Yavuz, H. (2018). *Türkiye’nin zihin tarihi* (4. Bs.). Timaş Yayınları.

- Yetkin, F. (2016). Necip Fazıl'ın 'Hasene Bacı' hikâyesinin kaynağı ve şekilci dindarlık eleştirisi. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 129-140.
- Yıldırım, E. (2011). *Modern Türk'ün hikâyesi/Türk modernleşmesi bağlamında Türk hikâyesi*. Elips Kitap.
- Yıldırım, E. (2015). Necip Fazıl'ın siyasal islamlaşma yaklaşımı. A. Öz, İ. Kara, & A. Ertuğrul (Yay. haz.), *Necip Fazıl kitabı "Kalır Dudaklarda Şarkımız Bizim içinde* (ss. 479-492). Zeytünburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yıldırım, E. (2022). *İmparatorluk'tan Ulus Devlet'e İslamcılık/18. yüzyıl'dan günümüze 300 yılın tarihi*. Varoluş Yayınları.
- Yiğit, Y. (2012). Mabeyn ve mektep olarak camilerimiz. *Cami Yazıları* içinde. DİB Yayınları.
- Zarifoglu, C. (1979). Rasim Özdenören 'Gül yetiştiren adam'ı anlatıyor. *Mavera Dergisi*, 34-38.

Mourning Becomes Electra: The Phenomenon of Systemic Entanglement in the Family Systems

Mourning Becomes Electra: Aile Sistemlerinde Sistemik Dolaşıklık Olgusu

Onur EKLER*

Öz

Bu makale, Eugene O'Neill'in ünlü üçlemesi *Mourning Becomes Electra* adlı eserinde Mannon ailesindeki sistemik dolaşıklık olgusunu tartışmayı amaçlar. Ayrıca, bu üçlemenin, Alman psikolog Bert Hellinger tarafından geliştirilen ve son zamanlarda popülerleşen "aile dizilimi" teorisi için öncü bir eser olarak okunabileceğini savunur. Bu teoriye göre, geçmişte çözülmemiş bazı çatışmalar veya olaylar, döngüler halinde hareket eden bazı bilinçdışı dolaşıklıklara neden olabilir ve kuşaklar arası acıya yol açabilir. Başka bir deyişle, atalardan gelen lanet ve/veya günahın kalıtsal olabileceğini ve çözülmediği takdirde ailenin gelecekteki üyelerinin yaşamlarına da benzer acılar yaşatabileceğini savunur. Bu teori, rasyonalist bilim tarafından küçümsenmiş ve sözde-bilimsel olarak etiketlenmiştir. Ancak, rasyonel bilimsel zeminde çok az ya da hiç kesin açıklaması olmaması, Antik Yunan'dan günümüz dünyasına uzanan farklı bağlamlarda kendini gösteren bir olguyu es geçebileceğimiz anlamına gelmez. O'Neill, Aeschylus'un *Oresteia*'sını bulunduğu dönemin Amerika'sının dinamiklerini göz önünde bulundurarak yeniden yorumladığı *Mourning Becomes Electra*'da bu olgudan yola çıkıyor. Sağlıklı olmayan aile sistemlerinde sistemik dolaşıklığın gelecek nesillere tekrarlayan acılar yaşatıp yaşatmayacağı tartışmasına yer veriyor. Bu bağlamda, bu üçleme, aile bağlamındaki sistemik dolaşıklığın bu mistik işleyişi üzerindeki perdeyi kaldırmak için araştırmacı bir gözle okunabilir.

Anahtar sözcükler: Aile, dizilim, trajedi, suç, O'Neill.

Abstract

The present article aims to discuss the phenomenon of systemic entanglement in the Mannon family in Eugene O'Neill's famous trilogy, *Mourning Becomes Electra*. It also argues that this trilogy can be read as a pioneering work for the recently popularized theory of "family constellations" by Bert Hellinger, a German psychologist. According to this theory, some unresolved conflicts or events in the past may cause some unconscious entanglements to move in loops and induce intergenerational suffering. In other words, it argues that ancestral curses and/or sins can be inheritable. If not resolved, they can inflict similar sufferings on the lives of the future members of the family. This theory has been snubbed and labelled as pseudoscientific by the rationalist science. However, having little or no definitive explanation on rational scientific grounds does not mean we can breeze past a perennial phenomenon that manifests in different contexts from Ancient Greece to today's world. O'Neill takes off from this phenomenon in *Mourning Becomes Electra*, a re-interpretation of Aeschylus's *Oresteia*, considering the dynamics of his contemporary America. He argues whether systemic entanglement in unhealthy family systems may inflict repetitive suffering on

* Asst. Prof. Dr. Hatay Mustafa Kemal University, School of Foreign Languages. E-mail: onur.ekler@mku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0750-0417

◇ Alan Editörü / Field Editor: Ufuk ÖZDAĞ

future generations. This trilogy may be read with an exploratory eye to lift the veil on this mystical functioning of systemic entanglement in the family context.

Keywords: Family, constellation, tragedy, guilt, O'Neill.

Introduction

Not knowing why and whence, the grim
Life-crushing blow is dealt.
The father's sin upon the child
Descends, and sin is silent death
(Oates and O'Neill Jr., 1938, p. 303)

Eugene O'Neill's *Mourning Becomes Electra* (1931), a modern interpretation of Aeschylus' famous trilogy, *Oresteia*, presents a Greek sense of tragedy in modernist literature. Numerous studies have offered different interpretations of this masterpiece. The academic studies by Susan Harris and Georgia Nugent have examined the trilogy with a feminist approach. While Harris features Lavinia's body as the site of exploitation by societal forces, Nugent analyses the female characters' suppressed desires in light of Freud's theory of the Oedipal complex (Harris Smith, 1995; Nugent, 1988). A. Ayşen Arslanoğlu, in her study, "The Formative Effect Of Past On The Perception Of Time And Selfhood", has featured the transference of the Oedipal curse to the later generations in the Mannon family and has also stressed the shaping effect of the past on the present and future actions of the members of the Mannon family (Arslanoğlu, 2012, p. 6). Another critic, J. Stafford, discusses how the poisonous relationships in the Mannon family reflect the rottenness in contemporary American society (1962, p. 550). Moreover, the studies by Doris M. Alexander, M. M. Chirico and Joseph P. O'Neill focus on the mysterious operation of fate in the house of the Mannons (1953, p. 923; 2000, p. 81; 1963, p. 483). Despite a wide array of research on the trilogy, the primary critical responses highlight O'Neill's attempt to revive the Greek sense of tragedy. In their article, Norman T. and Pratt, Jr. have read the trilogy as O'Neill's conscious attempt to revive the Greek taste of tragedy in modern times (1956, p. 163). Stephen A. Black similarly argues the possibility of a Greek sense of tragedy in the modern sense in the trilogy (2004, p. 167). Although the studies above have referred to the notion of inherited curse/guilt as part of their discussion, the phenomenon of systemic entanglement or, to put it in Hellinger's definition, "the unknowing repetition of another's fate" (Hellinger, 2001, xvii) in O'Neill's debated trilogy has not received full attention. Taking this notion as the main narrative concern, this article offers an alternative reading of this masterpiece as a literary case for the enigmatic notion of the systemic entanglement in the family constellation approach, particularly claimed by psychologist Bert Hellinger.

On the Notion of the Systemic Entanglement in Family Systems

Systemic entanglement means a knot or crisis in one's life not caused by one's acts but by some systemic forces that belong to the collective unconscious of one's family system (Franke, 2017, p. 96). In other words, some turbulence of an unknown cause in one's life may result from other family members' actions in the family system. Although this phenomenon has aroused great interest among people thanks to recent studies on psychotherapy, it has been a frequently employed enigmatic topic for literary and religious studies since prehistoric times. This phenomenon manifests in these works as intergenerational curses, guilts, sins, and punishments. To illustrate, God's curse on Adam and Eve and their descendants upon the original sin, or Noah's curse on his son, Ham and his descendants may corroborate the possible existence of this mystical phenomenon. Judeo-Christian God substantiates the phenomenon's presence in the family with these lines in the book of Exodus. God says, "Thou shalt not bow down thyself to them, nor serve them: for I the LORD thy God am a jealous God, visiting the iniquity of the fathers upon the children unto the third and fourth generation of them that hate me" (20: 5). One striking point in the above-examples is that some ancestral curses, guilts or punishments can be inheritable. These examples imply the possible

impact of some ancestral unresolved conflicts on the morally innocent people in the later generations of the family.

The phenomenon of systemic entanglement is not limited to the Judeo-Christian context. It is similarly traceable in the Ancient Greek world, particularly in the myths or tragedies that employ the accursed houses of Labdacid and Atreus. Both families are closely associated with the idea that the hereditary transference of guilt/sin/curse/punishment to later generations can be possible. In his seminal study on ancestral curses, Martin West features some ancestral curses in the house of Labdacid. He mentions that Laios rapes Pelops's son, Chrysippus, which causes him to commit suicide (1999, p. 42). After this tragic event, Pelops curses Laios and his descendants (1999, p. 42). The systemic curse in the family causes parricide (Oedipus kills his father) and later fratricide (Oedipus's sons kill one another). In Sophocles' *Antigone*, the chorus, expresses the curse in the Labdacid house with these lines: "Blest are they whose days have not tasted of evil. For when a house hath once been shaken from heaven, there the curse fails nevermore, passing from life to life of the race" (qtd. in Oates and O'Neill Jr., 1938, p. 439).

Similarly, the case of systemic entanglement can also be observed in the loop of the intergenerational curse, guilt and punishment in the house of Atreus. The ancestral guilt begins with the founder of the house, Tantalus, who God heavily punishes after he is caught while stealing from God in a feast where he offers his son, Pelops (Colakis et al., 2007, p. 207). Pelops is cursed by first betraying his future wife, Hippodamia's father, and then killing Myrtilus, the charioteer (p.207). Inheriting the curses of his ancestors, Pelops' sons, Thyestes and Atreus, had a fight over the kingship, and Thyestes was banished. Realizing the secret affair between his wife, Aerope and Thyestes, Atreus kills Thyestes' sons and offers them to Thyestes at a banquet organized seemingly for reconciliation. Upon this tragic event, Thyestes curses Atreus and his descendants. Thyestes has another son, Aegisthus. He plays a vital role in actualizing his father's curse on the descendants of Atreus (p.209-210). Aeschylus' *Oresteia* studies the effects of these ancestral curses on the descendants of Atreus. Atreus' sons Agamemnon and Menelaus start an expedition against Troy. On their voyage to Troy, Agamemnon sacrifices his daughter, Iphigenia, in return for a favourable wind. This sacrifice triggers the family curse (p.212). In the absence of Agamemnon, Clytemnestra fell in love with Aegisthus, the son of Thyestes (p.212-13). They kill Agamemnon on his return. The systemic entanglement is not resolved yet. Orestes, the son of Agamemnon and Clytemnestra, returns and avenges his father by killing his mother and her lover (p. 215).

In his book on the ancestral fault in ancient Greece, Gagné binds the reason for the repetitive appeal to the systemic entanglements in the family systems in the classical tragedies to "a principle of ancient Greek theology and the moral function of tragedy as a genre" (2013, p. 94). However, the intriguing but irritating question is echoed in one of Solon's famous speech at the beginning of the 6th century BC. He says, "The guiltless will pay for the deeds later: either the man's children, or his descendants thereafter" (qtd. in Gagné, 2013, p. 4). Being held accountable for the ancestral guilts, curses, sins or traumas and subjecting to the unbearable sufferings poses a big question that is still shrouded in mystery.

Although rationalist science rejects the possibility of systemic entanglement caused by some inherited curses and guilts in the intergenerational family line and shuns it as a paranormal activity or superstition outside the scientific realm, recent scientific research conducted in epigenetics, neuroscience and behaviourism claim otherwise. In his op-ed article, Mike Mariani claims tragic curses can be real (2015). He corroborates his argument by referring to some experiments on inherited mental and behavioural patterns. He highlights a study by the researcher Dias on how ancestral behaviours imprint some codes on newly-born mice. In this experiment, the scientists witnessed that the newly-born mice unconsciously reacted to the scent of acetophenone to which their parents were exposed (Mike Mariani, 2015). This experiment shows that the newly-born mice may bear the inherited fears from their parents. Mariani also alludes to the inherited traumas of the children of the victims of the Dutch Hunger Winter in 1944-45 and the Holocaust (2015). The researches show that the future generations of the victims of the Dutch Hunger Winter tend to suffer from obesity, and the ones descending from the victims of the Holocaust suffer from post-traumatic stress (2015). Mariani's article is worth considering to ground the possible transference of systemic entanglement caused by some past tragic occurrences on a scientific basis. It insinuates the relative inefficacy of rationalist science in comprehending the enigma behind the

intergenerational transference of the systemic entanglements triggered by some possible ancestral guilts, curses, sins, or traumas. The phenomenon of systemic entanglement has gained renewed credibility with these recent scientific studies.

Contrary to the condescending attitude in the rationalist science that is too elitist and mechanical to consider the mystical functioning of quantum energy in the family constellation and its possible impacts on future generations, some recent theories—stigmatized as pseudoscientific—argue that the transference of the blocked energy in the family line through the inheritance of such ancestral unresolved conflicts as guilts, curses, traumatic memories, stories might induce some unconscious entanglements in the dynamics of the family system. One notable theory among them is the “family constellation” theory put forward by Bert Hellinger, a German psychologist known for his studies on the systemic entanglements in the family and larger systems. In *Love’s Hidden Symmetry*, Hellinger argues that everyone is an integral part of the family system to which they belong (1998, p. 70). He also posits that the most profound bond brings people together (Hellinger and Hövel, 1999, p. 78) and that each family system has its constellation and order. Each family member has an equal right to belong to this order (74). Each order has a complex array of relationships among its members. To Hellinger, “when this order is not respected, crises or illnesses arise” (74), and if not healed, it causes some entanglements that might systematically affect the future generations in the system. In his introduction to Hellinger’s *Love’s Hidden Symmetry*, psychologist Hunter Beaumont compares the systemic laws of relationship to a whirlwind. He says,

we can’t see [whirlwind] until it grasps the desert sands or fallen leaves and throws them swirling into the air. We know the whirlwind only by its effect on the visible world. The Orders of Love are dynamic, systemic forces blowing and whirling in our families and intimate relationships. We know the disorder caused by their turbulence—as leaves know the whirlwind—in our suffering and illness. (Hellinger et al., 1998)

The family member can only realize the whirlwind when the order is broken. It is possible to metaphorically compare the family member to a fisherman who is deeply preoccupied with fishing and cannot perceive the whirlwind surrounding him/her until some turbulence makes one raise one’s head above, or, in Sartre’s terms, to a watchman who only deals with the components of the watch when it is dysfunctional (Sartre, 1984, p. 38). Beaumont notes that not the whirlwind but its impact on the individual makes one realize the unconscious entanglement in one’s life (Hellinger et al., 1998). This entanglement may not be related to the consequences of one’s actions. As Franke argues, it may stem from a systemic multi-generational entanglement caused by the ancestral family members in the family system (2017, p. 96). In her definition of systemic entanglement, she says,

systemic entanglement means that one person takes on the fate of another (one other) person or spends his or her life caught up in the memory of that person. For example, a child can help to carry on the fate of the mother, who in turn is following her brother.³⁴ In many families, this line can be followed back through several generations. (2017, p. 96)

In an interview, Hellinger claims that the intense emotions and behaviours caused by the inexplicable complication in the dynamics of the current situation signal the systemic entanglement in the family system and, more precisely speaking, the inherited guilt and curse from previous generations (1998, p. 161). In another interview, when Hellinger is asked to exemplify the existence of the systemic entanglement, he mentions one of his advisees, a lawyer’s investigation of a possible connection between three suicidal cases at the age of 27 on December 31 in the family and the family’s past. In his research, he found out the injustice inflicted by the advisee’s great-grandmother when her husband died at the age of 27 on December 31. In addition to his suspicious death, his great-grandmother did not pass her husband’s inheritance to his son but to the son of her future relationship (Hellinger & Hövel, 1999, pp. 4-5). Hellinger says, “This is the way entanglements work” (p. 5). He further adds that the reason behind the lawyer’s research and his visit to him is that he feels suicidal and has discovered that his cousin has turned 27 and also has bought a pistol to

commit suicide (p. 5). Hellinger claims that the people suffering from systemic entanglements, like the lawyer in the example, are the victims of the systemic forces at work (2001, p. 338). As in the lawyer's case and many other historical examples, systemic entanglement is also evident in the Mannons family in O'Neill's trilogy. With this background, it is now possible to offer a thorough analysis of this phenomenon in the trilogy as a pioneering literary case for the recent studies on family constellation approaches particularly in the literary and dramatic works.

The Phenomenon of Systemic Entanglement in the Mannon Family

Performed on October 26, 1931, at the Guild Theatre in New York after two years of hard work and dedication, *Mourning Becomes Electra* has received a highly positive reception from the reviewers. According to Barrett H. Clark, an essential critic of O'Neill's works, it is not an ordinary play among O'Neill's oeuvre (1947, p. 123). He argues that de-mythologizing the Greek notion of fate in his adaptation of Aeschylus' *Oresteia* to a Puritan setting in New England, O'Neill quests for "a rational explanation of life and death, and what used to be called sin and evil" (1947, p. 125). As implied here, O'Neill's search goes beyond the tragic character; it is for the life forces that shape the individual's motives and acts. In his talk on his plays, O'Neill notes,

I'm always acutely conscious of the Force behind—Fate, God, our biological past creating our present, whatever one calls it—Mystery certainly—and of the one eternal tragedy of Man in his glorious, self-destructive struggle to make the Force express him instead of being, as an animal is, an infinitesimal incident in its expression. (qtd. in Clark, 1965, p. 505)

As Dowling mentions, this is why O'Neill endeavours to uncover the hidden force in *Mourning Becomes Electra*, unlike the show-shop realities of his early experimental plays (2009, p. 367).

In his working notes, O'Neill also explains the reason for choosing Aeschylus' *Oresteia* as an exemplary work, arguing that the Greek tragedies feed on the struggle between man and fate as a mystical force (Clark, 1947, p. 128). However, the problem for O'Neill is whether it is possible "to get modern psychological approximation of Greek sense of fate into [*Mourning Becomes Electra*], which an intelligent audience of today, possessed by no belief in gods or moral retribution, could accept and be moved by" (p. 128). As hinted here, O'Neill tries to explain it on a more rational basis. As Barrett notes, fate, to O'Neill, is "what happens to human beings because of what they are, not what some god tells them to be" (p. 136). Therefore, O'Neill deems it a mystery of psychological, genetic, historical and cultural origins and finds it worth writing about to show its substantial presence in our lives.

Mourning Becomes Electra consists of three plays: *Homecoming*, *The Hunted*, and *The Haunted*. As previously mentioned, the trilogy is set in the Puritan context of New England, which O'Neill assumes bears some resemblance to the religious context of the Greek tragedies in terms of reflecting the tragic impacts of a crisis-induced-entanglement in the deterministically fated family. Tracing the systemic entanglement in the intergenerational familial relations of the Mannon family stuck in a Puritan context with its strict codes on societal relations, O'Neill tries to prove the mystical presence of the hidden forces—deriving from some explicable human-oriented factors—in the family constellation. In doing so, the trilogy involves some recurrent events experienced by intergenerational family members just as a broken record repeats itself. O'Neill notes that "fate—theme demands this repetition" (qtd. in Clark, 1947, p. 535). In the trilogy, O'Neill creates some mask-like characters with striking physical and behavioural resemblance to one another to flash on the recurrent events. In his notes, he says that mask conception is necessary for "a dramatic arresting of visual symbol of separateness, the fated isolation of this family, the mark of their fate which makes them dramatically distinct from the rest of the World" (p. 535). "The pale life-like mask"—a joint facial characterization of all members of the Mannons—demonstrates the impact of the systemic force on the family members in the same constellation and keeps the Mannon family aloof from the families with no systemic entanglements. O'Neill's use of masks is worth mentioning since they are used to emphasize the

presence of the systemic entanglement in the past of the family that causes, if we put it in Dorris M. Alexander's words, "a fated recurrence of attitudes" (1953, p. 932).

The recurrent events in the family system signify the presence of a systemic entanglement in the collective unconscious of the family, possibly induced by an unresolved conflict. The members whose lives have been affected by this entanglement in the family system experience repetitive occurrences until they resolve the conflict and heal the system. If not resolved, it may even affect future generations in the same constellation, causing the recurrent acts and motives of the members of the family system. O'Neill grounds his trilogy on such a conflict that affects future generations.

The underlying problem that causes the systemic entanglement in the Mannon family is the love affair in the past that involves Abe Mannon, David Mannon and a Canuck girl (Marie Brantôme) working as a nurse in the house. Both brothers love the same girl, but Marie Brantôme returns David's love. Furiated by the news of her pregnancy and also out of jealousy, Abe disowns David and deprives him of all his inheritance rights. Brant tells Lavinia of the aftermath of the disinheritance with these lines:

He knew my father and mother were starving! But the money didn't last my father long! He'd taken to drink. He was a coward — like all Mannons, [...]. Then one night he went out and he didn't come back. The next morning, they found him hanging in a barn! (Eugene O'Neill, 1999, p. 47)

Hellinger argues that an odd one in the group must be excluded in order to inhibit evil within the group (Hellinger et al. 1998, p. 10). Taking Hellinger's argument for granted, one can understand why Ezra Mannon, Abe's son and Lavinia's father, denies David's right to belonging. However, his father's acts for protecting the family's code of honour seem to be pretentious since he apparently does it out of spite. For its sake, Abe commits some atrocious acts towards David and Marie Brantôme. As a result of his malice, David commits suicide and Marie is starved to death. In this sense, it may not be wrong to claim that Abe takes on the role of perpetrator with respect to Hellinger's views. However, David's exclusion from the family has some different effects on him as a victim. The loss of his sense of belonging may comprise a guilty conscience in him, which eventually leads him to commit suicide. As Hellinger says, "We have a guilty conscience when we deviate from the norms of our group and must fear that our right to belong is jeopardized or damaged" (Hellinger et al., 1998, p. 7). Considering that his extramarital love affair with Marie Brantôme is a sin in the Puritan context, David feels guilty. He thinks he has betrayed the family heritage and is not following the family norms.

As mentioned earlier, Hellinger claims that a healthy family system does not tolerate the exclusion of a member by force and adds that every member has an equal right to belonging (1998, p. 153). If one's right to belonging is denied by another's atrocities, injustices or unfair judgements, he says, "that person's fate will be unknowingly taken over and continued by a later member of the family" (2001, p. xvii). In other words, one's denial of belonging to one's family causes unconscious entanglements that might impose the repetition of the excluded member's fate on later generations if not compensated (p. xvii).

The unconscious entanglement caused by Abe Mannon's atrocities towards David Mannon and Marie Brantôme gives rise to the dynamics that make the later generations stuck in the repetitive existence. Doris M. Alexander's apt quotation from "What is wrong with Marriage" by G.V. Hamilton and Kenneth McGowan well points the case: "It is merely despair over the way in which the sins of the fathers are visited upon the children, and the children, growing up, inevitably repeat the process. In this respect, the family circle seems vicious" (qtd. in Doris M. Alexander, 1953, p. 934). In the trilogy, it is seen that the characters are trapped in a similar vicious circle. They become the surrogates of their ancestors, unconsciously bearing their sufferings, guilts, traumas, and sins.

As previously noted, unconscious entanglement can be felt and traced by its symptoms and impacts on family members. As well as O'Neill's use of the physical likeness among the family members as a usual symptom of the manifestation of the entanglement, his assignment of the townsfolk with a choral function—an integral part of the ancient Greek tragedy—is noteworthy in that the audience is conscious of the events that cause the systemic entanglement. For example, Seth, a long-term house gardener, knows the family's

past deeds. The reader/audience learns the injustices done to David and Marie Brantôme thanks to Seth's gossiping to the townsfolk. Like other townsfolk, he thinks the ghosts haunt this mansion. Like a choral member, he delivers some critical information that links the old scandal and Brant's haunted image: "There's somethin' about his walk calls back David Mannon, too. If I didn't know it was him, I'd think it was David's ghost comin'" home (p. 39). He incites Lavinia to investigate the true identity of Captain Brant: "He ain't only like your Paw. He's like Orin, too — and all the Mannons I've known" (O'Neill, 1999, p. 37). His warning of Lavinia about Brant's family origin can be interpreted as an omen for the impending danger in the family. Even though Seth is a minor character, his taking on a role similar to a choral member's in ancient Greek tragedies is crucial in linking the intergenerational events that cause the systemic entanglement in the Mannon family.

The systemic entanglement manifests itself with hatred in the later generations of the Mannons family. The family members hate one another. To show how hatred, the negative power that surprisingly draws one closer to the object of hatred, forms a strong bond among the family members, O'Neill establishes a connection between physical resemblance and hatred. In the trilogy, when Orin stares at Brant after he kills him, he is astounded by the shocking resemblance between him and his father. He says, "Orin—By God, he does look like Father!" (O'Neill, 1999, p. 189). In another part, Christine tells Orin, "Don't look like that! You're so like your father!" (p. 144). The arresting resemblance between Orin-Ezra-Brant is noteworthy, and so is for Christine-Lavinia-Marie Brantôme. O'Neill's portrayal of the aforementioned woman-characters with the "peculiar golden-brown hair exactly alike" is O'Neill's intentional device to show hatred incarnate. For example, Lavinia's hatred of her mother makes her become like her in every move. Brant's words justify this in the following lines:

Brant — Well, I suppose that's the usual way of it. A daughter feels closer to her father and a son to his mother. But I should think you ought to be born exception to that rule.

Lavinia — Why?

Brant — You're so like your mother in some ways. Your face is the dead image of hers. And look at your hair. You won't meet hair like yours and hers again in a month of Sundays. I only know of one other woman who had it. You'll think it strange when I tell you. It was my mother. (O'Neill 1999, p. 42)

As Falk rightly claims in his critical book on O'Neill's plays, the underlying theory of the force at work in the trilogy can be partly traced to Freud and Jung (1958, p. 136). The above lines also evidence their influence. O'Neill does not deny their influence on the trilogy. However, as he once stated in his response to Barrett's criticism of dependency on their theories:

Authors were psychologists, you know, and profound ones, before psychology was invented. And I am no deep student of psychoanalysis. As far as I can remember, of all the books written by Freud, Jung, etc., I have read only four, and Jung is the only one of the lot who interests me. Some of his suggestions I find extraordinarily illuminating in the light of my own experience with hidden human motives. (qtd. in Clark, 1947, p. 136)

Unlike Barrett's unfair criticism, O'Neill benefits from the recent psychoanalytic studies of Freud and Jung insofar as they are relevant to his quest for solving the puzzle of the enigmatic function of fate. O'Neill's originality lies in his incorporation of Jung's theory of collective unconscious and Freud's theories of Oedipal and Electra complexes in the trilogy in order to scientifically search for, as Chirico also asserts, how the hidden motives of fate, originating from the past, can actively affect the lives of the later generations (2000, p. 84).

Moreover, bringing new interpretations to Freudian complexes and relating them to the dynamics of Jungian collective unconscious, O'Neill wants to stress the presence of the systemic entanglement in the Mannon family. O'Neill's emphasis on the hatred-oriented resemblance rather than same-sex hatred is essential to feature some queerness in the Mannons' family system, compared to other healthy

systems where, taking Freudian complexes for granted, a usual pattern of same-sex hatred and psychosexual rivalry occurs. Highlighting the resemblance between the hater and the object of hatred in the family, O'Neill draws attention to the systemic entanglement that causes a recurring pattern of events in the Mannon family. In *The Haunted*, Orin realizes that they are caught in a systemic entanglement, and he says to Lavinia: "— (with a quiet mad insistence) Can't you see I'm now in Father's place and you're Mother? That's the evil destiny out of the past I haven't dared predict! I am the Mannon you're chained to!" (O'Neill, 1999, p. 252). Upon killing Brant and leading Christine to commit suicide, Orin is haunted by guilt-ridden consciousness and wants to confront with the past of the family by writing the history of the Mannon family:

Lavinia — (trying to keep calm — tensely) What kind of history do you mean?

Orin — A true history of all the family crimes, beginning with Grandfather Abe's — all of the crimes, including ours, do you understand? (O'Neill, 1999, p. 248)

Orin finds it a way of atonement for the injustices inflicted on the excluded members of the family in the past. He wants to compensate for the family's misdeeds and escapes punishment with this cleansing mission. If he had attained his goal, he could perhaps have healed the diseased family line and eased his consciousness and perhaps would not have committed suicide. However, Lavinia has blocked his efforts. She does not want it to be disclosed. The hidden curse drives Orin to commit suicide. As the last member of the Mannon family, Lavinia embraces the punishment rather than escaping it. She asks Seth to nail shutters so that no light can come in. She recompenses for the injustices of her family's past deeds by locking herself in the house.

Lavinia —(grimly) Don't be afraid. I'm not going the way Mother and Orin went. That's escaping punishment. And there's no one left to punish me. I'm the last Mannon. I've got to punish myself! Living alone here with the dead is a worse act of justice than death or prison! I'll never go out or see anyone! I'll have the shutters nailed closed so no sunlight can ever get in. I'll live alone with the dead, and keep their secrets, and let them hound me, until the curse is paid out and the last Mannon is let die! (p. 287)

Lavinia's rejection of starting a family with Peter shows her fear of the possible transference of systemic entanglement to the next generation. She says, "The dead are too strong! [...] I'm not bound away—not now, Seth. I'm bound here—to the Mannon dead" (O'Neill, 1999, p. 287). Lavinia's search for compensation for the atrocities committed in the past of the family to restore balance in the family system reminisces Hellinger's views on atonement. As Hellinger claims, "Atonement is a form of compensation, a blind urge towards balance. Just as in nature we observe a tendency to keep systems in balance, we find the same urge in the psyche" (2001, p. 135). Considering this view in a more speculative vein, one might say that Lavinia could have healed the systemic entanglement in the family system if she had let Orin's book be publicly disclosed. It could have helped to build an equilibrium back in the family system by unveiling the hidden crimes in the family's past. This act would have honoured the once-excluded members of the family. Instead, she prefers a self-inflicted punishment in the prison-like house with the dead—ending the family line—that, she thinks, can help to compromise with the dead.

Conclusion

Reading O'Neill's *Mourning Becomes Electra* as a pioneering literary work for Bert Hellinger's studies on the family constellations and also featuring O'Neill's views on the mysterious operation of fate, this article has questioned the possible reasons for and solutions to the enigmatic transference of unconscious entanglement to later generations. This study has also shown O'Neill's attribution of the source of such an enigmatic phenomenon not to God or a supernatural force on religious grounds—as we have observed in some historical literary and religious works—but to psychological, biological and genetic

factors. It has revealed that O'Neill's literary reflections have some encounters with Hellinger's views on the notion of systemic entanglement. We have observed that they both draw attention to unconscious entanglements caused by ancestral factors such as traumas, guilts, and sins, though they have some dialectical differences in style. The nexus point in their argument is the possible impacts of the unconscious entanglements induced by these ancestral factors on the later generations. They both feature how unconscious entanglements caused by some disruptive events in the earlier generations of the unhealthy family systems may create a vicious circle in which the later generations may re-experience a set of repetitive events unless such entanglements can be resolved. In *Mourning Becomes Electra*, we have witnessed how the later generations of the Mannon family have suffered from the systemic entanglements resulting from ancestral sins. Establishing some parallelism through the physical resemblance between the earlier and later generations in the Mannon family and also through the spatial design of the Mannons' mansion, decorated with the ancestral portraits hanging on the walls, O'Neill intends to show the enigmatic transference of the unconscious entanglement, caused by Abe Mannon's atrocities or unfair treatments towards his brother David Mannon and his wife in the first generation of the Mannons' family line, to later generations. Beyond the moral dilemma concerning the victimization of the innocent descendants of the Mannons because of the ancestral guilts, O'Neill wants to make a psychological inquiry into the source of the systemic entanglement. As O'Neill once said, "The theatre should give us what the church no longer gives us-a meaning" (qtd. in Falk, 1958, p. 26). Developing a tragic expression of the systemic entanglement in the modern sense in *Mourning Becomes Electra*, O'Neill tries to scientifically explain by de-mythologizing the mystical operation of this phenomenal activity in the problematic family systems. Although his handling of the issue has no direct contribution to the later psychoanalytic research on the notion of systemic entanglement in the broken family systems, O'Neill's similar approach in diagnosing the systemic entanglement in the Mannon family in the trilogy can perhaps help readers to develop a new insight into the trilogy by reading it as an early literary case for the recent studies on the family constellations.

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- Alexander, D. M. (1953). Psychological fate in 'Mourning Becomes Electra'. *PMLA*, 68(5), 923-934.
- Arslanoğlu, A. A. (2012). The formative effect of past on the perception of time and selfhood. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 1-11.
- Black, S. A. (2004). 'Mourning Becomes Electra' as a Greek Tragedy. *The Eugene O'Neill Review*, 26, 166-188.
- Chirico, M. M. (2000). Moving fate into the family: Tragedy redefined in O'Neill's 'Mourning Becomes Electra'. *The Eugene O'Neill Review*, 24(1/2), 81-100.
- Clark, B. H. (1947). *Eugene O'Neill: The man and his plays*. Dover Publications, Inc.
- Clark, B. H. (1947). *European theories of the drama with a supplement on the American drama*. Crown Publishers.
- Clark, B. H. (1965). *European theories of the drama*. (H. Popkin, Ed.). Crown Publishers, Inc.
- Colakis, M., & Masello, M. J. (2007). *Classical mythology & more: A reader workbook*. (V. Wine, Ed.). Bolchazy-Carducci Publishers, Inc.
- Dowling, R. M. (2009). *Critical companion to Eugene O'Neill: A literary reference to his life and works* (Vol. 2). Facts On File, Inc.
- Falk, D. V. (1958). *Eugene O'Neill and the tragic tension: An interpretive study of the plays*. Rutgers University Press.
- Franke, U. (2017). *The river never looks back: Historical and practical foundations of Bert Hellinger's family constellations*. Carl-Auer Verlag.
- Gagné, R. (2013). *Ancestral fault in Ancient Greece*. Cambridge University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.1017/CBO9781139626606>
- Harris Smith, S. (1995). Inscripting the body: Lavinia Mannon as the site of struggle. *The Eugene O'Neill Review*, 19(1/2), 45-54.

- Hellinger, B. (2001). *Love's own truths: Bonding and balancing in close relationship*. Zeig Tucker&Theisen, Inc.
- Hellinger, B., & Hövel, G. T. (1999). *Acknowledging what is: Conversations with Bert Hellinger*. Zeig, Tucker& Co., Inc.
- Hellinger, B., Weber, G., & Beaumont, H. (1998). *Love's hidden symmetry: What makes love work in relationships*. Zeig, Tucker.
- King James Bible. (1996) (Vol. 16.). Proquest LLC.
- Mariani, M. (2015). Science is proving that tragic curses are real". <https://www.everand.com/article/338357772/Science-Is-Proving-That-Tragic-Curses-Are-Real-Epigenetics-And-Behaviorism-Suggest-The-Ancient-Greeks-Were-Right> Date accessed on 2024-03-22.
- Nugent, S. G. (1988). Masking becomes electra: O'Neill, Freud, and the feminine. *Comparative Drama*, 22(1), 37–55. <https://doi.org/10.1353/cdr.1988.0033>
- Oates, W. J., & O'Neill Jr, E. (Eds.). (1938). *The complete Greek drama - All the extant tragedies of Aeschylus, Sophocles and Euripides, and the Comedies of Aristophanes and Menander* (Vol. 1). Random House.
- O'Neill, E. (1999). *Mourning becomes electra: A trilogy*. Jonathan Cape.
- O'Neill, J. P. (1963). The tragic theory of Eugene O'Neill. *Texas Studies in Literature and Language*, 4(4), 481–498.
- Sartre, J. P. (1984). *Being and nothingness: The principle text of modern existentialism*. Gallimard.
- Stafford, J. (1962). Mourning becomes America. *Texas Studies in Literature and Language*, 3(4), 549–556.
- T., Norman., & Jr., Pratt. (1956). Aeschylus and O'Neill: Two worlds. *The Classical Journal*, 51(4), 163–167.
- West, M. (1999). Ancestral curses. In *Sophocles revisited* (pp. 31–46). Oxford University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/oso/9780198130062.003.0003>

Salvaging Consciousness from the Remains of the Day: A Sartrean Analysis Günden Kalanlar Arasından Bilinci Kurtarmak: Sartrecı Bir Analiz

Aleyna DURMUŞ*

Abstract

The article attempts to delve into Sartre's main concepts in existential school of thought and trace their relevance in British modern-day fiction, particularly, Kazuo Ishiguro's *The Remains of the Day*. The novel's protagonist stands as the individual whose tracing of the modern dynamics is inherent in the interplay of social position and individual autonomy. The analysis seeks to underline the junction between disciplines of philosophy and literature, and notably, through Steven's journey, to offer an interdisciplinary reading of the individual's strife with freedom and responsibility that is emblematic of the contemporary age. The existential journey of Stevens, a devoted butler whose unshakable commitment to duty, professionalism, and the allure of the concept of dignity leads him to the exploration of self-deceit and repression of his authentic self. The title of the novel, too, captures Stevens' struggle with his shattered sense of self and the ruins of a life given up to conform to social norms. Sartrean existentialism reveals this repression of genuine feelings and subsequent experience of emptiness. As a man deeply identified with his role, Stevens is tailor-made for this attainment and exploration of self-realization, humankind's north pole of authenticity, as Sartrean terms, against life's facticity. The concepts of "bad faith", "reflective awareness", "pre-reflective awareness", "being-in-itself" and "being-for-itself" as well as "being-for-others" will be utilized to further trace this awakening from the clutches, and modern-day chains shackled on individual life, the exploration of the conscious self and Stevens' consequential reclamation of the remains of the day.

Keywords: Kazuo Ishiguro, *The Remains of the Day*, Jean-Paul Sartre, existentialism, consciousness, philosophy, British postmodern fiction.

Öz

Bu çalışma, Sartre'in varoluşçu düşünce ekolündeki temel kavramlarını irdelemeyi ve bu kavramların günümüz İngiliz romanlarından Kazuo Ishiguro'nun *Günden Kalanlar* romanındaki karşılığının izini sürmeyi amaçlamaktadır. Romanın kahramanı, toplumsal konum ve bireysel özerklik arasındaki karşılıklı ilişkiye içkin modern dinamiklerin izini süren bir birey olarak karşımıza çıkar. Bu analiz, felsefe ve edebiyat disiplinleri arasındaki kesişim noktasının altını çizmeyi amaçlamakta ve özellikle Stevens'in serüveni aracılığıyla, bireyin özgürlük ve sorumlulukla mücadelesinin modern çağda simgeleşen disiplinler arası bir okumasını sunmaktadır. Görevine, profesyonelliğe ve saygınlık kavramının albenisine sarsılmaz bir bağlılık duyan sadık uşak Stevens'in varoluşsal yolculuğu, özünde kendini kandırdığı ve gerçek benliğini bastırdığı hayatının keşfini izler. Romanın adı da Stevens'in parçalanmaya yüz tutmuş benlik duygusuyla mücadelesini ve toplumsal normlara uymak için vazgeçtiği hayatının yıkıntılarını yansıtmaktadır. Sartrecı

* Res. Asst. Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters and Humanities, Department of Western Languages and Literatures. E-mail: aleynadurmus@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6750-4244

varoluşçuluk, gerçek duyguların bastırılmasını ve ardından gelen bu boşluk hissini açık etmektedir. Rolüyle derinlemesine özdeşleşmiş bir adam olarak Stevens, Sartreci terimlerle hayatın olgusalılığına karşı, insanoğlunun kuzey kutbu olan kendini gerçekleştirme ve keşfetme süreci için biçilmiş kaftandır. “Kendini aldatma”, “düşünüm-öncesi bilinç”, “düşünümsel bilinç”, “kendinde-varlık” ve “kendi-için-varlık” ile “başkası-için-varlık” kavramları, analiz edilen uyanışın ve modern çağın bireyi prangalayan zincirlerinden kurtulmanın, bilincin keşfinin ve bunun sonucunda Stevens’in günün kalıntılarının yeniden kazanılmasının detaylı bir şekilde takibi için kullanılacaktır.

Anahtar sözcükler: Kazuo Ishiguro, *Günden Kalanlar*, Jean-Paul Sartre, varoluşçuluk, bilinç, felsefe, Postmodern İngiliz romanı.

Introduction

Carrying overtones of the day being often associated with consciousness, the title of Kazuo Ishiguro’s 1989 novel, “The Remains of the Day”, suggests that in an individual’s confrontation and reconciliation with the social order, and especially in the case of Stevens who is a sympathetic yet clumsy character, what remains is far less than the promise of wholeness and completeness. Despite holding a powerful position as the protagonist of the novel and the narrator of his own story, he is also someone who has to be content with the remnants; that is, the remains of a whole and a life sacrificed in service for the greater, in perfect dedication to his duty. Stevens’ existential quest for self-realization is illustrated as he ponders leading a potentially authentic life in light of his past dealings and relationships with Miss Kenton who is now Mrs. Benn. Stevens exhibits acts of self-deceit by repressing his true self in order to fulfill his duties and by conforming to social standards, leaving him feeling like an empty shell. This is made evident by his unwavering dedication to his profession as a butler and his understanding of professional responsibilities that are synonymous with his reference point of the concept, or rather, the false allure of dignity. Thus, through the usage of existentialist philosophy, notably that of Sartre’s, the analysis will expand on the way in which Stevens’ existential search for authenticity and self-awareness in contrast with the deception under the guise of commitment to a professional sense of duty unfolds, and in doing so, the origin of consciousness will be traced and scrutinized. Situating the freedom of the individual in the modern dynamics behind diverse contexts -social, cultural, intellectual, etc. sheds new light on the individual’s journey in the same vein of navigating through the contemporary world and salvaging what remains from the day, the reality which the individual inadvertently finds himself in.

In the preface to the *Transcendence of the Ego*, Kirkpatrick and Williams elaborate on Sartre’s claim that consciousness, acting as the universal “revealing intuition” of existence, is innately connected with the world; that is, consciousness cannot be isolated to contemplate itself in isolation because it is always a part of the reality that already exists (1991). This notion of consciousness considered as the all-encompassing and ever-expanding light supports the reclamation of the seemingly isolated parts as remnants. These remnants bequeathed to him, and the solace of being dignified, are as much as he himself can inherit and pass on to other generations. Yet there is a whole other side of potential he turns his back to; on the one hand, there is the social mask that has been pressed down upon the working class in its dealings with the upper class, on the other hand, there is the illusion, the foundation of which is validated with each social interaction, under a tyranny of disguises, all of which are reasons why he favors the life of servitude imposed upon him. He moves from the narration of the past to that of the present moment, with his ideals, and his identification as a dignified servant mentioned as a thing of the past. In terms of the narrative, his agency is now easier to track, as is the exploration of the things left unsaid, a motif in Ishiguro’s novels, along with the actions that fall outside the call of duty and are therefore discouraged. The course of his storytelling is very much similar to a birth of a new day, the remnants of which Stevens himself will be aware and alert to; what essentially will turn out to be a testament to his claiming of willpower.

The continuous conflict and debate around the connection between philosophy and literature have been going on since the time of Plato. These instigated controversies essentially, drive from the belief that the two branches are distinct from each other. While a historical perspective might just expose the evident, intertwined nature of both disciplines; the boundaries between the two are very unclear, and even tracing back to the origin of which came first turns into a classic chicken-and-egg conundrum. This interdependence

draws attention to the contrasting roles that philosophy and literature play in society. In *Philosophy of the Novel*, Stocker draws attention to this stating that when philosophical writing engages with themes present in literary texts and forms, it inevitably reflects on the essence of philosophy, what it encompasses, and its perception of writing (2018). Philosophy uses logical argumentation to seek out fundamental truths and principles, while literature employs creativity and storytelling to address ethical questions and the human condition. Richard Shusterman makes the assertion that “philosophy, as such, would apparently require no special literary formulation ... this very same dialogue strikingly offers Plato’s most vigorous critique of writing as a mode of philosophy” (2010, p. 9) and traces its ancient dynamics beyond the realm of discourse. In spite of Plato’s adoption of a critical outlook on literature, particularly poetry and drama, in his works such as *The Republic*, –claiming that because it appeals to feelings rather than reason, it can be misleading and morally corrupt, philosophy and literature share a symbiotic relationship; they both seek to expand the limits of human understanding and existence, regardless of how it’s accomplished in different manners. In this inquiry, the interdisciplinary framework of philosophy and literature offers a mutual, nuanced relationship where the former provides a viewpoint for the exploratory tracing of philosophical concepts through a narrative, while the latter provides critical and analytical tools for a thorough examination of literary works.

Sartrean Analysis of *The Remains of the Day*

Beginning with an overview of the social and historical context surrounding post-war England where the old owner and servitude shifts with the new owner of the Darlington Hall is significant in that it sheds light into the dynamics of the old and new as well as acting as propellants that ignites Stevens’ state of existential dilemma. American gentleman, Mr. Farraday, comes to settle at Darlington Hall, a country estate, which was previously owned by Lord Darlington who during the interwar years, carries an established name in British society and has a big impact on international diplomacy. His presence, however, later turns out to be controversial due to his support for the Nazi regime in Germany. In “Myth and Mimetic Failure in ‘*The Remains of the Day*’” Monika Gehlawat traces the symptom of this deep-seated existential dilemma, the experience of alienation, and expands on its reflections on the recurring face of the theme of illusion:

The larger social implications of Stevens’s investment in myth extend not only to other individuals who are likewise alienated but also to the particular context of the novel’s setting. The historical backdrop of World War II, the rise of fascism and Hitler’s political influence go beyond demonstrating Lord Darlington’s (and consequently Stevens’s) complicity with the Nazis and the Holocaust. Specifically, this context reflects the totalitarian impulse that sustains Stevens’s objectification of the great butler as well as the far-reaching dangers of this submission to myth. (2013, p. 517)

Thus, the backdrop draws attention to the underlying authoritarian hints that support Stevens’s idealized portrayal of the classic butler and puts emphasis on the grave consequences associated with such blind commitment to what could essentially be called, a myth: “[t]he postmodern ironies of *Remains* are based on the concentration on an individual epistemology that can upset ‘myth’ only in the form of individual delusion and regret” (Ekelund, 2005, p. 6). Along with this illusory ideology, the prevailing social standards and ideals of a time span covering the early to mid-twentieth century are wrapped by the flashbacks of Stevens’ narration and are rather nostalgic in nature. Driven by his idealism and dignity, Stevens finds that he is forced to leave the people he loves, such as his father and Miss Kenton, and voluntarily adopts a sense of community symbolized by the pronoun ‘we’ into which he willingly disappears; a community that includes not only a generation of servants, but also a class that appropriates his labor and emotional bonds (Fluet, 2007, pp. 266-267). The experience of alienation and its further tracing is found to possess social reverberations of Stevens’ original sense of belonging. The ways in which Stevens’ behaviors, choices, viewpoint, eventual existential crises, and narrative come to unveil are heavily influenced by these social structures, cultural norms, and standards present at the time.

Continuing with a background on existentialism and Sartrean philosophy, the key existentialist concepts such as freedom, subjectivity, absurdity and their relation to the novel, notably, the character of Stevens are significant in that they are the very tools for the threading of the existential quest of the protagonist. There takes place the transformation into a state of being he is conscious and responsible for the life he leads, knowing and accepting his place in the world, and the unknown that lay beyond. In *Sartre: Romantic Rationalist*, Iris Murdoch bridges the gap between the psychosocial background and the development of the existential line of thought in post-war Europe that was in ruins, asserting that mankind had now survived from an indefinite imprisonment, and everything had to be rebuilt. Many who believed that they could create a better society out of all this chaos and suffering found inspiration in Sartre's thought because of the possibility it offered. The new religion and way to salvation was existentialism (1999). At the core of Sartre's philosophy is the belief that "existence precedes essence", thus, subjectivity is the main point of reference for the modern individual. In his *Existentialism is a Humanism*, he talks of "two kinds of existentialists: on one hand, the Christians, among whom I would include Karl Jaspers and Gabriel Marcel, both professed Catholics; and, on the other, the atheistic existentialists, among whom we should place Heidegger, as well as the French existentialists and myself" (2007, p. 20). This concept of existentialism as a humanism needs to be expounded on in that it is "more than that metaphysical and psychological theory ... Existentialism is the ethical theory that we ought to treat this structure of human existence as intrinsically valuable and as the foundation of all other values" (Webber, 2018, p. 11). In this regard, within the historical background of the philosophical movement, its connection and relevance to the novel, the particular outcome to be reached utilizing this framework in Ishiguro's novel is elucidated through an interdisciplinary probing into the depths of the protagonist's psyche and shedding light on his awakening to his subjectivity, agency and the reclamation of the remains of the day.

Sartre's main concepts from *Being and Nothingness: An Essay in Phenomenological Ontology*¹ such as bad faith (self-illusion and denying the fundamental and inherent freedom by taking on social roles, or valuing the external expectation over that of the internal) in contrast with authenticity (human freedom to be attained against facticity –unchangeable circumstances, birth, past actions), etc, are relevant in this claim. Michel Terestchenko (2007) traces Stevens as a character who is emblematic of Sartre's famous concept, "bad faith" in "the way in which an individual alienates his or her freedom for the benefit of his or her social function. Stevens plays this part perfectly, especially since his self-alienation is raised to the degree of a virtue" (p. 78). He maintains that Stevens' case is more dangerous than a servant-master dynamic might suggest as "he emerges as a servile and obedient person, all the more ready to follow destructive orders because he has elevated renunciation of the self, absence from his true self, ideologically, to the rank of virtue" (p. 87). Freedom, in the Sartrean sense, is mentioned as the first condition of action; human beings are fated to be free, innately inside their own project of freedom and navigating responsibilities that arise from the choices they make, the essential side to human existence. These concepts are relevant for this existential psychoanalysis, a tracing of Stevens' unconscious to conscious choices, where the foundations of authenticity are being laid.

Building on this claim, Stevens' exploration as an existential protagonist follows with the analysis of the instances in the novel where he exhibits unwavering dedication to his role as a butler, as well as his complete identification with his professional duty and his adherence to it. For Ishiguro, Stevens displays this through "suppression of emotion," his use of 'memory' to 'trip' himself up or to 'hide' from himself and his past" (Shaffer, 1998, p. 64). The examples from the novel illustrating his dedication, and the impact they have in the formation of his sense of self are significant in that they will then be utilized as a groundwork for the character's indulgence in self-deception within this social place and role assigned to him through his family. Relatedly, Rob Atkinson traces the modern-day reflections under the tragic outcomes of having flawed professional visions and claims that a close reading of the novel "reveals a mediating, tragic vision of professionalism, somewhere between the perfectionist and the nihilistic. It is a professionalism that accepts the imperfection-indeed, the imperfectibility-of both individuals and institutions without rejecting the possibility of virtuous professional lives and cultures" (1995, p. 180). At the beginning of the novel,

¹ The following explanations are from Sartre's *Being and Nothingness: An Essay in Phenomenological Ontology*.

Stevens begins with the following internal inquires: “this whole question is very akin to the question that has caused much debate in our profession over the years: what is a ‘great’ butler?” His rather intellectual exploration of the concept follows suit analytically as he states “you will notice I say ‘what’ rather than ‘who’ is a great butler” (Ishiguro, 1999, p. 29) and ponders further for the definition for this puzzling question, which then continues with the recurrent mentions of the concept of “dignity” (1999, 33) that take shape in different depths and meanings of the word. Upon finding himself “off duty”, Stevens recounts his experience when Miss Kenton barges into his space, critiquing that no butler should allow themselves to be “off duty” when others are involved. Continuing to state that:

A butler of any quality must be seen to inhabit his role, utterly and fully; he cannot be seen casting it aside one moment simply to don it again the next as though it were nothing more than a pantomime costume. There is one situation and one situation only in which a butler who cares about his dignity may feel free to unburden himself of his role; that is to say, when he is entirely alone. You will appreciate then that in the event of Miss Kenton bursting in at a time when I had presumed, not unreasonably, that I was to be alone, it came to be a crucial matter of principle, a matter indeed of dignity, that I did not appear in anything less than my full and proper role. (Ishiguro, 1999, p. 178)

These instances in the novel where Stevens suppresses his authentic self and compromises his authenticity for the sake of duty lead to the point of anagnorisis and catharsis where he skins down with a sense of hollowness. The following assertion traces Stevens’ catharsis in reference to his strict code of professionalism: “his memory, directed at forgetting, forces him to conceal and deny his emotional personality. The fundamental oversight is that Stevens’ narration rests on his fragile memory, despite some of its blocking and backshadowing potential. In compensation, however, for the first time, he narrates his true feelings and emotions as a catharsis of his repressed life” (Süt Güngör, 2023, p. 65). Through the course of events, he comes to realize the shell of protection he has built around himself and living his life true to his emotions and desires. By pledging himself to the security and validation of greater authority, that of his masters, he is left with a sense of self-deception and the loss of dignity and integrity, the very thing he has consciously sought.

In line with this fall, or rise, as it can be stated from a relative and alternate point of view, the tracing of Stevens’ existential angst and his search for meaning in a seemingly meaningless world is evidenced by further internal conflicts and dilemmas faced by Stevens throughout the narrative. The existentialist threads in Stevens’ journey and character evolution are investigated through an examination of Ishiguro’s use of narrative devices, laying the groundwork for the tracing of existentialism throughout the novel. The ultimate and consequential assertion of individuality in Stevens’ case echoes Nietzsche’s call to “will to power”. This is particularly conspicuous in his *Thus Spake Zarathustra*, where he speaks under the guise of Zarathustra: “Wherever I found a living thing, there found I Will to Power; and even in the will of the servant found I the will to be master. That to the stronger the weaker shall serve—thereto persuadeth he his will who would be master over a still weaker one. That delight alone he is unwilling to forego” (2006, p. 124). Both Sartre’s notion of human freedom and Nietzsche’s “will to power” point to an innate need to make oneself known. According to Nietzsche, all entities—including those in service—aspire to power and dominance. In a similar vein, Sartre supports his claim that despite the limitations imposed upon them, people always exercise their freedom of choice. The two philosophies emphasize the ever-present demand for individual sovereignty and self-control.

Furthermore, the concept of “existence precedes essence” as well as the interplay between Sartrean concepts of “being-for-itself” and “being-in-itself” will be traced within the framework of Steven’s claiming of autonomy. Steven Crowell in his article “Sartre’s Existentialism and the Nature of Consciousness” states that “human freedom precedes essence in man and makes it possible; the essence of human being is suspended in his freedom” (BN, p. 60). The existential slogan that “existence precedes essence” derives from the nature of consciousness as freedom. Selfhood is thus nothing substantial but is, as Sartre noted in *The Transcendence of the Ego*, “performance” (p. 94) (2012, p. 244). Emphasizing human freedom before any

kind of fixed identity or essence, the concept offers insight into Stevens' identification as a butler and his further realization of things beyond the scope of his work as the narrative goes on. This is consistent with Sartre's theory that the fact of our existence occurs before any set notion of who we are. Stevens' journey, in this framework, illustrates how he goes from being constrained by social norms to developing into an autonomous individual whose identity is molded by his freedom to make his own decisions. Stevens' journey of self-realization with particular emphasis on his reflections on his past actions, relationships, and evolving sense of self-awareness offers significant insights to this reading through a Sartrean lens.

From the moment of starting out into the journey, as the narrative recounts the ticks of the clock of time, some mention of regret and sorrow seep into the words. Becoming aware of the consequences of his previous actions and choices on his current circumstances, Stevens laments the vast array of opportunities lost to his past consciousness: "Miss Kenton; an infinite number of further opportunities in which to remedy the effect of this or that misunderstanding. There was surely nothing to indicate at the time that such evidently small incidents would render whole dreams forever irredeemable" (Ishiguro, 1999, p. 188). Moments of introspection as well as the protagonist's pivotal interactions with Miss Kenton act as a catalyst for the discovery of this authenticity, and their influence on Stevens' perception of himself. According to Sartre, reflective awareness is conscious introspection where the "I" (as consciousness) stands out as the one who is identified as having the experiences whereas pre-reflective awareness is a more immanent experience of consciousness before reflection, the "I" is not existent and does not identify itself with the experiences (Crowell 2012, p. 236). At the beginning of the novel, Stevens displays a pre-reflective awareness, fully immersing himself in his role as a servant and putting the ideals of service and loyalty above all else. He embodies his role as the one who serves and accordingly performs his duties and actions without a conscious discernment and the self-introspective "I" reflecting on them. With respect to the figurative reading of the remnants of the day in the introduction, he comes out of this state when he starts being active and agent, instead of perceiving himself as an object operating in an unconscious state. As the story unfolds, Stevens begins to experience instances of reflective awareness as he reflects on his past experiences and engages with other characters, particularly Miss Kenton. Increasingly aware of the decisions inconsistent with himself and his latent self-deceit, the transition discloses Stevens' intricate process of consciousness and self-awareness. In one of these encounters, looking back, the two characters converse as follows: "Do you realize, Mr Stevens, how much it would have meant to me if you had thought to share your feelings last year? You knew how upset I was when my girls were dismissed. Do you realize how much it would have helped me? Why, Mr Stevens, *why, why, why do you always have to pretend?*" (Ishiguro, 1999, 162, emphasis added). Afterward, Miss Kenton laments the isolation she experienced when she was working with Stevens and discloses that she suffered from emotional disconnection. On a deeper level, this disconnection points to Stevens' social mask and the element of pretense inherent in the nature of his actions.

In encountering and delving into the matters in depth and revealing their buried feelings for one another, Miss Kenton cracks another dimension of authenticity in Stevens' consciousness when she touches on the hollowness of situations in her everyday life. She mentions that she is often filled with an immediate sense of regret and she questions whether she has made terrible mistakes with her life, yet how she soon recovers catching sight of her new reality, husband and child. After pausing for a while, Stevens internally voices: "it took me a moment or two to fully digest these words of Miss Kenton. Moreover, as you might appreciate, their implications were such as to provoke a certain degree of sorrow within me. Indeed –why should I not admit it?– at that moment, my heart was breaking" (1999, p. 251). These situations challenge his rigid commitment to professional norms and force him to contemplate the sacrifices he has made for the sake of his duty. Stevens gradually confronts his own ideals and goals, accepts that there may be a life beyond servitude, and realizes his power to forge his own path in life. Amidst the concluding remarks, Stevens reveals the present outlook and viewpoint he adopts towards life, it remains to be seen whether it is merely a consolation, deluding himself and renouncing the power of choice once again, or is it an integration where he takes responsibility of his previous actions:

After all, what can we ever gain in forever looking back and blaming ourselves if our lives have not turned out quite as we might have wished? The hard reality is, surely that for the likes of you and I there is little choice other than to leave our fate, ultimately, in the hands of those great gentlemen at the hub of this world who employ our services. What is the point in worrying oneself too much about what one could or could not have done to control the course one's life took? Surely it is enough that the likes of you and I at least try to make our small contribution count for something true and worthy. And if some of us are prepared to sacrifice much in life in order to pursue such aspirations, surely that is in itself, whatever the outcome, cause for pride and contentment. (1999, p. 256)

Beyond Stevens' justification of his decisions in life and the social constrictions he encounters, it is clear that he thinks that dwelling on the past and holding oneself responsible for life's setbacks is fruitless as it won't alter the present or the future. For the people who share the same servant position as him, Stevens acknowledges the harsh truth that their lives are mostly dictated by the choices made by their employers, the "great gentlemen of this world." He stresses a personal ethics of duty and professionalism and argues that it serves the purpose of trying to make a meaningful contribution within one's limited area of influence rather than obsessing over what could have been done differently. Therefore, in the process of self-exploration and autonomy, Ishiguro's account of Stevens' journey reveals the potential for transformation of both pre-reflective insight and reflective introspection.

Another significant concept of Sartre's in this exploration is "*le regard*". "The look" is essentially the occasion where one is seen by another person and objectified by that individual. There, a tension arises between the individual's sense of self and the other's perception of the individual himself: "The Look", for Sartre, demonstrates how the self gains thematic awareness of the body, forming a public and self-conscious sense of how the body appears to others and, furthermore, illustrates affective and social aspects of embodied being" (Dolezal 2012, p. 9). Within this slippery slope involving the interplay of subjectivity and objectivity, Sartre suggests embodying both viewpoints. Being-for-others, then, (how we exist in relation to others) is introduced in this context as the net, or rather as Sartre puts it "the reef of solipsism". He then explores the concept that mediates between the gaze within the context of consciousness and intersubjectivity and concludes that others are significant in the relations through which one can improve one's own self-perception and behavior. In a similar vein, in *Existentialism from Dostoevsky to Sartre*, Kauffman states that "Toward the end of *L'être et le néant* Sartre argues that it is man's basic wish to fuse his openness and freedom with the impermeability of things, to achieve a state of being in which the *en-soi* [being-in-itself] and *pour-soi* [being-for-itself] are synthesized" (1975, p. 52). It is Stevens' encounter with the outside world and his conversations with Miss Kenton that serve as the call for gaining self-consciousness.

It is true that others exist and their perception can be a trap for the individual, the mere focalization of which could be unnerving, as Sartre himself famously put it in his play *No Exit*: "Hell is—other people!" (1944, p. 26), but it collaterally proves to be so for the individual, taking the shape of the trap of solipsism. Sartre's solution is the embodiment of both dynamics, being the object and the subject. This is supported by Haddour in the collection of essays titled *Reading Sartre: On Phenomenology and Existentialism*:

It is not in some 'hiding-place', Sartre writes, 'that we will discover our 'selves; it is on the road, in the town, in the midst of the crowd, a thing among things, a man among men' (IHP: 5) ... According to Sartre, we discover ourselves not through introspection but by looking outside; 'everything is finally outside', he asserts, 'everything, even including ourselves. Outside, in the world, among others'. (2011, p. 73)

This is exactly what ends up unfolding for Stevens, for along the ride with retrospective flashbacks belonging to his past, he takes a trip where comes to confront it. As he leaves his "hiding place" of Darlington Hall, the fragments of his self return to him in the form of memories and realizations as he travels. The farther he goes, the more he reconnects with the familiar, conscious voice of his narrative and traces the distant memories that now feel foreign to him. Collaterally, Scherzinger refers to this trip to Miss Kenton as "a form

of ‘passage’ – it is a pilgrimage; a rite of passage. The country lanes that Stevens travels along are described as tunnels and conduits that vividly recall the corridors of Darlington; ... they become the physical structures down which Stevens must pass as he moves toward self-knowledge, however qualified” (2004, p. 2). As he passes through these landmarks he reflects on them. This dynamic exposes how the external experience frames his internal processes. Pursuing this line of thought, Stevens looks back at the possibilities of the past and admits that he has wondered what might have taken place had he not been so resolute on the nature of their evening encounters with Miss Kenton, conceding: “I was perhaps not entirely aware of the full implications of what I was doing. Indeed, it might even be said that this small decision of mine constituted something of a key turning point; that that decision set things on an inevitable course towards what eventually happened” (Ishiguro, 1999, 127). Thus, the embodiment of both self-introspection for Stevens, along with his conversations with Lord Darlington, his current master Mr. Farraday, and Miss Kenton reveal an aspect of his consciousness, acting as mirrors offer the required kind of information, the former coming from the self, and the latter attained intersubjectively for his evolution.

Conclusion

In conclusion, the analysis explores in detail the existential odyssey of the main character, Stevens, against the backdrop of post-World War II Britain. Stevens’ progressive experience of a metamorphosis follows as he identifies himself as the butler with an unshakable commitment to his duties and in complete compliance with social traditions. Stevens evolves during Ishiguro’s story from a man bound by duty to a person who struggles with the intricacies of autonomy and self-awareness. This exploration stresses Stevens’ transition from a state of pre-reflective awareness, in which he is deeply involved in his role, to a state of reflective awareness, in which he questions the legitimacy of his decisions and goals. Towards the end of the novel Stevens comes to utter the following words that reveal the true transformation of what comes to be and talks of Lord Darlington, a man whose reputation is ruined on the political account of him being a sympathizer of the Nazi. He recounts in retrospect that he trusted Lord Darlington because he was brave enough to choose his own path, however mistaken it may have been: [a]s for myself” he continues “I cannot even claim that. You see, I trusted. I trusted in his lordship’s wisdom. All those years I served him, I trusted I was doing something worthwhile. I can’t even say I made my own mistakes. Really –one has to ask oneself– what dignity is there in that?” (Ishiguro, 1999, p. 256) Through his attained mask and the life that has been decided for him, the identity he inhabits unconsciously is one that he exercises “bad faith” in the sense that he is attached to his role as a servant, a butler who is after impeccability. In this vein, he forsakes the nature of his individuality, his wishes and desires that propel him to live his life and exist freely in accordance with his choices. The realization he comes to have about his inauthenticity fosters the courage for the sincerity of his self-inquiry, that for a considerable amount of his life, he believed that his consciousness was a mere shadow hiding behind another robust identity, a figure of authority, renouncing all power of free will and autonomy. A Sartrean reading of Ishiguro’s character Stevens offers a window where one can observe the master-slave, subject-object relationship and delve into the servanthood and what resonances it has for the modern-day individual, where the discourse around economics and social class seeps so insidiously into one’s personal life. It holds ever more significance, then, to pursue the modern dynamics and reclaim one’s individual freedom and autonomy from the clutches of the remains of the day.

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- Atkinson, R. (1995). How the Butler was made to do it: The perverted professionalism of ‘The remains of the day’. *The Yale Law Journal*, 105(1), 180. <https://doi.org/10.2307/797142>

- Crowell, S. (2012). Sartre's existentialism and the nature of consciousness. In S. Crowell (Ed.), *The Cambridge companion to existentialism* (pp. 199-226). Cambridge University Press.
- Dolezal, L. (2012). Reconsidering the look in Sartre's 'Being and Nothingness.' *Sartre Studies International*, 18(1), 9. <http://www.jstor.org/stable/42705181>
- Ekelund, B. G. (2005). Misrecognizing history: Complicitous genres in Kazuo Ishiguro's 'The remains of the day'. *International Fiction Review*, 32(1), 6. <https://journals.lib.unb.ca/index.php/IFR/article/view/7801>
- Gehlawat, M. (2013). Myth and mimetic failure in 'The remains of the day.' *Contemporary Literature*, 54(3), 517. <http://www.jstor.org/stable/43297920>
- Haddour, A. (2011). Being colonized. In J. Webber (Ed.), *Reading Sartre: On Phenomenology and Existentialism*, 73. Routledge.
- Ishiguro, K. (1999). *The remains of the day*. Faber Library.
- Kauffmann, W. (1975). *Existentialism from Dostoevsky to Sartre*. New American Library.
- Fluet, L. (2007). Immaterial labors: Ishiguro, class, and affect. *NOVEL: A Forum on Fiction*, 40(3), 266-267. <http://www.jstor.org/stable/40267703>
- Murdoch, I. (1999). *Sartre: Romantic rationalist*. Vintage Books.
- Nietzsche, F. (2006). *Thus spake Zarathustra* (T. Common, Trans.). The Modern Library.
- Sartre, J.-P. (1957). *Being and nothingness: An essay in phenomenological ontology*. Methuen Publishing.
- Sartre, J.-P. (2007). *Existentialism is a humanism* (J. Kulka, Ed.). Yale University Press.
- Sartre, J.-P. (1944). *No exit and three other plays*. https://www.vanderbilt.edu/olli/class-materials/Jean-Paul_Sartre.pdf
- Sartre, J.-P. (1991). *The transcendence of the ego: An existentialist theory of consciousness* (F. Williams & R. Kirkpatrick, Trans.). Hill and Wang.
- Shaffer, B. W. (1998). *Understanding Kazuo Ishiguro*. University of South Carolina Press.
- Scherzinger, K. (2004). The Butler in (the) passage: The liminal narrative of Kazuo Ishiguro's 'The remains of the day'. *Literator* 25, 2. <https://doi.org/10.4102/lit.v25i1.243>
- Shusterman, R. (2010). Philosophy as literature and more than literature. In G. L. Hagberg & W. Jost (Eds.), *A Companion to the Philosophy of Literature* (pp. 9). Blackwell Publishing.
- Stocker, B. (2018). *Philosophy of the novel*. Palgrave Macmillan.
- Süt Güngör, P. (2023). Stevens' catharsis in 'The remains of the day' by Kazuo Ishiguro. *İctimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 56-67. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1212694>
- Terestchenko, M. (2007). Servility and destructiveness in Kazuo Ishiguro's 'The remains of the day.' *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas*, 5(1), 78-87. <https://doi.org/10.1353/pan.0.0007>
- Webber, J. (2018). *Rethinking existentialism*. Oxford University Press.

Yapay Zekânın Gelişimi ve Sistemin İnsandan Bağımsızlaşmasındaki Rolü The Development of Artificial Intelligence and Its Role in the System's Independence from Humans

İbrahim Emre GÜNAY*

Öz

Kapitalizm kendi içinde 1970'lerde geçirdiği dönüşümden sonra günümüzde yeni bir dönüşüm daha geçirmektedir. İlkinde ekonomi politik sonlanmış ve yerini gösterge ekonomiye bırakmıştır. Başka bir deyişle rasyonel üretim düzeninden irrasyonel tüketim düzenine geçilmiştir. Bu bağlamda teknolojinin gelişmesine bağlı olarak iletişim sistemleriyle insan, tüketim düzenine eklemlenmiştir ve sürekli tüketerek kendi varoluşuyla ilgili sürekli yeni anlamlar üretmiştir. Böylece insan hem kendini hem de sistemi yeniden ve bir kısırdöngü içinde üretmiştir. Günümüzde ise kapitalizm teknolojinin gelişmesine bağlı olarak insandan bağımsızlaşmaktadır. Çalışmamızın konusu yapay zekâyâ bağlı olarak kapitalist sistemin artık kendi varoluşunu devam ettirmesinde başka bir deyişle kendinin yeniden üretiminde insana olan ihtiyacı kalmamasıdır. İnsanın kapitalist sistemde karar alma sürecini yitirmesi, sistemin bağımsızlığını ilan ederek, kendini üreten insanı kendisiyle ilgili kararlarında dışarda bırakma ihtimalini doğurmaktadır. Çalışmanın amacı yapay zekânın gelecekte sistem üzerindeki etkilerini kestirmek zor olmakla beraber, bugünkü sınırlı gelişimi doğrultusunda kapitalizmi insandan bağımsızlaştırma, diğer bir deyişle sistemin kendini üretmesi için gerekli olan insana ihtiyacı kalmayacağı yönünde ilerlediğini sorgulamaktır. Çalışma nitel bir yaklaşımla ve doküman analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Kapitalizmin yaşadığı bu radikal dönüşümün daha önce yaşanmaması çalışmanın literatüre katkı sağlaması açısından önemlidir.

Anahtar sözcükler: Yapay zekâ, derin öğrenme, makine öğrenmesi, süper zekâ, algoritma.

Abstract

After the transformation it underwent in the 1970s, capitalism is undergoing a new transformation today. In the first one, political economy ended and was replaced by indicator economy. In other words, there has been a transition from the rational production order to the irrational consumption order. In this context, due to the development of technology, it has been integrated into the human consumption pattern with communication systems and has constantly produced new meanings about its existence by constantly consuming. Thus, man has reproduced both himself and the system in a vicious circle. Nowadays, capitalism is becoming independent from humans due to the development of technology. The main subject of our study is that, depending on artificial intelligence, the system no longer needs humans to maintain its existence, in other words, to reproduce itself. The lose of the decision-making process of human in the system creates the possibility of declaring the independence of the system and excluding the humans who produce the system by their decisions. The aim of the study is to question that although it is difficult to predict the effects of

* Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu. E-posta: ibrahimemregunay@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0657-8164

artificial intelligence on the system in the future, in line with its current limited development, it is progressing in the direction of making capitalism independent from humans, the system will no longer need humans to produce itself. The study was carried out with a qualitative approach and document analysis method. It is important for the study to contribute to the literature that this radical transformation experienced by capitalism has not been experienced before.

Keywords: Artificial intelligence, deep learning, machine learning, super intelligence, algorithm.

Giriş

Dünyanın önemli kapitalistleri arasında sayabileceğimiz Elon Musk ve şirketi xAI, Mark Zuckerberg ve Jeff Bezos tarafından oluşturulan Vicarious FPC Inc., Sergei Brin ve Larry Page'in sahip olduğu Google/Alphabet tarafından satın alınan Deep Mind Tech. gibi patronlar ve şirketlerinin yapay zekâ temelli çalışmalar yapmaları etki alanları açısından bakıldığında dünyanın sistemsel olarak dönüşmesinde dikkat çekicidir. Bütün bu çalışmaların ve bu çalışmaların etrafında biçimlenen diğer tüm çalışmaların amacı insan zekâsının nasıl çalıştığını çözebilmek ve potansiyel üretimini yapmak üzerine kuruludur.

Bugün hâkim bir konumda olmasa da gündelik yaşamda yapay zekânın son derece etkili olduğu aşikârdır. Gündelik yaşamın önemli bir bölümünde yürütülen aktiviteler yapay zekâ temelinde algoritmalar tarafından üretilmekte ve yönlendirilmektedir. Sosyal medya akışlarında, arama motorlarında, akıllı telefonlarda, reklamlarda, bankacılıkta, güvenlik, eğlence, eğitim gibi süreçlerin enformasyon şeklinde ekranlardan sürekli akışında ve insanların karar alma süreçlerinde yapay zekânın ve bunu sağlayan algoritmaların rolü yadsınamaz. Özellikle sağlık alanında uzmanlık mesleklerini simüle eden yapay zekâyla diagnostic robotlar, yapay zekâ cerrahlar, danışılan yapay zekâ doktorlar önemli gelişmelerden bazılarıdır. İletişim teknolojilerinin gelişmesi ve enformasyonun hızlı ve yoğun akışı, insanların ağlar üzerinden yaşamlarını devam ettirmelerini zorunlu kılmaktadır diyebiliriz ancak ağlar üzerinde yapılan tercihler aynı zamanda kullanıcının kimlik bilgilerini oluşturmakta ve genel bir karakter analizinin parçası olarak işlev görmektedir, böylece yapılan tercihler ekran akışlarının düzenlenmesinde rol oynamaktadır. Bu düzenleme günümüzde belirli alanlarda hâkimdir ve henüz gelişme aşamasındadır. Bu gelişmenin devam etmesi, sistemde yayılması, sisteminde kendini yeniden üretebilmesini sağlayacaktır. Sistem özellikle 1970'lerden sonra kendini büyük bir ivmeyle zaten sürekli üretmektedir. Ancak çalışmamızın konusu sistemin günümüzde kendi içinde devrim niteliğinde kendini üretmesidir. Başka bir deyişle kapitalizm kendi içinde dönüşmektedir. Bu dönüşüm teknoloji ve metalaşmanın bütünleşmesi bağlamında yeni bir yaşamı ifade etmektedir.

Yapay zekâ bugünkü sınırlı haliyle sermayenin bir aracı konumunda teknolojiyi elinde bulunduran egemen kesimin gücünü pekiştirmektedir. Yapay zekânın sadece teknolojik gelişmelerin sonucu olarak değerlendirilmesi eksik kalabilir çünkü kapitalist sistemin doğrultusunda ortaya çıkan düşünsel yapının sonucu olarak artı değer üretiminin mantığının da sonucudur. O zaman kapitalizm hem teknoloji hem de artı değer üretim mantığından oluşmaktadır. Yapay zekâ öncelikle askeri sınai kompleksinin çalışmalarıyla ortaya çıkmış sonra tüketim mantığının önemli bir unsuruna dönüşmüştür (Witthof, Kjoson ve Steinhoff, 2022, s. 22). Satışların artırılması, emeğin otomatikleştirilmesi ve toplumun ekonomik yapı içinde kontrol edilmesi gibi amaçlarla kullanılmıştır. Amerika'nın önde gelen tekelleşmiş kapitalist şirketlerine baktığımızda yapay zekâyı kendilerine aitmiş gibi ve kendi büyümelerini sağlamak için kullandıkları görülmektedir. Nitekim bu tespitemizi bu şirketlerin hukuksal temelini oluşmasında, AR-GE faaliyetlerinde ve gerekli alt yapının gerçekleştirilmesinde devletle olan ilişkilerinde görmekteyiz.

Yapay zekânın kısa vadedeki etkisi kimin kontrol ettiğine bağlıdır. Uzun vade de ise kontrol edilemeyeceğine bağlıdır (Schwab, 2023, s. 110). Yapay zekâ ve robotiğin gelecekte sistem üzerindeki etkilerini bugünden kestirmek zordur fakat geçmişe baktığımızda sanayi devriminden bu yana sermayenin, makineleri insanlara tercih ettiği açıktır. Sermaye sahipleri için pazarda büyüme ya da tekelleşme uğruna başka bir deyişle tüketicinin merkezde olduğu kitlesel üretim amacıyla daha fazla büyüme için önemli sayıda insanı gözden çıkartabileceğini geçmişe baktığımızda aşikârdır.

Yapay zekâ muhtemelen tüm cansız nesnelere can olacak devrimsel bir gelişmedir. İnsanların toplumsal ilişkilerinde nesneler önemli bir yer kaplarlar. Nesneler, hem toplumsal ilişkiyi sınırlamaktadır hem de bu sınırın dışıyla ilişkili kurarak, heterojen, sürekli değişen bir yaşam ağı oluşturmaktadırlar (Latour,

2008, s. 10). Yapay zekâ yaşamın tüm alanlarını kapsayacak şekilde genişleyecek ve insanın, canlı ya da cansız tüm varlıkların var oluşunu yeniden değerlendirilmesini gerektirecektir. Bu dönemin diğer dönemlerden radikal farklılığı tüm teknolojilerin birbiriyle etkileşim halinde fiziksel, dijital ve biyolojik alanlarda iç içe geçmesidir.

Yapay zekâ, bir makinenin karmaşık bir insan görevini sahip olduğu öğrenme, sorun çözme ve örüntü tanıma özellikleriyle verimli bir şekilde tamamlamasını sağlar. Diğer bir deyişle yapay zekâdan kastedilen; insan zekâsının, sinir sistemi, gen yapısı gibi fizyolojik ve nörolojik yapısının ve doğal olayların modellenerek makinelerle aktarılmasıdır. Makine öğrenmesi ise bir makinenin büyük hacimli verileri analiz etmesini sağlar. Makine, verilerdeki örüntüleri belirlemek ve bir sonuç üretmek için ilişkili bir doğruluk olasılığı sunan istatistiksel modeller kullanır. Makine öğrenimi, yapay zekânın dar odaklı bir dalı olmakla beraber yapay zekâ ve makine öğrenmesi karmaşık veri analizine dayalı çıktılar üretmek için temel otomasyon ve programlamanın ötesine geçerler. Kısaca yapay zekâ; “insan gibi düşünen, insan gibi davranan, rasyonel düşünen ve davranan” (Balaban ve Kartal, 2015, s. 16), canlıların zekice olarak kabul edilen davranışlarına sahip bilgisayar sistemleridir ve makine öğrenmesi bu anlamda yapay zekânın son evresi olarak kabul edilmektedir (Atalay ve Çelik, 2017, s. 159). Yapay zekâ ve öğrenen makineler ekseninde gen diziliminden, nano-teknolojilere, yenilebilir enerjiden kuantuma kadar tüm alanlar birbiriyle etkileşim halinde bir bütün haline dönüşmektedir. Yapay zekânın dijital ağlar üzerinden kültürel ve ekonomi temelinde tüm yaşamı dönüştürmesi kaçınılmazdır. Çalışmanın ana unsurlarından biri sistemin kendi içinde değişmesidir ancak bu değişim yapay zekâ ile karşılıklı bir etkileşim içinde gerçekleşmektedir; yapay zekâ ve sistem birbirlerini tamamlayan ve üreten iki unsur olarak görülmelidir. Eskiden insan ve sistemin bütünleşmesi üzerinde yaşam kurulurken, günümüzde insanın dışarda kaldığı, yapay zekâ ve sistemin bütünleşmesi üzerine kurulu bir yaşamdan söz edebiliriz. Buna bağlı olarak çalışmada önce yapay zekânın gelişimi ve makinelerin kendilerini insana karşı üstünlük kurmalarını mümkün kılabilen derin öğrenme anlatılacak sonrasında yapay zekânın sermayeyle olan ilişkisi irdelenecektir. Yapay zekânın derin öğrenmeyle genel yapay zekâya doğru evrilmesi ve insan zekâsının ötesinde süper bir zekâya sahip olması doğrultusunda yapay zekânın sistemi insandan nasıl özgürleştireceği ve sistemi dönüştüreceği tartışılması hedeflenmektedir.

Zekâ, Yapay Zekâ ve Derin Öğrenme

İnsanlık yaklaşık on bin yıl önce avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçmiştir. Bu geçişi hayvanların evcilleştirilebilmesi sağlamıştır. Tarım devrimi insan ve hayvan emeğini birleştirmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra tarım devrimini sanayi devrimi izlemiştir. Kas kuvvetinden mekanik kuvvete geçilmiştir. Bugün dördüncü sanayi devrimiyle gelişkin bilişsel gücün insan üretimini artırdığı yere ulaşılmıştır (Schwab, 2023, s. 15). İlk sanayi devrimi 1760’tan 1840’lara kadar demiryollarının inşası ve buhar makinesinin kullanımıyla mekanik üretime öncülük etmiştir. İkinci sanayi devrimi yirminci yüzyılın başlarında elektriğin ve montaj hattının sağladığı destekle seri üretimi ortaya çıkarmıştır. 1960’tan sonra üçüncü sanayi devrimiyle bilgisayar ya da dijital devrimi görülmektedir. Ana bilgisayardan kişisel bilgisayara geçiş ve internet kullanımı bu devrimin ana bileşenleriydi. İçinde bulunduğumuz dönem ise dördüncü sanayi devrimini ifade etmektedir. Yaygın ve mobil internet, daha küçük ama güçlü sensörler ve yapay zekâ ile makine öğrenmesi dördüncü sanayi devrimini karakterize eden ana unsurlardır.

Yazılım, bilginin toplanmasında ve nasıl kullanılacağıyla ilgili süreçte yararlanılan algoritmalar ve bilgidir. İnsan öğrenme yoluyla doğduğundan itibaren tüm yazılımlarını beyinde programlayarak hayatını kurmuştur. İnsan çocuklukta aile ve okul iş birliğiyle eğitim sistemiyle tasarlanmaktadır, sonrasında ise çocukluktan çıkıldığında insan kendini tasarlama gücüne erişir ve tasarlar. İnsan yazılımının doğum sonrası öğrenme yoluyla eklendiği bilgisi önemlidir. Ayrıca insan DNA yoluyla sahip olunan zekâ düzeyiyle sınırlandırılmamıştır (Tegmark, 2021, s. 46). Beyindeki nöronları bağlayan sinaptik bağlantılar DNA’nın sağladığı potansiyelin neredeyse yüz bin kat daha fazla bilgi depolayabiliyor. Sinapslar yaklaşık yüz terabaytlık bilgiyi ki tüm bilgi ve yeteneklerimizi içermektedir, DNA ise yaklaşık bir gigabaytlık bilgiyi içerebilmektedir. DNA’nın kapasitesi sınırlıdır. İnsan yazılımının güncellenmesiyle yeni koşulları hemen uyum sağlamaktadır. Bakteriler antibiyotik karşısında uzun süreler sonunda direnç kazanır ama asla

kendilerini geliştirmezler, oysa insan, davranışlarında kendinin devamını sağlamak ya da kendini geliştirmek için değişiklik yapabilmektedir. İnsanın yazılımındaki gelişmelerle bir paradigma değişimi söz konusudur. İnsanın yeni bir güncellemeye ihtiyacı vardır. İnsan evrim zincirinden koparak kendi kendinin efendisi olmanın yolunda sadece yazılım değil donanım da tasarlama yolunda hızla ilerlemektedir.

Yapay zekânın bugünkü rolünün tespiti, gelecekte ulaşabileceği muhtemel kapasiteyi ortaya koymak için önemlidir. Zekâ karmaşık hedeflere ulaşabilme yetisidir. Zekâ ancak tüm hedefleri kapsayan bir yeti yelpazesiyle ölçülebilir. Her sistem sadece belirli bir hedefi gerçekleştirebilmektedir. Bu bağlamda günümüzdeki yapay zekâ ancak dar bir zekâyâ sahiptir, insanın zekâsı ise geniş ve büyük bir yelpazede birçok beceriye ulaşabilir olması nedeniyle geniştir denilebilir. Makineler artan sayıdaki dar alanlarda insanı geride bırakmaktadır. Günümüzde bilim insanlarının amacı yapay zekâyı genel yapay zekâyâ dönüştürmektir. Başka bir deyişle, öğrenme dâhil tüm hedeflere ulaşabilme yetisine sahip bir makineye, insan seviyesinde genel yapay zekâyâ dönüştürmektir. John McCarthy, Marvin Minsky, Nathaniel Rochester, Claude Shannon gibi önemli araştırmacılara göre zekâ; et, kan ya da karbon atomlarıyla değil bilgi ve hesaplama ile ilgilidir. Bu durum şunu göstermektedir; makineler insanlar kadar zeki hatta daha fazla zeki olabilecektir (Tegmark, 2021, s. 80). Öğrenme yetisi genel yapay zekânın en önemli unsurudur.

İnsanın biyolojik yapısında sinirsel ağlar birbiriyle bağlantılı nöronlar grubudur ve birbirlerinin davranışını etkiler. Beyin yaklaşık yüz milyon nörona sahiptir. Her bir nöron sinaps yani bağlantı noktalarıyla yaklaşık bin tanesiyle bağlantılıdır. Beynimizdeki bilginin önemli bir kısmını kodlayan da bu yaklaşık yüz trilyon sinaps bağlantılarının gücüdür (Changeux ve Ricoeur, 2021). Yapay zekânın bugünkü mevcut sınırlı seviyesi aslında insanın kendi zekâsıyla ilgili çalışmalarda ulaştığı karmaşık yapının çözilememesiyle ilgilidir.

Günümüzdeki yapay zekânın ilerlemesi bilgisayar belleğinin ve hesaplama gücündeki gelişmenin sonucudur. Yapılan çalışmaların sonucunda önemli ölçüde ilerleme kaydedilmesine rağmen, mevcut gelinen düzey doğrultusunda geleceği düşündüğümüzde makine öğreniminin olgunlaşması başka bir deyişle derin öğrenmenin gelişmesi ve güçlenmesi için henüz uzun süre gerektirmektedir. Derin öğrenme, yapay sinir ağlarının ileri düzeyli bir yaklaşımıdır (Craft, 2018). Derin öğrenmenin tam manasıyla kendini bulması için uzun yıllara ihtiyaç olduğu aşikâr olmakla beraber, bugün derin öğrenmeyle ilgili gelişmeler başlangıç aşamasındadır. IBM'in Deep Blue'su satrançta Kasparov'u yenerken bellek ve hesaplama gücü nedeniyle yenmiştir. Deep Blue, IBM tarafından geliştirilen bir satranç bilgisayar programıdır. Oyun içinde, birçok olası hamle kombinasyonunu değerlendirmek ve en iyi hamleyi seçmek için farklı algoritmalar kullanan Deep Blue'nun başarısı yapay zeka araştırmalarını ilerletmek için motivasyon sağlamış ve daha sonra geliştirilen yapay zeka modelleri üzerinde çalışmalara ilham vermiştir. Deep Blue, başta sağlık ve finans sektörü olmak üzere birçok endüstri alanında, karmaşık sorunlara yönelik çok sayıda olası çözümü analiz edecek bilgisayarların ortaya çıkmasını sağlamıştır denilebilir. Burada sürücüsüz araçlardaki gibi bir derin öğrenme söz konusu değildir. Ancak 2016 yılında Google Deep Mind derin öğrenme kullanan bir yapay zekâ sistemi ortaya çıkarmıştır. Derin öğrenme yüksek ölçekli karmaşık problemlerde kullanılmaktadır (Akerkar, 2019). Yapay zekânın gelişerek etkin hale gelmesinin en önemli nedeni derin öğrenmedir. Derin öğrenme, DeepMind gibi çok katmanlı yapay sinir ağlarının kullanımı temelinde çalışan makine öğrenmesi tekniğidir. Derin öğrenme sürekli tekrara dayalı olarak kendini ustalaştıran ve herhangi bir komut olmadan ve insandan daha iyi bir kapasitede öğrenen bir yapay zekâ sistemidir. 2016 yılında Google derin öğrenmeyi kullanan AlphaGo'yu üretmiştir ve dünyanın bir numaralı Go oyuncusunu yenmiştir. Bunun sonucunda yapay zekâ üzerine daha fazla çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Yapay zekâda öğrenme alanındaki gelişmeler makinelerle oyun oynatılmasıyla başlamıştır. Öğrenme makinenin yaptığı hamleler sonucunda elde ettiği verileri geçmiş deneyimleri doğrultusunda hangi hamlelerin en yüksek skora ulaştıracağını öngörmek için kullanmasıyla gerçekleşir. Güçlü bilgisayarların ortaya çıkışı ve sınırsız veri, sinir ağlarının gelişmesiyle ilgili çalışmalara hız vermiştir. Yapay zekâ birçok alanda kullanıldıkça önceki teknolojilerle benzeri olmadık şekilde sonuçlar üretilmektedir, örneğin tıp alanında bir doktordan daha iyi bir teşhis koyabilecektir. Bu bağlamda tıbbi bir müdahale gerektiğinde doktor ya da hemşirenin yerine kullanılabilir (Ford, 2023, s. 12). Bahsettiğimiz yapay zekâ işlevlerinin ya da gelişiminin hepsi “dar” anlamda geçerlidir. Derin öğrenmenin gelişimine bağlı olarak henüz genel yapay zekâdan bahsedemeyiz.

Günümüzde yapay zekâ ile yazılım arasındaki çizgi belirsizdir. Diğer bir deyişle bugün temelini yazılımların oluşturduğu yapay zekâ sistemleri sınıflandırıcılar, planlayıcılar, algoritmalar gibi bileşenleri kullanır ve sistem olarak ilk türü temsil ederler bu anlamda “dar” olarak kabul edilirler ve geleceğin genel yapay zekâ sistemleri için sürecin belki de başlangıcını oluşturmaktadırlar. Bu bağlamda örnekler verecek olursak; tercüme yapan makineler kusursuz olmamakla beraber kusursuzluğa giden yolda hala ilerlemektedir. Eski sistemlerde GOFAI ("Kaliteli Eski Tip Yapay Zekâ") programı kullanılarak her dil için elle kodlanmış gramerler kullanılırken, günümüzde gözlemlenmiş kullanım örüntülerinden istatistiksel modelleri otomatik olarak üreten istatistiksel makine öğrenimi teknikleri kullanılmaktadır. Dilbilimcilerin iş alanları daralmıştır ve programcıların da artık o dili bilmelerine gerek yoktur. Yüz tanıma sistemlerinde dünyanın her yerinden dijital ağlar üzerinden büyük miktarlarda veri alınmakta ve merkezlerde biriktirmektedir. Seyahatlerde istenen vize başvurularında kullanılan milyonlarca fotoğraf bir sistem oluşturmuştur. Havayolu şirketleri rezervasyon sistemlerinde karmaşık zaman programlama ve fiyatlandırma sistemleri kullanmaktadır. Şirketler envanter çalışmalarında yapay zekadan yararlanmaktadır. Küresel finans piyasalarında da yapay zekâ sistemleri kullanımdadır. Hisse senetleri otomatik olarak alınıp satılabilmekte, borsadaki eğilim ve örüntülerin değerlendirilmesinde yapay zekâ sistemleri önemli bir yer tutmaktadır. Ancak insanlık henüz insan düzeyinde bir yapay zekâ üretmenin ya da derin öğrenmeyi tamamlamış genel yapay zekânın çok uzağındadır. Alan Turing'in şu düşüncesi önemlidir; insanın teknolojik olarak gelişim süreci ve evrim birbirleriyle bağlantılı olmakla beraber süreç evrimden daha hızlı gelişmektedir. En güçlü olanın hayatta kalması uzun zaman ister ancak deney yapan kişi zekâsını kullanarak sürece hız verebilir (Bostrom, 2020, s. 40).

Bilim dünyasının derin öğrenme metodunu duyması DeepMind'in metotlarını ve kodlarını paylaşmasıyla gerçekleşmiştir. DeepMind'in yapay zekâsı derin öğrenmeyi basit öğrenme metoduyla birleştirmiştir. Basit öğrenme davranışsal psikolojiden esinlenen, ödül vermenin verilende istek uyandırdığı bir anlayışa dayalıdır. Derin öğrenmenin gelişimiyle ilgili olarak sonunun olmadığını söyleyebiliriz. Bugün için gerekli olan şey ilerleme elde edildiğinde puan veren bir sistemdir. Zaten motor görevleri yazılımcıların katkısı olmadan öğrenme potansiyeline sahiptirler.

Yazılımcıların en çok zorlandığı alanlardan biri yapay zekânın hesaplanabilirliğin sonucunda algoritmalar temelinde yapılan öngörülerin ötesinde, tıpkı bir insan gibi önsezi kullanılarak öngörü oluşturma yapılabilmesidir. Yapay zekânın önseziye sahip olmasıyla ilgili çalışmalarda görece küçük de olsa önemli adımlar atılmaktadır. Tegmark, insana özgü olan önsezi ve yaratıcılığı AlphaGo'nun gösterdiğini düşünmektedir. Bu düşüncesini şu şekilde desteklemektedir. Go oyununda sayısız pozisyon mevcuttur ve bu yüzden bir sonraki hamleyi tahmin edebilmek oldukça zordur. Bu bağlamda oyuncu bilinçli mantıksal çıkarımlar amacıyla önsezisini kullanmalıdır. Pozisyonun güçlü ya da zayıf olduğu oyuncunun geliştireceği önsezi üzerinden anlaşılabilir. Derin öğrenmenin sonuçları bazı durumlarda önseziyi çağrıştırmaktadır. AlphaGo, derin öğrenmenin önsezi gücü ile GOFAI'in mantık gücünün bir araya getirilmesi üzerinde oluşturulmaktadır. Önsezi ve mantık birlikteliğine, en avantajlı sıradaki hamleyi tanımlamak için olası karşı hareket dizilimleri listesini zekice tarama yöntemi de eklenmektedir. Zekâ ve önsezinin birleşmesi sadece güçlü hamleleri değil, yaratıcı hamlelerin ortaya çıkmasını da sağlamaktadır (Tegmark, 2021, s. 119-120). Tegmark'a göre AlphaGo yakın gelecekle ilgili önemli ipuçları vermektedir. Derin öğrenme önsezisi ve zekâ birlikteliği diğer alanlarda da örneğin finans, siyaset ve askeri alanlarında mükemmel stratejiler ortaya koyabilecektir. İnsanın sahip olduğu psikolojisi, sürekli eksik bilgisi ve olasılıklar üzerinden yaşamı modellemesi dolayısıyla gerçek dünyanın strateji sorunları karmaşıklığı ve çoğu zaman içinden çıkılmaz hale gelmektedir. Yapay zekâ sistemlerinin gelecekte bu karmaşıklığı ortadan kaldırması muhtemel gözükmektedir.

Yapay Zekâ ve Sermaye İlişkisi

Google kendini uzun yıllardır yapay zekâ temelinde konumlandırmaktadır. Tüm sisteminde yaptığı her yenileştirmede yapay zekâ teknikleri görülmektedir (Agrawal, Gans ve Goldfarb, 2022, s. 211). Google tek başına hareket etmemektedir. Microsoft da mobil öncelikli stratejisi yerine yapay zekâ öncelikli bir stratejiyi benimsediğini duyurmuştur. Bu tür büyüklükteki şirketlerin yapay zekâ temelli yaklaşımlara

geçmesinin nedeni sahip oldukları güçle ilintilidir. Sınırsız dijital veri toplayabilme ve depolama kapasiteleri ile sayısız alanda iş yapmaları bu şirketleri diğerlerinden ayırmaktadır. Yapay zekâ temelinde dijital ağların dönüştürdüğü değerlerde yönlendirici olan idealizm değil, büyük miktarda para kazanma arzusudur (Edwards, 2020, s. 18). Google Alphabet uzun süredir insanların kişisel verilerini toplamaktadır ve kendi yapay zekâsını geliştirmektedir. Bu gelişmeler arasında Google arama motorunda yapılan aramalara göre algoritmik olarak tercihler sunmak, reklamları tercihler doğrultusunda uyumlandırmak ve içeriklerin sınıflandırılması, filtrelenmesi gibi özellikleri sayılabilir. Amazon'un kendi müşterileri için perakende ve lojistik alanlarında geliştirdiği tercih mekanizmaları müşterilerin bıraktığı verilerin algoritma temelli analizine dayanmaktadır. Bunlara ek olarak Amazon'un akıllı ev sistemi "echo", ve kişisel asistanı "Alexa", Alexa'nın iş versiyonu olan "Lex", metinleri konuşmaya çeviren "Polly" yapay zekâyı kısa sürede ve belirli aşamaları geçerek geliştirdiğine dair örneklerdir. Microsoft "Cortona", "Tay", ve "Zo" gibi ağlar üzerinden yapılan iletişimin sonucunda öğrenme yoluyla kendini gerçekleştiren projeleri yürütmektedir. Apple'da bu yarışın ön safhalarında olmasa da kişisel asistanı "Siri" ve iPhone kullanıcıları için geliştirdiği yüz tanıma sistemleriyle çalışmaktadır. Bilişim alanında yaşanan gelişmelerin en önemli özelliklerin biri büyük şirketlerin gelişme gösteren küçük şirketleri kendilerine katarak hem büyümeleridir hem de ilerleme sağlamalarıdır. Bütün gelişmeler her ne kadar özel şirketlerin mülkiyetinde ve denetimindeyse de devlet de önemli bir pozisyonadadır. Şirketler ulusal güvenlik adına teknolojilerini devletle ortak kullanırlar. Bilgisayarlar ve ağlar önce askeri sınıda kullanılırlar ve sonrasında diğer alanlara kayarlar. Amerika'nın İleri Araştırma Proje Kurumu (ARPA) interneti yaratan ve ilk kullanan kurumdur. Her ne kadar devletin işlevi kapitalist sistemde geri plandaymış gibi kabul görse de dijital altyapının sağlanmasında yani askeri ve kültürel olarak desteklenmesi ve sübvansede edilmesinde hala etkindir. Nitekim Amerika'da yapay zekânın geliştirilmesi çalışmalarında devletin altyapısal ve teknik desteği açıkça görülmektedir. Amerika'nın IBM ve Google gibi şirketleri savunma bütçesinden desteklediği bilinmektedir (Nesbitt, 2017). Yapay zekânın geliştirilmesi çalışmalarında Amerikan savunma bakanlığı yaklaşık iki milyar dolar yatırım yapmıştır (Scharre, 2018). Yapay zekânın kendini Amerika gibi sanayileşmiş ve kapitalist süreçleri deneyimlemiş toplumlarda gelişerek göstermesi tesadüf değildir. Yapay zekâ öncelikle bir bilişim altyapısına ihtiyaç hisseder. Milyonlarca bilgisayar ve sunucu, kapasitesi sürekli artan akıllı mobil aygıt ve belirli donanım ve yazılımlarla sürekli gelişen derin sinir ağları yapay zekânın varlığının gelişerek devam etmesini sağlamaktadır. Derin öğrenme yöntemleri başka bir deyişle, çok katmanlı nöral ağlar güçlü bilgisayarların, büyük veri kümelerinin ve algoritmik optimizasyonların bütünleşmesiyle belirli sayıda algısal görevde de olsa insanın performansına ulaşmaya başlamıştır ve bazı alanlarda ise geçmiştir, ancak bu gelişmenin temelinde dar alanda kendi kendine öğrenme kapasitesine ulaşan genel algoritmalar vardır. Bu bağlamda daha karmaşık durumların çözülmesinde ya da insanın potansiyelinin ilerisinde bir kapasitenin inşasında derin öğrenme, bugünkü mevcut sınırlı çalışmaların doğrultusunda gelecekte son derece önemli bir gelişme olacaktır (Bostrom, 2020, s. 33).

Derin öğrenme projeleri grafik işleme birimlerine taşındıkça, derin sinir ağlarını uygulamaya sokacak yazılımlar geliştirmektedir. Google ve Facebook gibi şirketler herkesin ücretsiz indirebileceği, kullanabileceği ve güncelleyebileceği yazılımları piyasaya sürmektedir. Google'ın Tensorflow'u ve Facebook'un PyTorch'u derin yazılım geliştirme platformu olarak araştırmacıların yazılım kodu üretmelerini ve geliştirmelerini sağlamaktadır. Ayrıca NVIDIA ve diğer alanlarında ileri teknolojiye sahip şirketler daha da güçlü mikro işlemci çipleri geliştirme sürecindedirler. Apple ve IBM gibi şirketler devreleri derin sinir ağları için gerekli olan hesaplamaları hızlandırmaya yarayan bilgisayar çipleri üretmektedirler. Derin öğrenme çiplerinin önemi sürücüsüz arabalardan akıllı telefonlara kadar türlü sistemlerde kullanılmasından ileri gelmektedir. Bu duruma bağlı olarak yapay zekâ kendini sürekli geliştirmektedir. Apple'ın Sirisi, Amazon'un Alexa'sı ve Google çeviri hizmetleri gibi olanaklar derin sinir ağları sayesinde gerçekleştirilmektedir. Günümüzde sermayenin ar-gesinde, şirketler için kar marjı olan, tüketim ürünlerine dönüşen bir unsur olarak yapay zekâ, tüketilebilirliği, tüketicinin sosyoekonomik durumuna bağlı olmasına rağmen belirli alanlardaki kullanımının ötesine geçerek hızla genelleşmektedir. Birçok farklı alanı birbiriyle bağlamakta ve yeni ekosistemler yaratmaktadır. Yapay zekâ teknolojisini en uygun şekilde kullanma becerisi gösterecek şirketler kurmuş oldukları hegemonyalarını sahip oldukları dijital altyapılarıyla, uzman bilim insanlarıyla ve büyük veri setleri ve akıllı algoritmalarıyla daha da pekiştireceklerdir. Bu bağlamda

sistemde büyük kapitalist şirketler iktidarın merkezi olarak kendini güçlendirerek muhafaza etmeye devam edeceklerdir.

Yapay zekânın sermayeyle ilişkili olarak en önemli motivasyonu sistemde akıcılığı en verimli şekilde sağlayacak olmasıdır. Sistemin hızlanması dolaşımın mümkün olan en kolay şekilde gerçekleşmesiyle ilintilidir. Dolaşımın hızlanması sermaye gücünün üretimden artı değer elde etme döngüsünü üretmektedir ve bu durum da sistemin sermaye lehine güç kazanarak hızlanmasını sağlamaktadır. Yapay zekâ akışkanlığın hızının ve yoğunluğunun üretilmesinde tüm noktalar arasında bağlantılar inşa ederek tüm pürüzleri yok etmek ya da her şeyi düzleştirmek yerine her şeyin zaten pürüzsüz ve düz olmasını kendiliğinden sağlayarak sistemin güvencesi olacaktır. Buradaki devrim niteliğinde gördüğümüz sistemin kendi içinde yaptığı dönüşümde; insan algıladıktan sonra tasarlar ve akışkanlığın önündeki engelleri yok etmek için belirli ve türlü stratejilerle sistemin istediği doğrultuda katkıda bulunurdu. Bir başka deyişle insan sistemi sistem doğrultusunda algılayarak sistemi güçlendirir ve aksayan yönlerini iyileştirerek devamını sağlardı. Oysa yapay zekâ insanın algılaması sonrası tasarlama sürecini ortadan kaldırmaktadır çünkü kendisi tasarlamadan da ötesinde zaten üretecektir. İnsan tıpkı eski zamanlarda olduğu gibi çevresel olarak akışkanlığın içinde kendini oluşturacaktır ancak bu oluşturma ya da yaşam kendinin dışında dışardan bir gücün dayatmasıyla gerçekleşecektir. Sistem ve insan arasındaki ilişki yerini sistem ve yapay zekâ arasındaki ilişkiye bırakmaktadır. İnsan daha düşünmeden düşüneceğinin içinde kendisini bulacaktır. Bu bağlamda yapay zekâ ve kapitalist sistem arasındaki bütünleşmede; teknolojinin ve metalaşmanın birlikteliği öncesindeki insan ile sonrasında olan insan aynı olmayacaktır. Yapay zekâ sistemi dönüştürürken kapitalizmin bir sonraki ileri aşamasına geçeceğini, üretimin hacminin yoğunlaşmasına ve hızının eskiye göre daha da artıracığına inanıyoruz çünkü üretimle ilgili dönemlerde her zaman bir sonraki dönem öncesinin yetersizliğinin sonucunda daha gelişmiş olarak ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen sistemde iktidar gücünü daha fazla pekiştirecek ve insan sistemin çıkarları doğrultusunda modifiye edilerek yeniden üretilecek ve sistemle eskiye göre daha fazla bütünleşecektir. Gelişim olarak ele alınabilecek bu dönüşüm tüm alanlarda bir harmoni içinde gerçekleşecektir. Bir koldaki bilgi, teknoloji ve örgütlenme alanında gerçekleşecek devrim, o kola ait diğer bağlantılarda da devrimle uyumlu değişimleri sağlayacak ve verimlilikte ve çıktıda artışa neden olacaktır. Değişim, her bir bağlantı noktasında yeni zincirleme tepkilere neden olarak, tüm sistemde üretim tarzında bir devrim yaratmaktadır (Kjosen, 2016, s. 66-67). Makinenin evrim geçirerek kendini gerçekleştirmesi, öğrenme kabiliyetine sahip olmasıyla ilintilidir. Böylece makine kendini ele geçirerek, makineler aracılığıyla makineler üretecektir. Yapay zekânın genelleşerek yaşamın tüm alanlarına yayılması sonucunda insanın bilgi ve becerileri ölü emeğe dönüşecektir. Örneğin “dumb robotlar” üretim hatlarında programlanabilirlik doğrultusunda otomasyonun bir parçasıdır ve insan emeğini şimdiden tehdit etmektedirler. Algı ve biliş sıradan bir özellik olacaktır. Aslında insanın algı ve bilişindeki ölü hali, makinenin algı ve bilişinin canlanmasını ifade etmektedir. Yapay zekâ işleri otomatikleştirerek, hızlı ve yoğun bir akışı sağlayabilmesi ve üretim koşullarının ana unsuru olabileceği potansiyeli taşımasından dolayı önemlidir. Yapay zekâ teknikleri geliştikçe ve makinelerin öğrenme potansiyeli arttıkça ağlar üzerinden güçlerini arttıracaklardır ve daha fazla farkındalığa sahip olacaklardır.

Bilginin doğrudan bir üretim gücü haline dönüşmesi ve toplumsalın makinenin aklının egemenliğine girmesi sermayenin gelişimiyle ilgilidir. Bilgi üretim gücüne dönüşmektedir ama buradaki en önemli durum bilginin üretim gücüne dönüşmesinin insanın kapasitesinin ötesinde makine aracılığıyla olmasıdır, bilginin insan bedeninin dışındaki bir nesneden yayılmasıdır. Akıl temelinde karar alma süreci sermayenin tekelinde olan makinelerin belirlediği bir süreç olarak sistemdeki yerini almaktadır. Sermayenin amacı toplumun düşünüş tarzını parçalara ayırarak ve aralarındaki bağlantıları yok ederek düşünmesini engellemektir. Bu doğrultuda düşünmeyi makinelerin sorumluluğuna vermeyi istemektedir. Makinelerin akli toplumsalı ele geçirdikçe, bu makinelerin sahibi olan sermaye de güçlenecektir.

Yapay zekâ öncesinde üretimde sermaye, insanın iletişimsel beceriler, mantık yürütme, soyutlama gibi bir takım yetilerine bağımlıydı. Bu tür insana özgü yetilerin otomatikleştirilmesi ve kontrol altına alınması olası değildi. Başka bir deyişle ilerleme düşüncesi temelinde rasyonelleşmenin belirli sınırları vardı ve bu sınırların aşılması olanaklı değildi. Ancak yapay zekâ sayesinde 2. Dünya savaşı sonrası robotiğin üretim hatlarına girmesiyle bu yetilerin sınırlılığı aşılabilecektir.

Yapay zekânın sağladığı otomasyonun en önemli işlevi emeğin gerekliliğinin azaltılması ve artı değeri artırılmasıdır. Üretim ve tüketim süreçlerindeki koordinasyonunun sağlanması ve üretici ile tüketici arasındaki akışkan ilişkinin doğru kurulması sisteme hız sağlamaktadır, dolaşım zamanını azaltmaktadır. Yapay zekânın etkinliği kuzey Amerika ve Avrupa’da dolaşıma yöneliktir. Çin ve Asya’da ise otomasyona yöneliktir. Siemens, Microsoft ve Intel gibi şirketler maliyetleri düşürmek, üretimin hızını artırmak ve kaliteyi yükseltmek amacıyla makine öğrenmesi konusunda ciddi yatırımlar yapmaktadırlar (Fagella, 2018).

Yapay zekânın en etkin olduğu alan ulaşım, iletişim, depolama ve perakende satışlarını birbirine bağlayan lojistik alanıdır. Özerk araçlar yapay zekânın önemli çalışma alanlarından biridir. Araçların sürücüsüz olarak bir noktadan diğerine yüküyle sevkiyat gerçekleştirilmesi bugün Volvo, Daimler ve Tesla gibi şirketlerle gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır hatta planlamalar doğrultusunda aşamalar şeklinde gerçekleştirilmektedir (Peterson, 2016). Bu durumda işçi kesiminin istihdam edildiği önemli bir alan otomasyona uğrayacaktır. Konvoylar halinde içinde insanların olmadığı, dışardan görünmez bir yerden yönlendirilen, yollarda diğer araçların ve yayaların olmadığı araçların geçişine tanık olunması kuvvetle muhtemeldir. Yapay zekâ 24 saat esasına dayalı çağrı merkezlerinde, türlü aboneliklerde, bankacılık işlemlerinde de kendini göstermektedir. Günümüzde çoğu canlı iletişim insanla gerçekleştirilirken, sesimiz kayıt altına alınmakta ve böylece tüm konuşmalar toplanarak analiz edilmektedir. Aslında yapay zekâ öğrenmektedir ve kendini geliştirmektedir. Makine öğrenme sistemleri eğitilmektedir. Yapay zekâ sık sorulan soruları doğal dil işleme kabiliyetiyle müşterilerin ses tonunu, kullandığı kelimeleri sessizlik anlarına kadar depolamakta ve analiz etmektedir (Agrawal, vd., 2018, s. 90-91). Yapay zekâ yoluyla iletişim, insanın olmadığı otomasyon süreci içine alınmaktadır.

Algoritmik programlar insanın düşüncesinin ötesinde yeni çözümler getirebilmektedir, ayrıca robotlar farklı sahalarda kullanılabilir. Örneğin, Amazon depolama faaliyetlerinde daha yüksek verimliliğe ulaşmak amacıyla Kiva Systems’ı 2012’de satın almıştır. Böylece depo işçilerinin zamanlarının yarıdan fazlasını sipariş edilen malları bulup, kargolamakla geçirmelerine karşı uygulamaya soktuğu sistemle otomatları çalıştırmaya başlamıştır. Amazon, 2017 yılında yüz binden fazla Kiva Bot kullanmaktaydı (Wingfield, 2017). Bu botlar bilgisayarlarca yönlendirilen bir döküm bilgisine, hareket serbestisi için gerekli sensörlere sahiptirler. Kiva Botlar sayesinde depo için gerekli olan elektrik ve insan çalışanlar için elektrikle çalışan havalandırma araçlarına gerek kalmamıştır (Tam, 2014).

Yapay zekâ akıllı telefon uygulamaları ve diğer platformlar üzerinden sipariş almakta, optik okuyucular aracılığıyla ürünler üzerinde yönlendirme yapabilmektedir ve yaygınlaşan otomatik kasalarla insansızlaştırma satış alanında da kendini göstermektedir. Perakende şirketlerinin ve dijital alanda faaliyet gösteren şirketlerin birleşmesi artık kaçınılmazdır çünkü birbirlerini tamamlamaktadırlar. Bankalardan kredi alınmasında, borsa işlemlerinde ya da iş başvurularında hatta sağlık yardımlarından faydalanmada insanlar yapay zekâ temelli makinelerle başvurmaktadır. Karar verme kültürü değişmektedir. Kredi kalitesinin değerlendirilmesinde, müşterinin risk analizinde, borsada alım satım algoritmaları temelinde ve diğer birçok alanda makinelerle başvurulması zorunlu hale gelmiştir. İnsanların bilgileri toplanarak analiz edilmektedir ve sistem zafiyet alanlarını tespit ederek, kendini yeniden güçlendirerek üretmektedir. Makineler sadece insanların ne yapacağına karar vermemektedir, ayrıca insanları kendi algoritmaları doğrultusunda sınıflandırmaktadır. Makineler bu bağlamda öğrenmekte ve insanlara cevap vererek, onları sistemde var etmektedir. Otomatikleşmiş karar alma ve uygulama süreçleri ayrılmayıcı ve despotik bir yapı oluşturmaktadır. İnsanların geçmişteki bağlantılarına ve gösterdikleri davranış kalıplarına göre analiz edilerek tepki verilmesi, aslında onları geçmişleri doğrultusunda değişim şansı vermeden ya da sınırlı değişim alternatifleriyle değerlendirmektedir.

Kapitalizm önce buharlı makinelerle sonrasında elektrikle şimdi de dijital ağlar üzerinden yapay zekâyla kendini geliştirerek üretmektedir. Ancak ilk iki dönüşümde insan sistemle birlikte dönüşerek sistemi hem özne hem de nesne olarak tamamlamaktadır. Sonuncusunda ise insanın sistemin kendisini üretmesinde başka bir deyişle kendisiyle ilgili karar alma sürecinde, algoritmaların belirleyiciliğinde dışarıda kalma ihtimalinden bahsedilmektedir ve böylece bireyin özne konumu da sorgulanmaktadır.

Geçmişte teknolojik gelişmelerin ekseninde baktığımızda dönüşüm yavaş bir şekilde gerçekleşmiştir. Bir alanda görülen değişimin diğer alanlara geçmesi ve dönüştürmesi zaman almıştır. Oysaki yapay zekâ tüm alanlara etki etme ihtimali taşımaktadır. Schwab’ın (2023) bahsettiği üzere artık sadece niteliksiz işlerle

uğraşan işçi sınıfı değil doktor, avukat, öğretmenlik gibi nitelikli meslek sahipleri de iş hayatının dışına itilecektir. Algoritmalar üzerinden sanki bir doktor, avukat ya da öğretmenle konuşuyormuş gibi makinelerle konuşulmasının çalışmaları yapılmaktadır. Kendine özgü rutinlerden oluşan ve öngörülebilir işler, geliştirilen yazılımlarla otomasyona dâhil edilmektedir. Tıp alanında önceden tanımlanan belirtiler doğrultusunda makineler tarafından tanı konulabilecektir. Hukukta kurallar daha belirgindir ve ihlalleri durumunda ne karar verileceği açıktır ya da öğretmenin alanıyla ilgili bir konuyu nasıl anlatacağı planlanmıştır, kısaca rutinleşmiştir. Rutinin akışında olası soru ve cevaplarda yine algoritmalar tarafından yönetilebilmektedir. Dördüncü sanayi devriminin etkisi buhar gücünün, elektriğin ve erken bilgisayarlaşma sürecinin getirdiği etkiden daha yoğun ve keskin olacaktır. Çünkü makineler sürekli öğrenmektedir ve gelişerek daha fazla öğrenecektir ve insanın yaptığı işleri bugünden elinden almaya başlamıştır ve gelecekte tamamen alması muhtemeldir. Yapay zekâ ve dijitalleşme ile yeni meslek dalları ortaya çıkacaktır ama bunun için de bu anlamda kendini geliştirmiş bireylere ihtiyaç duyulacaktır ve nitelikli iş gücü tanımında bir dönüşüme gidilecektir. Bu duruma bağlı olarak makineler yapay zekâ temelinde hem düşünmeyi hem de hareketi gerçekleştirdiğinde, insanın hem bilişsel hem de teknik becerileri açısından bir dönüşüm geçireceği aşîkârdır. Yapay zekânın yaşamın tüm alanlarında etkinleşmesi bilişsel yeteneklerin sonunu hazırlamaktadır çünkü insan dikkati üzerinde kontrolü bırakmaktadır. Ağ bir kesinti sistemidir. Dikkati bölmeye yönelik çalışmaktadır. Dikkatin sıkça kesilmesi düşünmeyi engellemektedir, belleği zayıflatmaktadır ve insanı gerginleştirmektedir (Schwab, 2023, s. 113). İnsan olmanın anlamı yeniden tanımlanmaktadır. Yapay zekâyla insanlığın yaşam süresi, sağlık, bilişsel temelde mevcut sınırları daha önce sadece bilim kurgu filmlerinde görülebilen şekillerde ilerlemektedir. Yaşam biçimimizi belirleyen davranışlarımız, iletişim şeklimiz, çevremizle olan ilişkilerimiz, duygularımız gibi kavramlar üretim ve tüketicinin otomasyonlaşması dâhilinde dolaşımın hızlanmasını sağlamak için sistemde sürekli yapılandırılmaktadır. Bu yeniden yapılandırma ise sürekli yeniden üretim demektir. Yapay zekâyla makine düşünmez ve değerlendirme yapmaz, oluşturdukları davranış şeklinin otomatik olarak öngörmek üzere bağintılarını hesaplar. Sosyal platformlar insanların sosyal ilişkilerini düzenlerken, onları arama sırası algoritmaları ve ilişkiler ağlarıyla sistemle uyumlu bir şekilde ekrandan akan görüntülerle yönlendirirler. Yapay zekâ üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen, gelecek bilimci Stiegler, yapay zekâyı kendi buluşu olan gramerleştirme kavramıyla açıklamaya çalışmıştır (Stiegler, 2012). Stiegler'e göre İnsanlar hem nasıl çalışacaklarını hem de nasıl düşünmeleri gerektiğini beceriksizleştirilerek öğrenirler. Gramerleşme görme ve duymayı, beden ve el hareketlerini, toplumsal etkileşim örüntülerini de bütünsel olarak içine almaktadır. Bu beceriksizleşme tüketicinin otomasyonuna yayılmaktadır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, insanın tüketerek yaşaması için gerekli olan koşullar özgürlük yanılması içinde hegamonik bir şekilde zerk edilir ve insanlar hem davranışsal hem de bilişsel olarak makinelerce otomatik bir şekilde eğitilir ve sahada uygulaması yaptırılır. Akıllı telefonlar, dijital uygulamalar gibi teknolojiler en önemli hem eğitim hem de kayıtlı tatbik alanlarıdır.

Yapay Zekâ ve Sistemin İnsandan Bağımsızlaşması

En yıkıcı dönüşümlerin nerede ve ne zaman olacağını tahmin edebilmek çok zordur. Apple, akıllı telefonu piyasaya sürdüğünde telefon olmanın ötesine geçerek her alana etki edeceğini ve değiştireceğini, insanın yaşamında vazgeçilemeyecek kadar önemli bir araç olacağını tahmin etmemiştir. Yapay zekânın gücü ve yarattığı etki elektriğin gücü ve etkisi üzerinden tanımlanabilir (Ford, 2023, s. 21). Ancak elektriğin her alanda olumlu bir teknolojik gelişme olarak addedildiği açıktır, yapay zekâ da ise durum farklıdır çünkü riskli ve olumsuz sayılabilecek bazı etkileri vardır. Yapay zekâ gelişimini sürdürdükçe potansiyel olarak sistemi dönüştürecek hatta sistemin kendisi olabilecektir. Bu bağlamda insan kendi yarattığı sistemin önemli bir parçasıdır, başka bir deyişle sistemle olan ilişkisinde nesne konumunda olduğu kadar özne konumundadır ancak yapay zekânın ilerlemesine bağlı olarak insan, özne olma konumunu kaybedecektir. Sistem yapay zekânın merkezde olduğu, algoritmalar yoluyla insandan tam olarak bağımsızlaşma yolunda ilerlemektedir. Sistem derin öğrenmeyi tamamladığında genel bir yapay zekâ olarak, süper zekâ konumunda karar alma mekanizmalarında insanın olmadığı, artık kendi kendine yetebilen, kendini üretebilen bir sistem olacaktır. Yapay zekânın bugünkü sınırlı gelişimini temel alarak, sistem kendini üretmesi için gerekli olan insana

ihtiyacı kalmayacağı yönünde ilerlemektedir. Başka bir deyişle sistem insandan bağımsızlaşma potansiyeli taşımaktadır. Bu düşünce iki farklı açıdan şu şekilde değerlendirilebilir:

Birincisi, rutin ve öngörülebilir işlerin sonrasında rutin olmayan hatta insanın öngörüsünün ötesinde olan işlerinde yapay zekâ temelinde algoritmalar üzerinden otomasyona dâhil edilmesidir. Günümüz kapitalist toplumların nüfuslarının önemli bölümünün hizmet sektöründe sürekli tekrara dayalı işleri gerçekleştirdikleri göz önüne alındığında sistem de altüst olacaktır. Ayrıca sadece düşük maaş alan, vasıfsız ya da vasıfları kısıtlı işçiler değil beyaz yakalı profesyoneller de rutin görevleri yerine getirmektedir. Bir takım entelektüel işlerin de yazılımla gerçekleştirilebileceği düşünüldüğünde yapay zekâ sistemi dönüştürecek ve bu bağlamda insanın etkisini sistemin gidişatında önemli ölçüde sınırlandıracak ve sonrasında sonlandıracaktır.

Yapay zekânın en çok hizmet sektörünü etkileyeceği düşünülmektedir. Örneğin 19. yüzyılın sonlarında, Amerika'nın kendi tarihsel koşullarının sonucunda çalışanların yarısı tarım sektöründeydi, teknolojinin gelişmesi ve yeni makineler tarımla ilgili birçok iş gücünü ortadan kaldırdı ve işsiz kalan çalışanlar fabrikalarda iş bulmak üzere kentlere göç etti. Sonraki teknolojik gelişmeler fabrikaların otomasyonla işlemesini sağladı ve sonuç olarak çalışanların önemli bir kısmı hizmet sektörüne geçti. Sadece mavi yakalılar değil beyaz yakalıları da yapay zekânın sonuçlarını toplumsal ve ekonomik olarak hissedeceklerdir. Buradaki mesele gelecekte doğacak yeni iş kollarının yapay zekâdan bağımsız olamayacak olmasıdır, yeni iş kolları daha doğarken yapay zekâyla doğacaktır. Bu bağlamda bazı meslekler dönüşecek ve işlerin niteliği değişecektir, her endüstriyel alan yapay zekâdan etkilenenecektir ve günümüzde ve yakın gelecekte yapay zekânın neden olduğu dönüşümlerin sonunda işsiz kalacak çok sayıda insan için yeter sayıda iş olmayacaktır çünkü yapay zekânın olmadığı bir alan kalmayacaktır. Tüm rutinler, öngörülebilir işler buharlaşacaktır ve işçiler önemli zorluklarla karşılaşacaklardır. Tarımda çalışan işçi ya da fabrika üretim bandında çalışan başka bir işçi ve bir markette çalışan kasiyer arasında yaptıkları işin sürekli tekrarlanan rutinlerden meydana gelmesi nedeniyle bir fark yoktur. Gelecek yapay zekânın en önemli sonuçlardan biri rutin işleri kendi üzerine alması olacaktır. Başka bir deyişle insanlar öngörülebilir işleri yapamayacaklardır. Günümüzde çalışanların belirli bir kısmı kendini yeni koşullara uyarlayabilecektir ama önemli sayıda çalışanın rutin olmayan, yaratıcılık ya da rutinin dışında bir yaklaşım gerektiren işlerin yapılmasıyla ilgili kendilerini yeniden oluşturması son derece zordur. Yapay zekâyla yaşam yeniden tasarlanacak ve insanların önemli bir kısmı ya işini kaybedecek ya da vasıfsızlaşacaklardır, sadece sınırlı sayıda mutlu bir azınlıktan bahsedilebilecektir.

Yapay zekâ işçinin emeğinin değerini düşürecektir. İşçiler makineleri çalıştırır ve onları kullanırdı. Teknolojinin ilerlemesiyle makineler otonomlaşmıştır ve makineler ya da teknoloji önceden işçilerin emeğini tamamlarken artık emeği ikame eden bir şey olmuştur. Teknoloji emeği yerinden etmiştir (Ford, 2023, s. 178). Sanayi devrimi sonrası biyolojik insan doğumundan sonra işçi olmasına kadar geçen sürede gerekli eğitimi almak zorundadır ve günümüzde bu süreç yaklaşık 20 ile 30 yıl gibi son derece masraflı bir dönemi kapsamaktadır. Beslenme, barınma ve eğitim gereksinimleri yüksek maliyetler içermektedir. Oysaki dijital işçi başka bir deyişle yapay zekâyla çalışan bir makine için belirli bir programı belleğine yüklemek yeterlidir (Bostrom, 2020, s. 200). Şirketler yeni kopyalar üreterek işgücünü yenileyebilir hatta yeni bir dijital işçiyi eski olanla değiştirebilir. Genel olarak düşünersek, hemen hemen tüm iş kollarında otomasyonlaşmanın yoğunlaşmasının söz konusu olduğunu görürüz. Ancak teknoloji emeğin bir tamamlayıcısı olmuştur. Yapay zekâ ise insan emeğini önemli ölçüde ortadan kaldıracaktır çünkü bütünsel olarak düşündüğümüzde yeni iş alanı oluşsa bile içinde yapay zekâyı barındıran bir iş alanı ya da sonradan yapay zekâyı entegre olması gereken bir iş alanı olması gerekir ki her iki durumda da insan üretimden dışlanacaktır. Karar alma süreçlerinde ve çıktı aşamalarında olmayacaktır. Teknoloji şirketleri, algoritmaları kullanarak bir devrim gerçekleştirmiştir. Algoritmalar insanları kendi kararlarını alamaz hale getirmiştir (Zuboff, 2021). Sistem, yapay zekâ temelinde ağlar üzerinden kurduğu algoritmalarla insanların karar alma süreçlerini kontrol etmekte ve düzenlemektedir. Başka bir deyişle karar alma süreçleri otomatikleştirilmiş otoriter kontrol ve düzenleme mekanizmalarına dönüşmüş ve insanın etkinliği görünürden ibaret hale gelmiştir (Besteman, 2020, 236). İnsanın kendini bir anda dışarda yalnız ve savunmasız bulması muhtemeldir. Yapay zekâ insanın işiyle kurduğu ilişkinin sonucunda kurduğu ve anlamlandırdığı hayatı değiştirecektir. İşler otomasyonlaşırken işçiler de vasıflarını kaybetmektedir.

Beyaz yakalıların işçilerin geçirmesi muhtemel değişimleri daha kolay ve hızlı yaşayabilir çünkü beyaz yakalıların gerçekleştirdiği işlerin otomasyonu için pahalı makinelerle gerek yoktur. Bu işçilerin işlerinin elinden alınması için sadece bir yazılıma ihtiyaç olacaktır (Ford, 2023, s. 16). Beyaz yakalı işçilerin mavi yakalı olanlara göre daha masraflı olduğunu düşündüğümüzde beyaz yakalı işçilerin çalışma alanlarının daralması ya da buharlaşması daha çabuk olacaktır. Bugün önemli şirketler bilgisayar programlamayı otomatize eden araçlara önemli yatırımlar yapmışlardır. Yapay zekânın yaptığı iş programcılığı otomatik tamamlama işidir. Rutin ya da öngörülebilir işlerin otomasyonun bir parçası olması yapay zekânın başlangıçtaki gücüyle ilgilidir. Yapay zekâ öğrendikçe, derin öğrenmeyi tamamladıkça ve süper zekâyâ ulaştığında sadece rutin olan değil, rutin olmayan ya da insan kapasitesinin ötesinde henüz düşünülmeyen alanları da içine alacaktır.

Makine öğrenmesinin yükselmesi algoritmaların kendi programlarını yazdığının göstergesidir. Yapay zekânın kendi programını yazması dar alandan diğer alanlara genişleyerek gerçekleşecektir ancak bu sürecin tamamlanıp tamamlanmayacağı başka bir deyişle derin öğrenmenin tam olarak makinelerce sağlanıp sağlanmayacağı kesinlik arz etmemekle birlikte makinelerin derin öğrenme yoluyla kendi programlarını geniş anlamda yazmalarına oldukça uzun bir zaman olduğu düşünülmektedir. Algoritmaların kendi programlarını yazma kabiliyetine ulaşmalarının en önemli yanı; rutin sayılamayacak etkinliklerinde otomasyona dönüşecek olmasıdır. Sistem bir kez yürürlüğe konulduğunda, algoritmaların da sürekli eğitilmesi, akıllanması demektir. Örneğin yapay zekânın dil işleme becerisiyle çağrı merkezi işleri hem sesli iletişim teknolojisi hem de çevrim içi botlarla otomatikleşecek uygulamalar üretilmektedir. Çağrı merkezi çalışanlarının işleri buharlaşmaktadır. Yapılan tüm görüşmeler kayıt altına alınarak işlenmekte, sorulan binlerce soru ve verilen cevaplar algoritmaları beslemektedir. Yapay zekânın AR-Ge de kullanılmasıyla insanın düşüncesinin ya da hayalinin ötesinde yeni ürünlerin ortaya çıkması muhtemeldir. Bu örnek günümüzdeki yapay zekânın kapasitesine uygun olarak dar anlamda verilmiştir ve henüz geniş bir yapay zekâdan söz edemeyiz.

Derin öğrenmenin gerçekleşmesi ve yapay zekânın süper zekâyâ evrilmesinden önce başka bir deyişle dar yapay zekânın koşullarında otomasyona direnebilecek üç alandan bahsedebiliriz. Birincisi yaratıcı işlerdir. Gerçekten yeni bir şeyler üretebilmek, düşünürken kalıpların dışına çıkabilmek, daha önce karşılaşmamış problemleri çözebilme yeteneğine sahip olmak. O zaman teknoloji insanın yerine geçemeyecektir ve aksine insanı desteklemeye devam edecektir. İkincisi insanlarla olabilecek karmaşık ilişkileri içeren ya da duygusal emek gerektiren işlerdir. Duygusal emek, mesleğini icra eden bir kimsenin duygu ve davranışlarını karşısındaki kişide memnuniyet sağlayacak şekle getirmesi olarak açıklanabilir. Hochschild'ın düşüncesinde birey davranışlarını örgütsel kurallar dâhilinde zoraki değiştirebilir ve bu yüzeysel bir davranıştır ancak kişi mesleğini icra ederken derinlemesine davranışta da bulunmaktadır; burada gerçekten, kişinin içinden gelerek ya da hissederek davranması söz konusudur (Hochschild, 1983). Doktorun hastasına gösterdiği ilgi ya da hizmet sektöründe görülen sade bir gülümsemenin ötesinde içinde duygu barındıran, içten karmaşık olarak ifade edebileceğimiz durumlardır. Üçüncüsü ise öngörülemez ortamlarda beceri gerektiren mesleklerdir.

Sistemin insandan tam olarak bağımsızlaşma yolunda ilerlemesinde ikinci neden önce dar bir yapay zekâyla dönüşümün ilk adımları atılırken sonrasında ya da bugün için uzun bir zaman gerektirse de, gelecekte yapay zekânın genelleşecek ve derin öğrenmeyle kendi bağımsızlığını ilan edecek olmasıdır. Yapay zekânın ulaştığı seviye insanla olan zekâ seviyesi farkının açılmasını getirecektir ve hızlı yapay zekâ dediğimiz düzeyle yani derin öğrenmeyi tamamlamış süper seviyede genel yapay zekânın sonucunda insanların sistem içindeki etkinliği bir özne olarak sona erecektir. Çalışanlar daha fazla gözetlenecek ve yeni algoritmalarla baskı kurulacaktır. Daha hızlı ve verimli olmanın koşulları ölçülecek ve belirlenecek hatta çalışanlar makineleşecektir. Yapay zekâ temelli yüz tanıma sistemleriyle sistemin baskıcı gücü artacaktır ve erişim alanlarının genişlemesiyle kişinin mahremiyeti de yok olacaktır.

Günümüzde yapay zekâ insan benzeri zekâdan uzaktadır. Genel yapay zekâ olarak adlandırılan teknolojiye henüz ulaşılmadığı aşîkârdır. Gündelik yaşamda kullanılan nesnelerin internet aracılığıyla diğer nesne ve makinelerle veri alışverişi yapabilmesi ve bu nesnelerin birbirleriyle olan iletişim düzeyi henüz yapay zekânın iş akışını tamamen gerçekleştirebileceği ya da genel yapay zekâ düzeyine dönüşümünü sağlayacak kadar gelişmemiştir. Nesnelerin interneti; önceden tanımlı işlevlere sahip, akıllı ortamlarda

çalışan, fiziksel ve sanal özellikleri olan nesnelerin aralarında kurdukları ortak bir ağıdır. Bu ağ, diğer ağlar ve kullanıcılar ile bilgi alış verişine girerek, verinin programlar tarafından işlenip bir faaliyet icra edilmesini sağlamaktadır (Kutup, 2016). Yapay zekâ konuşmanın amacını, komutların bağlamını, satın almak istediklerinizi, bulmak istediğiniz bilgilere hangi bağlantılardan ulaşabileceğinizi, tehlike karşısında ne zaman fren yapacağınızı ve hangi haberleri okumak isteyebileceğinizi öngörebilmektedir (Agrawal, vd., 2022, s. 159). Amazon'un Echo'su, Apple'ın Siri'si, Amazon'un önerileri, Google aramaları, Tesla'nın otomatik pilotu ve Facebook'un haber kaynaklarını yapay zekânın kapasitesini göstermesi açısından örnek verebiliriz. Yapay zekâ sürücüsüz araçlarla, dijital asistanlarla insanları çevrelemiştir. Yapay zekânın sahip olduğu bilgi işlem gücü, yazılımlar ve algoritmalarla yaşamı dönüştürme gücüne erişmektedir. Dijital ağlarda bırakılan izlerle algoritmalar kendilerini geliştirmektedir ve sonucunda makine öğrenmesinin yeni türleri ve otomasyonla akıllı robotlar ve bilgisayarlar kendi kendilerini programlayarak en isabetli çözümleri sunabileceklerdir (Schwab, 2023, s. 20). Amazon ve Netflix daha şimdiden insanların ne izleyeceğine karar verebilmektedir.

İnsanda korteks bir öngörü organıdır. Beynimizin ya da neokorteksin asıl işlevi öngörü üretmektir. Öngörü zekânın temel noktasıdır. İnsan gördüğü, duyduğu, dokunduğu şeylerle ilgili öngörülerde bulunmaktadır. Beynin ürettiği öngörüler insanın deneyimlerine bağlı olarak gelişir ve deneyimler arttıkça kendini güçlendirir, hatasızlık oranı artarak devam eder. Ancak öngörüler gelecekle ilgili hatalı sonuç verdiğinde, insan bu anormal durumu fark ettiğinde, deneyim temelli bilgiler yeniden beyne yüklenir ve böylece algoritma güncellenir. Hem öğrenme hem de kullanılan model kendini geliştirerek gerçekleştirmiş olur. Ancak yapay zekâ algoritmaları akıl yürütmez. Yapay zekâ teknolojisi makine öğrenmesi olarak ifade edilmektedir. Makineler insanın beyninden bugünkü çalışmalar doğrultusunda bilinebildiği kadarıyla daha karmaşık çalışmaktadır. Örneğin yapay zekânın kalp atış hızıyla ilgili olarak veriye dayalı elde edilen bilgi temelinde, kalp ritminde düzensizliği öngörmek için elde ettiği verilerle gerçek kalp ritmi düzensizliği vakaları arasında bağlantının nasıl kurulduğunu bilmesi gerekmektedir. Bunun için yapay zekânın AppleWatch'dan gelen bağımsız değişkenler ile bağımlı değişkenleri birleştirmek zorundadır. Yapay zekânın kalbinde ritm bozukluğu yaşanan önemli sayıda insanın verilerine ihtiyacı vardır. Ayrıca bu sorunu yaşayan insanların kalp atış hızının ölçümüne de gereksinim duyar. Buna ek olarak kalp ritm bozukluğu yaşamayan insanların verisine ve kalp atış hızının ölçümüne ihtiyacı vardır. Yapay zekâ bu iki farklı insan grubunu birbiriyle karşılaştırır ve bir öngörüye ulaşır (Agrawal, vd., 2022, s. 63-64). Günümüzde veri biriktirme kapasitesinin artması sonucunda toplanan aşırı miktardaki verinin analizinin gerekliliği, insanın zekâsının kapasitesinin ötesinde daha gelişmiş bir zekâyı ihtiyaç hissetmesine neden olmuştur. Yapay zekânın önemi insandan daha hızlı ve yoğun bir şekilde öğrenme kapasitesi nedeniyle. Bu bağlamda gelecekte yapay zekânın potansiyeli nesnelerin interneti ve büyük verinin başka bir deyişle teknolojinin gelişimine bağlı olan bir durumdur. Yapay zekâ her şeyi sayılar üzerinden gerçekleştirmektedir. Öngörü eksik bilgileri doldurma olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle öngörü sizin arkanızda bıraktığınız bilgilerin veri adı altında toplanarak, sizde olmayan bilgilerin oluşturulmasıdır. Yapay zekâ çalışmalarında temelde öngörü çalışmaları yapılır. Yapay zekânın belirli bir öngörü oluşturmak için kullanılmasında sınıflandırma, kümeleme, Bayes tahmini, sinirsel ağlar, derin takviyeli öğrenme gibi çeşitli teknikler son derece önemlidir ve kullanılmaktadır. Bu ve diğer yapay zekâ tekniklerinin hepsi öngörüyle yani bilinmeyen bilgilerin oluşturulmasında bilinen bilgilerin kullanılmasıyla ilgilidir. İnsanların öngörü yapmasına gerek kalmadan makinelerin öngörü yapması, insanların bu yetilerini körleştirmektedir. İnsanların öngörü kabiliyetlerini yitirmeleri, güçlü yapay zekânın mevcudiyetine bağlı olarak, kullanmaya uygun koşulların gerçekleşmeyecek olması nedeniyle muhtemeldir. Öngörü, insan kapasitesi dâhilinde ya da sınırlılığında ölçmeyi, hesaplamayı ve çıkarımı kapsamaktadır. Aydınlanma sonrası rasyonel temelde ilerlemenin sonucunda modern insan öğrendiklerini gelişme adı altında yaşamında tatbik etmesiyle çevresini anlamlandırmada kullanırdı. Rönesans ile başatabileceğimiz rasyonel temelde insanın düşünsel ve zihinsel ilerlemesinin durması ya da gerilemesi ve bu yetilerin dış bir güce devredilmesi, son derece önemli bir konudur.

Yapay zekânın kendini tamamladığında yani derin öğrenmeyi sağlayarak süper akıllı bir düzeye eriştiğinde dar alanda sınırlı olan yapay zekâ özgürleşecek ve genel yapay zekâ olarak sistemin insandan bağımsızlığını sağlayacaktır. Ancak derin öğrenme tamamlandığında ve süper bir konuma geldiğinde diğer

önemli bir faktör olan hız unsuru da insanın sistemden dışlanması getirmesi açısından önemlidir. Buradaki en önemli konu genel yapay zekânın kapasitesinin ve insanın kapasitesinin arasındaki hızın farkıdır. Çünkü bu hız iki taraf arasındaki iletişimin düzeyini hatta iletişimin olup olamayacağını sorularının cevaplarını barındırmaktadır. Yapay zekâ başlangıç olarak günümüzdeki sınırlılıkları dâhilinde dar alanda kendini gerçekleştirmektedir. Yazılım temellidir ve derin öğrenmenin henüz çok başındadır. Nitekim derin öğrenmeyi başarması için de önemli bir süreye ihtiyaç vardır ki böylece genel yapay zekânın başka bir deyişle güçlü bir yapay zekânın etkinliği ortaya çıkabilsin. Derin öğrenmeye bağlı olarak makineler kendi kendilerine yazılımlarını yazdıklarında süper akıllı bir konumda ve insanın ulaşamayacağı bir hız kapasitesinde olacaklardır. Genel yapay zekâ ışık hızında bir işleyişe sahip olacaktır ve kendinin daha iyi versiyonunu ışık hızında yapabilecektir ancak insan sadece yaşam hızında gelişebilmektedir. Bu durumda süper zekâ dediğimiz şey insanın algısının ötesinde düşünemeyeceği bir durumu ifade etmektedir. Hızlı süper zekâ, insanın zekâsından daha hızlı çalışan bir zekâ türüdür (Bostrom, 2020, s. 171). İnsanın zekâsının yapabileceği her şeyi daha hızlı olarak yapabilir. Zekânın insan kapasitenden daha hızlı çalışması dünyadaki olayların sanki yavaş çekimde gerçekleşiyormuş gibi bir izlenim verir. Bu bağlamda hızlı süper zekâ dijital nesnelerle çalışacaktır. Hızlı bir zihin diğer hızlı zihinlerle iletişime geçecektir ve insan zihnin birçok alanda dışarda kalması sistemin işlemesi için zorunlu hale gelecektir.

Burada çalışmanın ortaya koyduğu düşüncüyü desteklemesi açısından, önemli bir bilim insanı ve gelecek bilimci olarak kabul edilen Bostrom'un da ortaya koyduğu argümanlar önemlidir. Bostrom, yapay zekânın derin öğrenme sonunda kendi algoritmalarını kendi oluşturmasıyla makinelerin ulaşacağı seviyeye dikeylik ve araçsal yakınlık tezleriyle eleştirel değerlendirmelerde bulunmuştur (Bostrom, 2020). Dikeylik tezi yapay zekâyı sahip makinelerin, insan kapasitesinin dışında hedeflere sahip olabilmesidir ve zeki makinelerin önünde sayısız hedefler mevcuttur. Araçsal yakınsama tezi ise her zeki makinenin nihai hedef yolunda peşinde olduğu bir takım araçsal hedeflerin varlığıdır (Bostrom, 2020, s. 129). Bostrom'a göre bugün insan kendi varoluşuyla sistemi yeniden üretmekte ve hala hem özne hem de nesne konumu korumaktadır. Sistem için insanın bugünkü mevcut statüsü gereklidir ancak yapay zekâ güçlü bir seviyeye geldiğinde bu durum Bostrom'a göre de değişebilecektir. Bostrom, yapay zekânın derin öğrenmeyi tamamladığında ve sonucunda süper akıllı ve hızlı hale geldiğindeki bu durumun gerçekleşmesi için henüz uzun yıllara ihtiyaç olduğunu söylemektedir, insanın bugünkü varoluşuyla kıyaslandığında üç önemli riskin olduğunu düşünmektedir. Birincisi, yapay zekânın stratejik bir üstünlük sağlayarak bir tekel oluşumunun parçası olabilirliği ve yaşamı yönlendirebilir etkinliğe gelmesidir. Çalışmada belirtilmeye çalışıldığı üzere, insanın sisteme olan sorumluluğunun sonlanması ve sistemin insana ihtiyacı kalmadan kendi kendini sürekli yeniden üretmesi durumudur. Başka bir deyişle, insanların işlerini kaybetmesi ve artık sistemin insanların çalışmasına gerek kalmadan kendini üretebilmesi yani sistemin insandan bağımsızlaşması durumudur. İkincisi, yapay zekânın dikeylik tezi doğrultusunda insana özgü inanç, maneviyat, ince düşünme gibi değerlerin gereksizliğini savunmasıdır. Bu bağlamda insanın düşünsel ve duygusal olarak başkalaşması söz konusudur. Bugünkü mevcut insandan daha farklı bir insanın olması kuvvetle ihtimaldir. Üçüncüsü, araçsal yakınsama tezi doğrultusunda yapay zekânın nihai hedefine ulaşmak için insan türünün çıkarlarına müdahale etmesi ya da aksine faaliyet göstermesidir. Bu riskler yapay zekâ temelli makinelerin tam bağımsızlığını ama aynı zamanda sistemin insandan bağımsızlığını ifade etmektedir. Bu yapılan değerlendirmeler süper zekâyı ulaşan yapay zekânın yaşamı biçimlendirebileceği, insanın düşüncesinin ötesinde yaşamsal hedefler taşıyabileceği ve nihai hedeflere ulaşmak için araçsal hedeflere sahip olabileceğini göstermektedir (Bostrom, 2020, s. 141-142). Bütün bu gelişmelerin sonunda yapay zekânın getirdiği en önemli sonuçların başında insanın çevresinin daralması ve duysal ve duygusal yaşantının kaybı vardır (Edwards, 2020, s. 81). Günümüzde bu dönüşümlerin henüz çok başındayız ve çok küçük de olsa belirtilerini görmekteyiz. İnsanlar sosyal ilişkilerini daha çok sosyal medya platformları üzerinden yürütmeye başlamışlardır başka bir deyişle sosyalleşme alanlarının niteliği değişmiştir. İnsanlar hayatın içinde olabilecek karşılaşma ve tanışmalardan kaynaklı duygusal riskleri önleme zorunluluğunun bir parçası olmuşlardır. Gelecekle karşılaştırıldığında son derece önemsiz gibi görülen örnekler yapay zekânın dar kullanımının sonucudur, yapay zekâ genelleştikçe ve öğrendikçe bu örneklerin daha farklı boyutlarıyla karşılaşacağız.

Genel yapay zekâyı ilgili olarak olumlu ve olumsuz görüşler mevcuttur (Reese, 2022, s. 77). Genel yapay zekânın genel literatüre baktığımızda Stephen Hawking, Elon Musk, Bill Gates, Jaan Talinn ve Steve

Wozniak'ın başını çektiği bir grup kendi bakış açıları doğrultusunda endişelerini dile getirirlerken, Andrew NG bu endişelerin son derece gereksiz olduğunu düşünmektedir. Endişe edenlerin öne sürdükleri nedenlere baktığımızda genel olarak genel yapay zekânın tam olarak nasıl olacağıyla ve getireceği sonuçlarla ilgili belirsizliğin varlığıdır. Ayrıca günümüzde Hawking'in söylediği gibi makinelerin kendilerini geliştirme aşamasına ulaştıklarında amaçlarının insaninkilerle aynı olup olamayacağı tartışmalıdır. Yapay genel zekânın internetin bütününe nasıl tepki verebileceği de diğer bir tartışmalı konudur.

Sonuç

Günümüzde teknolojinin geldiği noktada yapay zekâ dar alanlarda kullanımla sınırlı olmakla beraber, her geçen gün ilerleme kaydedilmekte ve belirli alanlarda da olsa kendi kendine yazılım temelli algoritmalar üzerinden öğrenmektedir ve yaşamın içinde kendini göstermektedir. Ancak yapay zekânın henüz başlangıç aşamasında ve emekleme döneminde olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Yapay zekâ henüz tam anlamıyla derin öğrenmenin oldukça uzağındadır ve buna bağlı olarak süper akıllı bir genel yapay zekâdan da söz edemeyiz. Geçmişe baktığımızda insanlık avcılık ve toplayıcılıktan tarım devrimine geçmiş sonrasında sanayi devrimini yaşamıştır. Günümüzde ise yaygın ve mobil internet, daha küçük ama güçlü sensörler ve yapay zekâ ile makine öğrenmesi sürekli gelişen yeni bir süreci ifade etmektedir. Kas kuvvetinden mekanik kuvvete ve sonrasında bilişsel gücün insan üretimini artırdığı yere ulaşılmıştır. Buhar makinesi, elektrik şimdi ise dijital ağlar ve yapay zekâ yaşamı etkin biçimde dönüştürmektedir. Çalışmada yaşamın dönüşümüyle sistemin insandan bağımsızlığını ilan ederek, yeni karar verme kültüründe insanın dışarda kalmasında etken güç olarak yapay zekâ alınmıştır. Çalışmamızda günümüzdeki dar alanlı yapay zekânın gelişimi doğrultusunda; derin öğrenmeyi tamamlamış ve süper zekâyâ dönüşmüş genel bir yapay zekânın, kapitalist sistemin kendini üretmesi için karşılıklı etkileşimde olmak zorunda olduğu başka bir deyişle sistem de hem özne hem de nesne konumunda olan insana artık ihtiyaç hissetmeyeceği tartışılmaktadır. Bunu yaparken düşüncemizi iki farklı bakış açısı ortaya koyarak desteklemeye çalıştık.

Birincisi, yapay zekâ günümüzde dar alanda kapasitesini göstermektedir ve henüz derin öğrenme için emekleme dönemini yaşamaktadır. Bu durumda yapay zekânın genel yapay zekâyâ dönüşmesi ve süper zekâ düzeye erişmesi uzun yıllar alacaktır. Sistemin insandan bağımsızlığına kavuşmasında ya da sistemin kendi geleceğinin mevcudiyetinde insanın tamamlayıcı etkisine ihtiyaç hissetmemesini ve sistemin tek patronu olması yapay zekânın gelişimine bağlı olarak uzun bir süreç içinde birbirini izleyen dönemlerde olması muhtemeldir. Bu bağlamda bugünkü yapay zekâ düzeyinde ise yakın gelecekte sınırlı sayıda insanlar sonrasında ise yapay zekânın gelişimine bağlı olarak geri kalan insanlar otomasyonun parçası olacaktır. Bu durumun nedeni yapay zekânın şu an yazılım temelli olması ve öğrenmenin çok başında olması nedeniyle tekrara dayalı rutin işleri yapmaya muktedir olmasıdır. Uzak gelecekte ise otomasyonun alanı genel yapay zekâyla yayılacak ve geri kalan insanları da içine alacaktır. İnsanların başka alanlarda iş bulabileceği ve hayatını anlamlandırabileceği, artık yapay zekânın genelleşmesi ve tüm alanlara yayılması nedeniyle de pek mümkün gözükmemektedir. Yapay zekâ geçmişten farklı yeni bir yaşam tasarlamaktadır, bu fark teknolojinin emeği tamamlayıcı konumunun yerine emeğin yerine geçmesi nedeniyle ortaya çıkmaktadır.

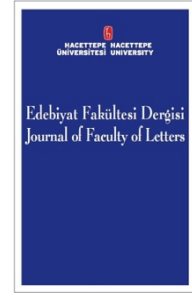
İkincisi, yapay zekânın derin öğrenmeyi tamamlaması sonucunda tüm alanlarda yayılarak dar alandan çıkması ve genel yapay zekâyâ dönüşerek süper zekâ ve hız düzeyine ulaşabilmesidir. Yapay zekânın kendini tam olarak gerçekleştireceği ya da kendi gelişimini tamamladığında varacağı düzey, insanla olan iletişimini de sonlanmasını gerektirme ihtimali taşımaktadır. Süper seviyede genel yapay zekânın sonucunda insanların sistem içindeki etkinliğinin bir özne olarak sona erebileceği düşünülmektedir. Yapay zekâ ve insan arasındaki kapasite farkı, insanın algısının ötesinde düşünemeyeceği bir durumdur. Bu duruma bağlı olarak yapay zekâ ve insan arasındaki iletişimin sonlanması ihtimali bulunmaktadır ve yapay zekâ insan yerine dijital nesnelerle iletişim sağlayarak sistemi sürekli yeniden üretebilecektir.

Çalışmamızda ortaya koyduğumuz düşüncelerin, yapay zekâ alanında önemli bir düşünür olan Bostrom tarafından da benzer şekilde ama farklı yaklaşımlar üzerinden ortaya konması önemli olmakla beraber, yapay zekânın geleceğinin belirsizlikler içerdiği açıktır. Hawking, Musk, Gates, Talinn ve Wozniak gibi önemli düşünürler yapay zekâ konusunda nasıl bir gelişim elde edileceği ve sonuçlarının ne olacağıyla ilgili derin şüphelere sahip olsalar da bu endişeleri paylaşmayan Andrew NG diğer düşünürlerde mevcuttur.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Agrawal, A., Gans, J. ve Goldfarb, A. (2022). *Geleceği gören makineler*. (M.Ürgen, Çev.). Babil Kitap.
- Akerkar, R. (2019). *Artificial intelligence for business*. Springer International Publishing.
- Atalay, M., & Çelik, E. (2017). Büyük veri analizinde yapay zeka ve makine öğrenmesi uygulamaları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(22), 155-172. <https://doi.org/10.20875/makusobed.309727>
- Balaban, M. E. ve Kartal, E. (2015). *Veri madenciliği ve makine öğrenmesi*. Çağlayan Kitabevi.
- Besteman, C. (2020). Dünyayı yeniden yaratmak. Besteman, C., Gusterson, H. (Yay. haz.), *Algoritmalarla yaşamak* içinde (s. 232-253). (B.Akmeriç, Çev.). The Kitap.
- Bostrom, N. (2020). *Süper zekâ: yapay zekâ uygulamaları, tehlikeler ve stratejiler*. (F.B. Aydar, Çev.). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Changeux, J.P. ve Ricoeur, P. (2021). *Neden nasıl düşünürüz? Etik, insan doğası ve beyin üzerine bir tartışma*. (İ. Birkan, Çev.). Metis Yayınları.
- Craft, J. A. (2018). Artificial intelligence and the softer side of medicine. *Missouri Medicine*, 115(5), 406-409.
- Edwards, A.V. (2020). *Dijital her şeyi yok ediyor*. (M.Yener, Çev.). Siyah Kitap.
- Fagella, D. (2018, 27 Haziran). *Industrial AI applications-how time series and sensor data improve processes*. (Video Dosyası). <https://bootstraplabs.com/2018/06/26/applied-ai-digest-119/>
- Ford, M. (2023). *Robotların iktidarı*. (K.Y. Us, Çev.). Kronik.
- Hochschild, A. R. (1983). *The managed heart*. University of California Press.
- Kjosén, A.M. (2013, Şubat). *Do androids dream of surplus value*. Sözlü Sunum, Mediations 2.5, Ontario. https://www.academia.edu/2455476/Do_Androids_Dream_of_Surplus_Value
- Kutup, N. (2016). *Nesnelerin interneti; 4H her yerden, herkesle, her zaman, her nesne ile bağlantı*. İzmir Ekonomi Üniversitesi.
- Latour, B. (2008). *Biz hiç modern olmadık* (İ. Uysal, çev.). Norgunk Yayınları.
- Nesbitt, J. (2017, 8 Aralık). Google's true origin partly lies in CIA and NSA research grants for mass surveillance. Quartz. <https://qz.com/1145669/googles-true-origin-partly-lies-in-cia-and-nsa-research-grants-for-mass-surveillance>
- Peterson, A. (2016, 25 Ekim). Uber's self-driving truck delivered 50.000 cans of Budweiser, *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/news/the-switch/wp/2016/10/25/ubers-self-driving-truck-delivered-50000-cans-of-budweiser/>
- Reese B. (2022). *Yapay zekâ çağı*. (M.Doğan, Çev.). Say Yayınları.
- Scharre, P. (2018). *Army of none: autonomous weapons and the future of war*. Norton.
- Schwab, K. (2023). *Dördüncü sanayi devrimi*. (Z. Dicleli, Çev.). Optimist.
- Stiegler, B. (2012). *Politik ekonominin yeni bir eleştirisi için*. (E.Koytak, Çev.). Monokl Yayınları.
- Tam, D. (2014, 30 Kasım). Meet Amazon's busiest employee-The Kiva robot. *CNET*. <https://www.cnet.com/tech/services-and-software/meet-amazons-busiest-employee-the-kiva-robot/>
- Tegmark, M. (2021). *Yaşam 3.0: yapay zeka çağında insan olmak*. (E. C. Göksoy, Çev.). Pegasus.
- Wingfield, A. (2017, 10 Eylül). As Amazon pushes forward with robots, workers find new roles. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2017/09/10/technology/amazon-robots-workers.html>
- Witthof, N.D., Kjosén, A.M. ve Steinhoff, J. (2022). *Yapay zeka ve kapitalizmin geleceği*. (B. Cezar, Çev.). İletişim Yayınları.
- Zuboff, S. (2021). *Gözetleme kapitalizmi çağı: Gücün yeni sınırında insan geleceği için savaş*. (T. Uzunçelebi, Çev.). Okuyan Us Yayınevi.

The Final Solution: Reimagining Sherlock Holmes through Michael Chabon's Fan Fiction¹

Nihai Çözüm: Michael Chabon'un Hayran Kurgusu Üzerinden Sherlock Holmes'un Yeniden Yorumlanması

Tuğçe SOYGÜL*, Alev KARADUMAN**

Abstract

Sir Arthur Conan Doyle's iconic detective has become a primary point for reinterpretation and innovation within fan communities, where both amateur and professional writers engage in reshaping established narratives. Michael Chabon's (1963-) portrayal of an aging Sherlock Holmes, struggling with the hardships of old age and a complex, unresolved mystery in his novel, *The Final Solution* (2004), diverges from the traditional image of a relentlessly sharp and flawless detective. This nuanced portrayal not only challenges the conventional narrative but also highlights the vibrant and adaptive nature of fan communities as they reimagine iconic characters. This trend reflects a broader phenomenon in the works of fans, known as fan fiction, where creators push the boundaries of canonical texts, explore the limits and possibilities of iconic characters and offer fresh, inventive narratives. Through their collective intelligence and collaborative efforts, fan-authors transform original works, creating a dynamic interplay between established texts and new interpretations. As fan fiction evolves, it exemplifies how this collaborative creativity can influence literary traditions, expand the boundaries of established narratives, and redefine the role of readers. The evolving portrayal of the detective illustrates how fan fiction can transform passive readers into active creators, enriching the literary landscape with diverse insights and voices. In that sense, by presenting Sherlock Holmes in a state of vulnerability and limitation, Chabon not only challenges the conventional detective narrative but also highlights the transformative nature of fan fiction. Therefore, this article aims to explore how Sherlock Holmes has evolved within the realm of fan fiction through the analysis of Chabon's *The Final Solution*, revealing the ongoing dialogue and creative interaction among writers and works within the participatory culture of Sherlock Holmes fandom.

Keywords: Michael Chabon, *The Final Solution*, Sherlock Holmes, fan fiction, participatory culture.

¹ This article is adapted from an unpublished master's thesis titled "The Evolution of the Character Sherlock Holmes within Fan Fiction Narratives in Discourse," which was submitted in 2019 at the British Cultural Studies Program of the Department of English Language and Literature, Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, Ankara, Türkiye, under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Alev Karaduman.

* Lecturer, University of Turkish Aeronautical Association, Rectorate, Department of Common Courses. E-mail: soygultugce@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9267-0228

** Assoc. Prof. Dr. Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of English Language and Literature. E-mail: karaduman@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5865-7396

Öz

Sir Arthur Conan Doyle'un ikonik dedektifi hem amatör hem de profesyonel yazarların kabul görmüş anlatıları yeniden şekillendirdiği hayran topluluklarında yeniden yorumlama ve yenilik için ana bir nokta haline gelmiştir. Michael Chabon'un (1963-) *Final Solution* (Nihai Çözüm) adlı romanında yaşlılığın getirdiği zorluklar ve karmaşık, çözülmesi zor bir gizemle mücadele eden yaşlı Sherlock Holmes tasviri, geleneksel keskin ve kusursuz dedektif imajından sapmaktadır. Bu nüanslı tasvir, sadece geleneksel anlatıyı sorgulamakla kalmaz, aynı zamanda hayran topluluklarının ikonik karakterleri yeniden hayal ederken gösterdikleri canlı ve uyumlu doğalarını da vurgular. Bu eğilim, yaratıcıların kanonik metinlerin sınırlarını zorladığı, ikonik karakterlerin sınırlarını araştırdığı ve taze, yaratıcı anlatılar sunduğu hayran kurguları adı verilen hayran eserlerindeki daha geniş bir olguyu yansıtmaktadır. Hayran-yazarları, kolektif zekaları ve işbirlikçi çabalarıyla orijinal eserleri dönüştürerek yerleşik metinler ile yeni yorumlar arasında dinamik bir etkileşim yaratırlar. Hayran kurguları geliştikçe, bu işbirlikçi yaratıcılığın edebi gelenekleri nasıl etkileyebileceğini, yerleşik anlatıların sınırlarını nasıl genişletebileceğini ve okuyucuların rolünü nasıl yeniden tanımlayabileceğini örnekler. Dedektifin gelişen tasviri, hayran kurgularının pasif okuyucuları nasıl aktif yaratıcılara dönüştürebileceğini ve edebi manzarayı çeşitli içgörüler ve seslerle nasıl zenginleştirebileceğini gösterir. Bu anlamda, Chabon, Sherlock Holmes'i savunmasız ve sınırlı durumda sunarak yalnızca geleneksel dedektif anlatısını sorgulamakla kalmaz, aynı zamanda hayran kurgusunun dönüştürücü doğasını da vurgular. Bu sebeple bu makale, Sherlock Holmes'un hayran kurgusu içinde nasıl evrildiğini, Chabon'un *Final Solution* (Nihai Çözüm) adlı eseri üzerinden analiz ederek, Sherlock Holmes hayran topluluğundaki yazarlar ve eserler arasındaki sürekli diyalog ve yaratıcı etkileşimi katılımcı kültür bağlamında ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Michael Chabon, *Nihai Çözüm*, Sherlock Holmes, hayran kurgusu, katılımcı kültür.

Introduction

This article aims to explore how Sherlock Holmes has evolved within the realm of fan fiction, with a focus on Michael Chabon's *The Final Solution* (2004), which exemplifies the influence of the classic Sherlock Holmes fandom. By analysing Chabon's work, this article demonstrates how the ongoing dialogue between the writer and the text reflects the participatory culture of Sherlock Holmes fandom. According to John Fiske, fandom is an interactive community where readers engage collaboratively, sharing thoughts and contributing creatively. Fiske argues that fandom is often linked to cultural forms dismissed by the dominant value system, such as pop music, romance novels, comics, and Hollywood's mass-appeal celebrities. These cultural tastes are typically associated with marginalized groups, particularly those disempowered due to gender, age, class, or race (1992, p. 30). This idea highlights that fandoms often revolve around cultural forms marginalised by mainstream values, such as pop music and comics, reflecting the interests of groups that are frequently disempowered by social factors. This marginalisation creates a space where fans feel empowered to engage with these cultural forms in meaningful ways. Consequently, fans are encouraged to produce their fan fiction, a genre that allows them to creatively build upon existing characters, settings, and plots. By doing so, they not only explore new dimensions and narratives beyond the original works but also assert their voices and perspectives within a cultural landscape that often overlooks them.

This creative engagement empowers fans to reshape the cultural narrative, bridging the gap between their personal experiences and the broader scope of fan studies, also known as fandom studies, focusing on the active engagement and creative contributions of fans and their communities. This interdisciplinary field, rooted in cultural studies, began to gain recognition in the mid-1980s. Since then, it has expanded to explore how individuals or groups interact with various texts, whether it is literature, film, media, or even public figures and activities like sports or music. Henry Jenkins, a key figure in this field, provides a notable description of what is called fan and fan studies in one of his articles by claiming that fan studies is an academic field that examines media fans and the cultures they create. Fans are generally defined as individuals who form a deep, enthusiastic connection with popular media, express their identity through their involvement with its content, and find a sense of community through shared tastes and interests. Fan cultures refer to the social and cultural structures that nurture and sustain fan activities and interests. More specifically, fandom can describe a collective cultural space that originated with science fiction enthusiasts in the early 20th century, was significantly influenced by Star Trek fans in the 1960s, and has since evolved

to include cultural productions, largely by women, centred around genre entertainment (2012). Building on this understanding, fan studies can be seen as examining how fan communities engage with media to both identify and express their identities. This process often involves interactions with various cultural phenomena, including literature, sports, music, games, and politics, all within the framework of cultural studies. Fans within these communities form structured networks that facilitate connections with others who share similar attachments to the same texts. Through this engagement, fan studies not only analyse the reactions of fans but also explore how these interactions contribute to the broader cultural landscape. As a result of these explorations, fan studies view fan fiction as a significant aspect of popular culture that manifests the influence of fandom through audience-generated texts. This point is further emphasised by the fact that fan fiction involves any type of creative writing based on popular culture, such as television shows, and is created outside the realm of professional writing (Tushnet, 1997, p. 655), highlighting how it reflects the creative contributions of fans outside the realm of traditional professional media. By utilising elements like settings, plots, characters, and other materials from the original work, referred to as the source text, fans craft new stories that broaden and enrich the fictional universe of the original text, pushing beyond its established boundaries. This process of textual transformation provides fan-writers² with boundless opportunities to create alternative lives for characters and explore new versions of previous plots. Consequently, by producing diverse fan fiction stories with multiple voices and narratives, fans actively participate in the creation and evolution of cultural products.

This active involvement is further exemplified by the fact that fan-authors possess the agency to transform not only the canon but also the structure of it by initiating changes in the pre-existing fictional universes. They hold the ultimate power to create a fanon, an archive consisting of various texts created by fans that collectively offer a comprehensive perspective on the fictional universe of the original source material (Santilli, 2010, p. 42). In essence, through a democratic intervention, fans replace the term canon with fanon by generating their own stories. As fan fiction writer Kim Bannister describes:

I find that fandom can be extremely creative because we have the ability to keep changing our characters and giving them new life over and over. We can kill and resurrect them as often as we like. We can change their personalities and how they react to situations. We can take a character and make him charming and sweet or coldblooded and cruel. We can give them an infinite, always-changing life rather than the single life of their original creation. We have given ourselves license to do whatever we want and it's very liberating... If a story moves or amuses us, we share it; if it bothers us, we write a sequel; if it disturbs us, we may even re-write it! We also continually recreate the characters to fit our images of them or to explore a new idea. We have the power and that's a very strong siren. If we want to explore an issue or see a particular scenario, all we have to do is sit down and write it (as cited in Jenkins, 2013, p. 140).

In line with this perspective, fan fiction writers exercise an independent agency, using their creative freedom to shape stories and characters according to their own vision. By doing so, they transform the one-dimensional published text into a rich, multi-dimensional textual archive filled with multi-voiced characters. This shift reflects the transition from viewing fans as mere consumers to recognising them as active producers. Thus, they shift the perception from viewing the audience as passive consumers to recognising them as active producers, as illustrated by Jenkins' claim that whereas old consumers were seen as passive, new consumers are active participants. Old consumers were predictable and stayed within designated boundaries, but new consumers are migratory, displaying less loyalty to networks or media. While old consumers were often isolated, new consumers are more socially connected. Previously, the actions of media consumers were silent and invisible, but now, new consumers are vocal and public (2008, pp. 45-46).

² In this article, the terms fan-writer(s) and fan-author(s) are chosen to underscore a hybrid identity that transcends traditional roles. By using fan-writer(s), the focus is on how these individuals blend fan engagement with authorship, creating a bridge between merely consuming texts and actively contributing to them.

By writing their stories, fan-authors move away from their previous role as passive consumers, embracing an active role as producers. While they respect the original status and uniqueness of the source text, they seek to deconstruct and challenge the rigid binary distinctions between producer and consumer, and author and reader. In doing so, they resist passive consumption by actively engaging in the creation and evolution of cultural products. Consequently, fan-authors redefine traditional notions of authorship and text, challenging the conventional dichotomies that separate readers from writers and highlighting the dynamic role of fans as contributors to the narrative.

Issues of agency and participation in fandom are not new; they have been present for decades, as Fiske observed, describing fandom as “a heightened form of popular culture in industrial societies” where fans are “excessive readers” who differ from ordinary readers in degree rather than kind (Fiske, 1992, p. 46). Fiske distinguishes between two types of readers: one who reads primarily for pleasure and another who engages in a more critical reading, delving into the details of the text. Fans, dissatisfied with the limitations and quality of the original texts, challenge the authority of producers and create fan fiction as a response. Since the nineteenth century, fans have not only engaged with traditional genres like science fiction but also responded creatively to works such as the Sherlock Holmes stories. In that sense, Henry Jenkins builds on Michel de Certeau’s concepts of strategies and tactics to describe fans as “textual poachers.”³ De Certeau’s idea posits that strategies are the rules set by producers, while tactics are the ways consumers adapt and reinterpret these rules. As de Certeau (1984) explains that a strategy is the calculated manipulation of power dynamics, possible when a subject in authority, such as a business, army, city, or scientific institution, can be isolated. In contrast, a tactic is a calculated action shaped by the absence of its own space. Without an autonomous domain, a tactic operates within a space controlled by an external power. Essentially, a tactic is the art of the weak (pp. 35-37). Due to this perception, consumers often “poach” on cultural content by employing tactics that disregard the strategies set by producers. While strategies represent the intended or preferred interpretation of a source text, tactics involve a reinterpretation of the canonical material and the creation of fan fiction. According to de Certeau, “strategies pin their hopes on the resistance that the establishment of a place offers to the erosion of time; tactics on a clever utilization of time, of the opportunities it presents and also of the play that it introduces into the foundations of power” (1984, pp. 38-39). Jenkins defines this process of reinterpretation and creation as “textual poaching,” asserting that fans who engage in fictionalisation are creative writers. He argues that fandom transforms consumption into production, leading to the development of new texts, cultures, and communities (1992, p. 46).

This transformation is evident in Sherlock Holmes fan communities, often called Holmesian or Sherlockian, where members actively discuss interpretations, theories, and insights rather than simply consuming the stories in isolation. Numerous authors have reinterpreted or rewritten the character of Sherlock Holmes and his stories, frequently offering their unique perspectives on the detective. As Paul Booth (2010) observes, fan communities bring their fandom to life by collaboratively rewriting stories, illustrating that fan fiction encompasses both crafting new narratives and reassessing existing ones (p. 75). For example, Nicholas Meyer (1945-) in *The Seven-Per-Cent Solution* (1974) explores the famous detective’s battle with addiction and provides an alternative history that blends real historical figures like Sigmund Freud with Doyle’s imaginative characters. Additionally, Laurie R. King (1952-) in her *Mary Russell* series (1994-) reinterprets the detective character by introducing Mary Russell, a young woman who becomes the detective’s partner and eventually his wife, showing a more personal side of Sherlock Holmes. Another example is Mitch Cullin (1968-) in *A Slight Trick of the Mind* (2005), which portrays an elderly detective struggling with memory loss and grappling with his legacy and mortality. Similarly, Anthony

³ For a more detailed exploration of these theoretical concepts, please refer to the introduction section of the following thesis: Soygöl, T. (2019). *The Evolution of the Character Sherlock Holmes within the Fan Fiction Narrative and Discourse* (Unpublished master’s thesis). English Language and Literature Department, Hacettepe University, Ankara, Türkiye.

Horowitz (1955-) in *The House of Silk* (2011) offers an authorised⁴ continuation of the Holmesian canon that adheres to Doyle's style while introducing darker and more modern themes. Finally, Kareem Abdul-Jabbar (1947-) in *Mycroft Holmes* (2015) shifts the focus to Sherlock Holmes's elder brother, Mycroft, offering a fresh perspective on the Holmesian world through an exploration of Victorian politics.

Chabon's *The Final Solution* differs from other Sherlock Holmes rewritings in several notable ways. Unlike many reinterpretations that aim to recapture the detective's youthful energy or preserve his renowned brilliance, Chabon focuses on Sherlock Holmes in his later years, portraying him as an elderly man confronting the realities of aging. Moreover, the novel emphasises the detective's mental and physical decline since he fails to solve the central mystery at the end. In addition to this, Chabon does not use a typical Watsonian narrative style, leaving the detective isolated and introspective, forced to rely on his own fragmented thought processes. Through these unique approaches, Chabon diverges from the more traditional portrayals of Sherlock Holmes character, creating a more introspective and humanised version of the iconic detective. Chabon's innovative portrayal of an aging Sherlock Holmes not only offers a fresh perspective on the iconic detective but also gained significant attention in the literary world. Moreover, the novel was initially published in the *Paris Review*⁵ in 2013 under the subtitle "A Story of Detection." This literary magazine granted the novel the 2003 Aga Khan Prize for Fiction, enhancing its recognition among Holmesian enthusiasts. Michael Chabon's novel *The Final Solution* can be viewed as a form of fan fiction, as Chabon himself noted in the "About the Book" section that Conan Doyle's Sherlock Holmes stories, along with associated fan fiction, served as an inspiration for his work (2006, p. 5). Chabon also discusses how his engagement with the canonical Sherlock Holmes tales motivated him to create his own novel, which illustrates not only his direct inspiration from the original stories but also the evolving nature of fan fiction (2011, p. 58).

This evolution is exemplified by the way fan-writers, captivated by compelling works, often seek to explore what happens next or address gaps left by the original narrative, prompting the creation of ongoing fan-generated content. As Lyndsay Faye (2014) asserts the fact that they desire more stories and will uncover them through various approaches, each reflecting their unique nature, time, preferences, and creativity (2). Many fans, driven by curiosity about what if scenarios, move away from merely imagining to creating through fan productions like fan fiction, fan art, or fan videos. These fans use their creativity to fill in narrative gaps and sometimes merge different universes. This activity fosters a collective intelligence among fans who generate content while also providing feedback, offering critiques, discussing, reading, and sometimes revising elements such as plot and character portrayal. This collaborative approach highlights the emergence of collective intelligence as a key concept in understanding how fan communities operate. The term 'collective intelligence' was introduced by Pierre Lévy, a cultural theorist and academic born in 1956. With technological advances turning consumption into a collective process, collective intelligence emerges as an alternative source of power. Lévy (1997) suggests that shared goals and collective effort enable individuals to achieve what they cannot accomplish alone, as no single person possesses all knowledge; instead, knowledge is distributed among everyone (p. 20). Consequently, collective intelligence enhances 'knowledge communities' by valuing everyone's contributions and their interactions with producers. As Lévy (1997) also notes, it is not the static possession of knowledge but the dynamic, participatory process of acquiring knowledge that holds collective intelligence together, continuously testing and reinforcing the group's social connections (p. 54). This idea is vividly illustrated by fan fiction, which is recognised as a significant manifestation of collective intelligence, as it emerges from communities of individuals who share similar intellectual interests and collaborate to create new stories. In this collaborative environment, fans pool their knowledge and creativity, collectively generating content that

⁴ Approved by the Conan Doyle Estate, which manages the intellectual property rights of Sir Arthur Conan Doyle's Works and regulates adaptations and commercial uses of his creations, including Sherlock Holmes.

⁵ Established in Paris in 1953, this literary magazine known for its influential contributions to the literary world, has earned a reputation for its commitment to high-quality, innovative content and continues to be a respected platform for both emerging and established voices in literature.

reflects their shared passions and insights. This process exemplifies how knowledge, when utilised collectively, becomes a form of power within participatory culture.

In such a cultural context, the distinction between producers and consumers is increasingly blurred, allowing individuals to engage in both roles simultaneously. Participatory culture refers to a setting where traditional boundaries are dissolved, and consumers are no longer merely passive recipients of content. Instead, they become active contributors, engaging in the creation of new works. This involvement encompasses a range of activities, including interacting with one another, sharing ideas, and contributing creatively, thus transforming traditional consumption into a more dynamic and interactive process. As Henry Jenkins (2006) describes, “consumption becomes production; reading becomes writing; spectator culture becomes participatory culture” (p. 60). This shift reflects how the interconnected activities of consuming and producing content are central to the development of collective intelligence, illustrating the power of collaborative engagement within modern cultural environments.

In that regard, the participatory culture of Sherlock Holmes fandom revolves around community, collective intelligence, participation, and creative expression, which is particularly evident in the works of fan-authors like Chabon. As Lev Grossman (2017) describes, fan fiction represents what literature could become if it were completely reinvented by a group of creative pop-culture enthusiasts isolated in a post-apocalyptic setting. These fans are not passive consumers but actively engage with and respond to the culture in its own language (1). Within this dynamic, everyone contributes to both the production of the text and the ongoing dialogue among text, author, and reader. Chabon exemplifies this with *The Final Solution*, participating enthusiastically in the realm of fan fiction because “no one writes of Sherlock Holmes without love” (LeCarré, 2004, p. xv).

Michael Chabon’s Revival of Sherlock Holmes

Questions like how a great mind evolves over time and whether understanding this change can shed light on the person’s earlier life (Tucker, 2015, par. 22) are explored in *The Final Solution*, which portrays an eighty-nine-year-old retired Sherlock Holmes in poor health, residing in the English countryside during World War II. Michael Chabon brings back the retired detective for one final captivating mystery. According to psychologist Erik Erikson, “old age is a coming together of all that is good or bad from the life stages that went before, with the individual finishing up either facing disintegration and despair or else approaching personal peace and fulfillment” (1998, p. 48). The detective’s retirement days can be depicted in two ways: as an old person who remains skilled in his detective abilities or as someone who has lost his vitality. Chabon offers a blend of both perspectives, depicting the elderly detective initially experiencing a revival of his deductive abilities, yet ultimately confronting an enemy he cannot overcome: the effects of old age. As Chabon (2006) writes, “he felt—with all his body, as one felt the force of gravity or inertia—the inevitability of his failure. The conquest of his mind by age was not a mere blunting or slowing down but an erasure, as of a desert capital by a drifting millennium of sand. Time had bleached away the ornate pattern of his intellect, leaving a blank white scrap” (p. 37). As an elderly man, Sherlock Holmes finds a reflection of his youthful energy and detective spirit represented by the symbolism of the bee. While this symbolism is intricate and diverse in literature, “the bee became associated with the human soul, suggesting that honey, the product of the bee, is the appropriate offering for the soul as represented by the bee” (Cook, 1895, p. 19). This connection reflects the detective’s bond with life and his determination to stay active despite his age, paralleling bee’s inherent association with life and vitality in nature. The representation of the elderly man’s garden, teeming with hives, evokes a sense of liveliness, efficiency, and readiness to swiftly respond if circumstances call for the skills of a talented detective. By bringing Sherlock Holmes back to life in his novel, Chabon essentially resurrects the detective, emphasising that he remains ready for new adventures, even in his retirement.

This creative choice highlights the transformative influence of fans, demonstrating how they play a role in the continuous evolution of iconic characters. By reimagining Sherlock Holmes in his later years, Chabon showcases how fan creativity and engagement breathe new life into beloved figures, allowing them to develop and adapt within contemporary contexts. Set in 1944, Chabon’s story presents an elderly

detective whose name is never directly stated, with the character consistently referred to as “the old man” throughout the tale (2006, p. 7). Despite this, his identity is unquestionable, as all the necessary clues point to him being Sherlock Holmes. The character’s characteristic features, a hunting cap, Inverness cape, and the iconic magnifying glass, along with his behaviours, such as lighting a cigarette like a soldier and listening intently with a critical eye, clearly indicate his true identity as the author emphasizes these traits in the novel as follows: “Aside from giving his name and title . . . he lit his cigarette like a soldier, hastily, and listened with an air of one accustomed to seeking flaws in strategies” (Chabon, 2006, pp. 62-63). Additionally, the novel’s title directly alludes to the detective’s presumed death in “The Final Problem.” Therefore, the identity of the elderly man in Chabon’s novel clearly points to the iconic detective, Sherlock Holmes.

The key elements that characterise the appearance of the detective Sherlock Holmes have been altered by Chabon to better suit his depiction of an elderly and wise detective, creating a new perception within fan fiction narratives. For instance, Chabon reimagines the iconic deerstalker cap as an old hunting cap to better suit his advanced age and dignified wisdom. As can be seen in Chabon’s following depiction, “[Sherlock Holmes] pulled on his hunting cap and, with a last nod in her direction, went out” (2006, p. 57). Furthermore, the author portrays the detective as a habitual smoker who continues to rely on his pipe for relaxation and contemplation, even in his old age. He writes:

The old man had been stoking and sipping at his pipe for the last fifteen minutes as they awaited the prisoner. The smoke of his tobacco was the foulest that she, a girl raised in a house with seven brothers and a widowed father, had ever been obliged to inhale. It hung in the room as thick as sheepshearing and made arabesques in the harsh slanting light from the window. (2006, p. 48)

In addition to these character traits, Chabon maintains the Inverness cape, a symbol closely associated with the image of a successful detective. This item underscores the portrayal of Sherlock Holmes as elderly but sharp investigator, still perceptive and capable of making keen deductions. The aging of both the detective and his cloak creates a visual unity, reflecting the detective’s enduring spirit and his wisdom. Chabon vividly describes this: “[Sherlock Holmes] [s]tooped in the manner of tall old men, but not bent, he had stood in the full April sunshine wrapped in a thick woolen Inverness, studying her, inspecting her, making no effort to conceal or dissemble his examination. The cloak, she remembered, had been heavily patched, with total disregard for pattern or stuff, and darned in hundred places in a motley spectrum of colored thread” (2006, p. 48). Additionally, the portrayal of the elderly man depicts Sherlock Holmes with his signature curved pipe and magnifying glass, along with the sentence, “here was a puzzle to kindle old appetites and energies” (11), written on the back of the couch and on the boxes scattered on the floor. This imagery signifies that Sherlock Holmes’ familiar curved pipe represents his enduring passions, while his magnifying glass symbolises his persistent desire to be effective despite his age. Furthermore, the detective’s armchair holds as much importance as these other items. In Doyle’s stories, the young detective frequently sits in his armchair to hear his clients’ concerns. Conversely, Chabon positions the elderly detective’s armchair in front of a window, allowing him to observe the world around him. This armchair placement signifies that, even though the old man may not be able to actively perform his former duties, he remains eager and ready to take action against any potential danger or mystery.

In accordance with Chabon’s depiction, the illustrator of the novel, Jay Ryan (1972-) portrays Sherlock Holmes as an elderly person seated in his armchair by the window, accompanied by his iconic curved pipe and magnifying glass, signifying that the detective remains faithful to his pipe-smoking habit. The detective’s pipe is portrayed as an essential tool for thinking regardless of his age. For instance, while investigating a case, “[h]e patted down the pockets of his wrinkled suit: looking for his pipe” (Chabon, 2006, p. 28). Nevertheless, each illustrator brings their own distinctive style to the portrayal, and Ryan depicts the old man in slippers and casual clothing, instead of the classic deerstalker and Inverness cape. This choice aligns with Chabon’s vision of an older, more reflective Sherlock Holmes instead of the young, dynamic detective. The canonical detective transforms into an elderly person seated in an armchair with his

familiar comforts, represented by his curved pipe and magnifying glass, and is further depicted as “the old man, the mad old beekeeper” indulging in his retirement pastime activity of beekeeping (Chabon, 2006, p. 88). In this regard, the illustration is a clever depiction, engaging the reader with various objects in the room. With the help of the illustrations, in Chabon’s portrayal, Sherlock Holmes is reimagined as elderly, retired man who enjoys tending to his bees in a peaceful village in Sussex, where he is largely regarded as an eccentric beekeeper uninterested in the affairs of the locals. This depiction leads readers to envision “the old man, the mad old beekeeper” who is less energetic and seemingly less inclined to solve puzzles, indulging in his beekeeping pastime during retirement, yet still prepared to contribute using his extensive experience and remarkable detective skills (Chabon, 2006, p. 88).

Building on this portrayal of Sherlock Holmes as a retired, eccentric beekeeper, the narrative then shifts to a vivid illustration of the detective’s quieter moments in retirement. The story opens with an image of a boy alongside the railway tracks, accompanied by an African grey parrot and the depiction of ‘the old man’ seated in his armchair, absorbed in reading *The British Bee Journal*. The depiction of the elderly detective offers readers a fresh perspective on the iconic detective, one that Conan Doyle never explored:

[W]hen cold and damp did not trouble the hinges of his skeleton, it could be a lengthy undertaking, done properly, to rise from his chair, negotiate the shifting piles of ancient-bachelor clutter- newspapers both cheap and of quality, trousers, bottles of salve and liver pills, learned annals and quarterlies, plates of crumbs-that made treacherous the crossing of his parlor, and open his front door to the world. Indeed the daunting prospect of the journey from armchair to doorstep was among the reasons for his lack of commerce with the world. (9)

In depicting the old man’s tranquil retirement, Chabon also refers to detective’s career and his remarkable deductive successes, noting, “this the old man-though he had once made his fortune and his reputation through a long and brilliant series of extrapolations from unlikely groupings of facts-could not, could never, have begun to foretell” (8). The portrayal of the elderly detective remains faithful to Doyle’s original vision, acknowledging Sherlock Holmes’ achievements as a private detective. Although “there were few now living for whom he would willingly risk catching the toe of his slipper in the hearth rug and spilling the scant remainder of his life across the cold stone floor” (Chabon, 2006, p. 9), the old man’s instincts are evident when he notices the potential danger from his window. Seeing a young boy about to fall onto electrified tracks, the old man immediately felt compelled to act. Despite the painful journey to the door due to his aching bones, the instinct to save a life drives the retired detective to take action. Ignoring his physical limitations, the old man has a sudden burst of energy to prevent an accident as depicted in the following quotation:

He wavered a moment, groping already for the door latch, though he still had to cross the entire room to reach it. His failing arterial system labored to supply his suddenly skybound brain with useful blood. His ears rang and his knees ached and his feet were plagued with stinging. He lurched, with a haste that struck him as positively giddy, toward the door, and jerked it open, somehow injuring, as he did so, the nail of his right forefinger. (Chabon, 2006, pp. 9-10).

The elderly man’s intervention not only rescues the boy from a tragic fate but also revives his own sense of purpose, propelling him into another adventure. This act of heroism serves as a testament to the character’s enduring spirit and willingness to embrace new challenges, which in turn exemplifies the transformative nature of fan fiction. Through creative reinterpretations of Sherlock Holmes adventures, fan-writers “explore, remix, and interpret” (Barenblat, 2011, p. 172) established narratives to craft fresh stories. As Kristina Busse (2009) states, this process of deconstructing and reimagining existing tales demonstrates how “transformative works take existing artifacts and add to or alter them to create a new message or meaning” (p. 104).

The narrative continues with the encounter between an elderly man and a nine-year-old boy named Linus Steinman at a cottage. However, it is the boy's parrot, Bruno, that draws the old man's interest and motivates him to leave his home in pursuit of a new adventure. Chabon presents Bruno as a central figure, being the companion of Linus, a German Jewish refugee traumatised and rendered mute by the Second World War. Linus is depicted as having lost his parents and "a quiet nine-year-old boy whose face was like a blank back page from the book of human sorrows" (Chabon, 2006, p. 16). After rescuing Linus from the electrified tracks, the parrot begins to utter a sequence of numbers in German, "Zwei eins 765ieben fünf vier 765ieben drei"⁶ in a "soft, oddly breathy voice, with the slightest hint of a lisp" (Chabon, 2006, p. 10). This moment uncovers Bruno's deeper significance, acting as the voice for the boy whose parents were likely victims in Germany. Additionally, this scene highlights Bruno's remarkable abilities beyond his role as a symbolic figure. Its talents extend far beyond mere imitation, as he demonstrates through various performances. Besides reciting these cryptic numbers, Bruno is also capable of singing German opera and reciting poetry, showcasing his extraordinary imitative linguistic skills. Accordingly, Mr. Panicker, the stationmaster at the train station where the elderly detective first encounters the mute boy and his African grey parrot, describes, "Bruno [as a] . . . remarkable animal. He recites poetry, as you hear now. He sings songs. He is a most gifted mimic and has already startled my wife a number of times by counterfeiting my own, perhaps overly vehement, manner of sneezing" (2006, p. 20). Startled by the sudden appearance of German numbers, the old detective is compelled to revive his dormant skills to connect with the boy, as "[i]t had been thirty years since he had last spoken German, and he felt the words tumble from a high back shelf of his mind" (Chabon, 2006, p. 11). The old man is irresistibly drawn to unravel the mystery behind this peculiar incident since "[f]or the first time in a very many years, he felt the old vexation, the mingled impatience and pleasure at the world's beautiful refusal to yield up its mysteries without a fight" (Chabon, 2006, pp. 13-14). This enthusiastic drive to solve mysteries is a quintessential trait of Sherlock Holmes, originally crafted by Doyle, and it naturally lends itself to reinterpretation by fan-authors. Thus, Chabon introduces a new mystery for the detective to delve into, providing a deeper examination of his later years. Moreover, by creating a narrative centred on an aged detective, Chabon delves into new dimensions of fan fiction writing, as fans often reinterpret and expand upon underrepresented aspects of beloved characters to fill gaps and offer fresh perspectives.

When a tenant named Shane is murdered and Linus' parrot Bruno vanishes from their boarding house, the police turn to the old man for his expert help in solving the case, reminiscent of his earlier days. During a conversation between Sherlock Holmes and Detective Bellows, the detective mentions knowing Bellows' grandfather, prompting the young inspector to respond, "'I heard him curse your name.' The old man nodded, gravely. The inspector's sharp eye detected a fleeting sadness, a flicker of memory that briefly seamed the old man's face" (Chabon, 2006, p. 26). In spite of the strained relationship between the old man and the police, after a team of inspectors arrives at his cottage to enlist his help, they find him ready and prepared to inspect the crime scene, even before being informed about the incident: "[t]hey found him sitting on the boot bench outside his front door, hatted and caped in spite of the heat, sun-burnt hands clasping the head of his blackthorn stick. All ready to go. As if – though it was impossible – he were expecting them" (Chabon, 2006, p. 25). For Sherlock Holmes, investigating a crime takes precedence over past animosities, and the police, despite their personal dislike, trust in his unmatched ability to crack cases.

Nevertheless, as the old man begins using his deductive techniques and insights, he feels more energized, exercising his weary mental capacities. Doyle's portrayal of the detective as a uniquely intelligent and skilled investigator is mirrored by Chabon, who depicts an impressive elderly Sherlock Holmes consistent with the canonical character. Observations of the old man in action highlight his remarkable presence: "Oh, she thought, what a fine old man this is! Over his bearing, his speech, the tweed suit and tattered demalio Inverness there hung, like the odour of Turkish shag, all the vanished vigour and rectitude of the Empire" (2006, p. 53). Upon first meeting, the girl compares the detective to a valuable item, Turkish rug, and respected entities like the British Empire. Hence, despite his age, the elderly man succeeds in solving the murder of Mr. Shane, killed by a burglar, attempting to steal the bird for himself, demonstrating

⁶ The translation of "Zwei eins sieben fünf vier sieben drei" into English is "2175473."

that Sherlock Holmes' deduction technique remains functional. Thus, Chabon transforms the aging process into a journey of wisdom illustrating how he is revitalised and ready for new adventures.

Another perspective on this evolution is how the elderly man employs his extraordinary deductive abilities to shed light on the parrot's mysterious disappearance. His superior reasoning and analytical prowess are particularly evident when he is alongside other characters, notably his close friend John Watson, lacking Sherlock Holmes' exceptional skills and sharp intellect. Conversely, Watson neither makes an appearance nor is referred to in Chabon's novel, which is narrated from a first-person perspective. While Watson's presence is essential for the intellectual function of the detective in the original canon, his absence in this fan fiction narrative plays a significant role. Without Watson's friendship, Sherlock Holmes lacks a confidant to whom he can relay his detailed analyses during the case. As a result, unlike the canonical detective, who enjoys providing a detailed explanation of each observation to his friend, the elderly man in Chabon's novel talks to himself, providing the detailed deductive steps for those near him:

The old man sank slowly back into his chair, but this time with an air of great abstraction. He was no longer looking at her or at Reggie, or, so far as she could see, at anything in the room. . . . After a full minute of furious smoking, he said, 'Parkins,' clearly and distinctly, and then he gave a little mumbled speech whose words she couldn't catch. He appeared, she would have said, to be delivering a lecture to himself. Once more he made it up onto his feet, and then headed toward the door of the waiting room, without a backward glance. It was as if he had forgotten them entirely. (2006, p. 56)

The old man's ability to make deductions is greatly aided by his smoking habit and his tendency to speak to himself rather than to those around him. Chabon presents the old man's thought process through this method of self-dialogue, allowing readers to experience and understand the detective's reasoning as it is revealed from Watson's perspective. This narrative approach, which involves presenting the detective's deductions as they are explained to Watson, is known as the Watsonian style in canon, where "prose is invariably clear. . . . Watson's stories have a dignity presenting as they do riots in the streets of Cambridge, explicit sexual encounters of various kinds, and astonishing behaviour on Holmes' part" (Redmond, 2009, p. 216). Vincent Starrett (1965), the poet behind the renowned poem "221B," underscores the importance of employing the Watsonian style in writing fan fiction, asserting, "Holmes is an old favorite of mine—I am even now producing a book about him—and it was inevitable that I should adopt the Watsonian style of narration in some degree when I began to write detective fiction of my own. . . ." (211). In Chabon's novel, however, the readers do not hear complete explanations from the detective; instead, they are presented with the fragments of his deductive reasoning because the lack of the old man's closest companion results in the omission of the Watsonian narrative style. Without Watson's presence, portrayals of Sherlock Holmes in Chabon's fan fiction are left fragmented and incomplete. Hence, this choice is intentional, aiming to depict the old man as more disconnected and isolated from his surroundings, thereby highlighting his solitude and the challenges of his solitary existence. Additionally, the author dedicates a whole chapter to depicting the viewpoint of the young boy's parrot while it is held captive by thieves. While this kind of approach is not employed in canonical works, Chabon implements it effectively to highlight the emotional and psychological depth of the characters. As the parrot reflects on its troubling situation, it observes:

He had seen madmen: the man who smelled of boiled bird-flesh was going mad. He knew the smell of bird-flesh, for they ate it. They ate anything. The knowledge that the men of his home forests would burn and eat with relish the flesh of his own kind was a stark feature of his ancestral lore. In the first days of his captivity the contemplation of their bloody diet and the likelihood that he was being kept by them against the satiation of some future hunger so troubled and revolted him that he had fallen silent and chewed a bald place in the feathers of his breast. (Chabon, 2006, p. 47)

This perspective enhances the narrative by showcasing Chabon's innovative storytelling techniques. By incorporating elements that diverge from the conventional style found in traditional Sherlock Holmes novels of the Victorian period, such as including a chapter from the parrot's perspective rather than following the classic Watsonian style, Chabon mirrors how fans blend the original canon with creative approaches in their fan fiction. This re-imagining of a solitary detective challenges the established conventions of Sherlock Holmes narratives, encouraging fresh and transformative interpretations of the character and stories.

Fan-authors delve into new dimensions of established characters by transforming or expanding their personality. In this instance, they take Sherlock Holmes and portray the absence of a close friend, leaving few who remember the detective's distinguished past. The old man is sometimes referred to as a "half-legendary friend," (11) with his investigations and deductive abilities considered legendary: "He had heard the tales, the legends, the wild, famous leaps of induction pulled off by the old man in his heyday, assassins inferred from cigar ash, horse thieves from the absence of a watchdog's bark" (Chabon, 2006, p. 29). While Doyle portrays the famous detective as a solitary figure with only John Watson's company, Chabon depicts an even more isolated elderly man, devoid of any friends. Nevertheless, there is one person in the story who recalls the elderly man's past successes and trusts him to locate the whereabouts of the boy's parrot: "When he heard the old man's name, something flickered, a dim memory, in the eyes of Mr. Kalb. He smiled, and turned to the boy. . . . giving the boy's shoulder an encouraging squeeze. 'Here is the man to find your bird. Now you have nothing to worry about'" (Chabon, 2006, p. 41). By depicting a career that has been nearly forgotten, Chabon transforms Doyle's notable detective into a more isolated figure. This creative narrative framework expands the canon, offering an alternative portrayal of an old detective. In doing so, Chabon exemplifies how fan fiction serves as an "expansion of the established narrative: a reimagining and reinterpretation of the original narrative" (Ilias 48).

Even though the detective successfully locates Linus' parrot following the resolution of the crime, he fails to decipher the true significance of the numbers spoken by the parrot, which led to the bird's kidnapping and a competitor's death. As a contrast to the consistently accurate detective depiction in the canon, Chabon's Sherlock Holmes admits his failure to decipher the German numbers recited by the parrot and their true meaning. The parrot's tendency to repeat these numbers captures the interest of various individuals. Despite their fascination and efforts, none of them are able to understand the true meaning or importance of the numbers. Several theories emerge to explain the numbers repeated by the parrot. One theory, proposed by the British Intelligence Service, suggests that the numbers could be a code related to the German navy, potentially taught to the parrot by Linus' father, who was once a pet psychiatrist for a high-ranking member of the Nazi Party (NSDAP). Another hypothesis is that the numbers are linked to a Swiss bank account, as Linus' father was rumoured to be a wealthy Jewish individual. In this scenario, Kalb aims to seize the funds by capturing the parrot with the help of his brother, who works at a Swiss bank. A further theory proposes that the numbers might correspond to the boxcars used to transport Linus' parents during the Holocaust which was the part of Hitler's "Final Solution."⁷

In the chapter narrated from Bruno's perspective, there is a suggestion that the numbers are connected to a train. The parrot refers to them as "the train song, the song of the long rolling cars" (Chabon, 2006, p. 111), which could symbolise Linus' separation from his parents. On the novel's final page, following Linus' reunion with his parrot, the boy begins to recite the same numbers while observing a military train go by. This moment likely evokes memories of his parents' loss, as the scene parallels his earlier experiences: "He watched the cars, his eyes flicking from left to right as if reading them go by. 'Sieben zwei eins vier drei'⁸," the boy whispered, with the slightest hint of a lisp. 'Sieben acht vier vier fünf'⁹" (Chabon, 2006, p. 127).

⁷ "The Final Solution" specifically refers to the Nazi plan for the systematic genocide of Jews during World War II. Additionally, the phrase "Final Solution of the Jewish Question" is used to describe the brutal campaign that led to the extermination of more than half of Europe's Jewish population, highlighting the extensive and devastating impact of this genocidal strategy (Michman, 2011, p. 1-2).

⁸ The translation of "Sieben zwei eins vier drei" into English is "72143."

⁹ The translation of "Sieben acht vier vier fünf" into English is "78445."

The novel's title carries numerous hidden references that perceptive readers can uncover through various hints. However, this additional knowledge escapes all the characters within the story, including the elderly Sherlock Holmes, who is unable to decipher the meaning behind the numbers. He acknowledges, "I doubt very much . . . if we shall ever learn what significance, if any, those numbers may hold" (Chabon, 2006, p. 125). This inability to solve the final puzzle leads the old man to the realisation that his abilities have diminished compared to what they once were, a fact that Chabon effectively illustrates through his portrayal of the character:

With the consciousness of failure, a grey shadow seemed to steal over his senses as if, steady as a cloud, a great obstructing satellite were scudding across the face of the sun. Meaning drained from the world like light fleeing the operation of an eclipse. The vast body of experience and lore, of corollaries and observed results, of which he felt himself the master, was at a stroke rendered useless. The world around him was a page of alien text. (2006, p. 85)

As Sherlock Holmes grows older, the rising occurrence of "eclipses" symbolises his internal battle with the harsh reality of his inability to fully solve the case. This recurring inability underscores his frustration and sense of inadequacy. By the conclusion of the story, the old man is tormented by the feeling that a crucial element is escaping his grasp, reinforcing his deep-seated anxiety over his perceived shortcomings and unresolved issues:

The application of creative intelligence to a problem, the finding of a solution at once dogged, elegant, and wild, this had always seemed to him to be the essential business of human beings – the discovery of sense and causality amid the false leads, the noise, the trackless brambles of life. And yet he had always been haunted – had he not? – by the knowledge that there were men, lunatic cryptographers, mad detectives, who squandered their brilliance and sanity in decoding and interpreting the messages in cloud formations, in the letters of the Bible recombined, in the spots on butterflies' wings. One might, perhaps, conclude from the existence of such men that meaning dwelled solely in the mind of the analyst. (Chabon, 2006, p. 125)

The passage offers a critique of the detective genre by highlighting its conventional structure, where clues usually result in a clear resolution by illustrating that not all detection works this way. A sharp mind does not always uncover the deeper meanings behind clues, as interpretations can vary greatly among individuals. Although Sherlock Holmes manages to find both the killer and the lost parrot, he fails to unravel the true significance of the numbers uttered by the parrot. This highlights the theme of human imperfection, as illustrated by Chabon through the elderly man's introspections: "That it was the insoluble problems – the false leads and the cold cases – that reflected the true nature of things. That all the apparent significance and pattern had no more intrinsic sense than the chatter of an African grey parrot" (2006, p. 125). In contrast to Conan Doyle's straightforward stories, where the detective typically follows a clear trail of clues to arrive at a resolution, Chabon's narrative introduces a more intricate puzzle that even the old man's renowned deductive skills cannot unravel. The unresolved mystery, hinted at through a seemingly arbitrary sequence of numbers linked to the Nazi genocide, reflects the young boy's silence and the elderly man's struggle with his own aging. This scenario not only highlights the old man's failure to solve the deeper mystery but also forces him to confront his existential fears, including his own mortality, as explored further in another passage by Chabon:

He did not fear death exactly, but he had evaded it for so many years that it had come to seem formidable simply by virtue of that long act of evasion. In particular he feared dying in some undignified way, on the jakes or with his face in the porridge . . . The prospect of setting

himself on fire with his own pipe conformed to his worst ideas of the indignity that death would one day visit upon him. (2006, p. 78)

By portraying Sherlock Holmes as an aging, ineffective, and diminished figure, *The Final Solution* illustrates a significant challenge that even the most celebrated detective cannot overcome: the inevitable progression of aging. This depiction emphasizes the vulnerability and limitations that come with growing older, presenting a striking contrast to the once infallible detective who now faces an overwhelming personal struggle, revealing the universal and nature of human frailty. Imagining the old detective's retirement offers readers the chance to engage as active participants in fandom, rather than passive observers, and to critique a canonical character like Sherlock Holmes. In his fan fiction, Chabon explores the retired Sherlock by illustrating an old detective, contrasting sharply with the young, dynamic figure in the original canon. This subversion of the canon allows for the character's evolution within fan fiction.

Conclusion

In *The Final Solution*, Chabon reimagines Sherlock Holmes as an elderly, retired figure, offering a portrayal that departs significantly from the canonical depictions of the detective. Chabon uses symbolic references, such as the detective's worn hunting cap and old Inverness cape, to reflect his transformation from a sharp, energetic detective into a shadow of his former self, yet still a figure of enduring wisdom. The recurring imagery of bees serves as a metaphor for the old detective's persistence in remaining active despite his declining faculties, symbolising his desire for purpose even as his abilities diminish. The novel also contrasts the detective's past brilliance with his present struggles, such as his failure to solve the mystery of the parrot's numbers, illustrating the limitations of aging. Moreover, the absence of Watson emphasises the old man's isolation, as he faces challenges without the intellectual companionship he once relied upon, deepening his sense of solitude. Through this reimagining, Chabon offers a unique approach to fan fiction that diverges from the common tendency to preserve Sherlock Holmes' brilliance. Therefore, instead of focusing on the detective's continued success, Chabon explores the vulnerabilities and limitations brought by age, presenting a more humanised detective.

Authorship Contribution:	Conceptualization: TS, AK; Data curation: TS; Formal analysis: AK; Investigation: TS; Methodology: TS, AK; Project administration: AK; Resources: TS; Softwares: TS; Supervision: AK; Validation: AK; Visualization: AK; Writing-original draft: TS; Writing-review and editing: AK.
Conflict of interest:	The authors declare no potential conflict of interest.
Financial support:	The authors received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The authors declare no need for ethical approval for the research.

References

- Barenblat, R. (2011). Transformative work: Midrash And fanfiction. *Religion & Literature*, 43(2), 171–177. <https://doi.org/10.3983/twc.2014.0596>
- Booth, P. (2010). *Digital fandom: New media studies*. Peter Lang.
- Busse, K. (2009). Introduction. *Cinema Journal*, 48(4), 104–107. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/25619731>
- Chabon, M. (2006). *The final solution*. Harper Perennial.
- Chabon, M. (2011). Fan fictions: On Sherlock Holmes. In M. Chabon (Ed), *Maps and legends: Reading and writing along the borderlands*, (pp. 53–58). Open Road Media.
- Cook, A. B. (1895). The bee in Greek mythology. *The Journal of Hellenic Studies*, 15, 1–24. <https://doi.org/10.2307/624058>
- De Certeau, M. (1984). *The practice of everyday Life* (S. Rendall, Trans.). University of California Press.
- Erikson, E. H., & Erikson, J. M. (1998). *The life cycle completed* (Extended Ver). WW Norton & Company.
- Faye, L. (2014). Prologue. In L. E. Stein and K. Busse (Eds.), *Sherlock and transmedia fandom: Essays on the BBC series*, (pp. 1–7). McFarland Company.

- Fiske, J. (1992). The cultural economy of fandom. In L. A. Lewis (Ed.), *The adoring audience: Fan culture and popular media* (pp. 30-49). Routledge.
- Grossman, L. (2017). How Harry can live forever. Sarah B. and C. Howorth (Eds.), *Harry Potter: Inside the tale that enchanted the world*. Time.
- Jenkins, H (1992). *Textual poachers: Television fans and participatory culture*. Routledge.
- Jenkins, H. (2006) *Fans, bloggers, and gamers: Exploring participatory culture*. New York University Press.
- Jenkins, H. (2008). *Convergence culture: Where old and new media collide* (Updated ed.). New York University Press.
- Jenkins, H. (2012, August 29). *Fan studies*. Oxford Bibliographies Online Datasets. Retrieved from <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199791286/obo9780199791286-0027.xml>
- Jenkins, H. (2013). Reading critically and reading creatively. In H. Jenkins (Ed.), *Reading in a participatory culture: Remixing Moby-Dick in the English classroom* (pp. 137-152). Teachers College Press.
- LeCarré, J. (2004). Introduction. L. Klinger (Ed.), *The new annotated Sherlock Holmes: The complete short stories*. WW Norton & Company, 2004.
- Lévy P. (1997). *Collective intelligence: Mankind's emerging world in cyberspace*. Perseus Books.
- Michman, D. (2011). *The emergence of Jewish ghettos during the Holocaust*. Cambridge University Press.
- Redmond, C. (2009). *Sherlock Holmes handbook*. Dundurn.
- Santilli, N. (2010). Online publishing: (Anime) Fan fiction and identity. *Journal of Digital Research & Publishing*, 40-47.
- Starrett, V. (1965). *Born in a bookshop: Chapters from the Chicago Renaissance*. University of Oklahoma Press.
- Soygül, T. (2019). *The evolution of the character Sherlock Holmes within the fan fiction narrative and discourse* [Master's Dissertation]. English Language and Literature Department, Hacettepe University, Ankara. <http://hdl.handle.net/11655/7703>
- Tucker, N. (2015) Character migration: The case of Sherlock Holmes. *E-Rea* 13.1. <https://doi.org/10.4000/erea.4682>
- Tushnet, R. (1997). Legal fictions: Copyright, fan fiction, and a new common law. *Loyola of Los Angeles Entertainment Law Journal*, 17(3), 651-686. Retrieved from <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/1917>